

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI SAVAŞI'NIN İKTİSADİ AKTÖRLERİ (1914-19)

TAYLAN ESİN

OSMANLI SAVAŞI'NIN İKTİSADÎ AKTÖRLERİ (1914-19)

Sandemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2020

Yayıma Hazırlayan
Y. Doğan Çetinkaya

Editöryel Okuma
Süreyya Algül

Kitap Uygulama
Aşkın Yücel Seçkin

Kapak Tasarımı
Haluk Tuncay

Baskı
Yıkılmazlar Basın Yayın Prom. ve Kağıt San. Tic. Ltd. Şti.
Evren Mahallesi, Gülbahar Cd. 62/C, 34212 Bağcılar/İstanbul
Tel: (0212) 630 64 73

Yayıncı Sertifika Numarası: 45602
Matbaa Sertifika Numarası: 45464

Birinci Basım: Kasım 2020

ISBN: 978-975-333-377-1

**OSMANLI SAVAŞI'NIN
İKTİSADÎ AKTÖRLERİ (1914-19)**

TAYLAN ESİN

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Teşekkür ve İthaf	i
Kısaltmalar	iii
Şekiller listesi	v
Çizelgeler listesi	vii
Giriş	1
A. Akışlar: Emtia ve Kelimeler	31
A1. “Cevher-i Milliye”: Kömür	33
A2. “Fennî Islahat”: Ormanlar	73
A3. “Tamtakır Bir Boşluk”ta: Pamuk	103
A4. “El-Gasıb Habibullah”: Şeker	135
A5. “Belâ-yı İhtiyaç”: Tütün	169
A6. “Malumat-ı Sahihi”: Kelimeler	205
B. Konumlar: Kuruluş ve Şirketler	235
B1. “Hab-ı Gaflet”: Adapazarı Fabrikası	237
B2. “Kasd-ı Ticaret”: Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi	251
B3. “Adeta Bir Perde”: İtibar-ı Millî Bankası	273
B4. “Mal-ı Magsubun İstirdadı”: Men-i İhtikâr Heyeti	303
B5. “Menafı Magsub ile Mazmun Değildir”: Vakfedenler	365
B6. “Millî Müessese”: Ziraat Bankası	391
C. Konumlar: Tüccar	433
C1. Bosnalı Salih (1865-1940)	435
C2. Bayramzade İsmail Hakkı Bey	439
C3. Manizade Hacı Hüseyin Efendi	441
C4. Max Bachmann	443
Sonuç ve Gözlemler	445
Çizelgeler	455
Kaynaklar	475
Dizin	501

Rikayı bir Tarih Vakfı kursu vesilesiyle Etem Coşkun'dan öğrendim. Sevap merhum hocama, hatalar bana aittir. Kudret Emiroğlu bu çalışmanın *Kebikeç*'te yayınlanan bölümlerini özenle okudu. Süreyya Algül, titiz editoryal okumasının yanı sıra yazım hatalarını da düzeltti ve metni okunaklı hale getirdi. Oktay Özel yol göstermekle kalmadı, teşvik de etti. Nedim Hoca genel bakış açıma önemli eleştiriler getirdi. Zeliha Hoca önceki çalışmaya getirdiği yorumla rehberlik yaptı. Tanıl Bora yayın aşamasında uğraştı. Ahmet Yüksel her daim destekledi.

Hukuk terimleri için arkadaşım Burcu Postacı Günay'ın başını sıkça ağrıttım ve doyurucu cevaplar aldım. Ereğli Havzası konusunda Erol Çatma'nın önerdiği kaynaklardan yararlandım. Ahmet Demirtaş, KIRÇEV Kütüphanesi'nden faydalanmama izin verdi. Erhan Kılıç ormancılık tarihi ile ilgili bildiklerini paylaştı. Haldun, Türkiye'de olmayan bir kaynağa ulaşmama yardım etti.

Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'nin titiz işleyişi ve çalışanlarının özellikle Dilan Hanım'ın yardımseverliği zaman kazandırdı. Samsun Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı'ndan Aslıhan Barut, yayınlarından birini zaman geçirmeden temin etti. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Başbakanlık Arşivi Okuma Salonu ve ATASE çalışanları ellerinden geleni yaptılar.

Meltem anlatıklarımı umarım bıkmadan dinledi; Sinan Bey saptamalarıyla ışık tuttu. Çalışma arkadaşlarım Kamil ve Serkan iş paylaşımı konusunda anlayışlı davrandı. Lale ve Tansu "tanıtım elçileri" olarak çalıştı.

Annem Suna Esin, bu çalışma suresince de deyimler yerindeyse, “konfor sponsoru” ve “yaşam kou” oldu. Bu geniş kadronun katkısı tartışılmaz. Hepsine müteşekkirim.

Bu çalışmayı, geçmişe, geleceğe ve bilinmeyene cesaretle bakmamızı sağlayan Rana ve Barış Esin’e armağan etmek isterim.

KISALTMALAR

ATASE: Askerî Tarih Araştırmaları ve Stratejik Etüdler Arşivi

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

KA: Kızılay Arşivi

kg.: kilogram

km.: kilometre

MAZC: Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi

MMZC: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

NY: New York

Parti: İttihat ve Terakki

s.: sayfa

Savaş = Büyük Savaş: 1. Dünya Savaşı

T/C: Tertip, Cilt (*Düster*)

Uni/Üni.: University/Üniversitesi

yy.: yüzyıl

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 1. Kömür ve Remil (*Karagöz*, 27.7.1918)
- Şekil 2. Baron Groedel (www.museumoffamilyhistory.com)
- Şekil 3. Şeker Vitrinleri (*Karagöz*, 10.7.1918)
- Şekil 4. Matbuat Pehlivanları (*Karagöz*, 14.8.1918)
- Şekil 5. Gazetelerde Şeker (*Karagöz*, 24.8.1918)
- Şekil 6. İaşe Peteği (*Karagöz*, 3.10.1918)
- Şekil 7. 1332 Malî Senesi (*Tasvir-i Efkâr*, 14.3.1916)
- Şekil 8. Çekirge Mücadelesinde Muvaffakiye
(*Tasvir-i Efkâr*, 20.6.1917)
- Şekil 9. Ziraatımızın 42 Milyon Dönüme Çıkması Münasebetiyle
(*Tasvir-i Efkâr*, 22.6.1917)
- Şekil 10. Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi Anteti
(BOA.HR.ŞFR.04 38/3)
- Şekil 11. İki Amil-i Zafer: Silah ve Para (*Tasvir-i Efkâr*, 1.5.1918).
- Şekil 12. Zincirleme Usulü (*Karagöz*, 9.6.1917)
- Şekil 13. Muhtekir (*Karagöz*, 9.6.1917)
- Şekil 14. Yeni Zenginler Âlemi (*Yeni Zenginler*)
- Şekil 15. Usta Bedros (*Karagöz*, 20.2.1918)
- Şekil 16. İaşe Palasları (*Karagöz*, 24.8.1918)

ÇİZELGELER LİSTESİ

- Çizelge 1. Zonguldak-Ereğli Havza Üretimi (1917)
- Çizelge 2. Zaruri Tüketim Maddesi Fiyatları (1914-18)
- Çizelge 3. Anadolu Ormanları'nın Vilâyetlere Dağılımı (1916)
- Çizelge 4. Savaş Öncesi ve Sonrası Pamuk Maliyeti
- Çizelge 5. Pamuk Üretim ve İhracatı (1915-18)
- Çizelge 6. Tütün Ruhsatı Verilen Bölgeler (1914)
- Çizelge 7. Tütün Üretim ve Kazancı (1910-20)
- Çizelge 8. Savaş'ta Ekili Alan (1913-18)
- Çizelge 9. Ananevî İhraç Ürünleri Üretimi (1913-18)
- Çizelge 10. İtibar-ı Millî Bankası'nın Büyük Ortakları (1917)
- Çizelge 11. İtibar-ı Millî Bankası Avanslarından Yararlananlar (1918)
- Çizelge 12. Darüleytam Bağışçıları (1915-7)
- Çizelge 13-16. Ziraat Bankası'nın Performans Göstergeleri (1912-19)
- Çizelge 17. Emtia ve Kuruluşlar (1915-18)
- Çizelge 18. Bütçe Giderleri (1915-18)

I. Amaç, Kapsam ve Bağlam

A. Çerçeve

Savaşla iktisat arasındaki ilişki, en azından, neden, etki veya araçlar düzeyinde tanımlanabilir:

- (i) İktisadî varsayım ve mülahazalar, savaşın saiki veya hedefi olabilir. En uç noktada savaş bir “yatırım”dır.¹
- (ii) Savaşın hem iktisat bilimi üzerinde hem de muharip ve tarafsız ülkelerin iktisadî ve toplumsal hayatına uzanan etkileri olabilir.
- (iii) Kaynakların yönetimi anlamında iktisat savaşta bir silah olarak kullanılabilir.

1. Dünya Savaşı (bundan sonra “Savaş” veya “Büyük Savaş”), bilindiği gibi, henüz Mütareke’de “topyekûn” savaş olarak tanımlanır. Kavramın mucidi sayılan Ludendorff’a göre bu tanımlama, “muharip ülkelerdeki hiçbir yurttaşın savaşın etkilerinden muaf” kalamamasına dayanmaktadır. Yaklaşık on beş yıl sonra, Almanya’da Nazi iktidarıyla başlayan seferberlik iktisadı ise, “wehrrwirtschaft” (= “savunma iktisadı”) olarak adlandırılır. Bu dönemde “savaş hali”, yerini barışa bırakacak olağanüstü bir durum olmaktan çıkar, kalıcılaşır. “Savaş iktisadı” kamu maliyesinin bir kolu haline gelir, tüm iktisat anlayışını biçimlendirir. Planlamanın hedefi artık doğrudan doğruya seferberlik ve

¹ Keynes’e göre, Savaş’tan sonra ülkelerin “değer”i, ticarî veya malî değil, askerî başarılarıyla ölçülecekti. Zaferin borçları kapatacağı beklentisi yaygındı [Hew Strachan, *Financing the First World War* (Oxford/NY: Oxford Uni. Press, 2007), 4, 57].

savaştır.² 2. Dünya Savaşı'nın ardından başlayan Soğuk Savaş da aynı “geleneği” sürdürür. Topluma sürekli bir teyakkuz halini dayatır ve yönetimi bir “sıkıyönetim”e dönüştürürken, iktisadî askerî amaçlara göre yapılandırır.³ Dolayısıyla, en azından iki dünya savaşı ve ardından gelen dönemin, savaşla iktisat arasındaki özellikle ikinci ilişkiyi genişlettiği ve derinleştirdiği varsayılır. Aşağıda tartışılacak ilk nokta, “savaş iktisadî” anlayışıdır.

1815 Viyana Kongresi'nden hemen önce, ülkeler arasındaki iş bölümünün cihan ölçeğindeki “ticaret ruhu”nu geliştireceği ve karşılıklı bağımlılığı arttıracak kanısı oluşur. Yükselen ticaret ruhu ile savaş ihtimali arasındaki korelasyonun yönü ise tartışmalıdır. Kesin olan, bağımlılığın, savaşta farklı bir boyut kazandığıdır. Savaşın sadece kaynakların tahsis önceliğini değiştirmesi değil, diplomasi ve abluka yoluyla ticaret ağlarını daraltması ve denetlemesi de cephe ve cephe gerisini etkiler, “topyekûn savaş” iddiasını hatırlatacak şekilde, nüfusun çoğunu açlık ve mahrumiyetle karşı karşıya getirir. Bu denetim imkânı, kaynakların yönetimini başlı başına bir silah haline getirir. Bu bölümde ikinci olarak, “dünya savaşı” ile cihan ölçeğindeki iktisadî iş bölümü arasındaki bağlantı konu edilecektir.

Giriş bölümünde değinilecek son nokta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun “cihanşümül” iş bölümünde aldığı rol, kitabın ana çerçevesidir. Zürcher'in sorusunu⁴ bu kez iktisadî açıdan ele alırsak, Osmanlı Savaşı'nın farkları nelerdir? Bu çalışmanın nihaî amacı, bu “özgün” rolün çeşitli yönlerinin incelenmesi, Osmanlı “savaş iktisadî” siyasala-

- 2 Henry William Spiegel, “Wehrwirtschaft: Economics of the Military State”, *The American Economic Review*, 30/4 (Aralık 1940): 713-723. Nazileri yoğun bir seferberlik iktisadına iten, belki de Alman iktisadının, 1. Dünya Savaşı'na hazırlıksız yakalanması ve Savaş'ın beklenenden uzun sürmesidir [Martin L. van Creveld, *Technology and War: from 2000 B.C. to the Present* (Londra: Brassey's, 1991), 111].
- 3 Viktor Klemperer, *Nasyonal Sosyalizmin Dili* (İstanbul: İletişim, 2018), 13. “Barışın örgütlenmesi, savaşinkinden, amaç olarak hayat, araç olarak hayattan niteliksel olarak farklıdır” [Herbert Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan* (İstanbul: May, 1975), 1. Bölüm]. Kendisine ancak 2. Dünya Savaşı sonrasında “ifade” imkânı bulabilen Alman neo-liberalizmi, Nazizmin savaş iktisadî anlayışından bir çıkış yolu arayışındaydı [Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79* (Basingstoke/ NY: Palgrave Macmillan, 2008), 5. Ders].
- 4 Erik Jan Zürcher, “Osmanlı'nın Savaşındaki Fark Neydi?”, 2014 (<https://www.academia.edu/29822384>, erişim 2018).

rının hangi ekseninde, nasıl geliştiğini, hangi türden emtia dolaşımlarını mümkün kıldığını ve ortaya ne türden kuruluşları çıkardığını göstermektedir.

B. Savaş İktisatı

Savaş ve savaşın can damarı sayılan lojistik/iaşenin iki ayağı olduğu kabul edilir: Teknoloji ve maliye. Savaş, teknolojinin olduğu gibi,⁵ maliyenin de ufkunu çizer, yönelim, araç ve kurumlarını belirler, örneğin 18. yy' dan itibaren Kıta Avrupası'nda ekonomiyi bir planlama ekonomisine dönüştürür.⁶ İngiliz Merkez Bankası, Fransa ile girilen Dokuz Yıl Savaşları sırasındaki nakit ihtiyacı nedeniyle 1694'te kurulur. İlk gelir vergisi, 1799'da savaş vergisi olarak salınır.⁷ Sombart'a göre, savaş, oluşturduğu yeni pazarlar, yol açtığı sermaye birikimi ve hepsinden öte cüretkâr ruh haliyle kapitalizmin temel itkisidir.⁸

Savaşın getirdiği malî yük kendini henüz erken modern dönemde gösterir. 16. yüzyılda ateşli silahların yaygınlaşması, tüm Avrupa'da askerî örgütlenmenin kalıcılışmasını sağlar, asker sayısının toplam nüfusa oranını ve askerî harcamaları artırır.⁹ Yeniçeri ve kapıkulu sipahilerine ödenen maaşın Osmanlı bütçesine oranı 1527-8'de %31 iken, 1630-1'de %72'ye çıkar.¹⁰ 1. Dünya Savaşı, bu malî yükü daha da ağırlaştırır, aşağıdaki görüleceği gibi, harcamaları, bütçelerin birkaç katına çıkarır.

19. yy. dan itibaren seferberlikte yeni malî araçların yürürlüğe konulmasını mümkün kılan, savaşın barış dönemindeki idarî ve siyasî, tüm “müesses nizam”ı askıya alma kabiliyetidir. Yürütmeye olağanüstü yetkiler tanıyan bir istisna hali olarak kuşatma kanunu, en azından

5 van Creveld, *Technology*, 217-34.

6 Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (e-kitap: Routledge, 2006), 143-4.

7 Strachan, *Financing*, 67; Schumpeter, *History*, 381.

8 Hans Joas, Wolfgang Knöbl, *War in Social Thought: Hobbes To The Present* (Princeton/Oxford: Princeton Uni. Press, 2013), 127-9.

9 Michael Mann, *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology* (Oxford/NY: B. Blackwell, 1988), 95-7, 135, 171-4.

10 Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700* (İstanbul: Homer, 2007), 67.

Fransız Devrimi'nden itibaren yürürlüktedir. Fransa'da kuşatma hali 4.8.1914'te ilân edilir, 12.10.1919'a kadar sürer. Savaş'ın başında Meclis'in faaliyeti durdurulur. Ocak 1915'te yasama işlerlik kazanırsa da yetkisini fiilen yürütmeye devretmiştir.¹¹ 1. Dünya Savaşı'ndaki Alman seferberliği, Prusya Kuşatma Kanunu'nu esas alır. Savaş'ın başında bu kanuna dayanılarak, eyalet/devletlerin coğrafi sınırları dikkate alınmadan ülke askerî bölgelere ayrılır; her birinin başına bir kumandan vekili getirilir.¹² Reichstag bütçe denetimi görevini bırakır. Çar 19.7.1914'te toplumu "imtihan günü"nde birliğe davet eder; Duma devre dışı kalır.¹³ 2.8.1914'te, seferberliğin başında Mebusan Meclisi, vatandaşların "taç ve taht-ı saltanatın etrafında... kavmimize mahsus tevekkül, ihtiyat ve... fedakârlıkla" birleşmesini teminen Kasım'a kadar tatil edilir.¹⁴ Ayan Meclisi Savaş döneminde yaklaşık 32 ay kapalı kaldığı gibi, mebuslara cephelerdeki gelişmeler hakkında bilgi verilmez.¹⁵

Savaşın modern devlet üzerinde kurum ve teamüller oluşturacak kadar etkili olması, muharip ülkelerin, savaş döneminde izlediği iktisat siyasetinin "savaş iktisadı" olarak tanımlanmasını bir taraftan meşru kılar. Öte yandan, istisna hali, sadece yasamanın değil, çerçevesi yasamayla belirlenen iktisat siyasetinin de askıya alınması ve yürütmeye bırakılmasıyla sonuçlanır. Von Mises'e göre, "savaş iktisadı", aslında "serbest piyasa" iktisadının dışına düşen bir dizi politikanın propagandasıdır: Savaş'ın başında icat edilen bu slogan, aşırı güç kazanan yürütmenin uygulamalarını haklı çıkarmak, aç kalan sivilleri teskin etmek ve ateşkes çağrılarının önünü kesmek için kullanılır.¹⁶ "Savaş ikti-

11 Giorgio Agamben, *State of Exception* (Chicago: Uni. of Chicago Press, 2005), 5-14.

12 Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War, 1914-18* (Cambridge/NY: Cambridge Uni. Press, 1998), 33.

13 Strachan, *Financing*, 49-53; Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire* (Cambridge: Harvard Uni. Press, 2003), 10.

14 Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?* (İstanbul: Emre, 2000), 23.

15 Mebuslar haberleri Alman ve Avusturya basınından izler (MACZ, 28 Şubat 1331 = 12.3.1916, 352). Enver Paşa, 1916'nın sonunda Meclis-i Mebusan'da kısa bir açıklama yapar (MMZC, 30.11.1916).

16 Ludwig von Mises, *Nation, State, and Economy: Contributions to the Politics and History of our Time* (Indianapolis: Liberty Fund, 2006), 171.

sadı”, “serbest” iktisadın parçası değil, yürütmenin iktisada doğrudan müdahalesidir.

“Savaş iktisadı” mefhumu, anlaşılan, Mütareke’den sonra muhtemelen mağlup ülkelerde başka bağlamlarda da ele alınır. İtilaf ablukasının verdiği ders, ancak kendine yeterli olan ya da öncesinde yeterli hammadde stokları oluşturan ekonomilerin savaşta muzaffer olabileceğidir. Von Mises bunun gerçekleştirilebilir bir proje olmadığını savunur: Cihan ölçeğindeki iş bölümü, ilk olasılığı zayıflatır. Ülkelerin iktisadî bir seferberlikle hammadde stoklarını artırması ergeç fark edilecek ve savaş ilanı olarak algılanacaktır.¹⁷ İktisatın temeli sayılan ticareti dışlayan, iş bölümü ve bağımlılık ilişkilerini görmezden gelen “savaş iktisadı”, ne mümkündür ne de aslında iktisat sayılabilir.

Öte yandan, Marksist eleştiriye göre, klasik iktisatçıların başından beri ikrar edemedikleri, “serbest” piyasa ve iktisatın aslında müdahale, cebir ve şiddetle kurulduğudur. “İlk(s)el birikim”, geçimlerini öteden beri bir şekilde sağlayan örneğin köylülerin, yasa veya şiddet gibi iktisat-dışı araçlarla, geçim araçlarından yoksun bırakılması, ücret dışında herhangi bir hayatta kalma seçeneği bulmalarının engellenmesi ve bu yolla oluşturulan “özgür” emeğin işgücü piyasasına dahil edilmesidir.¹⁸ Liberal düşünce, piyasanın “doğal” seyri için öngörülen izleme, düzenleme ve müdahale projelerinin tarihidir.¹⁹ Aynı şekilde, istisna hali, sadece kuşatma vb. durumuyla sınırlı, istisnaî bir hal değil, bizatihi “müesses nizam”dır.²⁰

Siyasî müdahale hatta şiddetin kurduğu bir “alan” olarak iktisat, savaş döneminde daha da yoğun müdahalelere konu olur. Bu durumda, “savaş iktisadı”, von Mises’in savının aksine, henüz erken modern dö-

17 age, 178-82.

18 Michael Perelman, *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and The Secret History of Primitive Accumulation* (Durham: Duke Uni. Press, 2000), Bölüm 2-3.

19 Foucault, *Birth*, Ders 3, özellikle 63-8.

20 Walter Benjamin’in itirazına göre, savaş/kuşatma, istisna halinin devreye girdiği vesilelerden yalnızca biridir. Weimar Cumhuriyeti, 1925’ten itibaren Anayasa’nın 48. maddesine dayanılarak kararnamelerle yönetilir. “Müesses nizam”ı bir gayri-nizamiye durumu olarak tanımlayarak, istisnayı kural/nizam haline getirmek mümkündür (Agamben, *State*, 57-9).

nemden itibaren, iktisadın başlıca “eğilim”i ve yoğunlaştırılmış temsidir. “Liberal” ekonomileri kendine çeken bir cazibe merkezi, bir kara delik, bu nedenle özellikle liberal iktisatçılar için bir endişe kaynağıdır: Örneğin 1944 İngilteresi’nin, Büyük Savaş sonrasındaki Almanya’ya gitgide benzeme eğilimi, “nahos bir hakikat”tır.²¹ Bu durumda “savaş iktisadı” sadece tutarlı bir bilgi nesnesi değil, aynı zamanda iktisadın köken ve eğilimlerini anlamayı kolaylaştıran bir araçtır.

C. Ticaret, Bağımlılık ve Savaş

Spencer, “asker” ve “sanayi” toplumlarını kıyaslarken, “yabancılar bağımlı olmama” arzusunun asker toplumlarına özgü olduğunu, bunun yerli üretimi gerekli kıldığını, dolayısıyla askerî faaliyetlerle korumacı politikalar arasında açık bir ilişki olduğunu savunur.²² Von Mises’e göre de Savaş sırasındaki İtilaf ablukası göz önüne alındığında, sadece kendine yeterli ekonomilerin savaş ilanına cüret edebilmesi, uluslararası iş bölümünün artışıyla savaşların azalacağını gösterir. Ticaret ve sanayi alanındaki karşılıklı bağımlılık ve liberalizm çağında “küresel” iktisada doğru atılan adımlar, savaşın ufkunu daraltacaktır.²³ Bu bir tespitten çok temenniye andırır: 18. yy’da Avrupa’da yaklaşık yetmiş savaş yaşanırken, sonraki asırda bu sayı üç katını aşar. 19. yy. savaş karşıtı hareketlerin ve kızılhaç örgütlenmesinin kullanımlarını kısıtlama veya yasaklama çabalarına rağmen, silahların öldürücülüğü 1870-1970 döneminde bir milyar kere artar.²⁴ 20. yy., “dünya savaşı” olarak adlandırılan kıyımlara sahne olur. Arttığı varsayılan uluslararası iş bölümü ve bağımlılık ile savaşların genişleyen çapı ve öldürücülük katsayısı arasında nasıl bir ilişki vardır?

21 2. Dünya Savaşı’nda İngiliz iktisadının “millî müdafaa” temelinde örgütlenmesi, savaşın sonra da devam etme eğilimindedir [Friedrich A. von Hayek, *Kölelik Yolu* (Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, 1999), 4-5]. Planlama ekonomisi, merkezileşme ve totaliterliği getiren bir “verimlilik tedhişi” olarak nitelenir [Karl Mannheim, *Diagnosis of Our Time: Wartime Essays of a Sociologist* (Londra: Kegan Paul, 1943), 3].

22 Herbert Spencer, *The Principles of Sociology* (NY: D. Appleton, 1898), Bölüm 5.

23 von Mises, *Nation*, 182.

24 John F. Hutchinson, *Champions of Charity: War and the Rise of Red Cross*, Boulder/Oxford: Westview Press, 1996), 107; Mann, *States*, 131.

Kant, 18. yy'ın sonundaki yazılarında, barışın imkânlarını inceler.²⁵ Doğa aslında bir “savaş hali” iken, “barış hali”nin zeminini de oluşturur:²⁶ Coğrafya, madde ve canlı türlerini, savaş ise insan topluluklarını yerkürenin neredeyse her tarafına dağıtır ve karşı karşıya getirir. Ancak bu durum tam da zorunlu bir iş bölümü ve ticarî ilişki ağının çekirdeğini oluşturur. Bu dağılım ve karşıtlık, bir karşılıklılığa vesiledir; toplulukların hem kendi içlerinde hem de birbirleri arasında ticarî, dolayısıyla hukukî bağlar geliştirmesine neden olur. Doğa, bir yandan iş bölümü ve mübadeleyi zorunlu kılarken, diğer yandan, vatandaşlar arasında medenî hukuku, devletler arasında devletler hukuku, insan ve devletler arasında ise cihanşumöldüzeyde bir “yerküre” hukukunun imkânlarına işaret eder.²⁷ Kant'ın “ödev ahlâkı”na dayandığı ve önermeler olarak sıraladığı şartların gerçekleşmesi halinde,²⁸ ticaret ruhu hukukun saiki, hukuk ise “ebedî barış”ın teminatı olacaktır. Şartların oluşması bir dizi tesadüfe bağlıdır; dolayısıyla müstehzî bir ifade olan “ebedî barış”, tıpkı “ebedî istirahat” gibi, ancak “son kertede” mümkündür. Yine de Kant ve von Mises'i aynı iyimserlik çizgisinde birbirine bağlayan, savaşın “ticaret ruhu” ile bağdaşmaz olduğu fikridir. Bu, 18. yy'ın sonunda yaygın bir kanaat olmalıdır.²⁹

25 Immanuel Kant, “Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Purpose” ve “Perpetual Peace”, *Political Writings*, ed. Hans Reiss (Cambridge/NY: Cambridge Uni. Press, 1991) içinde 41-53, 93-130.

26 Dirliksiz dirlik (“ungesellige geselligkeit”), toplulukları parçalarken iş birliğinin de önünü açar.

27 Metnin Türkçesi ve tahlili için bkz. Kaan Harun Ökten, “Immanuel Kant'ın ‘Ebedî Barış Üzerine Felsefi Deneme’...” (doktora tezi, İstanbul Üni., 2001).

28 Devletlerin barışçıl niyetler gütmesi, borçlanmaması, vs gerekir. 18. yy'daki kanıya göre, kamu borcu kendi sonunu getiren bir durumdur; zira borcu kapatmak için savaşa girdiğinde, en güçlü hazine bile savaş makinesini beslemekte yetersiz kalacaktır [Isaac Nakhimovsky, *The Closed Commercial State: Perpetual Peace and Commercial Society from Rousseau to Fichte* (Princeton: Princeton University Press, 2011), 66].

29 Barış ve mübadele imkân ve beklentisinin, avcı ve savaşçıyı tedricen tüccara dönüştürdüğü fikri için bkz. Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society* (e-kitap: The Online Library of Liberty, [1767]), 4. Bölüm, Kısım I.

Fichte'nin yorumu ise farklıdır: Avrupa devletler sistemi, "ticaret ruhu"nu yozlaştırmış, "ticarî haset"e dönüştürmüştür.³⁰ Fichte, burada muhtemelen, klasik iktisatçıların ortaya çıkışına rağmen etkisini sürdüren merkantalist görüşe atıf yapar. Bilindiği üzere, buna göre, dünya üzerindeki altın miktarı verilidir ve ulusların refahı altına bağlı olduğundan, bir devletin kazancı diğerinin kaybıdır.³¹

İkinci olarak, birçok Avrupa devleti, üzerine Roma Hukuku giydirilmiş ama hâlâ "doğa" (=savaş) durumunda yaşayan Cermen kavimleri, cumhuriyet kurumlarını oluşturamamış hanedanlık kalıntılarıdır.³² Hukukî "altyapıları" gelişmemiş olan bu kavimler için, pazarlar, uğruna dövüşülecek topraklardır. Ayrıca tebaanın yüksek hayat standardı ve iyi bir yaşam talep etmesi, ticaretin bir "hikmet-i hükümet"e dönüşmesi ve Avrupa devletlerinin gün geçtikçe daha müdahil ve saldırgan olmasını kaçınılmaz kılar. Merkantalist "dünya görüşü", kavimlerin süregiden "barbarlığı" ve tebaanın refah arzusu, ticareti bir "ruh"a değil "anarşi"ye dönüştürür.³³

Kant'ın devletler için geliştirdiği ödev ahlâkına karşı, Fichte'nin çıkış noktası iktisadî, hatta demografiktir: Dünya kalabalıklaştıkça (Malthus?), üretim ve zenaatlar arttıkça, dolaşıma giren mallar çoğaldıkça ve çeşitlendikçe, "savaş hali" daha yakın, tehlikeli ve korkutucu bir tehdit olacaktır. Önerisi, Avrupa ticaret anlayışının değişmesidir. Bunun yolu da sınırların ticarete kapatılması, "yerli" üretim ve "kendi kendine yeterlilik"ten geçer. Kant'ın savının aksine, ancak iktisadî ve siyasî tecrit, Avrupa devletler sisteminin neden olduğu "haset" ve "anarşi"yi engelleyebilir. Güç siyasetine bulaşmayacak, "yatıştırılmış" bir devlet ancak bu temeller üzerinde kurulabilir.³⁴ Sadakat, vatan sevgisi, millî karakter ve gurur gibi hasletler ancak böyle gelişir ve tebaayı millete dönüştürür. Avrupa'daki sınırlar savunma amaçlı değil, "üretken bağımsızlık"

30 Nakhimovsky, *Closed*, 64.

31 Foucault, *Birth*, 52-3.

32 1806 Napolyon Savaşı ve 1814-5 Viyana Kongresi'nden önce, Orta Avrupa, Roma İmparatorluğu'nun ardılı olan üçyüzden fazla prenslik ve şehir devletiyle bir mozaik görünümündedir [Fritz Fischer, *Germany's War Aims in the First World War* (NY: W.W. Norton, 1967, 4-5)].

33 Nakhimovsky, *Closed*, 17-8, 72-9.

34 *Age*, 64-98.

ve özyeterlilik üzerinden yeniden çizilebilir; hatta sınırlara gerek bile kalmayabilir. Fichte savaş üretmeye muktedir “ticaret ruhu”nun karşısına, barışçıl, kapalı ve kendine yeterli bir “iktisat ruhu”nu yerleştirmeye çalışır. Açık olmayan, kendine yeterli bir ekonominin “fazla”sını istemek ve üretmekten hangi saikle feragat edeceğidir.

Fichte’nin eleştirisi, ticaret fazlasının devlet ve ordunun güçlenmesine, askerî gücün de ticarî imkânları zorlamaya vesile olduğudur. Merkantalizm öğretisi, savaşı kayıp ve sömürgeciliği israf olarak gören Smith gibi klasik iktisatçılarda bile kendine bir yer bulur.³⁵ 1815 Viyana Kongresi’nden sonraki dönemde etkinliğini kaybetse de³⁶ Alman Birliği’nin kurulmasından sonra daha güçlü bir ifadeyle geri döner.³⁷

D. Savaş ve Millî İktisat

19. yy’da insanlık durumu iki farklı eksende tanımlanıyordu: Yatay eksen, coğrafi bir bakışla, dünyayı bir milletler yayılımı olarak görür. Friedrich List’e göre, “bireyle insanlık arasında millet yer alır.”³⁸ Millet, kader, dil, ırk, vb. farklılıklar üzerinden insanlığın ayrıştığı ve birleştiği bir buluşma ve kopuş çizgisidir.

Millet kendisini oluşturan bireylerin toplamından farklı bir mahiyettir. Irk, dil, tarih vs. konusunda ülkeler birbiriyle benzeşebilir; örneğin Alman ve Fransız halkı Kelt ve Cermen unsurlar taşır, ortak dile sahip milletler olabilir; ancak bu onları özdeş kılmaz. Ne herhangi bir manevî özellik ne de iktisadî bağlantılar kurucu ortak unsur olabilir. Örneğin ülkeler arasında “serbest ticaret” imkânı sağlayan gümrük birliği bölgesi (“Zollverein”), o ülkeleri bir anavatan çatısı altında toplayamaz.³⁹ Millet, kendi unsurlarına indirgenemeyeceği gibi, aynı unsurları paylaşan benzerlerinden de farklıdır. Özgün ve tekil bir gö-

35 Komşu milletin zenginliği, ticarete faydalı olmakla beraber savaş ve siyasette tehlikelidir [*Ulusların Zenginliği*, IV. Kitap (İstanbul: MEB, 1948), 332].

36 Michel Foucault, *Security, Territory, Population Lectures at the Collège de France 1977-1978* (Palgrave, NY/Basingstone, 2007), 11. Ders.

37 Edward Mead Earle, “Adam Smith, A. Hamilton, F. List: Askerî Gücün Ekonomik Temelleri”, *Modern Stratejinin Yaratıcıları* (Ankara: ASAM, 2003) içinde 133.

38 Roman Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List* (NY/Oxford: Oxford Uni. Press, 1988). Bunun karşısında, yerbilimsel birer mecaz olarak dikey katmanlar, sınıflar ve zihin (bilinç/ bilinç-altı) yer alır.

39 Ernest Renan, “What is a Nation?”, 11.3.1882’de Sorbon’daki konuşmanın metni.

rüntüsü vardır. Sieyès'e göre, milletin varolması için, hukukî/aristokratik anlayışın öngördüğü gibi hükümdara ihtiyaç yoktur; emsal hukuku ve yasama organı yeterli kurumsal koşullardır. Dolayısıyla millet, hükümet ve hükümdardan önce vardır.⁴⁰ Herder, milletleri, insanlığın farklı kabiliyet ve imkânlarının tezahürü olarak görür. Böylece ortaya, kurucu unsurlarına indirgenemeyen, dolayısıyla "metafizik" bir temele ihtiyaç duyan, ezeli ve "kendinden menkul" bir zatiyet çıkar.

İndirgenemezlik hali "millî iktisat" için de geçerlidir. Alman millî iktisatçıların "ata"sı sayılan Napoli Kontu Carafa'ya (1406-87) göre, millî iktisat bir ülkenin sınırları içindeki grup, sınıf, şirket veya haneler toplamından ibaret olmayan, bambaşka bir varlığı ve kendine has özellikleri olan gelişkin bir tür işletmedir, bu nedenle "büyük bir çiftlik" gibi yönetilmelidir.⁴¹

Kant'ın barış hali ve Herder'in romantizmi, cihanşumül bir iş bölümüne göre kabiliyet ve faaliyet dalları farklılaşmış bir milletler topluluğu tasavvuru sunar. Bu "yapıcı" fikirlerin karşısında ise "beka" sorunu yer alır: "Millî iktisat" fikrinin mimarı sayılan Freidrich List'e göre, dünyada "öteden beri" varolan milletlerin ortak paydası kendilerini "koruma içgüdüsü"dür. Farklı sanayileşme düzeyindeki milletlerin ticarî ilişkisi, "eşitsiz gelişimi" körukler ve var kalma sorununu öncelikli kılar. "Millî iktisat", milletlerin eşit endüstriyel gelişmişlik düzeyine yükseltilmesi ve böylece aralarında serbest ticarî ilişkilerin mümkün olmasını hedefler. Kant'ın hayal ettiği küresel iş bölümü ancak bu şekilde mümkündür.

Millî iktisat, birçok kaynağa göre, yüksek gümrük duvarları başta olmak üzere ülke sanayisinin gelişimi için alınan bir dizi koruma önlemidir. Durum başlangıçta biraz farklıdır: List 1819'da Alman tüccar ve üreticileri adına bir arzuhal yazar: Alman devletlerinin sayısı nedeniyle, Hamburg'la Avusturya arasında ticaret yapan bir tacirin on ayı gümrük vergisi ödemesi gerekir. Tüccar, Fransa'nın aldığı vergiden bile yüksek olan bu yükün hafifletilmesini ister. Millî iktisat Alman devletleri arasında bir ticaret serbestisi öngörürken, List'in bir süre yaşadığı ve etkisi altında kaldığı ABD'deki "millî ekol", serbest ticaret

40 Sieyès'in sıraladığı tarihsel önkoşullar da söz konusudur [Emmanuel Joseph Sieyès, *What is the Third Estate?* (Londra: Pall Mall Press, 1963), 53-6].

41 Schumpeter, *History*, 159.

fikrini ve sanayi malları üreten İngiltere ile hammadde üreticisi ülkelerin arasındaki hiyerarşiyi eleştirir. Örneğin Sieyès de İngiliz iktisadî üstünlüğünün kırılmasından yanadır. Millî iktisat, dışarıda İngiliz liberalizmini hedef alan, içeride ise işçi sınıfının “entegrasyon”unu talep eden bir kavramdır.⁴²

Diğer taraftan da küçük komşuları hedefe koyar: Milletler sistemi, merkantalist fikre uygun olarak “muktedir”lerin katılabildiği bir oyundur. List, nüfusu ve toprağı kısıtlı milletlerin “mükemmeliyet”e erişemeyeceğini iddia ederken, açık olarak milletlerin “doğal sınırlar”ına, örtük olarak “yaşam alanı”na gönderme yapar. Oyuna uygun olmayan Hollanda, Danimarka, İsviçre ve Belçika gibi küçük devletlerin Almanlaştırılması siyasî bir zorunluluktur.⁴³ List ile beraber ve Fichte’nin ardından, sanayileşmek isteyen ülkelerin “kapalılığı”nın bir kısıt olarak algılanması ve genişlemenin söz konusu edilmesi, ihtilafa zemin hazırlar.

E. “Dünya Savaşı”: Zorunluluk veya Yöntem

Alman deniz subayları henüz 1905’te, müstakbel savaşı “dünya savaşı” olarak adlandırır. Bu bir öngörü olduğu kadar stratejik de bir tercihtir: 1905’te İmparator, Şansölye’ye yazdığı mektupta, 1890’ların sonundan beri geliştirdiği bir projeden söz eder: “Büyük” bir savaş girmesi durumunda, Almanya’nın Türkiye ile ittifakının ve İslam Dünyası’nı isyana teşvikinin faydalarını öngörür.⁴⁴ 1913’te hazırlanan bir Alman senaryosuna göre, İngiltere ve Fransa’yı barış masasına olsa olsa Afrika’daki bir Müslüman isyanı oturtabilecektir.⁴⁵ Öte yandan,

42 Marx, List’in Alman devletleri arasında serbest ticareti savunurken, dışarıya karşı gümrük duvarı istemesini, Alman sanayicisinin Alman işçisini sömürme isteği olarak görür. Smith’ten de geriye düştüğü için List’i eleştirir ve ardına “dar görüşlü, pis ve korkak” bir esnaf ruhunun gizlendiği “boş, sık ve duygusal” bir millet idealini kutlamakla suçlar. “Millî” sermaye ve “yerli” işçi sınıfı anlayışını reddeder (Karl Marx, “Draft of an Article on Friedrich List’s Book: Das Nationale System der Politischen Ökonomie”, Mart 1845, *Marx Engels Collected Works*, C. 4, 265). “Esnaf ruhu” aslında List’in Smith’e yönelttiği bir eleştiridir (Zsporluk, *Communism*, 136-7). Bkz. ayrıca Foucault, *Birth*, 95.

43 Zsporluk, *Communism*, 103-34; Nakhimovsky, *Closed*, 98.

44 Fischer, *Germany*, 22.

45 Hew Strachan, *The First World War, To Arms*, Cilt 1 (NY: Oxford Uni. Press, 2001), 694-6.

İngiliz ve Fransızların “Büyük Savaş” olarak adlandırdığı savaşı Avrupa’ya sıkıştırmaya çalıştığı iddia edilir.⁴⁶

19. yy’ın sonunda Abdülhamit Han pan-İslamcı propagandayı bir tehdit olarak kullanır. Osmanlı subaylarının gayri-resmî olarak yönettiği ve yerel kabilelerin katıldığı, Avrupa güçlerine karşı ilk savaş Trablusgarp’dır. Balkan Savaşı’nda Müslüman savaşçılar seferberliğe katılsa da cihat ilân edilmez.⁴⁷ Dünya Savaşı’ndaki cihat çağrılarının “Alman malı” olup olmadığı tartışmalıdır.⁴⁸ Yine de Almanya’nın cihat tasavvuru Osmanlı’dan daha erken ve geniş kapsamlı, Savaş’taki cihat propagandası da Osmanlı’ya göre daha “coşkulu”dur.⁴⁹ Her halükarda İslam coğrafyasını Hristiyanlara karşı cephe almaya çağıran cihadın, çok-kıtalı ve çok-uluslu bir dünya savaşını çağırdığı açıktır. Bütün bu anlamlarda “dünya savaşı” bir yöntemdir.

Daha yaygın bir kanı, 19. yy’da artan coğrafi yayılım ve sömürgeleşmenin, büyük devletleri kıtalar ötesi ve çok taraflı ihtilaflara ittiğidir. Max Weber 1895’teki bir konuşmasında, gelecek yıllarda dünyanın değişik yerlerindeki toprak dağıtımından pay alamayan ulusların, “büyük güç” olma fırsatını kaybedeceğini yazar.⁵⁰ 1912’de yazılan bir kitaba göre, “dünya gücü” olmak, var kalmanın yegâne çaresidir.⁵¹

46 Osmanlı basını, “Harb-i Umumi” ve “Cihan Harbi” terimlerini kullanır.

47 Eyal Ginio, *The Ottoman Culture of Defeat: the Balkan Wars and their Aftermath* (Londra: Hurst Company, 2015), 123-7.

48 Ulrich Trumpener, “War Premeditated? German Intelligence Operations in July 1914”, *Central European History* 9/1 (1976); W Lüdke Tilman, *Jihad Made in Germany: Ottoman and German propaganda and intelligence operations in the 1st WW*, Münster: Lit, 2005; Erik Jan Zürcher (ed.), *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad at the Centenary of Snouck Hurgronje’s “Holy War Made in Germany”* (Baltimore: Project MUSE, 2015).

49 Tilman, *Jihad*, 48.

50 Fritz Fischer, “World Policy, World Power and German Warfare”, H. W. Koch, *The Origins of the First World War: Great Power Rivalry and German War Aims* (Londra: Macmillan, 1990) içinde 129.

51 Fischer, *Germany’s*, 34-5. Fischer’in Almanya’nın “dünya gücü” siyasetinin doğal sonucu olarak Savaş’ı planladığı savına sonradan yapılan bir dizi eleştiri için bkz. David Welch, *Germany, Propaganda and Total War 1914-18* (New Jersey: Rutgers Uni. Press, 2000), 259 dn. 11, 272 dn 1,2.

Bu açıdan bakıldığında, “dünya savaşı”nı kaçınılmaz kılan küresel düzendir: Örneğin 1914’te İngiltere’nin en büyük ordusu Hindistan’dadır. Pound’un piyasalardaki takas kabiliyeti, finans ve sigorta pazarının bu ülkede merkezileşmesi, İngiltere’nin katıldığı her savaşın bir “dünya savaşı”na evrilmesine neden olur.⁵² Dünya deniz ticareti, Savaş’tan önce Avrupa merkezlidir, en fazla iki okyanusu aşan nakliye ağlarının Avrupa’da kesişmesinden oluşur.⁵³ Buna göre, her Avrupa savaşı, dünya savaşına dönüşmek zorundadır.

Bu açıklama, emperyalizm kuramındaki çeşitliliği hatırlatır: Uluslararası güç dengesinin bir tezahürü, maliyetlerin düşürülmesi ve tüketimin artırılması için yürütülen bir siyaset, kapitalizmin doğal evriminin nihai aşaması. Dünya savaşı, bir tarafta üretici güçler ve artan sermaye birikimi ile diğer tarafta malî sermayenin etki alanları ve sömürgeleşme isteği arasındaki dengesizliği ortadan kaldıracak yegâne araçtır.⁵⁴ Bu durumda, “dünya savaşı”, Avrupa-merkezli “dünya sistemi”ndeki koşulların “olgunlaşması”yla ortaya çıkan kaçınılmaz bir sonuçtur.

Lojistik ve iktisadî bağımlılık açısından bakıldığında durum biraz daha karmaşıktır: Savaş öncesinde Batı Avrupa tükettiği hububatın %25’ini Doğu Avrupa, Amerika ve güney yarımküreden ithal eder. Kalori veya parasal değer açısından tarım ürünlerinde %90 oranında kendine yeterli olmasına rağmen, Almanya üretim girdilerini (sunî gübre, hayvan yemi ve işgücü) ithal etmek zorundadır.⁵⁵ Muhtemelen bu türden riskleri dikkate alan iktisatçı/ siyasetçi Karl Helfferich, 20. yy’ ın başındaki tahlilinde, ülkenin çok sayıda komşusu olmasına dayanarak, kıta veya cihan ölçeğindeki muhtemel bir savaşta Almanya’nın hububat ithalinin zora girmeyeceğini savunur.⁵⁶

52 Hew Strachan, “The First World War As a Global War”, *First World War Studies*, Vol. 1. No. 1 (Mart 2010): 3-14.

53 Michael B. Miller, *Europe and the Maritime World: A Twentieth-Century History* (NY: Cambridge Uni. Press, 2012), 12, 158, 209.

54 Vladimir I. Lenin, *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism* (<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/>, erişim 2018), Bölüm IV, VII ve X.

55 van Creveld, *Technology*, 109-10.

56 von Mises, *Nation*, 165-8.

Öte yandan, 1913'te çıkan ve 1915'te Türkçe'ye çevrilen *Balkan Harbi'nden Sonra Şark'ta Almanya* adlı kitapta, Dr. Jachk, Almanya'nın Türkiye'den o dönemde pamuk, yün, hayvan, maden, vb. aldığını belirtir, muhtemel bir savaşta Alman limanları ablukaya alınırsa Almanya'nın bu türden zorunlu maddeleri güneydoğudan, Bağdat ve Şark Demiryolları ile Romanya ve Avusturya üzerinden tedarik edileceğini öngörür:

“Almanya'nın mahsulat-ı arziye [tarım ürünleri] cihetinden memalik-i karibe-i şarkiyeye [Yakın Doğu ülkelerine] olan ihtiyacı arttığı nisbette bu ülkelerin şarka en yakın memleketler olan Almanya ve Avusturya mamulatına olan rağbeti artacaktır.”

Bağdat hattının tarım potansiyeli Alman stratejistlerince yakından incelenir.⁵⁷ Nitekim İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile ticaret hacmi 1887-1910 arasında daralırken, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nınki artar.⁵⁸ Türkiye'nin müttefik eksenine dahil olması, tıpkı cihat tasavvuru gibi, bu karşılıklı “madde bağımlılığı”nın bir sonucu mudur? Kesin olan, ülkelerin savaşta bu iş bölümünün sunduğu fırsatları sonuna kadar kullandığıdır. Bazı görüşlere göre, ABD Savaşı'na, Almanya'nın İngiltere-ABD lojistik bağlantısını denizaltılarla sabote etmesi sonucu girer.⁵⁹ Savaşı Asya ve Amerika'ya genişleten, kısmen de olsa lojistik/iktisadî etkenlerdir. Bu açıdan bakıldığında, ticarî/iktisadî bağımlılık ya da başka bir modelin kelime dağarcığıyla, “çevre” ekonomilerinin “merkez”le bütünleşme düzeyi (örneğin Türkiye-Almanya), von Mises'in iddia ettiği gibi ülkeleri savaştan vazgeçirmek şöyle dursun, savaşın çapını genişletir.

57 Paul Rohrbach, *Hatt-ı Saltanat: Bağdad Demiryolu* (İstanbul: 1331), 87 ve sonrası.

58 (İstanbul: İfham Matbaası, 1331), 12-5; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994), 33-4.

59 ABD'nin Savaş'a girmesi malî bağımlılık nedeniyle de olabilir: İngiltere ve Fransa ABD'li kredi kuruluşlarına borçlanır. ABD, Fransa'nın 1917-18 bütçesine müdahale eder (Strachan, *Financing*, 61-2).

Bu bütünleşme düzeyi, aynı zamanda, ilk paragrafta belirtildiği gibi, iktisatı bir silaha, “lojistik”i bir stratejiye dönüştürür, savaş sırasındaki hammadde üretim/tedarik/dolaşım biçimlerini, diplomasi, siyaset ve savaşa tahvil eder: Örneğin İtilaf ablukasının Almanya’nın deniz ticaretini kesmesi ve diplomatik kanallarla tarafsız ülkelerin Almanya ve Avusturya’ya ihracatını sınırlandırması, barışta bakır ihtiyacının sadece %10’unu üretebilen bu iki ülkeyi zora sokar.⁶⁰ Avusturya’nın madenî para darbı zorlaştı. Cephane, gemi ve silah imalâtında da kullanılan bakırın darlığı, 1915’ten itibaren türlü yöntemlerle aşılmaya çalışılır.⁶¹

Bu bakış açısına göre, Savaş’ın tarihi muharebe ve cepheler değil, hammadde ve akışlarından yola çıkılarak da yazılabilir. Savaş’ın sadece sonucunu değil, gidişatını da tarımsal üretim ve ticaret konusunda alınan kararlar belirler.⁶² Daha da ileri gidilirse, “savaş iktisadı”, ülkelerin hammaddeleri değil, hammaddelerin ülkeleri yönlendirmesinin tarihi olarak tanımlanabilir. Savaş’ın aktörleri, muharip ülkeler ve ordular olduğu kadar, ülkeler arası karşılıklı bağımlılık ilişkilerini belirleyen savaş teknolojileri, silah, emtia ve hammaddelerdir.

“Dünya Savaşı”, bu durumda, savaşla iktisat arasındaki neden (merkantalizmin aracı olarak savaş), etki (iktisat anlayışının ve iktisadi hayatın belirleyicisi olarak savaş) ve araçsallık (bir silah olarak iktisat) ilişkilerinin, cihanşümül ticarî ağlar üzerinden yeniden tanımlandığı süreçtir. Ludendorff’un tanımıyla topyekûn savaşta “hiçbir yurttaşın savaşın etkilerinden muaf” kalamaması, belki de bu ölçek değişiminden kaynaklanır. Savaşın gündelik hayata nüfuzu, bu girift iş bölümü ve bağımlılık ağının çapıyla orantılıdır. Konunun yeterince tartışılmı-ş olması, “topyekûn” veya “mutlak” savaş anlatısının savaş çalışma-

⁶⁰ İlk kez Savaş’ta kullanıldığı öne sürülen ablukanın bir benzeri aslında henüz 16. yy’ın sonunda uygulanır. Tüccar İngiliz ailelerince kurulan özel bir donanma gücü Atlantik’teki İspanyol ticarî filosuna saldırılar düzenler ve İspanya’nın denizasıra ticaretini baltalar [Kenneth Andrews, *Elizabethan Privateering* (Cambridge: Cambridge Uni. Press), 1964].

⁶¹ Strachan, *Financing*, 32; M. Klinglmair, “Urban Mining In Times of Severe Raw Material Shortage: Copper Management in World War I Austria”, *Journal of Industrial Ecology*, 14/4 (2010): 666-679.

⁶² Avner Offer, *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford: Clarendon Press, 1989-91), 1.

larındaki egemenliğinin,⁶³ sanki “dünya savaşı” adlandırmasını gölgede bırakmasından kaynaklanır.

Üretimin daha dağınık/uzmanlaşmış bir iş bölümüne tabi olduğu ve ürünlerin daha karmaşık teknoloji ve daha çok sayıdaki bileşenle üretildiği bir çağda, savaş nasıl yürütülür? Bu çalışmanın amaçlarından biri, bu “dev” soruya emtia monografileri ve şirket “biyografileri” yardımıyla, “mikro” ölçekte cevap aramak, savaş sırasında önemi artan bazı emtianın “tarihi”nden yola çıkarak, Osmanlı (ve kısmen de olsa Alman ve Avusturya) nüfusunun bağımlılıktan nasıl etkilendiği ve savaş yönetimlerinin bu koşullar altında nasıl hareket ettiğini incelemektir.

F. Osmanlı Savaşı’nın Farkları: Bağımlılık

Savaş’ın masraflarını karşılamak için Avrupa hükümetlerinin aldığı malî önlemler neredeyse standarttır: Emisyon, iç/dış borçlanma ve vergilendirme. Bu önlemlerin etkinliği, ülkelerin iktisadî/malî/kurumsal yapısı, savaş öncesinde kıta/cihan ölçeğindeki iktisadî hiyerarşi ve bağımlılık ilişkilerinin hangi noktasında yer aldığı ve savaşa ne denli hazır olduğu gibi etkenlere bağlıdır. Osmanlı Savaşı bu açıdan farklı mıdır?

Zürcher, Osmanlı İmparatorluğu’nun 1. Dünya Savaşı deneyimini, diğer ülkelerinki ile kıyaslar. Mütareke dönemi bir kenara bırakılırsa, Osmanlı Savaşı’nın en bariz farkları, 1911’den beri süren kesintisiz savaş döneminin yarattığı yorgunluk ve bıkkınlık, “endüstriyel” savaşa katılım kabiliyet ve payının düşüklüğü ve izlediği nüfus siyasetidir.⁶⁴

“Endüstriyel” terimi, “topyekûn savaş” kavramının anlambilimsel yayılımını ve zamanla kazandığı belirsizliği andırır. Bir taraftan tarihteki bütün savaşları kapsar (her savaş üretime, dolayısıyla endüstriye dayanır), diğer taraftan çağdaş savaşların ayırıcı bazı “eğilim”lerine vurgu yaparak farklı yönlerini incelemek için kullanılır: Geniş kaynakların seferber edilmesi, tüm ahlâkî ve yasal kısıtlamaların ötesine geçilirken

63 Roger Chickering, “Total War: The Use and Abuse of a Concept”, *Anticipating Total War*, Boemeke, M., Chickering, R., Förster, S. (ed.). içinde 13-28; Rene Girard, *Battling To the End* (Michigan: Michigan State Uni. Press, 2007).

64 “Osmanlı’nın Savaşındaki Fark Neydi?”, 2014 (<http://oiist.org/publikationen/pe-ra-blaetter.html>).

hayatın araçsallaşması, endüstri ve modernleşmenin mantıksal sınırına varılması, dolayısıyla görülmemiş yoğunluk ve çapta bir yıkımla sonuçlanması vs. Eğilimler gerçekleşmiş özellikler değil, anlamayı kolaylaştırıcı araçlardır.⁶⁵

Öncelikle seferber edilebilen kaynaklar düzeyinde niceliksel farklar bulunur: İmparatorluk'ta kişi başına 82,5, Romanya'da kişi başına 157, Mısır'da 170 ve Yunanistan'da 181 kuruş vergi toplanır.⁶⁶ İmparatorluğun bütçesi, Avusturya-Macaristan'ın dörtte, İngiltere'nin beşte, Fransa'nın altıda ve Rusya'nın yaklaşık yedide biridir.⁶⁷ 1914'te Türkiye'de 280 lokomotif, 6250 km. hat bulunur. Savaşan ülkeler arasında, yüzölçüme düşen demiryolu uzunluğu açısından Rusya hariç en zayıf ülkedir.⁶⁸

İmparatorluğun tek handikapı borçları⁶⁹ veya yetersiz altyapısı, örneğin demiryolu uzunluğu ya da zayıf tarafla ittifak yapması değil,⁷⁰ aynı zamanda donanım üretme ve hat işletme kabiliyetinin olmaması, bu imtiyazları yanında veya karşısında savaşacağı ülkelere bırakmış, dolayısıyla “endüstriyel” savaşı daha girmeden kaybetmiş olmasıdır.

Maliye Nezareti'nin Savaş'ın hemen öncesindeki bir yazısı bu durumu yansıtır: Yazıda Karadeniz şimendiferleri hakkında Reji ile imzalanan inşaat ve işletme mukavelesi, İzmir-Kasaba Şirketi'ne rüçhan hakkı verilmesine dair imzalanan itilafname, Rayak-Ramla şimendiferi ile Beyrut-Şam-Mezrip hattının geliri için Şam-Hama Demiryolu

65 Chickering, “Total”, 16.

66 André Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2002), 149.

67 Erik Jan Zürcher, “Osmanlı İmparatorluğu 1850-1922: Kaçınılmaz Çöküş mü?”, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üni., 2005) içinde 68.

68 John Ellis ve Michael Cox, *The World War I Databook: The Essential Facts and Figures for All The Combatants* (Londra: Aurum, 2001), Bölüm 7. Demiryolu uzunlukları için bkz. Zürcher, “Osmanlı”, 72.

69 1887-1913 arasında Fransa'nın borcu %39, Almanya'nın %153, Rusya'nın %137 artmakla beraber ekonomik büyümeye oranla azalır; Almanya'nın %50'den 44'e, Rusya'nın %65'ten 47'e düşer (Strachan, *Financing*, 3).

70 İttifak ülkeleri, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın üç kat üretim ve beş kat nüfusa sahiptir (Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-1918* (London: Penguin, 2015), 208).

Şirketi ve Trablusşam, Ereğli, İnebolu ve Hayfa limanları hakkında (muhtemelen Fransız sermayeli) Hermann ve Sigayder (?) Şirketi'yle imzalanan mukavelelerin tasdiki için hazırlanan beş kanun taslağından söz edilir.⁷¹ Hicaz hattı haricindeki Osmanlı demiryolu ağı oniki yabancı şirket arasında paylaşılmıştır.⁷² Bilindiği gibi, Osmanlı Bankası bir İngiliz-Fransız ortaklığıdır. Hükümetle yabancı, özellikle düşman tebaa sermayesi arasındaki bu girift ilişkinin Savaş'ta nasıl şekillendiği Ereğli Şirketi üzerinden anlatılacaktır.

Savaşın finansman yöntemleri, Zürcher'in listesinde yer alan kalemlemlerle aslında doğrudan bağlantılıdır. Örneğin "savaş yorgunluğu" sadece askerî ve psikolojik değil, aynı zamanda sivil ve iktisadî bir etmendir. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın iktisadî yükü, iane kanallıyla vatandaşlara yüklenir.⁷³ Ülke malî açıdan her iki savaşa da hazırlıklı değildir. Reji İdaresi'nden Balkan Savaşı'nın masrafları için alınan borca karşılık hem tütün tekel mukavelesi uzatılır hem de Karadeniz için demiryolu işletme imtiyazı verilir. Büyük Savaş'ın farkı, Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık gelirlerini emanet etmek ve imtiyazlar vermek zorunda kaldığı ülkelerin yanında⁷⁴ veya karşısında savaşmasıdır.

G. Osmanlı Savaşı'nın Farkları: İhracat

İmparatorluğun 1909 bütçe geliri 25,⁷⁵ 1913 geliri 29 milyondur. 1913'teki 6 milyon olan bütçe açığı, savaşın ilk yılında 34 milyona çıkar.⁷⁶ Tahsilatın tahmini gelire oranı 1913'te %86 iken, 1914'te %67'ye düşer. 1914-5 bütçesinde sadece Harbiye Nezareti'nin tahsisatı, ba-

71 BOA.MV 234/154, 19.4.1914.

72 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim C.I.* (İstanbul: Pera Turizm, 1997), 313.

73 Taylan Esin, *Hilâl'in Karanlık Yüzü* (İstanbul: Libra, 2017), 301-4. İki savaşın tahmini mali yükü 30 milyon liradır (Eldem, *Harp*, 14).

74 Kasım 1914'te kapitülasyonların kaldırılmasını Alman Sefiri de protesto eder [İsmail Hakkı Sunata, *Gelibolu'dan Kafkaslar'a Birinci Dünya Savaşı Anıları* (İstanbul: İş Bankası, 2003), 38].

75 Zürcher, "Osmanlı".

76 Eldem, *Harp*, 14.

riş döneminin beş katına çıkar.⁷⁷ Savaş sırasında borçlar ödenmeye devam eder. Bütçenin %30-45'i Düyun-ı Umumiye borçlarına ayrılır (Çizelge 18). Diğer tarafta ise Bağdat, Ankara-Erzurum ve Hicaz demiryolu üzerinde istimlak, inşaat ve onarım çalışmaları Savaş süresince devam eder.⁷⁸

Öte yandan, Savaş'ın toplam maliyeti 240, başka bir hesaba göre 300, resmî olmayan hesaplamalara göre ise (örneğin Yalman) 500 milyon lira olarak verilir.⁷⁹ Maliye Nazırı Cavit Bey'in Şubat-Mart 1918'de Meclis-i Ayan ve Mebusan'da yaptığı konuşmalarda verdiği bilgilere göre, Almanya ve Avusturya'dan 1. Dünya Savaşı boyunca alınan borç miktarı 200 milyon liradır.⁸⁰

İktisat tarihçileri, aradaki açığı karşılamak için, İmparatorluğun, diğer muharip ülkeler tarafından kullanılan emisyon, vergilendirme ve iç borçlanmaya başvurduğunu belirtir.⁸¹ Osmanlı bütçesindeki gelir ile harcama arasındaki uçurum, sadece bu araçlarla mı kapatılır?

77 Maurice Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale* (Paris: Etienne Chiron, 1926), 68.

78 *Osmanlı Bütçeleri 1909-1918* (Ankara: Maliye Bakanlığı, 2000), 362-497. Rasûlayn-Diyarbakır hattı için bkz. BOA.MV 201/39; MV 201/88, Nisan 1916. Hat inşaa maliyeti 1500 lira/km. civarındaydı (MAZC, 7.3.1915, 300).

79 3.11.1914 ila 31.10.1918 arasındaki harcama, 10 milyar Fransız Frangıdır (Larcher, *Guerre*, 634-6). Philip H. Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsusa: Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918* (Arba, İstanbul, 1993), s. 163'de bu rakam Türk Lirasına çevrilir. 1919 tarihli bir hesaplama, Türkiye ve Bulgaristan'ın harcamalarını 2,2 milyar ABD Doları=450 milyon Osmanlı Lirası olarak verir (Stephen Broadberry, Mark Harrison, "An Overview", *The Economics of World War I* (Cambridge Uni. Press, Cambridge, 2005) içinde 23). Hükümet borçlarından yola çıkan hesaplamalarda harcama 343 milyon lira (1,5 milyar ABD Doları) olarak verilir (Edwin R. A. Seligman, *Essays in Taxation* (NY: A. M. Kelley, 1969), 781). Ayrıca bkz. Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi* (İstanbul: Evrensel, 2013), 131-5 ve Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale Uni. Press, 1930), 165.

80 İmparatorluk Ekim 1915 tarihli bir yasa ile müttefiklerinden aldığı hazine bonoları karşılığında piyasaya para sürer. Bu tarihe kadarki borçlanma altın üzerinden yapılır [Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'da Cumhuriyet'e Dış Borçlar: Düyun-u Umumiye* (İstanbul: Birleşik, 1996), 76].

81 Bkz. Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, 1914-1918* (İstanbul: Homer, 2003).

İhracat-ithalat dengesi bu konuda önemli bir ipucudur: İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan Savaş'ta dış ticaret açığı verirken,⁸² 1.10.1916 tarihi itibarıyla Almanya'dan ithal edilen 600 milyon marklık (33 milyon lira) eşyaya karşı, Türkiye'den 50 milyonluk eşya gider.⁸³ Eldem'e göre Almanların "bir nevi istismar ve sömürme politikası" izleyerek İstanbul'da kurdukları Merkezî Mübayaa Şirketi aracılığıyla memleketlerine yaptıkları sevkiyat içinde gıda maddeleri de vardı. Böylece öteden beri "açık veren İmparatorluk ilk defa olarak bu devrede ihracat fazlası kaydetmiş bulunuyordu".⁸⁴

1916'da yazılan bir köşe yazısında, tarımın üç hedefinden birinin "müttefiklerin fabrikaları için gereken hammaddenin yetiştirilmesi" olduğu belirtilir.⁸⁵ 14.9.1916'daki geçici ve 6.4.1917'daki esas kanunla İstanbul'da bir ihracat heyeti kurulur.⁸⁶ Türkiye'nin Almanya'ya 1912-13'te yaptığı ihracatın %77'si tarım, 15'i mensucat, 5,5'i maden ürünüdür.⁸⁷

Müttefiklere yapılan tarım ürünleri ihracatı, barış döneminde bile yetersiz olan üretimi⁸⁸ iç pazardan çeker ve ihtiyacı şiddetlendirir. Tarım üretimini artırmak için düzenlenen Ekim Yükümlülüğü Kanunu'na rağmen,⁸⁹ Almanya ve Avusturya'nın yaptığı alımlar fiyatlar-

82 Niall Ferguson, *The Pity of War* (NY: Basic Books, 1999), 253.

83 Hew Strachan, *Financing*, 175; Trumpener, *Germany*, 321. Osmanlı bütçesi 1910'dan sonra ilk kez 1915'te bütçe fazlası verir (Eldem, *Harp*, 16).

84 Eldem, *Harp*, 34. Bu şirkete Avusturya neredeyse yarı yarıya ortaklı (Strachan, *Financing*, 175).

85 M(im). Zihni, "Zirâat Musâhebeleri: Harb ve Zirâat", *Efkâr*, 28.2.1916.

86 *Düstur*, T2/C8, 1285-87 ve T2/C9, 629.

87 Joseph Przedecki, *Muharebeden Sonra Türkiye ile Almanya arasındaki Münasebât-ı Ticariyeye dair Muhtıradır* (İstanbul, 1917).

88 Savaş'tan önce, örneğin 1913'te ülke üretiminin iki katı kadar buğday ithal etmek zorundadır (Eldem, *Harp*, 33); Vedat Eldem "Cihan Harb'i'nin ve İstiklâl Savaşı'nın Ekonomik Sorunları" *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (Ankara: Hacettepe Üni., 1973, 374). Yıllık ortalama 11 milyon liralık tarımsal ürün ithalatına karşılık sadece 4,6 milyon liralık ihracat yapabilir (Larcher, *Guerre*, 67-68).

89 Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü* (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1983).

da “aşırı” yükselişe yol açar.⁹⁰ 1915’te Ordu’nun pekmeze “şiddetle ihtiyacı” varken⁹¹ ve kuru üzüm üretimi 1916’da 1913 seviyesinin % 65’ine düşmüşken,⁹² Kantariye, Millî Mahsulat ile ortaklaşa Berlin Meyve ve Sebze Şirketi’ne 2,5 milyon kilo kuru üzüm ve 3,5 milyon kilo incir satar.⁹³ Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu), bu işlemler için ihracat yasağını delen bir dizi karar alır.⁹⁴ Müttefiklerce talep edilen emtia arasında gıda maddeleri yer alır.⁹⁵

İngiliz propagandasının ana eksenini de Müttefik ihtiyaçlarının Osmanlı halkının açlığı pahasına karşılandığı iddiası oluşturur.⁹⁶ Buna karşın, Alman raporları ülkedeki kıtlığın bir dağıtım sorunu olduğunu iddia eder; Avusturya Askerî Ataşesi’ne göre ise, gıda ihracatı iddiası asılsızdır.⁹⁷ Osmanlı ve genelde Müttefik propagandası, kıtlığı ablukayla ilişkilendirir. 1917’nin başında Enver Paşa’nın görevlendirdiği Şekip Arslan, İtilaf ablukası ve Suriye’deki kıtlık hakkında Münih’te bir konuşma yapar.⁹⁸

90 Autheman, *Bank-ı*, 234.

91 BOADH.İUM 82-2/1-18.

92 Eldem, *Harp*, 37-8.

93 *Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi’nin 334 Senesi Muamelatını Mübeyyin Rapor-u Muvazene-i Umumiye’dir* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1335), 18. Rapor, muhtemelen Şirket’in teftişinde ortaya çıkan bulgulara karşı bir savunma metnidir. Ayrıca bkz. Yunus Nadi, “İhracat ve İthalat İşleri”, *Efkâr*, 31.12.1916.

94 BOAMV 198/125, Ağustos 1915; MV 201/104, Nisan 1916; MV 208/53, 1917.

95 Yunus Nadi, “İhracat İşleri”, *Efkâr*, 6.11.1916.

96 İngilizlerin 1917’de dağıttığı bir propaganda beyannamesinde, askere günde 300 dirhem eklemek verilir ve İstanbul’da açlıktan günde ikiyüz elli kişi ölürken, Hükümet’in, Almanya’ya “vagon vagon” buğday ve zeytinyağı gönderdiği yazılır [Servet Avşar, *1. Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası* (İstanbul: Kim, 2004), 287].

97 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü: 1914-1918 1. Dünya Savaşı* (İstanbul: Kayıhan, 1997), 285. “Büyük zahire stokları bulunduğu halde ordu ve büyük şehirler daima iase krizi karşısında idiler” [Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerin Raporları* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966), 54]. Mütareke’de bu stoklar kullanılır [Metin Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri* (Balıkesir: 2000)]; ancak hangi amaçla muhafaza edildikleri açık değildir.

98 Emir Şekip Arslan, *İttihatçı bir Arap Aydınının Anıları* (İstanbul: Klasik, 2005), 144-8; abluka karşısı Alman propagandası için bkz. Welch, *Germany*, 117.

Türkiye'deki Alman sempatisi hakkında kaynaklar olmakla beraber,⁹⁹ Alman karşıtı kamuoyunun oluşumuna ilişkin kısıtlı veriye rastlanır. Boer Savaşı'nda İstanbul "kamuoyu" İngiltere'ye destek verir; 1908 Devrimi'nden sonra İngiltere Elçisi lehine tezahürat yapılır.¹⁰⁰ Öte yandan, Abdullah Cevdet, Devrim'den hemen önce, "milletin gizli düşmanı"nın Almanya olduğunu ilân eder.¹⁰¹ Alman antipatisi eğitim kurumlarında da yaygın olsa gerek: Alman bandırası çeken Florya'daki "Brasseries Reunies" adlı İsviçre birahanesi, Kasım 1912'de Osmanlı askerlerince yıkılır ve yağmalanır. 1914 Mart'ında bir okul seyahati sırasında, İzmirli öğrenciler Münih'teki bir kahvede asılı olan Alman ve Rus İmparatoru'nun tasvirlerine zarar verir.¹⁰²

Antipati, önce savaş ihtimali, ardından özellikle Savaş'taki gıda rekabetiyle beraber karşıtlığa dönüşür: Mayıs 1914'te Goeben İstanbul'a geldiğinde Taşkışla'da büyük bir yangın çıkar. Büyükelçi, Dr. Nazım'ı "Alman dostu" olmamakla suçlar.¹⁰³ *New York Times* haberlerine göre, Savaş'ın başında Türk kadınları Alman Elçiliği önündeki gösteri yaparak askere gidenlerin hesabını sorar. İstanbul'da binlerce isyancının katıldığı, yükselen gıda fiyatları ve yoksulluk ile bağlantılandırılan ayaklanmalarda ölenler olur; Alman subayları yaralanır; Pera Palas dahil otel ve mağazalar yağma edilir.¹⁰⁴ 1916'dan itibaren Alman-Osmanlı ilişkileri hızla zayıflamaya başlar. 1916'daki Şerif Hüseyin isyanı ve Hicaz'ın kaybı, Osmanlı savaş direncini düşürdüğü gibi, Türkiye'deki Alman karşıtlığını güçlendirir.¹⁰⁵

Alman belgelerine göre, 1916 Ocak ayında basın, yükselen et fiyatlarını Almanya'ya yapılan hayvan ihracatına dayandırır; Kurban Bay-

99 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu* (İstanbul: Hil, 1983).

100 Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım* (İstanbul: İletişim, 1993), 86.

101 Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhida* (İstanbul: İletişim, 2008), 61.

102 BOA.HR.H 336/3, 29.4.1913; DH.KMS 23/21, 6.6.1914.

103 Ahmet Eyicil, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden Dr. Nâzım Bey: 1872-1926* (Ankara: Gün, 2004), 157; Önder Kocatürk, *Goeben Zırhlısı'nın İstanbul Ziyareti ve Taşkışla Yangını, 15-23 Mayıs 1914* (Ankara: Boğaziçi, 2016).

104 "Turkish Boatmen Mutiny", 26.11.1914; "Anti-German Riots in Constantinople", 13.5.1915; "Turks' Many Miseries", 12.3.1915.

105 Lüdke, *Jihad*, 141-46.

ramı öncesinde kesim hayvanı sıkıntısı nedeniyle İstanbul'un Müslüman mahallelerinde Ermenilere "yapılanın" Almanlara da yapılacağı tezahüratı duyulur.¹⁰⁶ Özellikle kadınların yaşam koşullarını protesto eden nümayişlerinden sonra, Balkan hattından Almanya'ya yapılan et ihracatı yasaklanır.¹⁰⁷ Almanya 1916-1917'de senelik yüz bin tonun üzerinde menşei meçhul hayvan ithal eder.¹⁰⁸

Gazete makalelerinde et tedarikinin 17. yüzyıldan kalma bir sıkıntı olduğu, öte yandan son yıllarda izlenen yanlış politikalar nedeniyle hayvan stokunun hızla azaldığı yazılır.¹⁰⁹ 1.11.1917 tarihli tebliğiyle İstanbul halkından haftada üç günden fazla et yememeleri istenir.¹¹⁰ Mart 1918'de et ihracatı sürmektedir: "Alman levazım müteahhidi" adına çalışan iki tüccar Eskişehir'den İstanbul'a demiryolu ile hayvan getirir.¹¹¹ Buna karşın Kasım 1918'de İstanbul kasaplarında et satışı yasaktır.¹¹² Dahiliye Nezareti'ne göre, Türkiye'deki Alman askerî gücü, Osmanlı asker ve ahalisinin tepki, hatta ayaklanmalarından korktuğu için önlem almak zorunda kalır.¹¹³ Ağustos 1917'de basında (hangi ülkenin basını olduğu açık değildir) Almanların Osmanlı halkını kasten aç bıraktığını iddia eden haberler dolaşmaya başlar. 6.9.1917'de Hay-

¹⁰⁶ Hangi ülkenin basını olduğu açık değildir [Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power* (Cambridge: The Belknap Press, 2010), 310-1].

¹⁰⁷ "Turks Stop Meat Exports", *New York Times*, 8.3.1916; Alman sempatizanı üst düzey görevlilerin emriyle el konan gıda maddeleri Almanya'ya gönderilir ("Turkey's Defense Broken", *New York Times*, 7.3.1916). Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'a Savaş sırasında zeytinyağı ve yumurta satışına ait kayıtlar olmakla beraber, Meclis-i Vükelâ mazbatalarında hayvan ihracatına rastlanmaz; kaçak yapılmış olmalıdır.

¹⁰⁸ August K. F. Skalweit, *Die Deutsche Kriegsernährungs Wirtschaft* (Deutsche Verlagsanstalt, 1927), 24.

¹⁰⁹ Cevad Rühdü, *İkdam*, "İstanbul Vilâyeti Hasılat-ı Gıdaiyesi", 2.10.1917.

¹¹⁰ Eldem, *Harp*, 38.

¹¹¹ BOA.DH.İ.UM 13-3/5-19, 13.3.1918.

¹¹² *Minber*, 14.11.1918'den alıntılan Makbule Gürel, "Mütareke Döneminde Minber Gazetesi" (yüksek lisans tezi, Gazi Üni., 2003).

¹¹³ BOA.HR.SYS 2442/44.

darpaşa'daki Alman yük vagonları, istasyon binası, çevredeki evler ve ordu ambarıyla beraber yanar, muhtemelen yakılır.¹¹⁴

1916'dan itibaren İstanbul başta olmak üzere tüm ülkede açlık baş gösterince, gıda ihracatı sadece "halk" tarafından değil anlaşılan Parti içinde de sorgulanmaya başlar. 1917 Nisanı'nda Yunus Nadi, yasaklanmasının üreticiyi zora düşüreceğini ima ederek ihracatın devamını zımnen savunur. Birkaç ay sonra ise Meclis-i Vükelâ iznine bağlanmış ihracat politikasının gözden geçirilmesini gerekli görür. "Havaic-i zaruriye"nin "katresi" bile ihraç edilmemelidir. Bir süre sonra da tekel konumlarından kaynaklanan suistimal ve ihtikârı gerekçe göstererek Müttefik satınalım komisyonlarına yasak getirilmesini savunur.¹¹⁵ Gıda maddeleri arzı, ihracatından sağlanacak faydadan vazgeçilecek seviyeye gerilemiş olmalıdır.

Öte yandan ihracatın imkânları, "millî" şirketlerin oluşumunu teşvik eder. Kitabın ikinci kısmında ele alınan kurum/kuruluşlardan Ziraat Bankası hariç tümü, Savaş sırasında kurulur. Bu dönemdeki değişim izlenirse, anonim şirket sayısının, fiyat artışının en yüksek olduğu, dolayısıyla iç tüketimin en çok daraldığı varsayılan 1917'de zirveye çıktığı görülür.¹¹⁶ Millî şirketlerin kâr oranı bu dönemde enflasyon oranının bile üzerine çıkar: Mütেকaidin-i Askeriye Ticaret Anonim Şirketi 1917'de hissedarlarına hisse değerinin % 80'i oranında temettü dağıtır.¹¹⁷ 100 bin lira sermaye ile 12.12.1916'da kurulan Millî Ekmekçiler, 20 gün içinde sermayesinin üçte biri kadar kâr eder.¹¹⁸ İttihad-ı Seyr-i Sefain 1917'de % 69 kâr açıklar.¹¹⁹ İtibar-ı Millî Bankası, kuruluş yılı

114 McMeekin, *Berlin-Baghdad*, 317; ATASE.BDH 3229-23-1-81. Olaydaki kasıt ihtimali, sigorta şirketi ile Haydarpaşa Liman ve Ruhtum Şirketi arasında 1934'e kadar süren tazminat ihtilafından çıkarsanabilir (BCA 30-10-0-198-355-23, 23.2.1932; 30-18-1-2-42-2-5, 15.1.1934).

115 Yunus Nadi, "Yine İhracat ve İdhalat Meselesi", *Efkâr*, 4.4.1917; "İhracatımız ve Kendi İhtiyacımız", *Efkâr*, 6.11.1917; "Devlette İktisad Fikri", *Efkâr*, 10.12.1917.

116 Şirket sayısı: 1914: 5, 1915: 10, 1916: 15, 1917: 31, 1918: 7 (Eldem, *Harp*, 126; Yalman, *Turkey*, 143). Zafer Toprak'ın verileri farklıdır, ancak eğilimi yansıtır: 1914: 21, 1915: 11, 1916: 24, 1917: 39, 1918: 31 (*Türkiye'de*, 175). Enflasyon oranları için bkz. Yalman, *Turkey*, 157.

117 *İktisadiyyat*, 7.6.1917.

118 Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı* (İstanbul: İletişim, 2005), 160-5.

119 Yunus Nadi, "Semî ve Sebât Numunesi", *Efkâr*, 17.9.1917.

olan 1917’de emtia ticaretinden yüksek kazanç elde eder (Bölüm B3). Sermaye birikimi ile iç tüketim arasında ters bir orantı vardır.

Gıda sıkıntısını tüm Müttefikler yaşar: İtilaf ablukası üzerine kurulan Müttefik propagandası, Savaş’ı bir “açlık savaşı” olarak gösterir, vatandaşın tepkisini düşman üzerinde yoğunlaştırır.¹²⁰ Propaganda-
nın ömrü iki yıl sürer: 1917’den itibaren örneğin Viyanalılar artık dış düşmandan bahsetmez olur; muharip ülkelerin yurttaşları, cepheden çok gıda dağıtım haberlerine ilgi duymaya başlar. Cepheye gönderilen mektuplarda açlığın cephe ve cephe gerisinin ortak kaderi olduğu ifadesi yer alır. Bir yoruma göre, Almanya’da kalori alımı Savaş öncesindeki değerden düşük olmamasına rağmen, “derin bir mahrumiyet hissi” doğar. Buna karşın, örneğin 1919’ın başındaki değerlendirmelere göre, Savaş sırasında Viyana’daki ölümlerin %7-11’i açlığa bağlıdır. Almanya ve Avusturya’da Mütareke’de başlayan direniş ve grevlerin kökenini, bazı kaynaklar, şehirlilerin Savaş sırasında başlayan maişet protestolarına dayandırır. Dağıtım sorunu şehirlerin asayişini tehdit etmeye başlar; gıda “topyekûn” ve cevapsız kalan bir talep haline gelir, siyasallaşır. Savaş, artık askerî bir sorun değil, bir “patates” meselesidir.¹²¹

Osmanlı Savaşı’nın farkı, ilk olarak nicelikselidir: Fiyatlar, evrak-ı nakdiyenin değer kaybı hesaba katılsa bile diğer muharip ülkelere nazaran daha çok yükselir. Paris’te savaş sonunda fiyatlar savaş öncesinin dört katına çıkarken, İstanbul’da 14-15 katına yükselir.¹²² 1917 Aralık ayında düzenlenen bir Düyun-ı Umumiye raporuna göre, 1914-1917 Haziran arasında zaruî tüketim maddeleri fiyatları Berlin’de %104, Viyana’da %232, İstanbul’da %705 oranında artar.¹²³

120 Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I* (Cambridge/NY: Cambridge Uni. Press, 2007), 35-6.

121 Chickering, *Imperial*, 151; Offer, *First*, 69-78; Healy, *Vienna*, 33-43, 80-4, 136.

122 François Georgeon, “Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında”, *İstanbul 1914-1923*, Stefanos Yerasimos (ed.) içinde (İstanbul: İletişim, 1996), 85.

123 *Almanya, Avusturya ve Türkiye’de Gerek Galâ-i Maişet ve Gerek Memurin-i Devlete Verilen Maaş Zemaimi Hakkında Mukayese* (İstanbul: Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, 1918).

Kaynak ve tepkiler, gıda ihracatının tüm nüfus üzerinde ciddi bir iâşe baskısı yarattığına dair yaygın kanıyı gösterir. Osmanlı Savaşı'nı malî kaynakları açısından farklı kılan ikinci unsur, bu kanı ve dayanaklarıdır. Bu çalışmada gıda sorunu dolaylı ve kısmî olarak ele alınmış olsa da iâşe baskısının hem cephenin hem de cephe gerisinin tahammülünü zayıflatığı gösteriliyor (Bölüm A4). Daha da vahimi, İstanbul dahil ülkenin birçok yerinde açlıktan ölümler başlar (Bölüm A6).¹²⁴ Sansürün yumuşadığı 1918'den itibaren Osmanlı edebiyatının konularından biri, açlık ve iştahsızdır.¹²⁵

İhracat iddiası isabetliyse, ortaya bir darboğaz çıkmış olmalıdır: Türkiye, silah ve malzeme tedariki için maden ve hammaddenin yanı sıra, gıda maddesi ihraç etmek zorunda kalır; bu ihracat, sivil ve askerlerin iâşesini zora sokar; ülkenin muharebe gücünü zayıflatır. Osmanlı Savaşı'nın en çarpıcı farklarından biri, Savaş'ın finansmanı ile iâşe siyaseti arasındaki bu “sıfır toplamı” açmazdır.

H. Osmanlı Savaşı'nın Farkları: Tehcir ve Emval-i Metruke

Osmanlı Savaşı'nı malî kaynakları açısından farklı kılan üçüncü unsur, Hıristiyan tehcidir. Tehcirin ilk etkisi tarımsal üretimi düşürmesidir. 1914 Rum Tehciri'nden sonra Trakya-Ege kökenli ihracat ürünlerinde (zeytin, incir, tütün, kuru üzüm vs.) görülen düşüş, 1915 Ermeni ve 1917 Karadeniz Rum Tehciri'nden sonra ise pamuk ve tütüne de yansır. Ancak durumun vahameti bu ürünlerdeki kayıpla sınırlı değildir.

Buna karşın, tehcir, kısa vadede ortaya bazı “fırsatlar” çıkarır. Emval-i metruke arasında pamuk ve tütün gibi stoklanabilen tarım ürünleri, ev eşyaları, kutsal emanetler ve giysilerin¹²⁶ yanı sıra aslında Savaş'ın başında ihracı yasaklanan madenler bulunur. Tehcir sırası/sonrasında toplanan bakır ev eşyaları, abluka altındaki Almanya ve

¹²⁴ Guenther Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey* (Salt Lake City: Uni. of Utah Press, 2005), 54-6.

¹²⁵ Refik Halit Karay, “İâşe Meselesi”, *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma* (İstanbul: İnkılap, 2011) içinde 8-11.

¹²⁶ Meclis-i Vükela kararlarıyla 1916 Kasım'nda Almanya ve Avusturya-Macaristan'a iki bin ton yün çorap parçası ve 1918 Mayıs'nda iki yüz ton melbusat (elbise) ihraç edilir (BOA.MV 205/108; BOA.MV 211/194).

Avusturya-Macaristan'a satılır.¹²⁷ Tehcir dalgaları Osmanlı iktisadını nasıl etkiler, hükümetler ve Askeriye arasında ne türden ihtilaflara neden olur ve çözüm için hangi yollarla başvurulur? Taşınırlara ilişkin bu soruları Bölüm A3 ve A5'te pamuk ve tütün üzerinden ele alacağız.

Taşınmazlara gelince,¹²⁸ düşman tebaa ve Osmanlı Hristiyanlarına ait cemaat binaları ve özel mülkler kamu binalarına dönüştürülür, bir kısmı da şahıslara satılır. Taşınmazların mülkiyet statüsü veya sahiplerinin borçları, tasfiyeyi değişik biçimlerde etkiler. Sürecin 1914-17 arasındaki işleyişi Bölüm B6'da Ziraat Bankası üzerinden anlatılıyor. Barış döneminde aşar üzerinden aldığı ana gelirinden Savaş döneminde mahrum kalan Banka, buna rağmen rehinli taşınmazların satışıyla gelirlerini katlar, hükümet ve resmî kuruluşlara (örneğin Seyr-i Sefain İdaresi) borç verir. Böylece emval-i metrukeden sadece taşınırlar değil, taşınmazlar da hükümet harcamalarına ve Savaş'ın desteklenmesine dolaylı kaynak oluşturur. Bu, Osmanlı Savaşı'nın ayırt edici özelliklerinden biridir: Savaşın getirdiği malî yükün karşılanma biçimleri, nüfus siyasetinin sonuçlarıyla doğrudan bağlantılıdır.

II. Kitabın Planı

Çalışma iki ana kısımdan oluşuyor. İlk kısımda Savaş sırasında önem kazanan emtiaya değiniliyor. Bunlardan tütün ve özellikle pamuk, üretim/ticareti yüksek oranda gayri-müslimlerin elinde olan, barış döneminin önemli ihracat kalemleridir. Buna karşın şeker tümüyle ithalatla sağlanır. Maden kömürü üretimi Fransız sermayesine bağımlıdır. Savaş başlayınca, Osmanlı Hükümeti, Ereğli Şirketi ile en azından bir süre iş birliği yapmak zorunda kalır, sonrasında Alman kömürüne bağımlı duruma gelir. Ormanlara gelince, kömür darboğazı sonucu ağır yıkıma uğrar. Savaş'ın kaybedildiği anlaşıldıktan sonra başlayan kaynak arayışı, Anadolu'nun en geniş ormanlarının Avusturya sermayesine bırakılmasına neden olur. Her emtia, farklı bir bağımlılık ilişkisine işaret eder.

¹²⁷ Esin, *Hilâl'in*, 273-83.

¹²⁸ Onaran, *Osmanlı*.

İktisadî “millî” veya “devletçi” olarak ilk etiketleyen Savaş basınıdır. Propaganda, bilindiği üzere, etkinliği ve harekete geçiriciliği açısından kendini kanıtlamış bir sözcük ve sembol dağarcığından türetilir. Bu dağarcık, basının Hükümet uygulamalarını meşrulaştırması sırasında çokça kullanılır (Bölüm B4). Bu dağarcığın unsurları nedir ve nasıl kullanılır? Gıda sorunun baş gösterdiği 1915 hasadından sansürün yumuşadığı 1918 yazına kadar, Osmanlı iktisadının basındaki temsil aracı olan “kelimeler” ayrıca ele alınıyor (Bölüm A6).

İkinci kısımda Hükümet, Ordu ve Parti’nin denetimindeki şirket ve kuruluşlar ele alınıyor. Ziraat Bankası haricindekiler, Savaş sırasında ortaya çıkar. Özel tahsisat, taşımacılık tekeli, angarya ve iane yoluyla işgücü ve kaynak temini gibi önemli imtiyazlara sahiptirler. Hammaddenin ihracat, ithalat ve Ermeni tehcirinin ardında kalan mallardan istifade ederek sermaye birikimi sağlarlar. Ancak “istifade” süreci Ordu-Hükümet-Parti arasındaki güç dengelerini bozar; taraflar (yerel hükümetler ve Şehremaneti’ni de ekleyebiliriz) arasında ihtilaf yaratır. Anaakım tarihyazımında “devletçilik” etiketi ile sunulan Osmanlı savaş iktisadı, aslında çok taraflı bir mücadele alanıdır.

III. Kaynaklar

Yalman, Osmanlı Savaşı’nın cephe gerisi hakkındaki ilk sistematik kaynaktır. 1926 Yargılamaları sonrasında çıkan kitapta Parti’ye karşı eleştirel bir dil kullanılır. Savaş iktisadını müstakil olarak ele alan El-dem, Düyun-ı Umumiye verilerini ve hükümet istatistiklerini yayınlar, betimleyici ve teknik bir dil kullanır, verileri yorumlamaktan genellikle kaçınır. Issawi’nin verilerinden ve Quataert’in Savaş öncesi dönemde yabancı sermaye ile Osmanlı işgücünün karşı karşıya gelişini inceleyen kıymetli çalışmalarından da çokça yararlandım.

Savaş’a yoğunlaşan Toprak, iktisata yapılan müdahaleleri, Parti ideologlarının savunduğu “millî iktisat” fikrinin bir yansıması, savaş koşullarını da müdahalelerin dayatıcı, itici ve çerçeveleyici unsuru olarak görür. Bunun doğal bir sonucu olarak “savaş iktisadiyatı”, hükümetlerin Savaş’ın ortaya çıkardığı iktisadî “sorun”lara karşı bazen başarılı

olan, çoğu kez de sonuçsuz, sınırlı, geçici veya akim kalan önlemlerdir. Çözümler yeni sorunları getirir, vs.¹²⁹

Bu “rasyonel” işleyiş, Hükümet, Askeriye ve Parti’nin arasındaki ve içindeki kıvrım ve çatlaklardan adeta bağımsızdır. Uygulama ve müdahalelerin ayrıntıları için, Toprak’ın Savaş döneminde yayınına izin verilen, hatta teşvik edilen, bir yandan da türlü yollarla baskı altında tutulan Parti Matbuatı’nı (*İktisadiyyat, Türk Yurdu, Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* vs.) esas alması, bazı yerlerde Matbuat’ın dilini kullanmasına neden olmakla kalmaz,¹³⁰ ilişkileri görünmez, iktisat siyasetini rasyonel, uygulanma biçimi veya işleyişini ise neredeyse pürüzsüz kılar.

Elinizdeki kitap aksi yönde hareket ederek, emtia’nın üretim, sevk ve dağıtım süreçlerine ve bu süreçlere kuruluşlar tarafından yapılan müdahalelere odaklanıyor. Bu emtia ile üzerinde aktığı ağı denetlemeye çalışan kuruluşlar, Osmanlı Savaşı’nın farkları ve başlıca aktörleridir. Meta monografileri ve kuruluş/şirket biyografileri, özel ve kısmi-den yola çıkarak tarihyazımının iktisat hakkındaki genellemelerinden kaçınmamızı sağlar. Bu çalışma, ikinci olarak bu müdahalelerin Hükümet, Askeriye ve Parti’nin kanatları arasında yol açtığı ihtilaflara göz atıyor. “Devlet iktisadiyatı” veya “millî iktisat”, zaafiyet ve çaresizliğe düşen, bu ihtilaflar sonucu sıkça kırılma ve dönüşümlere uğrayan iktisat siyasetinin, von Mises’in iddiasına uygun olarak, Parti Matbuatı tarafından onarılıp parlatılarak sunulan imajıdır. Bu çalışmada gösterilmek istenen noktalardan biri, “savaş iktisadı”nın Parti çevresine yarar sağlarken, müslümanlar dahil kitleleri açlık ve mahrumiyete ittiğidir.

Çalışmada kullanılan ana malzeme arşiv belgeleri ve gazetelerdir. Başbakanlık ve ATASE kataloglarını da “açılım” düzeylerine bağlı olarak mümkün mertebe kullanmaya çalıştım. ATASE Birinci Dünya Harbi katalogundan istediğim belgelerin %30-50’sini alabildim; bazı dosyalardan ise hiçbir belge çıkartılmadı. Gerekçeler, istenen dosyaların beyan edilen araştırma konusuyla ilgisinin olmadığı, yabancı dilde olduğu vs. idi. Son yıllarda belge suretlerinin dışarı çıkmasına izin veren ve benzeri konularda kolaylıklar sağlayan ATASE, anlaşılan “bazı” araştırmacılara henüz tam anlamıyla “açık” değildir.

¹²⁹ *Türkiye’de*, 31-2, 45, 82, 96, 489-491, 503-4.

¹³⁰ Örneğin İhtikâr Heyeti’nin başan öyküsü için bkz. *Türkiye’de*, 506-7.

Dönem basınına gelince, fiyatların yükseldiği ve geçimin zorlaştığı dönemde, 1916 ve özellikle 1917'den itibaren, *Tasvir-i Efkâr*'da iktisat haber ve yorumları daha sık görünmeye başlar.¹³¹ Savaş bir gıda ve açlık meselesi haline geldiği andan itibaren, iktisat haberleri propaganda'nın bir parçası haline dönüşür.¹³² Gazeteler doğrudan veri kabul edilmeden ya da sadece anlatıtları değil anlatma biçimleri, zamanlamaları veya anlatmadıkları üzerinden de "septomatik" olarak okunduğu sürece yararlı bir içerik sunar. Zamandizinsel olarak ele alınırsa, Parti çevresinin iktisada bakışındaki dönüşümleri, dolayısıyla sıkıntı yaratan gelişmeleri ve aranan çözüm yollarını gösterir. Savaş basını bu nedenle çoğu kez yanıltıcı ancak aynı zamanda vazgeçilmez bir kaynaktır.

Muharip ülkelerin cephe gerisini anlatan, özellikle tarım uygulamaları, iae sorunları vs. hakkındaki ikincil kaynakları, Osmanlı Savaşı'nın özgün yönlerini ortaya çıkarmak için mukayese amaçlı kullanmaya çalıştım.

131 *Tasvir-i Efkâr*, 28.10.1918. Gazete, incelenen dönemde *Tasvir-i Efkâr* ve *Tasfir-i Efkâr* gibi farklı unvanlarla çıkar. Bu çalışmada kısaca *Efkâr* olarak anılacaktır. Savaş dönemi için bkz. Özgül Karakaş, "Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin Kronolojik Dizini...", (yüksek lisans tezi, Çanakkale 18 Mart Üni., 2011).

132 BOA.HR.SYS 2290/29, 12.7.1916.

A. AKIŞLAR: EMTİA VE KELİMELER

A1. “CEVHER-İ MİLLİYE”: KÖMÜR

I. Mesele

İddia edildiği gibi, 18. yüzyılın stratejik girdisi odun ve 20. yüzyılın petrol ise, 19. yüzyıl için de kömürden söz edilebilir. Almanya, Fransa ve İngiltere’nin kömür üretimi 1870’de toplam 160 milyon ton/yıl iken, 1913’te 612 milyona çıkar.¹ Kömür, aynı zamanda “merkez-çevre” ülkeleri arasındaki ilişkiyi temsil eder. Türkiye ve Rusya’daki rezervleri Fransız sermayesi denetler.² İngiliz kömürü, 19. yy.’ın son çeyreğinde dünya ölçeğinde yaygınlığını kaybetse de örneğin Osmanlı Donanması’nın bir kısmı, teknolojisi gereği Cardiff kömürüne bağımlıdır.³ İmparatorluğun sadece ordusu değil, sivil (un, pamuk ve ipek fabrikaları)⁴ ve askerî imalathaneler, nakliyat⁵, büyük şehirlerin belediye hizmetleri (elektrik, havagazı, tramvay ve su),⁶ sağlık (hastahaneler)⁷

- 1 Martin van Creveld, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton* (Cambridge/NY: Cambridge Uni. Press, 1977), 109.
- 2 Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield 1822-1920* (NY: Berghahn Books, 2006), 5.
- 3 BOA.DH.SYS 189/10, 21.5.1914.
- 4 BOA.BEO 4343/325672, 11.3.1915.
- 5 Seyr-i Sefain gemileri için yıllık en az 50 bin ton (BOA.MV 202/81, 21.6.1916), imalat-ı harbiye fabrikaları için yıllık 100 bin ton (BOA.BEO 4420/331427), Şirket-i Hayriye içinse 55 bin ton [*Harb-i Umumi ve Şirket-i Hayriye 1330-1334* (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1921), 31] kömüre ihtiyaç vardı.
- 6 *Sabah*, 16.11.1918. İzmir’in aydınlatması için bkz. BOA.DH.SYS 123-5/2-3, 28.12.1914.
- 7 BOA.DH.SYS 112-17/25-7, 15.11.1912.

vs. de kömüre dayalıdır. Kömür sadece zarurî maddelerin fiyatlarını belirlemekle kalmaz, büyük şehirlerin can damarıdır. Savaş'tan önce ihtiyacın (bir milyon ton/yıl) çoğu yurtiçinden sağlanır; bunun %25'i demiryolları, %30'u deniz nakliyatı, %15'i fabrikalar tarafından kullanılır.⁸ Taşımacılıkta kendi girdisini oluşturan bir üründür: Kömür nakliyatı mümkün kılar; nakliyat olursa kömür bulunur.

Linyit, Bayramiç, Nazilli, Kırmastı (Mustafakemalpaşa), Soma ve Söke'de çıkarılıyordu.⁹

1915'ten sonra Bahriye Nezareti'nin yönetimindeki Barbaros ve Tekirdağ, Karargâh-ı Umumi'nin yönetimindeki Ağaçlı-İstanbul, Şevketiye-Çanakkale ile Akçapınar'daki (Bandırma?) ocaklar, Akbaş, Gelibolu ve Bandırma menzil iskelelerini besliyordu. Ayazma Esliha Müfettişliği'ne, Kestanbol (Ezine) Şark Demiryolları'na, Bozuyük ocakları Bağdat-Anadolu Demiryolları'na tahsis edilmişti.¹⁰

Tarihçesi çok daha iyi bilinen Ereğli maden kömürü havzasındaki (bu bölümde Havza) ocakların mülkiyeti padişaha ait,¹¹ “hukuk-ı imtiyaziye ve imaliyesi hükümetin uhdesinde”dir.¹² 1892'den itibaren madenlerin teknik sorumlusu Ereğli Maden Nazırı, bölgenin idari sorumlusu ise aynı zamanda Nazır'ın yardımcısı olan Ereğli Kaymakamı'dır.¹³ Ocaklar “madenci” adı verilen müteahhitler marifetiyle “emaneten” yönetilir; kömür Maden İdaresi'nden verilen ruhsatlarla belirli kotalar dahilinde çıkarılır.¹⁴ 1882'den sonra madenciler %60'ını hükümete vermek kaydıyla, hasılatın kalanını serbestçe tasarruf eder.¹⁵ Ruhsat sahibinin ölümü halinde, işletme hakkı varsa çocuklarına ge-

8 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914* (Chicago: Uni. of Chicago Press, 1980), 291.

9 ATASE.BDH 904-1077-1-1.

10 BOA.DH.İ.UM.EK 26/57. Menzil, seferberlik halindeki ordunun lojistik teşkilâtıdır. Bkz. Tuncay Ögün, *Kafkas Cephesinin 1. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği* (Ankara: AAM, 1999).

11 Quataert, *Miners*, 5.

12 BOA.BEO 4420/331427.

13 Quataert, *Miners*, 44.

14 Bu kotalar, Savaş'ın başında kaldırılır (BOA.MV 200/60).

15 Quataert, *Miners*, 42; BOA.DH.İD 200/8, 4.2.1913.

çer, yoksa devlete geri döner.¹⁶ Ancak bazı ocakların veya ocak açmaya elverişli tarlaların özel mülkiyete geçtiği de anlaşıyor.¹⁷ Mülkiyet veya ruhsat devri, bazı durumlarda Meclis-i Vükelâ ve Şura-yı Devlet (Danıştay) gibi üst makamlara taşınan kritik bir karardır.¹⁸

Ege bölgesinin aksine,¹⁹ Havza'daki yabancı sermaye 19. yy'ın ikinci yarısında yoğunlaşır: Ereğli, Kandilli ve Kozlu limanlarını Deutsche Bank ile Havza'da ocakları da olan,²⁰ Kuzey Ren-Ruhr-Westphalia demir-çelik-kömür endüstrisinin ileri gelenlerinden Hugo Stinnes işletirken,²¹ bunların batısında bulunan ocaklar ile Zonguldak, Kilimli ve Çatalağzı limanları, Fransız sermayeli Ereğli Şirket-i Osmaniyesi'nin (bu bölümde Şirket) elindedir. Yunan, Rus, Belçikalı ve İtalyan girişimcilerin yanı sıra,²² Hicaz Demiryolları'nın da 1901-2'de alınmış bir imtiyazı vardır.²³

Şirket'in yıkanmış kömürleri ile "Türk Cardiff"i denilen Çamlı ve Kilimli'deki Anastasyadis kömürleri, bir iddiaya göre, Havza'nın ve Cardiff'ten sonra dünyanın en nitelikli ürünüdür.²⁴ Üstelik Cardiff'ten %20 ucuzdur.²⁵

İstihdam edilen işgücü, 1867 Nizamnamesi'ne göre, nöbetleşe anğarya usulüyle civar köy ve kasaba ahalisi, mükellef askerler ve az sayıda yabancı tebaa işçiden derlenirken, 20. yy'ın başından itibaren tüm Osmanlı yurttaşlarını kapsamaya başlar.²⁶

16 Hamdi Genç, "Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)" (doktora tezi, Marmara Üni., 2007), 262; Quataert, *Miners*, 39.

17 İsa Tak, "Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenleri" (doktora tezi, Atatürk Üni., 2001), 107-8.

18 BOA.BEO 4682/351138; BOA.MV 185/29, 19.2.1913.

19 Soma ve Nazilli'deki ocaklar Türk-Müslümanlara aittir (Nail Morali, *Mütareke'de İzmir: Önceleri ve Sonraları* (İstanbul: Tekin, 1976), 113).

20 *Harb-i Umumi ve Şirket-i Hayriye*, 37.

21 BOA.DH.EUM 2. Şube 5/15.

22 Bölgeye yabancı sermaye girişi için bkz. Murat Kara, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ereğli Kömür Havzası (1829-1920)", *History Studies*, 5/1, 44 (2013): 244.

23 BOA.BEO 4467/334988, 23.4.1917; BEO 4472/335342, 8.5.1917.

24 *Efkâr*, 28.10.1918.

25 Issawi, *Economic*, 291.

26 Quataert, *Miners*, 7, 55-60. Yarı-zamanlı istihdam 16. yy. dan beri uygulanıyordu [Suraiya Faruqi, *Osmanlı Zanaatkarları* (İstanbul: Kitap, 2011), 273].

Cemal Paşa, Savaş'ın başlamasından birkaç gün önce görüştüğü Maden Müdürü Hüseyin Fehmi'den (İmer), madencilik tecrübesi olan askerlerin²⁷ madende görevlendirilmesi ve amele temini konusunda Havza'ya yetki verilmesi halinde, muhtemel bir savaşta ihtiyaç duyulacak miktarın çok üstünde kömür üretileceği teminatını alır.²⁸ Askerî erkân kömürün hayatîyetinin, sorumlular ise kritik girdilerin farkındadır.

Buna karşın 1915-18 döneminde üretim hızla düşer.²⁹ Kaynaklar, farklı nedenler öne sürer. Barış döneminde teknolojisini ve madenlerinin çoğunu merkez güçlere emanet etmiş bir ülke, bu güçlere karşı girdiği savaşta kaynaklarını hangi yöntemle yönetir? Quataert'in ifadesiyle, devlet, sermaye ve işgücünün ne denli sıkı örgütlendiğini gösteren bir sınav sayılan savaşta yönetim nasıl bir icraat sergiler?³⁰ Bu yöntemler, özellikle savaşta kritik önem kazanan kömür üretimini nasıl etkiler? Bu bölümde bu sorulara cevap arayacağız.

II. Şirket

Şirket 1890'larda aldığı liman imtiyazından sonra, mukavelesinde yer almamasına rağmen, ocakları da işletmeye girer, Havza'daki ocaklardan 50 küsuru hariç tümünü ele geçirir³¹ ve kısa sürede üretimin %55 -75'ini³² gerçekleştirmeye başlar. Ayrıca ticaret de yapar: Rumbaki gibi belli başlı madencilerden satın aldığı kömürü lavvarlarda yıkadıktan sonra gemilerde kullanmaya elverişli hale getirip ("rekom-

27 İş bölümündeki birçok konum, özellikle kazmacılık ve sütunkeşlik ustalık gerektiren zanaatlardır (Quataert, *Miners*).

28 Hüseyin Fehmi İmer, *Hayatı, Hatıraları (1871-1960)*, Kerim Yund (hz.) (İstanbul: 1973), 52.

29 Savaş dönemi üretimi için bkz. Issawi, *Economic*, 292; Genç, "Ereğli", 89; Ahmet Naim, *Zonguldak Havzası: Uzun Mehmet'ten Bugüne* (İstanbul: 1934), 88-9; Erol Çatma, *Asker İşçiler* (İstanbul: Ceylan, 1998), 112. Başka bir kaynağa göre, savaş öncesi üretim 75-80 bin ton/ay iken, 1918 Ekimi'nde 25-30 bin tona düşer (*Vakit*, 2.9.1918). Linyit üretimi için bkz. Eldem, *Harp*, 180.

30 Quataert, *Miners*, 206.

31 BOA.DH.H 65/78, 8.8.1912.

32 *Efkâr*, 28.10.1918; Quataert, *Miners*, 29.

poze”) Hükümet’e satar.³³ Bölgede arazi toplamayı sürdürür.³⁴ Savaş öncesinde beş binden fazla çalışanı vardır.³⁵

Şirket ile Osmanlı hükümetleri arasında ta başından beri “tekinsiz” bir ilişki vardır. Üretimin artması ülke iktisadı açısından önemlidir. Li-man ve ocak işletmek sermaye gerektirdiğinden, Osmanlı hükümetleri işletmecilere muhtaçtır.³⁶ Öte yandan, bölgenin bir “müstemleke”ye dönüşmesi, millî servetin sömürüsü, yabancı işçi istihdamı vb. kaygılar hem devlet katında hem de kamuoyunda yaygın ve şiddetlidir.³⁷ II. Meşrutiyet öncesinde Erzurum’da dağıtılan bir propaganda bildirisinde, hükümetin “ülkenin zenginliklerini yabancılara, demiryolu inşası, kömür ve maden işletme hakkı gibi isimler altında açıkça” sattığı yazılır.³⁸

Zonguldak Kaymakam Vekili’nden 3.11.1913’de gönderilen yazıda, “bütün maden ocakları imalatının Yunaniler namına hareket eden ve Yunan sermayesiyle³⁹ iş yapmakta olan Rum tebaa-ı Osmaniyesi sıfatını haiz kimselerin(?) zabt ve istilasına geçerek tedricen yerli ahalinin ve hakikî Osmanlıların alakalarının bu menba-ı milliyeden” ayrılma ihtimaline dikkat çekilir. “Garip muvazaa ve istiarelerle [eğreti/geçici alımsatım] ... siyasî ve mülevves [karışık, kirli] bir nüfuz tesisine çalışılan bu mıntkanın Yunanlılık istila fikri ve iktisadiyesinden tecridi ve tahlisi” gerekir.⁴⁰ Zonguldak Mevki-i Müstahkim Kumandanı’nın Dahiliye’ye gönderdiği yazıda da, Havza’nın doğal servetinin “dost ve düşmanlarımızın hırs ve tamahını celb” ettiği; bunların Havza’yı “kabz-ı tasarruflarına almak için” türlü yollara başvurduğundan söz edilir.⁴¹ Savaş döneminde yazılan bu son yazı, sadece Fransız sermayeli

33 BOA.DH.İD 200/8, 3.11.1913.

34 BOA.DH.İD 160/2, 24.5.1913.

35 Eldem, *Harp*, 49, 141.

36 Ali Sankoyuncu, “Emperyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası”, *OTAM*, 4, (1993): 322.

37 Genç, “Ereğli”, 104.

38 Serdar Dinçer, *Krupp’un Bitmeyen Balkan Savaşı* (Ankara: Favori, 2014), 93.

39 Havza’daki Yunan sermayesi için bkz. Kara, “Osmanlı”, 244; Naim, *Zonguldak*, 69.

40 BOA.DH.İD 200/8.

41 BOA.DH.İ.UM.EK 45/67, 27.12.1917.

Şirket'e değil, o dönemde kömür yönetimini üstlenen Almanya'ya da gönderme yapar.

Sadece sermaye değil sayıları düşük olsa da düşman ve yabancı tebaadan maden işçileri özellikle savaş zamanı şüphe çeker. Karadağlıların Balkan Savaşı,⁴² İranlıların Büyük Savaş sırasında ocaklardaki varlığı mesele olur. Maden Müdüriyeti tarafından İran tebaası amelenin çalıştırılmaması gerektiğine dair düzenlenen mazbata, muhtemelen Şirket'in itirazı üzerine Şura-yı Devlet'e havale edilir.⁴³ Yabancı sermaye ile Şirket çalışanlarının çoğunluğunu oluşturan⁴⁴ ve "hakikî" Osmanlı sayılmayan Rum ve yabancı tebaa işgücü, şüpheyile bakılan ama zor vazgeçilebilen girdilerdir.

Şirket'e zor zamanlarında destek olsa da⁴⁵ özellikle Trablusgarp ve Balkan savaşları gibi olağanüstü dönemlerde, hükümetler türlü nedenlerle Şirket'in işleyişini sekteye uğrattır. Örneğin Hariciye'den Sadaret'e yazılan yazıda, Şirket'in, mukavelesi olan Kalas Havagazı Fabrikası adına vapura yüklenmiş kömürün Romanya'ya naklinin gümrük memurlarınca engellenmesinden dolayı "zarardide" olduğu ve birkaç ay önce de benzer bir olayın yaşandığı bildirilir. Romanya Sefareti ihracata izin verilmesini iltimas eder.⁴⁶

Bir yıl sonra, Bahriye'den Sadaret'e giden yazıda, Donanma tarafından mutlak ihtiyaç duyulan "rekompaze" cins kömüre Bahriye Nezaretince el konulduğu, bu cins kömürün ihracının "caiz" olmadığı, Ereğli Şirketi ile Kalas Fabrikası arasındaki mukavele gereği müşterinin isterse başka cins ("marin") kömür alabileceği bildirilir.⁴⁷

42 BOA.HR.HMŞ.İŞO 107/6, 9.8.1913.

43 Şura-yı Devlet'in kararı muğlaktır: Madenlerde ecnebi amele istihdamının izin veren veya yasaklayan "müesses bir teamül" varsa ona göre, yoksa madenlerde "mühendis ve ustabaşidan başka tebaa-ı ecnebiye men" eden Maden Nizamnamesi'nin 71. Maddesi'ne göre hareket edilmesi gerekir (BOA.BEO 4317/323727 = BOA.DH.İD 189/10, 18.10.1914). Ayrıca bkz. Genç, "Ereğli", 327-9.

44 Quataert, *Miners*, 63; "ekseriyeti Rumlardan mürekkebe... ocak ameleleri" (BOA.DH.İD 200/8, 3.11.1913).

45 Sarıkoyuncu, "Emperyalizm", 324; BOA.MV 197/131, 14.5.1915.

46 BOA.BEO 4152/311351, 6.3.1912.

47 BOA.BEO 4154/311535, 18.5.1913.

Hükümetlerin anlaşılan bazı endişeleri vardır. Balkan Savaşı sırasında Balkan ülkelerine ve Mısır'a maden kömürü ihracının engellenmesinin gerekli olup olmadığı tartışılır.⁴⁸ Risk, kömürün Bulgaristan ve Yunanistan'a gitmesidir.⁴⁹ Nitekim bir Fransız vapurunun Ereğli'den yüklediği malı Yunanistan'a götüreceği duyulunca, kömür "harp kaçağı" kategorisine sokulur. Buna karşın, Sadaret'ten nezaretlere yazılan yazıda, Bulgaristan'ın kömüre ihtiyacının neredeyse olmadığı, Yunanistan'ın ise ihtiyacını başka mahreçlerden sağladığı teminatı verilir. Bu konuda alınacak tedbirler amaca ulaşmayacağı gibi, Ereğli kömürünün revacını düşürecek, hayatını madenden kazanan amele ile maden ve taşımacılık şirketlerinin zararına ve şikâyetine neden olacaktır. Kömürün ihracında sakınca olmadığı savunulur. Böylece Büyük Savaş'tan önce iki ayrı "çıkar" perspektifi karşı karşıya gelir.

Hükümetler, Şirket'in ihracatını türlü nedenlerle engellerken, diğer taraftan borçlarını düzenli ödemez. Örneğin Donanma için Şirket'ten alınmış mal bedelinin ödemesi gecikir.⁵⁰ Şirket-i Hayriye de Ereğli Şirketi'ne borçludur.⁵¹ Devlet, bir iddiaya göre, Şirket'in kazancını kurulduğundan beri baskılamaya çalışır.⁵²

Öte yandan, Şirket'in sicili kabarıktır: İddiaya göre, Şirket'in Hükümet'e Ekim 1912-Kasım 1913 döneminde verdiği kömürün fiyatı, özel şirketlere verdiği %20 üzerindedir. Şirket, ayrıca Rumbaki gibi büyük üreticilerin, %60'ını Hükümet'e satmak zorunda olduğu malın tümünü alarak, yıkama işleminden sonra, yıkanmamış kömür için belirlenmiş fiyatın %60 fazlasıyla Hükümet'e satar.⁵³

Hükümet'le Şirket arasındaki gönülsüz ortaklık, Büyük Savaş'ta kendini iyice açık eder: Savaş kömür ihtiyacını had safhaya, barış dö-

48 BOA.BEO 4158/311828, 30.3.1913; BEO 4161/312015, 6.4.1913; MV 175/94, 30.3.1913.

49 Olay, Zonguldak Kaymakamlığı'ndan gelen bir raporda, "Osmanlı ve Türk amelesinin kuvve-i hayatıyesiyle" çıkarılan "cevher-i... milliyemizin" Yunan Donanması'nca kullanılması biçiminde yorumlanır (BOA.DH.İD 200/8, 3.11.1913).

50 BOA.BEO 4081/306018, 7.9.1912.

51 BOAMV 171/11, 16.11.1913.

52 Quataert, *Miners*, 5.

53 BOA.DH.İD 200/8, 3.11.1913.

neminin aksine yerli üretimden karşılanamayacak dereceye çıkarır. Hükümet'in Şirket'in üretim ve satışına engel olmaması, her şeyden önce de borçlarını ödemesi gereklidir. Öte yandan, Fransa artık düşman ülkedir. Hükümet bu durumda nasıl bir konum alacaktır?

Savaş'ın başında diğer filizler gibi maden ve linyit kömürü ihracı da yasaklanır.⁵⁴ Bunda demiryolu şirketlerinin, seferberlikten sonra başlayan askerî nakliyat nedeniyle kömür alamadıkları ve ticarî katarları sınırlamak zorunda kaldıkları şikâyeti etkili olsa gerektir. Mevcut stok bir sene yetecektir. Nafia Nezareti Sadaret'e yazarak kömür talebinde bulunur.⁵⁵

Sonraki aylarda Havza ihracatı tümüyle durmasa da⁵⁶ sınırlanır. Örneğin Harbiye Nezareti, Bahriye Nezareti'nin izin talebine cevaben, Ereğli'den yapılacak kömür ihracatına, ancak koşullu olarak (Macaristan ve Romanya'da bulunan vagonların gönderilmesi halinde) izin verilebileceğini bildirir.⁵⁷ Bir ay sonra, Bahriye Nezareti, tüvenan (ham/yıkınmamış), toz ve gazhanelerde kullanmaya elverişli "zerodis(?)" tip ince kömürün un ve gazyağı ile mübadele şartıyla Romanya'ya ihracatına izin verilip verilmediğini Sadaret'e sorar.⁵⁸ Konu kendisine iletilmiş olmalı ki Harbiye Nezareti, Köstence Başşehbenderliği'nin de iltimasıyla, karşılığında un getirmek koşuluyla "bir defaya mahsus" olmak üzere kömür satılabileceğini Bahriye Nezareti'ne bildirir.⁵⁹ Meşeden mamul ocak direkleri, Türkiye'de üretilbilse de⁶⁰ örneğin Bulgaristan'dan yine kömür karşılığı geldiğinden, ithali zora girer.⁶¹ İpleri ele alan Harbiye Nezareti, ihracatı mümkün mertebe kısıtlar.

1914 Kasım'ında Şirket çıkarttığı 95 bin tonun üçte birini Bahriye Nezareti'ne verir; ama Nezaret ne kullandığı ne de üçüncü şahıslara

54 BOA.MV 195/61, 15.12.1914.

55 BOA.BEO 4317/323727, 19.10.1914.

56 BOA.BEO 4152/311351, 6.3.1912; BEO 4307/323000, Ağustos 1914.

57 BOA.BEO 4341/325527, 29.2.1915.

58 BOA.BEO 4346/325940, 30.3.1915.

59 BOA.BEO 4346/325940, 30.3.1915.

60 BOA.MV 202/4, 14.5.1916.

61 BOA.BEO 4339/325364. Savaşta sütun/direk sıkıntısı için bkz. Quataert, *Miners*, 26, 219; Genç, "Ereğli", 227; BOA.BEO 4413/330960, 10.5.1916.

sattığı kömürün bedelini Şirket'e öder. Erkân-ı Harbiye Sahil Müfettiş-i Umumisi tarafından yazılan rapora göre, Kasım 1914 itibariyle, Nezaret Şirket'e büyük miktarda borçludur.⁶² Nezaret borcunu öderse Fransız sermayesini güçlendirecek, ödemeyecek olursa üretim duracaktır. Büyük Savaş, Şirket'in kuruluşundan beri yaşanan açmazı daha da görünür kılar.

Şirket, donanma ihtiyacı olan "rekompoze" ve "marin" tipi kömürlerden, Nezaret'ten alacaklarını henüz tahsil edemediği ve işçi ücretlerini ödeyemediği gerekçesiyle, ancak az miktarda verebileceğini bildirir.⁶³ Koşut olarak Zonguldak Kaymakamı, üretimin sürmesi için yerli küçük madencilere masraflarına karşılık kömür bedelinden mahsup edilmek üzere avans verilmesini, şimdiye kadar Hükümet'çe alınan kömürün %90'ını sevk etmiş olan Şirket'e alacaklarının ödenmesini ister.⁶⁴

Bu şartlar altında Hükümet bir çözüm bulur: Bahriye Nezareti, Şirket'e el koymayı, 25.9.1914'te, Alman zırhlıları henüz Rus limanlarına saldırmadan önce tasarlar. Donanma'nın kömür sıkıntısına düşmesi, Şirket'in "hüs-n-i niyeti"nin göstergesi sayılamayacağından, "şu halin devamı halinde Şirket mukavelesinin feshiyle" Zonguldak'taki ocaklarına el konarak Nezaret adına işletilmesini önerir.⁶⁵

Ancak başka bakış açıları da vardır: 9.11.1914 tarihinde Erkân-ı Harbiye tarafından hazırlanan bir rapora göre, liman ve ocakların Fransız sermayesi ve kısmen memurları tarafından işletilmesi "şimdilik düşmanın... taarruzdan sarf-ı nazar etmesi için en iyi vasıta"dır." Ruslar Fransız tesislerine "mühim" hasar vermekten imtina etmektedir. Dolayısıyla savaş süresince "Fransız kumpanyasının değiştirilmesi[nin] pek çok faydası vardır. Buradaki Fransızlar... aklı başında adamlar olduğu gibi her türlü hizmeti yapmaya hazır"dır. Şüpheli davranışlarının ise "tebid edilmeleri kolaydır".⁶⁶

62 BOA.DH.EUM 2. Şube 5/15.

63 BOA.BEO 4318/323790, 25.9.1914.

64 BOA.DH.İ.UM 89-2/1-26, 27.5.1915.

65 BOA.BEO 4318/323790, 25.9.1914.

66 BOA.DH.EUM 2. Şube 5/15.

El koymanın ertelendiği ve başka bir “çözüm” arandığı anlaşıyor: Zonguldak’ın Rus donanması tarafından bombalanmasından sonra, 5.11.1914’te Harbiye Nezareti üretimin gerekirse “kuvve-i cebriye” ile sürdürülmesini emreder. Şirket Müdürü, bir taraftan çalışanlarına üretim talimatı verir (ya da öyle görünür), diğer taraftan Fransız Elçiliği’ne haber verir. Ancak Elçiliğin iltiması beklenmeksizin Zonguldak Kaymakamı, Ereğli Maden Müdürü, zabıta ve memurlardan oluşan bir grup kasayı açarak nakit ve evraka el koyar. Nakit işçilere dağıtılmak üzere Mal Sandığı’na aktarılır. Şirket’in yönetimi Ereğli Maden Müdüriyeti’ne geçer. Maden Müdürü, el koymanın geçici bir önlem olduğunu, Fransız Müdür’ün ertesi gün makamına ikame, Şirket nakdinin de iade edileceğini İstanbul’a bildirir. Bahriye Nezareti, Şirket personelinin istihdamına devam edilmesi, ancak “sui-niyet ve hareket[ler]i görülürse” tevkif, hapis ve prangaya vurulmaları emrini verir.⁶⁷ Nedeni açık olmasa da, Şirket’e böylece ilk gözdağı verilmiş olur. Direktör Pierre Hovan(?) izinsiz silah bulundurmak ve ruhsatsız bayrak çekmek gibi gerekçelerle Divan-ı Harp’te para cezasına çarptırılır ve Bolu’da alıkonulur.⁶⁸ Çalışanların bir kısmı ülkeyi terk eder;⁶⁹ bir kısmı sürülür.⁷⁰ Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref (Özkan)’ın ifadesine göre, Savaş’ın başında tüm düşman tebaa şirketlerine olduğu gibi, Şirket’e de bir yönetim kurulu atanır. Başkan İsmail Hakkı Paşa’dır.⁷¹

Temmuz 1915’te Kömür Şubesi ve Menzil Teşkilâtı’nın ortak kararıyla Ordu için Şirket’ten kömür alınmak istenir.⁷² Bir ay geçmeden, konunun Ticaret ve Ziraat Nezareti’yle müzakeresi şartıyla Şirket, Savaş’ta Levazımat-ı Umumiye’nin şubesi gibi çalışan Seyr-i Sefain İda-

67 BOA.BEO 4318/323790.

68 BOA.DH.ŞFR 466/124, 1.4.1915; DH.ŞFR 467/61; DH.ŞFR 472/74, 25.5.1915.

69 Tak, “Osmanlı”, 125. Bunda 12.12.1914’te yürürlüğe giren Temettü Vergisi Geçici Kanunu’nun çalışan sayısıyla orantılı vergilendirme politikası da etkili olmuş olabilir.

70 BOA.HR.SYS 2145/14, 26.1.1916.

71 Osman S. Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması* (İstanbul: Temel, 1998), 410-11.

72 ATASE.BDH 2629-2-2-33, 18.7.1915; 2629-2-2-62, 20.7.1915.

resi adına istimlak edilmek istenir.⁷³ Sonrasında Askeriye ile Ticaret ve Ziraat Nezareti arasında bir uzlaşa sağlanır: 1916 Ocak ayında alınan karara göre, Şirket imtiyazındaki liman, rıhtım ve ocaklar, Askeriye'nin idaresinde Harbiye, Maliye ve Ticaret ve Ziraat nezaretlerinden seçilecek memurdan oluşan bir heyetle yönetilecektir.⁷⁴ Şirket'e el koymakla işleyişine izin vermek arasında bulunan ortayol, anlaşılan, Şirket'in varlığını, Osmanlı yönetimi altında ve mevcut mukavele esaslarına göre sürdürmesidir. 14.6.1916 tarihli bir belgede, ithalatın birçok "müşkülât ve mahzurât"a neden olduğu, bunun Hazine'ye zarar verdiği, dolaşısıyla Şirket'ten kömür temininin zorunlu olduğunu bildirilir.⁷⁵

1916 tarihli bir Şura-yı Devlet kararında, Şirket'e ait ocaklar hukukî statülerine göre ayrıştırılır; taşınırıların değeri takdir edilir ve tüm emvalin "uhde-i devlet"e geçirilmesi için gereken işlemlerin tayin ve takriri için düzenlenen bir kanun taslağından söz edilir. Bu taslakta, Şirket'in feshiyle devletin Şirket'in yerine geçmesi ve hisse/tahvillerin alım/satımı sonucu hak kaybına uğrayacakların zararlarının tazminine ilişkin maddeler yer alır.⁷⁶ Taslak 5.9.1917'de Şura-yı Devlet incelemesindedir⁷⁷ ve muhtemelen kanunlaşmaz.

Hükümet'le arasındaki mukavele gereği, Şirket, 1.8.1914'ten 1917 senesine kadar Hükümet'e verdiği kömürün bedeli olan 90 milyon kuruşun 69 milyonunu tahsil eder.⁷⁸ Eylül 1918 tarihli bir belgeden Şirket'in 250 civarında mülküne Askeriye tarafından Kanun'a⁷⁹ aykırı biçimde el konulduğunu öğreniyoruz.⁸⁰ 1914-1917 arasındaki borçlarını talep ettiğine göre, Şirket'in işleyişi 1917 sonu veya 1918 başında durdurulmuş olmalıdır. Bu iddiayı, 1917 tarihli bir haber destekler:

73 BOA.MV 198/100, 1.8.1915.

74 BOA.MV 199/196, 4.1.1916.

75 BOA.BEO 4420/331427.

76 BOA.ŞD 482/5, 6.12.1916.

77 BOA.T 1658/52 (imaj no. 300).

78 BOA.DH.İ.UM 19-10/1-31, 9.1.1919; HR.HMŞ.İŞO 115/19, 20.7.1919.

79 Seferberlikte Vaz-ı Yedd Edilecek Emakin ve Mebani hakkında Kanun (*Düstur*, T2/C8, 737, 20.3.1916); Genç, "Ereğli", 226-7.

80 BOA.DH.İ.UM.EK 48/102.

Buna göre, hükümet Ereğli ocaklarını Şirket'ten "tahlis ve istimlâk" edince, "şimdiye kadar atıl duran" üretimi yeterli miktara çıkaracaktır.

Hükümet, Fransız altyapı şirketlerine 1916'da el koyunca,⁸¹ Fransız Hükümeti ABD Sefareti aracılığıyla bu işlemi "gasp mahiyetinde te-lakki ederek" ve şirketlerin uğrayacağı zararını talep etme hakkını saklı tutarak protesto eder.⁸² Babıali Hukuk Müşavirliği, verdiği cevapta, Hükümet'in her türden müesseseye bedelini vermek şartıyla el koy-mak hakkı olduğunu ve Fransız Hükümeti'nin Osmanlı olan şirketler namına teşebbüs icrasına hakkı olmadığı savunmasını yapar. Açık ol-mayan, Ereğli Şirketi için aynı savunmanın yapıp yapılamayacağıdır. Şirket'in yazışma tarihinde imtiyazlarından hala faydalanıp faydalan-madığı, madenleri Hükümet'in mi, yoksa Şirket'in mi işlettiği soru-lur. Daha önemlisi, madenleri işleten Şirket ise, Osmanlı tabiiyetinde midir?⁸³ Muhtemelen yönetim ve hissedarların statüsündeki belirsizlik nedeniyle Şirket'in istimlakı ertelenir. Mustafa Şeref, Mütareke'deki Yüce Divan sorgusunda, Kömür Şubesi kurulunca, Rodenwaldt ve Enver Paşa'nın Şirket'e el konulması talimatını verdiğini kaydeder; ancak Meclis-i Vükelâ talimatnameyi yürürlüğe sokmaz. Buna karşın sorgulamaya katılan bir mebus, talimatnamenin uygulandığı ve Şir-ke'tin nakdine el konulduğunu iddia eder.⁸⁴

Şirket ortaklarının tabiiyeti meselesi de karmaşıktır. Bilinen, Avus-turya ve Almanya'nın Ereğli madenleriyle uzun süredir "ilgilendiği"-dir. 1917'den itibaren Berlin'in Osmanlı topraklarındaki Fransız ve İngiliz girişimlerinin tasfiyesi ve Alman sermayesine yatırım imkânı açma çabaları, Cavit Bey başta olmak üzere Babıali'nin muhalefetiyle karşılaşır.⁸⁵ Buna karşın örneğin Talat Paşa'nın Almanya'ya destek verdiği iddia edilir. 1917 Mayıs'ında Almanlar Türkiye'deki Fransız ve

81 Aydın ve İzmir-Kasaba ve Mudanya-Bursa Demiryolları ile İzmir Liman ve Rıhtı-mı'nın İştirası hakkında Kanun-ı Muvakkat (*Düstur*, T2/C8, 1266, 30.8.1916).

82 BOA.HR.SYS 2451/22, 23.5.1918.

83 BOA.HR.SYS 2451/22, 23.5.1918.

84 Kocahanoğlu, *İttihat&Terakki'nin*, 413.

85 Marian Kent, *Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler* (İstanbul: TTTV, 1999), 148.

İngiliz firmalarının tasfiyesiyle özel sektöre devri için bir rapor düzenler. Mayıs 1918'de Almanya Ereğli imtiyazını almıştır.⁸⁶

Düşman saldırısından korunmanın “en iyi vasıta”sı olarak, kısaca bir tür rehin olarak görülen Şirket'teki Fransız varlığına, Karadeniz ablukası ve bombardıman badiresi sona erdiğinde, ihtiyaç kalmamış olsa gerektir. İstimlak kanunu çıkarılmadan, Şirket yönetim veya emvaline kısmen veya tamamen el konmuş olmalıdır.

El koymanın gerekçesi 1917 tarihli belgelerde bulunabilir. Ereğli Maden Müdürü'nden Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne yazılan yazıya göre, “bir zamandan beri” Şirket üretiminin “pek ziyade ihmal” edildiği, çalışanlardan çoğunun gerekli “intizam ve inzibat”a uymadığı, sonuç olarak Şirket'in kömür üretimini “sektedar edecek ahval ve vekayı”yı sürdürdüğü belirlenmiştir. Bu tavrın, savaş döneminin gerekleriyle uyuşmadığı gibi, Şirket'in kendi çıkarlarıyla da örtüşmediği hatırlatılır. Şirket'in İstanbul'daki yetkilisi, durumu yakından görmesi için Zonguldak'a davet edilir.⁸⁷ Anlaşılan bundan sonra, Harbiye Nezareti, Şirket'le Eylül-Ekim 1917'de bir mukavele yapar: Buna göre, Şirket, yerel hükümet ve Askeriye yeterli sayıda madenkeş amele tedarik etmek kaydıyla, günlük 1270 ton kömür üretmeyi ve bunun tümünü Harbiye Nezareti'ne teslim etmeyi taahhüt eder.⁸⁸ Şirket'e belki de bu taahhüdüne uymadığı için el konur.

Bir taraftan üretimi “ihmal” ettiği düşünülen Şirket'in diğer taraftan alacakları ödenmez ve girdileri darboğaza sokulur: Örneğin Şirket'in ihtiyacı olan ağaç direkler, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin üretimi sekte vuracağı endişesi ve itirazına rağmen, Bolu İdare Meclisi'nin aldığı kararla zamlanır; teslimatta gecikme olur.⁸⁹ Ödeme ve malzeme

86 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (NY: Caravan Books, 1968), 325-35. Savaş yıllarında İttihat-Terakki Bolu Heyet-i Merkeziyesi, Şirket'in hisselerini almak için bir şirket kurma girişiminde bulunmuş, “Almanlar daha çabuk davranarak 5 milyon frank tutarında Fransız hissesini kapatmışlardır” (Toprak, *Türkiye'de*, 207). 1918'in sonunda Ereğli hisseleri Borsa'dadır (“Borsa Ahvalı”, *Yeni Gazete*, 11.12.1918). Mütareke'deki İtalyan-Fransız anlaşmazlığının nedenlerinden biri, 1919'da İtalyanların Şirket'ten hisse almak istemesidir.

87 BOA.T 1658/54, 15.9.1917.

88 BOA.HR.HMŞ.İŞO 115/19, 11.9.1917.

89 Genç, “Ereğli”, 227.

tedarikindeki aksamalara veya Ereğli Maden Müdürü'nün deyişiyle Şirket'in "ihmal"ine rağmen, Şirket, 1917'de toplamın %55'ini üretmeyi sürdürür (bkz. Çizelge 1).⁹⁰

Mütareke'den sonra, Şirket, işletme imtiyazına sahip olduğu Zonguldak Limanı onarımının Hükümet tarafından karşılanmasını isterken, Hükümet bombardımanı gerekçe göstererek tazminat ödemek istemez.⁹¹ Buna karşın Şirket, savaş sırasında şimendifer, hat, bina ve ocakların gördüğü zararı da dahil ederek Hükümet'ten bir milyon lira tazminat talep eder,⁹² muhtemelen ayrıca Hükümet'ten 750 bin lira (devletin tahminî toplam bütçesinin % 2'si) kadar alacağı olduğunu iddia eder,⁹³ yanı sıra liman ve şimendifer işletme tarifesini on misline çıkarır.⁹⁴

III. Almanya, Kömür Yönetimi ve İthalat

Almanya ile ilişkiler nasıl gelişir? Savaş'ın başında kömür ihracı, II. Altbölüm'de görüldüğü üzere, Harbiye Nezareti'nin denetimindedir. Bu durum 1914'te başlar, 1918 Ekimi'ndeki teşkilât değişikliğine kadar sürer.

7.11.1914'te Harbiye Nezareti tarafından Karargâh-ı Umumî'ye bağlı bir Kömür Şubesi oluşturularak yönetimi Bahriye Nezareti'ne verilir; başına bir Osmanlı binbaşı ve bir Alman subayı getirilir.⁹⁵ 1915'te kömürün yönetimini Karargâh-ı Umumî'ye bağlayan emrin altında Bronsart von Schellendorf'un imzası bulunur.⁹⁶

⁹⁰ BOA.T 1659/135, 7.11.1917.

⁹¹ BOA.T 1659/142-144; T 1659/172.

⁹² BOA.DH.İ.U.M 19-10/1-31, 9.1.1919; HR.HMŞ.İŞO 115/19, 20.7.1919. Meclis-i Vukela bombardıman zararının Rus, yetişmezse Fransız ve İngiliz "müessesat-ı nafia ve maliyesi hasılatından" tazminine karar verir (BOA.DH.Ş.FR 51/86, 21.3.1915).

⁹³ BOA.BEO 4564/342255, 1.4.1919.

⁹⁴ BOA.DH.İ.U.M 19-10/1-31.

⁹⁵ *Harb-i Umumi ve Şirket-i Hayriye*, 93.

⁹⁶ ATASE.BDH 904-1077-1-75, 10.3.1915. Bronsart Paşa, 1914-17'de Osmanlı Genelkurmay Başkanı'dır.

1915 Temmuz'daki bir dizi yazışma, Havza'nın durumu hakkında bir fikir verir: Ereğli, Alacaagzı, Kandilli harmanları ile Akçeşehr'de yaklaşık beş bin ton kömürün bir kısmı o tarihte tüccara satılmıştır. Ereğli Kaymakamı Şekip Bey, kalanlara tekâlif-i harbiye ile el koymak veya pazarlıkla satın almak yöntemleri arasında tereddüt eder. İkinci sorun nakliyedir. Günde 500-600 ton taşımak için yeterli sayıda kayık olmasına rağmen, kayıkçı ve amele tedarik edilemez. Sonrasında bulunan çözüm, kayıklara el koymak ve kayıkçıları asker yapmaktır.⁹⁷ Nakliyatı bir Alman subayı (Groze? Bey) yönetir.⁹⁸ Öte yandan, anlaşılmayan nedenlerle, Bandırma İhraç Kumandanlığı Kırmastı ve Bayramiç'de üretimin artması için Ereğli'den amele getirilmesini ister.⁹⁹ Ereğli'den başka ocaklar için amele çekildiğini farklı kaynaklar da doğrulamaktadır.¹⁰⁰

Kömür Şubesi, 1916'nın başında Balkan Demiryolu'nun açılmasıyla Almanya'dan ithalat imkân ve ihtiyacı belirlediğinde Merkez'e dönüştürülür ve başına Stinnes'in şirketinde yöneticilik yapmış bir Alman yüzbaşı (Neumüller/Niemüller) getirilir.¹⁰¹ Merkez'in girişimiyle linyit ocakları açılır; 1916'nın başından itibaren kömür ithali başlar. Almanya'nın yanı sıra, Bağdat Vilâyeti için İran'dan gümrüksüz ithalata karar verilir.¹⁰² Merkez, linyit üretiminin yanı sıra, Havza'daki menzil hatından ve ithalat planlamasından sorumludur,¹⁰³ alışı ve satış fiyatını da belirler.¹⁰⁴ 1918 itibarıyla Merkez, Ereğli Şirketi, Rumbaki, Serafım, Sarıcalar ve İhsaniye şirketleriyle küçük madencilerinden alım yapar.¹⁰⁵

97 Soma ve Kırmastı'da nakliye sorununa bulunan benzer çözüm, merkeplere tekâlif-i harbiye ile el koymaktır (ATASE.BDH 904-1077-1-14-14, 4.8.1915). Soma, Söke, Nazilli ve Kırmastı'deki ocaklarından çıkarılan miktar, sevk edilebilenden düşüktür (ATASE.BDH 904-1077-1-64, 20.10.1915).

98 ATASE.BDH 2629-2-2.

99 ATASE.BDH 904-1077-1-64, 20.10.1915.

100 Kocahanoğlu, *İttihat&Terakki'nin*, 411.

101 Eser Tutel, *Seyr-i Sefain: Öncesi ve Sonrası* (İstanbul: İletişim, 1997), 140; Trumpe-ner, *Germany*, 373.

102 *Düstur*, T2/C8, 413, 27.2.1916; T2/C8, 1217, 30.6.1916; BOA.MV 199/211.

103 Tak, "Osmanlı", 126, 129, 131, 133.

104 Madencilerin satış fiyatına zam yaparak, farkı tüketiciye yansıtır (BOA.MV 210/90, 19.12.1917).

105 BOA.DH.İ.UM.EK 50/4.

Anlaşılan Harp Kömür Merkezi tekel değildir: Örneğin Şirket-i Hayriye 1915-16'da Anesti (Boyacıoğlu), Süleyman Sırrı gibi büyük madencilerden alım yaparken, 1917-18'de ihtiyacının bir kısmı için Merkez'e başvurur.¹⁰⁶ Bandırma'da 5. Ordu adına işletilen bir un fabrikası kömürü doğrudan Soma madencilerinden tedarik eder.¹⁰⁷ Bağdat-Anadolu, Kasaba ve Aydın demiryolu şirketleri ile mensucat fabrikaları Soma ve Nazilli'deki askerî ocaklardan şilin veya lira karşılığı linyit satın alır.¹⁰⁸ Demiryolu şirketleri ise Askeriye'den nakliye ücreti talep eder.¹⁰⁹ Kömür yönetimi tek merkeze bağlı değildir.

Bir iddiaya göre, linyit ocaklarının aksine,¹¹⁰ Havza'nın yönetimi, Harp Kömür Merkezi'ne teslim edilmez.¹¹¹ Oysa von Schellendorf ile Dahiliye Nezareti arasındaki bir yazışmaya göre, Zonguldak madenlerini Almanlar yönetir: Şevketiye (Çanakkale?) ocağındaki iki ustabaşı hem düşük ücret aldıklarından hem de izin alamadıklarından dolayı Nezaret'e şikayetçi olur. Schellendorf'un iddiasına göre, iki ustabaşının memleketlerine gitmelerine izin verildiği takdirde, Zonguldak madenkeşlerinin çoğu aynı amaçla başvuruda bulunacaklar; bu da üretimi düşürecektir.¹¹² Bronsart Paşa ayrıca madencilerin yevmiyesi hakkında da bilgi verir. Havza, Harp Kömür Merkezi değil de Alman Erkân-ı Harbiyesi'nin yönetiminde midir? Nitekim bir gazete haberine göre, üretim düşüşünün en önemli nedeni "Ereğli'nin harpte Nezaret'çe... Almanlar[ın] eline teslim olunmasıdır." Rodenwaldt Paşa yönetiminin Osmanlı çıkarlarına çok zarar verdiği "malum"dur.¹¹³ Mustafa Şeref, Almanların Sarıcazade Ragıp Paşa'nın Kozlu, Çamlı, Kandilli ve Alaçağzı'ndaki ocaklarını denetlediğini kaydeder (Çizelge 1). Bir belgede

¹⁰⁶ *Harb-i Umumi ve Şirket-i Hayriye*, 32-34.

¹⁰⁷ ATASE.BDH 3538-66-1-2, 21.10.1917.

¹⁰⁸ ATASE.BDH 902-1071-1-61; ATASE.BDH 3548-113-14, 12.2.1918.

¹⁰⁹ ATASE.BDH 583-1168-28-002-0041.

¹¹⁰ Bağdat-Anadolu, Kasaba ve Aydın demiryolu şirketleri, Soma, Kırmastı ve Bayramiç ile Nazilli'deki Merkez'e bağlı askerî ocaklardan besleniyordu (ATASE.BDH 902-1071).

¹¹¹ Tak, "Osmanlı", 131.

¹¹² BOA.DH.İ.UM.EK 41/11, 9.10.1917.

¹¹³ *Efkâr*, 24.10.1918.

Almanların Havza'yı yönettiği bir "zaman"a gönderme yapılır.¹¹⁴ Belki de Savaş'ın başında Alman yönetiminde olan Havza, muhtemelen Şirket'e el konulduğu ve Alman-Osmanlı ittifakının bozulduğu 1917 sonu-1918 başında Harbiye'ye geçer.

1914-16 döneminde Levazımat-ı Umumiye, Bahriye Nezareti, Menzil Müfettiş-i Umumiliği ve tüccar yönetiminde, küçük tekne, yelkenli ve mavnayla Havza'dan yapılan nakliyat aylık 4-5 bin tondur. Almanya'dan ise ayda ortalama 7700 ton gelir. Buna Harp Kömür Merkezi'nin tebligatıyla açtırılan, Merkez, Levazımat-ı Umumiye, Bahriye Nezareti, Esliha Müfettişliği ve müteahhitlerin idaresi altındaki linyit üretimi eklense dahi, arz ihtiyaç sınırındadır. İhtiyat stoku oluşturulamaz.¹¹⁵

Kasım 1916'da kömür darlığı ve olağandan soğuk geçen kış mevsimi nedeniyle, Almanya'da son yüzyılda ilk kez okullar tatil edilir, dükkânlar erken kapanır.¹¹⁶ Başka bir görüşe göre, Almanya'da üretim azalmaz; sadece nakliye sıkıntısı nedeniyle Berlin gibi kömür havzalarına (Saar, Ruhr, Silezya) uzak kuzey şehirleri 1917'de sıkıntı yaşar.¹¹⁷ Almanya'nın Türkiye sevkiyatı buna bağlı olarak 1916 Aralık ayında düşmeye başlar. Bir dizi önlem alınır: Yolcu taşımacılığı iâşe nakliyatı nedeniyle ikinci plana düşer. Kasaba ve Aydın hatları, Söke ve Nazilli kömüründen beslenecektir. Soma kömürü öncelikli duruma gelen Bağdat-Anadolu hattına tahsis edilir. "Gerekirse diğer hatlardan kömürü kesmek pahasına" Bağdat-Anadolu hattının beslenmesine karar verilir.¹¹⁸

114 BOA.HR.HMŞ.İŞO 115/19, 20.7.1919.

115 BOA.DH.İ.UM.EK 26/57, 24.3.1917.

116 Holger Herwig, *The First World War* (Londra/NY: Bloomsbury, 1996), 289.

117 Armin Tribel, "Coal and the Metropolis", *Capital Cities at War*, J. Winter, J. L. Robert (eds.) içinde (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1997), 350-7; Herwig, *First*, 295. 1917'de kömür işçilerinin grevleri başlar. Başka bir kaynak, sıkıntıyı, madencilerin cepheye gönderilmesi, Hindenburg programının artan ihtiyacı ve nakliyat yapacak nehirlerin donmasına bağlar. Belçika'dan gelen sevkiyata rağmen, 1917 üretimi savaş öncesinin %90'ına düşer (Chickering, *Imperial*, 81-3).

118 ATASE.BDH 583-1168-28-002-0075, 076 ve 079.

19.2.1917, kömür buhranının İstanbul'da had safhaya çıktığı kara gündür. İç piyasadaki düşük nitelikli maden kömürünün fiyatı, ithal Silezya kömürünün 3,5 katına (22 lira/ton) çıkar. Haydarpaşa'dan kalan Bağdat-Anadolu şimendiferleri kömürsüzlükten Eskişehir'den ileri gidemez.¹¹⁹ Kömür sıkıntısı nedeniyle tohumluk dağıtımı sekteye uğrar.¹²⁰ İstanbul'da maden kömürünün perakende fiyatı, 1917'de 1915'in 3,3, 1916'nın 2,1 katına çıkar.¹²¹ Osmanlı ekonomisi ağır bir darbe alır.

Çizelge 2. Zarurî Tüketim Maddesi Fiyatları (Yalman, *Turkey*, 147).

24.3.1917'de Harbiye Nezareti'nde geniş katılımlı bir toplantı yapılır. Toplantı başkanlığını Karargâh-ı Umumî 2. Harbiye Reisi Mirliva Rodenwaldt(?) Paşa yapar; nezaret (Bahriye, Dahiliye, Nafia, Ticaret ve Ziraat, Maarif), üretici ve nakliyeciler (Karargâh-ı Umumî, Levazımat, Donanma Kumandanlığı, Eslaha Müfettişliği, Alman Sahra Şimendiferleri, Menzil Müfettişliği) ve alıcıların (Şehremaneti, Bağdat-Anadolu ve Şark Demiryolları, Terkos Su Şirketi, Elektrik Şirketi) temsilcileri katılır. Amaç, yerli ve ithal kömürün tüketici kuruluş ve şirketler arasında paylaştırılmasıdır. Olağan, düşük ve sıfır Alman sevkiyatını esas alan üç ayrı senaryo üzerinde konuşulur. Aynı yıl, 1.9.1917'de Kozlu'da grev başlar; madenciler Divan-ı Harb'e gönderilir.¹²²

Bir Alman subayının (muhtemelen Neumüller) ifadesiyle, Karadeniz'in ablukası ve bir şimendifer hattı bulunmaması nedeniyle, Havza'dan istifade “adeta kâin-i lemyekun” (hiç) derecesindedir. Önerilen ilk çareler, Bahriye Nezareti ve Levazımat-ı Umumiye tarafından yönetilen linyit ocaklarındaki üretimi geliştirmek ve “tehlikesi bize aid olmak üzere” kömür taşıyan mavnaların Zonguldak-İstanbul arasındaki seferlerini artırmaktır.¹²³ Alman savaş yönetimi, Türkiye'ye verdiği kömürü azaltmaya kararlı, eksikliği telafi etmek içinse her türlü taşıma riskini almaya hazırdır:

¹¹⁹ *Harb-i Umumi ve Şirket-i Hayriye*, 37.

¹²⁰ *MMZC*, 8.3.1917, 112.

¹²¹ Eldem, *Harp*, 50.

¹²² BOA.DH.EUM 1. Şube 10/43, 7.3.1918.

¹²³ BOA.DH.İ.UMEK 26/57, 24.3.1917.

“Almanya’dan gönderilen kömür miktarını azaltmak için, Harbin çıkışından beri âtl duran Alman yönetimindeki Türk kömür ocakları yeniden faaliyete geçirildi... Ocakların işletilmesini teşvik etmek için Alman makamları, kömür üretiminde etkin önlemler alınuncaya kadar Türkiye’ye verilen kredileri kestiler.”¹²⁴

Anlaşılan ithalat 1917 sonunda tümüyle durur: “Karadeniz düşmandan temizlenmiş olduğundan” diye muzafferane bir ifadeyle başlayan emirnamede Enver Paşa, özel bazı tipler haricinde Almanya’dan kömür ithaline son verilmesinin Savaş’ın gereklerinden olduğunu bildirir.¹²⁵ Oysa 6.12.1917’de alınan bu karar, Türkiye’nin değil Almanya’nın tasarrufunun sonucudur; dolayısıyla tercih değil fiili bir durumdur.¹²⁶ Nitekim gazete haberlerine göre, “Hükümet Almanya’dan yeterince kömür alamadığından”, yerli üretimi arttırmaya karar vermiştir.¹²⁷ 6.12.1917 tarihli, Enver Paşa ve Neumüller imzalı bir yazıda, ihtiyacın büyük kısmının Havza’dan temininin elzem olduğu bildirilir. Harp Kömür Merkezi’nin kuruluşu hakkındaki Ekim 1916 tarihli emirnameye gönderme yapılır; ancak nakliyat ve üretim konusunda herhangi bir ayrıntıya yer verilmez.¹²⁸

30.1.1918’te Harp Kömür Merkezi’ne bağlı Harp Kömür Komisyonu kurulur: Başında Harbiye Nezareti’nden bir miralay, üyeliklerinde Zonguldak Kaymakamı, Ereğli Maden Müdürü ve Başmühendisi ile Harbiye Nezareti ve Karargâh-ı Umumi’den temsilciler yer alır.¹²⁹ Aralarında Alman subaylarının olup olmadığı açık değildir. Gazetelerde “bir müddetten beri Alman heyet-i askeriyesi idaresi altında” bulunan Havza ocaklarından söz edilir.¹³⁰ Alman askerleri Türkiye’den

¹²⁴ Jehuda L. Wallach, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi* (Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı, 1985), 221, dipnot 127. Çevirideki farklılıklar bana aittir.

¹²⁵ BOA.BEO 4536/340187, tarihsiz = BOA.DH.İ.UM.EK 50/4. Belge 27.8.1918’e tarihlenir (Tak, “Osmanlı”, 133).

¹²⁶ Tak, “Osmanlı”, 133.

¹²⁷ *Vakit*, 2.9.1918.

¹²⁸ BOA.DH.İ.UM 26/57.

¹²⁹ BOA.DH.EUM.VRK 23/28, 24.3.1918.

¹³⁰ *Efkâr*, 25.10.1918.

ayrılırken, iddiaya göre, işlettikleri ocakları tahrip eder.¹³¹ Alman kaynakları ise, yönetimin Osmanlılarda olduğunu savunur.¹³²

IV. İhtilaf ve Teşkilât (1918)

19.3.1918'de Harbiye Nezareti'ne bağlı ve işçi tedarikinden sorumlu Maadin-i Askerî Komiserliği kurulur.¹³³ Bunun muhtemelen en önemli nedeni Mart 1918'de fark edilen işgücü eksikliğidir: Başkumandanlık, Dahiliye'ye gönderdiği yazıda, madenkeşlerin verilen istirahat izninin sonunda madenlere dönmelerinin Jandarma'ca sağlandığı vurgulanarak bu konuda Jandarma'ya yardımcı olması istenir.¹³⁴ İma edilen, madenkeşlerin yerel makamlarca kayırıldığıdır.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, Meclis-i Vükelâ'ya Ağustos'ta gönderdiği tezkerede, "Ereğli'de şimdiye kadar kurulan teşkilâtın istenen amaca hizmet etmediği" ve kömür üretiminin günden güne düştüğünden söz ederek, konunun yerinde incelenmesi için Harbiye, Bahriye, Nafia ve kendi memurlarından oluşacak bir komisyon kurulmasını ister.¹³⁵

Bu öneri bölgenin yönetimi konusunda nezaretler arası bir ihtilaf yaratmış olsa gerek ki Karargâh-ı Umumi 21.8.1918'de bir muhtıra, 29.8.1918'te ise bir talimatname yayınlar. Enver Paşa, üretimin artırılması ve dağıtımın düzenli yürütülmesi hedeflerine dayanarak, neredeyse bütün yetkilerin Harp Kömür Merkezi'nde olduğunu ilân eder. Ticaret ve Ziraat Nezareti, Zonguldak Maden Müdüriyeti ve Maadin-i Askerî Komiserliği işçi tedariki ve dağıtımı gibi ikincil önemdeki işlerle görevlendirilir.

¹³¹ *Efkâr*, 25.11.1918.

¹³² Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, (Ankara: 1966), 58.

¹³³ Maadin-i Askerî Komiserliği, Harp Kömür Komisyonu, işçi tedarikini cebren artırmak için bölgede bir sıkıyönetim mahkemesi açılmasını önerdikten sonra kurulur (Tak, "Osmanlı", 134-5). Harbiye, işçilerin cebren toplanmasını ya da ocakların daha sıkı işletilmesini istemez görünür. Öte yandan ücretleri de ödeyemediği için işçiler dağılma eğilimindedir (BEO 4556/341645, 17.2.1919).

¹³⁴ BOA.DH.İ.UM 19-1/1-10, 7.3.1918.

¹³⁵ BOA.MV 212/141, 17.8.1918; Kocahanoğlu, *İttihat&Terakki'nin*, 411.

Harp Kömür Merkezi aynı zamanda bir kazanç merkezidir: Askerî araçlarla Karadeniz'den getirilen kömürün tonu için Kömür Şubesi'ne bir ücret ödenmesi 7.8.1915'te teklif edilir.¹³⁶ Neumüller imzalı bir yazıda, kömür fiyatının Karargâh-ı Umumi Kömür Şubesi tarafından belirleneceği bildirilir.¹³⁷ 1918 rayicine göre, Harp Kömür Merkezi sattığı ton başına 25 kuruş kâr alacaktır.¹³⁸ Merkez'in 1918 sonunda aylık cirosu 15 bin liradır.¹³⁹

Hem stratejik hem de malî imkânları nedeniyle kömürün denetimi üzerindeki mücadele sürer: 27.8.1918 tarihli emirnameyle Zonguldak Harp Kömür Komisyonu lağvedilir ama Maadin-i Askerî Komiserliği ile işçilerin iâşesinden sorumlu Levazımat-ı Umumiye görevini sürdürür.¹⁴⁰ Böylece Komisyon'da temsil edilen yerel hükümetin yetkileri alınır. Buna karşın Harbiye Nezareti ipleri bırakmak istemez. Ancak aynı tarihte Bolu Mutasarrıfı Dahiliye'ye Havza'daki askerî teşkilâtı ve yetkilerini sıralayan bir yazı göndererek, askerî kıtaların taşınmazların işgal biçimi hakkındaki Kanun'a "kısmen riayet" ettiğini bildirir.¹⁴¹ Dahiliye, Askeriye'nin yetkilerini devralmaya hazırlanır.

Ticaret ve Ziraat Nezareti muhtemelen Eylül ayında yeniden devreye girerek bir dizi teklif getirir. Böylece teşkilât yapısı değişir: 28.9.1918'te Harp Kömür Merkezi, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlanır.¹⁴² Bunun üzerine, Harbiye Nezareti, Sadaret'e 9.10.1918'te yazdığı yazıda, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne Ağustos talimatnamesiyle zaten önemli yetkiler verildiğini hatırlatır ve yetki devrinin, Harbiye'nin aldığı önlemlerin semeresi beklenmeden alınmış aceleci bir karar olduğunu ima eder. Yazının sonunda, savaş döneminde Harp Kömür Merkezi'nin Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne devri askerî nedenlerle muvafık görülmesi de bundan sonra Merkez'ce alınacak tüm

¹³⁶ BOA.BEO 4472/335371.

¹³⁷ ATASE.BDH 583-1168-28-002-0032, 27.10.1916.

¹³⁸ Tak'ın çevrimyazısında bu "ayrıntı" yer almaz ("Osmanlı", 138).

¹³⁹ BOA.BEO 4556/341645.

¹⁴⁰ BOA.BEO 4536/340187.

¹⁴¹ BOA.DH.İ.UM 4-3/7-37, 27.8.1918.

¹⁴² Tak, "Osmanlı", 138-42.

kararların yayınlanmasından önce kendileriyle müzakere gereğini bilir,¹⁴³ yetkilerini tümüyle bırakmak istemez.

Harb Kömür Merkezi'nin görev ve yetkilerinin Karargâh-ı Umumi tarafından belirlenmesi konusunda Harbiye Nezareti'nin "ısrar"ı üzerine konu Meclis-i Vükelâ'ya taşınır; Meclis, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ni yetkilendirir.¹⁴⁴

Muhtemelen Harbiye Nezareti'nin nüfuzunu tamamen kırmak için, 7.10.1918'de Maadin-i Askerî Komiserliği ve Levazımat-ı Umumiye'nin yetkileri kaldırılır. O sırada Zonguldak'ta bulunan amele taburu efradından madenci olup, madenlerde istihdama elverişli bulunanlar, amele taburlarıyla ilişkileri kesilerek "madenkeş amele"ye dahil edilir. Aynı şekilde, Ereğli, Bartın, Devrek ve Zonguldak karye madencisi olup "askerî kıtalarda bulunanlar, madenci amele-i mükellefiye"si olarak Havza'ya gönderilecektir. İşgücü ve diğer kaynakların yönetimi böylece Mütareke'den önce tümüyle sivilleştirilir.¹⁴⁵ Kömürün dağıtımı için Alman ithalatı azaldıktan sonra başlayan rekabet, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin zaferiyle sonuçlanır. Alman kaynaklarına göre, Mütareke'den bir hafta önce,

"Enver'in ve Nazırlar Heyeti'nin [Meclis-i Vükelâ olmalı] kararına göre kömür üretim ve dağıtımı askerî daireden alınarak ticaret ehline terkedilmişti. Bahriye Nazırı Cemal Paşa silah kuvvetiyle Büyük Erkân-ı Harbiye'ye ait ocakları yağma ettirmiş ve kömürü şahsî dostu Rum muhtekiri Siniossoğlu'na aktarmıştı."¹⁴⁶

Harp Kömür Merkezi, 1919'da Bahriye Nezareti'ne devredilir.¹⁴⁷

143 BOA.BEO 4536/340187.

144 BOA.MV 212/203, 2.10.1918. Kasım 1918'de yönetim Ticaret ve Ziraat Nezareti'nedir (ATASE.BDH 2097-15-2-1).

145 BOA.BEO 4536/340187 = BOA.DH.İ.UM.EK 50/4, 7.10.1918.

146 Kurat, *Birinci*, 58.

147 *Sabah*, 13.4.1919.

V. Sıkıntının Nedenleri

Havza ocaklarının işletilmesi konusundaki ihtilaf henüz başlama-
dan önce, 1917'de, Soma'dan Bandırma'ya günde sadece iki vagon
kömür gelir.¹⁴⁸ 1917'de Akbaş ve Bandırma iskelelerindeki vapurların
ihtiyat stokları biter.¹⁴⁹ 1918'de ise 5. Ordu menzile anbarı olan Ban-
dırma'da derin bir kömür "buhran"ı yaşanır; bazı vapurlar iskelelerde
mahsur kalır. Ağacli, Barbaros, Soma vs. gibi mahreçlerdeki ihtiyat
stokları her gün rapor edilir.¹⁵⁰

Sansürün 1918'de tedricen kalkmasından sonra (bkz. Bölüm A4)
basında çıkan haberlere göre, kömür artık "ciddi" bir meseledir.¹⁵¹
Hükümet üretim düşüşü hakkında bir rapor hazırlanmasını ister.¹⁵²
Muhtemelen bunun üzerine Zonguldak Kaymakamı Ahmet Cevdet
Bey, nedenlerin ayrıntılı sıralandığı 15.8.1918 tarihli bir rapor kaleme
alır.¹⁵³

Mütareke ile beraber ortaya yeni bir kömür buhranı çıkar.¹⁵⁴ Bir-
çok kaynağa göre, bunun nedeni Alman kömürünün gelmemesi ve
terhis nedeniyle ocaklarda amele kalmamasıdır. Başkent'teki elektrik,
havagazı, su şirketleri ve diğer sanayi kömürsüz kaldığı gibi, Şirket-i
Hayriye vapurlarının da tatil olması sonucu, Samsun, Bandırma, Bar-
tın vs. iskelelerdeki erzak yüklü gemiler hareket edemez. Anadolu hattı
istasyonlarında kömürsüzlük ve vagonuzluktan yığılı kalan binlerce
vagon erzak ve zahire çürümek üzeredir.¹⁵⁵ İddiaya göre, terhisteki
düzensizliğin nedeni de kömürsüzlüktür.¹⁵⁶ Özellikle Mütareke'den

¹⁴⁸ ATASE.BDH 3538-66-1-4.

¹⁴⁹ ATASE.BDH 3538-66-1-14, 15 ve 27. İhtiyat depolarının listesi için bkz. ATASE.
BDH 3567-202-5.

¹⁵⁰ ATASE.BDH 3567-202.

¹⁵¹ *Efkâr*, 29.5.1918.

¹⁵² BOAMV 212/140, Ağustos 1918.

¹⁵³ 18.2.1918'de Harp Kömür Komisyonu da ayrıntılı bir rapor hazırlar (BOA.DH.İ.UM.
EK 50/4).

¹⁵⁴ Necati Çavdar, "1. Dünya Harbi Sonunda İstanbul'da Kömür Kıtlığı", *AAMD*,
30/89 (2016): 95-130.

¹⁵⁵ *Sabah*, 12.12.1918.

¹⁵⁶ *MMZC*, 18.12.1918.

sonraki bu felç halinin de etkisiyle, basın hem güncel durum hem de Savaş sırasındaki kömür darlığı üzerinde fikir yürütmeye başlar. Bu altbölümde görevliler, basın ve tarihçiler tarafından öne sürülen görüşleri ele alacağız.

A. “İhtiyatsızlık”: 8.8.1914 tarihli kararla Hükümet Kozlu ve Zonguldak’daki kömürü tekâlif-i harbiye usulüyle alır; Dahiliye Nezareti Havza’dan kömür çıkışını yasaklar.¹⁵⁷ Bu karar, *Efkâr’a* göre, Askeriye’ye aittir ve “İsmail Hakkı Paşa’nın ilk hatası”dır: Levazımat-ı Umumiye “harman” adı verilen ve kömür çıkarıldıkça tedricen istiflenen alanda bulunan yaklaşık 70 bin ton kömüre el koyar. Harmanlar boşalmadan çıkarılacak kömürü koyacak yer kalmayacağından üretimi sürdürmek mümkün değildir. Ereğli Şirketi dahil tüm madencilerin kömürün uygun bir fiyat takdiriyle alımı yönündeki mükerrer başvuruları sonuçsuz kalır. Silahlı tarafsızlığın devam ettiği üç ay süresince el konulan kömürün harmandan kaldırılması ve böylece yeni partilerin çıkarılması mümkün iken, Levazımat-ı Umumiye hareketsiz kalır. İddiaya göre, Levazımat-ı Umumiye harmandaki kömürü gemilere yükletip üretimin devamına izin verseydi, İstanbul’un ihtiyacı uzun süre sağlanmış olurdu. “Levazımat-ı Umumiye diğer eşya misali kömüre el koymanın pek fena neticeler vereceğini düşünemedi.”¹⁵⁸ Mustafa Şeref’e göre, İsmail Hakkı Paşa’nın idareyi üstlendiği dönemde (1914 sonu-1916 ortası), Şirket üretimi yarı yarıya (40 bin ton/ay) düşer.¹⁵⁹ Bu ifade, gazete haberini desteklemektedir.

Odesa 29.10.1914’de Alman zırhlıları, Zonguldak ise Rus donanması tarafından ertesi gün bombalanır¹⁶⁰ ve İmparatorluk savaşa girer: Akabinde Dahiliye Nezareti ile Bolu Mutasarrıflığı’ndan 2 ve 3 Kasım 1914 tarihli şifrelerle “kömür madenlerinin her türlü vasıtaya müracaatla en yüksek derece işletilmelerinin sağlanması” ve üretimin gerekirse “icbaren temini” istediğinde¹⁶¹ geç kalınmıştır. Zira Karadeniz’de abluka başlamıştır.

¹⁵⁷ Tak, “Osmanlı”, 124-6.

¹⁵⁸ *Efkâr*, 28.10.1918.

¹⁵⁹ Kocahanoğlu, *İttihat&Terakki’nin*, 411.

¹⁶⁰ Quataert, *Miners*, 217.

¹⁶¹ Tak, “Osmanlı”, 113.

Bu karar, haberde iddia edildiği gibi, Askerî Levazım'ın kendini güvenceye alması amacıyla atılmış “ihtiyatsız” bir adım olabileceği gibi, Fransa'nın 2.8.1914'teki seferberlik ilânı ve kapitülasyonların Eylül 1914'teki ilgasından sonra Şirket'i zor duruma düşürmek nedeniyle de alınmış olabilir.¹⁶² Buna göre, Havza'daki kömürün çoğunu çıkaran Şirket'in üretimi, öncesinde olduğu gibi ama bu kez farklı nedenlerle baskılanır. Bundan diğer üreticiler de zarar görür.

B. *Yerel direnç*: Maden kömürü, örneğin tütünden farklı olarak tek bir havzada, ağırlıklı olarak yerel işgücü yardımıyla üretilen bir üründür. Savaş'ın başından itibaren ve Mütareke'deki buhran süresince, yerel hükümet¹⁶³ ile Babıali ve Askeriye arasında bazı ihtilaflar çıktığı anlaşıyor: Bahriye Nezareti ve Alman subayları, kömürün sevki gerekli olduğu halde, bu konuda Ereğli Kaymakamlığı'nın “bazı müşkülât” gösterdiğinden şikâyet eder. Bolu Mutasarrıflığı'ndan Kaymakamlığın uyarılması istenir.¹⁶⁴

Aynı şekilde, von Schellendorf'tan Dahiliye'ye, oradan da Bolu Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, Ereğli'ye gönderilen vapurların mümkünse tümüne kömür verilmesi hususunda Zonguldak Kaymakamlığı'na talimat iletilmesi istenir.¹⁶⁵ Buna karşın, Zonguldak Kaymakamı'na göre, yüklemenin İstanbul'dan planlanması sakıncalı hatta vahimdir: Bazı limanların özellik ve kapasiteleri, havanın durumu, düşman gemilerinin konumu ve taktikleri gibi unsurlar, yerel düzeyde hesaplandığı takdirde yükleme daha isabetli yapılacak ve yeterli “askerî himaye” ile İstanbul'a ayda 50 bin ton kömür gönderilebilecektir.¹⁶⁶

¹⁶² Yabancı şirketlerin statüsü ve işleyişi Aralık 1914'te bir dizi düzenlemeye konu olur: Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasım Şirketlerle Ecnebi Sigorta Şirketleri hakkında Kanun-u Muvakkat (*Düstur*, T2/C7, 142 = *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, 369-79); Temettü Vergisi hakkında Kanun-ı Muvakkat (T2/C7, 148, 12.12.1914).

¹⁶³ Bu çalışmada (ve Osmanlı belgelerinde) “yerel hükümet”, Vilâyet ve altbölümlerindeki (Vali, Vilâyet Meclisi, kaymakam vs.), “merkezî hükümet” ise başkentteki karar mercilerini ifade eder.

¹⁶⁴ BOA.DH.ŞFR 48/140, 24.12.1914; BOA.DH.SYS 123-5/2-3, 28.12.1914.

¹⁶⁵ BOA.DH.ŞFR 52/244, 6.5.1915; BOA.DH.İUM 89-1/1-31, 5.5.1915.

¹⁶⁶ BOA.DH.İUM 89-2/1-26, 27.5.1915.

Kaymakam'ın iması, Askeriye'nin "himaye" sağlamakla yetinmesi, yükleme programına müdahil olmamasıdır.

Benzer biçimde yerel hükümet, madendeki işçilerin ve dolayısıyla işveren madencilerin durumunu da dikkate almak zorundadır: Yukarıda değinildiği üzere, 1915 Mayıs'ında, Zonguldak Kaymakamı, üretimin sürmesi için yerli küçük madencilere masraflarına karşılık kömür bedelinden mahsup edilmek üzere avans verilmesini, o tarihe kadarki sevkiyatın %90'ını temin etmiş olan Ereğli Şirketi'ne ise borcunun ödenmesini ister.¹⁶⁷

Askeriye ile yerel hükümet arasında bir dizi ihtilaf çıktığı anlaşıyor: Zonguldak'taki Bahriye Menzil Kumandanı'nın şikâyetine göre, Bartın ve Ereğli kaymakamları, maden işçisi ve mirî kayık askerlerinin iâşesi için kendi kazalarından Zonguldak'a un ve zahire sevkine izin vermez.¹⁶⁸

1918 Eylülünde asker-işçiler ocakları terk edince, işgücü sıkıntısı belirir. Angaryaya tabi yerleşimlerden yeniden işçi derlenmesi sırasında örneğin Devrek Kaymakamı, ihtiyar heyetleri vs. köylülerin sevkini engeller; asker zoruyla toplananlar ise teslim edildikleri karakolda serbest bırakılır.¹⁶⁹ Hatırlanırsa, Harbiye Nezareti'nin, 27.8.1918 tarihli emirnameyle Harp Kömür Komisyonu'nu lağvederek, yerel hükümetin yetkilerini kısmak istemesi, böylece sessiz ama etkili bir muhalefetle karşılaşır. Bu muhalefetin üretim ve sevkiyatı nasıl etkilediği açık değildir.

C. *Nakliyat*: 1914 Ekim sonu veya Kasım başında başlayan Rus filosunun saldırılarına rağmen ayda 46 bin ton nakledilir. Saldırı yoğunluğu, 1915 Mart'ında nakliyatı engelleyecek düzeye gelir, 1916'ya kadar sürer,¹⁷⁰ 1917'de ise denizaltı saldırıları başlar.¹⁷¹ Bombardıman, abluka ve karaya asker çıkarma teşebbüsleri,¹⁷² üretimi ve nakliyatı

¹⁶⁷ BOA.DH.İ.UM 89-2/1-26.

¹⁶⁸ BOA.DH.İ.UM 89-8/1-10, Şubat 1915.

¹⁶⁹ BOA.DH.İ.UM.EK 50/4, 23.9.1918.

¹⁷⁰ Tak, "Osmanlı", 114-23; BOA.DH.İ.UM.EK 46/27.

¹⁷¹ *Harb-i Umumi ve Şirket-i Hayriye*, 36; *MMZC*, 18.12.1918.

¹⁷² BOA.DH.EUM 2. Şube 6/59, 12.6.1915.

durdurmamakla beraber¹⁷³ aksatır. Nakliyat 1916 Ağustosuna kadar yarıya düşer. 16.7.1915 tarihli bir tespite göre, bombardıman oluklara(?) zarar vermesine karşın, Kandilli, Çamlı ve Alacaagzı harmanlarındaki stoklar satılmaktadır. Bu ocaklardan sadece geçici bir süre için kömür çıkarılamayacaktır.¹⁷⁴

Deniz nakliyatı sırasında otuz kadar gemi hasar alır/batar. Bilançonun faturasını Osmanlı savaşı yönetimine çıkaran yorumlar da bulunur. Bir habere göre, Umum İskele ve Limanlar Kumandanlığı, Zonguldak ve Ereğli bombardıman edilirken “büyük bir ihtiyatsızlıkla” İstanbul’dan nakliye gemisi göndermeyi sürdürür:

“Bir kaptan bunun büyük bir ihtiyatsızlık ve geminin mahvı olduğunu söylerse, ‘Çıkacaksın! Yoksa cezanı idamdır’ diyerek nakliye gemilerimizin birer birer batırılmasına sebep olurlardı... ‘Giden üç gemiden ikisi batarsa biri döner’ düsturuna tabi olarak yapılan hatalar neticesinde 2-3 ay zarfında eldeki vapur ve kömürler tamamen mahvoldu. İstanbul’da sıkıntı baş gösterdi.”¹⁷⁵

Nitekim zayıf kayıtlarında, 1914-15 döneminde aynı gün içinde üç, dört hatta altı vapurun birden battığı görülür.¹⁷⁶ Özellikle Almanya ithalatının başlamadığı veya azaldığı dönemlerde artan ihtiyaç, risk almaya zorladığı gibi, kayıpların başka bir nedeni de Zonguldak Kaymakamı’nın söz ettiği “uzaktan planlama”nın yol açtığı hatalar olabilir.

Kara nakliyatı da başarılı olmaz. Özellikle Akçakoca’ya yığılan kömür İstanbul’a götürülemez.¹⁷⁷ Menzil teşkilâtı kurulması fikri, geç bir tarihte, Temmuz 1915’te ortaya atılır.¹⁷⁸ Binbaşı Emin Lütfü Bey idaresindeki Adapazarı-Düzce-Akçakoca menzil hattında amele taburları oluşturulur.¹⁷⁹

173 Ocaklar, demiryolu, vagon ve mavnalar zarar görmez (İmer, *Hayatı*, 53); Quataert, *Miners*, 217. Başka bir kaynağa göre, bombardımandan sonra üretim %20’nin altına düşer (Eldem, *Harp*, 78).

174 ATASE.BDH 2629-2-2-22.

175 *Efkâr*, 28.10.1918.

176 Tak, “Osmanlı”, 118-120.

177 *Alamdar*, 2.1.1919.

178 Tak, “Osmanlı”, 129.

179 ATASE.BDH 1150-106-1-1; ATASE.BDH 2629-2.

Demiryolu sevkiyatı 1915'in henüz ilk aylarında düşünülür. Bolu-Adapazarı arasındaki yaklaşık 250 kilometrelik sahra hattının eldeki ray ve cer stokuyla 2-3 ayda bitirilmesi ve işletmeye alınması planlanır.¹⁸⁰ Başka bir iddiaya göre, 1916 Ocak ayında Balkan hattının açılmasından önce elde malzeme olmadığından hattın inşası söz konusu olamazdı.¹⁸¹ 1917 tarihli bir yazışmada, Zonguldak-Adapazarı inşaatının uzun zaman alacağı düşünülerek, eldeki imkânların, "kömür istihsalı" açısından "özel önemi" olduğu ileri sürülen ve yapımı 1916'nın sonunda malzemesizlik nedeniyle duran Uzunköprü-Keşan hattında kullanılması uygun görülür.¹⁸² 1917'de Kırkkilise-Babaeski, Dört Yol-Erzin, Mersin-Toros hattı malzemesinin Karargâh-ı Umûmî emrine verilerek Bağdat-Dicle hattının inşasında kullanılmasına karar verilir.¹⁸³ Dolayısıyla, Zonguldak-Adapazarı hattının inşası imkân değil öncelik meselesidir.

Nitekim arka plandaki neden başka bir belgeden okunabilir: Madenlerden azamî fayda sağlanması açısından Zonguldak-Adapazarı inşaatı "şayan-ı kabul" görünse de bu aynı zamanda maden imtiyazının müteahhit ülkeye verilmesi anlamına gelebileceğinden, Meclis-i Vükelâ yalnız hattın inşası (işletme Hükümet/Askeriye'de olacaktır) ve Savaş'tan sonra Hükümet'çe mübayaası şartıyla hattın yapımına izin verir.¹⁸⁴ Ancak inşaat başlamaz. Şirket'e duyulan güvensizlik müttefiklere de uzanır ve Osmanlı iktisat ve iâşesinin temeltaşı olan maden kömürünün Adapazarı'na indirilmesi bizzat Hükümet/Askeriye tarafından engellenir.

D. *İşgücü*: Bahriye Nezareti Ekim 1914'te Harbiye'ye yazdığı yazıda, Donanma, Seyr-i Sefain, Şirket-i Hayriye vapurları ve ticarî gemiler için gerekli kömürün üretimi için Ereğli madenlerinde çalışan ameleinin silâh altına alınmamasını ister.¹⁸⁵ Buna karşın, işçilerin nitelik ve

¹⁸⁰ BOA.DH.EUM 2.Şube 5/15.

¹⁸¹ BOA.DH.İ.U.M.EK 26/57.

¹⁸² ATASE.BDH 938-1201-4, 14.4.1917.

¹⁸³ BOAMV 208/41, 27.5.1917.

¹⁸⁴ BOAMV 207/76, 4.3.1917.

¹⁸⁵ BOA.BEO 4092/306870, 4.10.1914.

niceliği Savaş'ta düşer. Quataert, Ereğli Şirketi üretiminin üçte birine düşmesini, çalışanlarının askere alınmasıyla açıklar.¹⁸⁶ Mustafa Şeref'e göre, Kömür Merkezi ödeme yapmadığı için Şirket amele ücretlerini veremez.¹⁸⁷ Savaş'ta ocaklarda istihdam edilenler, mükellefiyet yaşı dışındakiler, firariler ve "tecrübesiz mükellefler"dir.¹⁸⁸ Bazı yerlerde %80'e varan işgücü kaybolur.¹⁸⁹

1918 tarihli haberlere göre, o tarihte yeterince "özgür emek" bulunamaması ücret düşüklüğünden kaynaklanır. Savaşın başından beri işçi yevmiyesi değişmemiştir. Ancak bu iddia Şirket'in ödediği ücretler için geçerli olmasa gerek: 1918 ücretleri, 1914'ün 24 katıdır.¹⁹⁰

Başka bir iddiaya göre, çalışma disiplini bozulmuş; firar çoğalmış; işçilerin bir kısmı başka işlerle uğraşmaya başlamıştır. Bunun en önemli nedeni işçi ücretlerinin özellikle Şirket tarafından ödenmemesidir.¹⁹¹ 1918'de işçi istihkakının günde en fazla 550 gramlık ekmekle sınırlı kalması, firar ve "itaatsizlik"i artırır.¹⁹² Ereğli ve civarındaki Rum ahalisinin 1916 sonunda iç bölgelere tehcir edilmesinin işgücü arzını nasıl etkilediği ise açık değildir.¹⁹³

Angaryaya gelince; Zonguldak Kaymakamı'nın hazırladığı 1918 tarihli rapora göre, mükellef işgücünün çoğunu Zonguldak, Ereğli, Devrek, Bartın ahalisi oluşturur. Bunlar öteden beri hayatını amelelikten kazandığından işgücünün en tecrübeli unsurudur. Diğer kısım ise, frengili amele tabur ve menzil taburları efradıdır. Bunlardan bir

¹⁸⁶ Barış döneminde askerlerin ocaklarda görevlendirilmesi, savaşta ise cepheye çağrılması, ilk kez karşılaşılan bir zorluk değildir: Ereğli Şirketi'nin üretiminde örneğin Balkan Savaşı'ndaki düşüşün nedeni, yaygın görüşe göre, madencilerin askere alınmasıydı. Düşüş ancak ithalatla telafi edilebilmişti (Quataert, *Miners*, 130, 220, 234; Çatma, *Asker*, 110-1).

¹⁸⁷ Kocahanoglu, *İttihat & Terakki'nin*, 413.

¹⁸⁸ Ocaklarda bunlar haricinde neredeyse hiç asker-işçi çalışmadığının kanıtı, Quataert'e göre, kaza raporlarında askerlik çağında olanlara tesadüf edilmemesidir.

¹⁸⁹ Quataert, *Miners*, 220-2.

¹⁹⁰ Eldem, *Harp*, 55.

¹⁹¹ BOA.DH.İ.UM.EK 50/4, 29.7.1918.

¹⁹² BOA.DH.İ.UM.EK 50/4.

¹⁹³ BOA.DH.ŞFR 532/95, 19.7.1916.

kısının maluliyeti, diğerlerinin esasen amele olarak yetişmemiş bulunmaları veya uzun süredir çalışmamış olması nedeniyle kendilerinden beklenen yararı sağlayamazlar.¹⁹⁴ Ocaklara ilave amele taburları gönderilerek üretimin artırılması Meclis-i Ayan'da teklif edilir.¹⁹⁵ İşgücü nicelik ve niteliği, asker tahsisi, düzensiz ödemeler, yetersiz iâşe vb. nedenlerle düşer. Mustafa Şeref bu etkenlere, mevcut işçilerin linyit ocaklarına özellikle Nazilli'ye gönderilmesi ve yerlerine frengili amele taburlarının sevkiyle köylerden zorla amele getirme girişimini ekler.

E. *Diğer girdiler.* Şirket'in Hükümet'in ödemeyi aksatmasına verdiği tepkinin benzerini Havza'daki diğer üreticiler de başka bir bağlamda gösterir.

Savaş'ın başında kömür ihracı yasaklanınca, Maden Müdürü Hüseyin Fehmi (İmer), 18.1.1915'te, madencilerin Donanma için elverişli olmayan "tüvenan" ve toz kömürünü, un ve gazyağı karşılığı Romanya ve Bulgaristan'a satmak istediğini Bahriye Nezareti'ne bildirir. İhracat engellenirse nakit sıkıntısı başlayacak; üretim de tehlikeye girecektir. Başvuru neticelenmemiş olsa gerek ki bölgenin kıdemli madencilerinden Karamahmutzade Halil Bey, 15.2.1915'te Sadaret'e bir dilekçe gönderir. Üretimin yalnız ve "yalnız amele ve nakit ile" sürdürülebileceğine işaret eder. Ocakların üç vazgeçilmezi, gazyağı, direk (sütun) ve undur. "Dört aydan beri bin türlü zorlukla", vesika çıkartarak Ereğli'ye "memleketin 4-5 günlük ihtiyacına bile" yetmeyecek miktarda gazyağı ve un alınabilmiştir. Sıkıntıya son vermek için, savaş gemileri şöyle dursun, nakliye gemilerine bile uygun olmayan düşük nitelikli kömürün ihracına izin verilmesi istenir.¹⁹⁶

Gayri faal kalan dekovil vagonları da dikkate alınacak olursa, sermaye ve malzeme darlığının ciddi sonuçları olur: Kişi başına üretim, öncesinde 600 kg iken Savaş'ta 200-300 kilograma geriler.¹⁹⁷

194 BOA.DH.İ.UMEK 50/4. Belgenin çevirisi için bkz. Tak, "Osmanlı", 136.

195 MAZC, 17.2.1916, 92.

196 BOA.BEO 4339/325387, 23.2.1915. Barbaros ocaklarında gazyağı ve direk yokluktan üretimin düşmesi için bkz. ATASE.BDH 3538-66-1-18; Tekirdağ için ATASE.BDH 3561-175-5-23.

197 Quataert, *Miners*, 223.

VI. İstanbul İhtiyacı ve Fiyatlar

1890'lardan beri İstanbul ihtiyacının %70'i yerli kömürle sağlanılabiliyordu.¹⁹⁸ Şehrin yıllık maden kömürü ihtiyacı, bir tahmine göre, 50 bin tondur.¹⁹⁹ Başka bir iddiaya göre, savaştan önce maden kömürü, kok, havagazı vs. varken bile 100 bin ton tüketilir. 1917'de maden kömürü tüketimi 35 bin, Savaş dönemi ortalaması 45 bin tona düşer.²⁰⁰ Aradaki fark tedricen odun ve odun kömürüyle karşılanmış ve İstanbul'un 100 bin ton olan odun ihtiyacı²⁰¹ katlanmış olmalıdır. İstanbul ve Trakya ormanları üzerinde böylece şiddetli bir baskı oluşur. Hicaz lokomotiflerinde 1915'ten itibaren²⁰² kömür yerine odun yakılır.²⁰³

Endişe ve ümit seferberlikle beraber başlar: Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'ndan gazetelere verilen ilanda İstanbul'da mevcut kömürlere Komisyon'ca "katiyen" el konulmayacağı temin edilir.²⁰⁴ Aynı zamanda Suriye ve Aydın gibi vilâyetlerde "mebzul" miktarda maden bulunduğu,²⁰⁵ bir Alman mühendisin icadı olan yöntemle linyitten mangal kömürü imali için İstanbul'da bir fabrika kurulma planı gibi ümitvar haberler çıkar.²⁰⁶ Öte yandan, Şehremaneti ve tekâlif-i harbiye komisyonlarının İstanbul'daki stoklara el koymasını Bronsart Paşa engellemeye çalışır.²⁰⁷

1916'da sıkıntı derinleşir: Eylül 1916 tarihli bir yazıya göre, İstanbul'un yakacak ihtiyacının temini Şehremaneti'nin sorumluluğuna verilmiştir. Emanet odun kömürüne iki şekilde müdahale eder: Önce narh (fiyat sınırı) koyar, ardından sahiplerinden bu fiyata satmaya

198 *Efkâr*, 28.10.1918.

199 *Efkâr*, 6.6.1917.

200 *Efkâr*, 26.5.1918.

201 *Efkâr*, 18.6.1918.

202 BOAMV 200/107, 10.3.1915.

203 *MACZ*, 6 Şubat 1332 (=19.2.1917).

204 *Efkâr*, 15.9.1914.

205 *Efkâr*, 13.12.1914, 13.4.1915, 23.6.1915, 15.8.1915. Sonradan bunların linyit olduğu açıklanır (*Efkâr*, 4.6.1918).

206 *Efkâr*, 21.11.1915.

207 ATASE.BDH 904-107-1, 13.3.1916.

zorlar. İzmir ve Edirne'den kömür getirmek için anlaşmalar yapar.²⁰⁸ İkincisi, Dahiliye Nezareti'nden fiyatın üretim yeri ve iskelelerde “elden ele geçerek... bilasebeb” yükselmemesi amacıyla, Şehremaneti'nce gerekli görülen zaman ve yerlerde tüccarın alımdan men edilmesini ister.²⁰⁹

Almanya ithalatının 1916 sonunda düşmesi hem şirketler hem de perakende tüketim için dönüm noktasıdır: Şirket-i Hayriye'ye kömürün tonu 1915'te 1,6-2, 1916'da 7-8 liraya mâl olurken, 1916 Aralık-1917 Şubat'taki buhran sırasında, “birçok müessese piyasadan 19-20 liraya kömür alarak veya yerine odun, linyit yakarak idareye mecbur kalır.”²¹⁰ 18.12.1916'da Şehremaneti odun ve kömüre narh ve vesika zorunluluğu getirir, bizzat satış noktaları kurar ve dağıtımı üstlenir.²¹¹ Aralık 1916'da “derece-i servetleri beşinci derecede bulunub cidden kömür tedarikinden aciz bulunan ihtiyaç sahiplerine” vesikayla ucuz kömür dağıtacağını duyurur.²¹²

18.1.1917'den sonra “her nevi kömür”ün tonu 12,5 lira, “Rumeli şimendiferleriyle naklolunan meşe kömürü” 13,4 liradan fazlaya satılamayacak, tüketiciler en yakın belediyeden vesika alacaktır. Şehremaneti daha sonra Rumeli ve Anadolu kömürlerine konan narhı farkını kaldırarak tonuna 15 lira âzami fiyat koyar.²¹³ Piyasanın düzenlenmesi, perakendedeki düzensizliği artırır: Tüccara tanınan bir aylık süre bittiği halde odun ve kömür narhtan pahalı satılırken, iddiaya göre deniz ve demiryoluyla gelen iki bin ton kömür alıcı bulamaz.²¹⁴ Muhtemelen karaborsa oluşur. 1917 sonunda sözleşmeli müteahhitlerden tonu 20 liraya, vesika karşılığı en fazla 600 kilo kömür (cinsi açık değildir) satın alınabilecektir. Yunus Nadi'ye göre, savaş öncesinde 3-3,5 ton kömür harcayan bir hane barış döneminde bu miktar için 10 liradan

208 BOA.DH.İ.UM 98-3/1-96, 3.9.1916.

209 BOA.BEO 4425/331802, 25.7.1916.

210 *Harb-i Umumi ve Şirket-i Hayriye*, 33-6.

211 *Efkâr*, 9.2.1917.

212 *Efkâr*, 14.12.1916.

213 *Efkâr*, 1.5.1917.

214 *Efkâr*, 23.1.1917.

Şekil 1. *Karagöz*, 27.7.1918

Hacivat: Kışa odun kömür bulacakmıyız diye remil mi atıyorsun?

Karagöz: Levha yazıyor , nüsha yazıyorum! Levhadan bir tane al, her derde deva! Odun, kömür nüshalanmı üstünde taşıyan kışın asla soğuk nedir demeyecek!

düşük masraf yaparken, 1917’de 250-300 lira harcamak zorunda ka-
 lır.²¹⁵ Başka bir kaynağa göre, maden kömürünün tonu Savaş’tan önce
 1 liraya satılırken, 1918 Eylülü’nde 6 liraya çıkar.²¹⁶ Şehremaneti, İaşe
 Müdüriyeti memurları ve polisler nezarinde kilosu üç kuruştan en
 fazla beş kilo mangal kömürü dağıtılacağını ilân eder. Şehremaneti’nin
 narh ve benzeri girişimlerinin “maalesef fiilî ve katî semereleri” görül-
 mez.²¹⁷ Dağıtımı 1918’te İaşe Müdüriyeti üstlenir.²¹⁸

²¹⁵ *Efkâr*, 29.5.1918.

²¹⁶ *Vakit*, 2.9.1918. Fiyatlar elbette kömürün teslim noktasına bağlıdır.

²¹⁷ *Efkâr*, 7.1.1918.

²¹⁸ *Efkâr*, 11.1.1918.

1918’de fiyatların narh düzeyine inmediği, ilânların temenni olarak kaldığı ve tüccarın satış yapmak istemediği anlaşıyor: Örneğin 15 lira/ton fiyatıyla linyit kömürü satılacağı İaşe Müdüriyeti’nden ilân edildikten sonra, tüm kömürcü dükkânları ya kapanır ya da başvurulara olumsuz cevap verilir. Bu bilgiyi veren gazetenin önerisi müsadere-dir.²¹⁹ Ekim 1915’te Soma linyitinin Afyonkarahisar İstasyonu’ndaki fiyatının 2,5 lira/ton olduğu düşünülürse, fiyat artış oranı anlaşılabilir.²²⁰

Odun kömürü üretimi celp nedeniyle darboğazdadır. Bir gazete haberine göre, İstanbul’un ihtiyacını karşılayan sahalar, Istranca dağları ile Marmara havzasındaki Rum yerleşimleridir. Savaş dönemindeki sorun işgücüdür: Bu köylerde kömür üretebilecek “kuvvetli ve faal unsurlar, kısmen amele taburlarında kısmen de başka mevkilerde” askerdir. Yaklaşık 300-350 askerin geçici olarak memleketlerine iade olunmaları halinde 10 bin ton kömür üretebilecektir.²²¹

İhtikâr söylentileri artar: İddiaya göre, odun kömüründe yüksek fiyatın nedeni aracı zinciridir: “Tufeyli” olarak nitelenen “satıcılar”, “büyük kömür tacirleri”, “toptancılar” ve mahalle esnafı araya girince fiyat şişer.²²² Şehremaneti’nin koyduğu narh, piyasa fiyatının altında kalınca tüccar malı stoklar. İstanbul’da 10 bin ton stok olduğu söylenir. 1918 başında gazetelerin de çağrısı üzerine, Şehremaneti stokçuluk yapan Yenibahçe ve Kumkapı kömürcülerinin mallarını müsadere eder ve tonu 31 liraya dağıtır.²²³ Kasım 1918’de İstanbul’da 6 bin ton, yani 20 günlük kömür stoku kalmıştır.²²⁴

VII. Çıkarımlar

Kömürün Savaş’ta üretim ve tüketimine ait bilgiler kısmî ve yetersizdir. Yine de bir dizi çıkarım yapılabilir.

²¹⁹ *Efkâr*, 10, 13, 19.1.1918.

²²⁰ ATASE.BDH 904-1077-1-61, 19.10.1915.

²²¹ *Efkâr*, 6.6.1917.

²²² *Efkâr*, 26.5.1918; *Sabah*, 12.12.1918.

²²³ *Efkâr*, 14.1.1918.

²²⁴ Eldem, *Harp*, 168.

1. Havza, Alman Askerî Yönetimi'nin algıladığı gibi, kasten mi atıl bırakılır, yoksa şartlar mı bunu gerektirir? Balkan Demiryolu açıldıktan sonra, özellikle fiyat ve riskler dikkate alındığında, Harbiye Nezareti'nin Alman kömürünü neden tercih ettiği anlaşılır. Şirket-i Hayriye'ye kömürün tonu 1916'da ortalama 7-8 liraya mal oluyordu; oysa ithal kömür Almanya'da 1 liraya üretiliyor, Harp Kömür Merkezi'nde ise 6 liraya satılıyordu. Havza'dan getirilen kömürün sadece taşıma maliyeti 4 liradan fazlaydı.²²⁵ İthalat sürdüğünü müddetçe, o dönemde son derece kıymetli olan gemiler de Karadeniz'de tehlikeye atılmıyordu.

Almanya'nın tercihi veya zorunluluğu ise aksi yöndedir. von Sc-hellendorf'tan Dahiliye'ye gönderilen emirde, İstanbul'dan gönderilen vapurların mümkünse tümüne kömür verilmesi ve bu işe “gece gündüz gayret gösterilmesi” istenir.²²⁶ İma edilen, yerel hükümetin isteksiz veya ilgisiz davrandığıdır.

Zonguldak-Adapazarı hattının inşası, belki de Harbiye Nezareti'nin, “dost ve düşmanlarımızın hırs ve tamahını” çeken Havza'yı, yukarda yazıldığı gibi, Almanya'nın “kabz-ı tasarrufu”na alacağı endişesi nedeniyle ertelenir veya iptal edilir. Trumpener'in iddia ettiği gibi, Ereğli Şirketi hisselerinin Almanlar tarafından alınması, endişeleri katmerlemiş olmalıdır.

Nitekim Zonguldak-Adapazarı inşaatı, 24.3.1917 tarihli toplantıda nakliye sorununu ısrarla vurgulayan Almanya ile değil, Avusturya-Macaristan'la beraber planlanır.²²⁷ İkinci bir olasılık, madenlerin, Karadeniz açıldıktan sonra, Osmanlı askerî ve ticarî gemileri için muhafaza edilmesi tasavvurudur. Zonguldak-Trabzon arasında bir demiryolu hattı inşası niyeti bunun göstergesidir.²²⁸ Her iki durumda da yakınsamayan siyaset ve planlar, 1918 başında iki ülkenin Kafkasya politikaları uzlaşmaz bir noktaya gelmeden önce bile, Osmanlı-Alman ittifakının kırılgan olduğu gösterir. Almanya, kısmen kendi ihtiyacı nedeniyle,

²²⁵ MAZC, 17.2.1916; *Harb-i Umumi ve Şirket-i Hayriye*, 36-7.

²²⁶ BOA.DH.İUM 89-2/1-26, 7.5.1915.

²²⁷ BOA.DH.ŞFR 547/8; BOA.MV 207/76, 4.3.1917; Tak, “Osmanlı”, 134; Pomiankowski, *Osmanlı*, 288.

²²⁸ BOA.MV 207/76, Mart 1917.

belki de Wallach'ın iddia ettiği gibi Türkiye'nin üretim konusundaki isteksizliğinden rahatsız olduğu için ithalatını kısar. Alman Askeriyesi'nin iddiasına göre, Brest-Litovsk'dan sonra "Ereğli ocakları yeniden çalışmışsa da kömür üretimini azaltmak yolunda her türlü çare bulmak hususunda büyük bir maharet sahibi olan devlet adamları" üretimi düşürür.²²⁹ Avusturya Atışemiliteri, teknik nedenlerle (ocaklardaki hasar, nakliye ücreti vs) maliyetin çok yükseldiğini (20 lira/ton) yazar.²³⁰ Oysa maliyet bu sırada ihtiyacın yanında ikincil önemde kalmış olsa gerektir.

Havza'nın bazı kaynaklara göre Neumüller yönetimindeki Harp Kömür Merkezi'nin yönetimine tabi olmaması, bazı belgelerin ise Havza'daki Alman üst düzey subaylardan açıkça söz etmesi, belki de Havza'da Alman egemenliğine karşı Askeriye/Hükümet'in muhalefetini ve aralarındaki mücadeleyi yansıtır. Görece kesin olan, Enver Paşa'nın, en azından 1918'den itibaren, diğer nezaretlerin ve Alman askerî yönetiminin isteği hilafına Havza madenlerini âtlı bırakma tercihidir. Bu tercih Hükümet'i de zor durumda bırakır. 1918'de Talat Paşa'ya yakın görünen Yunus Nadi, hassas bir üslupla, Karadeniz'de seyr-i sefer zorluğunun ortadan kalkmasından sonra kömür sevkiyatının neden tekrar başlamadığını sorar, madenlerin "ciddi bir hamiyet ve faaliyet" ile yönetilmesini ister.²³¹

2. Askeriye/Hükümet'in Havza ocaklarını işletme konusundaki isteksizliği, başka verilerce de desteklenir. Kaynaklar, mükellef madencilerin cepheye gönderilmesini savaşın dayattığı bir zorunluluk olarak anlatır. Savaş sırasında ocaklardaki asker-işçilerin cepheye alındığı varsayımıyla, sorumluluk celp çağı dışındakilerle amele taburlarına kalmış olmalıdır. Bu tercih, Savaş'ın başında "madenlerin her türlü vasıta-ya müracaatla en yüksek derece işletilmelerinin sağlanması" emriyle çelişir gibi görünür. Ayrıca amele taburları yegâne seçenek olsa bile,

²²⁹ Kurat, *Birinci*, 58. Alman askerî raporlarında "şahsî menfaatler" in kömür üretimine ket vurmasından da söz edilir (44).

²³⁰ Pomiankowski, *Osmanlı*, 363.

²³¹ "Kömür Madenlerimiz", *Efkâr*, 4.6.1918.

ocaklara frengili taburların gönderilmesi,²³² madencilere ödeme yapıl-
maması, girdilerin kısılması üretimin kasten düşük tutulma niyetini mi
gösterir?

Öte yandan bu iddiayı zayıflatır görünen bir veri, “metruk ocak-
lar” meselesidir. Eski işletmecileri (“amil-i kadim”) tarafından üretim-
den çekilmiş, elden çıkmış, “vücudundan eser bile kalmamış, hakla
yeksan olmuş” ocakların, Havza’nın I. Altbölüm’de söz edilen özel
hukukî statüsü nedeniyle, “metruk” ilân edilmesi bir teamüldür. An-
cak 1914’te “amil-i kadim”lerinin metruk ocaklar üzerindeki hakları-
nın baki olduğu bir Şura-yı Devlet kararıyla tasdik edilir. Havza’da bu
kategoriyeye giren 300’ü aşkın ocak vardır. Kararın bölgede duyulma-
sından sonra bu tür metruk ocaklardan istifade için alım-satım mua-
meleleri başlar.²³³ Ancak bir ay sonra alınan yeni bir kararla, aralıksız
ve nedensiz üç ay üretimi duran ocakların “ihtarname tebliğine hacet
kalmaksızın metruk addedilecekleri” ilân edilir.²³⁴

Celp, tehcir veya diğer nedenlerle Haziran 1916’da başka “metruk”
ocaklar ortaya çıkar. Harbiye Nezareti ve Seyr-i Sefain metruk ocakları
işletmek için 1916’da başvuru yapar.²³⁵ Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin
önerisiyle Kilimli’deki üç ocağın işletmesini Askeriye üstlenir.²³⁶ Met-
ruk ocakların Askeriye veya bağlı kuruluşlar tarafından işletilip işle-
tilmediği açık değildir. Ancak, Askeriye’nin, Savaş’ın başında olduğu
gibi, üretim artışını hedeflediğini gösterir. Öte yandan da yeterli işgücü
sağlayamaya muktedir olduğunu ve işgücü sıkıntısının üretim düşü-
şünde en fazla ikincil olabileceğini düşündürmektedir.

Çelişkili görünen bu durum, Askeriye’nin kömür siyaseti hakkında
bir fikir verebilir: Harbiye Nezareti’nin amacı, muhtemelen, ilk aşama-

232Savaş esirleri Havza’da istihdam edilir mi? Madenlerde esirlerin çalıştığı iddiası için
bkz. Mücahit Özçelik, “Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’deki Yabancı Esirler”
(doktora tezi, Gazi Üni., 2010), 111; Almanya’daki esirlerin %14’ü Ruhr kömür sa-
nayiinde çalıştırılıyordu [Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austri-
a-Hungary at War, 1914-1918* (London: Penguin, 2015), 388].

233 BOA.BEO 4278/320812, 7.4.1914.

234 BOA.ŞD 3116/53, 4.5.1913.

235 BOA.BEO 4420/331427.

236 BOA.MV 202/81, 21.6.1916.

da, 1917’de Şirket’e el konuncaya kadar, Şirket’ten kömür tedarikinin “birçok müşkülât ve mahzurât”ını ithalat yoluyla ve metruk ocakları işleterek aşmaktır. Harbiye Nezareti’nin metruk ocaklara talip olması ve Hicaz Demiryolları’nın savaşın ortasında on beş yıl önce aldığı imtiyazları hatırlaması²³⁷ bu nedenle olsa gerek. Ordu/Hükümet, Şirket’in işgücü vs. girdilerini kısırken, kendi girişimleri için ocak ve işgücü arayışına girmiş olabilir.²³⁸

Şirket üretiminin daraltılması, Şirket’e olan bağımlılığı azaltırken kömür ihtiyaç ve fiyatını artırıyordu. Ancak bu belki de, 1917 tarihli raporda belirtildiği gibi, Havza’nın “hırslı ve tamahkâr” “dost/düşman” ülkelerin, Fransa ve Almanya’nın “kabz-ı tasarrufuna” geçmesinden evlâydı.²³⁹ Nitekim muhtemelen Maden Müdürü’ne ait, 20.4.1917 tarihli ve arşivde tümü bulunamayan bir raporda, Havza’nın geleceği bu doğrultuda çizilir: İzlenmesi gereken strateji, Havza’daki madenci ve şirketlerin sayısını artırarak süratle kömür çıkarmak değil, geniş ölçekli keşiflerle Havza’nın toplam “servetini anlamak ve derhal kömür çıkarabilecek tarzda madenleri hazırlamak”tır. Dolayısıyla “Havza’ya yeniden ecnebi anasırın girmesini teshile [kolaylaştırmaya] mahal olmayıp şimdiye kadar girmiş olanları muntazaman çalıştırmak” gerekir. Havza’nın 1879 tarihli sınırları gözden geçirilmeli, bu düzenlemeye kadar kimseye arama/çıkarma hakkı verilmemeli, “şimdiye kadar verilmiş hakların yalnız Osmanlılara veya hisse senetleri Osmanlılar adına kayıtlı anonim şirketlere intikaline” izin verilmeli, Harbiye ihtiyacı için demiryolu güzergâhında bir kömür mıntıkası hazırlanmalıdır. Muhtemelen bu rapor üzerine, 1.7.1917 tarihli bir kararla, Maden Nizamnamesi hükümlerinden ayrı tutulan Havza ve geniş çevresinde hiç kimseye yeni ruhsat verilmeyeceği ilân edilir.²⁴⁰ Harbiye’nin hedefi, kö-

237 BOA.BEO 4467/334988, 23.4.1917.

238 Konuyu aıklığa kavuşturabilecek Savaş dönemine ait yerel arşiv belgelerine ve birçok araştırmacıya (“Diğer Mavi Kapaklı Defter, Kopya defteri, 1329-1334”, Donald Quataert, Nadir Özbek, “The Ereğli-Zonguldak Coal Mines, A Catalog of Archival Documents”, *The Turkish Studies Association Bulletin* 23/1, Bahar 1999: 66) başvurmama rağmen ulaşamadım.

239 BOA.BEO 4420/331427.

240 BOA.MV 208/90.

mür üretimini artırmak değil, madenleri gerektiğinde “derhal kömür çıkarabilecek tarzda” hazırlamaktır. Dolayısıyla, ablukanın muhtemelen bir miktar gevşediği 1917’den itibaren Enver Paşa mevcut darboğazla ilgilenmek yerine, “cevher-i milliye”yi bilinmeyen bir harekât için muhafaza etmek ister. Bunda bir etken de Ereğli imtiyazını alan Almanlarla 1918’de Kafkasya konusunda ortaya çıkan ihtilaf olabilir.

Böylece, 1914-16 döneminde Rus ablukası ve diğer teknik nedenler, 1917’den sonra ise kömürün geleceği ile ilgili “alternatif” planlar, askerî ve sivil ihtiyacı, en başta da payitaht nüfusunu zora sokar, ormanların üzerindeki yükü artırır. Kömür fiyatındaki artışın, gıda fiyatlarına hangi oranda yansıldığını ya da hangi imalathaneleri sekteye uğrattığını bilmiyoruz. Ancak taşımacılığın kömürle yapılması önce kömürün fiyatını, sonra da diğer emtianın fiyatını artırır; ödenen bedel ağırdır: 1917’deki ani fiyat yükselişlerinde kömürün payı olsa gerekir (Çizelge 2).

3. Havza üretimi ve bunun önemli bir kısmını oluşturan Şirket varlıkları, 1915’te Seyr-i Sefain adına alınan istimlak kararından itibaren, Askeriye ile Mülkiye (özellikle Ticaret ve Ziraat Nezareti) arasında rekabete konu olur. Mülkiye, Mütareke’den hemen önce denetimi ele geçirir. Bu rekabet, ocakların işletilmesi ile hazır tutulması arasındaki görüş ayrılığını da gösteriyor olmalıdır.

4. Yukardaki verilerden, belki de “merkez-çevre” kavramını sorgulamayı gerektiren bir çıkarım daha yapılabilir: Quataert, 20. yy’ın başında devletten aldığı imtiyazlarla, tütün tekeli, demiryolu, maden ve liman işletmeciliği vs. alanlara giren yabancı sermayenin, Osmanlı yerelinde karşılaştığı direnci aktarır.²⁴¹ Savaş en azından Havza açısından bu ilişkinin dönüştüğünü gösterir. Şirket’in Hükümet’ten alacaklarını tahsil edememesi ve bunu gerekçe göstererek ücretleri ödemesi, madenci ve işçileri savunan yerel hükümetle Şirket’i aynı safta birleştirir. Kömürün oynadığı rol, “merkez-çevre” ilişkisine Havza’nın gücünü de katmamız gerektiğini yansıtır niteliktedir: Denklem “merkez-çevre-taşıra” olarak düzenlenmesi, ittifakların savaş vb. ko-

²⁴¹ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908* (Ankara: Yurt, 1987).

şullar altında dönüşebileceği, sermayesi düşman tebaaya ait Şirket'in beklentilerinin, "yerli" girişimci ve işçilerinki ile çakışabileceğini kanıtlamaktadır

Kömür siyaseti, merkez ülkelere karşı yine merkez ülkeler safında savaşan ama kaynaklarının çoğunu "merkez sermaye"ye emanet etmiş İmparatorluğun ittifakları nasıl esnetmeye ve karşı ağırlıklar oluşturmaya çalıştığını gösterir: Rus bombardımanına karşı Fransız Şirketi, Almanya'ya karşı Avusturya-Macaristan. Savaş koşulları, bağımlılık ağlarıyla siyasi-askerî ittifakları harmanlar ve yeniden tanımlar.

A2. “FENNÎ ISLAHAT”: ORMANLAR¹

I. Mesele

Kömür çağından önceki stratejik ürün ağacı. 18. yy’da Avrupa’da kereste fiyatları ivmelenir. Prusya Kralı Büyük Frederik, sanayileşme ve nüfus artışının ancak ilave odun arzı ile mümkün olduğunu öngörür.² Osmanlı İmparatorluğu, “ağaç devrimi”ni bir asır kadar erteler: İstanbul’daki tüketici fiyatları 1850-1910 arasında neredeyse aynı kalırken, odun fiyatı bu dönemde beş katına çıkar.³ 1897-1906 arasında Aydın Vilâyeti’ndeki orman alanı %50 azalır.⁴ 1880’lerde girişilen de-

-
- 1 Bazı ilaveler hariç, “Büyük Savaş’ın Sonunda Anadolu Ormanları” adıyla *Kebikeç*’in 41. Sayısı’nda yayınlanmıştır.
 - 2 Henry E. Lowood, “The Calculating Forester: Quantification, Cameral Science, and the Emergence of Scientific Forestry Management in Germany”, *The Quantifying Spirit in the 18th Century*, Tore Frängsmyr, J. L. Heilbron, Robin E. Rider (eds.) (Berkeley: Uni. of California Press, 1990) içinde 315-42.
 - 3 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998* (Ankara: DİE, 2000), 45.
 - 4 Selçuk Dursun, “Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire” (doktora tezi, Sabancı Üni., 2007), 292.

miryolu projeleri⁵ ve açılan maden ocakları⁶ ormanlar üzerinde büyük bir baskı yaratır. Bunun bir kısmı ithalatla karşılanır.⁷

Ormanlara ilişkin ilk sayısal veriler, maden ve ziraat istatistikleri ile birlikte 1907 yılında derlenir. Buna göre, ülkenin %9,7'sini kaplayan ve denetlenebilen ormanların yüzölçümü 8,8 milyon hektardır. Bunun 5 milyon hektarı Anadolu'dadır. Mülkiyet açısından, %88'i miri (devlet), %1,2'si vakıf, %1,7'si kasaba ve karyelere mahsus baltalık, %6,1'i şahıs, %3'ü ise mülkiyeti davalı (münaziünfih) ormanlardır.⁸ 1858 Arazi Kanunnamesi'nde ormanlarla ilgili maddeler yer alsa da devlet ormanlarının tasarrufu 1870 Orman Nizamnamesi ile düzenlenir.⁹

Ormanların ticarileşmesi, Fransız uzmanların liderliğinde 1860'lar da başlar. Bütçeye gelir sağlayacak ihalelerle “devlet ormanlarını yeni bir yapılanmaya tabi tutmayı amaçlayan” 1862 taslağına, “tek ve en büyük muhalefeti” Tersane gösterir. Ormanların mültezimlere ihale edilmesi halinde denetimden çıkacak kesimlerin gemi inşası açısından yaratacağı mahzurlar dikkate alınır. Belki de bu nedenle, büyük ölçekli ihaleler düzenlenirse de sonuçlanmaz.¹⁰

1900-1914 arasında tespit edilebilen en büyük ihale, elli bin m³'lük Safranbolu Turna(?) ormanı ihalesidir.¹¹ Bu ölçekteki ihalelerin yaygınlığı açık değildir. Bazı görüşlere göre, 1914'e kadar beş bin m³'den

- 5 Kutluk, *Türkiye*, 223-7, 276-7; Dursun, “Forest”, 319-27. Ahşap traverslerin temini için bkz. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Eren, 1994), 124. Miri ormanlardan ağaç satılması özel talimat hükmüne tabi olmasına rağmen, “her nasılsa öteden beri” Adana Vilâyeti'nden Bağdat-Anadolu Demiryolları adına istenen kereste karye ahalisine mahsus ruhsatnameler ile verilegelmektedir (BOA.MV 197/129, 12.5.1915).
- 6 Örneğin çıkan kömürün tonu başına ortalama iki sütun (iki ağaç) tüketilir (Quaert, *Miners*, 26, 219).
- 7 1879'da İstanbul'un odunu, nakliye masrafı daha düşük olan Marsilya'dan gelir (Ahmed Midhat, *İktisat Metinleri* (Konya: Çizgi, 2005), 156).
- 8 Halil Kutluk, *Türkiye Ormanlığı ile İlgili Tarihi Vesikalar: 893-1339 C.1* (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1948), 358-61; Eliot G. Mears, *Modern Turkey, A Politico-Economic Interpretation 1908-1923* (NY: The Macmillan Press, 1924), 304; *İkdam*, “Memalik-i Osmaniye'de Ormanlık”, 15.8.1917.
- 9 *Düstur*, T1/C2, 404-414; Kutluk, *Türkiye*, C.1, 186-95, 260-69.
- 10 Özkan Keskin, “Orman ve Ma'adin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri” (doktora tezi, İstanbul Üni., 2005), 26-30.
- 11 BOA.BEO 1939/145404, Şura-yı Devlet kararı, 21.10.1902.

yüksek ihale açılmıyordu. Kastamonu’da bin m³’ten büyük ihale açılmaz.¹² İmtiyaz süresi on sene ile sınırlı tutulurken, on bin m³’ten büyük ihalelerin Şura-yı Devlet’te görüşülmesi şart koşulur.¹³

Ölçek genişlese de Savaş’a kadar orman ihalelerinde dikkate alınan husus ve merciler vardı: İşletme masraflarının karşılanması için ormanların “parça parça taliplerine ihale”si öngörülüyor;¹⁴ işletme imtiyazlarının verilmesinde ölçülü ve dikkatli davranılıyordu. Yazılı kuralların ne ölçüde uygulandığı açık olmasa da¹⁵ sözleşmesiz imtiyaz verilmiyor; öncelikle yaşlanmış ağaçlar işaretleniyor; bölgeye demiryolu gelmesi halinde ormanın kazanacağı değer dikkate alınıyordu.¹⁶ Hepsinden önemlisi, büyük ölçekli ihalelerde kullanılan müzayede (açık artırma) uygulamasıydı. 1893 tarihli “Kereste İhalat ve Müzayedatı hakkında 11 Maddelik Talimat” orman müzayedelerini düzenler.¹⁷ İşkodra-Dırac Sancağı’nda yirmi bin m³ meşenin “alenen müzayede ve ihale” edildiği duyulunca, Vilâyet, ormanın “müzayede ile ihalesinden veya perakende imalat için taliblere ruhsat verilmesinden hangisinin uygun olacağı”nı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti nezdinde sorgular.¹⁸

Bu ihtilâf, merkezî ve yerel hükümet ile orman köylerinin arasındaki dengeleri de göstermektedir. Savaş öncesi dönemde imtiyaz sahiplerinin tekelleşmesine ve köylülerin ihtiyacının ikinci plana düşmesine izin verilmiyordu.¹⁹ Nitekim İşkodra ormanlarının “iltizamen ve cümleten ihalesi halinde fakriyyet ve zarureti” ortaya çıkacak kaza ahalisi ve devletin çıkarları beraber ele alınmaktaydı.²⁰

12 *MMZC*, 2.3.1918, 612; *MMZC*, 31.3.1918, 555.

13 Mears, *Modern*, 307; Keskin, “Orman”, 148.

14 *Osmanlı Ormanlığı ile İlgili Belgeler III*, Ankara: Çevre ve Orman Bakanlığı, 2003, 35 (1880), 137 (1909) [bu bölümde *Belgeler*].

15 Mears, *Modern*, 307; Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanin*, Cilt I (Ankara: TTK, 1999), 432.

16 *Belgeler*, 79 (1894), 141 (1909), 167 (1913).

17 Kutluk, *Türkiye*, 335-6.

18 BOA.BEO 3263/244685, 9.6.1908.

19 *Belgeler*, 139-41 (1909).

20 *Belgeler*, 137 (1909).

Yerel hükümetler, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne bağlı memur ve müfettişlerin görüş ve tasarrufu dışına çıkabiliyordu. Örneğin Manastır Vilâyeti'nden Nezaret'e gönderilen bir yazıya göre; 1905'te Pirlepe ve Pronkolu'da(?) müzayedeye çıkarılan çam kerestelerinin bedeli, orman müfettişi tarafından usulen beyan edilerek Vilâyet Meclisi'ne havale edilir, Meclis ise müzayedeyi tekrarlamaya karar verir. Nezaret'e gönderilen dilekçede muhtemelen Müzayede Talimatı'nın ilgili maddelerine atıfla, müzayede için "taliplerin teşviki" ve kanunî muameleye esas olmak üzere bedelin tasdiki konusunda yerel hükümetin yetkili olduğu hatırlatılır.²¹ Yerel hükümetin Nezaret'in kararlarını hukukî çerçeveye istinaden sınırlandırdığı açıktır. Yine 1913'deki Mihaliççık ihalesinde, Ankara Vilâyet Meclisi, taahhüt edilen teminat akçesinin kararlaştırıldığı biçimde verilmediğinden sözleşmenin feshiyle teminatın irad kaydına karar verir.²² Kastamonu ormanlarındaki kesim bedeli de yerel hükümetçe belirleniyordu.²³

Merkezden alınan kararların önündeki engellere, orman köylülerinin başvurduğu "zayıfların silahları" denebilecek yöntemleri de eklemek gerekir. Doğaniye köylüleri Dahiliye Nezareti'ne verdikleri dilekçede köy kullanımına "minelkadim" baltalık olarak terk ve tahsis edilmiş ormanın "cüzi bir meblağ" karşılığında ihale edildiğinden şikayetçi olur.²⁴ Safranbolu ihalesinden sonra "bazı teşvikat üzerine ahali-i mahalliye'nin bazılarında gelen müdahale-i taarruz" muhtemelen müteahhidin işini baltalar. Bunun üzerine sorumlular mâhkum ettirilir; ancak yeni "müdahalelere meydan vermemek üzere... eşraftan civar köylere gönderilen memur marifetiyle [köylülere] nasihat" edilir.²⁵ İzmit Mutasarrıfı'dan gelen yazıya göre ise Hendek ve Akyazı mirî ormanlarından Avusturya tebaası bir müteahhite ihale edilmiş olan meşe traverslerin üretimine 150 kadar Avusturyalı işçi tarafından başlanır. Ancak "bu gibi işlerde" istihdam edileceklerin Osmanlı olması "ge-

21 BOA.TFR.I.MN 83/8242, 25.10.1905.

22 BOA.BEO 4466/334922.

23 *Belgeler*, 77 (1894).

24 BOA.DH.İD 105-1/20-2, 4.4.1912.

25 James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven: Yale Uni. Press, 1985), 29; BOA.BEO 1939/145404.

rektiğinden” köylüler “galyana” gelip Bosna-Hersek’in ilhakı sonrası başlayan Avusturya karşıtı protestolara orada da girerler.²⁶

Dolayısıyla bir tarafta ordu, yerel hükümet, orman köyleri gibi merciler, diğer taraftan Müzayede Talimatı ve Nizamname gibi bağlayıcı metinler, ormanların toptan ve müzayedesiz ihalesini engeller.

1914 Şubatında Orman (Genel) Müdürü²⁷ Tevfik Bey (Ortaç) tarafından kaleme alınan ormanların fennî usulle yönetimi hakkındaki taslakta, geniş ölçekte ihale açılmayarak çoğunlukla yıllık, en çok iki yıllık ve küçük çaplı ihalelerin sürdürülmesi önerilir.²⁸ İlk değişim işareti ise 1915’te gelir: Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey, 21.2.1915’te verdiği mülakatta “en az 500 bin m³” lük büyük mukaveleler yapmanın faydalarına değinir, Kastamonu, Bolu, Eskişehir ormanları için yapılan başvurulardan söz eder.²⁹

Savaş’ın üçüncü yılında harekete geçilir: 1917 Mart ve Nisanı’nda ormanlarla ilgili iki düzenleme yapılır: Öncelikle 1915-17’de Nizamname’nin dört maddesi değişir.³⁰ Bir kanun değişikliği olur.³¹ Daha önemlisi ise, “Ormanların Usul-i İdare-i Fenniyeleri” hakkındaki 6.4.1917 tarihli dokuz maddelik kanundur (bu bölümde Kanun).³² 1870 Nizamnamesi’nde orman, koru ve baltalık üçlüsü, nitelik ve mülkiyet açısından örtük olarak ayrılırken,³³ Kanun’da işletme vadeleri açısından tanımlanır.³⁴ Nizamname’de devlet ormanlarından ağaç

26 BOA.DH.MKT 2680/34, 6.12.1908.

27 İsim benzerliği değilse, o tarihte Tevfik Bey müdür olsa gerektir. Genel Müdürlüğe resmen 11.5.1918’de atanır (BOA.İ.DUİT 54/53). *Sabah*’a gönderdiği tezkir ve hal tercümesinde, Tevfik Bey tarihi doğrular (10.12.1918).

28 Memalik-i Osmaniye Ormanlarında Tatbiki Muktezi Usul-ü İdare-i Fenniye ve Tedabir-i Esasiye ve Islahiye (Kutluk, *Türkiye*, C. 2, 233, 260).

29 Toprak, *Cihan*, Ekler.

30 Bunlardan üçü (madde 31, 36, 50) ormanlara verilen zararın cezalandırılması, biri ise (madde 7) ise kesim mevsimine ilişkindir (BOA.A.DVN.MKL 62/13, basım tarihi 1332 (1916) olan Nizamname’de, 1917 tarihli değişiklikler bulunur).

31 *Düstur*, T2/C9, 288, 19.3.1917.

32 Kutluk, *Türkiye*, C. 1, 510 = *Düstur*, T2/C9, 637, 6.4.1917.

33 Nizamname dört statü tanımlar: Devlet ve vakıflara bağlı ormanlar, kasaba ve karyelere tahsis edilmiş baltalıklar, şahıs uhdesinde bulunan korular.

34 “Koru uzun devreli kesime, baltalık kısa devreli kesime tabi tutulan ormandır.”

kesilmesi (Tophane ve Tersane hariç), kesim ruhsatına tabi kılınırken, ormanların “ihale”sinden söz edilmez. Kanun’un en hayati maddesine göre ise, “miri ormanlarının bazılarının pazarlık suretiyle eşhas-ı mad-di veya hükmiyeye ihalesi Hazine’ye enfa [faydalı] görüldüğü takdirde, Meclis-i Vükelâ kararıyla uygulanır.” Böylece “müzayede”nin yerini, “pazarlık” yöntemi alır ve 19. yy’ın ikinci yarısında başlayan “yeniden yapılanma” süreci, 1917’de ikinci aşamaya evrilir.

Kanun sadece bu açıdan köklü bir dönüşüm değildir, ormanların işletmesini “fenni” planlara bağlar. Ancak esnek bir biçimde: Devlet ormanlarının işletilmesi için planlar şartsa da Hazine’ye yararı olacağına hükmedilirse, kesin işletme planı olmayan ormanlar, geçici planlarla da ihale olunabilir. Dolayısıyla, ormanların “fenni” işletmesi için Kanun’ca gerekli görülen “kesin işletme planı” uygulamada aranmayabilir.³⁵ Kanun’un kabulünden sonra teşkilâtı bilgilendirmek için yapılan 1917 tarihli açıklamada, çelişki şöyle gerekçelendirilir:

“İşletme planlarının... gerektirdiği inceleme yıllarca sürecektir bir çalışmaya ihtiyaç duyduğundan ... ağaçların... nakde tahvili ve ekonomik gereksinime dayanarak... kesim ve imalat planlarının hazırlanması ve tamamlanmasını erteleme keyfiyeti olmadığından... geçici işletme planları dairesinde ihaleleri caiz olabileceğinden bu maksadın temini için... bir tarifname”

düzenlenecektir.³⁶ Aynı yıl, Kanun’un uygulama esaslarını açıklayan ve Türkiye’deki ilk örneği sayılan “Ormanların Muvakkat İşletme Planlarının Yapılmasına Dair Amenajman Talimatnamesi” adlı yönetmelik çıkar.³⁷

35 Madde 2 ve 4: “... idaresi devlete ait gerek koru gerek baltalıkların usul-i idare-i feni-yelerinin tayini, işletme planlarının tanzimini gerektirir. ... Kati işletme planları tanzim ve ıkmal edilmemiş olan ormanlar *Nezare’ce* tanzim ettirilecek geçici işletme planları dairesinde ihale olunabilir”

36 Kutluk, *Türkiye*, C. 1, 513.

37 Ünal Eler, “Türkiye’de Orman Amenajman Yönetmeliğinin Tarihsel Gelişimi”, *SDÜ Orman Fakültesi Dergisi*, A/2 (2008): 91. Talimatname metni için bkz. Kutluk, *Türkiye*, C. 1, 524-64.

Savaş'ın üçüncü yılında bu kökten dönüşümlere neden gerek görülür ve ardından hangi gelişmeler yaşanır? Bu bölümde bu sorulara cevap arayacağız.

II. Gelişmeler (1914-18)

Savaş'ın başında, 1914 Eylülü'nde, Avusturya-Macaristan tebaasından Fayet,³⁸ Ticaret ve Ziraat Nezareti Orman Müşaviri sıfatıyla, Aydın, Konya ve Adana vilâyetleriyle Menteşe ve Antalya sancağı dahilindeki ormanların durumunu belirlemek için Kasım sonuna kadar sürecek bir keşfe çıkar.³⁹ Başka bir haberde keşif 1915'e tarihlenir.⁴⁰

Ardından *Efkâr*'da “orman ıslahatı” haberleri baş gösterir. İki çeşit ıslahattan söz edilir: Fennî ıslahata riyaset ve nezaret eden Fayet, inceleme gezisinden sonra bir orman kanunu hazırlayacak; yetersiz kalan fen memurlarının yetiştirilmesi için orman okullarının eğitim süresi, sayısı ve kapasitesi artırılabilecektir. Öğrenci ve müfettişlerin Romanya gibi ormancılığı gelişmiş ülkelere gönderilmesi düşünülür.⁴¹ Ticaret ve Ziraat Nezaret Müsteşarı Edhem Bey başkanlığında yürütülen idarî ve hukukî iyileştirmeler arasında, müfettiş sayısının artırılması, Nizamname ve buna bağlı talimatnamenin değiştirilmesi vs. gibi önlemler vardır.⁴² Edhem'in başkanlığında teşekkül eden komisyonda, Aydın orman kadrosunun Kastamonu'daki gibi teşkilatlanması kararlaştırılır ve orman hukuku gözden geçirilir.⁴³

Sonraki bir habere göre ise, Bolu ve Kastamonu ormanlarını “fen-n”in gereklerine göre işleterek düzenli kereste üretmek üzere 200 bin

38 Erhan Kılıç, Mart 2018'de yaptığımız yazışmalarda Fayet'in Alman asıllı Hermann Veith olduğu bilgisini verdi.

39 BOA.DH.İ.UM.EK 73/3; *Belgeler*, 181-3. “Orman Teftişatı” başlıklı habere göre, kapsama İzmir, Bursa, Beyrut, Şam ve Trabzon da eklenir; buralara Osmanlı orman müfettişleri gönderilir; Fayet ise, İzmir'den sonra Adana ve Konya'ya yönelir (*Efkâr*, 18.11.1914). Nesimi Bey, daha sonra keşfin genişletileceği haberini verir (*İktisadiyyat*, 21.2.1916)

40 *İkdam*, “Memalik-i Osmaniye'de Ormancılık”, 15.8.1917.

41 *Efkâr*, 10.10.1914.

42 *Efkâr*, 22 ve 26.2.1915, 12 ve 15.3.1915, 12, 16, 20 ve 23.4.1915.

43 *Efkâr*, 11.5, 26 ve 25.6.1915.

lira sermaye ile “Bolu ve Kastamonu Millî Anonim Kereste Şirketi” unvanıyla bir şirket teşekkül etmek üzeredir. Şirket beşer liralık 40 bin hisse senedi ihraç edecek; senetlerin yarısını hükümet alacak, diğer yarısını da Bolu ve Kastamonu ahalisinin alma önceliği (“hakk-ı rüçhan”) olacaktır. İlk birkaç günde 5-6 hissedar kaydedilmiştir. Başka bir kaynağa göre, 75 bin lira sermayeli teşebbüsün başında, orman müteahhiti ve Sinop Mebusu Ömer Lütfi Bey vardır.⁴⁴

İzmit’te kurulan orman okulunun 28.11.1915’teki açılışına Fayet ile birlikte Tefvîk Bey katılır. Bu tarihten sonra orman haberlerinde Edhem Bey’in adı geçmez. 1916’da Orman Müdüriyeti’nde önemli kadro değişiklikleri ve kritik birçok şube müdür ve mümeyyizliğine yeni atamalar olur.⁴⁵

1916’nın ikinci yarısında, Almanya’nın “Doğu müstemlekelerindeki orman müfettişi” Mechker Suriye ormanlarını incelemekle görevlendirilir; yine Alman orman uzmanı ve eğitmen Bauer orman okulunun başına getirilir. Ancak Avusturya-Macaristan bir adım öndedir: İki Avusturyalı mühendis, Hendek Okulu civarındaki ormanlardan başlayarak, “şimdiye kadar hal-i ibtidaide kalmış bilcümle ormanları kavaid-i... fenniyye” uygun şekilde düzenlemek ve sınırlarını belirlemek için iki orman memurunun refakatinde çalışmaya başlar. Bir Macar uzman ve Canik Orman Müdürü bu ekibe katılır.⁴⁶ 1916 Parti Kongresi’nden önce *Tanin*’de çıkan haberlerde, ormanlardan en yüksek seviyede istifade için Avusturya’dan uzman ve heyetler getirildiği ve fidan tohumlukları kurulduğu anlatılır.⁴⁷ Kâğıthane’den Belgrad ormanlarına kadarki 200 dönümlük alanda bir şehir (“payitaht”) ormanı kurulması düşünülür.⁴⁸

1917’de ıslahat haberleri *Efkâr*’da aniden görünmez olur. Yalnızca malî yılın (1333-1917) sonunda, Yunus Nadi’nin bir köşe yazısında,

44 *Efkâr*, 6.8.1915; *İktisadiyyat*, 7.12.1916; *MMZC*, 3.2.1918, 612.

45 *Efkâr*, 2.4.1916.

46 *Efkâr*, 13 ve 31.8.1916, 7 ve 13.9.1916.

47 Mete Tunçay (hz.), *Cihat ve Tehcir* (İstanbul: AFA, 1991), 76.

48 *Efkâr*, 19.11.1916. Orman kurmak, Savaş’tan önce bile göze alınmayacak kadar masraflıydı (*Belgeler*). Orman 1922’de henüz kurulmamıştır (*Vakit*, 28.2.1922).

Meclis-i Mebusan'a getirilen bir kanun taslağından söz edilir.⁴⁹ Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin emeğiyle oluşturulan taslak, hayata geçerse, yüzyıllardır ihmale uğramış ve seyrelmış ormanları "harabiyetten kurtararak ilmi esaslara" göre işletilmesini sağlayacaktır. Kanunun o yıl Meclis'ten geçmesine imkân ve zaman kalmamışsa da önceliklidir; zira "geriye kalırsa tatbikatta pek çok müşkülât çıkacaktır." Nadi, yazısının birkaç yerinde bu kanunun önem ve aciliyetini vurgular.⁵⁰ Bir iddiaya göre, taslak, "orman müteahhitlerinin, mültezimlerin, orman ürünü tüccarlarının engellemeleriyle yasalasmamıştır."⁵¹

Mütareke'den sonra ise, ormanların Savaş'ta nasıl istismar edildiği ve yağmalandığına dair gazete haberleri belirir. Tevfık Bey'in haksız kazanç sağladığına dair şikâyet incelemeye alınır.⁵² Bu tahkikat belgelerinden ormanların Savaş'taki akıbetine dair verilere ulaşılabilir.

III. Eskişehir, Acarla ve Söğüt

Eskişehir Somdöken ormanları, Bağdat demiryolu inşaatı kapsamında 20. yy'ın başında Manizadeler'e satılır.⁵³ Tevfık Bey'in ifadesine göre, Savaş'ın başında orman bu kez Ankara-Erzurum demiryolu için Manizade Hüseyin ve ortaklarına işletme planları hazırlatıldıktan sonra ilansız ihale edilir. Acarla mirî ormanı ise ilân, şartname ve sözleşme çerçevesinde müzayede ile ihale edilecekken, Harbiye Nezareti'nin "şiddetli ihtiyacı"nı bildirdiği 12.8.1917 tarihli talebine istinaden, cep-hane sandığı yapımında kullanılacak 10 bin m3 köknarın kesimi Adapazarlı Rüstembeyzade Rıza ve ortaklarına verilir. Yine Harbiye'den

49 "Orman Kanunu Layihası", *Efkâr*, 28.2.1918. Meclis-i Vükela'nın 12.12.1917 tarihli kararıyla (BOA.MV 210/97) sevk edildiği meclislerde 16.12.1917-27.2.1918 arasında görüşülür (İsa Bingöl, *Geçmişten Günümüze Ormanlarımız ve Ormancılığımız Cilt I* (İstanbul: Ormancılık Vakfı, 1990), 68).

50 Taslak için bkz. Bingöl, *Geçmişten*, Ek 59-82.

51 Yücel Çağlar, *Türkiye Ormancılık Tarihi* (Ankara: ODTÜ, 2012), 29.

52 BOA.DH.KMS 50-1/3.

53 Gülci, N, Erdaş, O., Akay A. E. "Üretim İşlerinde Hassas Ormancılık Yaklaşımı", *Üretim İşlerinde Hassas Ormancılık Sempozyumu* (2015) içinde. Buna ilişkin bir arşiv belgesi bulamadım.

gelen 22.4.1917 tarihli tezkerede bildirilen “ihtiyac-ı şedid”e binaen Celal Bey’e Söğüt kazası Kozpınar ve Kepen(?) ormanlarından 10 bin m3 çam kereste ihalesi verilir.⁵⁴

IV. Alemdağı

20. yy’ın başında Alemdağı hem bir mesire yeri hem de İstanbul’un odun mahreciydi.⁵⁵ Küçük bir kısmı Hazine’ye, çoğu Maliye ile Evkaf nezaretlerine ait olan ormanları, yakınında bulunan, 1840 tarihli nüfus defterlerine göre nüfusu Ermeni ağırlıklı Sultançiftliği ve Ermeni kar-yesi (Alemdağı) ahalisi kullanıyordu. Ormanın muhacirler tarafından harap edilmesinden zarar gördüklerini anlatan şikâyet mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla, köyler öteden beri ormancılıkla geçiniyorlardı.⁵⁶ Alemdağı Ermenileri, Şubat 1915’te Ermeni askerlerinin silahsızlandırılıp amele taburlarına dönüştürülmesi ve Zeytun harekâtıyla eş-zamanlı olarak hatta belki de bunlardan önce, güvenlik gerekçesiyle köyden çıkarılır.⁵⁷

1915 Temmuz’unda İstanbul’un yakacak ihtiyacının Şile, Gebze ve Beykoz’dan tüccara ruhsat verilerek sağlanmasına karar verilir.⁵⁸ Sarayın ihtiyacı Emlak-ı Hakaniye’ye ait Alemdağ ve Hadım orman-larından karşılanır.⁵⁹ 7.1.1918’de Harbiye Nezareti, Sırp/Çekoslovak fabrikatör/ müteahhit Bauer ile Alemdağı’ndaki hızar fabrikasının iş-letilmesi için 13 maddelik bir anlaşma imzalar. Buna göre, makinelerin alımı Harbiye’ye, inşaat müteahhide ait olmak üzere en fazla 15 ay zarfında, “müteahhidin malı olan” meşe kütüklerinden istenen ölçüde

54 BOA.ŞD 1268/12.

55 Yalman, *Yakın*, 54.

56 <http://cekmekoy.bel.tr/tr/cekmekoy-tarihi>; Kutluk, *Türkiye*, 1948: 343-54, 681-2; muhacir zararları için bkz. *Belgeler*, 75 (1894), 179 (1913). 16. yüzyılda salgınlara karşı duaya çıkılan kutsal bir mekândı [Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki* (İs-tanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi, 1989), 287].

57 Merkez Karargâh’ın olası bir Çanakkale yenilgisi dikkate alınarak buraya taşınması düşünülür (Kazım Karabekir, *Birinci, C. 2* (İstanbul: Emre, 2000), 253).

58 BOA.MV 198/81.

59 BOA.MV 199/26, 25.9.1915.

3-5 bin m3 kereste imal edilecek ve yarısı Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne verilecektir. Başka bir kaynağa göre, ihale Bauer'e 1916'da verilmiştir.⁶⁰

8.2.1918 tarihli bir yazıya göre, dekovil tesisi için malzeme ithal izni alınır. Evkaf Nezareti'nin 1920'deki iddiasına göre, bu mukavele, beş altı sene önce başlayan orman tahribini had safhaya çıkarmıştır. Seferberlikte büyük ölçekli kesime başvuran ordunun girişimi engellenerek korunan özellikle Taşdelen pınarının kuzeydoğusundaki “eşcar-ı kebre” (anıtsal ağaçlar) ve “cesim meşe”ler, Bauer el attıktan sonra yok olmuş; “manen ve maddeten telafisi gayri mümkün hasarat” olmuş, Hazine ve Maliye'ye ait kısımlar tümüyle kesilmiştir. Bir gazete yorumuna göre, Hazine'nin bu meşhur ormanın kesiminden kazanacağı gelir 2000 lirayı geçmeyecekken, 200 bin lira sarf edilse mesiregah olan böyle bir orman yetiştirilemezdi.⁶¹

Müteahhit keseceği odunun çekisine (225 kilo) 7 kuruş ödeyecektir.⁶² Bu nakliye masrafı hariç tutulsa bile düşük bir fiyattır. Orman müfettişlerinin tespitine göre, 1918 Ağustosunda İstanbul'da odunun çekisi tüccar tarafından 300-500 kuruşa satılmaktadır.⁶³ Aynı tespit Meclis-i Mebusan'da yapılır.⁶⁴

İstanbul Şehremini'nin 27.1.1920 tarihli ifadesine göre, Bauer'in mukaveleyi suistimal ederek kereste ve saireyi fahiş fiyatla satmak suretiyle çıkar sağlamakla yetinmeyip “ağaçları kökünden sökerek imhaya bile cüret etmekte bulunduğu... şikâyet üzerine icra ettirilen tahkikattan anlaşılmaktadır.”⁶⁵ Kâğıthane'de şehir ormanı kurulurken, tehcir edilen Ermeni orman köylülerinin geçimini sağlayan Alemdağ mesiresi yok edilir.

60 BOA.HR.SYS 2696/10; *Sabah*, 13.2.1919.

61 BOA.HR.İD 78/41; *Sabah*, 13.2.1919.

62 BOA.DH.İ.UM 13-2/4-50.

63 *Vakit*, 19.8.1918. İstanbul'un ihtiyacını karşılayan Beykoz ormanından 1914-16 arasında tahminen 54,000 çeki (13,500 ton) odun kesilmiştir (BOA.DH.İ.UM 20-14/7-18); *Belgeler*, s. 133. 1917'te Beykoz ormanları tükenmiş; yakacaksızlıktan okullar tatil edilmiş; sıra Boğaz'daki çınarlara (BOA.DH.İ.UM 20-14/7-18; Pomiankowski, *Osmanlı*, 363) ve 1918'de Karacaahmet gibi kabristanlardaki servilere (*Efkâr*, 30.5.1918) gelmişti.

64 MMZC, 31.3.1918, 552.

65 BOA.DH.İ.UM 13-2/4-50.

1920’de bir ihtilaf yaşandığı anlaşıyor. Bauer, iddiaya göre ordu malı meşe kütüklerini ve makineleri iade etmek istemez.⁶⁶ Buna rağmen imtiyazı 19.12.1921’de sürer: İngilizler tarafından istenen Hazine kısmındaki ormanların, Bauer’in rızası olmadıkça kesilemeyeceği bildirilir.⁶⁷

Bu dört ormanın ihalesinde, Tersane’nin Savaş öncesindeki sınırlayıcı tutumunun aksine, müzayedesiz pazarlık yöntemini bizzat Harbiye Nezareti teşvik eder.

V. Mihalıççık-Değirmendere

1892 tarihli Ankara Vilâyet Salnamesi’ne göre Mihallıççık’ta, içinde sarı ve karaçam, meşe ve ardıçların bulunduğu 55 bin dönüm genişliğinde bir orman vardır.⁶⁸

Ormandan 240 bin m3 gayri mamul çam, Savaş’tan önce, 1913 Temmuz-Eylül’ünde yapılan bir sözleşme ile Ali Fuat adlı bir tüccara ihale edilir. Ancak Ankara Vilâyet Meclisi, yukarıda söz edildiği gibi, teminat akçesindeki sıkıntı nedeniyle sözleşmenin feshine karar verir. Vilâyet sonradan itirazından vazgeçse de Ticaret ve Ziraat Nezareti sözleşmeyi geçerli kabul etmez. Ali Fuat’ın başvurusu üzerine, Meclis-i Vükelâ sözleşmenin devamına karar verirse de, kararın Nezaret tarafından uygulanmaması nedeniyle, konu Şura-yı Devlet’e taşınır. Şura-yı Devlet Nisan 1917 tarihli bir mütalaa ile konuyu Heyet-i Umumi’ye havale eder. İhale Nezaret’le müteahhit arasında münazaalı kalır.⁶⁹

Şura-yı Devlet, Eylül 1917’de Vilâyet Meclisi’nce sözleşmenin feshi veya devamı hakkında değişik tarihlerde verilen kararları yetki aşımı kapsamında değerlendirerek, itiraz sahiplerinin mahkemeye başvurabileceklerine hükmeder.⁷⁰

⁶⁶ BOA.HRSYS 2696/10.

⁶⁷ BOA.DH.İ.UM 13-3/4-10.

⁶⁸ İsmail Adıgüzel, “Tarihte Mihalıççık (16.-19. yy)” (yüksek lisans tezi, Eskişehir Üni., 2007), 232.

⁶⁹ BOA.BEO 4466/334922; BOA.ŞD 1268/12.

⁷⁰ BOA.MV 209/58.

Ancak bu arada, Kanun'dan üç ay sonra, yine Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin tezkeresi üzerine, Değirmendere'deki 240 bin m³ gayri mamul ak ve sarı çamın, m³'ü 200 kuruş bedel ve pazarlık suretiyle, 20 sene süreyle Ali Fuat ve Süleyman Asaf'a ihalesine karar verilmiştir. Müteahhitler, "kabiliyet-i imaliyesini fennen" inceledikten sonra, ormanı, sözleşme ve şartnamedeki şartlara göre, amenajman talimatına uygun olarak iki ilâ dört sene içinde yapılacak harita ve planlar çerçevesinde, o zamana kadar ise, Kanun'un öngördüğü gibi, geçici işletme planları ile işletecektir.⁷¹

Bir gazete haberine göre ise, 500 bin m³'ü ihale edilen orman, Meclis-i Vükelâ kararıyla ve Talat Paşa'nın aracılığıyla Ali Fuat ve ortaklarına müzayedesiz verilmiş ve kesime başlanmıştır. Bu kesim için şimdiye kadar damga resmi verilmemiş olduğu gibi Süleyman Asaf'ın isteğiyle zaten düşük olan 200 kuruş/m³ kereste bedelinin 50 kuruşa düşürülmek üzere bulunduğu duyulmuştur. Habere göre, orman müzayedeye konulsa m³ başına "500 kuruşa kadar müşteri çıkacağı şüphesizdir." Müteahhidin buna rağmen istediği fiyat indirimi konusunda Ticaret ve Ziraat Nezareti uyarılır.⁷²

Orman Genel Müdürü Tevfik Bey'e, 25.3.1919'daki sorgusunda, 1918'de Eskişehir piyasasında kerestenin m³'ü müzayedesiz 500 kuruşa kadar satılmışken, Değirmendere ihalesinde fiyatın neden düşürüldüğü sorulur. Tevfik, müteahhidin Temmuz 1913 tarihli mukavelede m³ başına 44 kuruş verirken, 1918'de 200 kuruşu kabul ettiğini anlatır. Ancak bunun rayicin altında kalması ile ilgili fikir beyan etmez.⁷³

VI. İzmit-Adapazarı

10.11.1916'da Adapazarı'nda devlet erkânının bizzat katıldığı bir törenle, sivil ve askerî her tür araba ve aksamını üretmek üzere "kabiliyet-i imaliyesi" yüksek bir fabrika açılır (Bkz. Bölüm B1). Yatırımı Harbiye Nezareti yapar.

71 BOA.MV 212/132, 12.8.1917; BOA.BEO 4528/339553; BOA.BEO 4532/339847; BOA.İ.DUİT 22/27.

72 Ali Kemal, "Han-ı Yağma", *Sabah*, 29.1.1919. 1920'de gayri mamul kereste 820 kuruş/m³, odun 47 kuruş/çeki fiyatıyla ihale edilir (*Vakit*, 14.7.1920). İtibar-ı Millî Bankası 1918'de Macaristan'dan m³'ü 1800 kuruşa kereste ithal edecektir.

73 BOA.ŞD 1268/12.

Bazı kaynaklara göre, Dr. Nazım'ın akrabası Nihat Bey ve ortakları tarafından araba üretmek üzere komandit bir şirket kurulur, 14.4.1917'de, Kanun'undan bir hafta sonra anonim şirkete dönüşür. Harbiye Nezareti Fabrika'nın "süratle tesisi"ni gerekli gördüğünden inşaatında kullanılacak kerestenin tedariki için İnegöl, Aksu ve civardaki diğer ormanların pazarlık suretiyle Nihat Bey'e ihale edilmesini ister.⁷⁴

Bir belgeye göre, şirket kurulur kurulmaz, nizamnamesinin 3. maddesine göre, Ticaret ve Ziraati Nezareti ile arasındaki mukavele gereği Nihat Bey, Süleymaniye orman işletmesini hemen alır, 10. maddesine göre de Kayalar, Değirmendere ve Düzce'deki Aksu orman imtiyazlarına ise yakın gelecekte hak kazanacaktır.⁷⁵ Başka bir kaynağa göre, Kayalar işletme imtiyazı, Ticaret ve Ziraat Nezareti Hukuk Müşavirliği'nin uyarılarına rağmen, Kanun çıkmadan 30 seneliğine Nihat Bey'e verilmiş; 400 bin m3 kereste fiyatı "pazarlık"la rayicin % 10-15'ine düşürülmüştür. Anlaşılan diğer ormanlar şirkete ancak Kanun'dan sonra devredilir. Süleymaniye, çoğu mirî, küçük bir kısmıysa tehcir edilen Ermeni Taşçı Arakel'e ait, dışbudak meşceresi sayılan⁷⁶ bir ormandır. Buradaki dışbudak ve akağaçlar, pazarlık suretiyle Nihat'a ihale olduğu gibi, 4.4.1917 tarihli bir kararla meşe ve karağaçlar da mukavele kapsamına sokulur.⁷⁷ Süleymaniye'ye bir de dekovil hattı açılır.⁷⁸ Nihat'ın şirketine rayicin %20-25'i fiyatına ihale edilen Aksu ormanı da bir süre sonra Kastamonu ormanları gibi yabancı bir şirkete (Macaristan'ın en büyük kereste firması Baron Groedel olsa gerek) devredilir.⁷⁹

Şirket'in imtiyazlı konumu, Mütareke basınında tartışmaya açılır. Ali Kemal Bey, Harbiye Nazırı'ndan "Adapazarı meselesi"nin bir kere

74 BOA.BEO 4435/332605.

75 BOA.İ.DUİT 120/29.

76 BOA.BEO 4435/332605

77 BOA.MV 207/75.

78 *Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi Hisse-daran Heyet-i Umurnisi'nin 30.4.1923 tarihinde Alelade İctimat.*

79 BOA.ŞD 1268/12.

daha araştırılmasını ister.⁸⁰ Sorgusu sırasındaki iddiaya göre, Şirket'e Tevfik Bey de farklı bir isimle ("nam-ı müstear") ortaktır. Ancak ortaklığı kanıtlayacak hisse senetleri Ticaret ve Ziraat Nezareti muhasebesindeki kasadan çalınmıştır.⁸¹ Orman işletme imtiyazının Şirket'e değil, Şirket'in kuruluşundan önce Nihat'a verildiği belirlenmiş; ayrıca kurucu öncelikleri ve hisse senetleri konusunda önemli usulsüzlükler saptanmıştır. Bunun üzerine 1920'de alınan kararlarla Şirket nizamnamesi baştan aşağı değiştirilir.⁸²

VII. Bolu-Kastamonu

Ülkedeki ormanların yarısından fazla ve tüm Fransa ormanlarına "bedel" sayılan Kastamonu ve Bolu ormanları için, Tevfik Bey'in 1919'daki ifadesine göre, 1913 Kasımı'nda 138,000 m³ kereste ve 4,500 ton yakacak tedariki için pazarlık suretiyle ve 40 sene müddetle bir imtiyaz talep edilir. Ömer Lütfi Bey'e göre, "tahminen 15-20 seneden beri takip" edilen proje, 30.11.1914'te hayata geçirilmek istenir: Selanik Bankası Müdürü, ormanların bir

Macar Şirketi (muhtemelen Baron Groedel) namına imtiyazını almak üzere Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne başvurur. Konu Şura-yı Devlet'te müzakere edilir ve kanun taslağına dönüştürülerek mukavele şartnamesiyle birlikte Meclis-i Vükelâ'ya gönderilir. Meclis'te görüşüleceği gün, Ömer Lütfi, Talât Paşa'ya giderek işin vahamet ve "fecaa-ti"ni ayrıntısıyla anlatınca taslak reddedilir.⁸³

80 Harbiye "Nezareti[nin] o şirketten aldığı hisse senetleri nedir? Ne işe yarar? Alel-husus o fabrika nasıl ve kimin hesabına inşa olundu? Şirkete ne suretle devir ve mal edildi? Müessis Nihad Bey'i biliyoruz, diğer aza-yı şirket kimlerdi?" ("Adapazarı'nda Bir Yağma Ocağı", *Sabah*, 30.11.1918).

81 BOA.DH.KMS 50-1/3; BOA.ŞD 1268/12; Güray Erdönmez, "Nam-ı Müstear ve Tasarrufun İptali Davaları", *Bankacılar Dergisi*, 59 (2006): 84-106.

82 BOA.BEO 4620/346455; BOA.BEO 4651/348753; BOA.MV 252/70; BOA.İ.DU-İT 120/30.

83 *MMZC*, 2.3.1918, 611-12. Bir habere göre, Savaş'tan önce Alman ve Avusturya-Macaristan sermayedarından oluşan bir "heyet-i maliye" Osmanlı ormanlarını "meydana çıkarmak" amacıyla çalışmaya başlar (*İkdam*, "Memalik-i Osmaniye'de Ormancılık", 15.8.1917).

Şekil 2. Hermann Groedel (www.museumoffamilyhistory.com)

İlânsız verilecek orman iltizamları mevzuata uygun değilse de Meclis-i Vükelâ, Hazine'nin "çıkarlarını" dikkate aldığı 9.3.1916 tarihli kararında, 200 bin hektardan geniş alanların ihalesi için bir taslak kanun ve şartname yapılmasını, on sene zarfında düzenlenecek genel harita ve planlar üzerinde belirlenecek kesim sahasının "%5'inin müteahhidlere terki ve %25'inin yerli tüccar ve ahali ihtiyacına" tahsisini öngörür. Seferberlik nedeniyle mesele bir süre ertelenir.⁸⁴

Millî Mahsulat⁸⁵ İdare Heyeti Reisi Ahmet Mithat imzalı 14.1.1917 tarihli dilekçe ile bölgedeki mirî ormanların bazı "özel şartlar" çerçevesinde 50 sene müddetle işletme imtiyazı istenir. Hazırlanan şartname taslağı Kanun'dan bir ay sonra 15.5.1917 tarihli tezkereyle karara sunulur. Mithat Bey tarafından ikinci bir dilekçeyle ormanların sözleşme ve şartname kapsamında ihalesi 25.5.1917'de⁸⁶ tekrar talep edilmesine rağmen, "bu gibi imtiyazın mahzurundan dolayı ihalesinden hükümetce sarf-ı nazar" edilir.⁸⁷

Bu arada 23.11.1917'de 50 bin lira sermaye ile kurulan "Orman İşletme Şirketi"nin⁸⁸ İdare Meclisi Reisi Refet⁸⁹ 11.12.1917 tarihli dilekçe ile bir kez daha başvuruda bulunur.⁹⁰ İhaleye izin veren irade 25.12.1917'de çıkar, 2.1.1918'de Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne tebliğ edilir. Cavit Bey, 1917'de aslında kendisiyle ilgili olmayan kanunu, "encümenlerde ve Heyet-i Umumiyye kürsülerinde... kendilerine has olan talâkat ve fasâhatle" söz oyunları ile savunur, Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref ve Ömer Lütfi'yi ikna etmeye çalışır.⁹¹

Kastamonu ormanları ile ilgili karar, Mebusan Meclisi'ne "son gün, son saatte" getirilir (Meclis 1.4.1918-30.9.1918 arasında çalışmaz). Konunun geniş bir zamanda ele alınması ve kararın ertelenmesi

84 BOA.ŞD 1268/12.

85 Kara Kemal'in Eylül 1915'te kurduğu ilk "millî" şirket.

86 2.5.1917 tarihli üçüncü bir dilekçeden de söz edilir (BOA.İ.DUİT 33/32).

87 BOA.ŞD 1268/12.

88 BOA.ADVN.MKL 64/9.

89 İmtiyaz sahipleri: Şerif Alizade Murat (1920 İTO Heyeti'nde üye), Cemil, Refet, Hilmi ve Ahmet Mithat.

90 BOA.ŞD 1268/12; BOA.İ.DUİT 33/32.

91 Baron Groedel ve Reji Genel Müdürü İzzet Melih Bey, Ömer Lütfi'ye rüşvet bile teklif eder (MMZC, 2.3.1918, 611-6).

önerisi reddedilir. “Bazı kereste tüccarı[nın]” ardarda başvuruları ve bölge mebuslarınca verilen takrire binaen, mukavele ve şartname nüshaları Meclis’te incelenir.⁹²

Görüşmeler sırasında, Bolu Mebusu Yusuf Ziya Bey tüm havzanın tek bir şirkete ihalesi durumunda, rekabet koşullarının ortadan kalkacağı, bu şirketin zamanla bir tekeli, “ikinci bir Reji mahiyetini” alacağı ve elli senelik mukaveleyi uzatmak isteyeceği uyarısında bulunur.⁹³ Başka bir mebus, imtiyazı 1914’te kaldırılan kapitülasyonlara benzerdir.⁹⁴ Ömer Lütfi Bey de Şirket’e sağlanan ayrıcalıkları, Reji İdaresi ve Ereğli Şirketi’ninkilerle kıyaslar ve imtiyaza birkaç nedenle karşı çıkar:

1. Ormanların miktarı Hükümet’çe bilinmediği gibi, bölgede amenajman planı yapmak için zaman ve imkân yoktur. Bu tesbiti 31.3.1918 tarihli oturumda Bolu Mebusu Yusuf Ziya Bey de yapar. Ziraat Nazırı’na göre amenajman planları on iki seneden sonra yapılacaktır.
2. Orman, rekabet yaratmayan pazarlık suretiyle satılmamalıdır.
3. Şirket’ten istenen fiyat, yerel halk ve müteahhitlerden istenenin yaklaşık üçte biridir (Yusuf Ziya Bey’e göre yarısıdır). İhalede 500-600 milyon liralık bir kâr söz konusudur. Buna karşın, Hükümet’in kazancı senelik 60 bin lira seviyesindedir.
4. Tüm vergilere %100 hatta 200 zam yapılırken, 50 senelik mukavelede her on senede bir %10 oranında zam öngörülür.
5. “Memleketin en fakir ahalisi”nden bir milyon nüfuslu bölge halkının %75’inin geçim kaynağı Şirket’e devredilecektir. Yusuf Ziya Bey’in takiriyle köylere hane başına 10 hektar baltalık ve koruluk ayrılması kabul edilmişse de ileride Şirket’le köylüler arasında ihtilaf çıkacağı bellidir.

Ömer Lütfi verdiği takdirde, 1917 Kanunu’nun gözden geçirilmesini, kamu yararı ilkesi gereği Macar Şirketi’ne imtiyaz verilmemesini, konunun yerinde incelenerek Ziraat Nezareti bütçesinin bu doğrultuda müzakere edilmesini, fabrika ve hızarlarını ihaleyi alan Orman İşletme Şirketi’ne devretmeyecek işletmeci haklarının korunmasını

92 BOA,ŞD 1268/12.

93 MMZC, 2.3.1918, 612-5; 31.3.1918, 550-6.

94 MMZC, 31.3.1918, 554.

ister. İtiraz üzerine mukavelenin 2. ve 5. maddeleri değiştirilir. Heyet-i Umumî müzakereleri sertleşince, Maliye ile Ticaret ve Ziraat nazırlarınca sakinleştirici vaatler verilir: İmtiyazın “doğrudan doğruya” “Orman İşletme Şirketi”ne verildiği, sonradan kurulacak olan şirkette Osmanlı sermayesinin %50 olacağı ve yerli tüccara işletme planı ve fiyatlar çerçevesinde hammadde verileceği taahhüt edilir.⁹⁵

Buna karşın, Orman İşletme Şirketi, bir gazete haberine göre, Meclis görüşmelerinden önce orman imtiyazını zaten almıştır.⁹⁶ Encümenin mazbatasına göre 25.12.1917 tarihli irade ile Şirket’e 1,500,000 m³’lük bir imtiyaz verilir.⁹⁷ Yunus Nadi’nin aciliyetini vurguladığı ikinci kanun taslağı Ziraat Encümeni’nde incelenirken, Ziraat Nezareti’nin Meclis-i Mebusan’da verdiği teminata rağmen,⁹⁸ “Orman İşletme Şirketi”, aldığı imtiyazı Baron Groedel’e devretmek ister.⁹⁹

Nazır Mustafa Şeref ile Ahmet Mithat Beyler arasında Kastamonu ve Bolu ormanlarının elli seneliğine işletilmesi için imzalanan sözleşme, Nisan 1918’de gazetede yayınlanır.¹⁰⁰ Bazı önemli hususlar şunlardır:

- a. “Orman İşletme Şirketi”, haklarını, sözleşmeden sonraki altı ay içinde kurulacak bir anonim şirkete devredecek; bu şirketin sermayesinin en az yarısı Osmanlılara arz olunacaktır.
- b. Havzada daha önce kurulmuş fabrika ve hızar sahipleri işlerini sürdürmek isterlerse, gerekli hammadde, bedeli mukabili imtiyaz sahipleri tarafından verilecektir.
- c. İmtiyaz tarihinden itibaren ilk dört sene zarfında Ticaret ve Ziraat Nezareti’nce memur bulundurulmazsa, Şirket mühendisleri marifetiy-le amenajman talimatına göre ameliyat-ı umumiye harita/planları ile kesim planları yapılacak; Ticaret ve Ziraat Nezareti’nce altı ayda tasdik olunmazsa işletmeye geçilecektir.

95 BOA.ŞD 1268/12.

96 *Efkâr*, 20.4.1918.

97 Bir iddiaya göre imtiyaz hacmi 50 milyon m³’dür (*MMZC*, 31.3.1918, 550, 555-6).

98 *MMZC*, 31.3.1918, 556.

99 Pomiankowski, *Osmanlı*, 287.

100 *Efkâr*, 20-22.4.1918 ve Kutluk, *Türkiye*, 515-24’de verilen metinler farklılık göstermektedir.

d. Mütahhitin ödeyeceği bedeller on seneliğine sabitlenmiştir. Çam ve türlerinin m³'ü 40, gürgenin 32 kuruştur.¹⁰¹

Refet, Cemil, Ahmet Mithat, Hermann Groedel, Otto Groedel, Stephan Doleyna(?) ve Dr. Charles Schroker(?) tarafından kurulacak 1,5-3 milyon lira sermayeli “Kastamonu ve Bolu Orman Şirketi”nin nizamname taslağı 12.2.1918’de Sadaret’e sunulur ve Şura-yı Devlet’in incelemesi sonucu 15.7.1918’de tadilen kabul edilir. Teminat akçesi olarak İtibar-ı Millî Bankası’nın verdiği kefalet ve taahhüt senedi kullanılır.¹⁰² Dahiliye’ye gönderilen 18.7.1918 tarihli yazıya göre, amenajman çalışmaları için Avusturya-Macaristan’dan on mühendis gelir.¹⁰³ İhalenin ölçeği genişlemiş, muhtemelen 8 milyon m³’e çıkmıştır. Bu rekor rakam, Kastamonu ormanlarından elde edilebilecek yıllık kerestenin 36 katıdır (bkz. Çizelge 3).

Bölgede bulunan onsekiz fabrika ve beş yüzden fazla hızar, anlaşıldığı kadarıyla, Kastamonu ve Bolu Orman Şirketi ile çalışmaya zorlanır.¹⁰⁴ Bolu Hızar Fabrikası gibi büyük müesseselerin, Meclis-i Mebusan’da dile getirilen itirazı üzerine, Kastamonu ve Bolu Orman Şirketi Mukavelenamesi’nin ilgili maddesi müessese sahipleri lehine değiştirilir ve durum 12.9.1918 tarihli tezkere ile Sadaret’e bildirilir. Ancak sözleşmenin irade ile onaylandığına dair henüz Sadaret’ten tebligat gelmeden Şirket fiilen kesim ve imalata başlar.¹⁰⁵

Mütareke’den sonra, belki hükümetlerin müdahalesi, belki de İngiliz Fevkalâde Komiserliği’nin iltıması üzerine, Groedel ile yapılan sözleşmenin fesih yolları aranmaya başlanır. Ticaret ve Ziraat Nezareti Hukuk Müşavirliği’nden alınan 19.7.1919 tarihli mütalaada imtiyazın feshinin uygun olmadığı öngörülür: İhale, Kanun’un 5. maddesine göre hukukî açıdan geçerli olduğu gibi, mevcut “keşmekeş”e son ve-

¹⁰¹ 1917’de gürgen kerestenin Susurluk fiyatı 1-1,2 lira/m³tür (BOA.DH.İ.UM 4-2/5-58).

¹⁰² BOA.ŞD 2847/33. Meclis-i Mebusan’da Şirket’ten bir milyon liralık teminat akçesi istenir (31.3.1918, 554).

¹⁰³ BOA.DH.EUM.SSM 26/29.

¹⁰⁴ MMZC, 2.3.1918, 614.

¹⁰⁵ BOA.ŞD 2847/33.

rilmesi için, mukavelenin değiştirilmiş 5. maddesi ile Şirket Nizamnamesi'nin tasdiki gereklidir. Durum Şura-yı Devlet'çe incelenerek, nizamname taslağı 27.10.1919'da tasdik edilir ve düzenlenen mazbata Meclis-i Vükelâ'ya gönderilir.¹⁰⁶

Konuyu kendi açısından inceleyen Maliye Nezareti ise, Sadaret'e yazdığı 12.6.1920 tarihli mütalaada, kefalet /teminat akçesi vermeyen Şirket'in kurulmuş sayılamayacağını ve mukavelenin henüz imza edilmediğine dayanarak, kanunî bir sıfatı olmayan Şirket'in yaptığı keşfin Hükümet'in taahhüdü kapsamına girmediğini varsayar.¹⁰⁷

Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin görüşü, Maliye Nezareti'nin yorumu doğrultusunda iki yıl sonra değişmiştir: 12.9.1921 tarihli yazıda imtiyazın aşağıdaki gerekçelerle feshedilebileceği vurgulanır:

i. Her ne kadar Kanun'un 5. maddesi ihaleye cevaz veriyorsa da Kastamonu-Bolu ormanları “kemiyet itibariyle tüm ormanların hemen heyet-i umumiyesi sayılacak derecede geniş ve kıymetli olduğundan bunların tümünün yalnız bir şirkete ihalesi[nin] maddenin metnine pek de muvafık olmadığı” açıktır.

ii. Mukavele'nin 3. maddesi gereği kurulacak ikinci anonim şirketin en az yarısı Osmanlı tebaasına ait olması gerekirken, buna riayet edilmemiştir. Bu durumda, yabancı bir şirketin bölgedeki tüm ormanlara sahip olacağı, sahada üretim tesisleri oluşturacağı, arazi kiralayacağı ve “bir mıntıka-yı iktisadiye teşkil etmiş” olacağı açıktır.

iii. Mukavele'de Şirket'e demiryolu, dekovil, liman, rıhtım, dalgakıran gibi tesis yapmak için tanınan yetki ve “boş arazi-yi emiriyeyi uzun müddetle ve hektarı senelik 20 kuruş gibi pek cüzi” bir bedelle kiralaması için verilen izin, mukavelenin “kamu yararı” açısından değerlendirilmesini gerektirir. 23.6.1910 tarihli kanun,¹⁰⁸ kamu yararıyla ilişkili bu türden mukavelelerin yasama meclislerinden geçirilmesini gerektirirken, konu Meclis-i Mebusan gündemine Ömer Lütfi tarafından gayri resmi biçimde getirilmiş ve 1910 tarihli Kanun'a riayet edilmemiştir.

¹⁰⁶ Aynı belge.

¹⁰⁷ Aynı belge.

¹⁰⁸ Seda Ö. Esirgen, “Menafi-i Umumiyye Mütellik İmtiyazat Hakkında Kanun'un Kabulü”, *AÜHFD*, 60/4 (2011): 935-962.

iv. Mukavele ve şartname kesin şekilde “imza ve teati” edilmediği için Şirket herhangi bir iddiada bulunamaz. Ancak imtiyazın feshi halinde, yaptığı keşif ve amenajman masrafını iddia ve hak etmesi durumunda, talep ettiği masrafları iade etmek, imtiyazın devamından “doğacak mehazir-i siyasiye ve iktisadiye-i azimeye nazaran ehvendir.”¹⁰⁹ Kastedilen siyasî mahzur, İngiliz baskısı olsa gerektir.

Hariciye’den Sadaret’e 27.5.1922’de gönderilen yazıya göre, imtiyazı verilmişken muamelatı tamamlanmayan ormanlar meselesinin “akd-i sulha değin tehiri”nin İngiliz Fevkalâde Komiserliği’nden iltimas edilmesi üzerine, Şirket ile yapılan sözleşme feshedilir.¹¹⁰ Hikâye böyle bitmez: 1924’te Ankara Hükümeti, İngiliz sermayesine karşı aldığı “katı tutum” nedeniyle, British Trade Corporation’a Kastamonu-Bolu imtiyazını vermez.¹¹¹ Ziraat Vekaleti’yle “Karadeniz Türk Orman İşletme Anonim Şirketi namına Baron Groedel arasında akd edilmiş... mukavele ve şartname”, Bakanlar Kurulu’nun 21.3.1926 tarihli toplantısında incelenir ve Vekalet’in teklifi gereği Kastamonu, Bolu, Sinop ve Zonguldak ormanlarının Şirket’e ihalesi kabul edilir.¹¹²

VIII. Çıkarımlar

1. Öncelikle Savaş ve Anadolu ormanları arasındaki ilişkiye değinilmelidir. Bazı belgelerde Askeriye usulsüz ve ölçüsüzce davranmakla suçlanır: Ticaret ve Ziraat Nezareti’nden Harbiye’ye gönderilen yazıda, Aydın Vilâyeti tarafından ilgili ordu kumandanlığına tenbih edilmesine ve ormanlara bekçiler konulmasına rağmen, usulsüz, damgasız, ruhsatsız ve keyfi bir surette kesim yapıldığı ve bu yüzden “en zengin ve namdar” ormanlardan sayılan Garbikaraağaç (Acıpayam), Denizli, Soma, Salihli ormanlarının hasara uğradığı belirtilir. Nezaret’in önerisi, Askeriye’ce bir defter tanzim edilerek kullanılacak inşaat malzemesi ve yakacak ihtiyacının yazılması, kolorduya tasdik ettiril-

109 BOA.ŞD 2847/33.

110 Aynı belge.

111 Kate Fleet, “Geç Osmanlı Erken Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Yabancılar Verilen Ekonomik İmtiyazlar”, *Kebikeç*, 39 (2015): 357.

112 BCA 030.0.18.01.01.013.20.18.001.

mesi, ormanlardan “tahammül-i fenniyesi” kadar ve orman memurları tarafından gösterilecek ağaçların kesilmesidir.¹¹³ Ordu’nun Trakya ormanlarından Barbaros madenleri ve liman inşaatı için damgasız ağaçları “rastgele” kesmesi hem Maliye hem de Ziraat Nezareti ile ihtilafa yol açar.¹¹⁴ 1918’de bazı müfrezeler Istranca ormanlarından vesikasız kesim yapmak ister.¹¹⁵ 1918’de bilinmeyen bir nedenle Marmara sahilindeki menzil kıtaları ve müessese ocaklarında odun kullanılması yasaklanır.¹¹⁶

Bir Meclis-i Vükelâ kararına göre, İstanbul’a İzmit ve diğer yerlerden getirilen oduna Levazımat-ı Umumiye memurları tarafından “hodbehod” el konulur; bedellerinin ödenmesi için İstanbul Vilâyeti Tekâlif-i Harbiye Komisyonuna yetki verilir. Bu işlem, Şehremaneti’nin sarf ettiği çabanın “tamamen heder” olmasına, tüccar tarafından bundan sonra şehre yakacak getirilmemesine ve kış mevsiminde payitahtın “felaketine” neden olacaktır. Şehremaneti, Askeriye’yi ahali ihtiyacına “tazyik” etmemesi için uyardığı gibi, uygulamanın 30.4.1916 tarihli Mevadd-ı Gıdaie ve Havaic-i Saire Kanunu’na muhalif olduğunu ileri sürer. Harbiye Nezareti’nden el koymanın iptali istenir.¹¹⁷

Demiryollarına gelince, kömür sıkıntısıyla beraber odun ihtiyacı da artar. Bir görüşe göre, durumdan sadece Toroslar ve ötesindeki ormanlar etkilenir.¹¹⁸ Ancak odun veya travers ihtiyacı gerekçesiyle demiryolu şirketleri Anadolu ormanlarından taleplerini henüz 1915’te artırır.¹¹⁹ Savaş’tan önce Şark (Rumeli) Demiryolları Şirketi ile Kırkkilise ormanlarından travers imali için yapılan sözleşme Şura-yı Devlet kararıyla feshedilmişse de 10.3.1915’te savaş hali gerekçe gösterilerek

113 ATASE.BDH 2290-24-5, 29.11.1916.

114 ATASE.BDH 2297-54-1-1, 12.7.1917.

115 ATASE.BDH 3882-120, 17.5.1918.

116 ATASE.BDH 3567-202-7, 1.9.1918.

117 BOA.MV 202/107, 16.7.1916.

118 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi* (İstanbul: Nehir, 1990), 271; Pomiankowski, *Osmanlı*, 238.

119 İzmir-Aydın (Morali, *Mütareke’de*, 114) ve İzmir-Kasaba-Alaşehir lokomotifleri 1915’te odun kullanır [Hakkı Sunata, *Gelibolu’dan Kafkaslara* (İstanbul: İş Bankası, 2003), 109].

“bila-müzayede” yürürlüğe konulur.¹²⁰ Benzer şekilde Bağdat hattını işleten Anadolu Demiryolu Şirketi’ne “tahammül-i fenniyesi”ne göre Adana ormanlarından kesim ruhsatı verilir.¹²¹ Hicaz Demiryolları İdaresi kesim vergisinden muaf tutulur.¹²² Demiryolu şirketleri ile yapılan özel anlaşmalar, müteahhitlere müzayedesiz verilen ihalelerin yolunu açar.¹²³ Seyr-i Sefain, 1917’de izinsiz kesim hakkı alır.¹²⁴

Savaş, ormanları koruyan kurumsal denetimi işlemez hale getirir. Aydın Vilâyeti ve Şehremaneti’nin itirazlarına rağmen, özellikle askerî birimler ve Levazım Müdürü İsmail Hakkı Paşa’ya bağlı Seyr-i Sefain ruhsatsız kesim yapar.

2. Savaş dönemi *Efkâr*’ı ile Mütareke’deki yazışma ve haberlerdeki iddialar birbirinden çok farklıdır. İlki “ıslahat” ve gelişme haberleri verirken, ikincisi israf ve usulsüzlükten söz eder: *Efkâr*’da Kâğıthane ormanının kuruluşu müjdelenirken, 29.11.1919 tarihli Şura-yı Devlet kararında burada kurulan çam fidanlığındaki sarfiyat ihbar edilmesine rağmen, suistimal hakkında gerekli tahkikatı yaptırmayan Genel Müdür Tevfik Bey suçlanır. *Efkâr*’da yeni açılan orman mektepleri sıralanırken, belgelerde, İslahiye Şihlar/Esenli’de darüleytam (yetimhane) olarak kullanılan Fransız Manastırı’nın orman okuluna dönüştürülmesi ve sonraki satın alımlar sırasında yolsuzluk yapıldığı iddia edilir. Bolu Mutasarrıfı’nın 29.3.1916 tarihli telgrafına göre, Hendek Orman Mektebi Müdürü Düzce-Adapazarı ve İstanbul arasında mısır ticareti yapmaktadır.¹²⁵ 1914-18 ve 1919-22 dönemi belgeleri arasında

120 BOA.MV 196/153.

121 BOA.MV 197/129, 12.5.1915. Doğançay ruhsatı için bkz. BOA.MV 198/76; Geyve için BOA.MV 199/24.

122 BOA.MV 200/107, 12.3.1916. Bağdat ve Hicaz hattı ihtiyacı için yakındaki ormanlara iltisak hatları uzatılır; Cebel-i Bereket (BOA.MV 199/23) ve Amanos, Lübnan, Ürdün ve Suriye’deki ormanlar sonra da zeytin, kayısı ve dutlar kesilir [William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad* (Charlottesville: Uni. Press of Virginia, 1980), 144; Pomiankowski, *Osmanlı*, 238].

123 Kandıra’nın Hacıaliler ve Adatepe ormanları için bkz. BOA.MV 200/20, 15.1.1916; BOA.MV 200/29, 2.2.1916.

124 Kutluk, *Türkiye*, C. 2, 339.

125 BOA.ŞD 1268/12; BOA.DH.İ.UM 59-3/1-77; Hendek okulu Set Köyü’nde metruk Ermeni kilise ve okulunda kurulmuştu (Bingöl, *Geçmişten*, 74).

ciddi bir mücadele gözlenir. Yunus Nadi'nin ifadesiyle, ormanları “harabiyetten kurtararak ilmî esaslara” göre yönetimini sağlayacak ıslahat, Mütareke basınında “Anadolu'nun sinesine saplanan [bir] hançer feza-hatı” (rezaleti) olarak tanımlanır.¹²⁶ İlk grup belgelerden, bir “ıslahat” ve “ilerleme” hikâyesi çıkar; ikinci gruptansa bir “devr-i fezahat”.

3. Boş olan Orman Genel Müdürlüğü'ne 1919 Şubatı'nda Ziraat Mektebi mualliminden Nazım Bey, Martı'nda ise o sırada İaşe Neza-reti Mahrukat Şubesi'nde bulunan Ovadis Remzi Efendi tayin olunur. Remzi Efendi, “taşrada 22 sene orman müfettişliklerinin her sınıfında bulunmuş... ocakçıların devr-i fezahatinde İttihatçı olmadığı[ndan]... azledilmiş”, başka bir kaynağa göre, Orman Genel Müdür Yardımcısı iken, Ermeni olduğu için 1915'te azl edilmiş, “emsal ve akranı arasın-da tehcir edilmiş[tir].”

Yukarıda görüldüğü üzere, 1916'nın başında Orman Genel Mü-dürlüğü'nde girişilen kadrolaşma, ihale ve imtiyazlarla ilgili olsa ge-rektir.¹²⁷ 1915'te Genel Müdürlüğe “fülen” getirilen Tevfik Bey, 29.11.1919 tarihli Şura-yı Devlet kararına göre, Nihat'ın Süleymaniye ormanına verdiği zararı gizlemek için, İzmit Orman Müdürlüğü'ne terfien tayin yaptırır.¹²⁸ Hakkında soruşturma açıldıktan sonra, Genel Müdürlük personeli “Tevfik aleyhindeki evrakları birer vesileyle Ne-zaret dosyalarından çıkarıp gaib etmekte”dir. Nazır Şeref Bey, kabine istifa etmeden hemen önce Genel Müdürlük çalışanlarına yüksek bir zam verir.¹²⁹

4. Ormanların tasarrufu, Savaş dönemi neşriyatında bilim ve tek-noloji ile ilişkilendirilir. İlk “Amenajman Talimatnamesi” 1917'de çı-kar. “Şimdiye kadar hal-i ibtidaide kalmış bilcümle ormanları kava-id-i... fenniyye” göre işletilecektir. Yunus Nadi, yasalaşmayan taslağı “ilmî esaslar” temelinde savunur. Oysa Şura-yı Devlet isnadında Tev-fik'in “işsiz ve vazifesiz olarak kuru bir fıkre müsteniden teşkil eylediği

126 Ali Kemal, “Adapazarı'nda Bir Yağma Ocağı”, *Sabah*, 30.11.1918.

127 BOA.BEO 4557/341726; *Sabah*, 17.3.1919; BOA.ŞD 1268/12; *Efkâr*, 2.4.1916; Remzi Efendi'nin Savaş sırasında Amenajman Şube Müdürü olduğu iddiası için bkz. Bingöl, *Geçmişten*, 67.

128 BOA.ŞD 1268/12.

129 BOA.DH.KMS 50-1/3.

amenajman heyetine şimdiye kadar 100 bin lira maaş” ödeyip masraf yaptığı, kararında da “amenajman heyetine bila-vazife maaş ve masraf” verdiği geçer.¹³⁰ Süleymaniye ormanları Adapazarı “projesi”ne dahil edilirken, imtiyaz, fabrikanın teknolojik mükemmelliğinin ardına gizlenir.

5. Savaş’taki orman imtiyazları, tarihyazımının dönemin iktisat politikalarını tanımlarken kullandığı “savaş devletçiliği” veya “millî iktisat” etiketlerine ne ölçüde uygun düşer?

a. 26.9.1919 tarihli bir rapora göre, Groedel tarafından hazırlanmış imtiyaz antlaşmasının metni, öyle geniş “bir hareket serbestisine izin verecek esneklikte”dir ki, Şirket istediğini yapabilecek durumdadır.¹³¹ Bolu-Kastamonu ormanları, Avusturya-Macaristan’a verilen imtiyazın yıkımından İngiliz Fevkalâde Komiserliği’nin iltiması ile kurtulur.

b. Özellikle Kastamonu ve Adapazarı’ndaki orman ihaleleri, Meclis-i Mebusan’daki itirazların gösterdiği gibi, bölgede öteden beri varolan küçük işletmelerin büyük ihtimalle zarara uğraması veya kapanması ile sonuçlanacaktı.¹³² Benzer biçimde “minelkadım” müesses Hendek Hızır Fabrikası, nakliye araçlarına mahsus tekerlek parmakları ve ispitler ile İmalat-ı Harbiye için maden ocağı direkleri imal ederken ve 1916 Mayıs’ında üretimin artması için ek ödenek alırken,¹³³ Adapazarı fabrikasının kuruluşuyla atıl kalır.¹³⁴

c. *Efkâr* ve İttihatçı basının neşriyatı veri kabul edilmediği sürece, orman ihaleleri özelinde, “millî iktisat”, bir “millî” şirketler iktisadıdır: İtibar-ı Millî Bankası, Millî Mahsulat Şirket Müdürü Mithat’ın kurduğu Şirket’e kefil olur. Hükümet yasal zemini hazırlar: Kanun’un 5. maddesinde, müteahhit “sermayesinin en az yarısının üç ay müddetle

130 BOA.ŞD 1268/12.

131 Fleet, “Geç”, 352.

132 “Adapazarı ve çevresindeki ormanlar Orman ve Maden Nezareti tarafından ihalelerle işletmecilere veriliyordu. Adapazarı, Geyve, Kandıra... ve Hendek ormanlarında mevcut 12 küçük işyerinde tahta, direk ve her nevi kereste hazırlandığı gibi İzmir Tersanesi için gerekli ahşap malzeme de tedarik olunuyordu.” [Haluk Selvi, “II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1908-18)”, *Sakarya İli Tarihi*, (ed.) Mehmet Alpargu vd. (Adapazarı: Adapazarı Üni., 2005) içinde 449-96].

133 BOA.MV 201/98, 7.5.1916.

134 BOA.DH.İ.UM 3-1/1-50, 7.2.1919.

Osmanlı tebaasına ait” olma şartının koşulması ve Aksu ormanının Nihat’a, Kastamonu’nun Mithat’a “ön-ihalesi”, iki ormanın Groedel’e geçişini kolaylaştırmak ve itirazlara neden olmamak için yapılmış bir muvazaayı andırır.¹³⁵

d. Yukarıdaki fiyat mukayeselerinden de anlaşılacağı üzere, sözleşme bedellerinin rayicin çok altında kalmasından yararlanmak isteyen sayısız “müteşebbis” vardır: Ticaret ve Ziraat Nezareti’nden Sadaret’e gönderilen 19.7.1919 tarihli yazıda, bir tüccarın Kastamonu ormanlarındaki 8 milyon m³ ağaç için Şirket’le yapılan mukavele fiyatının %10 fazlasını ödemeye hazır olduğu belirtilir.¹³⁶ Harbiye Nezareti’nden gelen 14.5.1919 tarihli yazıda, şahsa tahsis edilen Eskişehir ve havalisi ormanlarını emsal göstererek, İhtiyat Zabitan Teavün Cemiyeti’nin Bolu ve Kastamonu ormanlarına talip olduğu bildirilir. Emekli askerler heyeti, bu gibi tarım ve sanayi girişimlerine başvurulmazsa, kendilerinin “sefalet ve perişanı” içinde kalacağından, emeklilerin çıkarlarını gözeten hayır işlerine “muhtac-ı himaye” olan kendi cemiyetlerinin de eklenmesi istenir.¹³⁷ “Millî iktisat”, imtiyazın hüs-n-i tabiridir.

6. Bu imtiyazlar katmanlı bir nüfuz ağına işaret eder: Bunlardan ilki, Dr. Nazım-Nihat-Tevfik üçgeninin temsil ettiği akraba kayırmacılığıdır: İhbarlara göre, Dr. Nazım, Selanikli Tevfik’i “tesir-i nüfuz”u ile genel müdürlüğe atar; o da örneğin Adapazarı imtiyazlarını teyzesadesi Nihat’a verir.

İkincisi, Ali Kemal’in “Selanıkliler” diye isimlendirdiği grup¹³⁸ veya Adapazarı eşrafı gibi yerel bağlantılardır. Tevfik ve Selanikli Eksiyan’ın (?) döneminde, İnegöl imtiyazını Harbiye Nezareti hesabına Selanikli Mehmed Celal Bey alır.¹³⁹ Acarla, Adapazarlı Rüstembeyzade’ye ve-

¹³⁵ Toprak, bu “işlem”i, yabancı ve yerli sermayeyi “uyumlu kılma” çabası olarak yorumlar (*Türkiye’de*, 213).

¹³⁶ BOA.ŞD 2847/33.

¹³⁷ BOA.ŞD 670/3.

¹³⁸ Nüfuz ağına değinmeyen, ancak mutedil bir yorum için bkz. David Marc Baer, *Selanikli Dönemler: Yahudilikten Dönenler, Müslüman Devrimciler ve Seküler Türkler* (İstanbul: Doğan Kitap, 2011).

¹³⁹ 10 bin m³ kesim izni Harbiye Nezareti adına alınmış olsa da “keresteden pek az mikdan Nezaret’e verilip kalanı Bozüyük İstasyonu’nda m³’ü 40-50 liradan tüccara satılır.” (BOA.ŞD 1268/17).

rilirken, Nihat Bey'in ortakları, Adapazarı İttihatçı eşrafındandır.¹⁴⁰ Buna karşın örneğin Kastamonu ormanları konusunda Parti ve mebuslar arasında bir ihtilaf yaşandığı anlaşıyor.

Üçüncü ağ Parti çevresidir. 2.4.1919'da İzmit Mutasarrıfı'nın Dahiliye'ye yaptığı ihbar üzerine, Katib-i Mesul İsmail Hakkı Bey'in Bolu Reji Müdürü'nden İzmit İttihat ve Terakki Kulübü namına satın aldığı ve "ötede beride saklamakta oldukları... külliyetli tahta ve kereste"ye el konur. Ardından tahkikat başlatılması istenir. Ticaret yapıldığı anlaşıyor.¹⁴¹ Donanma Cemiyeti Yönetim Kurulu üyesi Manizade Hüseyin (Bölüm C3), orman imtiyazı haricinde hükümetten önemli iş ve inşaat ihaleleri almaktadır. Belgrad ormanının Balabandere adlı parçası, Enver Paşa'nın el koyduğu Abraham Çiftliği sınırlarına katılır.¹⁴²

Ali Kemal Bey'e göre, Nihat şirket hissedarlığı ve orman imtiyazlarını Dr. Nazım'a borçludur; "...cemiyet-i mukaddese böyle mübarek lokmaları gelişigüzel her ferde yutturmaz."¹⁴³ Nitekim bütün resme bakıldığında bir mutabakat görülür. İnegöl, Acarla, Söğüt ve Alemdağ ormanları Harbiye Nezareti'nin "ihtiyacı şedid"ine istinaden ve Mihaliçcik Talat Paşa'nın aracılığıyla ihale edilirken, Süleymaniye ve Kayalar Dr. Nazım'ın akrabasına bırakılır. Yerel hükümetlerin Savaş'la beraber otoritesi zaten yok olmuştur. Bu üst düzey paylaşım da Savaş öncesinde ordu ve merkezi hükümetlerin, ormanların tasarrufu konusundaki çapraz denetimleri de ortadan kalkar. Merkezî müdahaleyi makul düzeyde tutan denge bozulur.

7. 1917, bir taraftan şirket sayısının hızla arttığı, öte yandan tarım üretimindeki daralmayla kıtlık, yoksulluk ve fiyatların had safhaya çıktığı yıldır.¹⁴⁴ İlk akla gelen açıklama, şirketlerin bu daralma ve spekülatif ortamdan yararlanmak için kurulmuş olabileceğidir. Ormanlar örneğinin gösterdiği ise, savaşın ve tehcirin kaynakları tükettiği anda,

¹⁴⁰ Toprak, *Türkiye'de*, 340-1.

¹⁴¹ BOA.DH.İ.U.M 19-6/1-38.

¹⁴² BOA.ŞD 1268/17. Abraham Paşa (=Bilezikçi) Çiftliği için bkz. Neval Milanlıoğlu, "Naciye Sultan Aleyhine Bir Dava", *Toplumsal Tarih*, 245 (2014): 76-82; ATASE. BDH 2172-79 (kataloga dayanarak).

¹⁴³ *Sabah*, 30.11.1918.

¹⁴⁴ Eldem, *Harp*, 126; Toprak, *Cihan*, 150; Esin, "Savaş", 2015.

geri dönüş süresi kısa yatırımlara başvurulduğu ve doğal kaynakları kullanmak isteyen şirketlerin hızla çoğaldığıdır.¹⁴⁵

Somdöken hariç yukarıda adı geçen ormanlar demiryollarından gelen taleplerle karşılaşmaz. Kastamonu ihalesi askerî değil ticarî neden/hedeflerle yapılır. Kanun'un gerekçelendirildiği 1917 tarihli açıklamada, ağaçların ordu veya demiryolu ihtiyacına sarfı değil, “nakde tahvil” vurgulanır. Tevfik Bey'in sorgusu sırasında demiryolu şirketleriyle yapılan anlaşmalar konu edilmez.

Orman imtiyazları, bazı kaynaklarda, “düzensiz kesim ve imalata son verilerek” ve “teknik gerekler yerine getirilerek” devlete “düzenli” veya “daha fazla gelir sağlama” gerekçesi ile rasyonelleştirilir.¹⁴⁶ Savaş bütçeleri incelenirse, mîrî orman gelirlerinin hızla azaldığı, 1918 tahmini gelirinin 1914'ün %0,7'sine düştüğü görülür.¹⁴⁷ Dolayısıyla, sorun mevcut orman gelirlerindeki düşüşü önlemek iken, yeni ormanların apar topar kesime açılması, Hazine'den çok Parti'nin önceliklerini akla getirir.

Nitekim taslağın Meclis'ten geçirilme çabası, bir aciliyete işaret eder. Tevfik'in 5.2.1919'daki sorgusunda reddettiği iddiaya göre, ikinci kanun, Meclis-i Mebusan'ın tatil edileceği gün “alelacele” çıkarılmak istenir.¹⁴⁸ Yunus Nadi'nin köşe yazısında görülen telaş, olsa olsa kaynaklara acil erişim isteği açıklar: “Ağaçları... nakde tahvil” edecek Kanun, Savaş'ın kaybedileceği anlaşıldıktan sonra çıkarılır; taslak ise mali yıla yetiştirilmeye çalışılır. Savaş'ın ortasında böyle bir “ıslahat”a başvurulması başka türlü nasıl açıklanabilir?

145 Kanun'dan sonra kurulan en az üç orman şirketi vardır [Balcı, Ramazan, Sırma, İbrahim (hz.). *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri* (İstanbul: İTO, 2012)].

146 Kanun'dan sonra teşkilâtı bilgilendirmek için yapılan 1917 tarihli tebligat için bkz. Kutluk, *Osmanlı*, 513; Çağlar, *Türkiye*, 27-9. Müzayede ve pazarlık yöntemleri taslakta yan yana yer alır (Bingöl, *Geçmişten*, Ek 65-66).

147 1330: 300 bin lira; 1331: 200 bin; 1332: 150 bin; 1333?: 1334: 2 bin (*Osmanlı Bütçeleri*, 362-497).

148 BOA.ŞD 1268/12.

A3. “TAMTAKIR BİR BOŞLUK”TA: PAMUK

I. Mesele

Osmanlı pamuk üretimi, ABD İç Savaşı’nın getirdiği fırsatla yükselişe geçerse de dünya fiyatlarının etkisiyle 20. yy’ın başına kadar istikrarlı bir biçimde büyümmez.¹ Savaştan önce pamuk kıyılarına ve iç bölgelerdeki mikro-klimalara yayılmıştı.² Üretimin coğrafi ağırlık noktalarını, tohum dağıtım verilerinden çıkarsamak mümkündür.³ Savaş’tan önce 275 bin balyaya (balya= 200 kilo) çıkan üretimin 135 bini Adana, 60 bini Aydın’da, kalanı diğer bölgelerde yetişir. 1913-14’de Adana’dan 80 bin, İzmir’den 30 bin, diğer yörelerden 7 bin balya ihraç edilir.⁴

Dünya ölçeğinde 1914 ihtiyacı 30-42, üretim ise 15-20 milyon balyadır. Bunun %70’i ABD, %15’i Hindistan, %5’i Mısır, %10’u diğer ülkelerde üretilir. Mısır ve Hindistan pamuk üretimi İngiltere talebinin ancak yarısını karşılar. Fransa, sömürgelerinden ihtiyacının ancak

- 1 Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım* (İstanbul: İş Bankası, 2008), 230.
- 2 1913’te Edirne, Adana, Ankara (örneğin Mihalicçık), Aydın, Hüdavendigar, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Elazığ, Eskişehir, Antalya, Urfa, İzmit, İçel, Karahisar-ı Şarki, Çanakkale, Kütahya, Karesi (özellikle Bandırma), Maraş, Menteşe, Antep ve Niğde’de yetişiyordu (*İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi* (İstanbul, 1925), 5).
- 3 Fatih Damalıbağ, “Osmanlı Devleti’nde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860–1870)” (yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Üni., 2007), 38-47.
- 4 *İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, 10.

%5'ini sağlarken, kalanı üç büyük üreticiden alır.⁵ Almanya, ABD ve Türkiye'den, Avusturya-Macaristan ise ABD, Hindistan ve Mısır'dan temin eder.⁶ Almanya tümüyle ithalata bağımlıdır.

Pamuk en çok tekstilde, tohumu yem imalinde,⁷ yağı ise gıda, kimya ve kozmetik sektöründe kullanılır.⁸ Daha önemlisi, bir barut türü olan nitroselüloz Savaş sırasında sentetik eşdeğeri geliştirilinceye kadar pamuktan imal ediliyordu.

Pamuk ekimi sermaye gerektiren bir üründür.⁹ Çiftçi sermaye bulamadığı durumlarda çoğunlukla tefecilik yapan çırcır sahibine borçlanır. Aşağıda göreceğimiz gibi, yabancı sermayenin tarıma girmesi ve küçük-orta mülkiyetin çözülüşünü hızlandıran etkenlerin göstergesi, Savaş'tan önce yükselen faizlerdir. Ziraat Bankası'ndan kredi çekemeyen çiftçi, tefeciden, bir kaynağa göre %10-20, başka bir kaynağa göre %200 faizle borç almak zorunda kalır. Bu ilişki pamuğun niteliğini ve sonraki senenin mahsulünü de etkiler.¹⁰ Dolayısıyla, çiftçi her an bir borç sarmalına düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Nitekim 1909 katliamı ve tahribatı sonrasında birçok tüccar ve çiftçi belini doğrultamaz, Mütakere'de hala borçlarını ödeyememişlerdir (bkz. Bölüm B5).

İşgücü girdisi, savaştan önce toplam maliyetin %53'ünü oluşturur (Çizelge 4); hasatın kısa sürede bitirilme zorunluluğu, yoğun emek istihdamı, dolayısıyla sermaye gerektirir. Nüfusu 350 bin olan Vilâyet'e, 1909'dan önce diğer vilâyetlerden tarlada ve fabrikalarda çalışmak üzere her sene yaklaşık 30-60 (başka bir kaynağa göre 70-80) bin

5 1924 Adana Ticaret Rehberi, 44 (http://issuu.com/atodergi/docs/1924_adana_ticaret_rehberi); James L. Whitaker, "The Union of Demeter with Zeus: Agriculture and Politics in Modern Syria" (doktora tezi, Uni. of Durham, 1996), 256.

6 Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler* (İstanbul: İletişim, 2011), CD-Belgeler, 887; Herwig, *First*, 239, 252.

7 BOA.ŞD 2723/28, 25.10.1903.

8 BOA.BEO 4639/347883, 26.6.1918.

9 Issawi, "Economic", 245.

10 1924 Adana Ticaret Rehberi, 44; Issawi, *Economic*, 243-4.

rençber gelir ve Şubattan Kasım-Aralığa kadar kalır.¹¹ 1904 Mart'ında Adana Valisi işgücü ihtiyacının çoğaldığını bildirerek Dahiliye Nezaret'i'nden Konya, Ankara, Diyarbakır, Sivas, Mamuretülaziz, Bitlis gibi vilâyetlerden rençber getirilmesi için gerekli teşvikin sağlanmasını ister. Listeye daha sonra Bağdat, Beyrut ve Halep de eklenir.¹² Bu kozmopolit mevsimlik işgücünün Savaş'tan önceki en geniş ve mahir unsuru Ermenilerdi.¹³ Adana'nın yerli Ermenileri ise, Avrupalı ve Ermenilerin kurduğu işletmelerde istihdam ediliyordu.¹⁴ Aşağıda değinileceği gibi, Adana'daki iplik fabrikalarında Ermeni çocuklar çalışıyordu.¹⁵

20. yy'ın başında Adana pamuk tarımı kabuk değiştirir ve sermaye açısından yoğunlaşır. Artan makineleşme, emeği kısmen de olsa ikame eder.¹⁶ Sulama ve ıslah projeleri ile demiryolları inşası, üretim ve ticaret hacmini artırır;¹⁷ büyük yatırımlar başlar. Nisan 1912'de yapılan bir anlaşmayla, bir Fransız firması Çukurova'daki Hümayûn Çiftliği'nde¹⁸ susam, pamuk, vs. yetiştirmek üzere 40-70 bin hektar toprak kiralar.

- 11 Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu* (İstanbul: Ekim, 2008), 174-6; Bedross Der Matossian, "From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution: The Adana Massacres of 1909", 2011, Faculty Publications, Department of History. Paper 124 (<http://digitalcommons.unl.edu/historyfacpub/124>); *İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, 109; Hilmi (Uran), *Adana Ziraat Amelesi*, (Adana: 1341), 5; Duckett Z. Ferriman, *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April 1909* (Erivan: Armenian Genocide Institute, 2009), 8-9.
- 12 BOA.DH.MKT 2602/68 ve 2762/33; BOA.DH.İ.UM 59-1/1-25.
- 13 Issawi, *Economic*, 244.
- 14 Garabet K. Moumdjian, "Cilicia Under French Administration: Armenian Aspirations, Turkish Resistance, and French Strategems", *Armenian Cilicia*, Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian (ed.) (Costa Mesa: Mazda Publishers, 2008) içinde 457-94.
- 15 BOA.DH.ŞFR 55A/230, 2.9.1915.
- 16 Matossian (2010); *1924 Adana Ticaret Rehberi*, 53.
- 17 Dinçer, *Alman*, 157.
- 18 Anavarza Çiftlikat-ı Hümayun-ı Askerisi veya Mercimek Harası olarak tanınır. Bkz. Jacques Thobie, "La Société des Fermes Impériales de Tchoucourova", *La France et l'est Méditerranéen depuis 1850: Economie, Finance, Diplomatie* (İstanbul: Isis, 1993) içinde 227-41; Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908* (Boston: Leiden, 2010).

Karşı tarafta ise, Alman sermayesi vardır. Almanya'da kişi başına tüketim 1840-1913 arasında 24 katına çıkar; dünyadaki dokuma tezgâhlarının %8'i Almanya'dadır; ülkedeki pamuk ve tekstil sanayii, toplam işgücünün sekizde birini istihdam eder.¹⁹ Alman sermayesi 1888'den 1914'e kadarki sürede Türkiye'deki yatırımlarını 30 katına çıkarır.²⁰ Adana pamuğunun Almanya'ya ithal edilen toplam içindeki oranı 1908-14 döneminde %20'den %50-75'e yükselir. Deutsche-Levantinsche Baumwolle Gesellschaft (Alman Şark Pamuk Kumpanyası), İzmir ve Halep'le birlikte bölgede pamuk ekimini teşvik etmek amacıyla 1906'da kurulur.²¹ Kumpanya pamuk tarımını Adana Vilâyetiyle Hayfa ve Kudüs'e yaygınlaştırmak amacıyla çalışmalara hemen başlar.²² Çiftçiye eğitim ve borç para verirken, pamuğun evsafını yükseltmeye çalışır. Bedelsiz veya krediyle Amerikan, Mısır ve Türkistan tohumu dağıtır.²³ Alman eyaletlerinde Osmanlı pamuğunu tanıtır, sanayi yatırımları yapar.²⁴

Yine Alman sermayeli Anadolu (Alman) Pamuk Şirketi, 1913'te Osmanlı tebaasına tescilli arazilerde bir numune çiftliği kurar, Ereğli Havzası'nda denendiği gibi, "muvazaa" ile arazi ele geçirmeye çalışır.²⁵ Özellikle Rum tehcirinden sonra Aydın'da, Talat Paşa'nın yazılı emri ile rehinli arazilere el koyar.²⁶ Alman Şark Ticaret Şirketi (Deutsch-Orientalischen Handelsgesellschaft), fiyatları kontrol etmek ve araçları devre dışı bırakmak için Berlin'de bir büro kurar.²⁷ Bu şirket, Ocak

19 W. F. Bruck and George F. Cole, "The Cotton Industry in Germany", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 92 (1920): 99-105 (<http://www.jstor.org/stable/1014067>).

20 Dinçer, *Alman*, 159.

21 H. Charles Woods, *Danger Zone of Europe* (London: T. Fisher Unwin, 1911), 128.

22 BOA.DH.MKT 1072/7, 19.4.1906.

23 BOA.DH.MKT 1231/9, 24.12.1907; BEO 3239/242881, 30.1.1908; BEO 3585/268836, 22.6.1909; MV 134/45, 23.10.1909; Woods, *Danger*.

24 BOA.İ.RSM 27/39, 1.5.1906; BOA.ŞD 1224/62, 20.6.1907. Almanların bölge hakkındaki tasavvurları için bkz. Rohrbach, *Hatt-ı*, 87-90.

25 BOA.BEO 4341/325518, 1.3.1915.

26 BOA.DH.ŞFR 47/11 ve DH.ŞFR 47/87, Ekim 1914.

27 Toksöz, *Nomads*, 153, 179; Whitaker, "Union", 258.

1918 tarihli bir belgeye göre, muhtemelen Savaş'la beraber, Prusya Harbiye Nezareti İstanbul Vekâleti'ne bağlanacaktır.²⁸

Arz-talep arasındaki açık, Savaş'la iyice büyür. Öncesinde ABD'nin ihtiyacı, ürettiğinin %40'ı ile sınırlıyken, Savaş'la beraber %60-70'ine varır.²⁹ Berlin'de Ekim 1915-1918 arasında, pamuk ve ürünlerinin fiyatı %900-1400 artar.³⁰ 1917'de Mezopotamya'da ilerleyen İngiliz orduları, aynı zamanda pamuk üretmek amacıyla hidrolik yatırımlarına başlar.³¹

İmparatorluğa gelince, Savaş'tan önce üretimin %49, ihracatın ise %68'ini sağlayan Adana Vilâyeti celp ve özellikle tehcirde sonra boşalır. Bir gözlemciye göre, “Ermenilerin Suriye'ye nakli, Adana'yı tam-takır bir boşluk haline getirdi. Çarşı, mağaza, sanatkâr namına bir şey kalmadı.”³²

Bu bölümde, Mersin Mutasarrıfı'nın değişimiyle Vilâyet'in “yegâne mahsulü”³³ olan pamuğun celp ve özellikle Adana'daki Ermeni ve Rum tehcirinden nasıl etkilendiği, Türkiye ve Almanya'nın bu durumla hangi önlemlerle başa çıkmaya çalıştığı, üretimdeki daralma ve talep artışıyla önem kazanan pamuğun kurumlar arasında nasıl bir rekabete konu olduğu ele alınacaktır.

II. Savaş

Seferberlik sırasındaki en önemli sorun ihracatın durması nedeniyle yaşanan sermaye sıkıntısıdır: Adana Valisi'nden Dahiliye'ye 27.9.1914'te gönderilen yazıda, Vilâyet'in elim durumundan, “en acıklı bir iflas-ı harabiyesinden” söz edilir. Neredeyse sadece pamuk tarımıyla geçinen Vilâyet'in yıllık iki milyon liralık ihracatı savaş yüzünden

²⁸ BOA.BEO 4500/337442, 9.1.1918.

²⁹ 1924 Adana Ticaret Rehberi, 44-5.

³⁰ Herwig, *First*, 284.

³¹ Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (İstanbul: İş Bankası, 2013), 461.

³² Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım* (İstanbul: Tan Gazetesi, 1961), 69.

³³ BOA.DH.SYS 123-7/7-11, Şubat 1915.

durmuştur. Çiftçi tarladaki pamuğunu kaldıracak parayı bulamazsa, 1915’de tohum kıtlığı baş gösterecek; bölgenin iktisadî hayatı tümüyle bitecektir. Önerilen, Osmanlı ve Ziraat bankalarının, tıpkı Trabzon fındık üreticisine yaptığı gibi, kredi açmasıdır.³⁴ İhracat yasağı sonucu oluşan durgunluğun sonraki yıl tarımı engelleyip “Vilâyet’in ahval-i iktisadiyesinde buhran” yaratmaması için, Vilâyet, Ziraat Bankası’ndan alınacak 100 bin lira kredinin çiftçiye dağıtılmasını önerir. Ancak Banka’dan istenen yardım alınamaz. Dahiliye, Sadaret’ten bu miktarın hiç olmazsa yarısının mahsul karşılığı verilmesini ister.³⁵ Bu öneri Meclis-i Vükelâ’da uygun bulunur.³⁶

Buna karşın, Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin 27.1.1915’te Dahiliye’ye gönderdiği yazıda, Vilâyet’in çiftçi başına Ziraat Bankası’dan 30, toplamda 15 bin lira istediği, Banka’nın ise o zamana kadar üçte birini ödediği bildirilir. Vali şikâyetçidir.³⁷ Maliye’den Sadaret’e 3.3.1915’te giden yazıya göre, Ziraat Bankası’nın durumu müsait olmadığından, Meclis-i Vükelâ’da Harbiye Nezareti’nin Banka’ya altı ay vade ve %3 faizle 50 bin lira avans vermesi kararlaştırılır ve geçici bir kanun düzenlenir.³⁸

Tahsisat Nisan sonunda bile gelmemiştir. “Buhranın yıkımı” gittikçe artmaktadır. Bu kez talep edilen, arazisini rehin vermesi koşuluyla, çiftçinin arazi bedelinin yarısı değil tümü tutarında kredi almasıdır:³⁹ “Hiçbir çiftçi bankalardan, sarraf ve faizcilerden... en ağır şartlarla bile para alamıyor... Çiftçinin son ümidi... Ziraat Bankası ancak arazi kıymetinin yarısı kadar borç veriyor. Zaten kıymeti düşük takdir edilmiş arazi de hemen tümüyle bankaya merhundur. Bu nedenle çiftçiye emlakının tamamı kadar borç vermek gerekiyor.”⁴⁰

34 BOA.DH.İ.UM 86-1/1-7, 27.9.1914.

35 BOA.BEO 4340/325441; MV 196/124, 24.2.1915.

36 BOA.DH.İ.UM 86-1/1-28, 25.2.1915.

37 BOA.DH.İ.UM 86-1/1-22, 27.1.1915; DH.İ.UM 86-1/1-24, 8.2.1915.

38 BOA.BEO 4341/325530, 3.3.1915.

39 BOA.DH.İ.UM 86-1/1-30, 29.4.1915 ve DH.İ.UM 86-1/1-31, 22.4.1915.

40 BOA.DH.İ.UM 86-1/1-4, 22.4.1915, Adana Valisi’nden.

Savaş, üretimi zora sokarken, talebi artırır. Harbiye'den Dahiliye'ye 1.11.1914'te gönderilen yazıya göre asker elbisesi için 500 ton pamuğa ihtiyaç vardır. Dahiliye Nezareti Harbiye'ye verdiği cevapta bu miktardan fazla pamuğa el konulmamasını, malın da tekâlif-i harbiye değil aşardan alınarak Harbiye bütçesinden mahsup edilmesini ister.⁴¹ Vali'den Dahiliye'ye giden 4.11.1914 tarihli yazıda bu miktardaki pamuğun, aşarın altında biri olduğu bildirilerek, aşar harici pamuk ve susama tekâlif-i harbiye usulünün uygulanmasına gerek olmadığı açıklanır.⁴² Ordunun tekâlif-i harbiye yöntemiyle aşardan fazla miktarda pamuk almak istediği anlaşıyor.

Kasım 1914'te Dahiliye Nezareti Adana ve İzmir'deki pamuk stokunu sorgulamış olmalı ki,

Adana'dan 14.11.1914'te Nezaret'e giden şifrede, tüm vilâyetlerin ihtiyacının sağlanabileceği, tek kısıtın nakliye olduğu bildirilir. Özelikle Tarsus-Pozantı arası için trenle bağlantılı çalışacak otomobillere ihtiyaç vardır.⁴³ İzmir Valisi Rahmi Bey ise, Vilâyet'te yaklaşık 200 ton stok olduğunu yazar.⁴⁴

Ermeni tehcirinin arifesinde ürün bol ve fiyatlar henüz düşüktür. Ordunun ihtiyacına tahsis edilen nakliye aracı sıkıntısına, aşağıda değinilecek ihracat kısıtı da eklenince fiyat düşer; çiftçi ve tüccar zorda kalır.

4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Adana'dan muhtemelen Ocak-Nisan 1915 arasında çektiği telgrafa göre, o yılki ürün bereketlidir. Ancak “maalesef savaş durumu muhtekirlere yardım etmiş”; fiyat düşmüştür: Önceki sene pamuk 4,5 kuruş/kg. (35 kuruş/batman) iken o tarihte 1,3-1,5 kuruştan fazlaya satın alınmamaktadır. Hükümet zor durumdaki çiftçinin imdadına mutlaka koşmalıdır. İki çare önerir: Hükümetin batmanını en az 20 kuruştan (kilosunu 2,6 kuruştan) satın alması ya da çiftçiye kabiliyet ve ihtiyacına göre borç verip karşılığında ürünü depolaması. Durumu yerinde incelemek ve “bu şekilde ihtikâ-

41 BOA.DH.İ.UM 86-1/1-13, 1.11.1914.

42 BOA.DH.İ.UM 86-1/1-15, 4.11.1914; 86-1/1-16.

43 BOA.DH.ŞFR 448/2, 14.11.1914.

44 BOA.DH.ŞFR 448/22, 15.11.1914.

rın önünü almak” üzere tecrübeli bir Maliye veya Ziraat Bankası memurunun Vilâyet’e gönderilmesini ister.⁴⁵ Cemal Paşa’nın kastı açıktır: Tüccar ve çiftçinin zor durumu nedeniyle ortaya çıkan düşük fiyat seviyeleri, Ordu’nun alıma geçmesi için en uygun fırsattır. Aynı mantığı Talat Paşa’nın 1916’da kullandığını göreceğiz.

Diğer ürünler de benzer durumdadır: Vali Hakkı’dan 5.5.1915’te Dahiliye’ye giden yazıya göre, arpa ve buğdayın hasat zamanı çoktan gelmiştir. Mahsul bereketli ve kesretlidir. Ancak her sene çevre illerden gelen 70-80 bin mevsimlik amele, “ahval-i malume” nedeniyle gelmemiştir. Buna çare olmak üzere Vali, Menzil Müfettişliği ve Levazımat-ı Umumiye Riyaseti’ne müracaatla Pozantı-Gülek ve Osmaniye-Raco yollarında çalıştırılmakta olan altı amele taburunun tarıma kaydırılmasını ister, sonuç çıkmayınca Dahiliye’ye başvurur.⁴⁶ İzin, bir ay gibi kısıtlı bir süre için verilir.⁴⁷

Hububatı kaldırmak için makinelere, patoz ve harman makinesi içinse kömüre ihtiyaç vardır. Yapılan denemeler sonucu, kömür yerine pamuk küspesi kullanılabilecektir ve “Vilâyet’te milyonlarca okka pamuk tohumu vardır.” Ancak küspe fabrikalarının ikisi de Mersin’dedir ve Tarsus-Mersin arasındaki tren seferleri düşman gemilerinin tehdidi nedeniyle durmuştur. Ordu, tekâlif-i harbiye, satınalma, vs. yöntemlerle taşıma hayvanlarına el koyduğundan, küspenin nakli için yeterli araba yoktur.⁴⁸ Hayvan yemi olarak kullanılan çığit arzı da düşer.⁴⁹ Barış döneminde zaten ince dengeler üzerinde duran ve kırılgan olan Vilâyet tarımı, savaşın getirdiği olağanüstü koşullar nedeniyle henüz 1915 Mayıs’ında kilitlenir. Bu duruma Hıristiyan tehcirinin etkilerini de eklemek gerekir.

45 BOA.DH.İ.UM 86-1/1-20.

46 BOA.DH.İ.UM 59-1/1-25.

47 Cengiz Mutlu, “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Amele Taburları” (yüksek lisans tezi, Marmara Üni, 2006), 59.

48 BOA.DH.İ.UM 59-1/1-25.

49 BOA.ŞD 2723/28, 1903.

III. Tehcir

1914 sayımına göre, Adana Vilâyeti'nde 341,903 Müslüman, 52,650 Ermeni, 8974 Rum vardır.⁵⁰ Ermeni tehciri Mayıs 1915 sonunda başlar. Posta ve Telgraf Nezareti'nden Vilâyet'e 25.5.1915'te giden şifrede, Ermeni müteahhit ve sürücülerin posta hizmetlerinden çıkarılması istenir.⁵¹ Ağustos 1915'te Şükrü (Kaya) tehciri yönetmek üzere Adana'ya gönderilir.⁵²

Deutsche Orient Bank Şubesi'nden Alman Konsolosluğu'na 15.7.1915'te gönderilen yazıda, Adana Vilâyeti'nden tüm Ermenilerin istisnasız gönderileceği bildirilir.⁵³ Talat Paşa Adana'ya gönderdiği 31.8.1915 tarihli şifre ile Adana, Tarsus ve Mersin Ermenilerinin "aileleriyle birlikte ihrac"ını emreder.⁵⁴

Bir kaynağa göre, 30.8-11.9.1915 arasında Adana Vilâyeti'nden Katolik ve Protestanlar dahil 6000 Ermeni sürülür.⁵⁵ Vali Hakkı'dan Dahiliye'ye 15.8.1915'te gönderilen şifrede, Vilâyet'teki Ermenilerin, Cebel-i Bereket (Osmaniye) liva merkezi ve Islahiye yoluyla Halep'e gönderildiği yazılır. Buna göre, Vilâyet merkezinden o zamana kadar 14-15 bin Ermeni gönderilmiştir. Mersin ve Tarsus Ermenileri "kâmiilen denilebilecek derecede" kara ve demiryoluyla Osmaniye'ye gönderilmiş ve buralarda sevke hazır az sayıda Ermeni kalmıştır. Bağdat Demiryolu inşaatı ve askerî menzillerde çalışan Ermenilerle aileleri hariç tutularak Cebel-i Bereket ve Dört Yol Ermenilerinin tümü tebid edilmiştir.⁵⁶ Kozan, Haçin (Saimbeyli), Fekke, Kars (Kadirli) Ermenileri de arabayla Cebel-i Bereket'e gönderilmiş ve gönderilmektedir.

⁵⁰ BOA.PLK.p 3670/1.

⁵¹ BOA.DH.ŞFR 53/218.

⁵² Raymond H. Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London: Tauris, 2011), 594; Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* (Londra/NY: Continuum, 2011), 111-2.

⁵³ Kevorkian, *Armenian*, 595.

⁵⁴ BOA.DH.ŞFR 55A/23, 31.8.1915. Talat Paşa tehciri neredeyse şahıs şahıs ve bir takvime göre yönetir (BOA.DH.ŞFR 55A/24, 2.9.1915)

⁵⁵ McMeekin, *Berlin-Baghdad*, 254-5.

⁵⁶ BOA.DH.EUM 2. Şube 68/89, 11.10.1915.

Bunlardan Kars ve Kozan'da pek az miktarda Ermeni kalırken, Haçin ve Feke'de o ana kadar sevk edilen ve sevke hazır olanların miktarı için mahalleriyle iletişime geçilecektir. Adana'da Askeriye'ye iş yapmakta olan fabrikalarda çalışan hamal ve amele ile şimendifer kumpanyası ve Askeriye için çalışan müteahhitlerin "sevkinde bin türlü müşkülât" yaşanmaktadır. Bunlar da hesaba katılırsa "merkez ve mülhakatta sevk edilmemiş daha 15-16 bin kadar Ermeni vardır".⁵⁷

Vali Cevdet Bey'in 14.5.1916'taki telgrafına göre, Vilâyet'te fabrika, şimendifer, erbab-ı sanayi ve asker aileleriyle özel emir/izinle kalanların toplamı 14,105'dir. Amanos ve Toros inşaatında çalışan Ermeni amele sayısı, kaymakamlardan ve jandarma kumandanlıklarından gelen bilgiye göre, aileleriyle beraber 20 bin kişiye varır.⁵⁸ Eylül'ün ortasında Adana ve Tarsus'daki Ermenilerin tümü gönderilince, Türkler de şehirleri terketmeye başlar.⁵⁹

Vilâyet'teki Rumların da tehcir edildiği de anlaşılıyor: Adana'dan "tebid edilen" Rum ahaliye ait 500 ton kromun Prusya Harp Nezareti talebiyle Almanya'ya ihracına izin verilir.⁶⁰ Yine 1.4.1919 tarihli bir yazıda "işkân mekânları tebdil edilen" Adana'nın Rum ahalisinden söz edilir.⁶¹ Bunların bir kısmı, Yunan tebaası ile birlikte Maraş'a sürgün edilmiştir.⁶² Sürülenler, "şüpheli" Rumlardır.⁶³

Bağdat Demiryolları'ndan gelen 24.8.1915 tarihli notta şöyle denilir: "Adana'da ticaret, Ermeni takibatları yüzünden ağır zarar görecektir. Adana'da bütün çarşı Ermeni. Pamuk kültürü hemen hemen tamamen Ermenilerin, (...) ticareti Yunanlıların elinde."⁶⁴ Tehcir, Arıkoğlu'nun ifadesiyle, "Adana'yı tamtakır bir boşluk" haline getirince, ortaya pamuk tarım, ticaret ve sanayisinin tüm "paydaş"larını sarsan yeni bir buhran ortaya çıkar. 1915 (1331) üretimi, 1330'un %11'ine,

57 BOA.DH.ŞFR 489/90, 15.8.1915.

58 BOA.DH.ŞFR 519/89, 14.5.1916.

59 McMeekin, *Berlin-Baghdad*, 155.

60 BOA.BEO 4453/333911, 27.1.1917.

61 BOA.BEO 4579/343379.

62 Cengiz Mutlu, "Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)" (doktora tezi, Marmara Üni., 2011), 113.

63 BOA.DH.ŞFR 564/62, 26.9.1917.

64 Dinçer, *Alman*, 531, 605-7, 884.

1916 ve 1917 üretimini ise %7'sine düşer.⁶⁵ Dolayısıyla, tehcidinden sonra ortaya çıkan artık talep değil bir arz “buhran”ıdır.

Çare olarak geçici çözümler önerilir. Dahiliye'den Vilâyet'e 2.9.1915'te gönderilen şifreye göre, yukarıda değinilen iplik fabrikasında çalışan amele Ermeni çocukların sevkleri fabrikayı tatil edeceğinden, yerlerine Müslüman çocukları geçinceye kadar, Harbiye Nezaretî'nin çocuk ve ebeveynlerinin sevklerinin tehirini istediği bildirilir. Fabrikanın işleyişine yetecek Ermeni çocuk sayısının belirlenmesi Vilâyet'e bırakılırken, Müslüman çocukların gerekli önlemler alınarak Ermenilerin yerine geçirilmesi istenir.⁶⁶

Alman sermayesinin Ermeni emval-i metrukesiyle ilişkisi nasıl gelişir? Aydın'da 1914 Rum tehciriyle beraber, Alman Sefaretî'nin iltiması üzerine Rum taşınmazları Anadolu Pamuk Şirketi'ne bırakılmıştır.⁶⁷ Ermeni tehcirinden sonra da, Müslüman tebaanın rehinli mallarının Anadolu Pamuk Şirketi'ne ferağı “caiz” bulunmazken, gayrimüslimlerin taşınmazlarının devrinde, Talat Paşa'nın şifresine göre, sakınca görülmez.⁶⁸ Oysa bu şifreden iki ay önce verilen Meclis-i Vükelâ kararında, aynı şirkete yapılacak ferağ muamelesinin ilgili kanun maddesi çerçevesinde yeniden incelenmesi istenmiştir.⁶⁹

Taşınırlara gelince, Levazımat-ı Umumiye'den Kayseri Mutasarrıflığı'na 7.8.1915'te çekilen şifrede, merkez livadaki Ermeni tüccarın elinde çok miktarda “Amerikan bezi ve yazlık elbise imaline elverişli beyaz pamuk mensucat[ın]... ihtikâra mahal bırakılmaksızın” el konularak İstanbul'a gönderilmesi istenir.⁷⁰ Kayseri, Adana pamuk ve pamuk ürünlerinin Anadolu'ya dağıtıldığı ticarî merkezdir.⁷¹

65 Eldem, *Harp*, 38.

66 BOA.DH.ŞFR 55A/230, 2.9.1915. Avusturya ve Almanya'daki iplik ve dokuma meslek okullarına öğrencilerin gönderilmesi, belki de bu alanda 1915'ten sonra çıkan “eleman açığı”nı gösterir (Dinçer, *Almanya*, 179).

67 BOA.DH.ŞFR 448/39, 14.11.1914; DH.KMS 28/50, 14.11.1914.

68 BOA.DH.ŞFR 52/300, 10.5.1915.

69 BOA.MV 196/135, 4.3.1915. Bu kanun, “Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-u Muvakkat”ın 24.9.1913 tarihli uzatması olmalıdır.

70 BOA.DH.ŞFR 54A/319.

71 Oya Gözel Durmaz, “A City Transformed: War, Demographic Change and Profiteering in Kayseri (1915-1920)” (doktora tezi, ODTÜ, 2014), 51-2.

Tehcir edilen Ermeni tüccara ait stoklar, emval-i metruke komisyonları ile Alman şirketleri arasında ihtilafa neden olur. Talat Paşa Ermenilere ait taşınmazların emval-i metruke komisyonlarına değil, Anadolu Pamuk Şirketi'ne bırakılmasını ister.⁷² Buna karşın örneğin Deutsche Orient Bank'a rehinli bir eve tasfiye komisyonu tarafından el konur.⁷³ Aynı şekilde Deutsche Bank tarafından el konulmuş, depolarda veya mühürlenmiş Ermeni mağazalarında muhafaza edilen taşınurları komisyon memurları sahiplenmeye çalışır.⁷⁴

Alman şirketlerinin tehcir nedeniyle kazançtan çok kayıpları olur: Örneğin banka personeli arasında Ermeniler vardır.⁷⁵ Ancak Alman banka ve şirketlerini en çok tedirgin eden, verdikleri borçların geri dönme ihtimalinin zayıflaması, alınan ipoteklerin hukukî statüsü belirsizleştiği gibi merhun arazilerin değerlerinin de düşmesidir.⁷⁶

IV. Maliyet ve Fiyatlar

1914'te pamuğa getirilen şartlı ihraç izni, 1916'dan itibaren alım fiyatının baskılanması için kullanılır: Vali Hakkı Bey'den 3.1.1916'da Dahiliye Nezaretine giden yazıda, Levazımat-ı Umumiye tarafından istenen alımın, Vali'nin başkanlığındaki bir komisyon tarafından yürütüldüğü belirtilir. Ancak satıcılar pamuğun "büyük bir istikbali olduğunu" bildiği için isteksizdir. Bu nedenle "bütün pamukları almak lazım geliyorsa mutlaka cebri bir muamele" gerekecektir. Böyle bir yola başvurulursa, ilk aşamada şikâyetlerin geleceği ve "bundan müteessiren bu sene kimsenin pamuk ekmek istemeyeceği anlaşıyor" Vali, Dahiliye'ye "böyle bir muamelenin muvafık görülüb görülemeyeceği"ni ve alıma aynı fiyatla devam edilip edilemeyeceğini sorar.⁷⁷

72 BOA.DH.ŞFR 56/50, 16.9.1915. Söz konusu şirket Almanlara mı (BOA.BEO 4341/325518, 1.3.1915) yoksa iddia edildiği gibi Parti'ye aittir (Üngör ve Polatel, *Confiscation*, 113)?

73 BOA.DH.ŞFR 57/192, 30.10.1915.

74 BOA.HR.SYS 2881/11.

75 Deutsche Orient Bank Adana Şube Müdürü Haçık Bupaçyan, kâtip Karabet Kalpakyan, Aram Frenkian ve Josef Malkonyan'ın memuriyetlerinin bir ay daha devamına izin verilir (BOA.DH.ŞFR 55A/24, 2.9.1915).

76 Dinçer, *Alman*, 171; Belgeler, 531, 605-7.

77 BOA.DH.İ.UM 80-1/3-28.

Yazı üzerine Talat Paşa tarafından düşüldüğü sanılan notta farklı bir “yöntem” önerilir: “İcbara lüzum yoktur. Vagonlar zahire nakline tahsis edildiğinden ahali pamuğunu satamayacak ve nakl edemeyecektir... Binaenaleyh bu cihet anlaşılaraq mutedil fiyatla mübayaa etmek lazımdır.”⁷⁸ Paralel bir baskı Askeriye’den gelir: İsmail Hakkı Paşa, tüccarın “fıkr-i ihtikârla” Adana’da pamuk toplayıp depolamasının, ordunun ihtiyacı üzerinde baskı yaratacağını öngörerek, pamuk alım ve ihracının Askeriye’nin tekeline bırakılmasını ister. Fiyatların düşmesi, çoğu Müslüman olan üreticiyi zora sokar.

Bu arada talep hızla artar. Vali’den muhtemelen yine Dahiliye’ye giden 16.1.1916 tarihli yazıya göre, nakil ve ihraç edilememesine rağmen, pamuk Vilâyet içinden ve dışından “oldukça yüksek fiyatla” alıcı bulabilmektedir. Alıcılar muhtemelen Alman ve Avusturya şirketleridir. Vali, “imkân dairesinde mutedil fiyatla Levazım hesabına” alıma çalışacağını bildirir.⁷⁹ Bunun üzerine, Harbiye Nezareti askerî ve sivil ihtiyaç giderilinceye kadar ihracatın yasaklanmasını ister.⁸⁰ Akabinde alınan Meclis-i Vükelâ kararıyla memleket ve ordunun ihtiyacı giderilinceye kadar yabancı ülkelere pamuk ihracı yasaklanır.⁸¹

Vali’den 3.2.1916’da muhtemelen Dahiliye’ye gönderilen yazıda bu önlemin yeterli olmadığı hatırlatılır: Adana ve Tarsus’dan “bir miktar” pamuk alınmışsa da talipler ortaya çıktıkça fiyat yükselmekte, pamuk ve pamuk kozası, Vali’nin deyişiyle, “muhtekir” tüccar ve çiftçi elinde bulunduğundan “mutedil fiyatla... ihtiyacı askeriye’nin temini mümkün” olamamaktadır. Tek çözüm vardır: Pamuk ve kozanın tümüne Hükümet tarafında el konarak “mutedil bir fiyata, peşin para ile mübayaası.”⁸² Bu yolla bir ay içinde 200 küsur bin liralık alım yapıldığı anlaşılıyor.

Alım yöntemi ve “mutedil” fiyat seviyesi başka sorunlar çıkarır: Seyhlioğlu(?), Hüseyin Hüsnü, Bosnalı Salih, Çömlekçioğlu gibi büyük

78 Aynı ifade için bkz. BOA.DH.ŞFR 60/15, 15.1.1916.

79 BOA.DH.İ.UM 80-1/3-28.

80 BOA.DH.İ.UM 80-1/3-26, 27.1.1916, Sadaret’ten Dahiliye’ye.

81 BOA.MV 200/17, 26.1.1916.

82 BOA.DH.İ.UM 80-1/3-28 = DH.ŞFR 507/113, 19.1.1916.

tüccarın 25.3.1916 tarihli şikâyetine göre, Askeriye aldığı malın ödemelerini ertelemektedir. Müştekillerin iddiasına göre, pamuğa Askeriye dışında talip olmadığından, piyasa durgunlaşmış ve tüccarla çiftçi dara düşmüştür: “Tüccarımız muattal [işsiz]; umur-ı zürramız [çiftçimizin işi] muhtel oldu [bozuldu]”.⁸³ Askeriye’nin tek alıcıya dönüşmesi, vagon tahsis etmemesinden, ürünün Vilâyet dışına çıkmasına izni vermemesinden ya da cebri yöntemlere başvurmamasından olabilir.

1917’den itibaren ise üretim iyice azalır. Bu bir taraftan teknik bir sorun olarak görülür: 6.11.1917’de Ticaret ve Ziraat’ten Dahiliye’ye yazılan yazıya göre, pamuk ziraatinin iyileştirilmesi için görevlendirilen uzman König, Anadolu’ya gelecektir.⁸⁴

Öte taraftan, üretimdeki düşüş, maliyet ve satış fiyatı arasındaki ilişki açısından ele alınır. Levazımât-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa’dan 1917’de gönderilen raporda, Adana pamuğunun maliyet ve getirisi kuruş/dönüm cinsinden ayrıntılandırılır (bkz. Çizelge 4). Net ürün, Askeriye’nin alım fiyatı olan 40 kuruş/kıyye üzerinden hesaplanırsa, bir dönümün getirisi 310 kuruştur. Maliyet düşüldüğünde ortaya dönüm başına 150 kuruş zarar çıkar.⁸⁵

Savaş öncesinde dönüm başına giderin 94 kuruş olmasına karşın, 175’i pamuk, 20’si çekirdekten olmak üzere, getiri 195 kuruş/dönümdür.⁸⁶ Hesap kalemlerini birbiriyle kıyaslamak zordur; örneğin ikinci listede aşar yer almaz. Ancak işçilik ve tohum fiyatının çok yükseldiği ve maliyetin Savaş öncesine nazaran en az beş katına çıktığı açıktır. Öte yandan Askeriye’nin verdiği fiyatın, çiftçiye zarara soktuğu da anlaşılıyor: Maliyeti “kurtaran” satış fiyatı, 1916’da 25 kuruş iken, 1917’de 60 kuruşa çıkar.⁸⁷

83 BOA.DH.İ.U.M 80-1/3-28; 80-1/3-33, 30.3.1916.

84 BOA.DH.EUM.SSM 14/44.

85 ATASE.BDH 3779-28-001, Levazım-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı’dan Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı’na, 4.2.1917 (Umum Kumandanlığı, Cemal Paşa’ya Temmuz 1917’de Yıldırım Orduları kurulduktan sonra verildiği düşünülen unvandır. Ancak henüz Şubat 1917’de ihdas edildiği anlaşılıyor).

86 1924 Adana Ticaret Rehberi, 52.

87 1916 tarihli bir hesaplama göre giderler 195 kuruş ve 2 kıyye, gelir ise 10 kıyyedir (ATASE BDH.3779.28.001.005). Buna göre, 25 kuruş/kıyye üzerindeki fiyatlar kazançlıdır. 1 Kıyye~1,3 kg. Kitabın kalanında ağırlık birimi mümkün olduğunca kilograma çevrilmiştir.

Fiyatlardaki yükselme eğilimi, Meclis-i Mebusan telgrafına düşülen 11.12.1916 tarihli derkenardan anlaşılabilir: Askerî fabrikalar ihtiyacı üretimden kat kat fazladır. Fabrikaların yüksek alım fiyatı nedeniyle üretimi kesmek zorunda kalmamaları için, “kanunen pamuğa fiyat tayin edildiği” bildirilir. Bu fiyat çiftçinin tüccara sattığı fiyattan “her halde fazla olmakla çiftçinin şikâyetine mahal kalmamış ise de gerek zengin çiftçinin bir kısmı gerek bazı tüccar[ın] pamuk mübayaa muamelesiyle ticaret etmek istedikleri” şüphesi de dillendirilir.⁸⁸

Burada kastedilen, ihracat amaçlı ticaret olmalıdır. Nitekim Almanya ve Avusturya-Macaristan, piyasa fiyatının iki ya da üç, başka bir kaynağa göre dört beş katını öder.⁸⁹ Harbiye’den Sofya Sefareti’ne 6.4.1915’te giden şifrede Askeriye’ce tekâlif-i harbiye suretiyle alınan ve Hükümet’çe ihracı yasaklanmış pamuk ipliklerinden “külliyyetli mikdarının fahiş fiyatla satıldığı” hakkında bir “ihbar”dan söz edilir.⁹⁰

1913’te 5,3 kuruş/kilo olan Adana pamuk fiyatı, 1914’te 5,7, 1915’in başındaki geçici ihracat daralması nedeniyle yaşanan kısa süreli bir düşüşün ardından 6,2 kuruşa çıkar.⁹¹ 1916’da (1332) 25 kuruşa kadar alım yapılır.⁹² Bir belgeye göre İstanbul, diğerine göre Adana’da yapılan bir görüşmede 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa’nın tüccar ve çiftçi ile yaptığı görüşme sonucu 1917 alım fiyatı 40 kuruş olarak belirlenir.⁹³ 1918’e gelindiğinde pamuğun kilosu 51,5 kuruştur.⁹⁴

Ücretli emek istihdamının kısıtlı ve ekim ölçeğinin görece küçük olduğu Nazillî’de çoğu Müslüman otuz civarında pamuk üreticisi 2.12.1916’da Dahiliye’ye bir telgraf göndererek çiftçi ve pamuğun durumunu anlatır.⁹⁵ Ekin 1915’te çekirge saldırısına uğrar; 1916’da Men-

88 BOA.DH.İ.UM.EK 25/31.

89 Toksöz, *Nomads*, 200; Dinçer, *Alman*, 459, 493.

90 BOA.HR.ŞFR.04 687/7, 24.3.1915.

91 Eldem, *Harp*, 53.

92 ATASE.BDH 3779-28-001-014, 21.6.1918.

93 ATASE.BDH 3779-28-001-017 ve 17a, 29.6.1918. Ancak 26.5.1917’de Şark Alman Ticaret Şirketi’ne hallaç ve tezgâh altı (iplik imalatı sırasında ortaya çıkan döküntüler) pamuk kıyyesi 6 kuruştan satılır.

94 Eldem, *Harp*, 53.

95 Aydın’daki yaygın mülkiyet biçimi 20-30 hektar arası, çoğu Rumlara, kısmen Türklerle ait arazilerden oluşuyor; 1200-1500 hektarlık büyük çiftliklere de rastlanıyordu (Issawi, *Economic*, 246).

deres taşar. Arazilerinin çoğuna pamuk ekmişlerdir. Ancak 1916'da da "tohumun neşv ü nema etmesiyle" başlayan çekirge "illeti" ve devam eden şiddetli kuraklık etkisiyle pamuk ürünü önceki seneye kıyasla %80-90 oranında azalır. "Ahval-i hazire" nedeniyle işçi ücretleri alışılabilen 4 katına çıkar ve pamuğun kilosu 15 kuruşa mal olur. Bu, önceki sene maliyetinin beş katıdır. İki senedir "olgun mahsul" elde edemediklerinden mali durumları bozulmuş, Ziraat Bankası ve "sa-ireye" borçları artmıştır. Geçim endişesi taşırken, bu sefer de İzmir Vilâyeti'nce alınan bir kararla pamuğa, İzmir'e kadar taşıma masrafı da sahibine ait olmak üzere 10 kuruş/kıyye (7,5 kuruş/kg.) fiyat biçilir. Üstelik ürün bedeli, çiftçinin önceki borcuna mahsup edilecektir. Vilâyete yapılan başvuruda, emek hariç diğer masrafların 15 kuruş olduğunu, alım 15 kuruştan yapılsa bile, ziraatin tümüyle duracağını savunurlar. Ellerindeki 130 ton kadar pamuğun sermayesinin dörtte biri fiyatına alımı halinde, Hazine yarım milyon kuruş kadar kazanç sağlasa da üç bin çiftçi ailesi perişan kalacaktır. Dikkat edilirse, Nazilli'de genel olarak maliyet, özellikle de işgücü maliyeti, mülkiyet ve emek istihdam biçimi nedeniyle Adana'dan oldukça düşüktür. Alım fiyatı, buna rağmen, maliyetin altındadır.

Müstediler "Hazine'nin daima nefine hadim [menfaatini gözeten] bir... anasına mensub" olduklarından, muhtaç olmasalar ürünlerini Hükümet'e bağış olarak bile vermeye hazırdır. Değerinin %5 eksikliğini kabule "vicdan ve himmet-i İslamiye[nin] sevk-i tabiiyle" hazır olsalar da çiftçiden istenen fedakarlık yükü, Vilâyet'teki "fabrika ve müessesat-ı saire-i ticariyeye teşmil" edilmediğinden, yarım milyon sermayesinden ve yarım milyon kuruş da gerçek değerinden olmak üzere bir milyon kuruşa varan zararın üç bin hane halkına münhasır kalacağından şikayet edilir. Talep ettikleri, mallarının "mutedil" bir fiyatla alınmasıdır. Aksi takdirde, pamuk tarımı duracaktır. Vilâyet'e göre, çiftçi fiyatla ilgili şikâyetini sonradan geri çeker.⁹⁶ Düşük fiyatın mağdurları aslında tüm vatandaşlardır: Askeriye'nin verdiği maliyet-altı fiyat, sadece Müslüman tüccar ve çiftçiyi değil, Hazine'yi de zarara sokar.

96 BOA.DH.İ.UM.EK 25/31, 11.12.1916.

V. İhracat (Ülke/Mıntıka/Vilâyet dışına)

Fransa ve İngiltere'nin pamuklu tüketimi savaştan etkilenmezken, Avusturya-Macaristan'ın dokuma üretimi 1917'de, 1913 düzeyinin %20'sinden aşağı düşer ve ordu ihtiyacını karşılayamaz duruma gelir.⁹⁷ Bu, Osmanlı pamuğuna talebi artırır. Pamuk gerek Türkiye gerekse müttefikleri için “azam-ı ihtiyacat”tan sayılır.⁹⁸ Harbiye Nezareti'ne ait 17.7.1915 tarihli yazıda, Alman ordularının ihtiyacı için İstanbul'dan tedarik edilecek 650 ton pamuğun ihracına hemen izin verilmesi istenir.⁹⁹ Alım yetkilisi Alman Şark Pamuk Kumpanyası'dır. İhracat listesinde Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan da bulunur (Çizelge 4).

Adana-İstanbul sevkiyatının, Osmanlı menzil müfettişliklerinin yanı sıra, Almanların da denetiminde olduğu anlaşılıyor: Adana, Mersin ve Tarsus gibi depo alanlarında¹⁰⁰ toplanarak Kelebek (Darak Köyü) İstasyonu'na getirilen yapağı ve pamuk, Alman İstasyon Kumandanlığı nezaretindedir.¹⁰¹ Bağdat Demiryolu Pozantı civarında kesintiye uğradığından, menzil hatının başlangıcı olan Gülek'e muhtemelen dekoville gelen pamuk buradan Alman otomobilleri ile Pozantı'ya taşınır.

Yukarıda anlatıldığı üzere, 29.11.1914 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında aralarında muhtemelen pamuğun da bulunduğu listedeki eşyaya ihraç yasağı konulur.¹⁰² Kasım 1914'te, ihraç yasağı sırasında, Adana Vilâyeti'nce, “bankalara ve tüccara” ait iki-üç bin balya pamuğun seveke hazır iskelede beklemesi “mahzurdan salim olmayacağı” için ihraç izni istenir. Meclis-i Vükelâ başvuruyu değerlendirir ve Askeriye'nin

97 Hautcoeur, Pierre-Cyrille. “Was the Great War a Watershed? The Economics of World War I in France”, 171; Broadberry, Stephen, Howlett, Peter. “The United Kingdom during WWI: Business as Usual?”, 213; Max-Stephan Schulze, “Austria-Hungary's Economy in World War I”, 86. Her üç makale de S. Broadberry, M. Harrison (eds.), *The Economics of WWI* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2005) içinde yer alır.

98 ATASE.BDH 3779-28-001-008, 21.3.1918.

99 BOA.BEO 4426/331902, Ağustos 1916.

100 ATASE.BDH 1190-261-001, 1.5.1916.

101 ATASE.BDH 1190-261-002-001, 23.3.1917.

102 BOA.MV 195/19 (belge ekinde liste yoktur).

ihtiyacı sağlandıktan sonra kalan pamuğun ihracına izin verilmesine karar verir.¹⁰³ 1916 tarihli bir yazışmadan ihraç edilecek pamuklardan tekâlif-i harbiye payı alındığı anlaşıyor.¹⁰⁴

Sadaret'ten Dahiliye ve Harbiye Nezareti'ne giden 8.12.1914 tarihli yazıda ise, “memalik-i ecnebiyeden bazı müesseselerin müracaatı üzerine” koyun, kuzu derisiyle yün ve pamuk ihracının “ne ölçüde” yasak olduğu sorulur. Her ne kadar listedeki eşyanın ihracı mutlak surette yasaksa da sivil ve askerî ihtiyaçtan fazla olup ihracında iktisadi fayda görülen maddelerin “mübadele suretiyle ve bir menfaat” karşılığı müttefik ve bitaraf ülkelere verilmesi yönünde karar alınması istenir.¹⁰⁵ Anlaşılan, Savaş'ın henüz başında müttefiklerin talepleri, ihraç yasaklarını aşındırmaya başlar. Nitekim 15.12.1914 tarihli bir nota göre, Harbiye Nezareti, 25.10.1914'te yapılan başvuru üzerine Alman ordu ihtiyacı için Anadolu'dan pamuk ve diğer ürünlerin alım imtiyazını Alman Şark Pamuk Kumpanyası 'na verir; Alman Sefareti, yasağa rağmen, Dahiliye Nezareti'nden İzmir ve Adana Valilerini, Kumpanya'nın ihracatına izin vermesi ve ürünlerle nakliye araçlarına el koymaması konusunda uyarmasını ister.¹⁰⁶

15.12.1914 tarihli kararda ise, pamuk, “mukabillerinin nakden veya aynen idhali” vesika ile ispat edilmek veya Hükümet'çe belirlenecek eşya ile mübadele olunmak şartıyla ihracına izin verilen 2 no. lu listedeki eşya arasında yer alır.¹⁰⁷ İhracattan, gümrük resmi nedeniyle Hazine de yararlanacaktır.¹⁰⁸

15.12.1914 kararnamesinden sonra, Adana çiftçi ve tüccarı, dış taleple Ordu'nun ihraç kısıtı arasında sıkışır kalır. Mübadeleyle ihraç formalitesi, uzun, karmaşık, Adana Valisi'nin ifadesiyle “fiilen imkânsız” bir süreçtir. Tüccarın uluslararası bağlantıları olsa bile savaş

103 BOA.MV 195/49, 15.11.1914.

104 BOA.DH.İ.UM 77-2/1-21.

105 BOA.BEO 4324/324269.

106 BOA.DH.KMS 28/50, 15.12.1914.

107 BOA.MV 195/61; BOA.BEO 4348/326072, 17.12.1914. İki listede de yer almayan ürünlerin ise, Ticaret ve Ziraat ile Harbiye Nezareti'nden onay alındıktan sonra ihraçı uygun görülür (BOA.MV 196/70, 14.2.1915, MV 196/136, 28.2.1915).

108 BOA.DH.UMVM 129/49, 28.11.1914.

dönemi mevzuatı belirsizliklerle doludur: Örneğin 1915 Nisanı'nda Bulgaristan Sefareti tarafından, Romanya'da oturan Bulgar asıllı Yako Ascher Levy'nin İzmir'deki Şark Sanayi Şirketi'nden satın aldığı 2000 paket pamuk ipliğinin un ve kuru fasulye karşılığı Bulgaristan'a ihracı iltimas olununca, bir dizi sorun belirir: Öncelikle pamukla ilgili şartlı ihraç izni olmasına rağmen, ipliğin statüsü belirsizdir. İkincisi, karşılık olarak getirilecek eşyanın çıkışına muhatap ülkenin ruhsat vermesi gerekecektir.¹⁰⁹

Nezaretlerin kararnameyi yorumlama şekli farklıdır. Maliye Nezareti'nin, 3.2.1915'te Dahiliye'ye gönderildiği yazıya göre, pamuk, "aslında dışarı satış yasağı olan, ancak dost ve bitaraf ülkelere mübadeleden ihracı" Meclis-i Vükelâ kararıyla tebliğ edilen listelerden ikincisinin kapsamındadır. İhracı, bedelinin "nakden veyahud mukabilinde" eşya ithali, durumun belgeyle ispatı ve "memleket ihtiyacı dikkate alınarak hükümetçe tayin olunacak maddeler ile mübadele olunması" şartıyla mümkündür.

Oysa Harbiye Nezareti Kararname'yi farklı bir yorumla uygular: Adana Vilâyeti'ne göre, Nezaret, 17 ve 20.1.1915 tarihli telgraflarıyla pamuğun ihracını "katiyen" yasaklar.¹¹⁰ Nitekim Trieste'ye ihracat yapmak isteyen Harbiye Nezareti müteahhitlerinden Mersinli Hayk Gazardisyan (?) Efendi, gümrüğe yaptığı başvuru sonrasında, Adana Vilâyeti'nden olumsuz cevap alır. Vilâyet, Nezaret'in 17.1.1915 tarihli telgrafına atfen pamuğun ihracını yasaklamak zorunda kalmıştır. Maliye Nezareti, müteahhit başvurusunu bu tarihten önce yaptığı için ihracata izin verilmesini ister.¹¹¹

Mersin Mutasarrıflığı'nın 6.2.1915 tarihli telgrafı, pamuğun 2 no. lu listeye girmesinin sakıncalarını sıralar. Tüccarın elinde iç piyasada tüketilmeyecek kadar büyük bir stok (100 ton) vardır. Oysa ticaret ve nakliye imkânları kısıtlanmıştır. Öncelikle ihracat için tüccarın karşılığında altı ay zarfında Türkiye'ye eşya getirmeyi taahhüt etmesi ve getiremediği takdirde bedelini nakden gümrüğe yatırması şartının yerine getirilemez olduğu belirtilir. İkinci olarak İtilaf ablukası sürdükçe

¹⁰⁹ BOA.BEO 4348/326072, Hariciye'den Sadaret'e, 7.4.1915; BOA.BEO 4349/326143.

¹¹⁰ BOA.DH.SYS 123-7/7-11, 4.2.1915.

¹¹¹ BOA.DH 123-7/7-11, 3.2.1915.

hiçbir kaptanın gemisini tehlikeye atarak Türkiye’den kaçak olarak mal çıkarmaya ve hiçbir ticarethanenin kaçağa mal vermeyeceği açıktır. Karşılık olarak karayolu üzerinden mal getirebilirse de yöre tüccarının bu yolda taahhüde girmesine imkân yoktur. İhracatın bu şekilde fiilen engellenmesi, çiftçi “ve memleket menfaatine 12 kuruştan 26 kuruşa [/batman olmalı] kadar çıkan piyasayı tekrar kıırarak” halka zarar verecektir. Sevkiyat bir şekilde çözülsün bile, konsolosluk bürokrasisinin ortaya çıkacağı ve bunun sonuçta Amerikan pamuğunu Avrupa piyasasına sokup Adana pamuğu için “mahreclerin kapanmasına” neden olabileceği Ticaret Odası, Osmanlı ve Deutsche Bank direktörleri ve bütün pamuk tüccarları tarafından ortaklaşa yapılan başvuruda dile getirilir. İhraç senedinin yeterli olması gerektiği savunulur.¹¹²

Aynı uyarıyı Dahiliye de yapar: Dahiliye’den Sadaret’e 17.2.1915’te gönderilen yazıda belirtildiği gibi, tüccarın ihracat şartlarına uyması “fiilen imkansız” olduğundan, pamuklar depodan çıkmamakta, ticaret kısıtlanmakta ve piyasa küçülmeye yüz tutmaktadır.¹¹³ Ereğli kömürü için Balkan Savaşı’nda yaşanan endişe Büyük Savaş’ta pamuk için dile getirilir.

Öyle görünüyor ki sonunda bir orta yol bulunur. 28.2.1915’te Dahiliye’den Adana Vilâyeti’ne giden yazıda Ordu’nun “pek mühim ve mübrem derecede” ihtiyacı olan iki milyon kilo pamuğun sağlanması şartıyla Harbiye Nezareti’nin pamuk ihracına cevaz gösterebileceği bildirilir.¹¹⁴ Romanya’da oturan Levy’e 7.4.1915’te izin verilmezken, David İsak Mitrani’nin Bulgaristan’a üç vagon ham pamuk ihracı, Edirne gümrüğünde önce engellenirse de 3.5.1915’te Harbiye Nezareti’nin onayıyla gerçekleşir.¹¹⁵ Aynı şekilde Romanya’da oturan Jorj Efendi’ye karşılığında mal getirmesi şartıyla ihraç izni verilir.¹¹⁶

112 BOA.DH.İ.UM 86-1/1-25, 2.12.1914 ve DH.İ.UM 86-1/1-26, 7.2.1915.

113 BOA.BEO 4340/325441, 17.2.1915.

114 BOA.DH.SYS 123-7/7-11.

115 BOA.BEO 4353/326429; DH.İ.UM 77-1/1-18, 20.5.1915.

116 BEO 4349/326132, 3.4.1915. Bu kişi, 1.2.1915’te “kendisine tüccar süsü veren bir takım muhtekirlerden olması muhtemel” bulunduğu için izin alamayan Jorj Efendi midir (BOA.BEO 4334/325044)?

Kısa süreli bir serbestiden sonra 1916'da ihracat zorluğu veya yasağı yeniden devrededir: Vali Hakkı Bey'den Dahiliye'ye 15.1.1916'da giden şifreye göre, çiftçi ve tüccar pamuğun ihraç edilemeyeceğinin farkındadır. Öte yandan Vilâyet'in içinden ve dışından birçok talibi olduğundan pamuğa “oldukça yüksek fiyatla” alıcı bulunabilmektedir. Vali, Ordu'nun da “bu suretle malını satmak isteyenler ile fiyatça uylasınca” alım yapabileceğini bildirerek zor kullanımını onaylamadığını ima eder ve “mutedil” fiyatla Levazımat-ı Umumiye hesabına alıma çalışacağını bildirir.¹¹⁷ Vali bir fiyat uzlaşısı önerir. Vali ile Ordu arasındaki ihtilaf, fiyatlardaki değişkenliği de açıklamaktadır.¹¹⁸

Öte yandan Harbiye'den Sadaret'e gönderilen 25.1.1916 tarihli yazıda, “ordu ile memleketin pamuk ihtiyacı tatmin ve izale edilinceye kadar” Meclis-i Vükelâ 'ca ihraç yasağı kararı alınması istenir.¹¹⁹

İhracatın bundan sonraki seyri değişir. Öncelikle izin, ihracatçı kuruluş/şahsa bağlı olarak verilecektir. Buna en ilginç örnek, 1916'da yaşanan ihtilafır. Hilâl-i Ahmer, 24.5.1916'da Dahiliye Nezareti'nden alımı kararlaştırılmış 300 ton pamuğun Adana'dan İstanbul'a getirilmesi, ardından çamaşır, bez ve hidrofil pamuk mukabilinde Almanya ve Avusturya'ya ihracı için gerekli muamelenin yapılması için izin ister. Konu 29.5.1916'da Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne aktarılır. 3.6.1916'da gelen cevapta, Harbiye Nezareti'nce o tarihe kadar (Hilâl-i Ahmer'e?) 3500 ton pamuk için izin verildiği ve ilave ihracat için Hilal-i Ahmer'in Askeriye'ye müracaatının gerektiği bildirilir. Eylül ayında kurulan İhracat Heyeti'nden¹²⁰ Sadaret'e giden yazıda, ihracatın ticarî amaçlı olmadığı ve İhracat Kanunu'ndan muaf olması gerektiği savunulur.¹²¹ Bir ay sonra Meclis-i Vükelâ'dan ihracat izin çıkar.¹²²

İkinci örnek daha karmaşıktır: Meclis-i Vükelâ 1917'nin başında Askeriye için Avusturya'dan getirilecek “bazı levazıma” mukabil 1200

¹¹⁷ BOA.DH.ŞFR 509/13, 15.11.1915.

¹¹⁸ BOA.DH.ŞFR 509/13, 15.11.1915.

¹¹⁹ BOA.BEO 4395/329604.

¹²⁰ *Düştur*, T2/C8, 1285, 14.9.1916.

¹²¹ BOA.BEO 4441/333029, 25.10.1916; DH.İ.UM.EK 24/67, 26.11.1916.

¹²² BOA.DH.İ.UM 77-2/1-27; 77-2/1-38; BOA.MV 202/96, 2.7.1916.

kilo ve Hicaz ve Askerî Demiryollar ve Limanlar İdaresi tarafından Almanya'ya sipariş verilen "bazı alat ve edevata" karşılık ayrı bir partide 500 ton "hallaç tezgahaltı" pamuğun gönderilmesine izin verirken, yine İdare tarafından Almanya'ya sipariş olunan "bazı levazımın" temini için Şark Alman Ticaret Şirketi'ne satılan 1280 ton pamuğun ihracına bir ay sonra izin vermez. Kararın gerekçesinde, talebin dayandırıldığı İhracat Kanunu'nun 7. maddesinden amacın, ihraç edilecek pamuğa karşılık "elbise gibi mevadd-ı mamulat-ı ecnebiyenin idhalini temin etmekten ibaret" olduğu, bu nedenle levazıma karşılık pamuk ihracının caiz olmayacağı belirtilir.¹²³

Bu karar değişikliğinin nedeni açık değildir; ancak ihracatın rekabet ve pazarlığa konu olduğunu gösteren bir dizi bulgu vardır: Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e gelen 15.5.1916 ve oradan ilgili nezaretlere gönderilen 1.6.1916 tarihli yazılarla, Harbiye Nezareti'nin 1915 mahsulünden Almanya'ya ihracına izin verdiği 4500 tondan 2500 tonun Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi, kalanının Anadolu Millî Mahsulat Şirketi tarafından ihracına izin verilir.¹²⁴ İhracat imtiyazı Cemiyet'in şirketleri ile Askeriye arasında pay edilir. Bu geçici bir denge olsa gerek: Örneğin Millî Mahsulat'a ait yapağı ve ipek stoklarına Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'nca el konulur. Malın sevkiyatını bizzat İsmail Hakkı Paşa takip eder.¹²⁵

Ancak bir ay içinde dengelerin değiştiği veya ilave pamuk stoklarının keşfedildiği anlaşıyor: Sadaret'ten Harbiye, Dahiliye, Ticaret ve Ziraat Nezaretlerine 22.6.1916'da gönderilen yazıda, Anadolu Millî Mahsulat'ca satın alınacak 5000-5750 ton kadar pamuğun Almanya ve Avusturya-Macaristan'a ihracının, Harbiye Nezareti'nden gelen bilgi üzerine Meclis-i Vükelâ'ca uygun görüldüğü bildirilir.¹²⁶ Millî Mahsulat Şirketi'nin "kota"sı kısa süre içinde üç katına yükselir. 1916, millî şirketlerin yılıdır.

¹²³ BOA.MV 206/2, 11.2.1917; MV 208/28, 25.5.1917; MV 208/86, 27.6.1917.

¹²⁴ BOA.BEO 4414/331008, 15.5.1916; BOA.BEO 4415/331067, 1.6.1915.

¹²⁵ ATASE.BDH 1798-308-1- 74, 29.3.1917.

¹²⁶ BOA.BEO 4419/331420, 20.5.1916.

Yün, tiftik ve pamuk ihracı Savaş'ın kârlı işlerindendir. Bu ürünler 4-5 misli fiyatla Almanya ve Avusturya'ya satılabilmektedir.¹²⁷ Ordu ve Donanma Pazarı “askerî elbise” karşılığı Avusturya'ya 300 ton pamuk gönderir.¹²⁸ Hilâl-i Ahmer, Adana'dan 1915-17 senelerinde toplam 240 ton pamuk alır, Sirkeci'de 1919'da büyük bir pamuk deposu vardır. Bir teftiş raporunda, Cemiyet'in 1917 senesinde Almanya'ya 175 ton pamuk gönderip karşılığında Amerikan bezi ithal ettiği geçer. Cemiyet'in 1916-17 ihraç miktarları, yıllık toplam üretimin sırasıyla %9 ve %15'idir.¹²⁹ Mütareke teftişlerinde Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'nin de savaş sırasında pamuk ticareti yaptığı ortaya çıkar.¹³⁰

İhracat izni olan merciler, Hilâl-i Ahmer ve Millî Mahsulat Şirketi gibi imtiyazlı kuruluş ve şirketlerin yanı sıra Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi'dir. Bandırma'da doğrudan İsmail Hakkı Paşa'dan emir alan Askerî İhraç Kumandanlığı adlı bir birim bulunur.¹³¹

İhracat sorunu vilâyetler veya iâşe bölgeleri arasında da yaşanır. 23.7.1916 tarihli geçici kanunla ülke iâşe bölgelerine ayrılınca, bölgeler arasında belirli gıda maddelerinin dolaşımı yasaklanır.¹³² Pamuk bu yasak kapsamında olmamakla beraber, örneğin Harbiye Nezareti'nin uyarısı üzerine Çanakkale-Gelibolu'daki 5. Ordu mıntıkasındaki vilâyet ve livalarda¹³³ ihracı geçici olarak yasaklanan hammadde arasında yer alır. Yasak kısa sürer: 15.11.1916'da alınan süresiz yasak kararı, 12.3.1917'de geçiciye çevrilir, 5.4.1917'de, Ticaret ve Ziraat Nazırı'nın uygulamanın üreticileri zora düşüreceği yorumu üzerine kaldırılır.¹³³

22.11.1917'de Elazığ Valisi Rafet Bey'den Dahiliye'ye gönderilen şifrede, 2. Ordu Kumandanlığı'nın, Vilâyet dışına pamuk satacak olanların ürünün %25'ini orduya bırakmaları ve ihraç vesikası almalarının

¹²⁷ Dinçer, *Alman*, 459, 493.

¹²⁸ BOA. MV 208/80, 24.6.1917

¹²⁹ KA 546/40; KA 645/163; BOA.BEO 4688/351587; BOA.DH.İUM 77-2/1-21.

¹³⁰ *Sabah*, 23.2.1919.

¹³¹ ATASE.BDH 1798-308-1-26.

¹³² Öğün, *Kafkas*, 56-7.

¹³³ BOA.MV 203/139, 15.11.1916; MV 207/12, 12.3.1917; MV 207/68, 5.4.1917; BOA.BEO 4463/334666, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Sadaret'e, 21.3.1917.

zorunlu kıldığını bildirir. Vali, pamuğun Vilâyet'ten ihracının yasak olmadığı, dolayısıyla vesika alınmasına da gerek olmadığını yazarsa da Kumandanlık “muhtaç olduğu her nevi” maddenin ihracına yasak getirebileceğini beyan eder.¹³⁴ Askerî ve sivil otorite böylece 2. ve 5. Ordu mıntkasında karşı karşıya gelir.

Ticaret ve Ziraat Nezaretî'ne göre, mıntika ihraç yasağı anlamsız ve zararlıdır: İaşe mıntkaları arasına geçiş yasağı konursa, alıcı ve satıcılar gizli anlaşmaya (“muvaazaa”) başvuracaklar; bunun engellenmesi de zor olacaktır. İkinci nokta ise daha çarpıcıdır: Almanya ve Avusturya hükümetleriyle daha önce yapılan anlaşma (“itilaf-ı ahir”) gereği yabancı tüccarlar pamuk, deri vs. gibi malları almaya izinli olduğundan,¹³⁵ vilâyetler arası geçiş yasağı bunlar açısından kârlı, üretici ve yerel sanayii için ise yıkıcı olacaktır. Her ne kadar vilâyetlerdeki ihracat heyetleri tarafından emtiaya kıymet biçilse de fiyatların gerçek seviyesine gelmesi, pazarın büyüklüğüne ve alıcıların çokluğuna bağlıdır.¹³⁶ İhraç yasağı, rekabeti önleyecek ve fiyatı düşürecektir. Ticaret ve Ziraat Nezaretî'nin örneğin Hüdavendigar Vilâyeti'ne konan ihraç yasağının kaldırılması için yaptığı uyarıya rağmen, Askeriye'ce pamuğun diğer mıntıklara geçirilmesine izin verilmediği, buna karşın yurtdışına ihracına göz yumulduğu ve yasağın müttefik tüccarlarının işine yaradığı anlaşıyor.

VI. “Hurda” Pamuk

Pamuk sıkıntısı, ülkeleri ikame çözümlere zorlar: Alman Hükümeti selülozdan kumaş üretimini teşvik eder.¹³⁷ Kâğıttan üretilen elbiseler İstanbul'da da satışa sunulur.¹³⁸ Türkiye'de ise başka “çare”ler bulunur.

Ermeni tehcirinden sonra, “kirli”, “tezgahaltı” pamuk veya “pacıvra”, “iplik destesi”, “kırpıntı” veya “melbusat” gibi terimlerle adlandırılan maddelerin ihracına başlanır. İzmir-İstanbul yolu ile mütte-

134 BOA.DH.ŞFR 572/13, 5.11.1917.

135 Harbiye Nezaretî'nin izni kastediliyor olmalıdır (BOA.DH.KMS 28/50).

136 BOA.BEO 4463/334666, 21.5.1917.

137 Herwig, *First*, 284.

138 Selma Ekrem, *Peçeye İsyân* (İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1998).

fiklere gönderilen ürünler arasında üzüm, incir, pamuk gibi geleneksel kalemlerin yanı sıra “eski elbise” ve “paçavra” bulunur.¹³⁹ İsmail Hakkı Paşa, kirli pamukların ihracına izin verilmesini emreder.¹⁴⁰

Bunların mahreci belirsizdir. Bir kısmının Yedikule vs. gibi iplik fabrikalarının atık/yan ürünleri olduğu düşünülebilir.¹⁴¹ Ancak her durumda, açık olan, ihraç pamuğun, tarım ürününden ibaret olmadığıdır: 1915’te pamuk üretimi 10 bin balya, yani 2000 tondur. Buna karşın sadece Askerî Demiryolları ve Millî Mahsulat’a 5100-5800 ton için ihraç izni verilir.¹⁴²

Özellikle 1916’da bir bolluk yaşanır. 1916 üretimi, 1914’ün %7’sine düşmesine rağmen, 1916’da Pozantı’da “bütün eşya park mahallerini” pamuk, yün ve iplikler “istila etmiş”tir. Toros hattı menzil kumandanı, tahsis edilen vagon sayısının üçe katlanmasını ister; aksi takdirde, emvalin “tahliyesi epeyce zaman” alacaktır. Pozantı’ya İzmit Mensucat Fabrikası’na ait 20 ton “atik” pamuk gelecektir.¹⁴³ 1916’da zirveye çıkan “ikinci el” pamuk ürünleri ihracatı 1918’e kadar azalarak sürer (bkz. Çizelge 5).

VII. Alıcılar ve İhtikâr

En büyük alıcılar Askeriye’nin farklı kanatlarıdır. Pamuğun ilk aşarını doğrudan Ordu alır: 4. Ordu Kumandanlığı’na 1.10.1916’da giden telgrafa göre, Ordu ihtiyacı için Adana Vilâyeti’nden alınması emredilen 100 ton pamuk aşardan verilir.¹⁴⁴ 1917’de aşarın yarısı 4. Ordu, diğer yarısı Levâzımat-ı Umumiye adına, aşar kadar bir miktar da yine 4. Ordu için satın alınacak ve bedeli satınalım tarihinde Adana pamuk borsa fiyatı üzerinden Ordu tarafından ödenecektir.¹⁴⁵ Başka bir bel-

¹³⁹ Morali, *Mütareke’de*, 66.

¹⁴⁰ ATASE.BDH 1798-308-1-26, 25.10.1916.

¹⁴¹ İzmir’deki askerî imalathane için bkz. BOA.DH.EUM 2Şb 27/42, 3.6.1916.

¹⁴² BOA.BEO 4414/331008, 15.5.1916; BOA.BEO 4415/331067, 1.6.1915.

¹⁴³ ATASE.BDH 1190-261-002-002, 14.10.1916 ve 002-017a, Ağustos 1916. Bkz. Ögün, *Kafkas*, 23.

¹⁴⁴ BOA.DH.İ.UM.EK 25/38, 1.10.1916.

¹⁴⁵ ATASE.BDH 3234-51-1, 17.5.1917.

geye göre, savaşın başından bu yana mahsulün yarısı, menzil teşkilâtı tarafından alınmakta, dörtte biri, gerektiğinde Ordu'ca alınmak üzere sahibi elinde depo ettirilmekte, dörtte birinin ise menzilden verilen vesika ile sahibinin “istediği fiyat üzerinden arzu ettiği yerde” satışına izin verilmektedir.¹⁴⁶

Menzil hattına gelen pamuk içinde, 8. Nakliye Şubesi, Levazımat-ı Umumiye bez fabrikaları, Askerî Demiryolları (bkz. Bölüm B2), İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti, İzmit Mensucat Fabrikası, Umum Demiryolları ve Limanlar İdaresi'ne ait olanlar vardır.¹⁴⁷ Öyle görünüyor ki, Cemal Paşa sadece 4. Ordu veya Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı unvanıyla üretimi denetlemekle kalmaz, Bahriye Nazırı olarak tüketim tarafında da pamuğa taliptir: Adana Menzil Müfettişliği'nden Başmenzil Müfettişliği'ne gönderilen telgrafta, “bahriye efradı için imal edilecek çamaşır ve elbiseliğe gereken 190 ton pamuğun Bahriye Nazırı namına sevki”nin 12.2.1918 tarihli emirle istendiği bildirilir.¹⁴⁸

Pamuk üretici ve tüccarı iki nedenle zor durumdadır: Bunlardan ilki kayırmadır. Menzil, alımın “kolay, umumi bir tarzda ve külliyetli miktarda yapılması için” 1917'de “sekiz on eşrafı müteahhid suretinde kabul” ederek bunlardan pamuk alır ve dörtte bir payın ihracı için vesika verir.¹⁴⁹ 1916 Ekim'i'nde Sadaret, Dahiliye Nezareti ve Adana Valisi Cevdet Bey arasında geçen yazışmalara göre, Adana'da pamuk ihracının “birkaç tüccara hasır edildiği” istihbar edilir. Vali yalanlar: Vilâyet'ten pamuk çıkaracak tüccarlar usulüne göre aşarını ödeyerek ihraç vesikalarını alır ve mallarını naklederler. Bu muamele sırasında engellemeye “maruz kaldığını iddia eden bir şahıs yoktur ve olmaz.”¹⁵⁰ Dolayısıyla bu alım yöntemi bazı tüccara avantaj sağlar.

İkinci neden, Askeriye'nin fiyatlandırmasıdır: Sadaret'ten Harbiye Nezaretine 21.3.1918'de giden yazıda, Adana Menzil Müfettişliği'nce

¹⁴⁶ ATASE.BDH 3779-28-001-017 ve 17a, 29.6.1918.

¹⁴⁷ ATASE.BDH 1190-261, Ağustos 1916; BDH 3234-51-001-064, 30.9.1917.

¹⁴⁸ ATASE.BDH 3779-28-001-024, 3.7.1918.

¹⁴⁹ ATASE.BDH 3779-28-001-017 ve 17a, 29.6.1918. Müteahhitler, muhtemelen, adı IV. Altbölümde geçen Bosnalı Salih ve diğerleridir.

¹⁵⁰ BOA.DH.İ.UM.EK 25/107, 19.12.1916.

pamukla koza ihracının yasaklanması ve Askeriye'nin bundan istifade alımı "ehven" fiyatla yapılmasının, çiftçide pamuk ekmeye "heves bırakmayacağından" söz edilir. Adana Vilâyet Meclisi'nce Dahiliye Nezareti'ne yapılan ihtarda pamuğun kıyyesinin en az 90 (70 kuruş/kilo) ve kozanın 60 kuruşa mal olduğu dönemde Levazım Müdüriyeti'nce 1917'de 40 kuruşa alınmasının gerek ülke "gerek mütteliklerimiz için azam-ı ihtiyacattan" sayılan pamuk ekimini düşürebileceğinden söz edilir; fiyat "meselesinin eşya-ı saire-i Askeriye'de olduğu gibi" Belediye Meclisi ve Ticaret Odası üyelerinden oluşan özel bir komisyona bırakılması ve ürüne konan ihraç yasağı gibi tedbirler uygulamaktan menzil memurlarının men edilmesi istenir.¹⁵¹ Muhtemelen Sadaret'e iletilen uyarı, Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne de 2.3.1918'de bildirilir.¹⁵²

Ancak işler değişmez ve uyarılar sürer. Zahire ve erzak "20-30 misli" artarken, pamuk fiyatının nisbeten düşük kalması ve "cebrî mübayaa usulü", mal sahiplerini zora sokar. Pamuk mükerrer çapa gerektirdiğinden, işçi yokluğu gibi "esbab-ı maddiyenin" artmasına bağlı olarak ziraat gittikçe azalmaktadır. Bu halin sürmesi durumunda 1919'da "pamuk ziraatinin büsbütün metruk bir şekil alacağı" açıktır.¹⁵³ Bunun bedeli ağırdır; 20.7.1918 tarihli bilgiye göre, tüccar Nisan 1918'den itibaren pamuk kaçakçılığı yapmaya başlar.¹⁵⁴

Vilâyet'in önerdiği ilk çözüm, öncelikle, "fiyatın önüne durulmayacak derecede" yükselmesine neden olacağından ihracatın yine yasak olması, buna karşın tüm ürünün çiftçiye "fayda bahşedecek muayyen ve dolgun fiyatla" Hükümet'çe alınması, pamuk tarımının böylece cazip kılınmasıdır. "Mutedil" yerini "dolgun" tabirine bırakır. Ürünün bir kısmı işlenerek askerî mensucata dönüştürülecek; kalanı "suistimalata müsaid olduğundan esaslı ve etraflı [bir] teşkilât" marifetiyle fiyatı belirlenerek satılacaktır. İkinci çözüm, askerî ve sivil ihtiyaç arasındaki oranın belirlenmesi, stok beyanından sonra, tüccar/çiftçiden "peşin para ile ve zarureti davet etmeyecek surette" Meclis-i İdare ve Belediye

¹⁵¹ ATASE.BDH 3779-28-001-008, 21.3.1918 = BOA.BEO 4508/338074.

¹⁵² BOA.DH.İ.UM 20-15/8-15.

¹⁵³ ATASE.BDH 3779-28-001-035, 6.7.1918 = BOA.DH.İ.UM 13-1/1-32.

¹⁵⁴ ATASE.BDH 3779-28-001-032, 20.7.1918.

ye, Ticaret Odası ve Pamuk Borsası üyelerinden oluşan bir heyetçe tayin ve takdir olunacak bedel üzerinden satın alınması, kalanının ihraç ve satışının serbest bırakılmasıdır.¹⁵⁵

Bu yöntemler savaş boyunca uygulanmadığı gibi, askerî kurumlar arasında ihtilaflar yaşanır. Ağustos 1918'deki yazışmalara göre, İbranoszade Ahmet Sırrı Efendi'nin¹⁵⁶ Hicaz ve Askerî Demiryolları'na bir yıl önce sattığı Adana ve Pozantı'daki toplam 459 balya pamuk, özellikle uyarıldığı halde Menzil Müfettişliği tarafından bir "maksad-ı mahsuse"yle alıkonulmaktadır. Erkân-ı Harbiye, Levazımat-ı Umumiye ve Yıldırım Grup Kumandanlığı malın hemen serbest bırakılmasını ister. Menzil Müfettişliği'nin savunması, 400 balyanın usulünce mazbata karşılığı menzil eşyasına katıldığı, 59'unun ise kaçak olarak sevk edilirken Pozantı'da yakalanarak mazbata karşılığı tutulduğudur.¹⁵⁷ Sırrı Efendi malın Hicaz ve Askerî Demiryolları'na satıldığını iddia etmekte geç kalmış; Menzil Müfettişliği malı çoktan satmıştır. Yine aynı kişiye ait bu kez 1100 balya civarında bir mal, daha önce, 1.10.1917'de yine bir rekabete konu olmuş; ancak İsmail Hakkı Paşa'nın iddiasına göre, Hicaz ve Askerî Demiryolları tarafından satın alınan partiye Menzil Müfettişliği tarafından el konulmuştur.¹⁵⁸

4. Ordu Kumandanlığı tarafından Adana Mintıkası Menzil Müfettişliği'ne 22.9.1917'de yazılan yazıya göre, Hicaz ve Askerî Demiryolları İdaresi'nin "Şirket'e" sattığı pamuk miktarının 6500 ton olduğu anlaşılmaktadır. Bu pamuğun yeni mahsül alınıncaya kadar gerekli olan kısmına el konulması, parasının ödenmesi ve "ordu ihtiyacından fazlasının" sevkine izin verilmemesi istenir.¹⁵⁹ Bu şirketin Alman Şark Pamuk Kumpanyası olması çok muhtemeldir. Satılan miktar çok yüksektir. Hicaz ve Askerî Demiryolları İdaresi'nin "ordu ihtiyacından fazlasını" satmaya eğilimli olduğunu gösterir. 4. Ordu İdare'nin ihra-

155 ATASE.BDH 3779-28-001-035, 6.7.1918.

156 Bu kişi, 1915'te Müslümanlığa dönmek zorunda kalan Kayserili Abranosyan (Durmaz, "A City", 142) ise, Hicaz Demiryolları Müdürü İsmail Hakkı Paşa ile özel bir bağı olduğu bilinir (bkz. Bölüm B4). İtibar-ı Milli Bankası hissedarıdır (BOA.BEO 4588/344077).

157 ATASE.BDH 3779-28-001-062, 064, 073,074, 077, 078 ve 079, Ağustos-Eylül 1918.

158 ATASE.BDH 3234-51-001-064, 30.9.1917.

159 ATASE.BDH 3234-51-001-063, 22.9.1917.

catını durdurmaya çalışırken, İdare, pamukları, İzmir’de Levazımat-ı Umumiye nam ve hesabına işlettiler. Üzere olan bez ve iplik fabrikaları ile Dersaadet’ten Makrıköy Bez Fabrikası ihtiyacı için istediğini iddia eder.¹⁶⁰

VIII. Değişim: Hükümet ve Yıldırım Orduları

Hükümet’in ve Askeriye’nin alım tarzı 1917’nin sonunda değişmeye başlar. Aydın Vilâyeti 1917’de, 1918 pamuk mahsulünden tekâlif-i harbiye komisyonlarınca alım yapılmayacağı ve herkesin malını istediği yere sevk ile istediği fiyatla satmağa serbest olacağını ilân eder.¹⁶¹ Ziraat Nezareti, İaşe’ye yazdığı 10.9.1918 tarihli yazıda, iaşe maddesi satılmayacağı için, pamuk naklinin serbest olması gerektiğini dile getirir ve Adana’da Askeriye’ce o zamana kadar uygulanan usulün mahzurlu olduğunu vurgular.

Bu destek üzerine İaşe Nezareti’nden Dahiliye’ye 9.10.1918’de yazılan yazıda, aşarın iki mislinden fazlasının serbest bırakılması hakkındaki İaşe Kararnamesi’ne pamuk alımında da uyulması istenir. Pamuk aşar-ı aynıyesinden “önemli bir miktar” zaten Askeriye’ye ayrıldığından, ihraç yasağının kaldırıldığı Vilâyet’e ve Ordu Kumandanlığı’na tebliğ edilir.¹⁶²

Askeriye’ye gelince, 1918’de alımların artık menzil teşkilâtınca değil, “Levazımat-ı Askerî Bürosu” tarafından yapıldığı görülür: Adana Büro Reisi’nden Menzil Başmüfettişliği’ne 15.6.1918’de giden yazıda 4. Ordu’dan gelen emir üzerine Mayıs 1918’e alımların menzilce yapıldığı ancak 25.5.1918 tarihli telgrafla tüm “serbest mübayaa”nın Büro’ca yapılması istendiğinden Menzil’in pamuk alımından çekilmesi gerektiği bildirilir.¹⁶³ Bu değişiklikte, Temmuz 1917’de Yıldırım Orduları’nın kurulması ve Cemal Paşa’nın görevinden fiilen alınması etken olmuş olmalıdır.¹⁶⁴ Yıldırım Orduları’nın yetki bölgesindeki vali

¹⁶⁰ ATASE.BDH 3234-51/001-088, 30.12.1917.

¹⁶¹ *İktisadiyyat*, 10.5.1917.

¹⁶² BOA.DH.İUM 13-1/1-32, 9.10.1918.

¹⁶³ ATASE.BDH 3779-28-001-011, 011a ve 013, 15.6.1918.

¹⁶⁴ Zekeriya Türkmen, “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı”, *AAM*, 47 (2000).

ve mutasarrıflarla beraber aldığı kararlara göre, aşar “emanet” suretiyle toplanacak; aşarın iki katı miktarda “satınalım” yapılacaktır. Kalan kısmın nakli ve ticareti serbest olacaktır.¹⁶⁵

Ancak arzda yine de kısıtlar vardır: Ordu müteahhitlerinin elinde “dörtte bir” sistemi nedeniyle kalmış ürün vardır ve menzilden toplam 13,500 lira alacaklarını henüz tahsil edememişlerdir. Sürekli başvurularla alacaklarının ödenmesini, ayrıca eldeki stokun menzilde alınmasını, olmazsa harice istedikleri fiyatla satma için gereken iznin verilmesini isterler.¹⁶⁶

Yıldırım Orduları, pamuğu elinde tutmak için bazı önlemler alır: Öncelikle Büro kurulduktan sonra, tüccara daha “esnek” davranıldığı anlaşıyor. Bosnalı Salih’in stoklu ürününe ihraç vesikası verilmesi, borcunun ödenmesi veya teslim ettiği pamuğun iadesi yönündeki 1.7.1918 tarihli talebi üzerine, Adana Büro Reisi’nin Başmenzil Müfettişliği’ne gönderdiği notta, malının yarısını menzile vermek kaydıyla, tüccara diğer yarısının ihracı konusunda müdahale edilmemesi istenir.¹⁶⁷ Yıldırım Orduları Başmenzil Müfettişliği tüccarın elindeki 60 ton pamuğa Temmuz 1918’de talip olur.¹⁶⁸

İkinci olarak Kumandanlık Şam ve Halep’ten kuzeye pamuk naklini durdurur.¹⁶⁹ Bölgeyi denetimine aldıktan sonra, bir pamuk envanteri çıkarmaya çalışır. Bölgedeki stok ile Ordu’nun alacağı ve ihtiyacını belirlemek ister. Başmenzil Müfettişliği Levazım Riyaseti’nden gelen cevaba göre, Ordu’nun yıllık pamuk ihtiyacı iki milyon kilodur ki toplam üretime eşittir (bkz. Çizelge 4). İhtiyaç miktarının “istiksar edildiği”ni (abartıldığını) öne süren Yıldırım Karargâhı, kullanım alanlarıyla ilgili ayrıntı ister.¹⁷⁰ Anlaşılan, pamuğun denetimini Levazım’dan almak ister.

¹⁶⁵ ATASE.BDH 733-493-4, 10.5.1918.

¹⁶⁶ ATASE.BDH 3779-28-001-017 ve 17a, 29.6.1918.

¹⁶⁷ ATASE.BDH.3779-28-001-051 ve 021, 1.7.1918.

¹⁶⁸ ATASE.BDH 3779-28-001-058, 12.7.1918.

¹⁶⁹ ATASE.BDH 3779-28-001-043 (4.7.1918) ve 46 (8.7.1918).

¹⁷⁰ ATASE.BDH 3779-28-001-054, 055, 056 ve 057, Ağustos 1918.

IX. Çıkarımlar

1. Savaş başlayınca nakliyatın tıkanması ve oluşan belirsizlik nedeniyle başlayan “talep buhranı”, celp ve Ermeni tehcirinin ardından ise üretimin düşmesi nedeniyle “arz buhranı”na dönüşür.¹⁷¹ Bunun üzerine Hükümet ve Askeriye’nin uyguladığı fiyat baskısı ve diğer cebri uygulamalar eklenince çiftçilerin büyük kısmı zora düşer. Uygulamalardan en az zarar gören veya en fazla yararlananlar, Cemal Paşa’nın himayesindeki “sekiz-on” Adanalı tüccardır. Vilâyet’in görüşüne göre, “dörtte bir” yöntemi sadece sermayesi olan tüccara “menfaatdar”dır. Yazışma 1915 sonrasına ait olduğundan, söz konusu edilen, Müslüman tüccar olmalıdır.

Askeriye’nin uyguladığı sabit fiyat ve ödemeleri geciken cebri alım tarzı karşısında, Adana, Nazilli ve Elazığ’da yerel hükümetlerle üretici ve tüccar direnmeye çalışır. Öte yandan Maliye Nezareti, anlaşıldığı kadarıyla, Askeriye’nin alımını aşarla sınırlı tutmaya çalışır.

2. 1914’te Harbiye Nezareti’nin ihracata getirdiği yasak, dışarıdan müttefiklerin içeriden tüccarların taleplerine karşı uzun ömürlü olmaz ve 1915’in başında kaldırılır. 1916’dan itibaren bir imtiyaza dönüşür ve siyasi dengelere göre bazı durumlarda verilir. Bunun bir kanıtı, üretimin 1913 seviyesinin %10’una düştüğü yıllarda pamuk ticaret ve mensucat üretim şirketlerinin kurulmasıdır.¹⁷²

3. 23.7.1916 tarihli İaşe Geçici Kanunu’yla gelen iaşe bölgeleri arasındaki geçiş kısıtlaması ve 11.9.1916 tarihli Uygulama Nizamnamesi, sadece zahireyi kapsar. Yalnızca “Mevadd-ı Gıdaiye ve Havaic-i Sairenin Suret-i Furuht ve Tevzii” hakkındaki 1.5.1916 tarihli Geçici Kanun’un ikinci maddesiyle, 7.8.1916 tarihli ekinde gıda ve “sair madde”den söz edilir. “Kanunun ruhu”na göre, “havaic-i zaruriye”nin

¹⁷¹ 1925’e gelindiğinde, halı tezgâhları için küçük miktarda yetiştirilen bölgeler hariç, pamuk ziraati, sadece İzmir ve Adana’da kalmıştır (*İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, 4-5).

¹⁷² Yün ve pamuk mensucatının imal, alım ve satımı için Bayramzade İsmail Hakkı tarafından kurulan “Yerli Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi” (BOA.İ.DUİT 121/17, 12.9.1917; MV 248/12) ve Edirne merkezli, yün, pamuk vb. den iplik ve mensucat vb. imal ve ticareti için kurulan “Edirne Şayak ve Mensucat-ı Mütenevvi İmalat Osmanlı Anonim Şirketi” (BOA.BEO 4510/338250, 8.4.1918).

pamuğu kapsamaması gerekir. Yine de askerî otorite, muhtemelen bu kanun öbeğine dayanarak pamuğun iae mıntukaları arasında gečişini engeller ve böylece ihracat fiyatını da düşürür. Bu durum, müttefik alım şirketine ve aracı millî şirketlere fiyat avantajı sağlar.

4. Talat Paşa ise, Askeriye'nin nakliye tekelinden yararlanarak fiyatları düşük tutmaya çalışır. Alım fiyatını baskılarken, üretimin sürmesini sağlayacak “mutedil”, adeta sihirli bir fiyat aranır. Kömürün aksine, pamukta müttefiklerin istekleri, üretici ve tüccarla paralel, ancak Hükümet'in karşısındadır.

5. Düşen üretim, sadece mülkî ve askerî otoriteyi değil, Askeriye'nin farklı birimlerini (Menzil Müfettişliği, Askerî Demiryolları, Bahriye Nezareti, 4. Ordu, Yıldırım Komutanlığı) karşı karşıya getirir.

6. “Atık”/”hurda” pamuk barış döneminde pamuğu ithal etmek zorunda olan Almanya ve Avusturya'nın ihtiyacını karşılamaz. Artan talep ve azalan üretimle yükselen pamuk fiyatını, Hükümet ve Askeriye baskılamaya çalışır. Bu durum az sayıdaki büyük tüccarın çıkarına olsa da Müslüman çiftçi ve küçük tüccar ezilir. “Millî iktisat” pamukta böyle işler.

A4. “EL-GASIB HABİBULLAH”: ŞEKER¹

I. Mesele

11.2.1917'deki Âyan Meclisi oturumunda Ahmet Rıza, muhtemelen 1916'da Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa ile yaptığı konuşmayı aktarır:

“Paşa... ‘İstanbul’a.. ‘kıyyesi 3 kuruş 10 paradan 800 vagon şeker yolladım’ buyurmuşlardı. Biz burada 3 kuruşa şeker yemedik. Beher kıyyesi 9 kuruşa olarak şeker tevziatı da pek az devam etti.”²

Başka bir gözlemciye göre, savaştan önce kıyyesi iki kuruşa (1.56 kuruş/kilo) satılan şeker, 1917 Şubatı'nda İstanbul'da 60 kuruş, taşrada ise daha pahalıdır, Savaş sonunda serbest piyasada 350 kuruşa kadar yükselir.³

Şeker sadece gıdada değil, ilaç yapımında da kullanılıyordu. Şeker bulmak cephe ve cephe gerisindekiler için kıtlık ve hastalığa direnmek, hayatta kalmak anlamına gelirken, hükümetler açısından güç ve itibar sembolüdür. Susni karargâhındaki Müslüman esirlere Ramazan'da “eser-i atıfet-ı seniye” olarak şeker dağıtılması için Berlin'e para gön-

1 Bazı farklarla, *Kebikeç*'in 44. sayısında “‘El-Gasib Habibullah’: Savaş, Şeker ve Milli İktisat” başlığıyla yayınlanmıştır.

2 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC)*, 28 Kanun-i Sani 1332 (=11.2.1917), 393.

3 Yalman, *Turkey*, 137; *MAZC*, 28.3.1918, 325. Avusturya Elçisi, İstanbul fiyatının Avusturya'dan çıkış fiyatının yüz katından fazla olmasına şaşırır (Galib Kemalî Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene* (İstanbul: Şaka Matbaası, 1949), 408.

derilir.⁴ Çanakkale cephesine Donanma Cemiyeti adına mebuslardan oluşan bir heyet gelerek “Çanakkale’nin emsalsiz müdafilerine tevzi edilmek üzere kâğıttan zarıf” keseler içinde toplam on bin kıyye (13 ton) şeker, hastahane için de limon ve portakal getirir.⁵ Ramazan’da İstanbul’da dağıtılan miktar artar.⁶ Şeker dayanışma ve moraldir.

Türkiye, müttefikler ve hatta belki de Avrupa’daki tüm muharip-ler içinde şeker üretemeyen tek ülkedir. Şekerin diğer emtiadan farkı, sadece ithalatla sağlanabilmesi ve ithalattan dağıtımına kadar her aşamaya nezaret edilebilmesiydi. Osmanischer Lloyd, ithal malların fiyat denetiminin, stoklu mallara göre daha kolay olduğunu savunur.⁷ Bir yoruma göre, hükümetin şekerini satın alım ve nakliye imkânı olduğu gibi, dağıtım ağı da vardır.⁸ Dağıtım disiplini, İstanbul’da en azından savaşın ilk yıllarında sağlanmış gibi görünüyor: Gaz, Şehremaneti dağıtım fiyatının birkaç misli bedelle İstanbul karaborsasında tedarik edilebilirken, şekerin Şehremaneti’nce sadece bağlı belediyelere ve vesika karşılığı verildiği iddia edilir. Bu katı düzenlemeden İstanbul çevresindeki kazalar şikâyetçidir.⁹ Şehremaneti, Çanakkale’deki 5. Ordu’ya yapılacak sevkiyat için vesika vermez.¹⁰

Bu denetim imkânına rağmen, 1918’deki bir yoruma göre, “şeker bin türlü dolaplara, suistimallere vesile olmuş, ihtikârın, insafsızca ticaretin” türlüşüne maruz kalmıştır.¹¹ Savaş yıllarında un, şeker vs. alımı nedeniyle Hazine’nin günlük 60 bin lira düzeyinde “şayan-ı dikkat” zarara uğradığı Maliye Nazırı ve diğer ilgili makamlar tarafından belgelendiğinden, Mütareke’de verilen bir teklifle konunun incelenmesi için

4 BOA.HR.SYS 2455/57, 5.7.1918.

5 “Çanakkale Mektupları”, *Efkâr*, 12.4.1915.

6 *Sabah*, 18.6.1917.

7 *Sabah*, 22.6.1917.

8 *Efkâr*, 21.5.1918.

9 BOA.DH.İUM 89-6/1-15, 29.12.1915. İstanbul’daki karaborsa ağı zamanla yaygınlaşır; Beyoğlu-Galata arasındaki manifaturacılar da bile şeker satılır (Deniz Dölek Se-ver, “War and Imperial Capital” (doktora tezi, ODTÜ, 2015)).

10 ATASE.BDH 1187-248-1-1, Ekim 1915.

11 *Efkâr*, 19.6.1918.

bir encümen teşkili istenir.¹² İthalat, depolama, dağıtım vs. her aşaması belediye, merkezi ve yerel hükümetlerin denetiminde olan şekerdeki “ihtikâr”a bağlı bu fiyat artışı nasıl oluşur? Bu bölümde bu soruya cevap arayacağız.

II. İthalat

Bir kaynağa göre, Savaş öncesi yıllık ithalat 110 bin tondur.¹³ Başka bir kaynağa göre, 1911’de 217 bin, 1913’te 177 bin ton olan ithalat, 1914’te 80 bine düşer.¹⁴ 1915 Nisan-Mayıs ayı rakamları, 1913 ortalamasının yaklaşık binde birine geriler (15 ton/ay).¹⁵ Şekerin ancak bir kısmı sivil tüketime ayrılır: “Tekâlif-i Harbiye’nin Suret-i Tarhı Hakkındaki Kanun”, ihtiyaç fazlası ürüne el konulmasını öngörür.¹⁶ Meclis-i Vükelâ’nın 3.5.1915 tarihli tezkere ile tebliğ ettiği karara göre, tüccar adına gümrüğe gelecek kahve ile şekerin %15’ine el konularak Askeriye’ye verilecektir.¹⁷ Bunun üzerine ithalat durur. Şehremaneti’nden Dahiliye’ye gönderilen yazıda, Askeriye’ce el konulmayacağı taahhüt edildiği takdirde, iki gayrimüslim tüccarın istenen miktarda ithalat yapabilecekleri bildirilir.¹⁸ Nitekim Harbiye Nezareti vesikasıyla bir parti ithal edilir.

Avusturya şeker, Rus şekerinden az sakarin içermesine ve rafine olmamasına rağmen çayda kolay eridiği için öteden beri muteberdir.¹⁹ Şeker, 1914’te İtalya²⁰ ve o zaman Avusturya-Macaristan’da olan Trieste’den, Çanakkale Boğazı kapandıktan sonra, Dedeağaç veya İz-

12 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, 4.11.1918, 107.

13 *İktisadiyyat*, 3.8.1916.

14 Eldem, *Harp*, 9.

15 BOA.DH.İUM 93-2/1-33.

16 *Düstur*, T2/C6, 1011, 27.7.1914.

17 BOA.DH.İUM 93-2/1-33, 12.6.1915.

18 BOA.DH.SYS 123-3/3-12, 24.9.1914.

19 Issawi, *Economic*, 139.

20 İtalya savaşa Mayıs 1915’te girer; Romanya ithalatı Şubat 1915’ten sonra başlar.

mir yoluyla sevk edilir.²¹ 1915'in başında abluka tüm Akdeniz'e genişleyince, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'dan getirilir. Örneğin 1915'te Hacı Bekir Ticarethanesi, ihtiyacını Bulgaristan'dan sağlar.²² Kundura edevatı taciri Bostancıyan Sarkis Efendi de 1915 Mayıs'ında şeker almak için gittiği Dedeğaç'tan Edirne'ye dönerken yakalanır ve 25.6.1915'te Kayseri'ye sürülür.²³

Sınır ticareti 1915'te kopar: Rus Hükümeti seferberlikle beraber şeker ve gıyzağı ihracını engeller.²⁴ Savaş'tan önce şeker İstanköy ve Rodos'la un karşılığı mübadele edilirken, 3.1.1915'te Harbiye Nezareti Adalar'la gaz, kahve, şeker ve pirinç karşılığı un takasına izin vermez.²⁵ Teke Mutasarrıfı, Osmanlı tüccarının elindeki stoklanmış un bozulmak üzere olduğundan ve Rodos-İstanköy "Müslümanlarının tahammülfersa olan açlığına" son verilmesi için bir defalığına mahsus takas izni ister.²⁶ Ayvalık-Midilli irtibatı²⁷ da muhtemelen kesilir. 1917'de gizlice Mekke'ye geçerek oradan şeker ve kahve getiren Medinelilerin Konya'ya sürüldükleri haber alınır.²⁸

Şeker ithalatı bağlantı ve sermaye gerektiriyordu. 1760'larda şeker ithalatı Müslümanlara ait bir imtiyaz iken, 1908'de Avusturya'dan ithalat yapanların üçte ikisi gayrimüslimdi.²⁹ Savaşın ilk yılında özel girişimle getirtilse de sonraki dönemde banka sermaye ve güvencesine ihtiyaç duyulur. İttihat ve Terakki güdümündeki Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası,³⁰ 200 vagon siparişi için gereken yaklaşık 30 bin

21 BOA.DH.SYS 123-3/3-12, 4-6.10.1914. Dedeğaç Bulgaristan savaşa girinceye kadar açık kalır.

22 BOA.DH.EUM 2.Şb 15/49, 22.12.1915.

23 BOA.DH.EUM 2.Şb. 16/52.

24 BOA.DH.ŞFR 437/8, 15.8.1914.

25 BOA.BEO 4331/324772, 9.1.1915; BEO 4349/326104, 5.4.1915.

26 BOA.BEO 4349/326104, 5.4.1915.

27 BOA.DH.ŞFR 453/57, 14.12.1914.

28 BOA.DH.ŞFR 79A/126, 17.9.1917.

29 Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement* (Londra: Tauris, 2014), 65-6; Faroqi, *Osmanlı*, 214.

30 Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, *Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923* (İstanbul: İTO, 2009), 206.

liralık sermayenin Osmanlı Bankası'na Şehremaneti tarafından verilmesini ister.³¹ Tüccarın bu işe talip olmama nedeni, mala İstanbul'da el konulacağı "endişesiyle tereddüt" etmesidir.³² Banka teminatı bu yüzden önemlidir.³³ Sonraki yıllarda Wiener Bank da garantör olur. 18.11.1915'te tekâlif-i harbiyenin yarattığı güvensizlik nedeniyle ticaretin durduğu anlaşılınca, sevkıyat serbest bırakılır. İstanbul'a gelen gemilere müdahale edilmeyecektir. Ancak uygulama bir hafta sürer.³⁴

Balkan hattının Ocak 1916'da açılmasıyla,³⁵ Almanya ve özellikle Avusturya'dan getirilir. Ancak örneğin Avusturya Osmanlı ihracatına kota uygular. Bu askerî ihtiyacı da etkiler: İthalat miktarı ve dolayısıyla tekâlif-i harbiye payı azalınca, Bahriye Nezareti tüketimini üçte bire düşürür. Buna rağmen, Savaş'ın ikinci yılında bu miktar bile tedarik edilemez.³⁶ Bunun üzerine bir tüccarla mukavele yapılır ve Maliye Nezareti'nden kredi açılırsa da sipariş Avusturya kotasına takılır. Bunun muhtemel nedeni, savaştan önce İngiltere ihtiyacının üçte ikisini karşılayan Avusturya'da 1915'te şeker sıkıntısının baş göstermesi, Macaristan'da 1916'da şekerin ortadan kalkmasıdır.³⁷

Ordunun aylık ihtiyacı 800 ton iken, 1915 Nisan-Mayıs'ında tekâlif-i harbiye ile el konan ithal şeker miktarı 4,5 tondur.³⁸ 4. Ordu'da

31 BOA.DH.SYS 123-3/3-12, 6.10.1914.

32 12.8.1914 tarihli *Sabah*'ta çıkan beyannamede, ithal şekere el konulmayacağı bildirilir [Cezmi Tezcan, "Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları" (doktora tezi, Ankara Üni., 2005)].

33 BOA.DH.SYS 123-3/3-12, 6.10.1914.

34 Yalman, *Turkey*, 124.

35 Trumpener, *Germany*, 297.

36 Gemi mürettebatının sabah çaylarına, Bahriye Merkez Hastahanesi'yle hastahane gemilerindeki hastalara, bahriye ve çırak mektebi öğrencilerine ve "bazı mevaki-i mühimme ve mübrimeye" ayrılır (BOA, DH.İ.UM 89-9/1-16, 30.4.1916).

37 Herwig, *First*, 270-80; Miller, *Europe*, 215. Savaş'ın başında Almanya'nın yeterli stoğu vardır. 1914'in sonunda şeker kamış ekimi sınırlandırılır ve işgal altındaki Polonya ve Belçika'da yasaklanır. 1915'te hasılat %40'a düşünce bu kez kamıştan hayvan yemi yapılması yasaklanır. Almanya ve Avusturya'da 1916'da karneye bağlanır (van Cleveld, *Technology*, 113; Healy, *Vienna*, 40-5). 1913-18 döneminde şeker tüketimi İngiltere'de %40, Almanya'da ise sadece %10 azalır (Eldem, *Harp*, 23).

38 BOA.DH.İ.UM 93-2/1-33.

Temmuz 1915'te hastalara verilecek şeker kalmaz; darlık 1917'de kronikleşir. Sina Karargâhı'ndaki 22. Kolordu'dan 4. Ordu'ya 11.7.1917'de gönderilen mesajda, şeker yokluğunun “heyet-i zabitanın kuvva-ı maneviyesi üzerinde büyük, fena bir tesir” yarattığı bildirilir.³⁹

İthalattaki düşüşünün bu kotadan mı,⁴⁰ nakliye aracı, sermaye sıkıntısı ya da tekâlif-i harbiye riskinden mi kaynaklandığı açık değildir. Sermaye sorunu kısmen mal mübadelesi ile çözülür: Şeker, 1916'da bakır ve zeytinyağı ile takas edilir.⁴¹

1914-15 ithalatçıları arasında, Dersaadet Ticaret Odası,⁴² Abud Efendi gibi Müslüman tüccar,⁴³ İaşe Heyeti⁴⁴, Hazine'den borç alan Şehremaneti,⁴⁵ Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, Hilâl-i Ahmer,⁴⁶ Hacı Bekir gibi büyük şekerlemeciler ve Harbiye Nezareti bulunur.⁴⁷ Haziran 1916'dan itibaren şeker ithalatı ve dağıtımı, Parti'nin ticarî “yapılanması” olan Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin sermayesinin yarısını sağladığı Millî İthalât Kantariye Şirketi'ne devredilir.⁴⁸ Kantariye getirdiği malın %13'ünü sivil ihtiyaca ayırır, kalanı Askerî Levazım'a verir.⁴⁹ 1916'da Havaic-i Zaruriye Komisyonu da ithalat yapar. 1917'den itibaren Hicaz ve Askerî Demiryolları, İtibar-ı Millî Bankası, İaşe Heyet-i Umumiyesi, Şehremaneti ve tüccar faaldir. 1917'de İstanbul'daki dağıtıma hazır stokun üçte ikisi İaşe Heyeti, kalanı Şehremaneti ve tüccara

39 ATASE.BDH 3229-23-2-12 ve 2-8.

40 Avusturya'nın 800 vagonluk (~10 bin ton) kotası yıllık olmalıdır (BOA.DH.İ.UM 89-9/1-16, 30.4.1916).

41 BOA.DH.İ.UM 89-9/1-10, 10.4.1916; DH.İ.UM 77-2/1-19, 14.5.1916; MV 202/67, 18.6.1916.

42 *Efkâr*, 8.9.1914.

43 Osman Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye* (İstanbul: İBB, 1995), 822.

44 BOA.BEO 4477/335758, 20.9.1917.

45 MAZC, 26 Kanun-ı Sani 1332 (=8.2.1917), 377-80.

46 BOA.HR.ŞFR.04 695/82, 5.6.1917.

47 BOA.DH.EUM.2.Şb 15/49, 22.12.1915; DH.İ.UM 98-3/1-89, 19.8.1916; DH.İ.UM 89-6/1-22; Aralık 1915.

48 Ergin, *Umur*, 822; İlkan ve İlkan, *Ankara*, 496.

49 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene* (İstanbul: Kitap, 2006), 332. Heyet-i Ticariye döneminde bu oran %70'dir (Ergin, *Umur*, 822).

aittir.⁵⁰ Sevkiyat, Levazımat-ı Umumiye, İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi, bazen de bizzat İsmail Hakkı Paşa tarafından takip edilir.⁵¹

Muhtemelen fiyatı düşürmek için, 3.12.1915'ten sonra ithal gıdadan gümrük alınmaz.⁵² Şeker de muaftır.⁵³ 23.3.1916'da çıkan kanunla şekere %30-40'a varan oranda yeniden gümrük vergisi konur.⁵⁴

İthalatın hangi koşullarda yapıldığı açık değildir: Men-i İhtikâr Heyeti, 1918 Mayıs'ında ithalatı "serbest" bıraktığında,⁵⁵ şeker ithalatının nasıl yapıldığının aslında bilinmediği ortaya çıkar, ne anlamda, kime yasak veya kısıtlı olduğu sorgulanır.⁵⁶ Anlaşılan ithalat bir imtiyazdır.

Satış "serbestliği"nin⁵⁷ anlamı da açık değildir: Kısıt, belki malın İaşe Heyeti'ne satılma zorunluluğu,⁵⁸ belki Şehremaneti'nin 1915'teki dayatması (gelen malın yarısını Bakkallar Cemiyeti'ne satma mecburiyeti), belki de %15'lik tekâlif-i harbiye payıdır. Benzer bir badire, malın müsadere ihtimalidir. Tüccarın ithal ettiği mala, Kemal Bey veya İsmail Hakkı Paşa düşük fiyata hatta karşılıksız el koyabilir.⁵⁹ Muafiyet tanınan tek kuruluş, iddiaya göre Hilâl-i Ahmer'dir.⁶⁰

Son olarak "ithalatçı"nın da anlamı açık değildir: Örneğin bir iddiaya göre, Kantariye 1917'de Alman Şeker Merkezi'yle 2000 vagonluk bir anlaşma yapar, ancak vagon alamayınca, malı Askerî Levazım'a devretmek zorunda kalır.⁶¹ Başka bir görüşe göre, alım Harbiye Ne-

50 İaşe Heyet-i Umumiyesi 1. Mıntka Reisi ve İstanbul Murahhası Kara Kemal'le yapılan söyleşi (*Efkâr*, 30.5.1917).

51 BOA.HR.ŞFR.04 38/3, 6.12.1917.

52 Yalman, *Turkey*, 125.

53 *Efkâr*, 8.3.1916.

54 Eldem, *Harp*, 64; Toprak, *Türkiye'de*, 231.

55 *Efkâr*, 7.5.1918.

56 *Efkâr*, 21.5.1918.

57 "333 Ağustosunda şeker satışının serbest bulunduğu zamanda..." (*Efkâr*, 28.10.1918).

58 BOA.BEO 4477/335758, 20.9.1917.

59 Ali Kemal, "Yağma Hasan'ın Böreği", *Sabah*, 11.11.1918.

60 Yalman, *Yakın*, 342.

61 Birgen, *İrtihat*, 344. Ali İhsan (İloğlu), işin, iaşe Kara Kemal'e bağlı iken çıkarılan geçici bir kanunla yapıldığını söyler (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 117).

zaretı adına yapılır.⁶² “Dedikodular” çıkar.⁶³ Âyan Meclisi’nce yapılan bir oturumda, Askerî Demiryolları’na ait olduğu sanılan (aynı parti?) 2000 vagon şekerin, aslında mülga İaşe-i Umumiye Heyeti’ne ait olduğu, iaşe Askerîye’ye devredilince, bir görüşe göre, İaşe Müdürlüğü’ne geçtiği (sonra da Maliye Bakanlığı’na geçeceği), başka bir görüşe göre ise, İtibar-ı Millî Bankası’na devredildiği, Banka’ca İstanbul’a getirildikten sonra da Şimendiferler İdaresi tarafından alındığı konuşulur. Aracılar içinde Millî Mahsulat’ın da adı geçer.⁶⁴ Bu partinin on vagonu piyasaya 70-80 kuruşa satılır; kazançla üç lokanta ve kırk “aile mutfak”ı açılarak fakirlere aş dağıtılır. İşi bizzat yürüten Ali İhsan’a (İloğlu) göre, “mesele içinden çıkılamayacak kadar karışık ve çirkindir”. Alım adlî bir vakaya dönüşür; dava 1924’te hala çözülememiştir.⁶⁵ Başka bir belge, Kantariye tarafından Avusturya’dan alınıp İaşe-i Umumiye’ye devredilen 2000 vagondan söz eder.⁶⁶

Bu “yanlış anlaşılma” ve “devir” işlemleri muhtemelen ithalat kısıtlamaları ve Parti-içi ihtilaflarla ilgilidir; aracı sayısını artırır. İthalat imtiyazı siyasî dengelere göre el değiştirir.

III. Dağıtım

A. İstanbul

1914’te İstanbul bakkallarına Dersaadet Ticaret Odası dağıtır.⁶⁷ 1915’te Şehremaneti ithalatçıya, gelen malın yarısını Bakkallar Cemiyeti’ne satma zorunluluğu getirir. Böylece ithal şekerin yarısı, nüfusun barış döneminde %5’ini barındıran paytahta ayrılır.⁶⁸ Şeker ve gazı

⁶² İlkan, 496.

⁶³ Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki’nin*, 478.

⁶⁴ MAZC, 28.3.1918, 328; 30.3.1918, 382; İlkan ve İlkan, *Ankara*, 117. Ayrıntılı ve farklı bir hikâye için bkz. *İtibar-ı Millî Bankası Muameleleri hakkında Düvel-i İtilâfiye Kontrol Heyeti tarafından... Takdim Kılınan Rapor*, 1919.

⁶⁵ İlkan ve İlkan, *Ankara*, 118.

⁶⁶ HR.ŞFR.04 38/3, 7.3.1918.

⁶⁷ *Efkâr*, 8.9.1914.

⁶⁸ Ergin, *Umur*, 820.

anlaşılan bu tarihten sonra İstanbul'da Şehremaneti, Esnaf Cemiyeti⁶⁹ ve 1917'den itibaren İaşe Heyeti/Müdüriyeti dağıtır.⁷⁰

2.2.1915'te Şehremaneti, "ihtikâr"ı önlemek için, ithalatçının, "okka ile" (perakende?) satış yapmasını engeller. Bunun ihtikârı nasıl önleyeceği açık değildir, ancak araçlar zincirine bir halka daha ekler. Şekerci, muhallebici, şerbetçi, tatlıcı, helvacı, pastacı gibi büyük tüketiciler doğrudan ithalatçıya yönlendirilir.⁷¹

Başka halkalar da oluşur: Kara Kemal'in iddiasına göre, tüccar (ithalatçı?), şeker bedelini peşin ödeyemeyen bakkallara mal vermeye yanaşmaz. Bunun üzerine Ocak 1915-Haziran 1916 arasında Heyet-i Mahsusa-i Ticariye tüccardan şekeri peşin alarak esnafa veresiye dağıtmaya başlar.⁷² En azından payitaht için ithalatçılar-Heyet-i Mahsusa-Esnaf Cemiyeti-bakkallardan oluşan en az dört aşamalı bir dağıtım şeması oluşur. Araçlar zinciri, 1917'den sonra ihtikârın nedenleri arasında gösterilecektir.

B. Taşra

İstanbul'un "taşra"sı Kartal'dan başlar. Kırklareli, Şehremaneti'nin dağıttığı vesikaları kullanır ve narh uygularken,⁷³ Kartal kazası, bu dağıtımdan faydalanamadığından şikâyetçidir.⁷⁴

1914 sonu ve 1915'in başında, şeker, Şehremaneti narhı nedeniyle Anadolu'ya kaçar. Ancak ardından taşra sevkiyatı önce yasaklanır, Temmuz 1916'da ise yasak kaldırılır.⁷⁵ 1916'nın başında, yasak döne-

69 Yalman'a göre aslında böyle bir cemiyet yoktur (*Turkey*, 123).

70 *MAZC*, 28.3.1918, 325.

71 Tiryakiler önceliklidir: Kahvehanelerin çaylarına yetecek miktarda olmadığından yalnız kahve için vesika verilecektir (*Efkâr*, 7.9.1915).

72 Toprak, *Cihan*, 131; Ergin, *Umur*, 820-2. İstanbul Heyet-i Merkeziyesi şekerden bakkallara miktardan belirsiz "küçük bir kâr hissesi" ayırır. Bakkallar kâr yerine Kantariye hissesi de alabilir (Birgen, *İttihat*, 331-2). Hisseye karşılık şekere 1,3 kuruş/kilo zam yapılır. Ekmekçi esnafının Ekmekçiler Şirketi'ne ortak edilme şekli de benzerdir: Una zam yapılır ve sermayesi olmayan Müslüman esnaf ortaklığa zorlanır (Akyıldız, *Anka'nın*, 147, 162).

73 *Efkâr*, 9.12.1915.

74 BOA.DH.İ.UM 89-6/1-15, 29.12.1915.

75 BOA.DH.İ.UMEK 103/20, 20.7.1916.

minde, İstanbul'da şeker 6,25 kuruş/kilo iken, Bursa'da 40 kuruşa çıkınca, Bursa Belediyesi İstanbul'dan şeker almak ister; ancak, alım ve nakliyata izin verilmez. Vali, Dahiliye'den, İstanbul'dan alım girişiminde bulunan tüccara izin vermeyen Şehremaneti'nin uyarılmasını ister.⁷⁶ Antalya zor durumdadır.⁷⁷ Sivas'ta ise 1915 sonunda şeker 28 kuruş/kiloya çıkar. Vali, en azından hapishane ve hastane ihtiyacı için İstanbul'a başvurur.⁷⁸ Adana Vilâyeti, Şehremaneti'nden az da olsa şeker alabilir.⁷⁹ Ankara Vilâyeti ve Nablus Sancağı, Dahiliye Nezareti Havaic-i Zaruriye Komisyonu'ndan talepte bulunurken, İnebolu Şehremaneti'ne başvurur. Üç yerleşim de mal alımı için Müslüman tacirleri görevlendirir.⁸⁰

Havaic-i Zaruriye Komisyonu taşra için iki bin çuval şeker ayırabilir. İddiaya göre, 1917'de İstanbul'da aylık kişi başı tahsisat 320 gram⁸¹ ve dağıtım aralığı üç ayken,⁸² taşrada şeker ve gazyağı yılda iki kez dağıtılır.⁸³

Bu durum Mütareke'de değişmez: Anadolu'ya fazla miktarda şeker sevkinin "İstanbul ihtiyacının tazyikine ve şeker tacirlerinin ihtikârına meydan" vermemesi amacıyla "mülhakatın ihtiyacına göre şeker ihracına izin" verilecektir.⁸⁴ Nitekim kaza muhtarları tarafından Dahiliye'ye yazılan yazıda, İstanbul ahalisine nüfus başına birer kilo şeker dağıtıldığı, Gebze de İstanbul'a bağlı olduğu ve İspanyol gribinden çok kayıp verdiği halde, mükerrer başvurularına olumlu cevap alınmadığı belirtilir.⁸⁵

76 BOA.DH.İ.UM 89-6/1-21, 2.1.1916.

77 BOA.DH.İ.UM 89-6/1-22.

78 BOA.DH.İ.UM 89-6/1-32; DH.ŞFR 502/42, 22.12.1915.

79 BOA.DH.ŞFR 60/111, 25.1.1916.

80 BOA.DH.İ.UM.EK 16/22; DH.İ.UM.EK 16/66; DH.İ.UM.EK 18/97.

81 *Efkâr*, 30.5.1917.

82 *MAZC*, 28.3.1918, 327.

83 *Efkâr*, 17.10.1917; 19.6.1918.

84 BOA.DH.İ.UM 20-10/2-17, 12.1.1920. Ankara'daki Heyet-i Temsiliye ithalat vergisini 28.7.1920'de beş katına çıkarır (Eldem, *Harp*, 143). Şeker paylaşımı İstanbul-Ankara hükümetleri arasındaki rekabetin parçası mıdır?

85 BOA.DH.İ.UM 20-5/2-39, 22.12.1920.

Taşrada şekeri anlaşılan sadece belediyeler dağıtmaz: Örneğin Eskişehir’de kibrit ve şekeri dağıtanlardan biri, tehcir meselesinden 1919’da Divan-ı Harb’e teslim edilmek üzere İstanbul’a gönderilen İttihat-Terakki üyesi Köprülülü Halil Ağa’dır.⁸⁶ Sivas Vilâyeti 1915’in sonunda Sabır (Sabur) Sami Şirketi’nden şeker ve kibrit alır.⁸⁷ 1916’da Kantariye’nin Ermenek kazasındaki dağıtıcısı Müslüman bir tacirdir.⁸⁸ Samsun’da şeker ve kibriti 1918’de Hicaz ve Askerî Demiryolları Müdüriyeti satar.⁸⁹ Ankara’da 31.3.1917’den itibaren gaz ve şekeri Dahiliye Nezareti İaşe-i Umumiye Merkez Heyeti dağıtacaktır.⁹⁰ Dahiliye Nezareti’nin taşradaki şeker dağıtımı, mebus ve mutemetler aracılığıyla yapılır. Keban ve Ulukışla için Elazığ Valisi’nce İstanbul’a sipariş edilen kağıt, makara ve zarf arasında şeker sandıkları da bulunur. Sandıkların bir kısmı, Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti’ne aittir.⁹¹ Erzurum Vilâyeti’ne sabun ve şekeri, Dahiliye Nazırı’nın emriyle Hilâl-i Ahmer ve Müdafaa-yı Milliye verecektir.⁹² Amerikalı bir diplomat 6.8.1915’te Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti’nin şeker, gazyâğı vb. üzerindeki tekelleri sayesinde hızla para kazandığına dikkat çeker.⁹³

Taşranın en uç noktasında, Ermeni sürgünlerin toplandığı ve güç koşullarda hayatta kalmaya çalıştığı Der-ez-Zor Sancağı’nda yapılan teftiş sırasında, Belediye tarafından halka satılan şekerin kilosundan

86 BOA.DH.EUM.AYŞ 7/37.

87 BOA.DH.İ.UMEK 25/104. Sami (Draz), Savaş’ın başında Antalya Mutasarrıfıdır, Kayseri tehcirindeki suistimalden yargılanır (Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam (der.), *Tehcir ve Taktik: Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üni., 2008), 185), Uşak şeker fabrikasının sipariş edildiği Skoda’nın Türkiye temsilcisidir (<http://www.mehmetseker.com.tr/seker-fabrikasinin-oykusu/1925-yili-oncesi-calismalar-1>, erişim 2018).

88 BOA.DH.İ.UM 98-3/1-89, 19.8.1916.

89 BOA.Dahiliye Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ) 4-2/9-10, 4.2.1918.

90 *Ankara Vilâyet Gazetesi*, 27.3.1917. Havaic-i Zaruriye Ağustos 1916’da lağv edilerek görevi İaşe-i Umumiye’ye devr edilir (BOA.MV 203/9).

91 BOA.DH.İ.UMEK 109/65, 29.11.1916.

92 BOA.DH.ŞFR 49/262, 11.1.1915.

93 Lewis Einstein, *Inside Constantinople: A Diplomatist’s Diary During the Dardanelles* (London: John Murray, 1917), 218.

1,5 kuruş Hilâl-i Ahmer ianesi alındığı ortaya çıkar.⁹⁴ “Büyük Felaket”in uç noktasıdır.

Askerî dağıtımına gelince, hastahaneler önceliklidir.⁹⁵ 4. Ordu tahsisatının ihtiyaç merkezleri arasındaki dağılımını Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa bizzat yapar. Kahve, şeker, gazyağı gibi kritik sekiyatın “selameti için şayan-ı itimad ve erbâb-ı vukuftan” neferlerin kullanılması istenir.⁹⁶ Zira şekerin karargâh fiyatı, piyasanın sekizde biridir.⁹⁷ 1915’te Çanakkale’deki 5. Ordu’ya, Ordu ve Donanma Pazarı şeker satar.⁹⁸ Savaşın başında cepheadekilere ayda 300 gr., zabitlere ise bir kilo verilebilir.⁹⁹ 1917’de Doğu Cephesi’nde sadece zabitlere az miktarda şeker ve kahve verilebilir. Askerler ihtiyaçlarını meşe sakızıyla karşılar.¹⁰⁰

IV. İstanbul’da Narh, Beyanname ve Vesika

Seferberlikte şeker arzı daralır: Tuzla’daki ekmekçi, bakkal ve Harbiye müteahhitlerinden Yorgi, 1914 Ağustosunda henüz belediyenin narhı kasabaya tebliğ edilmeden önce, şekerini 5-10 para fazlaya satmaktan Divan-ı Harb-i Örfî’de 50 liraya mahkûm olur.¹⁰¹ Umum Bakkal Esnafı Cemiyeti’nin siparişi gecikeceğinden, “ahalinin telaş edip ihtikâra kapılmaması” istenir.¹⁰² Dağıtımda izdihamın başladığı reklamlardan anlaşılıyor.¹⁰³

94 BOA.DH.UMVM 93/16.

95 ATASE.BDH 3229-23-11, Temmuz 1917.

96 ATASE.BDH 3229-23-1-37, 61 ve 14.

97 Bahtiyar İstekli, *Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü* (İstanbul: İş Bankası, 2009), 48.

98 ATASE.BDH 1187-248-1-1.

99 Ordu Kumandanına ait hayvanların şeker tahsisatı vardır (İstekli, *Teğmenin*, 49).

100 Sunata, *Gelibolu’dan*, 397, 406.

101 BOA.DH.EUM 3. Şube 8/46, 31.8.1915.

102 *Efkâr*, 5.10.1914.

103 “‘Şeker geldi’ denildiği zaman herkes oraya nasıl hücum ederse kış geldiği zaman da ihtiyat zabitlerinin kaputlarını yaptırmak için... Süleyman Beyzade Nihad Terzihanesi’ne hücum etmeyecekleri ne malum?” (*Efkâr*, 15.10.1914).

Ağustos-Kasım arasındaki “silahlı tarafsızlık” döneminde narhın varlığı hakkında bir ipucu yoktur.¹⁰⁴ “Hiçbir şeye narh koymamak arzusunda” bulunan Şehremaneti, İmparatorluk 3.11.1914’te savaşa girip, bayram akşamı kilosu 2,8 kuruşa satılan şeker ertesi gün üç katından fazlaya çıkınca, 7.11.1914’te perakende şekerin kilosuna 5 kuruş narh koyar. Bunun üzerine tüccar önce narha itiraz eder, sonra şekerini henüz narh uygulanmayan taşraya götürmeye başlar.¹⁰⁵ Buna rağmen Kasım’da tatlıcılara hala şeker verilebilmektedir.¹⁰⁶

Şekerin İstanbul’da azalması ve halkın şikâyeti üzerine, ithal edilen miktardan yarısının İstanbul bakkallarına dağıtımı, “diğer kısmının da arzu edilen mahalle” götürülmesi Emanet’çe öngörülerek, bu işe nezaret amacıyla bir heyet kurulur. Emanet’in koyduğu narha bakkallar itiraz eder; zira itibarı 85 kilo olan bir çuval şekerde en az 6,5 kilo noksan çıktığından, kâr “şöyle dursun bilakis zarar etmektedir”.¹⁰⁷ Narh ölü doğan bir fikiirdir. Bu nedenle olsa gerek, Aralık sonunda bir taraftan müşteriler belirlenenden (1,3 kilo) fazla şeker almak için ısrarcı olurken, diğer taraftan bakkallar malı gizlemeye başlar.¹⁰⁸ Karaborsa başlar.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye’nin Esnaf Cemiyeti aracılığıyla yaptığı dağıtım, fiyatı düşürmez. Şubat 1915 tarihli gazete ilanıyla, Emanet, İstanbul’a “şu günlerde” yeterli şeker geldiğinden ihtikâr karşıtı önlemleri erteleyerek bir dizi yaptırım uygular: İthalatçının şekerin en az yarısını İstanbul’da satma zorunluluğu sürer. Mart ayında şeker mevcudu artınca, narh şartlı olarak kaldırılır: Ancak “ihtikâra sapıldığı hissedilir edilmez” yeltenenler hakkında takibat yapılacak ve yeniden narh konacaktır.¹⁰⁹

Mayıs 1915’te İtalya savaşa girince şekerin kilosu 30-40 kuruşa çıkar. “Hükümet’in yürürlüğe soktuğu geçici bir yasayla Şehremaneti

¹⁰⁴ *Efkâr*, 19 ve 24.10.1914.

¹⁰⁵ BOA.DH.SYS 123-3/3-12, 20.12.1914.

¹⁰⁶ *Efkâr*, 11.11.1914.

¹⁰⁷ BOA.DH.SYS 123-3/3-12, 20.12.1914.

¹⁰⁸ *Efkâr*, 22.12.1914.

¹⁰⁹ *Efkâr*, 15.3.1915.

tüccarın ve esnafın elindeki şekere el koyarak saptanan fiyat üzerinden satın almaya yetkili kılınır.” Ardından Şehremaneti şekeri karneye bağlar. Bakkallar 6,5 kuruş/kilo fiyatından nüfus başına 250 gram şeker satmaya başlar.¹¹⁰

Ağustos’ta narh yürürlüktedir. Bu kez sandık şekerinin tüccar satış fiyatı 10,2, bakkal fiyatı ise 10,88 kuruş/kiloda sabitlenir.¹¹¹ Bakkalların kâr oranı da böylece belirlenmiş olur. Tüccar perakende satamamış ve stok beyannamesi verecektir.¹¹² Bakkallar Cemiyeti ve Şehremaneti kayıtları, tüccarın elindeki belgelerle çapraz denetime tabi tutularak istiflemenin engellenmesi düşünülür. Perakendeci denetimi ise, narh ve stok yasağıyla sağlanacaktır. Merkez Kumandanlığı ve polis müdürlüklerine de tebligat yapılır.¹¹³ Şeker dağıtımı bir sıkıyönetim meselesine dönüşür.

Narh istifçiliğe neden olur. Şehremini Cemil Paşa, iki karşı tedbire başvurulacağını bildirir. İlki şeker ithalatıdır ki Emanet yakında İstanbul’a yüzlerce vagon şeker getirmeyi vadeder. İkincisi, İstanbul’da saklı şekerin meydana çıkarılmasıdır. Ancak bunun nasıl yapılacağı açık değildir. Stok yaptığı söylenenlerden biri bizzat Esnaf Cemiyeti’dir. Şehremini bunu yalanlar ve kendi emriyle o sırada eczane, hastane, çocuk ve hastalar için olmak üzere 2000 çuval şekerin Cemiyet depolarında saklanmış olduğunu ve Cemiyet’in “gerekirse” bu şekeri ihtiyaç sahiplerine aldığı fiyata satacağını söyler. Muhtemelen yine Ağustos’ta “hastalarla süt çocuklarının tamamen ve genel ihtiyacın kısmen” karşılanması amacıyla başka önlemler alınır. Bir mağazadan diğerine mal nakli şüphe çekmiş olmalı ki Eylül ayında Şehremaneti, başka bir tebligat ile şeker satış ve nakliyatını ilave belgelerle denetime almaya çabalar.¹¹⁴ Muhtemelen tüccar malını kaçırmaya çalışmaktadır.

Eylül 1915’te Şehremaneti oldukça karmaşık bir tebligatla dağıtımı düzenlemeye çalışır. Anlaşılan, şeker bir süredir ekmek vesikasıyla satılmaktadır; şeker vesikası da basılmak üzeredir. Mahalle ihtiyacı ve

110 Toprak, *Cihan*, 131; Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki’nin*, 473.

111 *Efkâr*, 27.8.1915.

112 *Efkâr*, 23. ve 27.8.1915.

113 *Efkâr*, 2.2.1915; 23.8.1915.

114 *Efkâr*, 9.9.1915.

bakkallara dağıtılacak miktar, ihtiyar heyetlerince 250 gr/kişi hesabıyla belirlenecektir.¹¹⁵ Hastalar ve süt çocukları vesikasız şeker alabileceklerdir. Kilo mertebesinde sadece kahvelere şeker verilecektir. Tatlıcı vs. esnafı doğrudan ithalatçılara yönlendirilir. Kasım ayında eczanelerin ihtiyacı karşılanamayınca, bozacı ve şerbetçilere verilen şeker dikkat çekerek.¹¹⁶ Diğer taraftan Şehremaneti ithalatçıya kolaylık göstereceğini ilân eder.¹¹⁷ “Kolaylık”la kasıt nedir bilinmez ama ithalat limanını kontrol eden Şehremaneti, aynı zamanda ithalat iznini veren mercidir.¹¹⁸

“Şeker kanun taslağı” Mebusan Meclisi’nden geçmeyince,¹¹⁹ Şehremaneti uygulamalarına son verir: İhtiyac-ı Zaruriye ve Gayri Zaruriye Komisyonu (Havaic-i Zaruriye?), 1915 sonunda “İstanbul’da şeker satılması hakkında Şehremaneti’nce evvelce kararlaştırılmış beyanname ve vesika verilmesiyle narh usulleri[nin] ahiren” kaldırıldığını, dolayısıyla şeker ithal ve satışının serbest bırakılmış olduğunu ilân eder.¹²⁰

Beklenti, stokların ortaya çıkması ve “bir müddetten beri” yükselen şeker fiyatının düşmesidir.¹²¹ Ancak darlık sürer hatta artar: Şeker “bulunamaması ihtimaline karşı” hasta ve çocuklar için kilosu 6 kuruştan dağıtıldığı sırada, fiyatı üç katına çıkar.¹²² Şehremaneti’nin büyük çaplı ithalatıyla karaborsayı engelleyeceği, stokları ortaya çık-

115 Dağıtım esas mahalle nüfuslarını belirleyen, bir görüşe göre, Bakkal Esnafı Cemiyeti ile İttihat Terakki muntaka muavinleridir. Şeker Bakırköy’de kooperatif hissedarlarına satılır; vesikaları Cemiyet Genel Merkezi gönderir. Bakırköy’de çocuk başına haftada/on günde bir yüz dirhem hesabıyla bakkalara dağıtılır; liste “mahalle heyet-i idaresinden” alınır (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 444-5, 534, 642-4).

116 BOA.DH.İ.UM 89-5/1-48, 11.11.1915.

117 *Efkâr*, 7. ve 19.9.1915.

118 BOA.DH.İ.UM 89-9/1-10, 10.4.1916.

119 Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki’nin*, 473. “Şehremaneti’ne İhtiyacat-ı Umumiyyeye Dahil Eşyanın Suret-i Furuhtu hakkında Tedabir-i İnzibatiye Vazına Salahiyet” verilmesine dair geçici kanun olmalıdır (*Düstur*, C2/T7, 699, 19.8.1915).

120 *Efkâr*, 31.12.1915. Almanya’da 1914 sonunda narha, Avusturya’da ise Nisan 1915’ten sonra şeker vesikasına geçilir ve muhtemelen savaş sonuna kadar uygulanır (Herwig, *First*, 270-80).

121 *Efkâr*, 9.1.1916.

122 *Efkâr*, 19. ve 21.2.1916.

racağı ve piyasayı ele geçireceğı iddiası basın aracılığıyla ilân edilirken, gerekirse halkın çıkarı için narha da başvurabileceğı bildirilir. *Efkâr*, okuyucusuna tüketimini üçte bire indirmesini tavsiye eder.¹²³

Şehremaneti Mart 1916'da kilosu 7,8 kuruştan Esnaf Cemiyeti tarafından hazırlanan vesikalarla kişi başı 320 gram şeker dağıtılacaktır. Cemiyet tarafından emzikteki çocuklara verilmekte olan aylık 2,5 kilo şekerin dağıtımı sürdüğü bildirilir.¹²⁴ Haziran 1916'dan itibaren ithalat ve dağıtımı Kantariye Şirketi devralır. İlk büyük parti malın anlaşmasını Şehremaneti "adına" Heyet-i Hesabiye yapar, malı Kantariye'ye devreder.¹²⁵

1917'deki İaşe Kararnamesi gereğı stok denetimi ve dağıtımını İaşe Müdüriyeti üstlenir. Müdüriyet beyanname zorunluluğı getirir, vesikayı halka ve malları kişi başı 320 gramla sınırlı olmak üzere 15 kuruş/kilo üzerinden¹²⁶ bakkallara dağıtır. 11.1.1918'de ithal, nakil ve satışı serbest bırakır. İthalatçı, demiryoluyla Avrupa'dan gelecek malın her gün "diğer ticari eşyaya" tahsis edilmiş vagonlardan başka vagonlarla geldiğini belgelemesi halinde, "serbest"çe ithalat yapabilecektir.¹²⁷

23.6.1918 tarihli kararnameyle "serbesti" kaldırılır; İaşe Meclisi ithal beyannamesini zorunlu tutar ve narh koyar.¹²⁸ Şeker, İaşe Müdüriyeti tarafından belirlenecek depolara konarak yine Müdüriyet'ce satılacaktır.¹²⁹ 8.5.1918'de dağıtımına başlar.¹³⁰ Ağustos'ta vesikasız satış narhı 70,¹³¹ serbest piyasa ise 300-350 kuruştur. Başka kaynaklara göre, 1908-1914 arasında 1,7 ila 2 kuruş arasında değışen serbest

¹²³ *Efkâr*, 27.2.1916.

¹²⁴ *Efkâr*, 14 ve 17.3.1916.

¹²⁵ Anlaşmayı Kantariye Müdürü Gözlüklü Mithat Bey ve Sefir Hüseyin Hilmi Paşa yapar (Ergin, *Umur*, 822; İlkan ve İlkan, *Ankara*, 497, 534-5).

¹²⁶ *Efkâr*, 30.8.1917, 12.9.1917, 22.11.1917.

¹²⁷ *Efkâr*, 21.5.1918.

¹²⁸ *Vakit*, 12.8.1918.

¹²⁹ Memalik-i Şahane'ye İthal Olunacak Şekerlerin Suret-i İddihar ve Beyi hakkında Kararname (*Düstur*, T2/C10, 20.6.1918, 534).

¹³⁰ *Efkâr*, 21.5.1918.

¹³¹ *Vakit*, 18.8.1918.

piyasa ortalaması, 1914'te 3, 1915'te 7,5, 1916'da 30, 1917'de 112 ve 1918'de 195 kuruşa çıkar.¹³²

1918'de fiyatların aniden yükselmiş görünmesinin bir nedeni de karaborsa fiyatının ilk kez gazetelere yansmasıdır. İaşe ile ilgili sansürün Talat Paşa'nın girişimiyle Mart 1918'de yumuşaması sonucu,¹³³ basında ilk eleştiri çıkar: Şekerin celbindeki serbesti ilanı, geç kalmış ve isabetsiz bir tedbirdir. Gecikmiştir zira artık piyasalarda şeker kalmamıştır. İsabetsizdir, zira serbestlik spekülasyonu engellemez.¹³⁴ Belki sansürün yumuşaması, belki de barış haberleriyle beraber,¹³⁵ eğilim tersine döner; fiyat düşmeye başlar.¹³⁶ 30.10.1918 tarihli habere göre, Mütareke dedikodusu, düşüşü daha da şiddetlendirir; toz şekerin kilo fiyatı 65, küp şekerin 115 kuruşa geriler.

Şeker kıtlığından söz eden gazeteler Savaş boyunca sansürlenir. Örneğin *Karagöz* 21.12.1915 tarihli "Ya Rab Şeker" başlıklı makalesinden dolayı kapatılır.¹³⁷ Sansürün 1918'de yumuşamasıyla beraber, şeker, skandal ve eleştirilerden önce mizaha konu olur.¹³⁸ Hüseyin Rahmi'nin bir gazete makalesinde kamuya açık yerlere getirilen tatlı tüketim yasağı hicvedilir: Alafranga bir Türkçe ile konuşan ve orta-üst sınıftan olduğu anlaşılan Karabet Ahbar ile arkadaşı, yasağın beyhude hatta gülünç olduğunda hemfikirdir, kendileri gibi zenginlerin şeker

132 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 497; Yalman, *Yakın*, 54; Eldem, *Harp*, 51.

133 Hikmet Bayur, *Türk İnkılab Tarihi, C III, Kısım 4* (Ankara: TTK, 1967), 158-63. Yalman, 11.6.1918 tarihini verir (*Yakın*, 357).

134 *Efkâr*, 21.5.1918.

135 Hükümet ve Parti'nin vâkıf olduğu cephe haberleri, ciddi bir kazanç kapısıydı (Birgen, *İrtihat*, 311).

136 1918'in ikinci yarısındaki fiyat dalgalanmasında, Batum ganimetinin etkisi vardır: "Gerek Cemal gerek devlet ricali Batum elimize geçer geçmez mal bulmuş mağribi gibi oraya hücum ettiler, ahaliye gaz, çay, şeker vs... tekâlif-i harbiye tarzında müsadere eder gibi aldılar... peyderpey İstanbul'a getirterek piyasada harikulade fiyat ile sattılar ve satturdılar, filhakika bütün o memleketlerin halkınca Türklüğü rüsva ü bednam eylediler" (*Sabah*, 27.12.1918). Kars'ta 300 ton şeker el konur (BOA.MV 213/16). Alman ordusu, 1918 Ekimine kadar Rus coğrafyasında 34 bin ton şeker el koyar (Herwig, *First*, 374).

137 ATASE-BDH 354-73-1420-066.

138 A(hmed) R(asim?), "Eşkâl-i Zaman – Yine Şeker", *Efkâr*, 16.4.1918.

Şekil 3. *Karagöz*, 10.7.1918

Hacivat: "... Çocuklar şekerlere sinema seyrederek gibi bakıyor."

Karagöz: "Böyle giderse çocuklar birçok yiyecekleri sinemada görecek. Burada uyuklayan mahalle şekercisi! Beyoğlu şekercilerine bak! Gözleri faltaşı gibi açılmış! Kazançları yerinde!"

bulmakta güçlük çekmeyeceğini neredeyse pornografik bir üslupla anlatırlar.¹³⁹

Bu meselin "ana fikri", 1918'den itibaren şekerin artık cephe-cephe gerisi dayanışmasının değil, eşitsizlik ve adaletsizliğin simgesi olduğudur. Mayıs tarihli bir haberde, un/şekerli tatlı imalatının engellenmesine dair İlahe Meclisi'nde alınan karardan söz edilirken, "bu sıkıntı sırasında etrafta tatlıcılardan geçilmemesi"ne de dikkat çekilir.¹⁴⁰ Şeker, bir "imağ" meselesine dönüşür: Bir meclis oturumunda, fukaraya "fena tesir" yaptığı gerekçesiyle, şekerlemeci vitrin camlarının kireçle kapatılması önerilir.¹⁴¹ Baudelaire, Paris'in yoksullarını, bulvarları arşınlayan ve vitrinlere imrenen bir gözler ailesi olarak tasvir etmişti.¹⁴²

¹³⁹ "Geçen gün 851 kuruşa büyük bir tepsi tel kadayıf yedim. Yağı nefis, beyaz kaymağı pek lezzetliydi. Kaynanam yedi yedi. Ağzımın tavanı şekerlendi" (Hüseyin Rahmi (Gürpınar), "Ada Vapurunda Cereyan Ediyor", *Zaman*, 13.6.1918).

¹⁴⁰ *Efkâr*, 21.5.1918.

¹⁴¹ *MAZC*, 27.3.1918, 307.

¹⁴² Charles Baudelaire, *Paris Sıkıntısı* (İstanbul: Adam, 1992), Bölüm XXVI.

V. Suistimal

A. İthalat

Ağustos ve Ekim aylarında, vagon ve gemi tahsislerini, gümrük işlemlerini, kısaca ithalatı mercek altına alan haberler, “sansasyon” hatta skandal yaratır.

İlk hikâye polisileri aratmayacak ayrıntı ve karmaşıklıktadır, burada basitleştirilecektir: Sirkeci’ye 10/11.7.1918’de Almanya’dan İzmir Vilâyeti adına 14 vagon şeker gelir. Vilâyet’in başvurusundan ve evraklar gümrüğe gelmeden önce, gazeteye göre meçhul, Harbiye Nezareti yetkilisine göre ise tanıdık üç kişi, malı Alman Heyet-i İslahiyesi (veya Alman Askerî Levazımı) adına gümrüksüz çekmek ister. Bunun için yapılan başvuruda kullanılan resmî tezkere, Harbiye Nezareti adına Sirkeci’deki Askerî Muayene Memurluğu’na getirilir. Muayene ve gümrük memurları durumdan şüphelenir.

Askerî Muayene Memurluğu şekerlerin aidiyetini gösteren vesikaı ele geçirmek için ilk çuvalın vagondan boşaltılmasına izin verir, daha sonra tahliyeyi durdurur. Vesikadan malın gerçek sahibinin Alman Askerî İslahiye Heyeti olmadığı, ancak başvuruyu yapanların Heyet’in mührüne sahip olduğu anlaşılır. Daha sonra elinde ordinolarla bir Wiener Bank memuru çıkagelir ve malı çekmek ister. Ancak memur, gümrük memurlarınca önceden tanınmadığından geri çevrilir. 13.7.1918’de Banka’nın, şekerı eski Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey ve ortakları adına ciro ettiğı anlaşılır. Bir kaynağa göre, “nüfuzlu bir zatın müdahalesiyle Avidor veya Avigdor adında birinin delaletiyle mal sahiplenilir.” Gümrük beyannameleri bu isim üzerinden düzenlenir; ithalat vergisi alınır. Habere göre, kritik olan, Alman Heyeti’nin bu işle ilgisinin ve Heyet adına kanunsuz iş yapmak isteyen kişinin kimliğinin tespitidir.¹⁴³ Bir tahmine göre, şeker 300 kuruştan (/kg²) satılacak; vagon başına 10 bin lira kazanç sağlanacaktır.¹⁴⁴

Vakıte göre suça konu olan iki boyut söz konusudur: İlki şekerı gümrük vermeden ve İaşe kaydına tabi olmadan geçirmek için baş-

¹⁴³ *Vakit*, 7.8.1918; Harbiye Nezareti İhracat ve Siparişat Dairesi Muayene Kısmı Amirliği’nin 14.7.1918 tarihli raporu için bkz. BOA.BEO 4526/339414.

¹⁴⁴ Ali Haydar Midhat, *Hatıralarım* (İstanbul: Mithat Akçın, 1946), 316.

vurulan çarelerdir. İkincisi gümrükten çıkarılan mala İaşe'ce el konup konulmadığıdır.¹⁴⁵ Rivayet, şekerin çoğunun İaşe'nin kararları "hilafına serbestçe satıldığı" yönündedir. İaşe teşkilâtı, 20.6.1918 tarihli kararnameye göre, ithal malı satın alacak ve ardiyelerinde saklayacaktır. Uygulamada ise, İaşe Müdüriyeti'nin yeterli depo hacmi olmadığından, tacirler malı kendi ardiyelerine nakletmekte, sonra da muhtemelen karaborsa fiyatından gizlice satmaktadır.

Durumun ortaya çıkış şekli de karmaşıktır. Mithat Paşa'nın oğlu, Divaniye Mebusu Ali Haydar Mithat Bey'i haberdar eden Avusturya Ticaret Ataşesi'dir. Bunun üzerine Haydar Bey *Efkâr'a* yolladığı mektupla suistimal ve ihtikârın teşhir ve cezalandırılmasını ister. Gazeteye başka şikâyet mektupları da gelir. Basın açısından dikkat çekici olan, şekerlerin hangi komisyoncu ve kefil aracılığıyla alındığını yazan gazete haberlerinde vagon tahsisinden bahsedilmemesidir.¹⁴⁶ Böylece örneğin Avigdor gibi gayrimüslimlerin adı gazeteye yansımına rağmen, tahsisten sorumlu memur ve siyâsîler gizli kalır. Sansür "kısmen" kalkmıştır.

Şükrü Bey, daha önce de şirketi veya üçüncü şahıslar üzerinden şeker ticareti yapar. 1919 tarihli bir belgeye göre, 1917 Temmuz'u'na kadar süren nazırlığı sırasında bir tüccarın Viyana'dan satın aldığı olduğu iki vagon şekerini Nezareti adına Sirkeci Gümrüğü'nden geçirdikten sonra, birini darüleytamlara dağıtır, diğerini tüccara bırakır. İşlemin mukaveleye bağlandığına dair herhangi bir kayıt yoktur.¹⁴⁷

Şükrü, Haydar Mithat'ın yazdıklarından rahatsız olunca *Vakit* gazetesine bir karşı mektup yazar. Kendi kariyerini, komisyoncu Levant Kontuar (?) ve Wiener Bank'ın adını öne çıkarır, ama olayın ayrıntısına girmez.¹⁴⁸ Daha sonra gazeteye dava açar.¹⁴⁹ İaşe Nezareti de Şükrü Bey aleyhine dava açar. Eminönü Sulh Mahkemesi'nde görülen davada, davalı vekili, getirdikleri şeker daha pahalıya geldiğinden, İaşe

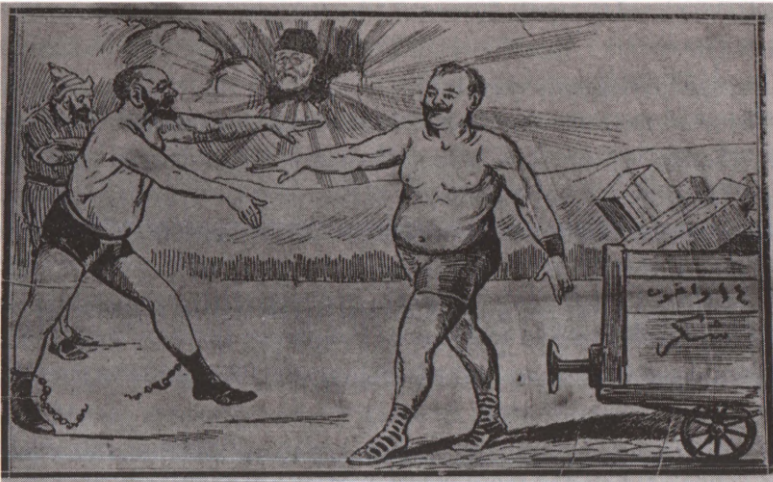
145 *Vakit*, 10 ve 12.8.1918.

146 Midhat, *Hatıralarım*, 313-20.

147 BOA.MFMKT 1238/61.

148 *Vakit*, 6.8.1918; Midhat, *Hatıralarım*, 316.

149 *Vakit*, 15.8.1918.

حاجواد — ها غرت قره کوزم ، ها غبت اء . مطبوعات پهلوانلری آنا لر نه باغل زنجیری قردا دهلر ، سر ا س قه دیرلر مداته آپه دیرلر .
قره کوزم سنی . شوقار شیکه کی پهلوانک سیرنی یزه کتیر ا بان ، آرقه ده ۱۴ واقون شکر قازانچ وار ا .

Şekil 4. *Ka agöz*, 14.8.1918

“... Matbuat pehlivanları ayaklarına bağlı zinciri kopardılar, serbestlediler, meydana indiler. Göreyim seni, şu karşıdaki pehlivanın suratını yere getir! Bak arkada 14 vagon şeker kazanç var.”

حاجواد — آمان یاشده سام ایستوردی . پهلوا آمیوردت اء . فقط قره کوز ، یو ماسیل یوقا ؟
قره کوز — باشقه یوقان یازمدم شکر لازم ... شیمدی شکر ایشکر غمه ارد وار . یاشده یونلورن یوقا آیمردم ا .

Şekil 5. *Karagöz*, 24.8.1918

Hacivat: “Baklava açıyorsun... Fakat bu nasıl yufka?”

Karagöz: “Başka yufkadan yaparsam şeker lazım. Şimdi şeker yalnız gazetelerde var. Ben de bunlardan yufka açıyorum!”

Meclisi'nin koyduğu narh fiyatına (64 kuruş) satış yapmanın mümkün olmadığını savunur. İaşe'nin vekili ise, İaşe Meclisi kararına muhalefet **filinin sarıh olduğunu** vurgular.¹⁵⁰

Ekim ayının sonunda ise, ikinci bir sansasyon yaşanır: Ümit adlı Seyr-i Sefain vapuruyla Köstence'den gelen seksen vagon Avusturya şekerinin ne sahibi ne de Seyr-i Sefain veya Levazımat-ı Askerîye yetkilisi ortaya çıktığı için boşaltılamaz. Şeker, Köstence'deki askerî sevkiyat memuru tarafından yüklenmiştir. *Efkâr*'ın tahkikatı sırasında, Seyr-i Sefain'den bir görevli, şekerin İtibar-ı Millî Bankası'na ait olduğunu söyler. *Sabah*'a göre ise, malın yükleme belgeleri Askerî Demiryolları Şirketi'ne aittir. “Şekerin Banka malı olmasında hayret edilecek bir şey yoksa da” malın bir askerî memur vasıtasıyla yüklenmesi, Harbiye Nezareti'ne bağlı Seyr-i Sefain vapuruyla askerî malzeme gibi sevk edilmesi, İstanbul limanında askerî sevkiyat nöbetçileri tarafından muhafaza edilmesi ve “nihayet kimin malı olduğu anlaşıluncaya kadar günler geçmesinde şayan-ı hayret pek çok şey vardır”. İtibar-ı Millî Bankası özel bir kurum iken, ticarî muamelesine askerî memurlar ve Seyr-i Sefain İdaresi nasıl “alet edilir”?¹⁵¹ Sofya Elçisi Fethi (Okyar), Rusçuk'a gelen şekerı kastederek “bu işleri resmen yapmanın” haysiyetlerini zedelediğini belirtir ve İstanbul'u uyarır.¹⁵²

28.10.1918 tarihli gazetede Hicaz ve Askerî Demiryolları'ndan gelen bir açıklama yayınlanır:

Söz konusu parti, şeker satışının serbest bulunduğu 1917 Ağustosunda İdare'ce Viyana'dan satın alınır ve 1918 baharında kilosu 82 kuruştan Wiener Bank'a satılır. Bundan sonrası karışıktır. Şeker Köstence'ye geldikten sonra, Banka ile yapılan anlaşma feshedilir ve Ekim'in başında şekerin İaşe Meclisi'nin koyduğu 64 kuruş fiyatla satın alması İaşe Nezareti'ne teklif edilir. Bu açıklama “şayan-ı hayret” noktalarına açıklık getirmediği gibi, ilave “dedikodular”a neden olur.¹⁵³ Fiyat/gümrük hususu, İaşe ve Maliye nezaretleri arasında ihtilafa neden ol-

¹⁵⁰ *Sabah*, 3.11.1918.

¹⁵¹ *Efkâr*, 26.10.1918; *Sabah*, 8.11.1918.

¹⁵² İlkan ve İlkan, *Ankara*, 533. Fethi Bey'in yerine Aralık 1917'de başka bir elçi atanır (Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkânı ve Ricali* (İstanbul: ISIS, 1999)).

¹⁵³ *Efkâr*, 26-31.10.1918.

duğundan mal İstanbul limanında bekletilir, sonunda İaşe anbarlarına indirilir. Kesin olan gümrük resminin verilmediği¹⁵⁴ ve şekerin el değıştirdiği, o dönemin deyişyle, “hava oyunları”yla zamlanmıştır.

İaşe Nezareti, getirdiği malı kendisine teslim etmeyen ithalatçılara, örneğin Haim Pinto Efendi’ye dava açar; karar İstinaf Savcılığı’nca bozulur. Baha Kurmi(?) Efendi ve Yakupzade İbrahim Hakkı’nın aynı nedenle 4-6 ay hapsine ve şekerlerin İaşe’ye teslimine karar verilir. Mustafa Efendi para cezasıyla kurtulur. Mataracızade Ali Rıza Efendi,¹⁵⁵ gıyabında on beş gün hapisle cezalandırılınca karara itiraz eder. Davalı vekili, şekerin yasak tarihinden önce sipariş edildiğini, kendilerine masraf hariç kilosunun 210 kuruşa mal olduğunu, bu nedenle İaşe Meclisi’nce konan 64 kuruş narha satılamayacağını beyan eder. Mahkeme ertelenir.¹⁵⁶

B. İstanbul Dağıtımı

Sansürün yumuşamasından sonra, gazetelerde okuyucu şikâyetleri değerlendirilir ve bakkalların ahaliye dağıttığı şekerin kıyyesinden 50 dirheme (%12,5) yakın şeker çaldığı iddiası ortaya atılır. Bu durum ağır bir hayal kırıklığı ve öfke yaratır:

Gazetemiz şimdiye kadar Müslümanların ticaret etmesi ve ‘ticaret-i milliye’nin terfisi için pek çok teşvikat ve tergibat-ta bulunmuştu.¹⁵⁷ Fakat ticaret-i milliye adeta bir nevi sirkat-i milliye [milli hırsızlık] şeklini aldı ki, bu hal memleketin terfisini değil, fakat muadat-ı tedennisini [düşüşünü] ve hatta iz-mihlalini [yok olmasını] mucib olabilir. ‘El-kasib habibullah’ [Kazanan Allah’ın sevgili kuludur] kelim-i meşhuru vaktiyle İslam tacirlerimizin rehber-i kesb-i meşru [meşru kazanç rehberi] olarak ticarethanelerinin üzerinde iftiharla görünürken şimdi bazı dindaş tacirlerimizin efal ve hareketlerine baktıkça insanın, acaba bu yeni türedilerin nazarında ‘El-kasib habibul-

¹⁵⁴ *Sabah*, 8. ve 9.11.1918.

¹⁵⁵ Mataracızade ailesi için bkz. Aliye Mataracı, “Trading in the Shadow of Wars in a Doomed Empire”, *War and Collapse: WW1 and the Ottoman State*, M. Hakan Yavuz, Feroz Ahmad (ed.) (Salt Lake City: Uni. of Utah Press, 2016) içinde 458-79.

¹⁵⁶ *Efkâr*, 24.10.1918; *Vakit*, 12.8.1918; *Sabah*, 2.11 ve 3.11.1918; *Hadisat*, 24.10.1918.

¹⁵⁷ Örneğin *Efkâr*’ın ilân kısmı yeni kurulan her Müslüman ticarethanesi için “teşvik ve tergib” amacıyla “fedakârlık” yapar (Yunus Nadi, “Yeni Zenginler Meselesi”, *Efkâr*, 13.8.1917).

lah' 'El-gasıb habibullah' [Gasp eden Allah'ın sevgili kuludur] suretinde mi anlaşılmaktadır diyeceği geliyor. Beşiklerindeki çocuklarımız, şir-i har [sefaletin pençesindeki] yavrucaklarımız... velhasıl ümmetin muhtac-ı sıyanet [korunmaya muhtaç] ve şefkat pek büyük bir kısmı için şeker başlıca gıdadır. Bu hakikati herkes bilirken şekerin ticaret-i milliye namına esafil [sefiller] ve edaniden [alçaklar] üç beş türedinin yedd-i ihtikârına düşmesi şayan-ı teessür idi. Şimdi bu 'ticaret-i milliyenin inkişafı' namına kişi başı yüz dirhem verilen şekerden çalmaları fecaat ve denaetine [alçaklık] tahammül olunamayacak rezaletlerdendir. Memleket... bu hallere ancak selamet-i vatan namına tahammül ve sabrederken Beyoğlu'nda sefilane sefahat etmek isteyen dört beş külhanbeyinin ticaret namıyla bütün bu erbab-ı ihtiyacın en mübrem gıdasına da musallat olmaları kıyamete kadar tüyleri ürpertecek şenaatlerdendir... Başlıca çare şeker dağıtımı yapan bakkallar içinde suistimali tahakkuk edenlere yalnız bir daha şeker vermemek değil, bu sirkatlerinden dolayı ticaretten men etmek bile gerekir.¹⁵⁸

“Üç beş türedi” ve “dört beş külhanbeyi” ile kasıt ithalatçı veya tüccar olsa gerek. Bu tikel suçlamaya karşın perakende satıştaki istismar sistemattiktir. *Efkâr*, İaşe Müdüriyeti tarafından bakkallara dağıtılan paketlerin eksik gramajlı olduğunu açıkladıktan sonra, Kara Kemal'in başında olduğu Müdüriyet, “dağıtımda bakkalların 100 dirhemde 3,5 dirhem noksan vermeğe hakları olduğunu” açıklamasıyla “sirkat-i milliyeyi” resmileştirir. Gazete, bu farkın Müdüriyet'in mi yoksa bakkalların mı cebine girdiğini sorar ve miktarın artacağından endişe duyar.¹⁵⁹ Kemal, 1916'daki gazete beyanatında bakkalların kiloda bir kuruştan az nakliye ve dağıtım masrafı almakla yetindiğini söylemiştir.¹⁶⁰

C. Taşra Dağıtımı

İaşe Heyeti'nin Antep Mebusu Fazıl Bey'e sattığı şekerin akıbeti Temmuz 1918'de gazetelerde yer alır. Yedi vagon şeker, Fazıl'ın “mutedil bir fiyatla, %10-20 meşru bir kârla” seçim bölgesinde satması beklenirken, bilinmeyen bir nedenle (haberde “besbelli vagon sevki müşkülâtından olmalı” diye ilave edilir) İstanbul'da satar. Eline geçen paranın 7 bin lirasını “hüsn-i niyetini isbat için” seçim bölgesindeki

¹⁵⁸ *Efkâr*, 19.6.1918.

¹⁵⁹ “Şeker Sirkatı”, *Efkâr*, 21.6.1918; “Şeker Hırsızlığına Çare mi”, *Efkâr*, 22.6.1918.

¹⁶⁰ Ergin, *Umur*, 826.

hayır işlerine bağışlar. İaşe Heyeti durumu “kanun ve nizam hilafına” görür ve 7 vagon şekerde yalnızca 7 bin lira kâr etmesini “gayri tabii” bularak hakkında tahkikat ve kanuni takibata geçer. Tahminî hesaba göre, Fazıl’ın kazancı bunun on mislidir.¹⁶¹

Üç gün sonraki haberde alınan şekerin daha düşük miktarda olduğu düzeltilmesi yapılır. Ancak “emniyeti suistimal cürmü” açıktır. Konu yargıya taşınır. Mithat Bey, *Efkâr’a* yazdığı mektupta “türlü tefsirata mahal bırakan tesamuha [=hoşgörüyeye]” böylece son verildiğini yazar. İster vali ister mebus olsun tüm sorumluların teşhir edilmesi gerektiğini savunur.¹⁶²

Antep “vaka”sını ortaya çıkaran, 6.5.1918’de Antep Belediye Reisi Mustafa Bey’in Dahiliye’ye gönderdiği şikâyet, ardından 18.6.1918’de Antep’in müderris ve Müslüman âyanının dilekçesidir.¹⁶³ Muhtemelen bu grup Fazıl Bey’den davacı da olur.

Lübnan Mebusu Selim Ali Selâm Efendi,¹⁶⁴ iddiasına göre Harbiye Nezareti’nden “şahsî ticaretine mahsus olarak”, gazetelere göre seçim bölgesinde dağıtmak üzere verilen on (başka kaynaklara göre kırk) ton şeker, bir iddiaya göre “bir kilosunu bile mahalline göndermeyerek” İstanbul’da, başka bir iddiaya göre ise Halep, Şam ve Rayak ve Beyrut’ta kendi hesabına kilosu 155 kuruşa sattığı için benzer biçimde Beyrut tüccarınca savcılığa şikâyet edilir.¹⁶⁵ Yapılan tahkikat ve tedkikat neticesinde mahkemeye sevk edilir.¹⁶⁶ Vali, konunun gazetelere yansımalarını engeller.¹⁶⁷ Sansür taşrada henüz kalkmamıştır.

¹⁶¹ *Efkâr*, 22.7.1918. Halep Valisi’ne göre, Fazıl Bey, şekerin kilosunu 17 kuruşa alıp 140 kuruşa satar (BOA.DH.İ.UM 20-5/2-24, 21.7.1918).

¹⁶² *Efkâr*, 25.7.1918.

¹⁶³ BOA.DH.İ.UM 20-5/2-24.

¹⁶⁴ Cemal Paşa’nın infazından kurtulur (Selim Ali Selâm, *Beyrut Şehremini’nin Anıları: 1908-1918* (İstanbul: Klasik, 2005), 51). Lübnan Cumhurbaşkanı Tamam Selam’ın dedesidir.

¹⁶⁵ Leila Tarazi Fawaz, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War* (Cambr., Mass., Londra: Harvard Uni. Press, 2014), 123. BOA.DH.ŞFR 593/19’da üç vagondan söz edilir.

¹⁶⁶ *Efkâr*, 23.10.1918.

¹⁶⁷ BOA.DH.İ.UM 20-5/2-24, Ağustos-Eylül 1918; DH.ŞFR 593/19, 23.8.1918. Gazeteye göre 30 ton alır ve İstanbul’da 200 kuruşa satar.

Ekim ayına kadar birkaç mebus daha mahkeme önüne çıkar: Fazıl, Ali Selâm ve Şükrü'nün yanı sıra, Lazistan Mebusu Ziya Molla Bey'in mahkemesi sürerken, Divaniye Mebusu Nuri Bey gıyaben dört ay hapse mahkûm olur ve kararı temyiz eder.¹⁶⁸ Fazıl Bey, davanın ceza mahkemesinde görülmesine itiraz eder. İstinaf mahkemesi, davanın emniyeti suistimal davası olduğuna hükmeder ve ceza mahkemesinin yetkisini onaylar.¹⁶⁹

7.10.1918'de Dahiliye Nezareti, Vilâyetlere yazarak şeker dağıtımındaki uygunsuzlukları sorgular. Anlaşıldığı kadarıyla, şeker Vilâyetlere mebus, mahalli memur¹⁷⁰ ve mutemetlerce gönderilmektedir. Kazalar arasında orantısız dağıtım, memurlara iltimas, zimmete geçirme vb. sorunlar bildirilir. Bu sayede şekerin İstanbul ve ülke çapındaki dağıtım haritası da kısmen ortaya çıkar. Bazı işe mıntıkalarına dair dağıtım planı yoktur.¹⁷¹

Kayırmacılığa gelince, Dahiliye Nezareti memurlarına 1917'de 20 kuruş/kilo fiyatla şeker dağıtılır.¹⁷² İnebolu ve Bayramiç'teki asker aileleri, tüm memurlara şeker verildiği halde kendilerine verilmediğinden şikâyetçidir.¹⁷³ Zonguldak işesi adına gelen gazyağı ve şeker köylere verilmeyip tümünün İşe Komisyonu azasıyla bazı memurlar arasında paylaşıldığı bildirilir.¹⁷⁴ Şeker imtiyazdır: Mütareke'de matbuat erkânına onar kilo şeker verilmesi için Matbuat Müdürlüğü İşe Müdürlüğü nezdinde girişimde bulunulur.¹⁷⁵

Buna karşın, Konya Mülkiye Müfettişliği'nin yazısından anlaşıldığı kadarıyla, Dahiliye memurunun ihtiyacı için Sultaniye ve Ereğli kazalarına gönderilen şekerler, maliyetinin %10'unundan "pek fazla" zamlanarak sağlanan kâr öksüz yurtlarına verilmiştir ve bu muamele

168 *Sabah*, 29.12.1918.

169 *Sabah*, 2.11.1918, 29.12.1918, 24.1.1919.

170 *Efkâr*, 9.7.1917.

171 BOA.DH.İ.UM 20-5/2-24.

172 BOA.DH.EUM.SSM 13/55, 1.12.1917. Mütareke'deki durum için bkz. BOA.DH/HMŞ 31/27, 6.3.1919.

173 BOA.DH.İ.UM.EK 45/25, 28.12.1917; DH.İ.UM.EK 46/62.

174 Dahiliye'den Sadaret'e, 8.6.1918 (BOA.DH.İ.UM 11-5/9-50).

175 *İstiklâl*, 8.2.1919.

Vilâyet'in "hemen her tarafında" uygulanmıştır.¹⁷⁶ Memurlar genellikle imtiyazlı bazen de mağdurdur.¹⁷⁷ %10 sabiti, İaşe Müdüriyeti'nin bir tebligatında zorunlu masraflara karşılık olmak üzere belirlediği masraf oranıdır. Bundan yüksek zam "iane-i cebriye veya vergiden başka bir şekil"de değerlendirilemeyeceğinden, mevcut kanun ve mevzuata "külliye muhalif" sayılmalıdır.¹⁷⁸

VI. Çıkarımlar

1. Uygulamalar, birçok soruyu akla getirir: İstanbul'da belediye ve hükümet varken iaşeyi neden "gayr-i mesul bir cemiyet" üstlenir?¹⁷⁹ İthalat ve dağıtım neden sürekli el değiştirir? Gümrük, narh, vesika ve beyanname düzenlemelerinde neden gelgitler gözlenir? İaşe yönetimi neden sık sık kabuk değiştirir (Heyet, Müdüriyet, Meclis, Nezaret)?

Savaş dönemi iaşe uygulamalarındaki değişimlere ilişkin tanıklık ve incelemelerde iki farklı gerekçe gösterilir. İlki, genellikle tarihyazımının başvurduğu teknik veya "iktisadi" modeldir. Buna göre, değişimler, Hükümet'in, cephe ve cephe gerisindeki şartları iyileştirmek üzere denediği birer çare, savaş ve piyasanın dayattığı zorunluluklara verdiği birer tepkidir.¹⁸⁰ İktisat yönetimi, yekpare bir yapı ve rasyonel bir karar mekanizmasıdır. Örneğin Cemiyet'in "işe el koyma" nedeni, Şehremaneti'nin "bir belediye olarak" teşkilatlanmamasına bağlanır.¹⁸¹

176 BOA.DH.İ.UM 20-5/2-24, 2.10.1918.

177 İaşe Nazırı Celal Muhtar, 17.10.1918'de memurlara erzak dağıtımını ertelediğini açıkladıktan sonra, memurlara yapılan dağıtım durur (Öğün, *Kafkas*, 310).

178 BOA.DH.İ.UM 20-5/2-24.

179 Ergin, *Umur*, 828; İlkan ve İlkan, *Ankara*, 108-9. "Birtakım... gayr-i mesul heyetler, cemiyetler teşekkül etti. Menafi-i umumiye bu suretle ihlal ve gayr-i meşru hususi menfaatlere feda edilerek ticaret esasen tacir olmayan birkaç kişinin yedd-i inhisar ve ihtikâna bırakıldı" (Ahmet Rıza, *MAZC*, 25.1.1917, 315). Başka bir görüşe göre, Heyet-i Ticariye, "anarşi", "keyfi"lik ve "komita"cılığın simgesi idi (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 13).

180 Parti-îçi muhalefete değinse de Toprak, örneğin iaşenin Harbiye Nezareti'nden alınmasını ve İktisadiyyat Meclisi'nin kurulmasını iktisadi ihtiyaçlara bağlar, hatta savaşta kurulan "heyetler[i] yeni bir iktisat anlayışının habercisi" ilân eder (Toprak, *Cihan*, 137, 183-6, 179).

181 Akyıldız, *Anka'nın*, 149.

Aynı şekilde, basın, Harbiye Nezareti'ne bağlı bir İaşe Müdüriyeti'nin kurulmasını "teşkilât noksan"lığına bağlar.¹⁸²

İkincisi ise, birçok hatıratta bulabileceğimiz "siyasî" modeldir. Değişimler iktisadî hedefler bağlamında anlaşılabilir, hükümet/parti içinde sözü geçen şahıs ve grupların ("cihet-i Askerîye" ile "Mülkiye", Askerî Levazım ile "iaşeciler", Topuzlu ve Canbolat gibi şehreminleri, Rahmi Bey gibi valiler, Cemal Paşa gibi komutanlar) işeyi ve bu sayede ülkeyi yönetme iradesi arasındaki ihtilafları gösterir. Karar ve düzenlemeler, mücadelelerin sonucudur.

İkinci model, ilkinin bir anlamda kapsar: "Hizip"lerin geliştirdikleri iktisadî "proje"ler varsa da öncelik karşı tarafını etkisiz kılmaktır: "Cihet-i Askerîye ve cihet-i mülkiye birbirlerinin planlarına engel olurdu. Bunun için harbin iktisat cephesi 4,5 sene tamamen plansız kalmış ve rastgele, günü gününe... idare edilmiştir."¹⁸³

İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'ni "İttihat ve Terakkî'nin en demokratik parçası" sayan ve belli ki sivil kanada yakın olan *Tanin* Başyazarı Muhittin Bey, rekabetin savaş içindeki evrimini kısmen anlatır: Örneğin, İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin 1915'te işeyi üstlenmesinin amacı, "cepheye yakın yerleri ordu işesi için tahsis edip, Anadolu'nun geniş sahasını serbest bırakmak", böylece Askerî Levazım Reisi "İsmail Hakkı Paşa'nın sıkı askerileştirme sistemine karşı kuvvetle cephe" almaktı. Bu taktik, sivil ihtiyaçları gözetmekten çok, iktisat yönetiminin askerileşmesine direnmek anlamına mı gelir?

Öte yandan demiryollarını Askerîye denetler. Yetersiz vagon tahsisi ve "dedikodular" sonucu Parti içinde gelişen muhalefet nedeniyle Heyet, İstanbul'un işesini Şehremaneti'ne iade eder. Başka bir iddiaya göre, Canbolat şehremini olunca, bir nizamname yayınlarak Şehremaneti'nin "haklarını geri alır".¹⁸⁴ Kantariye muhtemelen bu gelişme üzerine kurulur.

¹⁸² "Meclis-i İaşe", *Efkâr*, 15.4.1918.

¹⁸³ Birgen, *İttihat*, 338. "Cihet-i Mülkiye'nin herhangi bir teşebbüsünü cihet-i Askerîye akim bırakıyor ve memleketin bütün menabi ve kuvvasından ancak kendisi istifade etmek istiyordu" (Ergin, *Umur*, 833).

¹⁸⁴ Ergin, *Umur*, 829-30.

Temmuz 1916'da Anadolu, iâşe bölgelerine ayrılarak, ordu ihtiyacına göre “yapılandırılır”. Ancak muktedir valiler, vilâyet sınırlarından gıda maddeleri çıkışını yasaklar.¹⁸⁵ Birgen, 1917'de iâşenin yeniden İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'ne devredilmesini “halkın artan şikâyeti-ne” bağlar. Ancak Şubat 1917'de Talat Paşa'nın sadrazam olması ve Ağustos'ta Kara Kemal'in, Harbiye Nezareti'ne bağlı kurulan İâşe Heyeti'nin en önemli muntkasının başına geçmesinden, yani Mülkiye'nin iâşeye “dönüşü”nden söz etmez.¹⁸⁶ Tümüyle Talat Paşa'ya bağlı bir iâşe nezaretinin fikrî tohumları ise henüz Haziran-Temmuz 1917'de atılır. Yunus Nadi, fiyat sınırlamalarını olsa olsa yetkileri “hizmetleri kadar geniş olacak bir nezaret”in sağlayabileceğini savunur. Talat Paşa'nın bütün iâşe, ihracat ve ithalatı “kendi murakebe ve nezaretine” almak üzere aldığı önlemleri, işleri “hem-ahenk bir dairede yürütmek arzusundan başka bir şey olmayan... bir tasavvur ve karar olarak takdir” eder.¹⁸⁷ Bu ilk aşamada tümüyle gerçekleşmeyince, Harbiye Nezareti'ne bağlı kurulan İâşe Heyeti'ndeki “her türlü yolsuzluğun” İâşe Meclisi gibi yetkisiz bir organla “murakabe”si ve “sıkı bir takibi”yle yetinilir.¹⁸⁸

Kasım 1914-Aralık 1918 arasında İstanbul'da beş farklı şehremini-nin görev yapması, yine parti içi dengelerle ilgili olmalıdır.¹⁸⁹

Savaş iâşesi çalışmalarında her iki modele de başvurulur: Öğün, iâşe örgütünün kurulmasını ve 1917'de Harbiye Nezareti'ne devrilmesini iktisadî modelle açıklarken, örneğin İâşe Meclisi'nin kurulmasını muhalefetin itirazına dayandırır.¹⁹⁰ Toprak, henüz ilk sayfada, çalışmasının savaşın “siyasal boyutlarını” içermediği şerhini düşerken, sonrasında, “Cihan Harbi[nin], Osmanlı toplumunda siyaset ve ekonominin ne denli iç içe ve geçişli olduğunu bir kez daha kanıtladı[ğını]” yazar.¹⁹¹

185 Öğün, *Kafkas*, 285.

186 Birgen, *İttihat*, 318-40.

187 “Azamî Fiyat Meselesi”, 30.6.1917; “Yeni Mahsûl-Yeni Zeri-yât”, *Efkâr*, 10.7.1917.

188 Yunus Nadi, “İâşe Meclisi”, *Efkâr*, 15.4.1918.

189 Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım* (İstanbul: Topuzlu, 2002), 165-70; Ergin, *Umur*, 829-30.

190 Öğün, *Kafkas*, 56, 65-67.

191 Toprak, *Cihan*, 1, 150.

Şeker tedarik/dağıtımındaki uygulama değişiklikleri hangi modele uygun düşer? Öncelikle ithalatçıların 1914-16 döneminde yer değiştirmesi, Parti'nin ağırlık merkezindeki kaymaları gösterir. 1917'den itibaren Kara Kemal İstanbul'da faalken, İsmail Hakkı Paşa'nın yönetimindeki Hicaz ve Askerî Demiryolları, İtibar-ı Millî Bankası'yla ortaklaşa ithalat yaparak imtiyazı paylaşır. Şeker satışının "serbest" bırakılması, 1917'nin kazancın dağılımı açısından bir denge yılı olduğunu ima eder. 1917 sonunda ise, Enver ve İsmail Hakkı Paşaların Hükümet'e karşı darbe planladığı iddiası ortaya atılır.¹⁹² İhtilaf böylece alevlenince, 1918'de Talat Paşa sansürü esnetir.¹⁹³ Ancak bu iki tarafı keskin bir bıçak gibidir. Sadece Hicaz ve Askerî Demiryolları değil, Kara Kemal'in Ağustos 1918'de başına geçtiği İaşe Nezareti de ifşa edilir. Taşra dağıtımındaki suistimaller, yerel muteberanın şikâyeti, ithalattaki ise Avusturya Elçiliği'ne muhtemelen Parti'den sızdırılan istihbarat sonucu basında haber olur. Şekerin savaştaki "tarihi"ni bu çatışmalar sayesinde izleyebiliyoruz.

Bu süreç Matbuat'ı farklı konumlar almaya zorlar. Örneğin *Efkâr* dağıtımındaki suistimali teşhir ederken, *Karagöz* Hükümet'i destekler:

Uygulamalara gelince, Birgen'e göre, 1916'daki beyanname zorunluluğu, Askerî Levazım'ın İstanbul Heyet-i Umumiyesi'nin elindeki şeker el koyma isteğini yansıtır. Levazım ayrıca vagon tahsis etmeyerek Heyet'in ithalatını da engeller. Narhın konulup kaldırılması veya değiştirilmesi ise, "piyasadaki gizli şekerleri ortaya çıkarmak" bahanesiyle, Levazım'ın Harbiye müteahhitlerine kazandırmak istemesindendir.¹⁹⁴

Bu veriler, şeker "rejimi"ni "siyasî" açıdan ele almayı gerektirirse de ihtiyatlı olmak gerekir: "İktisadî" modelin tehlikesi, dönemin karar ve uygulamalarını rasyonelleştirmesi ise, "siyasî" modelin tehlikesi, her karar/uygulama ardında taktik bir "niyet" aramasıdır. Bu ikilem, tarihyazımının "özne"ye bakış açısından kaynaklanır.

¹⁹² Orhan Koloğlu, *1918: Aydınlanımızın Buhran Yılı* (İstanbul: Boyut, 2000), 43.

¹⁹³ Mayıs 1918'de yayını tehir edilen işeyle ilgili makale ve fıkralar vardır (ATASE.BDH 489-152-1920-018).

¹⁹⁴ Heyet, Levazım'ın el koyacağı şekerleri "ötekisi berikisine ihsan edeceğine kani olduğundan", elindeki stoku, hastanelere, Darülaceze'ye, memurlara dağıtır (Birgen, *İttihat*, 344-5).

Şekil 6. *Karagöz*, 3.10.1918

Hacivat: Güzel petek! Ne vakit bununla ağzımızı tatlandıracağız?

Karagöz: Görmüyor musun, arı peteği doldurmak için nasıl çalışıyor. Hele bir doldursun, o zaman lezzetine bakınız! (Talat Paşa'nın(?) doldurduğu iâşe peteğinin içinde “şeker”, “fasulye”, “elbise”, “erzak” yazılı petek gözleri)

2. Savaş dönemi şeker ticareti, Hükümet'in izniyle işlem yapan birkaç Musevi ithalatçı hariç,¹⁹⁵ vagon tahsislerinden taşra dağıtımı ve perakende satışa, nazırlardan mebuslara, millî şirketlerden bakkallara kadar Türk-Müslüman unsura emanet edilir. Bu nedenle, “millî iktisat” olarak adlandırılan öğretinin ele alınmasını gerektirir.

“Millî iktisat” nedir? Yüzeysel bir bakış bile, konuyla ilgili çalışmaların birden fazla tanım ve doğrultuya işaret ettiğini gösterir. Parvus Efendi'nin “Avrupa'nın siyâsî nüfuzu”ndan kurtulma, Ziya Gökalp'in “yerli sermayeyi hâkim kılma”, Tekin Alp'in “her millete mahsus iktisadî prensipler ve kaideler[in] ilmî esaslarını tayin etmekle uğraşan iktisatçılar yetiştirme”, “himaye altında sanayileşme”, yine Tekin Alp'in “millete ortak maddî çıkarları, bireylerde bilince çıkarma”¹⁹⁶

¹⁹⁵ Birgen, *İttihat*, 345; BOA.HR.ŞFR.04 38/3, 7.3.1918; Çizelge 12.

¹⁹⁶ Tekin Alp, “Mecmuamızın Mesleği: Millî İktisada Doğru”, Murat Koraltürk (çevrim-yazı), “İktisadiyyat Mecmuası ve Dizini”, *Kebikeç*, 11 (2001): 295-331.

projeleri, tarih çalışmalarında “millî iktisat” şemsiyesi adı altında bir araya getirilir.¹⁹⁷

“Millî iktisat”, iktisattan fazladır. Gökalp, öğretiyi, toplumsal bir terbiye ve irfan meselesi olarak ele alır: “Millî iktisat saflarına girmek, korkakları cesur, tembelleri çalışkan... ahlâksızları faziletli, idealsizleri ideali olan, iradesizleri azimkâr, düzenbazları fedakâr yapar.”¹⁹⁸ Mütешеbbis bu dönüşümden geçen bir irade ve iman âbidesi, adeta bir kahramandır.¹⁹⁹ Millî tesanütü (dayanışma) güçlendirmek için “vatanı” ve “medeni” ahlâk kadar “meslekî” ahlâkı da yükseltmek gerekir.²⁰⁰ Yunus Nadi, iktisadî terbiyenin içtimaî bir “akıt” biçiminde olmasını öngörür.²⁰¹

Şeker bu “terbiye” sürecini, anlaşılan tam tersine döndürmüştür: Savaşın başında, Gökalp’ın ifadesiyle “tesanüt” ve “fedakârlık” simgesi olan şekerin ticareti, son yılında, yine onun sözleriyle, bir “ahlâksızlık” ve “düzenbazlık” timsali haline gelir. Bu durum aslında şeker ticaretine özgü değildir; genel olarak “millî iktisat”ın kökenlerini gösterir: “Gayri meşru kazanç”, dönemin ideologları tarafından sermaye birikiminin önkoşulu olarak yorumlanır. Tekinalp sanayinin bu birikimden doğacağını varsayar²⁰² ve Gökalp’ın bir irfan imkânı olarak gördüğü “millî iktisat” ütopyasıyla çelişir. Vurgulardaki bu tezat, tarihyazımının

197 Yusuf Kemal Öztürk, “Osmanlı’dan Genç Türkiye’ye Kalkınma Stratejisinin Teorik Arka Planı: 1914-1918”, *Turkish Studies*, 11/1 (2016): 131-144. Kavramın “tercüme”indeki içerik ve bağlam sorunları için bkz. François Georgeon, “Ahmet Midhat’a göre Ekonomi-Politik”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930* (İstanbul: YKY, 2016) içinde 154-5.

198 Ziya Gökalp, “Dinin İçtimaî Hadematları”, 1331’den alıntılan Öztürk, “Osmanlı’dan”, 140.

199 Serdar Sağlam, “Ziya Gökalp’te ‘Solidarizm’ ve ‘Millî İktisat’”, *Hacettepe Üni. Türiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1 (2004): 67-84.

200 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (Ankara: MEB, 1970), 93.

201 “İktisadî Terbiye”, *Efkâr*, 24.5.1917; “Azamî Fiyat Meselesi”, *Efkâr*, 30.6.1917.

202 “Şimdiye kadar orta halli adamların elinde bulunan ufak ufak sermayeler 331, 332, 333 zenginleri, harp tüccarı, spekülasyon erbabı, muhtekirler gibi namlarla tezyif olunan zümre-i ahalinin dest-i inhisarına geçiyor; bu sermayeler gittikçe büyüyecek... onlardan fabrikalar, büyük ticari ve sınai müesseseler vücuda gelecek” [Tekin Alp, “Kapitalizm Devresi Başlıyor”, 21.11.1917, Jacob M. Landau, *Tekinalp* (İstanbul: İletişim, 1996) içinde 272-3].

“millî iktisat” yorumlarına da bir tavır karmaşası getirir. Sermaye birikiminin temini ve Türk-Müslüman unsurun teşviki için “gayri meşru kazanç”a izin verildiğini yazan Akyıldız, birkaç sayfa sonra, savunmacı bir üslupla, “İttihatçıların akçeli işlerde... genel ve kurumsal” olarak “hassas ve dürüst” davrandığını belirtir.²⁰³ İçeriği açık olmayan “millî iktisat”ın savunusu da sermaye birikimi zorunluluğuyla kazanç ahlâkı arasına sıkıştır.

3. Şekerden gelen “kurumsal” kazancın âkibeti meçhuldur. Heyet-i Ticariye’ye kalan kârın 1916 Kongresi’ndeki baskılar sonucu vakfedildiği²⁰⁴ (bkz. Bölüm B5) veya Hicaz demiryolu inşaatında kullanıldığı iddia edilir.²⁰⁵

Getirisi bir yana, bu rejimin bedeli ağırdır: Şeker fiyatının astronomik yükselişinde, savaşın yanı sıra, siyasî “tesamuh”un kanatları altında serpilerek “sirkat-i milliye”nin de etkisinin olduğu açıktır. Fiyat artışı ve baş gösteren darlık, cephenin “kuvva-ı maneviyesi”ni ve cephe gerisinin “tahammül”ünü savaş henüz kaybedilmeden tüketir. Şeker rejimi, Gökalp’in “millî iktisat” tezinin tam aksi istikamette işler, moral ve dayanışmayı aşındırır, “yandaş” basında bile hınç ve öfke üretir. Cephedeki direnç, cephe gerisindekilerin refahıyla doğrudan bağlantılı ise, sansürün yumuşaması, sadece iase yönetimindeki değil savaştaki mağlubiyetin de ilânıdır.²⁰⁶

²⁰³ Akyıldız, *Anka’nın*, 157, 173-4.

²⁰⁴ İlkan ve İlkan, *Ankara*, 534; Yalman, *Turkey*, 123-5; Akyıldız, *Anka’nın*, 147-58.

²⁰⁵ Yalman, *Turkey*, 137.

²⁰⁶ Talat Paşa’nın Ocak 1918’deki Berlin seyahati, müttefikleri barış için yoklama isteğine izafe edilir (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 15, 68-9).

A5. “BELÂ-YI İHTİYAÇ”: TÛTÛN

I. Mesele

Savaştan önce Anadolu’da resmî rakamlara göre 42 milyon, kaçakla beraber 58 milyon kilo tütün yetişir (Cetvel 7).¹ Bazı tahminlere göre, kaçak miktarı yasal ürüne eşit hatta iki katıdır.² Kişi başı tüketim 350 gramdır.³ Dolayısıyla 32-50 milyon kilo ihraç malıdır. 1895-98 arasında tütünün %71’i ihraç edilir; bu oran 1900-10 arasında daha da artar.⁴

Balkan Savaşı’na kadar Osmanlı’nın en muteber tütünleri Kavala ve İskeçe’de yetişir; ihracatın üçte biri Kavala’dan yapılır. Avusturya-Macaristan ile ABD en büyük alıcılardır.⁵ İhraç edilen tütünün %20’si Samsun, %14’ü İzmir, %50’den fazlası ise Rumeli kaynaklıdır.⁶ 1919’da üretilen 17 bin tonun %44’ü İzmir, %25’i Samsun, %19’u

1 Tekin Alp, “Tütün Meselesi”, *İktisadiyyat*, 4.3.1915.

2 Tiğınçe Oktar, *Osmanlı Devletinde Reji Şirketi* (İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1992), 66; Quataert, *Osmanlı*, 29.

3 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik* (Ankara: TTK, 1994), 77.

4 Quataert, *Osmanlı*, 39-40.

5 *New York Times*, 16.7.1914. 1915’te Rusya tarafından bombalandığı sırasında Samsun Limanı’nda American Tobacco’nun bir deposu mevcuttur (BOA.DH.İ.UM.EK 94/24).

6 Gazi Giray Günaydın, “Canik Mutasarrıflığı’nda Tütün Amelelerinin Tepkileri”, *Samsun Sempozyumu 13-16 Ekim 2011* (Samsun: Samsun Valiliği, 2012) içinde 743-5.

İzmit, %7'si Bursa, %3'ü Trabzon, %2'si Batı Trakya civarında küçük işletmelerde üretilir.⁷

Tütün çiftçisinin sınıfsal profiline ilişkin elde yeterli veri yoktur. 1863'te Trabzon'daki işletmelerin hiçbirisi dört hektardan geniş değildir.⁸ Çiftçinin çoğu gayrimüslim olmalıdır. 1914 tarihli bir rapora göre, tütün çiftçisinin %55'i, "muhtekir eline... esaslı surette düşmüş", bir miktar arazisi ve bir çift öküzü olsa bile borç tuzağına batmıştır. "Çorbacısı"ndan⁹ borç almak için ağır koşullu mukavele ve senetler imzalar. Mukavele'ye göre, çiftçi çorbacıya aylık %2 faiz verir ve yetiştirdiği tütünü Reji'ye satar. Daha yüksek faizle borç alan %5'lik ikinci grup, malını doğrudan borç aldığı tüccar veya tefeciye verir. Sermayesi olan ve "babadan kalan araziye kısmen koruyan" %20'lik üçüncü grupsa, kilosunu 3 kuruşa mal ettiği tütünü 8-12 kuruşa satar ve çarkı faizsiz döndürür.¹⁰

Bilindiği gibi, 1881'de yapılan anlaşma gereği, Düyun-ı Umumiye, Devlet'in gelir kaynaklarına üç değişik tarzda el koyar: sabit tahsisler, doğrudan idare edeceği kaynakların geliri (tuz, damga resmi, müskirat, ipek öşrü, balık resmi) ve tütünün iltizam hakkı. Borçlar İdaresi, bu son imtiyazı, otuz seneliğine ağırlıklı olarak Avusturya-Macaristan, Alman ve Fransız sermayesinden oluşan bir ortaklığa satar.¹¹ "Reji" olarak bilinen şirket, 1883 tarihli şartname ve beyannameyle kurulur, ardından gelen nizamnamelerle bir dizi imtiyaz kazanır: Doğu Rumeli hariç, ülkenin bandrol coğrafyasında tütün üretme ve satma, ortaklıklar aracılığıyla işlenmiş ürün imalatı, diğer yerlerde ise, Lübnan¹² ve

7 E.B. Philips, *Der Türkische Tabak: Kultur, Einkauf und Manipulation* (Münih: F. Bruckmann A.G., 1926), 95; 19. yy. sonu için bkz. Oktar, *Osmanlı*, 97.

8 Pamuk, *Osmanlı*, 115.

9 Hristiyan cemaatlerinin dünyevî liderleri 16. yy'dan itibaren bazı kaynaklara göre kocabaşı ve çorbacıları. Kocabaşılık unvanı Tanzimat'la beraber kaldırılırsa da cemaat ileri gelenlerinin nüfuzu fiilen sürer.

10 BOA.DH.İD 91-10/3-1, 19.10.1914. Kalan %20'lik dilim hakkında raporda bilgi yoktur.

11 %50-60 pay Alman ve Avusturya sermayesine aittir (*MMZC*, 11.3.1917, 193).

12 Lübnan, kapsama Savaş sırasında girer (BOA.MV 198/138, 8.9.1915).

Girit hariç, devlete ödenen vergilerle ithal ve ihrac tütünlerin gümrük resimlerini de toplama hakkı. Tekel değilse de ihracat yapma yetkisi vardır. Ayrıca arazi, temettü vs. vergilerden istisna tutulur. Hükümet ise aşar hariç tüm vergi haklarından vazgeçerek, maktu bir bedelin yanı sıra Reji gelirini Düyun-ı Umumiye ile belirli bir oranda paylaşmayı kabul eder.¹³

Reji özellikle imtiyazın ilk yıllarında türlü nedenlerle zarar eder.¹⁴ 1888'den sonraki on sene içinde ise değişen oranlarda kâra geçer. Tütün üretim miktarını düzenli olmasa da özellikle barış yıllarında sürekli artırır.¹⁵

Mukavele maddeleri zamanla Reji lehine esnemeye başlar. Şikâyetler çoğalır: 1893 ve 1896 tarihli bir raporlara göre, Reji hükümetlere vaadettiği geliri sağlayamadığı gibi, üretim ve kaliteyi sınırlar, çiftçilerle karşılıklı olarak belirlenmesi gereken alım fiyatını baskılar, üretim ruhsatlarını, nakliyat ve ihracatı formaliteye boğar ve türlü şekillerde engeller. Üretimin ve sınır ticaretinin denetimi için özel güvenlik kuvvetleri ("kolcu") istihdam etmeye, şiddet ve silah (örneğin kruvazör) kullanmaya yetkili kılındığından, zamanla "devlet içinde bir devlet"¹⁶ dönüşür, "orantısız" kolcu şiddetini yaygınlaştırır.¹⁷

İmtiyazın kaldırılması çeşitli tarihlerde gündeme gelir.¹⁸ Mebusan Meclisi ve basında hararetli tartışmalar başlar; Selanik'te Reji aleyhine "galyanlı propaganda" yapılır.¹⁹ Ancak Reji, Trablusgarp ve Balkan Harbi nedeniyle harcamaları artan Hükümet'e 14.2.1913'te 100,000

13 Fatma Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000), 65-69; Eldem, *Osmanlı*, 77.

14 A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi* (Ankara: Damga Basımevi, 1978), 297-331.

15 Philips, *Türkische*, 94.

16 Quataert, *Osmanlı*, 33.

17 Doğruel, *Osmanlı'dan*, 89-99. Reji şiddeti için bkz. Ali Karaca, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği", Emine G. Naskali (ed.), *Tütün Kitabı* içinde (İstanbul: Kitabevi, 2003), 66-70. 1918'e kadar 600 bin kişinin kolcu şiddetine kurban gittiği iddia edilir (*MMZC*, 2.3.1918, 612).

18 Doğruel, *Osmanlı'da*, 100-103; Quataert, *Osmanlı*, 38.

19 Tekin Alp, "Tütün Meselesi", *İktisadiyyat*, 4.3.1915.

lira avans,²⁰ 1914'te 1,5 milyon lira kredi verir.²¹ 4.8.1913'te Şirket'in Nisan 1914'te bitecek olan imtiyaz süresinin 15 sene daha uzatılması için yeni bir mukavele (bu bölümde Mukavele) yapılır.²² 1911'de başlanan ama yarım kalan Sivas-Samsun demiryolu imtiyazı 1914 Temmuz'unda Reji'ye verilir.²³

Ancak kısmen aşağıda verilecek nedenlerle bir dizi sıkıntı çıkmış olacak ki henüz 1914 Aralık ayında Mukavele'nin bir maddesi değiştirilir.²⁴ Mukavele gerekçesiyle birlikte değiştirilmek üzere 1917'de Mebusan Meclisi'ne gönderilir ancak görüşme defalarca ertelenir.²⁵ Mebusan Meclisi ve basında Reji "meselesi", "tütün meselesi"yle beraber ama ondan daha sık tartışılır.²⁶ 1918 tarihli bir yoruma göre, "Reji belki kapitülasyonlardan daha muzır bir afettir. Kapitülasyonlar ecnebi silahıyla ecnebi emellerine hizmet ederken, Reji Osmanlı kisvesiyle Osmanlı salah-ı kanuniyesiyle millî iktisatımızın zararına ecnebi emellerine hizmet ediyor!"²⁷ Osmanlı hükümetleri Reji'yi ülkenin "kıt kaynaklarını kurutan, hem üretici hem de tüketicileri yabancıların denetimine tâbî kılan yabancı bir birim olarak görüyordu". Bir kesimi için istihdam ve gelir kaynağı olmasına rağmen, halkın çoğu "tekelden memnun değildi." Bu nedenlerle kendi gelirlerini düşürse de hükümetler örneğin tütün kaçakçılığını önlemede edilgen bir tutum alır ve Reji'ye karşı "biraz belirsiz bir tutum" sergiler.²⁸ Ereğli Şirketi'yle

20 BOA.İ.MMS 180/8.

21 BOA.MV 234/126, 2.4.1914; *Efkâr*, 25.5.1918. % 6 faizli bu borcun 1918'de ancak 325 bin lirası ödenebilmiştir.

22 BOA.BEO 4199/314863 ve BOA.BEO 4209/315610. Mukavele metni için bkz. Karaca, "Osmanlı", 76-85.

23 *MMZC*, 27.3.1918, 388; BOA.HR.HMŞ.İŞO 133/14.

24 *Efkâr*, 17.12.1914; BOA.DH.MB.HPS.M 18/2.

25 BOA.MV 210/120, 23.10.1917; *MMZC*, 29.12 ve 31.12.1917, 1.1, 26.1.1918 ve 12.2.1918.

26 Tekinalp, "Reji meselesi"nin, "tütün meselesi"nin bir parçasından ibaret olduğunu savunur.

27 "Tütün Piyasamızda Büyük Bir Dolap", *Yeniğün*, 21.9.1918.

28 Quataert, *Osmanlı*, 41.

olduğu gibi, Reji ile hükümetler arasında yaşanan gönülsüz ortaklık Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürecektir.

Kapitülasyonları 1.10.1914'te kaldıran ve akabinde çıkan kanunlarla²⁹ yabancı şirketlere türlü sınırlama ve yükümlülükler getiren Hükümet, Reji ile sürdürdüğü “zoraki” ilişkisini nasıl düzenler?³⁰ Savaş tütün arz ve talebini nasıl etkiler? Kaçakçılık konusunda son derece hassas ama diğer taraftan satış fiyatını çiftçiye ödediğinin yirmi katına çıkaracak kadar “gaddar”³¹ olan Reji, Savaş sırasında tütün ticareti yapan millî cemiyet ve şirketlere nasıl bir tutum alır? Bu bölümde bu sorulara cevap arayacağız.

II. 1914 Kanun ve Nizamnamesi

Reji Mukavele'den sonra alım politikasını değiştirir: 8.2.1914'te Düzce kazası ve Hendek nahiyesi ahalisinin şikâyetini Şura-yı Devlet'e ileten arzuhalde, Reji'nin şartname hükümlerine aykırı olarak tütün alımını azalttığı bildirilir.³² Konya tütün çiftçisinin Şubatayındaki ruhsat talepleri engellenir veya ertelenir.³³ Bunlar birer işarettir: Nisan ayında çıkan geçici kanun ve nizamname³⁴ (bu bölümde Kanun ve Nizamname) ile tütün alım coğrafyası daraltılır (Çizelge 6). Deneme amaçlı ekim hariç, Kanun ekindeki listede adı olmayan bölgelere artık ruhsat verilmeyecektir.³⁵ Anlaşılan henüz Şubat 1914'te ekim alanlarının daraltılmasına karar verilir.

29 “Temettü Vergisi hakkında Kanun-ı Muvakkat”, “Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasim Şirketlerle Ecnebi Sigorta Şirketleri hakkında Kanun-ı Muvakkat” (*Düstur*, T2/C7, 142-8, 12.12.1914) ve “Müessesat-ı Nafia ile İmtiyazlı Şirketler Muhaberat ve Muamelatında Türkçe İstimali hakkında Kanun” (T2/C8, 775-77, 23.3.1916).

30 Reji, Osmanlı Bankası vb. kuruluşlar, 1918'e kadar bu son kanundan istisna tutulur (*MMZC*, 7.2.1918, 228).

31 BOA.ŞD 1859/12, 20.6.1903.

32 BOA.BEO 4143/310706.

33 BOA.DH.İ.UM.EK 3/81, 7.5.1914.

34 İnhisar-ı Duhan Kanun-ı Muvakkatı ve Kanunun Tatbiki hk. Nizamname (*Düstur*, T2/C6, 442-523, 15.4.1914); BCA 230-0-0-0_148-47-3.

35 Kanun Eki (*Düstur*, T2/C6, 460).

Bunun nedenleri açık değildir. Uluslararası piyasayı dikkate almış olabileceği gibi, Reji düşük kâr getiren düşük kaliteli tütün toplamaktan vazgeçmiş veya kaçça mal veren mahalleri cezalandırmak istemiş (bkz. Kanun'un 15. maddesi)³⁶ olabilir. Başka kaynağa göre, 20. yy'da "ihracat gelirlerini âzamileştirmeye yönelik, düşük miktar-yüksek fiyat politikası" uygulamaya başlar ve ekim alanlarını daraltır.³⁷

Tepkiler gecikmez: Temmuz 1914'te bir kısım çiftçinin müracaatı üzerine Samsun Ziraat Odası, Kanun'un 7 (nakliyat), 13, 14, 16 (ruhsat) ve 20 (sayım ve anbara teslim) maddelerinin, çiftçinin çıkarını koruyacak şekilde tadilini isteyen bir mazbata düzenler. Trabzon muhtar, imam ve ihtiyar heyeti üyelerinden bir grup, otuz senelik tekel döneminde, Reji'nin "elinde uğradığı tahribat ve tazyikat" nedeniyle Rusya'ya göçen tütüncü sayısının birkaç yüzbine vardığının "istatistiklerle sabit" olduğunu, Kanun'un bu aşınmayı hızlandıracağını iddia eder.³⁸ Harbiye Nazırı Erkân-ı Umumiye Reisi'den Dahiliye'ye 21.7.1914'te gönderilen yazıda, Akçaabad kazası eşrafından Lermizade Ahmed Lütfü ile onbir arkadaşının Mukavele hükümlerinin tütün çiftçisi için "tahammül edilemez" yükümlülükler içerdiği iddiasından söz edilir. Mağduriyet öyle bir noktaya gelmiştir ki, tütünle geçinen kaza ahalisi Rusya'ya göç etmek zorunda kalacaktır. Bu durumun askerî kuvvet üzerinde yaratacağı "tesir-i küllî"nin dikkate alınarak Mukavele şartlarının değiştirilmesi istenir.³⁹

İddiaya göre, Maliye Nezareti ve Reji, ruhsat almayan vilâyetlerde tütün ekimine öteden beri olduğu gibi müsamaha olunmasını kararlaştırır.⁴⁰ Trabzon Valisi Sami Bey, 15.6.1914 tarihli yazısında, çiftçilerin müsamaha kararını Hükümet'in "lütf-i mahsusası"ndan sayarak "son derece müteşekkik olduklarını" beyan etmekle beraber, Kanun'un ekimi sınırlandırmasından şikâyet eder. Kanun'un 15. maddesine göre, şehir ve kasabaların dış çeperinden itibaren üç kilometre mesafeye ka-

36 Oktay Gökdemir, "Aydın Vilâyeti'nde Tütün Rejisi" (doktora tezi, Dokuz Eylül Üni., 1994), 58-9.

37 Pamuk, *Osmanlı*, 59.

38 BOA.DH.İ.UM.EK 3/96, 25.5.1914.

39 BOA.DH.İD 95-2/13, 13.7.1914.

40 Aynı belge.

dar olan alanda tütün ekimi artık yasaktır. Bu, tıpkı yarım dönümden küçük arazilere getirilen ekim yasağı gibi, kişisel kullanım amaçlı tarımı zorlaştırmak için konulmuş bir önlem olmalıdır. Düzenleme tütüncülükle geçinen binlerce aileyi perişân edeceğinden Kanun'un Mebusan Meclisi'nde müzakere edilmesi istenir.⁴¹

Buna karşın Reji bir dizi dayatma yapar. İlk olarak, birçok yerleşimde yasağı yürürlüğe sokar: Bandırma gibi muteber tütünü olan yerleşimler ile Adana Vilâyeti, ruhsat listesinde yer almaz.⁴² Maraş Mutasarrıfı'ndan 24.10.1915'te Dahiliye'ye gönderilen yazıda, Bahçekale ve Andırın nahiyesinin elverişli topraklarında öteden beri “şerbe salih” (iyi içimli) tütün yetiştirildiğinden, yasağa ve Reji kolcularıyla “mukatelelere” rağmen ekime kaçak olarak devam edildiği yazılır. Halkın ve Hazine'nin yararı açısından, Maraş'ın izinli mahallere ilavesi ve Reji'ce bandrol verilmesi istenir.⁴³ Eskişehir Livası'nda ekimin “sehven” yasaklandığı düşünülür.⁴⁴ Yıllardır tütün yetiştiren Akçaabad ve Trabzon kazaları⁴⁵ ile İskeçe ve Samsun'a eşdeğer tütün yetiştirmeye elverişli Antalya da yasak kapsamındadır.⁴⁶ Oysa Kanun'un 13. Maddesi'ne göre, izinli yerler listesinde bulunmayan kazalar, ihracata elverişli tütün yetiştirdiklerini tecrübe ile kanıtlarsa, Maliye ve Reji'nin izniyle ekim yapabilecekler.⁴⁷

Reji, Erzurum'un bazı yerlerinde ekimi engellediği gibi,⁴⁸ diğer bazı yerlerde ise ürünü söktürmek ister.⁴⁹

İkinci olarak, Reji formaliteleri çiftçi aleyhine kullanır: Vali Celal Bey'den 6.6.1914'te gelen telgrafa göre, listede adı olmayan Diyarba-

41 BOA.DH.HMŞ 21/25, 30.5.1914.

42 Sonradan Vilâyet İdare Meclisi, tüm Vilâyet'e ruhsat verilmesini kararlaştırsa da Reji Başmüdüriyeti “bu kararın infazda mazur bulunduğunu beyan” eder (BOA.DH.İ.UM. EK 50/78).

43 BOA.DH.İ.UM 10-1/13-3, 25.3.1915.

44 BOA.DH.İ.UM 3-5/8-55, 6.2.1918.

45 BOA.DH.İD 95-2/18-2, 7.8.1914; 95-2/18-4, 8.8.1914.

46 BOA.DH.İD 95-2/32-2, Aralık 1914.

47 BOA.DH.İD 91-10/3-1, 11.5.1914.

48 BOA.DH.İ.UM.EK 3/96, 18.6.1914.

49 BOA.DH.HMŞ 21/25, 30.5.1914.

kır'da, izinlerin ruhsatlara işlenmesi şartıyla ekime müsamaha edileceği bildirilmiştir. Ancak bölge çiftçisi o tarihe kadar “ruhsat istihsaline ilışmediklerinden” istisnadan yararlanamaz. Ruhsatlı mahaller listesinde olan Adapazarı'nın çiftçileri, 1919'da yazdıkları dilekçede, “ocakçılar” olarak adlandırdıkları İttihat ve Terakki Hükümeti döneminde imzalanan Kanun'u ve en başta da Reji'ye tütün çiftçisinin “mahvı” pahasına taviz veren Talat ve Cavit Bey'i suçlarlar. Kanun'da anbar teslim süresi kısaltıldığı için, Reji'ye ceza ödemek zorunda kalmışlardır.⁵⁰ Resmî ruhsat ile ekim yapılan Diyarbakır'da hasılat Reji muhamminlerince yanlış hesaplandığı gibi, tütün anbara konulmak istendiğinde Reji şubesi tarafından kabul işlemi sürüncemede bırakılır.⁵¹

Çiftçinin çoğu okur-yazar olmadığından, ruhsat için üreticinin Reji'nin şart koştuğu arzuhal ve kefaletnameleri yüksek bedellerle Reji müstahdemlerine yazdırmak zorunda kalır. Müstahdemler bu parayla yetinmeyerek kefaletnamelere ilsakı kanunen zorunlu pulları da yapıştırmayıp parasını zimmetlerine geçirir. Birçok çiftçi ruhsat alamaz.⁵² Sivas Valisi Muammer Bey'in 18.9.1914 tarihli telgrafına göre, hububat ziraati dolu ve selden harap olan Amasya ve Havza civarındaki birkaç köy ahalisi boş kalan tarlalarına tütün ekmek isterlerse de ruhsat müddetinin geçmesinden dolayı Reji'den olumsuz cevap alırlar.⁵³ Düce'de tüccar, okur-yazar olmamasından istifade, çiftçiye, tütünlerinin cinsini Reji eksperlerinin belirlediği tarifieden düşük gösteren senetler imzalatır.⁵⁴

Hükümet de bazı keyfi uygulamalar dayatır: Trabzon Valisi'nden Dahiliye'ye 10.6.1915'te gönderilen telgrafta Rusya tebaası arazi sahiplerinin tütün ziraati için ruhsat alıp alamayacağı sorulur. Kanun'da üreticiler için tabiiyet şartı yoktur. Oysa yazının altına “Müslüman işler müsaade edilmesi...” notu düşülmüştür.⁵⁵

50 BOA.BEO 4587/343963, 16.8.1919.

51 BOA.DH.İUM.EK 36/1, 28.4.1917; DH.İUM.EK 36/13, 28.4.1917, 15.2.1917.

52 BOA.DH.İUM.EK 70/41, 1.6.1914.

53 BOA.DH.İD 91/10.

54 BOA.DH.İUM 3-5/9-58, 10.3.1918.

55 BOA.DH.İUM 10-1/8-2.

Cavit Bey, ekim yasağının Savaş sonuna kadar kaldırılabileceğini Meclis'te beyan ettiğinde zaten çok geçtir; ekim alanı büyük ölçüde azalır.⁵⁶

III. Savaş, Talep ve Dağıtım

Savaş talebi nasıl etkiler? İlk olarak, belirsizlik, pamuktaki gibi bir talep daralmasına neden olur: Vali'den Dahiliye Nezareti'ne giden bir yazıya göre, Edirne'de yetişen 500 bin kilo tütüne yabancı alıcı bekle-dikleri sırada Savaş nedeniyle ümitleri boşa çıkar ve “meyus bir vaziyette” kalırlar. Çiftçinin bir kısmı Reji'den avans almışsa da diğer bir kısım henüz Mukavele maddesinden yararlanamamıştır. Reji'nin tütünleri “münasib ve mutedil” bir fiyatla alması istenir.⁵⁷ Kastedilen Reji'nin fiyat düşüşünden faydalanma isteğidir: Nitekim İzmit'te “ahval-i hazire”den yararlanmak isteyen tüccar alımdan geri dururken, Reji'nin de düşük fiyat vermesi çiftçiye zor durumda bırakır. Dahiliye'nin Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne önerisi, çiftçideki dört milyon kilo civarındaki ürünü almak için Ziraat Bankası'nın Reji'ye kredi vermesidir.⁵⁸

İkinci olarak nakliye aracı sıkıntısı doğar: Vagonların Askeriye'ye tahsisinin tütün nakliyatına sekte vurduğu takdirde kaçakçılığın artacağı şüphesi henüz Balkan Savaşı sırasında dillendirilir.⁵⁹ Büyük Savaş'ın ilk yılında Tokat Livası'nda Haziran sonuna kadar anbara nakledilmeyen ürünün müsadere edileceği ilân edilir. Vali Muammer Bey, o seneye mahsus olmak üzere teslim süresinin Eylül sonuna kadar uzatılmasını ister.⁶⁰ Sivas'ta aynı sorun bir yıl sonra da yaşanır.⁶¹ Reji'nin dağıtımı da aksar: Cibali Fabrikası için Tokat'tan Ankara'ya getirilen tütünleri İstanbul'a aktaracak vagon aranır.⁶²

⁵⁶ MMZC, 7.3.1918, 7.

⁵⁷ BOA.DH.İD 95-2/31-2, 26.1.1915.

⁵⁸ BOA.DH.İD 98-60/1-1, 29.2.1915.

⁵⁹ BOA.DH.İD 95-1/63, 18.10.1912.

⁶⁰ BOA.DH.İUM 10-1/10-2, 9.7.1915.

⁶¹ BOA.DH.İUM.EK 20/46, 17.9.1916.

⁶² BOA.DH.İUM.EK 17/33, 3.7.1916.

Nakliyat sorunu tüketiciyi de etkiler: Silifke Mutasarrıfı, 22.5.1916 tarihli telgrafta Adana anbarlarında tütün kalmadığı, halkın tütün-süzlükten çok şikâyetçi olduğu, tütün bulamayan işçilerin faaliyetinin “cidden” azaldığı uyarısını yapar. Yoksunluğun devamı halinde kaçakçılığın artacağı ve Hazine’nin zarara uğrayacağını iddia eder ve bölgeye tütün sevki ister.⁶³ 1918’deki bir yoruma göre, demiryolu üzerinde bulunan yerleşimlere bile aylarca tütün gönderilmemiştir.⁶⁴ Reji gerekli nakliye araçlarını temin edemediği için Elazığ ve Suriye’ye sevkiyat yapamaz.⁶⁵

Üçüncü olarak tütün ihtiyacı artar: Süleyman Nazif, 6.11.1916 tarihli makalesinde, askerî tarihten ve sigarayla olan kişisel deneyiminden örnek vererek tütünsüzlüğün, askeri, açlıktan daha fazla etkilediğini vurgular, kampanyalara destek verir ve sigara bağışlarını “hayatını... devlet için, din için fedaya müheyya [hazır] evlad-ı vatana bir gün, bir an evvel” göndermenin “zarurî, müstehab [arzulanır] ve vacip” olduğunu yazar.⁶⁶ Avrupa’daki yaygın kanı, yeterli tütün içen askerin iyi savaştığıdır.⁶⁷ Bir mebusa göre, tütün öyle “bir bela-yı ihtiyaçtır ki, her ferdin... kafasında, beyninde tüt[er]”.⁶⁸ Harbiye Nezareti’nden 25.7.1921’de gönderilen yazıda askerler arasında yaygınlaşan firar vakaları, “tütün ihtiyacının tatmin edilememesine” bağlanır ve askerin “ekmeğini satarak” tütün satın almak zorunda kaldığı iddiasıyla, asker maaşına zam veya Reji’ce tenzilat istenir.⁶⁹ Tıpkı şeker gibi, tütün de cephenin sebat, azim ve direncidir.

Zonguldak’ın Çarşamba ve Perşembe köylerindeki tütün çiftçileri, “harp ianesi” olarak toplam 50 bin kilo tütün gönderir. “Bu parlak eser-i hamiyet cidden her türlü takdirin fevkinde bulunmaktadır”. An-tep Reji Şubesi de orduya tütün hediye edenler arasındadır. Galiçya

63 BOA.DH.İUM 10-1/1-20.

64 MMZC, 7.3.1918, 7.

65 ATASE.BDH 1320-773-1-27, 28, 30, 33, Mayıs 1916.

66 “Asker ve Tütün”, *Efkâr*, 6.11.1916.

67 Healy, *Vienna*, 118.

68 MMZC, 7.3.1918, 7.

69 BOA.BEO 4688/351572.

ve Dobruca cephelerinde savaşılan askerler için gazetelerde kampanyalar başlar. “Tütünsüzlükten pek muzdarib” olan Galiçya birliklerine iane yoluyla sigara gönderilir.⁷⁰ 1916 Yangını’ndan iki ay sonra, Ankara ahalisi gazilere sigara alımı için 10 gün içinde 17 bin kûsur kuruş “bağış” toplar.⁷¹ Müdafaa-yı Milliye Cemiyet Heyeti Çanakkale’de sigara dağıtırken, bir yüzbaşı askerlerini toplar ve onlardan “milletin [gösterdiği] muhabbete lâyık olmalarını” ister.⁷² Tütün ianesi cepheye verilen desteğin sembolüdür.

Ordu toplam üretimin üçte birini emer: Reji yıllık 2,5 milyon kilo tütün vermeyi taahhüt ettiği Ordu’ya 1916’da üretilen yaklaşık altı milyon kilonun 2,3 milyonunu verir.⁷³ Başka bir kaynağa göre, Cibali ve İzmir’deki fabrikalarda 1916’da üretilen 5,2 milyon kilonun 3,5 milyonunu sivillere, 1,7 milyonunu Ordu’ya ayırılır.⁷⁴ Savaş talebi artırırken, yurtdışında görüldüğü gibi, ülkedeki tütün ekimi kısıtlanmaya devam eder.

Dördüncü olarak işgücü daralır: Çiftçilerin çoğu savaşa gider ve geride kalan aileleri, ellerinde yeterince nakit ve araba olmadığı için ürünü Mukavele’de belirtilen sürede anbara teslim edemez. Reji’den 1915’e mahsus olmak üzere süre uzatımı talep edilir.⁷⁵ Menteşe Muhtasarı, Milas’ta birçok çiftçinin askere alınması, dolayısıyla ürünün tahrir ve tahminden düşük kalmasından dolayı, Reji’nin para cezası kesmemesini ister.⁷⁶ Askerdeki çiftçilerin arazisi bazen aileleri tarafından başkalarına gayri resmî olarak kiralanarak değerlendirilmekte ise de kanunen bir mukaveleye bağlı olması gerektiğinden, örneğin Ay-

⁷⁰ ATASE.BDH 1320-773-1-39, 8.11.1916.

⁷¹ *Efkâr*, 31.1.1915, 1.7.1915, 2.1.1916, 29.11.1916, 17.1.1917; ATASE.BDH 1186-244, Ağustos-Eylül 1915.

⁷² “Çanakkale Mektupları – 5”, *Efkâr*, 2.4.1915. Muhabir, sigara içenlerin infaz edildiği IV. Murat devriyle tütünün “tatyib-i hâtır” (gönül alma) vesilesi olduğu o günkü durumu kıyaslar. Heyette Edirne Mebusu Fâik (Kaltakkıran) ve Müdafaa-yı Milliye Müdürü Cemil de vardır.

⁷³ *MMZC*, 7.3.1918, 10, 26.

⁷⁴ BOA.BEO 4433/332429, 24.9.1916.

⁷⁵ BOA.DH.İ.UM 10-1/1-1, 23.3.1915; BOA.DH.İ.UM 10-1/16-1, 7.3.1916.

⁷⁶ BOA.DH.İD 95-2/23-2, 7.12.1914.

dın Vilâyet Meclisi'nce asker ailelerinin arazilerini mukavelesiz kiraya verebilmesi için Babıali nezdinde girişimde bulunması kararlaştırılır.⁷⁷

Dahiliye'den Maliye'ye hitaben 1.5.1915'te yazılan taslakta, Sivas tütün çiftçisinden silah altına alınanların Reji anbarlarındaki mahsullerinin İdare'ce henüz satın alınmadığı, uzun müddet beklemekten ürünün zayı olduğu, bundan tütün sahipleri kadar çiftçilerin geride kalan aileleri ile Hazine'nin zarar gördüğü anlatılır ve önceki sene yapıldığı gibi fiyatların Reji'ce belirlenerek ürünün alınması istenir.⁷⁸ Aynı zarara Sarayönü çiftçisi de uğrar.⁷⁹

Bütün bu kısıtlama, ihmal ve formaliteler, gayri-meşru yolları çekici kılar: 1914'ün sonunda

Mamüretülaziz Valisi'nden Dahiliye'ye giden yazıya göre, ziraatin büyük kısmını oluşturan ve yıllık "birçok milyon kıyye" üretilen tütün ekiminin yasaklandığı günden beri Vilâyet'te suç oranlarının arttığına "mevcut istatistik cetvelleri şahittir" Kaçakçılarla Reji kolcuları arasındaki mücadele genellikle yaralama ve ölümlerle bittiğinden, yasağın kaldırılması istenir.⁸⁰ İzmit Mutasarrıflığı'ndan gelen 9.10.1918 tarihli yazıda, Reji'nin çiftçiye hasat öncesinde vermekle kanunen mükellef olduğu avansın yeterli gelmediği, bu nedenle çiftçinin parayı bulmak için tütününü "kaçağa sarf" etmek zorunda kalacağı yazılır.⁸¹

Ankara Valisi Mazhar Bey'in yazısında, Kırşehir'de her birinin mevcudu yirmi kişiden aşağı olmayan "müteaddid kaçakçı kafileleri"nden söz edilir.⁸² İzmit'ten gelen yirmiden fazla atlı tütün kaçakçısı ile Pendik civarında pusu kuran Reji kolcuları arasında 26.3.1916'da çatışma çıkar.⁸³ Perakende satış sırasında izinsiz tütün yakalanır.⁸⁴ Ka-

77 BOA.DH.İ.UM 10-1/15-1; 10-1/15-2, Mart 1915 (Ruhsat devri başlı başına birer formalitedir (Nizamname, madde 5)).

78 BOA.DH.İ.UM 10-1/5-1. Kanun'un 21. maddesine göre, çiftçi ürününü iki sene süreyle Reji anbarında tutmaya mecburdur. İlave sürenin depolama masrafı çiftçiye aittir. Reji alım garantisi vermez.

79 BOA.DH.İ.UM 3-5/9-67, 1920.

80 BOA.DH.İD 95-2/25-2, 16.12.1914.

81 BOA.DH.İ.UM.EK 49/19, 16.10.1918.

82 BOA.DH.EUM.EMN 80/15, 6.6.1914.

83 BOA.DH.EUM 3. Şube 13/1, 5.4.1916.

84 BOA.BEO 4447/333460, 18.10.1916.

çakçılığın deniz aşırı boyutu da vardır: Sigara ve tütün İstanbul'dan Osmanlı limanlarına götürülecek gibi işlem yapıldıktan sonra Köstence'ye kaçırlır.⁸⁵

Savaş süresince sivil dağıtım Reji şubeleri aracılığıyla sağlanıyor olmalıdır. Askerî dağıtım ise, Ordu ve Donanma Pazarı ile Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti tarafından üstlenilir. Cemiyet tütün, sigara ve kibrit dahil "bazı erzak ve eşya"nın satış tekelidir. Reji'ye, Ordu'ya satılacak tütünün sadece Cemiyet vesikasına sahip bayilere verilmesi talimatı verilir. Aynı hakka istinaden Cemiyet, Reji'nin tüccara Gelibolu kıtalarında satmak üzere tütün verdiğini savunur ve zararının tazminini ister.⁸⁶

2 ve 5. Ordu'nun "tütün ve bakkaliye müteahhidi" Ordu ve Donanma Pazarı İzmir civarındaki kıtalara tütün satma hakkına sahip olduğu gibi, Galicya'ya da tütün gönderir.⁸⁷ Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti bayilerinin yeterli mal getirememesi nedeniyle Çanakkale Boğazı Mevki Kumandanlığı'nda ortaya çıkan darlığın, Reji anbarlarına teslim edilmemiş tütünün bu bayilerin nakliye imkânları kullanılarak giderilmesi istenir.⁸⁸ İlginç olan, Reji anbarlarına girmeyen ürünü Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'nin alıp satmaya yeltenmesidir. Maliye Nezareti Cemiyet tekeline itiraz eder: Asker tütününün sadece Cemiyet bayilerince satılmasında bazı "mahzur"lar görülmüştür. Yine de Cemiyet'i gelirinden "mahrum bırakmamak" için 1915 Ağustos başından barışa kadar Reji'nin Cemiyet'e aylık 600 Osmanlı lirası vermesi kararlaştırılır.⁸⁹ Reji ile Hükümet arasında anlaşılan güçlü bir ilişki vardır. Daha ilginç, Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerini donattığı ileri sürülen Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti'nin asker tütününden para kazanmasıdır. Millî cemiyetler ve şirketler Reji'nin Ordu'ya sattığı tütünden komisyon alır. Teşkilât'ın finansmanı, tiryakî askerlerce sağlanır.

⁸⁵ BOA.DH.İ.UM.EK 36/13, 15.7.1917.

⁸⁶ ATASE.BDH 1171-186-1-7, 16 ve 57, Mayıs ve Eylül 1915.

⁸⁷ ATASE.BDH 1186-244-1-4, Ağustos-Eylül 1915; 1187-248-1-7, Ağustos-Eylül 1915; 1248-476-2-7, 31.3.1916; 1248-476-2-28, 18.9.1916.

⁸⁸ BOA.DH.İ.UM 10-1/2-1, 24.3.1915.

⁸⁹ BOA.DH.İ.UM 10-1/4-2, 12.4.1915; DH.İ.UM 89-2/1-33, 7.8.1915.

IV. İhracat (Ülke/Mıntıka/Vilâyet dışına)

İhracatın, eski kanuna göre serbest olması gerekirken, Reji'nin talebi doğrultusunda ve hükümetin müdahalesiyle baskılandığı anlaşıyor: Hariciye'den Sadaret'e gönderilen 1.3.1914 tarihli ihbara göre, Reji ihtiyacından fazla olan yaprak tütünün ihracına 15.2.1914'te Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından izin verilir. Osmanlı limanlarında ihracı serbest maddelerden çok miktardaki tütünün nakline engel olunmaması istenir.⁹⁰

Aralık 1914'te yayınlanan ihracı yasaklanan veya kayda bağlanan eşyayı gösteren 1 ve 2 no. lu cetvellere dahil olmamasına ve Kanun'a göre serbestçe ihraç edilebilmesine rağmen, tütün ihracı fiilen yasaklanır. Yasak “erbab-ı ticaret” tarafından şikâyet konusu yapılırken, ihraç malı üçyüz kalem ürün için tek tek karar almak “mümkün görünmediğinden” bu iki cetvelde yer almayanlar için bir çözüm geliştirilmesi istenir. Meclis-i Vükelâ, muhtemelen müttefik baskısı nedeniyle, bu malların Ticaret ve Ziraat ile Harbiye Nezareti'nin ikili onayıyla ihraç edilebileceğini karara bağlar,⁹¹ 1916'da ihracatı “tamamen serbest” bırakır.⁹² Son karar yine de hükümetindir: Avusturya-Macaristan ordusu için 300 ton tütünün ihracına Meclis-i Vükelâ tarafından 10.10.1917'de izin verilir.⁹³

Ancak serbestlik kararı, öteden beri ihracat rayicinin altında fiyat veren Reji'nin işlerini baltalamaktadır. 1915 ürünü, 1913'ün %26'sına düşünce, 1916'nın başında endişeler oluşur. Ticaret ve Ziraat Nezareti 1916 ihtiyacını öngörmeye çalışır. Mevcut stok ve 1916 ürününün Samsun, Halep, Şam ve Cibali fabrikalarının ihtiyacını karşılayacağı varsayılırsa da ihracat dengeyi bozabilecektir.⁹⁴ Maliye Nezareti, Ciba-

⁹⁰ BOA.BEO 4341/325547.

⁹¹ BOA.MV 196/70 (14.2.1915) ve 196/136 (27.2.1915).

⁹² BOA.MV 201/5, 15.3.1916; BOA.DH.İ.UM 77-2/1-9, 16.3.1916; BOA.DH.İ.UM. EK 13/35, 19.3.1916.

⁹³ BOA.MV 209/72. Avusturya sekiz kuruş/kilodan fazla ihraç resmi alınmamasını rica eder. “Ahiren” bazı ürünlerin ülkeden transit geçmesine müsamaha gösterdiğinden, Avusturya'ya giden tütünden sadece %5 gümrük alınması muvafık görülür. Oysa Kanun'un 28. maddesine göre ihracat “her türlü resim ve tekâliften” muafıdır.

⁹⁴ BOA.BEO 4404/330235, 12.3.1916.

li ve İzmir fabrikaları ihtiyacının tam karşılanamayacağı gerekçesiyle, Marmara Havzası ve Aydın Vilâyeti'nden tütün çıkarılmamasını ister. Ticaret ve Ziraat Nezareti uygulamaya karşı çıkınca, konu Maliye Nezareti aracılığıyla Sadaret'e intikal eder.

Reji'den alınan bilgiye göre, Cibali fabrika stoku iki milyon kilodur. Fire dahil iç tüketim için gerekli ilave dört milyon kilonun Edirne, Bursa, Balıkesir, İzmit ve Aydın'dan alınması gerekir. 1916 tahmini ürünü ve stok toplamı, ihtiyaçla neredeyse aynı mertebede olduğundan, Reji ihracatın yasaklanmasını önerir.⁹⁵ Meclis-i Vükelâ bu öneriyi uyar, karşılığında düşük cinsin Reji'ce önce 9,3,⁹⁶ sonra 12 kuruştan alınmasını şart koşar.⁹⁷ Belki de ihracatın zorlaşması için, tam bu sıralarda, muhtemelen Reji'nin 20.9.1916 tarihli tezkeresi sonucu "hasıl olan kanaate göre", İhracat Heyeti Reisi Sadaret'e, kuzu derisinden %5 alınırken tütünden %10 gümrük alınmasını önerir.⁹⁸ Hükümet Reji lehine ihracatı zorlaştırmak ister. Öte yandan, stoklar sayesinde ve ihracat yapılmamak şartıyla, 1916 ürünü iç ihtiyaca henüz yetecek seviyededir. Darboğaz 1917'den itibaren başlayacaktır.

Talep tarafında müttefik ülkeler vardır: Almanya, Savaş'ın başında Şark tütünü haricindeki tütünlerin ithalini yasaklar,⁹⁹ Rus yerine Macar tütünü almaya başlar. Türkiye ve Bulgaristan'dan gelen üretim rakamları korkutucudur; "âdi" tütünün kilosu Alman piyasasında 1915'te Savaş öncesinin üç katına çıkar.¹⁰⁰ "Mutedil fiyatlarla" satın alınan

95 Anlaşılan Reji'nin başka bir hedefi vardır: Çiftçinin elindeki cinsi ayrıştırılmamış mala, Hükümet'çe bir fiyat takdirini talep eder. Olağan işleyişte 5. ve daha düşük kaliteli tütün iç tüketime ayrılır. Çiftçinin elindeki tütünü tasnif etmeden Reji'ye veya tüccara satması durumunda, büyük bir "rant" oluşacaktır. Ticaret ve Ziraat Nezareti itiraz eder: Hükümet'in ayrışmamış mala fiyat takdiri yapması hem imkânsızdır hem de yüksek kaliteli ürün için rekabet oluşturmaz. Nezaret'in önerisi, Reji'nin Meclis-i Vükelâ'ca takdir olacak fiyatla tüccar elindeki düşük kaliteli Marmara ve Aydın tütününün almaya mecbur tutulması, bu tütünün ihracatının yasaklanması, buna karşın yüksek kaliteli tütünün "eskisi gibi" serbestçe ihracatıdır (BOA.MV 209/72).

96 BOA.BEO 4433/332429, 24.9.1916; DH.İ.UM.EK 23/40, 31.10.1916.

97 BOA.MV 203/67, 1.10.1916.

98 BOA.BEO 4441/333067, 21.11.1916.

99 *New York Times*, 6.9.1914.

100 "Almanya'da Türk ve Bulgar Tütünleri Şirketi", *Efkâr*, 18.10.1915.

ürünün “spekülasyonlara” konu olmaması ve tüketicilerin “ihtikâr”a maruz kalmaması için, Türkiye ve Bulgaristan’da tütün alımını tek elden yapmak amacıyla bir şirket kurulacağı ve Alman Hükümeti’nin şirkete ortak olacağı duyulur. Birkaç tütün şirketinin “itiraz ve muhalefeti” üzerine şirket kurulamazsa da Alman Hükümeti’nin girişimiyle proje 1915’te yeniden gündeme gelir.¹⁰¹ Almanya’da muhtemelen kalitesinden dolayı Makedon tütününe (içerdiği nikotin, İzmir cinsinin yaklaşık iki katıdır) talep arttığından, “öteden beri” Makedon tütünü getiren ticarethanelerin “hakları” korunacaktır. Berlin’de Almanya hesabına Türkiye ve Bulgaristan’dan tütün satın almak üzere, Alman, Bulgar ve Türkiye hükümetlerinin “himayesi altında” çalışacak Alman Şark Şirketi (Deutsche Orientalische Gesellschaft) adıyla bir “müessese-i merkeziye” kurulur.¹⁰²

İsviçre’deki Alman İstihbaratı, Türk tütününün Almanya tarafından satın alınmasının engellenmesi, buna karşın Fransa’daki ABD ordusuna gönderilmesi için yapılan bir girişimden haberdar olur: Stavridis isimli bir Rum “Babıalı’de ileri gelen bir şahıs ile ziyadesiyle dost” olmasından yararlanarak tütünü Türkiye’den Avusturya’ya ihraç etmektedir. Tütün, Bern ve Zürih’de bulunan bir sigara fabrikatörü (Herrot? Şirketi) ve Bern’deki ABD Konsoloshanesi aracılığıyla, Almanya tarafından satın alınmadan, Avusturya’dan önce İsviçre sonra Fransa’ya geçirilecektir.¹⁰³ Tütünün uluslararası bir kaçakçılığa konu olduğu anlaşıyor.

Uluslararası ve ülke düzeyindeki ihtiyaç ile seferberlik sonrası oluşan nakliyat darboğazı arzı kısarken fiyatı yükseltir. Almanya, ivmelenen tütün fiyatlarına karşı 1917 sonunda tedbir almaya çalışır.¹⁰⁴ Belki de bunun sonucu olarak, fiyatlar 1918 Martından sonra düşmeye başlar: Mart ayında 150 hatta 180 kuruşa satılabilen tütüne Eylül sonunda 100 kuruşa bile alıcı çıkmaz. Türk ve Bulgar piyasalarındaki aynı cins

101 “Tütün Mübayaat Şirketi”, *İktisadiyyat*, 21.2.1915.

102 *Efkâr*, 18.10.1915. Bu şirket aslında 1898’de kurulur. Tütünle 1915’te iştigal etmeye başlar.

103 BOA.DH.EUM 5. Şube 74/24, 3.6.1918.

104 *Efkâr*, 25.10.1917.

tütünler arasında %30-40 fark oluşur. Bunun görünen nedeni, Almanya'nın Türk tütününe "narh", aslında ambargo koymasıdır. Almanlar bu süre içinde tütün almamış, üşkeden geçişine bile izin vermemiştir.¹⁰⁵ Aydın Vilâyeti'nin verdiği bilgiye göre, Alman ve Avusturyalıların tütün ithalinde çıkardıkları zorluktan dolayı 1918 ürününe talip çıkmaz. Durumdan faydalanan Reji fiyatı 2,3 kuruş/kiloya düşürür. Oysa işçilik ve girdi maliyetleri yükselmiştir. Eldeki stok da fazladır. İzmit Mutasarrıflığı'nın yazısında, tütün tacirlerinin ellerindeki malı satamadıklarından alıma geçemedikleri ve çiftçinin hasattan önceki işlemler için muhtaç olduğu miktara, Reji'nin vermekle kanunen mükellef olduğu avansın yeterli gelmediği yazılır.¹⁰⁶

Çiftçi Reji'nin fiyat politikasını bir "dolap" olarak görür ve buna göz yumduğu için "Hükümet'e fena nazarla" bakar. Önerilen, ürünün Ziraat Bankası'nca depolanarak satılincaya kadar sahibine 20-23 kuruş/kilo borç verilmesidir.¹⁰⁷ Bir yoruma göre, Reji bu "dolab"a izin verir hatta içindedir: Mukavele gereği kendi anbarlarına depolanan ürünü, Reji tüccara baskı yaparak başka yerlere nakletmeye zorlar. Gazeteye göre, Reji'nin "bu kanunsuz tazyikten maksadı" ardiye kirası ve taşıma masrafiyle baş edemeyen tüccarı malını ucuza satmaya mecbur etmektir.

Bununla bağlantılı başka bir "dolap" ise uluslararası boyuttadır: "Reji iyi niyetli olsaydı narhın tesirini düşürmek için" piyasaya müdahale ile mağduriyeti giderir, Almanya'yı da siyaset değişikliğine mecbur bırakabilirdi. Aksine, Reji Almanya ile "sanki narh kararının alınmasında iştirak ve ittifak etmiş gibi" piyasadan çekilir. İddiaya göre, Almanya, altı ay sonra stokları tükenip piyasaya girdiğinde fiyatın yükseleceğini bildiğinden Reji ile gizlice anlaşmıştır. "Reji en bayağı tüccarın bile tenezzül etmeyeceği hile ve desiselere müracaat"la bir taraftan Alman halkının ihtiyacını kısmen yabani otlardan karşıladığı, kısmen Ukrayna'dan tütün aldığı ve artık Türkiye'den tütün satın almayacağı yolunda söylentiler çıkarır diğer taraftan Reji Genel Müdürü

105 "Tütün Piyasamızda Büyük Bir Dolap", *Yenigün*, 21.9.1918.

106 BOA.DH.İ.UM.EK 49/19, 9.10.1918.

107 BOA.DH.İ.UM.EK 48/73, 29.8.1918.

Rubleveskin'in Leh olmasından yararlanarak Lehistan Hükümeti'nin tütün alacağını duyurur. Çaresiz kalan tüccar "Lehistan gibi küçük bir müşteriye olsun kaçırmamak" arzusuyla 150-170 kuruşa aldıkları malı Reji'ye ucuz fiyatla satmaya mecbur kalır. "Hâlbuki... Lehistan sözleşi... Reji tarafından Almanlar hesabına... düşük fiyatla yapılacak alım için sadece bir perdeden" ibarettir. Tüccarın toplam zararının 70-80 milyon lira olduğu tahmin edilir.¹⁰⁸

Başka bir belgeye göre ise, tüccar Reji ile iş birliği yapar ve piyasadaki bu dalgalanmadan çok da etkilenmez: Edirne Valisi'ne göre, Reji tüccarla ortaklaşa, muhtemelen 1918'in başında Hükümet'in de müdahalesiyle köylüden müzayede usulü ve yüksek fiyatla alım yapar, karşılığında avans verir. Tütün fiyatları düşünce, tüccar da Reji de tahhütlerinden vazgeçer; alım müzayededeki son rakamdan değil ilk pey fiyatına yapılır. "Reji'nin geçen sene[kı]... gibi bu sene de... tüccarla uyuşmasından dolayı" çiftçi büyük zarara girer.¹⁰⁹ Hükümet'in Reji'nin politikalarına göz yumması, tüccar, çiftçi veya her ikisini de zor duruma düşürür.

Bölgeler arası geçiş kısıtlamalarına gelince, Mart 1916'da ihracat "tamamen" serbest kaldıktan sonra bile Ordu insiyatifi bırakmaz: Dervişzade Ali Zihni ve arkadaşlarının imzasıyla Canık'ten çekilen telgrafa dayanarak Dahiliye Nezareti tarafından Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi ve Talat Paşa'ya hitaben 10.6.1916'da yazılan taslakta, 3. Ordu Kumandanlığı'nın kendi mıntokası dahilinde yetişen ve mevcut olan her türlü ürünün bölgeden çıkışının yasaklandığı bildirilir. Müştekilere göre yerel ihtiyaçtan fazla olan ve "havaic-i zaruriye"den sayılmayan fındık, tütün, yumurta vb. ürünün mıntoka dışına çıkarılma yasağı ne ordu ne de halka fayda sağlayacaktır.¹¹⁰ Pamuk gibi, tütünün de çiftçi/tüccar, yerel ve merkezî hükümetlerle Askeriye arasında bir ihtilafa neden olduğu anlaşılıyor.

108 *Yenigün*, 21.9.1918.

109 BOA.DH.İ.UM 3-5/9-57, 10.3.1918.

110 BOA.DH.İ.UM 89-9/1-45.

V. 1914 Ege-Trakya, 1915 Ermeni ve 1917 Karadeniz Rum Tehciri

Pamuk üretimi 1914-15'te 1913-14'e oranla %12 artarken, tütün üretimi, %13, başka bir kaynağa göre %19 düşer. Pamuk ihracatı 1914'te 1913'e oranla %3 artarken, tütün üretimi %13-20 azalır (kıyaslama için Çizelge 7 ve 9).¹¹¹ Bu muhtemelen 1914 Ege-Trakya Rum tehcirinin etkisidir.

1914 sonunda Hükümet, düşman devletler tebaası çalışanlarının işten çıkartılmasını ister.¹¹² Reji uyarıyı dikkate almadığı gibi Müslümanları işten çıkarır.¹¹³ Hükümet buna mukabil 1915'te Reji memurlarını sansür ve sürgüne tabi tutar: İngiliz tebaasından Ankara Müfettişi Varrington İngiliz hükümeti lehine propaganda yaptığı ve Osmanlı Hükümeti'ni basın yoluyla eleştirdiği gerekçesiyle mahallî Divan-ı Harb-i Örfî'nin kararıyla tazminata mâhkum edilir, sonrasında hareketlerine devam ettiği için işten el çektilir ve tutuklanır.

1915 Tehciri tütünü birkaç farklı kanaldan etkiler. Reji'de çalışan Ermeni memurlardan sadece "hüsni hal" sahibi olanların, isimlerinin bildirilmesi kaydıyla kalmasına izin verilir.¹¹⁴ Ermeni Tehciri'nden sonra Canik Mutasarrıflığı'nda muhammin olarak görev yapan yalnızca iki Ermeni Reji memuru kalır.¹¹⁵ Samsun-Kadıköy'den Çorum'a sürgün edilen Osmanlı tebaası Kuproğlu(?) Andon ile Aynabaşoğlu Todor, Nemlizadeler ticarethanesinde tütün uzmanı oldukları anlaşıldıktan sonra kurtulur.¹¹⁶

¹¹¹ Ege Rum tehcirinin en belirgin etkisi, 1914'te üretimi %85 azalan zeytinde görülür (Eldem, *Harp*, 33, 59); Zeki, *Türkiye'de*, 348-50.

¹¹² BOA.MV 195/128, 6.2.1915; BOA.DH.ŞFR 50/56, Şubat 1915. İtalya tebaası uygulamaya Ekim'de dahil olur (BOA.MV 199/86, 31.10.1915). Reji çalışanlarının çoğu Müslümandır (Quataert, *Osmanlı*, 26).

¹¹³ Gökdemir, "Aydın", 131, 164.

¹¹⁴ BOA.DH.ŞFR 56/242, 30.9.1915; DH.ŞFR 491/30, 2.10.1915; DH.ŞFR 60/48, 19.1.1916; DH.ŞFR 515/44, 30.3.1916.

¹¹⁵ BOA.DH.EUM 2. Şube 17/28, 3.2.1916.

¹¹⁶ BOA.DH.EUM 3. Şube 21/18, 1.5.1917.

Ankara'daki Reji memurlarından Arakelyan ve Georg Jade(?) Konya'ya,¹¹⁷ Bekaa Reji Müdürü İlyas Suriye'den Ankara-Kalecik'e sürülür.¹¹⁸ Tehcir "ihtiyat"la yönetilir: Konya ve diğer yerlerden ihraç edilmekte olan Hristiyanlardan Osmanlı Bankası, Reji, demiryolu şirketleri ve levazımat-ı askeriye çalışanlarının, yerlerine "diğerleri tedarik edilmeksizin tebidleri", müessese faaliyetlerini sekteye uğratması ihtimaline karşı ertelenmelidir.¹¹⁹ Bu durumun Reji'nin faaliyetlerini ne denli zorlaştırdığı açık değildir. Ancak bazı şubelerin kapandığı anlaşıyor: 1916 Eylülünde Ankara'da çıkan büyük yangında zarar gören yapılar arasında "emval-i metruke" Reji binası da bulunur.¹²⁰

Tütün şirketlerinin çalışanları da sürgün edilir. İsveç Tekel Şirketi'nin Samsun temsilcisi Nikolaki Çavdaroglu Samsun'dan Merzifon'a sürülür. Hagen'daki Oldenkot Tütün Fabrikasının temsilcileri ve düşman devlet tebaasından Vernazza biraderlerin en azından mevsim sonuna kadar Samsun'da kalmaları Alman Sefareti'nden iltimas edilir. Dresden'deki "Cigara" fabrikalarıyla vekili tütün tüccarı Anastassiadis tahminen Şubat 1917'de Samsun'dan Amasya'ya sürgün edilir.¹²¹ Cankın Mutasarrıfı 24.3.1917'de Dahiliye'ye yazarak Askeriye tarafından "umum meyanında" Çorum'a sevk edilen Samsun'un muteber tütün tüccarlarından Papadopoulos'un memleketine iadesini, mümkün olmazsa İstanbul'da ikametine izin verilmesini ister ancak talebi kabul edilmez.¹²² Bazı firmalar Samsun'dan ayrılır.¹²³

Anlaşılan 1917'nin başında Samsun'da yabancı şirketler temsilcilerinin sayısı oldukça düşer. Yunanistan ve ABD'nin savaşa girmesiyle, Samsun'da bu tebaadan sayılan şirketler muhtemelen kapatılır ve stoklarına el konur.¹²⁴

117 Simon Arakelyan, *Ankara Vukuatı: Menfilik Hatıralarım*, Murat Cankara (ed.) (İstanbul: Aras, 2017); BOA.DH.EUM 5. Şube 36/4.

118 BOA.DH.EUM 5. Şube 66/7, 20.4.1918; BOA.DH.EUM 4. Şube 20/60, 11.2.1918.

119 BCA 30-18-1-1-3-23-17, 1.6.1917.

120 Refik Halid Karay, *Ankara*, Ali Birinci (hz.) (İstanbul: İnkılap, 2009), 76-9.

121 BOA.DH.EUM 3. Şube 19/44, 7.2.1917; 5. Şube 27/33, 20.8.1916; 3. Şube 23/21, 27.8.1917.

122 BOA.DH. EUM 3. Şube 21/44.

123 BOA.DH.UMVM 1/25, 4.10.1915.

124 BOA.DH.ŞFR 568/54, 12.10.1917; HR.HMŞ.İŞO 1/44, Ağustos 1919.

1915 sonu itibariyle tütün stokunun bir kısmı emval-i metrukedir. 15.3.1916'da Harbiye Nezareti'nden Dahiliye'ye gönderilen yazıda, Tokat Sancağı tasfiye komisyonları elinde emval-i metrukeden 50 bin balya yaprak tütün mevcut olduğu ve bunlardan bir kısmının tüccara satıldığına duyulduğu bildirilir. Kalan miktarın beyanı istenir. Anlaşılan asıl ima edilen farklıdır: Aynı gün gelen cevapta Dahiliye Nezareti, tütünlerin “sened-i mahsusayla mübadele edilmek üzere”¹²⁵ Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi adına muhafaza altına alınmasının ve böylece tüccara satışının engellenmesinin “caiz” olamayacağını yazar. 4.4.1916'da mütalaası istenen Maliye'nin görüşü de Dahiliye Nezareti'nin doğrultusundadır.¹²⁶ Talat Paşa'dan Sivas Vilâyeti'ne giden şifrede, emval-i metruke tütün, komisyonlara henüz satılmamış olduğundan mal bedelinin “beyan buyurulan” koşullarla “imar-ı belediye tahsis”i ve bu doğrultuda sarfı istenir.¹²⁷ Tütün muhtemelen yerel hükümet veya belediyenin eline geçmiş olmalıdır. Harbiye ve Dahiliye nezaretleri arasında mücadele başlamıştır. Reji'den bu aşamada henüz söz edilmez.

Mücadelenin muhtemel nedeni, Trabzon ve Samsun'daki Alman konsoloslarının, Şubat 1916'dan itibaren Samsun Tasfiye Komisyonu Reisi Nazmi Bey'in kapısını çalmaya başlamasıdır. Nazmi Bey, Mart 1916'da Dahiliye'ye çektiği şifrede, emval-i metruke tütünlerin nasıl değerlendirileceğini danışır ve fiyatların düştüğü iddiasıyla Nezaret'e tütünleri “bir an evvel elden çıkarmak” gerektiğini telkin eder. 10.5.1916 tarihli şifrede, diğer “eşyanın bir an evvel elden çıkarılmasına hasara (?) meydan verilmemek şartıyla” çalıştıklarını belirtir. Ancak tütünlerini elden çıkarmak zordur; zira “büyük kumpanyalar tütün almamak için merkezlerinden [emir] almışlardır.” Reji alım konusunda “türlü müşkülât” çıkarır ve ürünü “yok pahasına” almaya çalışır. Alman ordularının ise hazır müşteri oldukları duyulmuştur. Onları “bekletmek artık caiz değildir”. Karayolu ile nakliye esas alınırsa fiyatı 1-1,5 frank/kilodur (20-30 kuruş/kilo).¹²⁸

¹²⁵ Alım, tekâlif-i harbiye senediyle yapılmış olmalıdır.

¹²⁶ BCA 272-0-0-11-13-47-7.

¹²⁷ BOA.DH.ŞFR 65/197, 12.7.1916.

¹²⁸ BOA.DH.ŞFR 520/23 ve 518/90.

Ermeni mallarının tasfiyesi, 1916 Aralık-1917 Ocak ayında başlayan Karadeniz Rum tehciri sonrası için de bir model olur (bkz. Bölüm B5). Canik Mutasarrıfı Müştak Bey'in 2.2.1917'de çektiği şifrede, tebligat gereği dahile sevk olunan Rum halkının eşyası “mümkün olduğu kadar depolara yerleştirilmekte ise de” tütün ve hayvan gibi malların satılmak istediği bildirilir. Ancak “bu emvalin de Ermeni emvali gibi tasfiyeye tabi olup olmayacağı mucib-i tereddüd olduğundan”, satışa izin verilip verilmediğinin bildirilmesi istenir.¹²⁹ İşin içinde Hükümet de vardır: Hükümet “marifetiyle” Reji anbarlarına taşınan ve sürgün edilmiş Rumlara ait tütünlerin bedeli, sahiplerinin döndükten sonraki başvurusu üzerine Ziraat Bankası'na yatırılır.¹³⁰

1922 gibi geç bir tarihte bile Osmanlı Bankası ve Reji depolarında emval-i metruke tütün bulunmaktadır. Başkumandanlıktan Maliye Nezareti'ne yazılan yazıda ordunun ihtiyacına sarf edilmek üzere bunlara el konulması istenir.¹³¹

1916'da Rus işgaline uğrayan bölge halkı da benzer bir kaderi paylaşır: Trabzon ve Akçaabad çiftçisi, 1,5 milyon kilo tütünü işgalden önce Reji'ye, anbarın almadığı aynı miktardaki kalanı ise işgalden önce Reji memurlarına teslim eder. Hak sahiplerinin 1920'deki başvuruları üzerine, Trabzon Reji Başmüdürlüğü malın Ruslar tarafından yağmalandığını bildirirse de yapılan incelemede tüm ürünün Reji memurları tarafından alındığı anlaşılır.¹³² Çiftçiler yardım alamadıkları takdirde, ortaya çıkacak “felâket[in] Rus istilasından daha müthiş” olacağını savunur.¹³³ Tütün, Müslüman Trabzon çiftçisinin de “emval-i metruke”sidir.

129 BOA.DH.ŞFR 545/64.

130 BCA 272-0-0-10-1-41-2, 5.7.1919.

131 BCA 30-10-0-0-181-251-2.

132 BOA.DH.İUM 3-5/9-60, 10.3.1920. Tütünlerin Ruslarca alındığı savı için bkz. Mintslov, S.P. *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, çev. Enver Uzun (Trabzon, 2008), 35, 98-101.

133 BOA.DH.İUM 20-17/12-15, 29.11.1918.

VI. Fiyatlar

Mukavele'nin 10-11. maddelerine göre, Reji, alım fiyatını çiftçilerle pazarlıkla belirleyecek; çiftçi ürününü Reji'ye veya ihracat tüccarına satmakta serbest olacaktır.¹³⁴ Belki de bu nedenle, Reji tüm tütün cinslerinin fiyatına etki edemez. Örneğin 15.4.1912'de Maliye'den Sadaret'e gönderilen yazıda, Akçaabad'da yetiştirilen iki tütünden "Uzo Aleksandros" denilen türün tüccar tarafından özel olarak ektiliği ve satın alındığı, fiyat takdiri hususunda Reji'nin hiçbir dahli olmadığı anlaşılr.¹³⁵

Tarifeli tütünün satış fiyatı, Düyun-ı Umumiye ile hükümetler arasında belirlenecektir. IV. Altbölüm'de görüldüğü üzere, 1916'da Hükümet Reji'ye 1914 ortalamasının üç misli fiyatla alım yapmayı taahhüt ettirir.¹³⁶ Yerel düzeyde ise aşarla ilgili sorunlar olur. Aşarı aynı değil nakdî olarak tahsil etmek isteyen Simek Nahiyesi'ne karşı, bağlı kar-ye ahalisi tarafından verilen itiraz layihası, Bitlis Vilâyet Meclisi kararı ile beraber 18.10.1919'da Şura-yı Devlet'e intikal eder. Şura-yı Devlet kararından anlaşıldığı kadarıyla, 1919 hasatının fiyatını belirleyen Vilâyet İdare Meclisi'dir. Fiyat, mahsulün alınmasından "hayli vakit evvel" ve bölgeye "kesretileyle" tütün ithal olunduğu, dolayısıyla fiyatın 10-20 kuruşa kadar "fevkalade" düştüğü sırada belirlenmiştir. Güncel fiyat teklif edilenden yüksek olduğu gibi, ürün filoksera ve dolu nedeniyle fire de vermiştir. Köylüler aşarın mal mukabili alınması veya alım fiyatının yükseltilmesini ister.¹³⁷ Reji gibi yerel hükümet de alım fiyatını baskılamaya çalışır.

Yerel hükümetler vergi koyarak üretim ve tüketim fiyatları arasındaki farkın açılmasına neden olur: Aydın Vilâyeti Reji'ye başvurarak İzmir'de bir "Tütün Zürraa Anonim Şirketi"¹³⁸ kurulması için gerekli sermayenin toplanması amacıyla tütünün kilosundan bir kuruş ver-

¹³⁴ Karaca, "Osmanlı", 82-83.

¹³⁵ BOA.DH.İD 95-1/21.

¹³⁶ BOA.BEO 4433/332429, 24.9.1916.

¹³⁷ BOA.BEO 4622/346587; BOA.DH.İ.UM.EK 58/28, 1919.

¹³⁸ Girişim 1917 başında bankaya dönüştürülmek istenir ama sonuçlanmaz (Toprak, *İttihat-Terakki*, 75).

gi alınmasını ister. Tire çiftçisinin şikâyeti üzerine açığa çıkan olay,¹³⁹ “millî şirketler”in kuruluşuna basit bir örnektir. Aydın Vilâyeti’ni örnek alan Mentеше Mutasarrıflığı da Muğla’ya elektrik ve su getirmek, Fethiye’deki bataklığı imar etmek ve Muğla’da bir tütün şirketi kurmak üzere tütün satış fiyatına 1 kuruş/kilo vergi koyar ve Reji’den yardım ister: Vergi Ziraat Bankası’na ödenmediği sürece, tütünün nakline izin verilmemesini önerir.¹⁴⁰ Sinop Belediyesi ve Samsun Liva Meclisi limandaki tütün denklemlerinden müruriye (geçiş vergisi) kesmeye başlar.¹⁴¹ Samsun Liva Meclisi, hastane kurmak ve yerleşimlere su getirmek için, Reji’ye getirilen tütün dengi başına iki kuruş vergi koyar.¹⁴² Belediye ve yerel hükümetler, ihraç malından “rant” sağlamak amacıyla Reji ile işbirliği yapar. 1917’de tütün ihracatçılarından Hükümet’çe 10 kuruş/kilo “iane” alınır.¹⁴³ Tütün ticaretinden, belediye, şirket ve yerel hükümetler kazanç sağlar ve fiyatı dolaylı olarak yükseltir.

7.3.1918 tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda bütçe görüşmeleri vesilesiyle “Reji mesele”si tartışmaya açılır. Maliye Nazırı Cavit Bey, pahalılıktan dolayı şirket giderlerinin arttığını, Reji’nin zarar etmemesi için zammın kaçınılmaz olduğunu savunur. Birkaç farklı itiraz yükselir:

1. İstanbul Mebusu Ali Fehmi Bey’in verdiği takrirden anlaşıldığı kadarıyla, “bir zamandan beri” Reji, Maliye Nezareti’nin onayı olmadan 1, 2, 3, 4. vb. cins tütünleri tedavülden kaldırır.¹⁴⁴ Piyasaya çıkardığı özel tütünlere ise yüksek fiyat koyar. Böylece Mukavele’nin 3. maddesine aykırı olarak örtük bir zam yapmış olur.¹⁴⁵ Oysa zam kararı Mukavele’ye göre, Maliye Nezareti ve Düyun-ı Umumiye onayı olmadan yürürlüğe giremez.

139 BOA.DH.İ.UM.EK 30/34, 15.1.1917.

140 BOA.DH.İ.UM.EK 28/6, 17.1.1917; BOA.DH.İ.UM.EK 28/99, 14.2.1917.

141 BOA.DH.UMVM 105/45, 10.11.1917; DH.UMVM 147/60; DH.UMVM 158/22; DH.UMVM 57/44.

142 *Canık Sancağı Genel Meclis Tutanakları* Ercan Yalçın (hz.) (Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi: 2017), 145-55.

143 BOA.MFMKT 1238/61.

144 Tarifeye göre Mayıs 1918’de bu tütünlerin satışı sürer (*Efkâr*, 19.5.1918).

145 BOA.BEO 4507/337954.

2. Reji'nin mevcut alım-satım fiyatlarıyla zarar etmesi aslında mümkün değildir.

3. Zam oranı enflasyona nazaran bile çok yüksektir. Reji, böylece kanunsuz olarak tüketim vergisi koymuş olur.

4. Reji muvazaaya başvurmış; ambalaj değişikliği ile piyasaya aynı cins tütününü yeni markalar altında yüksek fiyatlara sürmüştür. Ancak elde bunu kanıtlayacak numune yoktur.

Oturumda Reji'nin nasıl cezalandırılacağı uzun uzadıya tartışılır; Mukavele'nin sonlandırılması bile önerilir ama bir sonuç çıkmaz.

Gazetelere göre ham tütün fiyatındaki yükselmenin mamul satışını “gayri mümkün kıldığı ve Reji’ce bayiler nezdinde yeterli tütün bulundurulamadığı anlaşılır” ve bu halin devamını önlemek üzere Mukavele’nin 6. maddesine göre tarifenin değiştirilmesi kabul edilir.¹⁴⁶ Zamlı fiyatlar İstanbul’da 20 Mayıs ve taşrada 1 Haziran’dan itibaren geçerli olacaktır. Ardından eleştiriler yükselir: Yunus Nadi’ye göre, Reji Savaş’tan istifade bir taraftan fiyatlarını “havsalaaya sığmayacak” biçimde artırırken, diğer taraftan memleketin birçok yerini tütünsüz bırakmıştır. Üçüncü eleştiri noktası fiyat/kalite oranıdır.¹⁴⁷ Dördüncü olarak, Sivas’tan gelen bilgiye göre, paketler eksik gramajlıdır.¹⁴⁸

Zamla beraber tarifeli sigara ve tütünlerin her Reji bayiinde bulunacağı ve bulundurmayacak tütüncülerin bayilikten çıkarılacağı teminatı verilmesine rağmen, gazete okuyucuları yokluktan şikâyet etmeyi sürdürür. Tütün bayileri ise Maliye Nezareti’ne verdikleri bir arzuhalde, Reji’nin keyfi muamelesinden şikâyet eder ve bundan sonra kendilerine düzenli olarak tütün verilmesini ister.¹⁴⁹

Satış fiyatına ilk zam 1915’te düşünülür. Amaç, kurulacak darüleytamların masraflarını karşılamaktır.¹⁵⁰ 1915’te İzmir’te tütün fiyatı

146 *Efkâr*, 19.5.1918.

147 “Göze görünen yegâne şey... yasaksız tütünlerin alabildiğine fenalığı ile fiyatının yüksekliğinden ibaret”tir (“Tütün İhissarı Şirketi”, *Efkâr*, 18.4.1918).

148 BOA.DH.ŞFR 561/62, 4.8.1917. Sorun eskidir (Gökdemir, “Aydın”, 93).

149 *Efkâr*, 30.5.1918, 14.6.1918.

150 BOA.DH.EUM.VRK 15/22, 10.7.1915.

1,5-2,3 kuruş/kilodur.¹⁵¹ Zam 1916'da yapılır.¹⁵² Sigara fiyatı iki katına çıkar.¹⁵³ IV. Altbölümde görüldüğü üzere, Meclis-i Vükelâ 1916'da düşük kalite tütünün Reji'ce 12 kuruştan alınmasını şart koşar. 1917'de Reji Ordu'ya 2,3 milyon kiloyu 20 kuruş/kilo fiyatıyla satar. Fiyatların 1917'de ivmelendiği anlaşıyor.¹⁵⁴ Macar Millî Tütün Şirketi'nin Bursa Vekili Avramidi Efendi, tütün fiyatının "birden bire" artışının nedenlerini incelemek ve diğer tütün alıcılarını da "teşvik" etmek üzere 1916'nın sonunda İstanbul'a gelmek ister.¹⁵⁵ Samsun'da tütünün kilosu 1917 Eylülünde 122 kuruşa,¹⁵⁶ sigaranın ortalama perakende fiyatı 1917'de 1915'in üç katına çıkar.¹⁵⁷ 22.6.1917'de ekstra eksta, ekstra, birinci, ikinci ve sair ürün eski fiyatla satılacakken, tarife haricindeki ürünlere, özel mamul ve ihraç malı tütüne Reji'nin zam yapacağı duyulur.¹⁵⁸ 1918 Mayısı sonunda 1, 2 ve 3. cinsin bayi satış fiyatı 200-300 kuruş/kilo, asker tütününün 50 kuruştur.¹⁵⁹

VII. "İhtikâr" ve Savaş Tüccarları

Kanun'un ekimi sınırlayarak kaçakçılığı nasıl körüklediği, 1916'dan itibaren fiyat artışının, 1917'den itibaren ise bir tütün darboğazının nasıl başladığı yukarıda anlatılmıştı. Reji alım fiyatına zam yapınca, Harbiye Nezareti, tüccarın, elindeki stokun %30'unu, alım fiyatına "münasib bir menfaat" ilavesiyle Askeriye veya Reji'ye vermeye "mecbur tutulması"nı Dahiliye Nezareti'nden ister.¹⁶⁰ "Veya" kelimesi, Reji'nin tütün alımında tekel olmayabileceğini ima eder. İkinci olasılık Ordu'nun ihracat yapmaya başlamış olmasıdır.

151 BOA.DH.İD 98-60/1-1, 29.2.1915.

152 BOA.MV 200/108, Mart 1916.

153 Eldem, *Harp*, 50.

154 BOA.DH.ŞFR 566/96, 24.9.1917.

155 BOA.DH.EUM 3. Şube 17/1, 19.11.1916.

156 BOA.BEO 4497/337275, Ekim 1917.

157 Eldem, *Harp*, 50.

158 *Efkâr*, 22.6.1917.

159 *Efkâr*, 19.5.1918.

160 BOA.DH.İ.UM.EK 23/40, 31.10.1916.

1917’de “ihtikâr”dan söz edilmeye başlanır: Talat Paşa’dan Aydın Vilâyeti’ne 24.8.1917’de gönderilen şifrede, “tütün muhtekirlerinin” engellenmesi için, tütün ticaretini yasaklamak kanunî olmadığından, vevle fiilen bir şey yapılmayacak olsa bile tüccarı tehdiden hükümetçe gazetelerle ilân-ı keyfiyet dahi doğru görülmüştür” diye yazılır. Yasaklama yerini tehvide bırakır.

Tehdit sadece basın yoluyla yapılmaz: 22.9.1917 tarihli şifrede, İzmir’de tütün çiftçisine para dağıtan bazı tacir ve şirketlere, paralarını geri “alarak” tütünle ilişkilerinin kesilmesi için Vilâyet’çe emir verildiğinin yerel basında yazıldığı belirtilir. Uygulamanın amacı sorulur. Aynı tarihte Vali Rahmi Bey tarafından yazılan cevapta, tütün fiyatının o sırada çok yüksek olmasından istifade, “bazı açığı göz tüccarlar”ın çiftçiye kendi tarlasında çalıştırdıkları fakat Reji nezdinde ürünü kendi adlarına kayıt ettirdiklerinden şikâyet edilir. Tütünün “çiftçilikle hiç ilgisi olmayan” tüccarın eline geçtiği anlaşılır. Duruma müdahalenin kanunî olmayacağı, çiftçiye sürekli zarar veren bu işleyişe son vermek üzere yazılı bir açıklama yapıldığı, fakat hiç kimsenin tütününü veremeye “icbar edilmediği” yazılır.¹⁶¹

Konunun basına yansımaları daha farklıdır: Aydın Vilâyeti, “ahalinin tütünsüz kalmaması için” Vilâyet dışına çıkarılacak tütünlerin %40’ını peşin para ile satın almaya karar vermiş; ancak İzmir’deki bazı tacir ve şirketlerin tütün çiftçisine para dağıtarak tütünleri “şimdiden ele geçirmek istediklerinin” haber alınması üzerine, Vilâyet, alınan paraların tüccara iade edilmesini “her tarafa emretmiştir”.¹⁶²

İhtikâr iddiası, dikkat edilirse, fiyatlar 1917’de yükseldikten sonra ortaya atılır. İzmir’de tütün kampanyası başlamadan önce, ürün henüz çiftçinin elinde iken, fiyatın “diğerleri gibi ve hatta fazla mikyasta”, tahminen 1916’nın üç katına fırlayacağı anlaşılır. *İktisadiyyat* haberine göre, bunun en önemli nedeni, “bütün ticaretin bu ve bunun gibi daha bir-iki madde”yle sınırlı kalmasıdır. Savaş ticareti felce uğrattığı için o zamana kadar “yüz türlü” ticarî ürünle “uğraşan tüccar bugün hiçbir

¹⁶¹ BOA.DH.ŞFR 79A/199, 79A/161 ve 566/96.

¹⁶² *Efkâr*, 28.6.1917, 21.9.1917.

ticarete elini koyamıyor”dur.¹⁶³ Bu çalışma açısından önemli olan ise şudur: Tütün Kanunu’nun ilk üç maddesi, ihracat amaçlı olanlar hariç, tütünün Reji dışındaki alıcıya satılmasına yasak getirmesine rağmen, tütün en önemli “bir-iki ticaret madde” sindendir. Bu nasıl mümkün olur?

Bunu anlamak için, piyasaya giren alıcılardan söz etmek gerekir. Bunlardan ilki Askeriye’dir. Reji, Maliye Nazırı’nın ifadesiyle, Ordu’ya tütün sağlayacağını vaad etmiş olsa da 3. Ordu ile (Hicaz ve) Askerî Demiryolları İdaresi, Karadeniz’de büyük ölçekte tütün alımı yapar. 1917’de Ordu ve Hicaz ve Askerî Demiryolları ihtiyacının had safhaya çıktığı anlaşıyor: Aynı yıl Aydın Vilâyeti Hicaz ve Askerî Demiryolları adına tütün satın alır. Mallar, İzmir’deki İtalyan ve Fransız ticarethanelerine ait olup, alımlarında “cebr u ikrah” olduğu (zor kullanıldığı) iddiasıyla Mütareke’den sonra İtalya ve Fransa Komiserlikleri’nce iadesi istenir.¹⁶⁴ Talat Paşa’nın “ihtikâr”la kast ettiği, belki de Ordu’nun cebrî alımlarıdır.

Dahiliye ve Harbiye, yalnız Ege’de değil, Karadeniz’de de karşı karşıya gelir: Dahiliye’ye 27.9.1917’de giden şifre ile, Canik Mutasarrıfı Ragıp Bey’den düşman devlet uyruklarına ait “ne kadar tütün varsa” Tekâlif-i Harbiye Komisyonu’nca fiyat biçilerek peşin para ile Ordu adına alması ve Samsun Havalı Kumandanlığı’na teslim etmesi istenir.¹⁶⁵ Sayılarındaki azalmaya rağmen, Samsun’da tütün ticareti yapan hâlâ birkaç şirket vardır: Örneğin Kahire’de oturan, Kahire ile İskenderiye’de tütün fabrikaları bulunan Melahrinos isminde birisi (veya şirket) adına Samsun’da Amerika New Tobacco Şirketi tarafından tütün alınmaktadır.¹⁶⁶ Bu şirketin “düşman tebaa” unsuru sayılıp sayılmadığı açık değildir.

Ragıp Bey’den Dahiliye’ye 12.10.1917’de yazılan şifreye göre, 3. Ordu Kumandanı 400 ton tütün alımını talep eder. 3. Ordu, anlaşılan alımı Hicaz ve Askerî Demiryolları adına yürütür. Samsun Havalı Ku-

¹⁶³ “Yeni Mahsul”, *İktisadiyyat* 64, 14.9.1917.

¹⁶⁴ BOA.BEO 4672/350345; BEO 4679/350916.

¹⁶⁵ BOA.DH.ŞFR 567/39.

¹⁶⁶ BOA.DH.EUM 5. Şube 55/33, 1918.

mandanlığı'nca Vilâyet meclisleri ve Ticaret Odası üyelerinden oluşturulan bir bilirkişi heyeti Samsun'daki o sırada Savaş'a girmiş olan iki ABD (veya biri ABD, diğeri Yunanistan) sermayeli şirketin stok ve hesaplarını inceler. İki partideki toplam 2300 ton malın maliyeti 14-19 kuruş/kilo arasındadır. Heyet niteliğine göre 25-60 (başka bir belgeye göre 35-70) kuruş arasında bir alım fiyatı belirler. Alımı kanunlar çerçevesinde ("kavanin-i meriye-i devlet dairesinde") kararlaştırılan tütünün bedeli olan 100 bin lira bankaya yatırılır. Alım fiyatı, rayicin oldukça altındadır;¹⁶⁷ zira tütünler 180-230 kuruşa alıcı bulabilecek niteliktedir.¹⁶⁸

Başka bir iddiaya göre, çok sayıda tüccarın elindeki üründen %5'inin Ordu adına satın alınacağı ilân edilir; ürünlere piyasa değerinin %60'ı kadar fiyat verilir; tüccar veya şirket yetkililerine baskı yapılır; muayene ve fiyat takdirine karşı çıkanlar Kumandan Rafet Paşa tarafından iç bölgelere sürülür. Belgede bu muamelenin "bilhassa Rumlar üzerindeki nüfuz ve tesir-i fevkaladesi" vurgulanır. O zamana kadar düşük fiyatla köylerden ne kadar alım yapıldığı sorulur.¹⁶⁹ Başka bir belgede, Mutasarrıf olayları biraz daha farklı hikâye eder.¹⁷⁰ Her durumda, 3. Ordu sadece "düşman tebaa"sı şirketlerden ucuza alım yapmakla kalmaz, Rum üretici/tüccarını da "tesir" altına alır. Tekâlif-i Harbiye Kanunu'nu kullanarak ucuza tütün alır. Askerî Demiryolları'nın tütün ticareti yaptığını ileride göreceğiz (Bölüm B2).

Muhtemelen yapılan şikâyet sonucu, Mutasarrıf, sonraki şifresinde, işlemin, iç tüketim amaçlı tütün alım, satım ve imalatını Reji'nin tekeline veren Kanun'un ilk iki maddesine aykırı olduğunu bildirir. Nezaret'e durumun düzeltilmesi için Başkumandanlık Vekâleti veya Ordu Kumandanlığı ile görüşmesini teklif eder.¹⁷¹ Dahiliye Nezareti

¹⁶⁷ Başka bir belgede işlem, Tekâlif-i Harbiye ve "Mevadd-ı Gıdaiye ve Havaic-i Sairenin Suret-i Furuht ve Tevzii hakkındaki Geçici" kanunlarına dayandırılır (BOA. DH.EUM 5. Şube 84/28, 26.10.1917).

¹⁶⁸ ATASE.BDH 418-303-1648-001-035.

¹⁶⁹ BOA.BEO 4497/337275, Ekim 1917.

¹⁷⁰ BOA.DH.EUM 5. Şube 84/28, 20.1.1918.

¹⁷¹ BOA.DH.ŞFR 574/38; 568/54.

durumu Sadaret'e şikâyet eder.¹⁷² İki şirketin 345 ton malı önce satın alınır, sonra iade edilir.¹⁷³

Dahiliye Nezareti, Canik Mutasarrıflığı'ndan aldığı bilgiye dayanarak, Samsun Havalı Kumandanı'nın özel bir komisyon marifetiyle Hicaz ve Askerî Demiryolları İdaresi adına tütün alımına devam ettiği ve Bafra Askere Alma Reisi'ni de bu alımla görevlendirdiği, oysa bir kumandanın "böyle tekâlif şeklinde" tütün alımına kalkışmasını ve mülki amirlerce yasak edilmiş işlere girişmesini "şayan-ı dikkat" bularak engelleyici bir karar alınmasını ister. 18.10.1917'de Meclis-i Vükelâ, İdare'nin tütün alımına "hemen" son vermesi için 3. Ordu Kumandanlığı'na tebligat çıkartılmasına karar verir.¹⁷⁴

Uyarı yeterli gelmemiş olacak ki, Meclis-i Vükelâ yeni bir karar daha alır ve alımı durdurmaya çalışır.¹⁷⁵ "Canik'te Askeriye'ce teşkil edilen komisyon marifetiyle ve tehdid" ile "kanuna aykırı" bir şekilde yürütülen tütün alımıyla ilgili dosyalar, 1917-1919 arasında sekiz ayrı tarihte İstanbul Divan-ı Harp Savcılığı'na gönderilir.¹⁷⁶

Anlaşılan Dahiliye'nin ve yerel hükümetlerin müdahalesi yeterli olmaz: 7.5.1918'de Sivas Valisi Ahmet Bey'in çektiği şifreye göre, asıl görevi eşkiya takibi olması gereken Samsun Havalisi Kumandanı Ali (?) Paşa, kimin adına olduğu "Vilâyet'çe malum olmayan" biçimde tütün toplamaktadır. Muhtemelen Tokat, Eskiköy ve Bazılambaç'tan satın aldırıldığı on araba tütünü Samsun'a naklettirmek için köydeki öküz arabalarına el koyar. Araba sahipleri içinde kadınlar da vardır. Hayvanlar yolda işgörmez duruma gelince, Paşa'nın görevlendirdiği çavuş, arabaları Kavak'a kadar kadınlara çektiirmiş, yine cebren el koyduğu öküzlerle oradan yoluna devam etmiştir.¹⁷⁷ Tütünler vapurla İstanbul'a sevk edilir.¹⁷⁸

172 BOA.DH.ŞFR 573/89; BEO 4497/337275, 24.10.1917.

173 BOA.HR.HMŞ.İŞO 1/44.

174 BOA.MV 210/68, 26.10.1917.

175 BOA.MV 210/137, 26.12.1917.

176 BOA.DH.İUM 20-14/6-7.

177 BOA.DH.ŞFR 583/82.

178 BOA.DH.ŞFR 77/49, 4.2.1919.

Mütareke'den sonra geniş tütün stokları keşfedilir:¹⁷⁹ Sivas Vali Vekili'nden Dahiliye'ye çekilen 4.2.1919 tarihli şifreye göre, Amasya Darüleytami'nda bulunan 80 ton tütün, "vaktiyle" 3. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'nın gönderdiği para ile satın alınmış ve inkar edilmekle beraber stoktan daha büyük bir kısım da daha önce İstanbul'a gönderilmiştir.¹⁸⁰

İsmail Hakkı Paşa'nın İstanbul'daki stoklarının bir kısmı İstanbul Hatap kapısında, Meyve Pazarı yakınındaki arazide askerler tarafından korunur. Bir miktar tütün Beyoğlu ve Yeniköy'deki Avusturya-Macaristan sefaret binalarında bulunur. Karadeniz'e açılmaya hazır bir mavnada yakalanan 100 balya müsadere olunur.¹⁸¹ 5.5.1920 tarihli bir yazışmaya göre, tütünün bir kısmı Adapazarı'nda olup Hazine'ye devredilmiştir.¹⁸² Hicaz ve Askerî Demiryolları ile İtibar-ı Millî Bankası'nın ortak girişimlerinden kalan stok Mütareke hükümetlerini uzun süre meşgul eder (bkz. Bölüm B2-B3).

Dahiliye ve Harbiye Nezareti'nden sonra gelen alıcılar, millî cemiyetlerdir. Donanma-yı Osmani Cemiyeti henüz 1914'te tütün çiftçisinin şikâyetlerini dillendiren bir "sözcü"dür: İkinci Başkan'a göre Reji ve müstahdemleri çiftçiyi iğfal etmektedir.¹⁸³ Bu "temsîl" hakkını nasıl edindiği açık değildir; ancak Cemiyet örgütlendiği yerlerde "dikkate değer miktarda" tütün, koza, buğday, zeytin, üzüm gibi ürünleri "bağış" yoluyla toplar ve ticaretini yapar.¹⁸⁴ 28.3.1919'da Eskişehir Mutasarrıfı'ndan yazılan metinde Mihaliççik'ta 1916-17'de çiftçi tarafından toplanarak "saklanması için" ("hasb-ül-himaye") Donanma Cemiyeti'ne "terk ve teberru edilen" ve muhafazası için Reji'ye bırakılan 22,5 ton tütünden söz edilir.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Eldem, *Harp*, 60.

¹⁸⁰ BOA.DH.ŞFR 613/47.

¹⁸¹ *Sabah*, 6.11.1918 ve 20.11.1918.

¹⁸² BOA.DH.İUM 19-12/1-53.

¹⁸³ BOA.DH.İUMEK 70/41, 1.6.1914.

¹⁸⁴ Nurşen Gök, "Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi" (doktora tezi, Ankara Üni., 2007), 52.

¹⁸⁵ BOA.DH.İUM 19-5/1-79.

Üzerinde Müdafaa-yı Milliye anteti bulunan ve Çankırı eşrafı tarafından 11.4.1918'de gönderilen telgrafta, arazileri elverişli olduğu halde tütün ekiminden hariç tutulmalarının kendilerini çaresiz bıraktığı ve Hazine'yi zarara uğrattığı uyarısıyla mevsim geçmeden gerekenin yapılması istenir.¹⁸⁶ Anlaşılan Müdafaa-yı Milliye'nin de tütün çiftçisi ile bir bağı vardır. Temmuz 1918 tarihli yazışmalara göre, Cemiyet İzmir'den tütün satın almaktadır.¹⁸⁷

Millî cemiyetlere millî şirketler de katılır: Ekmekçiler Şirketi, Nizamnamesi'ne göre yalnız un işiyle uğraşması gerekirken, Kantariye ile birleşerek tütün ticaretine girer. Sermayeyi İtibar-ı Millî Bankası sağlar. Bu iki şirketin Parti çevresine verdiği kayıtdışı avansların toplamı 180 bini aşar.¹⁸⁸ Ekmekçiler Şirketi'nin teftişinde, tütüne 238 bin liralık yatırım yapıldığı ve İzmit ve Düzce'de Deutsche Bank'a rehin verilmiş 110 ton stokun varlığı ortaya çıkar.¹⁸⁹

VIII. Çıkarımlar

1. Hükümet, Reji ve çiftçi arasındaki ilişkilerin çerçevesi Savaş'tan nasıl etkilenir?

Köylü, Reji ile doğrudan karşı karşıya gelemeyiz, “zayıfların silahları”ndan biri olan gizliliği kullanır: Reji'nin iddiasına göre iyi tütünü kaçağa verir, düşük nitelikliyi ise Reji'ye satmaya çalışır. Burdur Yürekli çiftçisi 1904-19 arası ürettiği 42 ton tütünden ancak 25 tonu anbara teslim eder; bunun da kullanıma uygunsuz “bir takım kırpıntı” olduğu anlaşılır. Kalanını kaçağa gittiği varsayılır. Nahiye'ye artık ruhsat verilmeyecektir.¹⁹⁰ Darende'nin yıllık 2,5-3 ton üretimi için de aynı savileri sürülür.¹⁹¹ Reji'nin iddiasına göre, kaçak ekim, Reji'nin ekim alanını daraltma bahanesi değil esas nedenidir. Ancak bunun da gerisinde

186 BOA.DH.İ.UM.EK 47/28.

187 BOA.DH.EUM.SSM 61/35.

188 *Sabah*, 4.1.1919.

189 BOA.BEO 4600/344937, 1920.

190 BOA.DH.İ.UM.EK 60/30, 3.8.1920.

191 BOA.DH.İD 95-2/9-4, 31.10.1913.

yatan, anlaşılan Reji'nin fiyat politikasıdır:¹⁹² Kaçakçılar, tütüne Reji fiyatının en az 2-3 katını, ihracatçı ise %27-66 fazlasını verir.¹⁹³

Buna karşın, iddiaya göre, Reji öteden beri, ruhsat verme, anbarlama, üretimi sınırlama, vs. nedeniyle çiftçiye zora düşürürken,¹⁹⁴ gerektiğinde Hükümet'e karşı kollar. Hükümet 1914 sonbaharında arazi vergisini %50 artırıncı, Reji, tütün üreticilerini sıkıntıya düşüreceği iddiasıyla itiraz eder ve artış %12,5 ile sınırlı kalır.¹⁹⁵

Hükümet-Reji ilişkisine gelince, bir taraftan borç ve bağımlılığa dayanır. Bunun sonucu olarak, özellikle Maliye Nezareti, Reji'nin ekimi kısıtlama ve satış fiyatı politikasında edilgen bir tutum alır. Ancak diğer taraftan Kanun'daki haklarını kullanarak örneğin Meclis-i Vükelâ 1916'da Reji'ye "taban fiyatı" dayatır, ekimdeki bölgesel kısıtlamasını aşmak için belki de Reji'ye zorluk çıkarır: Örneğin Reji'yi Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu'na tabi şirketler arasına sokar.¹⁹⁶ Reji şubeleri "tayin ve takdir olunan" tütünü ektirmek ve satın almak istemezse, hemen savcılıklara başvurulacaktır.¹⁹⁷ Yaptırımın hangi ciddiyetle uygulandığı açık değildir. Öte yandan, Reji'nin sürgün edilen düşman tebaasına¹⁹⁸ ve Ermenilere¹⁹⁹ şube ağı aracılığıyla para göndermesi Hükümet nezdinde şüphe yaratır.

Hükümet-çiftçi ilişkisi daha karmaşıktır: Çoğu vatandaş Reji'ye "muhaletini kaçakçılığa göz yumarak veya katılarak" gösterirken, hükümetler kaçakçılığı Şirket'e karşı "bir çeşit direniş" sayarak göz yumar.²⁰⁰ Ancak Reji'nin çiftçi ve tüccar aleyhine geliştirdiği uygulamalara sınırlı ölçüde müdahil olurlar.

¹⁹² Gökdemir, "Aydın", 76-8.

¹⁹³ Quataert, *Osmanlı*, 31, 40.

¹⁹⁴ Gökdemir, "Aydın", 58-71; Quataert, *Osmanlı*, 27-8.

¹⁹⁵ Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I* (Ankara: TTK, 2006), 319.

¹⁹⁶ Geçici kanun 1916'da yayınlanır; uygulama ise mükelleflere istenen ürün miktarı tebliğ edildikten sonra 1917'de başlar (BOA.MV 209/93, 24.10.1917).

¹⁹⁷ *Efkâr*, 10.3.1917.

¹⁹⁸ BOA.HR.SYS 2149/12, Haziran 1917.

¹⁹⁹ BOA.HR.SYS 2169/12, Ağustos 1916.

²⁰⁰ Quataert, *Osmanlı*, 27-8.

2. Bir taraftan celp ve seferberlik nedeniyle üretim ve dağıtımda yaşanan darboğaz ile ortaya çıkan askerî talebin, diğer taraftan ruhsatlı alanların daraltılmasının, bir arz-talep gerilimi yarattığı açıktır. Bu süreç, ortaya aynı zamanda bir dengesizlik, “varlık içinde yokluk” durumu çıkarır: Diyarbakır’da ürün Reji anbarlarına kabul edilmezken Vilâyet’te sıkıntı baş gösterir.²⁰¹ Konya’da Reji izinsiz tütünleri sökmeye çalışırken, ahali ve askere yetecek tütün bulunmaz.²⁰² Sivas’ta yine 1917’de “bu yokluk içinde”, Reji’nin ekilmiş tütünün “söküm ve imhasına teşebbüs” etmesini Vali Muammer Bey “caiz” görmez.²⁰³

1917 ‘de işlerin iyice karıştığı anlaşıyor. “İhtikâr” ifadesi, tam da bu sırada kullanılmaya başlanır. Dahiliye ve Harbiye nezaretleriyle tüccar arasında bir rekabet başlar.

3. Reji’nin fiyat politikası, köylüyü kaçağa iter. Reji kaçağı baha ne ederek veya basitçe denetim ve alım maliyeti nedeniyle ekimi sınırlandırmak ister. Kısıtlanan alan, Savaş’ta oluşan işgücü daralması ve artan uluslararası talep, fiyatları yukarı çeker. Böylece kaçak tütün risklere rağmen daha cazip hale gelir ve bir kısır döngü oluşur. Ekim alanlarının sınırlandırılması ile başlayan süreçte oluşan “tütün buhranı”, askerlerden mahkûmlara²⁰⁴ kadar herkesi etkiler. Azalan üretim, yerel hükümetlerin koyduğu vergiler, nakliyat sıkıntısı ve muhtemelen büyük ölçekli ihracat, fiyatları özellikle 1917’den itibaren yükseltir.

Hükümet, Reji ve çiftçi arasındaki “üçlü düello”nun en önemli boyutu kaçakçılıktır. Savaştan önce, kaçakçılığı örgütleyenlerin çoğu maşaları düzensiz ödenen devlet memuru (Kanun’un 16. maddesine göre tütün ekemezler) ve ordu mensubu ile fiyat politikasından etkilenen üreticilerdir. Nakliyat ise örneğin Ege’de muhacir ve denizciler tarafından üstlenilir.²⁰⁵ Kaçakçılık Savaş’ta nitelik değiştirir: Cebren tütün toplayan 3. Ordu, Hicaz ve Askerî Demiryolları ile millî şirketler, Kanun’un 23. maddesi hilafına, ürünü Reji anbarlarına teslim etmez. Or-

²⁰¹ BOA.DH.İ.UM.EK 36/1, 28.4.1917.

²⁰² BOA.DH.İ.UM.EK 37/52, 4.8.1917.

²⁰³ BOA.DH.ŞFR 561/62, 4.8.1917.

²⁰⁴ BOA.DH.MB.HPS 134/11.

²⁰⁵ Quataert, *Osmanlı*, 30; Gökdemir, “Aydın”, 81-3.

du'nun dağıtım tekeli olmaktan vazgeçmesi şartıyla Reji Millî Müdafaa Cemiyeti'ne tazminat öder. "Millî iktisat" millî şirket ve cemiyetlere tanınan istisna halidir.

VI. Altbölüm'de yazıldığı gibi, Çanakkale Cephesi'nde kayıplar artınca, şehit çocukları için kurulacak yetimhane masraflarının bütün zammından karşılanması düşünülür.²⁰⁶ Ancak Reji, zammın kaçakçılığa yol açacağı ve sonuçta fayda yerine zarar vereceği yönünde başta itiraz eder, Hükümet'in önleyici tedbirleri artıracığı teminatı üzerine onay verir.²⁰⁷ Oysa kaçakçılardan biri bizzat Reji'dir. Emniyet Genel Müdürlüğü'ne göre, Reji'nin "bir hayli zamandan beri" boş paketleri toplatıp içine tütün ve sigara koyarak tekrar satışa çıkarması nedeniyle, paketlerden "evlad-ı şüheda ianesi" bir kez alınabilmektedir.²⁰⁸

Savaş ile beraber, sadece 3. Ordu, Hicaz ve Askerî Demiryolları ve millî şirketler değil bizatihi Reji kaçakçılık yapar. Kaçağa konu olan tütün kısmen emval-i metrukedir.

4. Reji, Ereğli Şirketi'nin aksine, çoğunluğu müttefik tebaaya ait bir şirkettir. Kapitülasyonlar ilga edilmesine rağmen, Savaş boyunca Düyun-ı Umumiye'ye borç ödemeleri aksatılmaz; türlü muhalefete rağmen 1913'te Reji ile yapılan mukavele Savaş'ta yürürlüktedir. Reji 1916'da ihracat kanalını kapatmak istese de 1918'de alım fiyatını manipüle etmek için müslüman çiftçiye karşı Almanya ve tüccarla iş birliği yapar. Alım ile ihracat fiyatı arasındaki fark, Talat Paşa'nın ifadesiyle tüccarı "muhtekir"e dönüştürür. Nezaretler, millî şirketler ve Askerî Demiryolları tütün pastasından pay almak ister; bir kısmı ihracatçıdır. Tütünün ekonomi-politiği, Ordu, millî şirket ve cemiyetler ile Alman-Avusturya sermayeli Reji'nin iş birliği içinde çalışabildiğini kanıtlar.

²⁰⁶ BOA.BEO 4403/330189, 6.3.1915.

²⁰⁷ BOA.DH.UMVM 123/119, 18.9.1917.

²⁰⁸ BOA.DH.İ.UM.EK 27/32, 27.1.1917.

A6. “MALUMAT-I SAHİHİ”: KELİMELER¹

I. Mesele

Büyük Savaş, bir vatandaşlar savaşıdır. Profesyonel muharip birliklerin yerini meslek erbabı orta ve alt sınıflardan müteşekkil ulusal ordu alır. Önceki savaşlara kıyasla, üretken nüfusun çok daha geniş kesimlerinin silâh altına alınması ve savaşın beklenenden uzun sürmesi² hem işgücünün üretimden çekilmesini hem de lojistik desteğin sürekliliğini zorunlu kılar. Örneğin Almanya’da 1913’de 100 olan tarım üretimi endeksi, 1916’da 65, 1919’da 60’a geriler. Yıllık hasılanın %40’ının savaşa ayrılması ve ithalatın barış dönemine nazaran %40-60 azalması,³ ülke için ciddi bir iâşe sorunu anlamına gelir. 1914’den beri savaşan ülkelerde, Birleşik Krallık hariç,⁴ tarımsal üretim düşüşü ortaktır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda iâşe sorununun boyutlarını göstermek için kullanılabilecek bir dizi veri vardır. Bunlardan ilki, bazı vilâyetleri kapsamamakla birlikte muharip ülkelerin tarım üretimindeki düşüşe paralel değerleri içeren Eldem’in yayınıdır. Toprak’ın verileriye, Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmet Nesimi Bey’in *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesine* verdiği beyanata dayanmaktadır. Buna göre, tarımsal

1 Bu bölümün bir kısmı, *Toplumsal Tarih*’in 253. sayısında “Tehcir, Açlık ve Propaganda” başlığıyla yayınlanmıştır.

2 Mann, *States*, 171-4.

3 Albrecht Ritschl, “The Pity of Peace”, Broadberry, Harrison, *Economics* içinde 41-76.

4 Eldem, *Harp*, 21.

üretimde 1916'ya kadar yaşanan daralma, hükümetçe alınan önlemler sayesinde 1917'de durmuş, hatta önemli bir yükseliş kaydedilerek tarımın altın çağı başlamış; ancak “son kertede” Savaş öncesine oranla tarımsal üretimdeki düşüş önlenememiştir (bkz. Çizelge 8 ve Şekil 9).⁵ 1916'dan sonra Ziraat Nazırı olan Mustafa Şeref ise, 1917 Martı'nda Ayan Meclisi'nde yapılan görüşmede 1915 ve 1916 için tutarlı sayılamayacak rakamlar sunar.⁶ Çelişki nereden kaynaklanmış olabilir?⁷

Öncelikle veri kaynaklarına bakmak gerekir: Eldem'deki 1913 ve 1914 (1329 ve 1330) tarımsal üretim değerleri, Ziraat Nezareti istatistiklerine dayanır. Ocak 1917 tarihinde iae teşkilâtının başına getirilen Alman Mühassısı Hugo Meyer mahsulün durumunu “yakından” takip etmesine rağmen, “toplanan malumat tahminden öteye gitmemiştir.”⁸ 1915 ve 1916 verilerinin nasıl toplandığı ise bilinmemektedir.

Savaş öncesi yapıldığı bilinen üç istatistik de muhtemelen teknik nedenlerle sağlıklı yöntemlere dayanmaz: 1909 tarım sayımı, diğer ülkelerde izlenen yöntemden farklı olarak ekili arazi yerine aşar miktarına dayanır. 1913 ve 1914 tarım istatistiklerinde yöntemle ilgili açıklama yer almaz. Ayrıca her istatistikte farklı bölgeler sayım dışı kalır.⁹ Kaldı ki savaş döneminde aşar da “tahmin usulüyle” toplandığı için,¹⁰ hata payı daha da yükselir.

Dahiliye Nezareti'nce kaleme alınan 5.2.1914 tarihli yazıya göre, o zamana kadar ülkedeki tarım ve sanayi ürünleri hakkında bir istatistik

5 Toprak, *İttihat-Terakki*, 82-96.

6 “329 [1913] senesinde memleketin zeriyyat-ı umumiyesi 68 milyon dönüm iken muharebenin ilk senelerinde [1914] 28-30 milyon raddelerine tenezzül etmiş, geçen sene [1915] 16 milyon dönüm raddesinde kalmıştı” açıklamasının hemen ardından “331 ve 332 senelerinin... mahsulatı... 24 milyon olarak gösterilmektedir” diye konuşur. Aradaki fark irdelenince, çelişkinin bazı vilâyetlerin hesaptan çıkarılması mecburiyetinden doğduğunu söyler (Ökçün, *Tarımda*, 34, 41). Ayrıca bkz. “Zeriyat Faâliyeti”, *Efkâr*, 28.2.1917.

7 Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914* (Ankara: DİE, 2003). Sayfa 6'da bambaşka rakamlar verilir. Çelişki, kaybedilen topraklar ya da takvim/hasat yılı farkından kaynaklanmış olabilir.

8 Eldem, *Harp*, 27, 33, 36.

9 Güran, *Osmanlı*, XVIII-XIX.

10 BOA.DH.İ.UM.EK 43/34, 5.12.1917.

olmadığı gibi “malumat-ı sahihi”ye de erişilememektedir. Bu işe tahsis edilmiş görevliler olmadığından, ilgili talimata göre, veriler, mülkiye ve rüsumiye memurları, Düyun-ı Umumiye, yerel zabıta ve jandarma, kazalarda nakliye aracı sağlama komisyonları ve “ahval-i mahalliyeye vakıf” subaylar, aşar mültezimleri, fabrika sahipleri, ticaret odaları, esnaf kethüdaları ve yerel eşrafın “resmî ve gayri-resmî” sayım ve sözlü tahkikatıyla elde edilecektir.¹¹ Seferberlik sırasında ise, veri toplamakla önce vilâyetler, sonra ihtiyar heyetleri ve köy imamaları görevlendirilir.¹² Yunus Nadi, 1916’da “henüz bir istatistik esasının kelimenin bütün gerekleri ile kabul ve tatbik” edilemediğini yazar.¹³

İstanbul’a ulaşan verilerin yanıltıcı olduğu anlaşıyor: Örneğin 3. Ordu bölgesindeki bazı vilâyetlerden gönderilen raporlardaki ekili alan rakamları abartılıdır.¹⁴ Aynı şekilde, 21.11.1917’de Sinop Mebusu Ömer Lütfi tarafından verilen takrirde, Kastamonu’da düzenlenen ziraat raporları “mübalağakârane” olarak nitelenir. Raporların güvenilir sayılması için veri toplama işi “salim” kaidelere bağlanmalıdır.¹⁵

Basına gelince, Başkumandanlık Vekâleti’nin tebliğinde 7.8.1914’den itibaren gazetelerin ve telgraf haberleşmesinin sansür edileceği bildirilir. Sansür, yiyecek ve yakacak miktar ve fiyatlarına ilişkin telgrafnameler dahil “içte ve dışta kötü etkisi olabilecek” tüm haberleri kapsar.¹⁶ Bu kısıtlamalar çerçevesinde, basında örneğin tarımla ilgili ne tür haber ve yorumlar, nasıl bir dille aktarılır? Öne çıkarılan ve arkaplana itilen hangi konulardır? Çağdaş tarihyazımı durumu nasıl ele alır? Bu bölümde bu sorulara cevap arayacağız.

11 BOA.DH.MPHPS.M 10/45, 5.2.1914; DH.İD 200/5, 18.6.1914; DH.EUM.MH 76/63, 22.2.1914; Ögün, *Kafkas*, 293.

12 Ökçün, *Tarımda*, 3, 7.

13 “İktisadiyatımızın İnkişafı Yolunda”, 20.7.1916, *Efkâr*.

14 Ögün, *Kafkas*, 293.

15 BOA.DH.İ.UM.EK 43/34.

16 Karabekir, *Birinci*, 170-1.

II. Harp Matbuatı

Fransa ve Almanya'daki sansür, 1849, 1851 ve 1878 kuşatma hali yasalarına dayanır.¹⁷ Wells'e göre, Büyük Savaş'taki propagandanın amacı belirli inançları yok etmek ve yenilerini yaratmaktır,¹⁸ ağırlıklı olarak cephe gerisindeki fikir ayrılıklarını gidermeyi hedefler.¹⁹

Savaş propagandası tuhaf bir açmaz taşır: Matbuatın sınırlı olduğu ülkelerde propagandanın yayılımı düşüktür;²⁰ yazılı kültürün yaygın olduğu ülkelerde ise, tirajlar Savaş'ın başında yükselse de²¹ uzun vadede gazetelerin itibarı düşer. Tarihçi Bloch'un anılarına göre, Fransız siperlerindeki yaygın kanaat, matbu olan hariç her haberin doğru olabileceğidir. Gazete ve mektuplar yerine, askerler sahra mutfaklarında çıkan söylentilere kulak verir. Aynı şey Alman askerleri hatta Osmanlı subayları için de geçerlidir.²² Sözlü gelenek, belirsizlikler taşıyan Savaş döneminde inandırıcılığını tekrar kazanır. Kaldı ki söylenti ve haber çoğu kez içiçedir: Bölüm B4'te görüleceği üzere, bazı gazete haberleri doğrudan dedikoduları konu eder. Propaganda konusunu burada sadece iktisat haberleri çerçevesinde ele alacağız.

Türkiye'de 1909'da çıkan Matbuat Kanunu, 1864 Nizamnamesi'ni ikame eder. 1913'te Hariciye ve Dahiliye'deki bürolar birleştirilerek Matbuat Genel Müdürlüğü kurulur.²³ 7.8.1914 tarihli tebliğiyle 1909 Kanunu'nun 33. maddesi değiştirilir; yayın ve muhaberat sınırlanır ve denetlenir: Yeni adla gazete yayınlanamaz; başkent gazeteleri sansür edilir; yiyecek, yakacak miktar ve fiyatlarına ilişkin muhaberat mahalli hükümetin denetiminden geçmeye başlar. Alman basını da sansüre uğrar. Bronsart Paşa'ya da iletilen yazıda, Alman Matbuatı'na Türkiye

17 Ferguson, *Pity*, 220.

18 Peter Buitenhuis, *The Great War of Words* (Vancouver: Uni. of British Columbia Press, 1987), 21.

19 Ferguson, *Pity*, 215.

20 Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği* (İstanbul: İş Bankası, 2015).

21 Welch, Germany, 30.

22 Marc Bloch, *The Historian's Craft* (NY: Vintage, 1953), 107; Ferguson, *Pity*, 238; Sunata, *Gelibolu'dan*, 289, 390; 5. Ordu'ya gönderilen gazeteler için bkz. ATASE. BDH 3459-103-18.

23 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, 1943, 155-76.

ile ilgili hangi konularda “ihtiyat” göstermesi gerektiği bildirilir: Ermeni “mesaile”si, Alman subaylarının istihdamı, Toros ve Amanos şimendiferleri vd’nin yanı sıra Türkiye’nin “bilhassa kömür, şeker, petrol”ü hangi yolla sağladığına ilişkin haberler yasaklanır. Buna karşın “hakikata mukarın [yakın] ve vaziyeti, bilhassa teşkilâtın [İaşe?] ıslahı ve Balkan Yolu’nun açılması üzerine geçen senekinden daha iyi olarak gösterecek izahata” izin verilecektir.²⁴

7.8.1914 tarihli tebligat henüz yayınlanmadan, Dahiliye Nezareti ve Karargâh-ı Umumî 2. İstihbarat Şubesi sansüre başlar.²⁵ Şube Müdürü Kâzım Paşa’nın görevleri arasında “orduya, basına ve ajansa haber hazırlamak” ile neşriyat ve muhaberatın denetimi vardır.²⁶ Hükümet ve Ordu’nun elinde basın üzerinde etkili olacak sansürden başka araçlar da vardır. Bunlar sarf malzemesi tedariki,²⁷ çalışanlarına askerlik muafiyeti ve malî destektir: Örneğin, Hükümet’in “amâlina uygun” ve “siyasetini mürevviç” yayın yapan *Patris Gazetesi*’nin imtiyaz sahibi Platon Keşişoğlu, muhasib ve müteahhidi Konstantin Sotirini ile Cernap Şehabettin’e “siyasetten gayri her şeyden bahs” etmek koşuluyla sipariş edilen *Asar-ı Müfide* mecmuasında çalışacak personelin askerliğinin tecili istenir.²⁸ *Efkâr* için Almanya’dan gelen matbaa makinesinin gümrükten muaf olması için bir kanun taslağı hazırlanır.²⁹ Bütün bu unsurlar, gazeteleri belirli konuları, belirli biçimlerde yayınlamaya “teşvik” eder.

III. Zamanlama

Basında tarımla ilgili ilk endişeler 1915 güzünde ortaya çıkar: O zamana kadar köşesinde tarım konusuna yer vermeyen Nadi, celbe ve çekirge afetine rağmen yüksek olan 1914 hasatından söz eder. Buna

24 ATASE.BDH 422-266-1661-018 ve 022, 1.5.1916.

25 Sabis, *Harp*, 204.

26 Karabekir, *Birinci*, 160.

27 Cemal Paşa’nın yönetimindeki Eş-Şark gazetesi için kâğıt ve mürekkep tedariki hakkında bkz. BOA.DH.ŞFR 81/97, 11.11.1917.

28 ATASE.BDH 459-12-1810-007, 5.2.1917; 459-12-1810-008, 5.2.1917.

29 BOA.BEO 4335/325106, 5.2.1915.

karşın 1915 hasılatı için kuşkuludur, iyimser olmaya çalışır.³⁰ Bir kaynağa göre, 1915 yılı ilkbahar ve yazında ekili alan miktarındaki önemli azalmaya rağmen, basında yer alan haberlere göre, 1915 yılında 1914 yılına oranla %120 oranında fazla alan ekilir. “Esasen gerçeklerle ilgili bulunmayan bu rakamlar halkı teskin etmek amacıyla yayımlanmaktaydı.”³¹ Bu veri, Nadi’nin kuşkularını ve yorumun zamanlamasını açıklar.

Nadi, 15.1.1916’da tarımın artık bir “millî müdâfaa”, 19.9.1916’da ise “en yüksek millî müdâfaa” meselesi olduğunu yazar.³² “Harb Zamanında Ziraat İşleri” başlıklı ve 24.2.1916 tarihli yazıda, sivillerin “harp çiftçiliği” ne başladığı müjdesiyle beraber, “hoş bir eğlence” olan ev, park ve bahçede patates yetiştirmenin sırları verilir. *İktisadiyyat* ile *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 1916’ da yayına başlar. “Millî iktisat” teriminin 1916’nın Şubatı’nda aynı anda en az iki farklı yayın organında dolaşıma sokulması bu açıdan ele alınmalıdır.³³ Birkaç ay sonra *Çiftçiler Derneği Mecmuası* ziraati dinî vecibeler çerçevesine yerleştirerek köylüyü (daha fazla) ekmeye ikna etmek ister.³⁴ Nadi, 1916 sonunda *Çiftçiler Derneği İkinci Başkanı* olur.³⁵ 1916’dan itibaren tarım ve iktisat basının konusu haline gelir. 1917’de iase içeride (cephe gerisi) ve dışarıdaki (cephe) direncin ön koşulu olarak tanımlanır.³⁶ “Millî iktisat”, tarım üretimi sıkıntıya girdiği zaman hatırlanır.

30 Yunus Nadi, “Harb ve Zirâat”, *Efkâr*, 9.11.1915.

31 Ögün, *Kafkas*, 113.

32 “Millî müdâfaa” terimi eşzamanlı olarak Ahmet Nesimi tarafından da kullanılır (“Ziraat ve Ticaret Nazırı’yla Mülakat”, *İktisadiyyat*, 21.2.1916).

33 Yunus Nadi, “Bugünün Ziraat İşleri Millî Müdâfaa Meselesidir” (*Efkâr*, 15.1.1916); Ziya Gökalp, “Millet Nedir, Millî İktisat Neden İbarettir?”; Tekin Alp, “Millî İktisada Doğru” (*İktisadiyyat*, 21.2.1916).

34 Başak Akgül, “II. Meşrutiyet Döneminde Köycü Söylem” (yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üni., 2009), 30-1. Genel kabule göre, tiraj ve okur-yazar oranı nedeniyle gazetelerin etkisi sınırlıdır; üstelik gazete sayısı ve tiraj Savaş’ta daha da azalır. Buna karşın unutmamak gerekir ki basının hedef kitlesi, İstanbul kamuoyu, Parti çevresi, kritik konumlardaki “kanaat önderleri” ile karar alıcı ve uygulayıcılardır.

35 Toprak, *Türkiye’de*, 453.

36 Yunus Nadi, “Zeriyat İşleri”, *Efkâr*, 6.12.1917.

Şekil 7. *Efkâr*, 14.3.1916

“1332 Maliye Senesi” başlıklı orta sütunun sağında “Geçen Yıl ve Çanakkale Zaferi”, solunda “1332 Senesi?” ifadesi yer alır. Zafer’le adlandırılan 1331, bir çiftçi çizimiyle tasvir edilir. 1332 ise ateşkes umutları taşır.

Nadi tehcirlerin etkilerinden elbette söz etmez; onun yerine 1916 Martı’ndan itibaren işgücü ve nüfus meselesini “köycülük” teması üzerinden ele alır: Anadolu köylüsünün “ibtidailiği”nden, sebze yetiştirmedeki isteksizliğinden söz eder. Taşradaki idarî ve içtimaî teşkilâta, özellikle köylüye önem verilmelidir; zira orduyu oluşturan ve “millî iktisata vücut verecek odur”. “Maddî ve manevî birçok hastalıklara maruz bulunan” köylerimizi bu hastalıklardan kurtarıp “müteceddid ve müterakki bir idare uzvu haline” dönüştürmek idarî ıslahatın esasıdır. Başka yazılarında da devlet gücü ile nüfus ve toplum sağlığı arasındaki ilişkiye değinir. Anadolu’nun çözülmesi gereken içtimaî ve iktisadî bir sorunlar yumağı olduğunu savunur. “Millî iktisat” ancak “köy ve köylüyü kal[kın]dırmakla” kurulabilir.³⁷ *İkdam*’da İstanbul Vilâyet toprak-

37 Yunus Nadi, “Ziraatta Teceddüdün Tesis ve Tamîmi”, *Efkâr*, 25.3.1916; “Ziraatta Teceddüdün Tesis ve Tamîmi”, 6.5.1916; “Köy Teşkilâtı”, 6.7.1916; “Nüfus Meselesi”, 26.6.1917; “Ecl-i Kazâ”, 8.7.1917; “Anadolu’nun İç Yüzü”, 26.6.1916; “Millî İktisâdda Köy ve Köylü”, 16.11.1916.

larının nüfusa oranla gıda üretimi açısından son derece yetersiz olduğu vurgulanır.³⁸ Gıda sıkıntısı dolaylı bir dille anlatılır.

1916'dan itibaren cephe ve cephe gerisinin hoşnutsuzluğu “vatan-sever edebiyat ürünleri” ile giderilmek istenir. Harbiye Nezareti subay ve askeri “teşvik ve teşci edecek [yürekliendirecek] edebî eserlerin hazırlanması amacıyla bir kampanya açar.” Bu siyaset, 1917 yazından itibaren “daha ısrarlı bir biçimde” uygulanır.³⁹ Arkaplanda Almanya ve Avusturya'nın eşzamanlı olarak başlattığı kampanya yer alır: Mayıs 1917'de Prusya Harbiye Nezareti, İtilaf propagandasının etkilerini azaltmak ve yeni bir propaganda siyaseti oluşturmak üzere bir toplantı düzenler.⁴⁰ Haziran 1917'de Matbuat Müdürü Hikmet Nazım Bey, Ekim 1917'de de Matbuat Cemiyeti Almanya'ya gider (Bölüm B4). Kasım 1917'de ise Alman Tab ve Gazeteciler Heyeti Çanakkale siperlerini, Beykoz Fabrikası ve Halkalı Ziraat Mektebi'ni ziyaret eder.⁴¹ Ocak 1918'de de Avusturya-Macaristan'dan gelen bir “sinema müfrezesi” İstanbul'u tanıtıcı filmler çeker.⁴² Ayrıca *Yeni Mecmua*, Mart 1918'de bir Çanakkale Özel Sayısı yayınlar.⁴³ Çanakkale savunması, Alman propaganda hamlesi sayesinde hatırlanır.

Propagandanın “ısrarlı biçimde” uygulandığı 1917, İstanbul'da emtia fiyatları (Çizelge 2) ve suç oranlarının ivmelendiği, yiyecek maddelerinin bile çalındığı⁴⁴ ve Hilâl-i Ahmer'in aşhaneler açmak zorunda kaldığı yıldır. Konu kısıtlık ve açlık olunca, propagandanın sadece “edebî eser” düzeyinde kalmış olması muhtemel değildir. Savaş basınının,

38 *İkdam*, “İstanbul Vilâyeti Hasılat-ı Gıdaiyesi”, 1.6.1917 ve 2.10.1917.

39 Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve 1. Dünya Savaşı* (İstanbul: İletişim, 2004), 206.

40 Welch, *Propaganda*, 202.

41 Yunus Nadi, “Alman Refiklerimiz”, *Efkâr*, 4.11.1917.

42 ATASE.BDH 422-295-1660-070.

43 Köroğlu, *Türk*, 221. Muzaffer Albayrak, Ayhan Özyurt (hz.) *Çanakkale Özel Sayısı* (İstanbul: Yeditepe, 2006). Derginin örtülü ödenekten desteklendiği iddiası için bkz. Ali Şükrü Çoruk, “... Basın ve Edebiyat Dünyasına Yapılan Örtülü Ödenek Harcamaları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58/1 (2018): 75-97.

44 Verileri eksiksiz yedi ayın ortalaması alınırsa, İstanbul'daki adi hırsızlık sayısı, 1915'te 100 iken, 1916'da 171, 1917'de 347 ve 1918'de 367'ye yükselir (Sever, “War”).

iktisat özellikle tarım ve iâşe haberleriyle ilgili yaklaşımı üç başlık altında toplanabilir: Moral verme, sessiz kalma ve hedef gösterme.

IV. Moral

İlk olarak Harbiye Nezareti'nden gazetelere yayınlanmak üzere gönderilen tebliğler vardır: Ordu'dan Harbiye Nezareti onayına gönderilen gazete ilanına göre, zahire fiyatının yükselmesine meydan vermemek amacıyla Savaş süresince Anadolu'dan İstanbul ve diğer bazı şehirlere “yeterli arpa, buğday ve çavdar nakliyatı” için Şehremaneti'ne vagon verilecektir.⁴⁵ Her türlü kritik malumatın sansürlendiği bir dönemde, bu türden ilanların “moral” amaçlı olma ihtimali yüksektir.

1915 hasatı için yapılan verimsizlik tahlili, bir süre sonra basın-da yer almaz olur. Aksine özellikle 1916'dan itibaren müjdeli haberler verilir: *İktisadiyyat*'ta Aydın-İzmir'in 1916 ve 1917 senesi ziraatı için ümitvar haberler yayınlanır. Örneğin 14.9.1916 tarihli haberde, Denizli Livası'nda ürünün 1915'e oranla %20 raddesinde fazla olduğu ve yazlık mahsulün “mucib-i memnuniyet” bir halde bulunduğu,⁴⁶ Eylül 1917 sayısında ise İzmir'de havaların ziraat için çok elverişli sürdüğü ve ürünün bereketli olduğu bildirilir.⁴⁷ Eylül 1917 tarihli “İzmir'in İktisadi Durumu” başlıklı yazıda hububatla ilgili yegâne malumat fiyatının yüksekliğine ilişkindir.⁴⁸

İkinci örneğimiz Hüdevandigar'a gelince, *İktisadiyyat*'ta 1916'da Bursa, Çatalca, İzmit'in kendi hububat ihtiyaçlarını kısmen üretebilirken, 1917'de üretici sırasına geçtiği duyurulur.⁴⁹ 8.11.1917 tarihli “Bursa Vilâyeti'nin İktisadî Durumu” haberinde sayılar da verilir: Tarım “fevkalumum” bir ilerleme göstermiş; Savaş'tan önce ekim alanı 1,5 milyon dönümü geçmezken, 1916'da 442 bin dönüme düşmüş,

45 ATASE.BDH 460-291-1811-009, tarihsiz, muhtemelen Nisan 1915.

46 “Aydın Vilâyeti'nde”, Sayı 27 (14.9.1916).

47 “Mahsulat-ı Ziraiyye”, sayı 55 (10.5.1917).

48 Toprak, *İttihat-Terakki*, 292-3.

49 “Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu”, Sayı 43 (1.3.1917).

1917’de ise 1,7 milyon dönüme çıkmıştır.⁵⁰ Haberdeki rakamlar, resmi istatistiklerden oldukça farklıdır.⁵¹

Son örneğimiz Kastamonu’dan; 11.10.1917 tarihli *İktisadiyyat*’a göre, ziraat memurlarının sayısı henüz bitmemiş olmasına rağmen, “feyz ve bereket” hakkında memnuniyet verici haberler alınmaktadır. Özellikle yüksek yerlerde “bereket emsalsizdir”. Kastamonu’dan Ankara’ya kadar “on seneden beri misli görülmemiş bir bereket” mevcuttur.⁵²

Efkâr’daki haber ve Yunus Nadi’nin köşe yazıları da aynı yöndedir: Dibe vuran 1915 hasatının ardından,⁵³ 1916 hasat mevsiminde iç rahatlatıcı haberler gelmeye başlar: Ziraat Genel Müdürü Nesib Bey Anadolu’da bir inceleme gezisine çıkar. Gezdiği yerlerde yaptığı hesaplamalar ve incelediği ziraat raporlarından edindiği izlenime göre, “geçen sene ziraatinin hele güzlük kısmı pek memnuniyet vericidir” Gelecek hasata kadar ürün ülkeye “yetip artacak” miktardadır. Tek sorun nakliyatıdır. 1917’de iki kat ürün ve “daha büyük neticeler” beklenmektedir.⁵⁴ İaşe Heyeti Reisi Talat Paşa, bu tarihlerde vali ve mutasarrıfları İstanbul’a çağırarak bilgi alır. Paşa, üretimin ülkeye “pekâlâ yetebileceğini” beyan eder. Tek sorun “kendi yağımızla kavrulmayı” öğrenmektir.⁵⁵ Bu bir sabır çağrısıdır.

1917’de daha büyük müjdelere verilir. Çekirge mücadelesinde başarı kazanılmış⁵⁶ ve ekim alanı 44-45 milyon dönüme varmış; “müs-

50 Toprak, *İttihat-Terakki*, 297-8.

51 Yalnızca Bursa ve Bilecik sancaklarında sadece tahıl ekili alan 1913’de 1,7 ve 1914’te 2,3 milyon dönümdür (Güran, *Osmanlı*, 87, 159).

52 “Kastamonu’da Mezruat”, Sayı 66.

53 Yunus Nadi dikkatli üslubuyla, “bazı mıntukalarda mevsimin ziraate o kadar müsaid gitmemesi”nden söz eder (“Yine Zeriyat Meselesi”, *Efkâr*, 10.9.1916).

54 Yunus Nadi, “Zeriyat İşleri İçin, Yeni Zeriyatın Teşkilâtı”, *Efkâr*, 22.8.1916.

55 Yunus Nadi, “İaşe Meselesi”, *Efkâr*, 1.9.1916; “Yine Zeriyat Meselesi”, *Efkâr*, 10.9.1916.

56 Oysa bir yazısında Yunus Nadi, çekirgenin bir-iki senede “kökünden” imha olmayacağı uyarısıyla, mücadeledeki “nisbi” başarıyı “memnuniyet verici” bulur (“332-333 Ziraiyatı”, *Efkâr*, 1.7.1916). Çekirge mücadelesi, 19. yy. ın sonunda emek-yoğun yöntemlere (toprak sürme, çukur açma, perdeleme, toplama, vs.) bağlı olduğundan, savaş koşullarında sonuç vermesi mümkün görünmez.

Şekil 8. Çekirge Mücadelesinde Muvaffakiyet (*Efkâr*, 20.6.1917)

tesna bir feyz ve bereketin” yakın gelecekte “hüsn-i tesirleri” görülmesi beklenmektedir. Nüfus başına vesikalı ekmek miktarı, iki katına çıkacaktır.⁵⁷ Eylül’de gelen haberlere göre hasat “oldukça yüksek”tir, Romanya’dan gelecek takviye buğdayla 1918 ihtiyacı karşılanacaktır.⁵⁸ Nadi, Aralık’ta aynı haberi tekrarlar.⁵⁹ 1.3.1917 tarihli bir *İktisadiyyat* haberinde, 1917’de ekili alanın henüz haber tarihinde bile 1916 değerinin üzerine çıktığı rapor edilir.⁶⁰ Başka müjdeler de verilir: Edirne’de “tasavvurdan teşebbüse, hayalden hakikate” geçilmiş; ilk mektep ted-

57 Yunus Nadi, “Yeni Mahsul, Yeni Zeriyyat”, *Efkâr*, 10.7.1917.

58 Yunus Nadi, “İâşe Meselesinde Köylünün Mevkii”, *Efkâr*, 15.9.1917.

59 Yunus Nadi, “Zeriyyat İşleri”, *Efkâr*, 6.12.1917.

60 “Bu Seneki Zeriyyatımızın Mikdârı”, sayı 43.

Şekil 9. Bu Seneki Ziraatımızın 42 Milyon Dönüme Çıkması Münasebetiyle (*Efkâr*, 22.6.1917)

risatına ziraat dersleri eklenmiştir. Çiftçi çocukları ziraat dersleri alacak ve kendi bahçelerinde uygulama yapacak; Vilâyet'te numune bahçeleri kurulacaktır.⁶¹ Nadi'ye göre, ürünün dörtte birinin el konulmadan tasarrufuna bırakılması üreticiyi rahatlatmış; fiyatlar artmış; çiftçi birkaç dönüm fazla ekmekle “adeta belli başlı zengin olma imkânına” ka-

61 Yunus Nadi, “Ziraatta Teceddüdün Tesis ve Tamîmi”, *Efkâr*, 6.5.1916.

vuşmuş, borçlarını neredeyse “tamamen” kapatmıştır.⁶² Talat Paşa ise Mebusan Meclisi’nde hububat üreticilerinin çıkarları için alım fiyatının artması gerektiğinden söz eder. Fiyatların tüm muharip ülkelerde iki üç misline çıktığını, köylünün ancak bu fiyatlarla haklarını koruyacağını anlatır.⁶³

Moral vermenin başka bir şekli rasyonalizasyondur: *Tanin*’de Ticaret ve Ziraat Nazırı’yla Şubat 1916’da yapılan mülakat ve Mart 1916’da yayınlanan haberler, 1915’teki ekim alanı/mahsul arasındaki orantısızlığa açıklama getirmeye çalışır: Hava­ların tarıma uygun olmaması, “kuraklık, sel, dolu, çekirge ve çeşitli hastalıklar nedeniyle”, mahsul, “dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de bereketsiz” olur; bire üç buçuktan fazla verim alınamaz.⁶⁴ Oysa istatistiklere göre, Avrupa’daki savaşımayan ülkelere ait toplam onbir hasılat verisinden sadece üçündeki % 3-8 arasındaki düşüş dışında, diğer ülkelerin hem buğday hem de diğer hububat üretimleri, 1914’den 1915’e artar. Buna savaşa 1915’de giren Bulgaristan ve savaşan Macaristan da dahildir.⁶⁵ Bereketsizliğin geçici ve dışsal koşullara yorulması, bir sonraki hasat için umutları canlı tutar.

Moral haberlerinin başka bir biçimi, sıkıntıların örneğın İstanbul’da öteden beri yaşandığı veya diğer muharip ülkelerin de bunlardan muaf olmadığı mesajıdır. Ahmet Refik koyun celbi için önlemler alındığı halde İstanbul’da 17. yüzyılda da et sıkıntısı çekildiğini yazar.⁶⁶ Narh ve vesikadan “İngiltere bile azade değildir”; Fransa tarımı “büyük bir buhran” yaşamaktadır; Almanya’da durum daha da kötüdür.⁶⁷

62 Yunus Nadi, “Yeni Mahsul, Yeni Zeriya”, *Efkâr*, 10.7.1917; “Zeriya Mevsimi”, 14.11.1917.

63 Yunus Nadi, “İaşe İşleri”, *Efkâr*, 23.3.1917.

64 Öğün, *Kafkas*, 113-4.

65 Brian Mitchell, *International Historical Statistics: Europe 1750-1993* (London/NY: Macmillan/Stockton, 1998), 264-79.

66 *İkdam*, “Sultan Murad-ı Sani’nin Zamanında Et Meselesi ve Kösele İhtikarı”, 22.6.1917; “Sultan Murad-ı Sani Devrinde İstanbul’da Et Meselesi”, 26.8.1917; Cevad Rühdü, “İstanbul Vilâyeti Hasılat-ı Gıdayesi”, 2.10.1917.

67 Yunus Nadi, “Havâ-yic-i Zarûriye Mübahsı”, *Efkâr*, 2.2.1917. Alman Matbuatı’ndaki benzer taktikler için bkz. Welch, *Germany*, 111.

V. Hedef Gösterme

Balkan Savaşı'ndan sonra, yenilginin nedenleri tartışmaya açılır. Varsayılanın aksine, bu nedenler dışsal değil “içtimaî”dir: Daha çok kooperatifçilik ve dilbilim üzerine çalışmalarıyla tanınan Ahmet Cevat’a (Emre) göre, Avrupa üzerine düşeni yapmış ve “Balkanların şımarık hükümetlerine dayak atmamıza” izin vermiştir. Yenilgi ise tümüyle kendi “gaflet”, “cehalet” ve “iktidarsızlığımızın” sonucudur. İktidarsızlığın nedeni, topluma egemen olmuş “tufeyli” yaşam biçimidir. Tufeylilik, “faydalı bir iş göremeyen[lerin aldığı] maaş, rütbe, ihsan” vb. ödüller, kısaca “külfetsiz nimet”tir.

Tarihsel bir tahlil yapan Cevat, tufeyliliğe İslamiyet’in değil bürokratik örgütlenmenin, askeriye, ilmiye ve mülkiye zümrelerindeki tensip sisteminin neden olduğunu anlatır. Bu, Ahmet Mithat’ın *Sevda-yı Say-ül Ame’*deki fikirlerinin uzantısıdır. “Hazinehorlarımızdan yüz kat daha zararlı” asalak grubu ise, ticareti elinde tutan ecnebilere. “Memleketin kanını emen bu sülükler mütemadiyen o kanı kendi memleketlerine nakl ediyorlar.” Bu daha sonra tüccara genellenir: “Tüccar sınıfı öyle bir zümre-i mahlukâtı ki memlekete mümkün olduğu kadar çok eşya ithal ederek paramızı almak... memleketimizden olduğu kadar az eşya ihraç edip bize para vermemek, nihayet ihracat... eşya[sı]nın fiyatını hiçe düşürmek suretiyle fakr ü zaruretimizi büsbütün artırır.” Böylece “dört buçuk asırlık” serüvenin sonunda yaşanan hezimete neden bulma isteği, önce “sorumlu” arayışına dönüşür, sonra da bir “hedef”e kilitlenir.

Cevat’ın çözümleri “köktenci”dir: Toplumların “mahv” olmamak için, diğer önlemlerin yanı sıra “zararlı efradı azaltması” gerekir. Buna göre, (ecnebi) tüccar öncelikle azatılması gereken “zümre-i mahlukât”⁶⁸’tandır.

Tüccar sınıfı ile kastedilenin Hristiyan tüccar olduğu anlaşılıyor: Çalışma iradesi ve ahlâkından uzak İstanbul Müslümanları memurluğa intisap etmeye çalışırken, gayrimüslimler devlet hazinesine yük olma-

68 Ahmed Cevad, *Haram Yijicilik: Felaketlerimizin Esbabı* (Dersaadet, 1329), 14-5, 29, 34, 60, 66, 68.

dan yalnızca kendi emekleriyle geçinir.⁶⁹ Bir coğrafya kitabı Rumların “fıtraten” ticarete uygun olduğunu savunur.⁷⁰ İbrahim Hilmi’ye göre, “milletimizin” müzmin hastalıklarından biri, ticarete rağbet göstermemesidir. “Avrupalılarla hatta Hristiyan vatandaşlarımızla olan birçok muamelat[ta]... hep bizim aldanmaklıklarımız onları bizden daha ziyade pratik, daha ziyade iş adamı olarak yetiştirmelerinden” doğar. Heybeliada Ticaret Okulu gibi eğitim kurumları vardır. İstanbul’un Müslüman mahallelerine dikkat edilirse, ticarî hayatın yokluğu, “millet-i hâkime”yi “millet-i mahkume”ye dönüştürmüştür.

Müslümanların, “çalışan anası” olarak nitelenen Ermeniler karşısında “aciz, fakir, cahil” kaldığı kabul edilir. Ancak ardından “sıfır toplamı oyun” mantığına benzeyen duygusal bir yansıtma ve tehlike algısı oluşur. “Onlar kendilerini bizden yüksek gördükçe, servet bizim zararımıza ellerine geçtikçe” işler değişecektir. “Avucumuzdakini çıkara çıkara... memleket bir düşman istilası”na uğramıştır.⁷¹ Böylece önemli bir yer değiştirme olur: Çalışma ahlâkının övgüsü, yerini kaybetme korkusuna bırakınca, ahlâk yergisi de yansıtılır.

Örneğin Celal Nuri (İleri), iki yıl sonra, “içtimâî, ahlâkî, iktisadî ve millî” bir İstanbul meselesinden söz eder: Payitaht’ta elit bir Müslüman esnaf tabakası yoktur; alt sınıflar da (“uşak”, “kayıkçı”, “hamal”) “organize” değildir. Ticaret, gayrimüslimlerin tekelindedir. İstanbul’daki Avrupalı sermayedar kendi türünün en “zalim”, “hodbin”, “mekkâr”, “nobran” ve “mütekebbir” örneklerindendir. Memuru rüşvete alıştıırırlar, çoğu ahlâksızdır, vs. Yahudilere gelince, şehirliileri “seciyeden mahrumdur”. “İstanbul jargonu” konuşan Sefarad Yahudilerinin “lisanı bile yoktur”, ilerlemek için “Frenkleşir”ler, “hissiyat-ı vatan-perveraneleri yoktur.”

69 Ahmet Midhat, *Sevda-ı Say ül Amel*, ed. Hilmi Uçan (İstanbul: Kitap Dünyası, 2016 [1880]), 15-6. Tümüyle farklı siyasî görüşler de Müslümanların “devlet bağımlılığı” savını destekler [Prens Sabahattin, *İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne Açık Mektuplar: Mesleğimiz Hakkında Son bir İzah* (İstanbul, 1327), 17-29].

70 Mehmet Hikmet’ten aktaran Ginio, *Culture*, 104.

71 Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Milletin Kusurları, Felâketlerimizin Esbabı* (Dersaadet, 1329), 44-7, 58-9. Biyografik ayrıntılar için bkz. Başak Ocak, *Bir Yayıncının Portresi: Tüccarzâde İbrahim Hilmi Çığıracan* (İstanbul: Mütferrika, 2003).

“Levanten denilen tatlısu frenkleri” ise, “seciyeden, hissiyattan, ahlâktan mahrum bir millet”tir; “her türlü fesadın ahlâksızlığın, mü-nafıklığın, hilekârlık ve dolandırıcılığın aletleri bu tabakada bulunur” Levanten milleti İstanbul’un içinde bir “hastalık mikrobi kültürü”dür. Rum ve Ermenilere gelince, Müslüman ahalinin “emellerine muha-lif”tir.

Celal Nuri’ye göre, karışık bir şehrin “tabakalar[ı] arasında ahdin” varlığı gerekir. Aksi takdirde, “bu derece mütefessih [çürümüş] ve gayri-tabii bir şehirle” İmparatorluk yönetilemez. Eğer İstanbul bir “yedd-i sahhar [büyücü eli] ile temizlenmez, hayatı tanzim edilmezse gitgide daha ziyade yozlaşacaktır”.⁷² Hedef sadece Levanten Cemaati veya genelde tüccar değil, şehrin kozmopolit yapısı, çözüm ise temizlik ve türdeşleştirmedir. Gayrimüslim tüccar vb. kategorilerin iktisadî hayatın hastalığı olarak gösterilmesi, en azından Balkan Savaşı’na kadar uzanır.

Bu izlek Savaş’ta da kullanılır. Yunus Nadi, 1916’daki yazısında İh-racat Heyeti’nin kuruluşunu, tüccarların aşırı kazancının sınırlandırılması, araçların ortadan kaldırılması, “spekülatörlere iktisadî tedbirlerle” karşılık verilmesi gerekçelerine dayandırır.⁷³ Fiyatların artmasının ne-den “insafı nazar-ı itübara almayan kazanç erbabı”ve aracı sayısıdır.⁷⁴ Yazar, Ziraat Bankası’nın Aydın Bankası’na hissedar olma girişimi-ni (bkz. Bölüm B5), “muhtekir mutavassıta [aracıya] giden paraların kurtarılması” ifadesiyle över.⁷⁵ İaşe Kanunu’nu, “alış veriş serbestisi” sonucu fiyatlarda “alavere” ve “ihtikâr”a izin verilemeyeceği iddia-sıyla savunur; “umum zararına” işleyen ticaretten söz eder.⁷⁶ Yabancı bankaları “Türk ve Müslüman anasına karşı en ufak kolaylıktan” ka-çınmakla suçlar.⁷⁷ Demiryolu, tramvay, su şirketleri ülkenin umranına

72 Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyyat, Mukadderat-ı Tarihîye* (İstanbul?: Yeni Osmanlı Mat-baa ve Kütübhanesi, 1331), 291-7.

73 “İhrâcât Heyeti”, *Efkâr*, 30.9.1916.

74 “Havâyic-i Zarûriye Mübahsî”, *Efkâr*, 2.2.1917.

75 “Millî İktisadın İlk Esaslı Hatvesi [=Adımı]”, *Efkâr*, 11.10.1916.

76 “İaşe Meselesi”, 28.7.1916 ve 19.9.1916. Bundan birkaç ay sonra fikir değiştirir (“Ti-caretin Serbestisi”, 3.11.1916).

77 *Efkâr*, 23.10.1916; 3.2.1917.

“zerre kadar” fayda etmediği gibi, halka insafsızca zarar verir.⁷⁸ Alman tüccarını Savaş’tan yararlanmak isteyen, “haris ve muhtekir tufeyliler” olarak niteler.⁷⁹ “Yeni zenginler”in iktisadî gelişime “müessir darbel-ler” vurduğunu, varlıklarının ülke için “hakiki bir dert, bir yara” ol-duğünü savunur.⁸⁰ *İktisadiyya*’ta Eylül 1917 tarihli “İzmir’in İktisadî Durumu” başlıklı yazıda hububat fiyatının yüksekliği, “madrabaz”lara isnat edilir.⁸¹

Basının tavrı, stokçu vs. nin yoktan var edilen bir hedef olduğu anlamına elbette gelmez; aksine inandırıcılığını deneyim ve söylenti-den alan bir imajı yaygınlaştırma taktiğidir.⁸² Tüccarın “iktisadî hayatın hastalığı” olarak tasviri ve bu tasvirin gayrimüslim tüccara teşmili, Bö-lüm B4’te görüleceği üzere, 1917’deki men-i ihtikâr kampanyası sıra-sında kullanılır. “Millî iktisat”, bu lekeleyici dili dolaşıma sokar.

VI. Açlık ve Sessizlik

Basında hobi bahçeciliğine karşı başlayan ani ilginin arkaplanını, tanıklık ve arşiv belgelerinden izlemek mümkündür.

Dönemin yazarları en kritik/kıt tarım girdisinin işgücü olduğunu düşünüyordu. Örneğin Parvus Efendi, Almanya ve İngiltere’de arazi-nin dörtte biri, Avrupa Rusya’sında %40’ı, Asya-i Osmani’de ise, Zira-at Nezaretî’nin verdiği malumata göre, ancak %2,8’inin ekilebilmesini nüfusun seyrekliğine bağlıyordu. 1910’lardaki bir projeye göre, Avru-pa’ya meyve ihracı, muhacirleri Üsküdar’la İzmit arasına yerleştirerek mümkün olacaktır.⁸³

Ancak 1914’ten itibaren sorun artık iskân değil tehcidir: İlk olarak Trakya’da 1914 Mart ayının sonunda küçük boyutlarda başlayan Rum

78 “Ecnebi Sermayesi, Ecnebi Şirketleri”, *Efkâr*, 10.8.1917.

79 “Devlette İktisad Fikri”, *Efkâr*, 10.10.1917,

80 “Yeni Zenginler Meselesi”, 13.8.1917.

81 Toprak, *İttihaat-Terakki*, 292-3.

82 Mardin’deki hububat fiyatı artışında büyük toprak sahiplerinin yaptığı stokçuluğun payı için bkz. Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış* (İstanbul: İletişim, 2005), 687-8.

83 “Türkiye’de Ziraatin İstikbali”, *Türk Yurdu*, Cilt 5-6, Sayı 49, (Ankara: Tutubay, 2007), 22. *Sadrızam Mahmut Şevket Paşa’nın Günlüğü*, İstanbul: IQ, 2001).

göçü sonraki aylarda tüm Ege'ye yayılır. Bu dönemde Anadolu'dan göç eden Rumların 130 bin olduğu ileri sürülür.⁸⁴ Tehcirin etkileri “ananevi ihraç maddelerinde barızdır” (Çizelge 9). Eldem “tütün ve zeytindeki hissedilir eksilmeler”i kaydeder ama özellikle zeytinyağında 1914'teki çarpıcı düşüşü sorgulamaz.⁸⁵

Seferberlik büyük bir panik ve kargaşaya yol açar. Bir misyonerin ifadesine göre, Mardin ve çevresindeki tüm erkek ve hayvanlara Ordu adına el konduğundan, “görülmemiş derecede zengin bir hasat”, insangücü ve hayvan yokluğundan kaldırılamaz, çürümeye terk edilir. Misyoner, zararın kestirilemez olduğunu yazar ve uygulamayı “devletin intihar”ı olarak yorumlar.⁸⁶ Karabekir'in anıları, bu durumun Mardin'le sınırlı olmadığını gösterir.⁸⁷ Dahiliye Nezareti'nin Askeriye'ye direnmeye çalıştığını, Kırkkilise'deki buğdayların yerel ihtiyaç ve tohumluğa ayrılması ve Askeriye'ye verilmemesini emreden şifreden anlıyoruz.⁸⁸

Seferberlikteki kargaşaya 1915'te Ermeni Tehciri'nin etkileri de eklenir: Ziraat Nazırı'nın türlü gerekçelerle açıklamaya çalıştığı üzere, 1915'te buğday ekilişinde %10, mahsulde ise %30 oranında eksilme olur.⁸⁹ ABD basınında Türkiye'nin 1915 hasadı, “son yılların en kötüsü” olarak nitelenir.⁹⁰ Vilâyetlerin etkilenme biçim ve oranları elbette farklıdır. Burada birkaç örnek vereceğiz.

A. Kuzey ve Doğu Anadolu

Toprak ve Öğün, tehcirden ve tarımsal üretim üzerindeki etkilerinden bahsetmez veya dolaylı söz eder,⁹¹ ama Öğün'ün sağladığı veriler,

84 H. Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-14* (İstanbul: Libra, 2009), 372-404; Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi* (İstanbul: İletişim, 2008), 195-6.

85 Eldem, *Harp*, 37.

86 Kieser, *İskalanmış*, 473.

87 Karabekir, *Birinci*, 163.

88 BOA.DH.ŞFR 45/21, 15.9.1914.

89 Eldem, *Harp*, 34.

90 “Turkey's Defense Broken”, *New York Times*, 7.3.1916.

91 Toprak, *İttihat-Terakki*, 1; Öğün, *Kafkas*, 105, 155-6.

tehcir nedeniyle yaşanan üretim ve 3. Orduya sağlanan lojistik destek düşüşünü açıkça ortaya koyar.

1915'te 3. Ordu tarafından düzenlenen bir raporda, Mamuretülaziz ve Diyarbakır'da Rum ve Ermeni kalmadığı, yörenin müslüman ahalisinin de hasat için yeterli olmadığı yazılır.⁹² Ticaret ve Ziraat Nazırı'nın söz ettiği Anadolu'daki "bereketsizlik", 1914 güzünde ekilen hububatı, 1915 yazında kaldıracak kimse kalmamış olmasındandır.

Öğün, seferberliği ilanından 14.2.1915'e kadar Bitlis Vilâyeti anbarlarından 3. Ordu için yapılan erzak sevkiyatının Mart 1916'daki Rus işgaline kadar sürdüğünü yazar.⁹³ Oysa Bitlis'e 23.5.1915'de gelen tehcir emrinin etkileri o yılın hasatında görülür. Mahsul o yıl "pek verimli olmadığından", ot ve saman dahil Vilâyet'in kendi ihtiyaçlarını dahi "karşılayamayacak derecede" azalır.⁹⁴ 1916 sonbaharında geri alındığında,⁹⁵ Bitlis ve Muş'tan geriye, bir ordunun iâşe ve ibatesinin mümkün olamayacağı bir harabe kalmıştır:

"Seferberliğin erken aşamalarında Ermenilerin kitlesel olarak taktik ve tehcir edilmesi gibi ironik bir nedenden ötürü, ürün yetiştirecek köylü veya hizmet verecek zanaatkâr kalmaması sonucu memleket adeta bir çöl haline geldiğinden, burada bir ordunun varkalması mümkün değildi."⁹⁶

Avusturya Ataşemiliteri'ne göre, 1916-7'de Doğu Anadolu'da, özellikle Harput-Muş-Bitlis'deki şartlar, geri çekilme ve Ermeni katliamı yüzünden daha da ağırlaşmıştır. Zahire kıtlığı nedeniyle, ordunun erzakı yarıya ve hatta üçte bire düşürülmek zorunda kalır.⁹⁷ 1.3.1917'deki bir yazıya göre, Çapakçur'da son üç günde yüz nüfus telef olmuştur; Hoşab'tan iltica eden, Bitlis Vilâyeti'nde ikameti iste-

92 Öğün, *Kafkas*, 194-5, 89.

93 Öğün, *Kafkas*, 181.

94 Hilmar Kaiser, "A Scene From the Inferno", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Kieser&Schaller (eds.), (Zürich: Chronos, 2002) içinde 136; Öğün, *Kafkas*, 42.

95 Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum* (İstanbul: Kitap, 2003), 183.

96 Lord Kinross, *Atatürk: Rebirth of a Nation* (Londra: Weidenfeld and Nicolson, 1964), 100. Türkçesi "kapalı" olduğundan tercümeyi tekrar yapmak zorunda kaldım.

97 Pomiankowski, *Osmanlı*, 236-7.

nen ve nüfusu otuz bine varan “muhacir-i mücahidin” ailelerine zahire ambarlarından erzak verilemeyecektir.⁹⁸ 1918’de Aşkale’de dört ay içinde 32 kişi ölür. En çok “telefat” görülen Erzincan, Kemah, Refahiye ve Palu kazalarında ölüm sayısı belirlenememektedir.”⁹⁹ Ruslarla iş birliği yapacakları şüphesiyle 1915’te güneye özellikle Urfa’ya sürgün edilen 300 bin Erzurum ve Bitlis Kürdü, boşalan Ermeni evlerine sığınır, dilenerek yaşamaya çalışır ama 1917-18 kışının ağır koşullarında hayatını kaybeder.¹⁰⁰

1915-16’da bazı bölgeler Rusların tahliye operasyonu, Harput ise Ermeni tehciri sonucu boşalır. Tayın günde 100 gr. bulgura ve bin kalorinin altına düşünce, 1.1.1917’de Harput ve Haçatur’da açlıktan asker ölümleri başlar; ölenlerin çoğu 1897 doğumlu, seçilmiş askerlerdir. 4.1.1917’de erzak tamamen biter; köpek, at ve eşekler kesilir. Ölüm, rapor bile tutulmayacak kadar sıradanlaşır.¹⁰¹

Sivas’ta da darlık 1916’da baş gösterir; Vali Muammer Bey, 1917 Şubatı’nda, Vilâyet’in mahsulünü tümüyle orduya tahsis eder, Trabzon Vilâyeti ve Canik Sancağı’na iâşe ve tohumluk için un ve zahire ihracını yasaklar.¹⁰² Buna rağmen, 1917’de Sivas’ta açlıktan ölümler başlar. Gereken tohumluk zamanında verilemediği için, 1918’de “açlık ve bu yüzden telefatin” çoğalacağı tahmin edilir.¹⁰³

Canik Mutasarrıfı Müştak Bey’in 1.2.1917’de çektiği telgrafta, 15 günlük un stoku bitince Samsun’da bulunan 60 bini aşkın nüfusun aç kalacağı bildirilir: “Zira buraya hiçbir taraftan un getirmek imkânı yoktur”.¹⁰⁴ Bunun muhtemel nedeni, Samsun ile Sivas arasındaki zira-

98 BOA.DH.İ.UM.EK 28/95, 3.3.1917.

99 BOA.DH.KMS 48/38, 27.8.1918.

100 Kieser, *Iskalanmış*, 685-7.

101 Sunata, *Gelibolu*, 299-390.

102 BOA.DH.İ.UM.EK 27/35, 4.2.1917.

103 BOA.DH.İ.UM 20-04/2-53, 8.9.1918.

104 BOA.DH.İ.UM.EK 27/35.

ate elverişli düzlüklerin sadece %10'unun işlenebilmesidir.¹⁰⁵ Trabzon ahalisinin imdadına Rus işgali koşar.¹⁰⁶

B. Batı Anadolu

5.4.1916 tarihli yazışmalarda, Edirne ve İzmir vilâyetlerinde yarım milyon Türk açlık çektiği için Amerikan Kızılhaçı'ndan yardım istenir.¹⁰⁷ Bandırma “elim bir açlık içinde” dir.¹⁰⁸ Adana ve Hüdavendigar'ın yanısıra, Aydın Vilâyeti'nin zahire ihtiyacının karşılanması için belediyelere Hazine'den avans verilir.¹⁰⁹ Vali Rahmi Bey'in 7.1.1916 tarihli telgrafına göre, Afyon'dan gelen buğday ve un yine de yeterli değildir.¹¹⁰ Afyon Livası'ndaki zahireye el konularak Karesi ve İzmir'e gönderilmelidir.¹¹¹ Vali, 11.1.1917'de Vilâyetteki durumu tarif eder:

“Son müracaatımdır. Bugün Fukara İaşe Komisyonu'nda mevcut 70 çuval zehair olmak suretiyle yarın nüfus başına 40 dirhem [128 gr.] ekmek tevzi edeceğiz. Açlıktan ağlayan kadınlar ve çocuklara adım başında tesadüf olunmaktadır. Yarın büsbütün açız... Buradan kaçmaktan başka çare göremiyorum. Memleket ahalisi son nefesini çekmektedir.”¹¹²

İzmir'de nüfus başına günde 400 gr. ekmek verilmesi gerektiği halde bir süreden beri 150 gr. verilebilmektedir. Hazine'den aldığı avansla Belediye, patates vs. gıda maddesini şehrin türlü yerlerinde açtırılan bakkallarda “binlerce muinsiz¹¹³ asker aileleriyle fukara ahaliye” alım fiyatından dağıtır. “Bu bakkal dükkânlarının önüne her gün yüzlerce fukara ahalinin toplanıp yekdiğeriyle itişerek kakıştıkları görülür.”

¹⁰⁵ Pomiankowski, *Osmanlı*, 285.

¹⁰⁶ Bölge Ruslardan Osmanlı yönetimine geçtikten sonra açlıktan ölenlerin sayısı artar (Öğün, *Kafkas*, 119, 334).

¹⁰⁷ BOA.HR.SYS 2419/28, 5.4.1916.

¹⁰⁸ BOA.DH.İ.UM 98-2/1-48, 29.4.1916.

¹⁰⁹ BOA.DH.İ.UM 98-2/1-21, 9.4.1918.

¹¹⁰ BOA.DH.ŞFR 504/99, 10.11.1915.

¹¹¹ BOA.DH.İ.UM 98-2/1-48, 29.4.1916.

¹¹² BOA.DH.KMS 43/11, 11.1.1917.

¹¹³ Evin geçimini sağlayan erkeğin yerini alacak birinin olmaması halinde, hane ‘muinsiz’ sayılırdı (Zürcher, *Savaş içinde*, 155-72).

Avansın verilememesi durumunda, halkın çoğu “açlıktan ölmek tehlikesine maruz kalacaktır.”¹¹⁴ Protestolar da başlar: İzmir’de kadınların Hükümet Konağı’na gelerek “feryad ettikten sonra çarşıda yağmakarlığa” girişmeleri üzerine birkaçı polis tarafından tutuklanır.¹¹⁵

Hüdavendigar’daki sorunlar, Aydın’la eşzamanlı olarak, 1916’nın ilk aylarında başlar.¹¹⁶ 1916 Temmuz’unda Vali, İstanbul’a hububat nakliyatının aksadığını, dört gündür vesika ekmeği çıkarılamadığını bildirir.¹¹⁷ Saman(?) karyesi muhtar ve ihtiyar heyeti azaları, Yenişehir Kaymakamı’nın tohumluk ve iâşe ihtiyacını dikkate almayarak tüm hububatı evlerden kaldırıp kendilerini aç bıraktığından şikâyet eder.¹¹⁸

17.3.1917’de Dahiliye Nezareti, Vali’ye çevre yerleşimlere “bizzat giderek ve ahaliyi teşvik” ederek erzak almasını emreder. Vali, mülhakkatta satın alınacak zahire olmadığı ve İstanbul’dan gelen zahirenin sadece Bursa Merkez’de nüfus başına elliser dirhem dağıtılmak suretiyle üç gün kadar idare edebileceği cevabını verir.¹¹⁹ 31.3.1917’de ise, Vilâyet’e gelen hububata İstanbul İâşe-i Tahniye Müdürlüğü’nce el konulmasından, “bugün Bursa açtır; yarın bu açlık pek elim bir hale gelecektir” ifadesiyle şikâyet eder.¹²⁰

Nisan 1917’de önce Armutlu’daki asker ailelerinden bazılarının ek-meksiz kaldıklarından ve Mudanya’da bazı fukaranın 15 günden beri ot ile beslendiği,¹²¹ sonrasında ise yalnız Armutlu ve Mudanya değil, Vilâyet kazalarının çoğundaki muhacirlerin ot yiyerek hayatta kaldığı, son toplanan aşarın nüfus başına günde elli dirhem verilmek suretiyle tükendiği, ne Adapazarı’ndan mısır ne de Konya’dan hububat geldiği bildirilir.¹²²

114 BOA.DH.İ.UM.EK 33/50, 2.6.1917.

115 BOA.DH.İ.UM.EK 38/29, 4.9.1917.

116 BOA.DH.İ.UM 98-2/1-21.

117 BOA.DH.ŞFR 528/43, 10.6.1916.

118 BOA.DH.İ.UM.EK 30/14, 30.8.1916.

119 BOA.DH.İ.UM.EK 30/15, 3.4.1917; BOA.DH.ŞFR 548/69, 19.1.1917; BOA.DH.ŞFR 549/4, 21.1.1917.

120 BOA.DH.ŞFR 550/18, 30.1.1917.

121 BOA.DH.İ.UM.EK 30/106, 16.4.1917.

122 BOA.DH.ŞFR 551/89, 17.2.1917.

Vali'nin 18.8.1917'de bizzat gezdiği Bilecik, Söğüt ve Yenişehir'deki ekili alanın önceki seneden fazla olduğu bildirilir.¹²³ Buna rağmen elde edilecek ürün ancak Merkez Kazası ihtiyacına yetecek; diğer kazalar iâşesiz kalacaktır. Hüdavendigar Vilâyeti'nin iâşe ihtiyacını kendi ürününden temin imkânı yoktur.¹²⁴ 1917 Kasımı'nda Ordu için toplanan iki aşar miktarı yeterli gelmeyince, üçüncü alımın “yalnız zahiresi ziyade olan büyük çiftliklerden” yapılacağı bildirilir.¹²⁵ “Rekor” alanın ekildiği senenin ertesinde, 13.4.1918'de Vilâyet'teki subay ve memur aileleri, ucuz erzak almak için Ordu'ya başvurur.¹²⁶ Bu tabloyu, *İktisadiyya*'ın yukarıda verilen 8.11.1917 tarihli haberiyle kıyaslamak açıklayıcıdır.

Barış döneminde Adana'dan sonra kişi başına en çok üretim yapılan Hüdavendigar'da,¹²⁷ 1916'dan itibaren açlık başlar; 1917 nüfusu 1914 düzeyinin %38'ine düşer. En şiddetli sıkıntının, Savaş'tan önce gayrimüslim nüfusun en yoğun olduğu Gemlik (%42), Orhangazi (%65) ve Mudanya (%69) kazalarında yaşanması beklenir.¹²⁸

Son örnek olarak; Kastamonu'da Ocak 1917'de Vali Atıf Bey, yerli halk, muhacirler ve Samsun'dan tehcir edilen Rumlar için zahire tedariği ister.¹²⁹ Şubat 1917'de Ankara Valisi Reşit Bey, Ordu'ya terk edildiğinden, Vilâyet'teki zahire fazlasının Sinop Sancağı'na verilemeyeceğini bildirir.¹³⁰ Mayıs 1917'de İâşe-i Umumiye Müdürlüğü'ne Sinop'a çevre vilâyetlerden yardım edilemeyeceği bildirilir.¹³¹

*Kastamonu Gazetes*i'nin “bereket ve feyz” müjdesinden iki hafta sonra, 24.10.1917'de, Safranbolu'da Hacılarobası ve diğer onaltı köy ahalisinin “iâşe” ve “aşar” zahiresini de teslim etmediği ve “muhale-

123 BOA.DH.EUM 6. Şube 19/30, 8.9.1918.

124 BOA.DH.İ.UM.EK 32/12, 6.5.1917.

125 BOA.DH.ŞFR 570/63, 5.9.1917.

126 Elif Mahir Metinsoy, “Osmanlı Kadınlarının Gıda ve Erzak Savaşı”, *Toplumsal Tarih*, 243 (Mart 2014).

127 Eldem, *Osmanlı*, 39.

128 Sakin, *Osmanlı'da* (1914 nüfusu); BOA.DH.İ.UM.EK 32/12 (1917 nüfusu).

129 BOA.DH.ŞFR 543/96, 22.11.1916.

130 BOA.DH.İ.UM.EK 106/99, 17.2.1917.

131 BOA.DH.ŞFR 555/63, 27.3.1917.

fetkârane muamelat”ta bulunduğunu öğrenilir. Yanlarında jandarma olduğu halde memurlar Hacılarobası’na gittiğinde, civar köylerin kadın ve çocuklarının da katılımıyla üçyüzü aşkın “cumhur” jandarmayı sarar ve üzerine saldırır. Jandarmalar “nefslerini müdafaa” amacıyla silah kullanmak zorunda kalır; çatışmada iki kadın ve bir çocuk hayatını kaybeder.¹³² Sonuç olarak basının kıtlık, açlık ve ölümler karşısındaki sessizliğini arşiv belgeleri bozar.

VII. Savaş İktisadiyatının Dili

Osmanlı Savaşı’nın iktisat propagandası açısından farkları, uyguladığı taktiklerden çok kullandığı dağarcıkta fark edilir. Bilindiği gibi, “propaganda” kavramı, sadece kasit, yönlendirme ve ikna unsurlarını içermez; aynı zamanda hedef kitlenin nasıl etkilenebileceğine dair inanç ve önyargıları da gösterir. Basının dili, okurları etkileyeceği varsayılan bir dağarcıktan yararlanır. Bu dağarcık, düşünülebilecek ve yapılabileceklerin sınırını da çizer. Söz konusu varsayımlara dayanarak, savaş iktisatı uygulamalarının bu dilin unsurlarını esas aldığını, haber ve yorumlarda üç ana izlek olduğunu göstermeye çalışacağız. “Millî iktisat”, bu izlekler üzerine kuruludur.

A. “Uyanış”/”Hatırlama”

18. yy’dan itibaren, Avrupa halkları kendilerini “bir uykudan uyanıyor” gibi hayal etmeye başlar. “Öz-bilincine uyanma” milliyetçiliğin varsayımlarından biridir.¹³³ Bir asırlık gecikmeyle, İttihad-ı Osmani Cemiyeti’nin 1889’daki kuruluş nedeni, yayın organında “ahalinin gafleti”, amacı da “... Osmanlıları ittihad ve intibaha [uyanmaya] sevk etmek” olarak tanımlanır.

İzleğin yerli değişkesi, üstün olan bir atanın “doğal tarihi” ile başlar. Bu bir zamanlar güçlü (Gökalp, “Kurt ile Ayı”, 1913), ancak zamanla zayıf düşmüş (“yaralı arslan”) veya yok olmuş efsanevî bir kök-varlıktır. Bu, zamanla benliğini kaybetmiş, örneğin Çinleşmiş bir Türk (Altun Yurt”, 1911) veya İslam Âlemi veya “millet” de olabilir (Gökalp,

¹³² BOA.DH.ŞFR 572/40, 25.9.1917.

¹³³ Benedict Anderson, *Hayalî Cemaatler* (İstanbul: Metis, 1993), 169, 215.

“Altun Destan”, 1912). “Durma Vur”da (1914) “uyuyan” bir kavmin ancak “eski kölesi”nin çektiirdiği “zillet”le uyanacağı yazılır.

“Uyuyan millet” izleği Balkan Savaşı’ndan itibaren yaygınlaşır.¹³⁴ En bilinen örnekleri Mehmet Emin’in şiiri (“Ey Türk Uyan!”) ve Ömer Seyfettin külliyatıdır.¹³⁵ *Büyük Duygu* gençlere, “Ey Türk... uyan! Bu gaflet artık yetişir” sözleriyle seslenir.¹³⁶ İngilizlerin “gizli emeli”, Müslümanların uyanmamasını sağlamaktır (Gökarp, “Çanak-kale”). Dönem şiirinin en önemli özelliği, tenbih ve ikazı ön plana çıkarması, ünlem işaretini bolca kullanmasıdır.

Yusuf Akçura Petersburg Camisi’nde Mayıs 1918’de yaptığı konuşmada, Rus Müslümanlarına şu sözlerle seslenir: “Bir millet ki, hüviyetini unutmuştur, inkıza [tükenmeye] mahkûmdur. Efendiler siz Şimal Türkleri Tatar değil, Türksünüz! Türk! Bunu unutmuş olmaktadır ki, sizi esarete mahkûm etmiştir”.¹³⁷

Savaş dönemi iktisat yorumlarında paralel örnekler bulunabilir: Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi’nin kurulması, “hab-ı gafletten uyanmamıza” yardım etmiştir. Millî iktisat Balkan Savaşları’ndan alınan “intibah darbesi” sonucu ortaya çıkar; bu “iktisadî feyz ve intibah” Umumî Harp’te de sıkıntılara rağmen gelişir. Hükümet bu sırada “iktisadî bir intibah ve inşirah”a mazhar olur.¹³⁸

Böylece savaşların çalkantılarından ortaya bir “yeni hayat” çıkar; bir çağ açılır; bir Rönesans gelişir.¹³⁹ Bazı yazarlar, “inkılab dakikaları”, “sermaye devri” veya “kapitalizm çağı”nın başladığını müjdeler.¹⁴⁰

“Uyanma” fikrinin iki farklı uzantısı vardır. İlki olumlu bir yönelim, bir kabuk değıştirmedir: “Yeni hayat” çocukluktan çıkış, bir rüş

¹³⁴ Ginio, *Culture*, 130, 191.

¹³⁵ Köroğlu, *Türk*, 356-8.

¹³⁶ *Büyük Duygu*, 8. sayıya ilave, Gençler Kısmı.

¹³⁷ Galib Kemalî Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene, Birinci Cild* (İstanbul: Şafak Matbaası, 1953), 44.

¹³⁸ “Millî İktisâdın İlk Esaslı Hatvesi-2”, 12.10.1916; “Millî İktisadda Köy ve Köylü”, 16.11.1916; “İktisadî Terbiye”, 10.5.1918; “İktisadî Meslek”, *Efkâr*, 18.5.1918.

¹³⁹ “... şedid bir cidalın [=cenk] zelzeleleri arasından doğmakta olan yeni bir hayat”, “Yeni Hayat”, *Efkâr*, 17.1.1917.

¹⁴⁰ Toprak, *Türkiye’de*, 769-71.

ispatıdır. İkincisi ise olumsuzluk içeren bir regresyondur; ana izleği intikam ve geri almadır.¹⁴¹ İlki bir moral vurgusu taşır; ikincisi ise hedef gösterir. Propagandanın dili, taktikleri ile paraleldir.

B. “Edilgenlik”/”Çocukluk”/”Tabiiyet”/”Esaret”

Ahmet Cevat’ın deyişiyle, yenilgiler “iktidarsızlığımızın” sonucudur. Müslüman unsur, “sahibi olduğu bahçenin az zaman sonra müstaciri, daha sonra hizmetkârı”na dönüşmüştür.¹⁴²

Kader “bizi Moskof’a oyuncak” yapmıştır.¹⁴³ Nadi’ye göre, millet, Savaş’a kadar “adeta mahcur... esir ve baziçedir [oyuncak]”. Bu nedenle Cihan Harbi bir “hayat ve istiklâl harbi”dir.¹⁴⁴ Yine Nadi, “asırlardan beri mahrum olduğumuz... devletçe hürriyet ve istiklâl hayatı”ndan söz eder. “Hayat ve istiklâlimiz”, millî irfan ve iktisadiyatla doğrudan bağlantılıdır. Savaş sayesinde “zaafiyetten kurtulmak, hürriyet, istiklâl, selamet ve ikbalimize kavuşmak” mümkündür.¹⁴⁵ “Bir milletin iktisadî ve siyasî rûstü... kendi sinelerinden doğma bankalara malikiyeti ile sabit”tir.¹⁴⁶ Çocuk kalma izleği, “millî edebiyat”ta da geniş bir yer tutar¹⁴⁷ ve “millî egemenlik” iddiasına zemin hazırlar.¹⁴⁸

Millî iktisattan beklenti büyüktür: Geçmişini unutmuş ve çocuk kalmış bir grubu, millete dönüştürmek. Rûst, bir dizi sınavdan geçerek ispatlanır. İç borçlanma ve İtibar-ı Millî Bankası’nın kurulması, milleti “terbiye” eden sınavlara örnektir. Terbiye, fedakârlık izleğiyle bağlantılıdır (Bölüm B4). Bu terbiye sağlam “bir akide şeklinde olmalıdır.” Toplumsal sözleşme kuramlarında olduğu gibi, milleti oluşturan

141 Gökalp’te “yeni hayat” eşzamanlı bir regresyon, bir “öze dönme”dir: Seçkinler halktan millî kültürü alırken, karşılığında medeniyet götürür (*Türkçülüğün*, 47).

142 Yunus Nadi, “Millî İktisadın İlk Esâslı Hatvesi-2”, *Efkâr*, 12.10.1916.

143 Gökalp, “Galiçya Yolunda”, 1916.

144 Yunus Nadi, “Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Etrafında”, *Efkâr*, 24.1.1917.

145 “Yeni Hayat”, *Efkâr*, 17.1.1917.

146 “Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası”, *Efkâr*, 20.1.1917.

147 “Gecikmiş” veya “müebbeten” çocuk kalmış kahramanlar için bkz. Nurdan Gürbilek, *Kötü Çocuk Türk* ve *Kör Ayna, Kayıp Şark* (İstanbul: Metis, 2001, 2004).

148 23 Nisan, bu açıdan bakıldığında, çocukluktan çıkış ve yetişkenliğin ilanı ritüelidir.

akidedir. Nadi'ye göre, “millet iktisadî bir manzumedir”.¹⁴⁹ Dolayısıyla millî iktisat, milleti önceler ve kurar.¹⁵⁰

C. “Düşman”/”İntikam”/ “İstirdad”

İntikam, 1910-18 arasındaki milliyetçi literatürdeki belki de en yaygın izlektir. İlk örneklerinden biri, Mehmet Ali Tevfik'in Trablusgarp Savaşı sırasındaki yazdığı “İntikam Şiirleri”dir.¹⁵¹ Yine de Balkan Savaşı keskin bir dönemeçtir.¹⁵² “Öç Marşı”nda, bir Türk mezarlığı haline gelmiş toprakların geri alınması istenir. Benzer kelimeler, “gayz” ve “kin”dir.¹⁵³ İntikamın hedefleri arasında bir zamanlar bize ait olanı (“yurdu”) ya da hiçbir zaman ait olamayanı (“düşmanın ilmi”) almak bulunur. Kök-varlığın intikamı, kutsalın istirdadıyla sağlanacaktır.¹⁵⁴

Balkan Savaşı'nı konu edinen şiirlerdeki ortak ve sembolik düşman “çan” ve “haç”tır. Zamanla somut düşmanlara yönelir. Karabekir, Çarlık Rusyası'na karşı halkın “ruhuna sinmiş nefret ve intikam duygusu”ndan söz eder. İntikam bireysel değil millî ve kolektif bir duygudur. Batı'nın korkularından biri, uyanıştan sonra alınacak öçtür.¹⁵⁵

“Nefret” Savaş'ta başka muharip ülkelerde de başvurulmuş bir sözcüktür: Alman okullarında okutulan “Nefret Marşı” (Ernst Lissauer, 1914), İngiltere'yi hedef alır.¹⁵⁶ İngiliz Savaş edebiyatı intikam tasav-

149 “İktisadî Terbiye”, 24.5.1917; “İktisadî Terbiye”, 10.5.1918; “İktisadî Meslek”, *Efkâr*, 18.5.1918.

150 Öte yandan Gökalp'e göre “millî ekonomi ilmi... millî mefkureden... sonra doğar” (*Türkçülüğün*, 80).

151 Ufak tefek hatalar içeren çevrimyazısı için bkz. Serkan Coşkun, “Selanik'te Türkçe Edebî Faaliyetlere Bir Örnek: İntikam Şiirleri” (<https://www.academia.edu/11690230>, erişim 2018).

152 Ginio, *Culture*, 128

153 “Öç Marşı”, Feyzullah Sacid (Ülkü), *Türk Yurdu*, Cilt 5-6, Sayı 66 (Ankara: Tutubay, 2007), 306.

154 Gökalp, “Esnaf Destanı”, 1913; “İlahi”, 1913; “Vatan” (1915); “Seciye” (1916).

155 Karabekir, *Birinci*, 147, 399; Gökalp, “Şehit Haremi”, 1913; “Vefa”, 1915; “Galiçya Yolunda”, 1916; “Yeni Atıla”, 1913.

156 Watson, *Ring*, 227; Welch, *Germany*, 58-9; Mark Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds* (Londra: Macmillan Press, 2000), 56.

vurundan beslenir.¹⁵⁷ Osmanlı anlatısının farkı, hedefin sadece düşmanlar değil ülke içindekiler olmasıdır:

“Balkan Harbi... her Müslümana bu memleketin hakiki düşmanları[nın] kimler olduğunu ve asırlarca cenah-ı atifet[imizde, iyi niyetimizde]... yaşayarak servet kazananların ilk fırsatta bize karşı nasıl meslek [yol] tuttuklarını” göstermiştir.¹⁵⁸

Servet kazananlardan alınacak “intikam” yollarından biri “istirdad”dır. Tıpkı bir zamanlar bize ait olan toprakların geri alınması gibi, “tufeyli” yaşayarak kazananların serveti geri alınabilir, alınmalıdır. Bu fıkırın yansımalarına Bölüm B4’te değiniliyor.

VIII. Çıkarımlar

1. İktisat propagandası müttefiklerle kısmen paralel mecralarda yol alır. Almanya’da kuşatma hali yasası “kanaatlerin serbestçe ifade” hakkını 1.8.1914’te askıya alır. Sansür, moral yayma ve hedef gösterme, örneğin Alman gazetelerinin de kullandığı taktiklerdendir.

Ancak farklılıklara da dikkat çekmek gerekir: Almanya’daki özellikle sosyalist basın sansüre itiraz eder, bir taraftan “1914 ruhu”nu desteklerken, diğer taraftan iktisadî ve sosyal konuları tartışmayı sürdürür. Hükümet de bu destek nedeniyle gazeteleri küstürmek istemez. Halkı, hayat şartlarındaki zorlaşmanın, cephedeki fedakârlıklarla kıyaslandığında hiç mertebesinde olduğuna ikna etmesi ve sınıfsal farkları dile getirmemesi şartıyla sosyalist basın sansürlenmez.

1915’te Harp Matbuat Bürosu KPA basın sendikası ile “etkin bir sansür programı”nın ilkelerini müzakere eder.¹⁵⁹ Sansüre karşın, Alman ve Avusturya gazeteleri, “sokağın” durumunu aktarabilecek, işe zorluğundan söz edebilecek, makul fiyatlarla gıda tedariki için alınacak önlemleri diğer gazetelerle tartışabilecek hatta sansürü eleştirebilecek durumdadır. Alman Sansürü yasaktan ziyade yönlendirme konusunda

¹⁵⁷ Buitenhuis, *Great*, 105.

¹⁵⁸ Yunus Nadi, “Yeni Zenginler Meselesi”, *Efkâr*, 13.8.1917. Ayrıca bkz. Ginio, *Culture*, 103-4.

¹⁵⁹ Welch, *Germany*, 30-8.

hassastır: Örneğin yetersiz tayını konu edinen asker mektuplarını sansürlemenin bir çözüm olmayacağını varsayar.¹⁶⁰ Osmanlı sansürünün farkı buradadır.

2. Elimizde barış dönemindeki üreten/tüketen bölgeleri ve ürün akışlarını gösteren bir şema olmadığı için, Savaş'ta hangi bölgelerin açlıktan nasıl etkilendiğini gösteren bütünsel veriler de yoktur.¹⁶¹ Kronik/yapısal boyutuyla açlık, genellikle Ermeni Tehciri vesilesiyle ele alınmış, tehcir sırasındaki ölümlerin aslında ülke genelindeki kıtlık ve salgınlardan bağımsız olmadığını, hatta onun sonucu olduğunu göstermek gerektiği zaman vurgulanmış ama nedenleri pek irdelenmemiştir.¹⁶²

3. Sistematik verilerin eksikliğine rağmen, asker celbi ve tehcirlerin, ülkeyi, bir kıtlık girdabına soktuğu açıktır. İki etkenin göreceli ağırlık ve etkileri, örneğin 1914 Rum Tehciri'nden sonra Ege'ye has ürünlerdeki düşüş veya 1915'deki celb/tehcir edilen nüfus oranı dikkate alınarak hesaplanabilir. Dolaylı bir kanıt, 1912-22 arasında ülkedeki Müslüman ölümlerini gösteren haritadır. Buna göre, Konya hariç en ağır kayıplar, Ermeni nüfusun bir zamanlar görece yoğun yaşadığı Vilâyat-ı Sitte bölgesindedir. Rus ordusunun girdiği vilâyetlerden kaçan Müslüman nüfus göz önüne alındığında bile,¹⁶³ işgal görmemiş Sivas ve Diyarbakır'daki kayıplar, bu haritaya göre, örneğin işgal edilen Trabzon'dan fazladır.¹⁶⁴ Bu durumda, bazı kaynaklarda kurulan nedensellik ilişkisinin en azından önceliği yeniden düşünülmelidir: Tehcir sırasındaki ölümlerin ne ölçüde genel bir kıtlığa işaret ettiği incelenmeden önce, kıtlığın ne ölçüde tehcirden kaynaklandığı ele alınmalıdır. Kıtlık ve aç-

¹⁶⁰ Welch, *Germany*, 107-13; Belinda J. Davis, *Home Fires Burning: Food, Politics and Everyday Life in WW1 Berlin* (Londra: Uni. of North Carolina Press, 2000), 103-10; Cornwall, *Undermining*, 29.

¹⁶¹ Ögün, *Kafkas*, 282.

¹⁶² Bkz. Lewy, *Armenians*; ayrıca Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army 1914-1918* (Salt Lake City: Uni. of Utah Press, 2008), 203, 194.

¹⁶³ Dündar, *Türkiye'nin*, 418.

¹⁶⁴ Justin McCarthy, *Muslims and Minorities* (NY/Londra: NY Uni., 1983), 135. Vilâyat-ı Sitte: Berlin Antlaşması'na göre Erzurum, Van, Mamûretül Aziz, Diyarbakır, Sivas, Bitlis olmak üzere yoğun Ermeni nüfuslu altı vilâyetin adı.

lığın henüz bilinmeyen bir ölçüde Hıristiyan tehcirlerinden kaynaklandığı varsayılırsa, tehcirlerin hangi anlamda “demografik mühendislik” örnekleri olduğu da sorgulanabilir.

4. Tehcirin işe buhranındaki payını henüz tam bilmememize rağmen, eğer önemli bir etkisi varsa ve Mütareke’deki yaygın görüşe göre, “...bu muharebede ahaliyi bitiren açlık” ise,¹⁶⁵ Mann’ın deyişiyle, “Ermeni kıyımı sadece ahlâkî değil, yenilgide de payı olan aslî bir yanılgıdır”.¹⁶⁶ Bu durumda, kıyımın kurbanları, kıyıma maruz kalanlarla sınırlı değildir.

5. *İktisadiyyat ile Çiftçiler Derneği Mecmuası*, 1916’da yayına başlar; iktisat basının konusu olur. “Millî iktisat” terimi 1916 Şubatı’nda, tarımın artık bir “millî müdâfaa” meselesi olarak adlandırıldığı dönemde dolaşıma sokulur. Savaş iktisadiyatının dili, “millî iktisat”ı bir dizi izlek üzerinden kurar. Bunlardan fedakârlık, birçok ülke basınına yaygındır. Ancak diğer izleklerden örneğin “uyanma” ve iç düşmandan alınacak “intikam”, “Savaş”tan farklı beklentilerin olduğu izlenimini verir. “Millî iktisat”tan da beklentiler vardır: Kayıp olana kavuşma, milleti bir “manzume”ye dönüştürme ve yeni bir hayat. “Millî iktisat”, bir savaş ütopyasıdır.

¹⁶⁵ Kocahanoğlu, *İttihat Terakki’nin*, 408.

¹⁶⁶ Michael Mann, *The Dark Side of Democracy* (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2005), 179.

B. KONUMLAR: KURULUŞ VE ŞİRKETLER

I. Mesele

Türk Yurdu’nda yer alan “Yeni Bir İmalathane” başlıklı yazıda, Adapazarı’nın birkaç saat dışında, “Sapanca gölünün ayağı olan Cer-
rahsuyu tarafında” önemli bir imalathanenin 10.11.1916’da özel bir
merasimle açılarak işe başladığı müjdelendir.

İnşaata bir yıl önce başlanmış ve Almanya’dan gelen makineler
dört aydan ibaret kısa bir zaman içinde kurulmuştur. İnşaatta “Enver
ve İsmail Hakkı Paşa tarafından” asker çalıştırılmış; masraflar Harbi-
ye Nezareti bütçesinden karşılanarak gerekli donanım Almanya’dan,
hammadde ise içeriden sağlanmıştır.¹ Açılış töreninde mühendislere
sanayi madalyaları Enver Paşa tarafından bizzat verilir. Fabrika elekt-
rik tahrikli, 400 beygir gücündedir. Asıl üretimi kereste ile ahşap ve
metalden araba aksamı olmakla beraber, genişletildiğinde ev eşyası,
ziraat makineleri, değirmen ekipmanı, tulumbar vb. imali mümkün
olacaktır. Fabrikada nehir suyunu arıtıp içilir hale getirecek makineler
de vardır. Başlangıçta dört yüz işçi-asker çalışıyorsa da genişletildi-
ğinde 1200 kadar işçi istihdam olunabilecektir. Sanat öğrenmeleri için
fabrikaya elli kadar darüleytam öğrencisi verilmiştir. Savaş’tan sonra
işçiler için lojman da inşa edilecektir.²

1 Başka bir görüşe göre, İsmail Hakkı Paşa girişime muhalifti (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 572).

2 *Türk Yurdu*, Yıl 5, cilt 11, sayı 122 (Ankara: Tutubay, 2007), 261; BOA.DH.İ.UM.EK 50/111, 15.4.1919.

Tekin Alp, girişimi, İttihat ve Terakki'nin yarı-resmî organı *İktisadiyyat* Dergisi'nde bir "başarı öyküsü" hatta bir "inkılab" olarak yorumlar, öncüsü Enver Paşa'yı, edebî bir üslup ve muhrık sözlerle selamlar, aynı zamanda Parti'nin siyasî-iktisadî fikriyatının da bir özeti verir:

Enver Paşa, millî kurtuluşun, askerî varlığın en üst noktasına çıkmasıyla mümkün olacağı fikrinden hareketle, "hab-ı gaffet" (gaffet uykusu) içindeki Anadolu halkını, öncelikle bir "millet-i müselleha"³ya dönüştürmeye ve böylece bir inkılab yapmaya çalışmaktadır. Ancak zafer ve askerileşme nihai hedefler değil, refahın artmasına ve iktisadın yükselişine giden yolda birer aşamadır. Fabrikanın açılışı, işte bu nedenle Anadolu'nun iktisadî hayatındaki bir "intibah" (uyanma) anlamına gelmektedir. Bunun "en parlak" delilleri de bu muazzam fabrikanın savaş sırasında kurulması ve aynı anda hem "hususî", hem "millî" hem de büyük ölçekli bir teşebbüs olmasıdır: "Çimento, bira, iplik, tuğla gibi oldukça mühim birkaç müessese-i sanayimiz bundan evvel de vardı. Fakat bu müesseselerin hiçbirisi ne müessisleri [kurucuları], ne sermayedarları ne cesamet ve mahiyetleri" açısından sanayinin gelişmesine olan "istidadımızı... isbata" medar [yardımcı] olamaz."

"Millî iktisat"ın ve büyük sanayinin müstakbel gelişiminin teminatı, "işin başında Harbiye Nezareti'nin bulunmasıdır."⁴ Anlaşılmayan nokta, Harbiye Nezareti'nce desteklenen sanayinin ne anlamda "hususî bir teşebbüs" olduğudur.⁵

Mütareke'den sonra ise, ortaya bambaşka iddialar atılır; Fabrika'nın Nezaret ile ilgisi hakkında gazetelerde "bazı münakaşa"lar yapılır. Bu nedenle Matbuat Müdüriyet-i Umumisi marifetiyle 18.1.1919'de Hükmüt'çe resmi bir açıklama bile yayınlanır.⁶

3 Ordu-millet için bkz. Colmar Freiherr von der Goltz, *Millet-i Müsellaha* (yay. haz. İsmet Sanbal) (Çankırı: Çankırı Karatekin Üni., 2013 [1883]).

4 *İktisadiyyat*, Sayı 33, 16.11.1916. Çevrimyazısı için bkz. Jacob Landau, *M. Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)* (İstanbul: İletişim, 1996), 252-6.

5 ATASE'de bulunan bir dosyada muhtemelen Şirket'in sermaye yapısı ile ilgili veri olabilir (ATASE.BDH 3318-249). Dosyadan hiçbir belge alamadım.

6 "Adapazarı Fabrikası: Sabık Merkez-i Umumi Veznedarı Nihat Bey'in Beraati", *Vakit*, 2.10.1920.

Ali Kemal Bey'e göre, fabrika binası halka zorla yaptırılır: Adapazarı ahalisi, "fabrikanın inşasında candan emekler sarf eder, gece gündüz meccanen angarya çalışır, çabalar," maliyeti 200-300 bin liradan yüksek olan binayı inşa eder.⁷ Şikâyetlerini ise ancak Mütareke'den sonra dile getirebilir: "Bu müessesenin ne mübarek alınların terleri, ne mübarek ellerin adaleleriyle" ortaya çıktığını ve hangi hazinenin gelirinden meydana geldiğini tüm ayrıntısıyla anlatmaya, Adapazarı'nın İslam, Rum ve Ermenileri'nin "yekzeban bir halde [bir ağızdan], fevca [toplu halde] bir surette" tanıklık ve şikâyetle hazır oldukları bilinmektedir.⁸ Bir habere göre inşaat amele taburlarınca yapılır. Fabrika arazisi sahiplerinden zorla ve usulsüzce alınır.⁹

Harbiye Nezareti destekli hususî teşebbüsün ne anlama geldiği, kurucu ve sermayedarların kim olduğu Mütareke'de ortaya çıkar: Ali Kemal'in müstehzî anlatımıyla, fabrika bittikten sonra anlaşılır ki

"bütün o emekler, o zahmetler, o bina hükümet değil, hususî bir şirket, bir anonim şirket için imiş... Bu şirket hisse senetlerinden büyük bir kısmını Harbiye Nezareti'ne tutuşturur, mukabilen de... binaya konar. Ne parlak bir iş değil mi? Fakat o şirketi tesis eden köftehorlar için parlak!"

Toprak'a göre, savaşın olağanüstü koşulları "millî sermaye" örneklerine ortam hazırlamış, İttihatçılar bu tür fırsatları kamuoyunda sanayi bilinci oluşturmak için değerlendirmekten kaçınmamışlardı... Şirket, İkinci Meşrutiyet yıllarında başlatılan devlet-özel girişim ortaklığının tipik bir örneği idi."¹⁰ Bu bölümde, Savaş sırasında kurulan bu "hususî" ve "millî" sermaye birikim örneğine değineceğiz.

II. Kuruluş

16. yüzyıldan itibaren ordu için gerekli olan kereste ve odun Sakarya Nehri civarından tedarik edilir. II. Mahmut döneminde Hendek'te kurulan hızar fabrikası imalat-ı harbiye işletmelerinin ihtiyacını sağlar.

7 "Adapazarı'nda bir Yağma Ocağı", *Sabah*, 30.11.1918.

8 BOA.DH.İ.UM.EK 50/111. Büyük Savaş'taki cebri yardım toplama seferberlikleri için, bkz. Esin, *Hilal'in*.

9 *Vakit*, 2.10.1920.

10 Toprak, *Türkiye'de*, 340-1.

1909'dan itibaren “maddî imkânsızlıklardan dolayı üretimi sekteye” uğrar¹¹ ve yeni arayışlar başlar.

1911 başında Harbiye Nezareti yerli askerî araba sanayinin gelişimi için gazete ilânıyla müteşebbis aramaya koyulur. Müteahhit Rosenthal Efendi'nin teklif ettiği şartlar Nezaret'çe “ağır” görülerek reddedilir. Önce ikna olan Serasker Rıza Paşazade Süreyya (İlmen), bir “bahane” ile sonradan geri çekilir. Hükümet araba tedariki için Bursa'daki sanayi erbabına başvurur; Arabacılar Cemiyeti Reisi İstanbul'a davet edilir, avans verilir ama ustalar muhtemelen fabrika disiplinine uymayı kabul etmez. Bunun üzerine Bahariye'deki bir fabrika ile Balat, Fener ve Beşiktaş'ta bulunan “ahaliye ait” marangozhanelere Savaş'ın başında el konularak araba fabrikalarına dönüştürülür.

Ancak “gayri-fennî” imalatın çürük olduğu anlaşılır; marangozhanelerde tadilat yapılması düşünülürken, Nihat, arkadaşı Bahriye Hastahanesi Kimyageri Arif ve Rüsumat Muhafaza Müdürü Yüzbaşı “Tırnakçı” Salim tarafından “fennî şartlar dairesinde” bir fabrika inşası için Nisan 1915'te dilekçe verilir.¹² Nihat Bey, ihtiyacı muhtemelen içeriden öğrenir ve bir komandit şirket kurar. Anlaşılan Nihat, Rosenthal Efendi'nin teklif ettiğinden daha “hafif” şartlar önerir. Böylece Hendek Hızır Fabrikası'na sunulmayan maddî imkânlar, bilinmeyen bir nedenle Adapazarı Fabrikası'na yönlendirilir. Ali Kemal'e göre, alt-yapı, makine ve arabalara yapılan büyük yatırımla, fabrika “Avrupa'da bile misli nadir bir ‘motomak’ haline getirilir.” Sapanca ormanlarından elli sene süreyle kesim izni verilir.¹³

Komandit şirketin kurucusu 32 yaşındaki Selanikli Ali Nihat Bey, Balkan Savaşı'nda Selanik, Büyük Savaş sırasında ise İstanbul Defterdarı olan Fazıl Bey'in akrabası, 1908 Devrimi'nden 21.10.1918'e kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin veznedarı ve muhasebecisidir.¹⁴ Fazıl Bey de Dr. Nazım'ın akrabasıdır.¹⁵

11 Selvi, “II. Meşrutiyet”, 464-6.

12 *Vakit*, 2.10.1920. Başka bir kaynağa göre Salim, Nihat'a akraba olduğu gibi, üçüncü hissedar da Nihat'ın eniştesi Rasim'dir (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 572-3).

13 BOA.MV 198/35, 9.6.1915.

14 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 232.

15 Fazıl bazı kaynaklara göre Dr. Nazım'ın kardeşi, bazılarına göre bacanağıdır.

Harbiye Nezareti 44 bin liralık ilk yatırımı üstlenir¹⁶ ve “ödeyeceği malzeme bedelini komandit şirket olarak teşekkül eden müteşebbislerden tahsil” etmeyi planlarken, Enver Paşa, girişimin, subayların da katılımıyla anonim bir şirkete dönüştürülmesini ister. Nezaret ve kurucular arasında yapılan bir mukavele ile 84 bin liralık sermayeli, “Demir ve Ahşap Malzeme İmalat Osmanlı Anonim Şirketi” (bu bölümde Şirket) kurulur. Sermayeden, her biri 20 lira değerinde toplam 40 bin liralık hisse senedi iddiaya göre subaylara tahsis edilir; kalanı komandit şirket kurucularına bırakılır. Subaylara ayrılan hisseler bütün orduya tebligatla dağıtılır, ancak cephede olanlardan hisse bedeli tahsil edilemez. Masrafları Nezaret karşılar ama Şirket’in resmen ne Nezaret ne de Levazımat-ı Umumiye ile ortaklığı vardır.¹⁷ Tekin Alp’in “işin başında Harbiye Nezareti’nin bulunması” ile kastı tam da bu “gizli” ortaklık olmalıdır. Resmi belgelere göre, Şirket’in kuruluşu Fabrika’nın açılışından beş ay sonra, 14.4.1917’de tamamlanır.¹⁸

Başka bir kaynağa göre, 1915 yılının ilk yarısında, Adapazarı İttihatçı eşrafı, “Nihat Bey ve Şürekası” adıyla Adapazarı ormanlarını işletmek ve elde edilen keresteyi işlemek üzere bir kolektif şirket kurar. Ardından, Ticaret ve Ziraat Nezareti bölge ormanlarının büyük kısmını otuz yıl süreyle bu şirkete ihale eder. Şirket “savaş nedeniyle” gerekli makineleri getiremediğinden, Harbiye Nezareti “imdadına” yetişir, Almanya’dan kendi adına ithalat yapar.¹⁹

III. İmtiyazlar

21.2.1917’de Nihat Bey, Şura-yı Devlet’e, ahşap ve demir malzeme imaliyle iştiğal etmek üzere 30 sene müddet ve 84 bin lira sermayeli şirket için başvurur. Kuruluş nizamnamesi Şura-yı Devlet’in Maliye ve Nafia Dairesi’nde incelenerek bir dizi mazbata hazırlanır. Bu mazbatalar, kuruluş aşamasındaki şirketle ilgili şüphe ve belirsizlikleri rapor ederken, aynı zamanda Şura-yı Devlet ile kurucular arasındaki pazar-

16 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 572.

17 *Vakit*, 2.10.1920.

18 Balcı ve Sırma, *Memalik-i*, 91-3.

19 Toprak, *Türkiye’de*, 340-1.

lıkları da açığa çıkarır.²⁰ Şirket ın kesin kuruluşu, belki de bu belirsizlikler nedeniyle, 14.4.1917’de tamamlanabilir.²¹ Şüpheli hususların bazıları şunlardır:

1. Anonim şirketler nizamnamesine göre (7. Madde),²² şirket sermayesinin %10’unun tahsil edilmesi gerekir. Nihat Bey ödemenin tümüyle yapıldığını beyan etse de²³ Maliye ve Nafia Dairesi memurlarınca durum açık olmasa gerek ki standart şirket nizamnamesindeki ilgili madde hafifçe değiştirilir. Kurucuların hisse paylarını ödeyip ödemedikleri bilinmiyor ama subay ortakların hisse senedi ödemelerini yapamadığı anlaşıyor.²⁴ Bir kaynağa göre, hissedarlardan Salim Bey, bin altın lira vererek sekiz bin liralık hisse alır.²⁵

2. Şirket kurucuları, hisselerin başka kişilere geçişini zorlaştırmak için, intikali İdare Meclisi’nde iki kişinin tasdik ve imzasına bağlamak isterse de memurlar, vefat durumundaki olasılıkları nizamnameye eklemek zorunda kalır.²⁶ Şirket dışarıya kapalıdır.

3. Nizamname’nin 3. maddesine göre, Ticaret ve Ziraat Nezareti ile Nihat Bey arasında imzalanan mukavele gereği, “mevkisinin en zengin bir meşcere-i meşhuresi” sayılan Adapazarı Süleymaniye ormanı “derhal” komandit şirkete “iltizam olunur” (devredilir). Mukaveleleri tanzim aşamasında olan Kayalar, Değirmendere ve Düzce-Aksu ormanları da daha sonra Şirket’e devredilecektir.²⁷ Son üç orman, şartları belli olmayan mukavelelerle Şirket’e peşinen teslim edilir.²⁸

Resmi belgelere göre, Bursa Vilâyeti’nde “Hazine-i Hassa’dan müdevver” İnegöl ormanları ile Düzce-Aksu ormanlarının Şirket’e tahsisi Harbiye Nezareti’nce istenir. Askeriye’ce fabrikanın süratle kurulma-

20 BOA.BEO 4621/346567, 12.3.1920.

21 Balcı ve Sırma, *Memalik-i*, 91-3.

22 Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri* (İstanbul: TEB, 2001), 504.

23 BOA.İ.DUİT 120/29, 18.2.1917-19.3.1917.

24 *Vakit*, 2.10.1920.

25 *Agk*.

26 “Vefat edenlere aid hisse senedatı Meclis-i İdarenin muvafakatına hacet kalmaksızın veresine intikal eder.”

27 BOA.İ.DUİT 120/29.

28 *Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahiliyesi*.

sı gerekli görüldüğünden, civar ormanların pazarlık suretiyle Nihat Bey'e verilmesi için henüz Haziran 1915'te, inşaata başlanmadan önce izin alınır.²⁹ Muhtemelen benzer izinlerle zaman kaybetmemek için, Nizamname'nin 11. maddesinde, Şirket'in "mekasid ve umur-ı muamelatının [maksat ve işleri] dairesinde" gereken arazi ve sair taşınmaz kanunlar çerçevesinde tasarruf edebileceği yazılıdır. Böylece "millî teşebbüs"ün önü tümüyle açılır.

Kuruluş dönemi belgeleri, usulsüzlük olmadığını iddia eder: İnegöl ve Aksu ormanlarından istenen ağaçlar Hüdavendigâr Vilâyeti ile Bolu Sancağındaki müzayede bedelinin en yükseğine üç kuruş ilavesi ve aynı şekilde ormanların mesafesine göre tarife-i mahsusundaki bedeline üç kuruş zamlı ilansız ve müzayedesiz Şirket'e (veya Nihat Bey'e) verilir.³⁰ Başka kaynaklara göre ise, ormanlara "yok pahasına bir bedel" biçilir.³¹ Örneğin Aksu ormanı rayicin dört veya beşte birine ihale edilir.³² Süleymaniye ormanının önce dışbudakları, sonra meşe ve karaağaçları pazarlık suretiyle Nihat Bey'e verilir.³³

4. Nizamname'nin 12. maddesine göre Şirket'in ilk İdare Meclisi'nin on sene boyunca kurucular elinde bulunması teklifi, Şura-yı Devlet memurlarınca uygun bulunmaz ve sürenin düşürülmesi istenir. Ancak Nihat Bey bu konuda ısrar eder. Nizamname'ye bakıldığında sürenin emsali gibi beş seneye düşürüldüğü anlaşılıyor.

13. maddeye göre, beş senenin bitiminde dokuz kişilik İdare Meclisi'nden süresi dolan ikisinin yeri için kura çekilecek; eski üyeler tekrar seçilebilecektir.³⁴ Nihat Bey, iplerin yakın çevresinin elinde olmasını istemektedir. 23. madde, "Şirketin müdürü İdare Meclisi'nce seçilir ve azl olunur" cümlesine "ilk beş sene için Müdür olarak Nihat Bey tayin edilmiştir" ifadesini ekleyerek işi sağlama bağlar.

5. Devlet memurlarının anonim şirket kurması Meclis-i Vükelâ'nın 4.2.1914 tarihli kararnamesine göre yasaktır. Şura-yı Devlet memurları Şirket'in İdare Meclisi üye adayları arasında devlet memuru varsa bun-

29 BOA.BEO 4435/332605, 17.10.1916.

30 *Agk.*

31 *Agk.*

32 BOA.ŞD 1268/12, 5.2.1919.

33 BOA.MV 207/75, 4.3.1917.

34 "İlk yenilenme kura ile ondan sonra kıdem sırasına göre her yıl iki üye çıkarılmak suretiyle icra edilecekti" (Balcı ve Sırma, *Memalik-i*, 91-3).

ların çıkarılması gerektiğini Nihat Bey'e tebliğ eder. Nihat ise, Şirket'in teşkil ve idaresinin ancak taslakta bulunan isimlerle yürütülebileceğinden ısrar eder.³⁵

Anlaşılan, Savaş sırasında "halkın angaryaya koşulması", Cerrah-suyu'na müdahale edilmesi ve arsanın edinilme şekli, şikâyet konu olur ve hukuka intikal eder. İnşaat sırasında yapıldığı iddia edilen "suistimal"ın incelenmesi için Enver Paşa'nın yaveri Miralay Bekir Sami görevlendirilir. Yerinde yapılan tahkikata dayanarak yazılmış raporda, angaryadan söz edilmez; inşaat sırasında istihdam edilen "efrad ve hayvanatın pek fena iâşe edildiği", fabrikanın tesisinde Nezaret'in değilse de görevli memurların suistimali olduğu yazılır. Ancak rapor Şirket'in kurucuları ve Harbiye Nezareti memurlarının bilgisine başvurularak değil, Adapazarı'ndaki tahkikata binaen yazıldığından Mahkeme'ce eksik bulunur. Mahkeme'nin tespitine göre, inşaat masrafları ve amele taburlarının iâşe masrafı şirket kurucularından veya ortaklarından alınması gerekirken Askeriye'ce ödenir.³⁶

IV. Mütareke

Nihat Bey, iddiaya göre, Merkez-i Umumi'nin parasını 1918'de Teceddüd Fırkası'na aktarır.³⁷ Öte yandan fabrikayı devreder: İzmit Mutasarrıfı'ndan gelen 15.4.1919 tarihli bilgiye göre, Nihat Bey, Savaş'ın kaybedileceğini hissedince, "sayesinde bu kadar naz ü nimet içinde yaşadığı vatan-ı azizin çökmesine karşı çirkin bir nankörlükle ilân-ı hıyanet ve habaset [kötülük] etmekte asla gecikmemiş ve hemen Yunan tabiiyetine sığınarak" Fabrika'yı yabancı bir kuruluşa satmak istemiştir. "Bu muazzam müessesenin ecnebileşmeye" elverişli bir durumda bırakılmasının, yakın gelecekte orasını açıkça "meva-i ada-ı vatan" (vatan düşmanlarının yurdu) kılacağı şüphesizdir. Mutasarrıf, Fabrika'nın meşru sahibine yani "hazine-i millete" iade edilmek üzere gereken kanunun hazırlanmasını önerir.³⁸

35 BOA.İ.DUİT 120/29.

36 *Vakit*, 2.10.1920.

37 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 17.

38 BOA.DH.İ.UM.EK 50/111.

Muhtemelen Ali Kemal Bey'in uyarıları üzerine, Nihat Bey Askerî Mahkeme'ye sevk edilir. Hakkındaki suçlamalar, Cemiyet'in suçlarına, en başta da Teşkilât-ı Mahsusa'yla bağlantılı tehcir ve taktıl fiiline ortaklık, Cemiyet'in örtülü ödenekten aldığı "mebaliğ-i âzamiye"nin sarfından sorumlu olmak, yine Cemiyet'le bağından yararlanarak Ada-pazarı Fabrikası'nı "kendi nam ve hesabına işletmek suretiyle" haksız kazanç sağlamak, İstanbul erzak piyasasında "muamele-i ihtikâriye"de bulunmak, Askeriye'den aldığı çivileri piyasada yüksek fiyatla pazarlamak, askerî vagonlarla Almanya'dan ithal ettiği tüfek, cephaneye vs. askerî levazımı yüksek fiyatla Filistin ve Kafkas cephelerine sattırmaktır. Zanlı tevkif edildikten sonra kefaletle serbest bırakılır. Aslında bir gayrimüslime ait olan, zorla el koyduğu evde kalırken, kayıplara karışır.³⁹

1920'de alınan kararlarla Şirket Nizamnamesi'ndeki kırkbeş maddeden ondördü değiştirilir ve yeni bir madde ilave edilir.⁴⁰ Değişiklik nedenleri kısmen şunlardır:⁴¹ Nihat Bey genel meclis üyeliği ve genel müdürlükten istifa ettikten sonra, Süleymaniye, Kayalar ve Değirmendere işletme tekelinin Şirket'e değil, Şirket'in kuruluşundan önce Nihat Bey'e verildiği, mukaveleye atılan imzanın "sırf kendi şahsı namına" olduğu anlaşılır.⁴² Ayrıca kurucu imtiyazları aşırı bulunur⁴³ ve önemli usulsüzlükler saptanır.⁴⁴

1923 yılına gelindiğinde, Şirket'in başında aralarında emekli memur ve tüccarların olduğu yeni bir yönetim meclisi vardır. 1922'nin

39 *Vakit*, 2.10.1920.

40 BOA.BEO 4620/346455, 6.3.1920; BOAMV 252/70, 1.8.1920; BOA.BEO 4651/348753, 1.9.1920.

41 BOA.İ.DUİT 120/30.

42 Balcı ve Sırma, *Memalik-i*, 91-3.

43 "Yeni hisse senedi ihracı suretiyle sermaye artırıldığı takdirde eski hisse senedi sahiplerinin tercihane almaya hakkı olacaktır" fıkrasına benzerleri gibi "tertibin tamamı imza ve %10'unun istifa olunacağı" ifadesi eklenir.

44 Kuruculara ait olmak üzere hamiline 200 hisse senedi ihrac edilir. Meclis-i Vükela mazbatasına, Şirket Nizamname taslağı ve Şirket Vekili'nden alınan açıklamaya göre, Meclis-i Vükela'ca senetlerin beş sene müddetle nama yazılı bulunması ve bu müddet esnasında da satılmaması uygun görülür. Ancak kurucular bu senetleri bazı hissedarlara dağıtır.

zor şartlarında zarar eden Şirket ancak Adapazarı'nın geri alınmasından sonra işe başlayabilir. 1923 siparişleriyle zarar kısmen telafi edilir.⁴⁵ 1927-8'de sermayesi ancak 168,000 liraya çıkabilmiştir.⁴⁶ Şirket imtiyazlarının devam edip etmediği açık değildir; ancak Cumhuriyet döneminde fazla kazanç sağlayamadığı anlaşıyor.

V. Çıkarımlar

1. Ali Kemal'a göre Dr. Nazım'ın yeğeni olması Nihat Bey'e önemli kapılar açar. Merkez-i Umumi'nin veznedarı, Men-i İhtikâr Heyeti'nin “rükn-i muazzama”sı (sağlam direği) olur.⁴⁷

“Bir aralık İttihat ve Terakki namına bütün İstanbul piyasasını kasti, kavurdu, her tarafa öyle şöhret saldı, bu sırada Adapazarı Şirketi'ni kurdu... İttihad'ın bir göz bebeğidir, pek dışlı İttihadçılardandır, yoksa cemiyet-i mukaddese böyle mübarek lokmaları gelişigüzel her ferde yutturmaz.”⁴⁸

Süleyman Nazif, Dr. Nâzım'ın orman imtiyazlarında kişisel çıkarı olmadığını yazar.⁴⁹ Bazı kaynaklara göre Dr. Nazım'ın handikapı saflığıdır: “Bu... adam, devrinde sarsılmaz namus ve dürüstlük şöhretinin arkasına saklanılarak çeşitli günahların yapıldığı hakiki bir masumdu. Safiyet onu bizzat kendi memur kardeşinin sürdürdüğü muhteşem hayatı göremeyecek kadar sarmıştı”.⁵⁰

45 *Hissedarlar Heyet-i Umumisi'nin 30.4.1923 tarihinde Alelade İctimai, Meclis-i İdare Raporu*, Dersaadet, 1923.

46 Hamit Tahsin, Remzi Saka, *Şirketlerdeki Sermaye Hareketleri*, Ankara, 1933.

47 Nihat Bey'in Men-i İhtikâr Heyeti ile bağlantısı açık değildir.

48 BOA.DH.İ.U.M.EK 50/111.

49 “Dr. Nazım dünyada bir dikili ağaca mâlik değil, fakat en yakın akrabasına ibadullahın (kulların) senet ve resmi vesikayla mutasarrıf bulunduğu ormanları türlü türlü tezvirat (oyun) ile bahş ve temlik ettirirdi” (Süleyman Nazif, “Doktor Nazım Bey Münasebetiyle”, *Hadisat*, 25.11.1918, aktaran Yücel Öztürk, “Süleyman Nazif'in Hadisat Gazetesindeki Yazıları” (yüksek lisans tezi, Marmara Üni., 2014)).

50 Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları* (İstanbul: Nebioğlu, [tarihsiz]), 68. 1918'de Dr. Nazım “Paris'te sürgündeyken daha müreffeh[tim]” diye yakınır (Cemal Kutay, *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları* (İstanbul: Kutay, 1983), 962.

Ali Kemal'e göre ise söz konusu olan saflık veya kayırmacılık değil, İttihat ve Terakki "ruhu"ndaki dönüşümdür:

"Dr. Nazım'ı... hürriyet mücahitlerinin saff-ı ikbalinde [başarı safarında] gördük, Derviş Yakub adıyla,⁵¹ kisvesiyle devr-i istibdadda gizliden gizliye Anadolu'yu dolaşan, bütün ahali-mizi, askerlerimizi ihtilale hazırlayan gûya o kahraman... para nedir bilmez, asla aramaz, Cemiyet'ten yevmi aldığı kuvve-i layemut [aşgari ücret] akçesiyle geçinir... mücessim bir istikamet [doğruluk] idi... Harb-i Umumi'ye girdik... Zavallı Türkler harbin üç dört senelik acılarıyla, elemeleriyle korkunç bir sefalet içinde yıkılırken o hürriyet ve hakikat ve istikamet-i kahraman Büyükada'da 400 lira icar-ı sayf [yazlık kira] ile köşke kurulmuş, bir tarafta daha parlak bir kâşane-i ihtişama [muhteşem malikaneye] biraderi defterdar Fazıl'ı, bir taraftan da bu yeğeni Nihat'ı yine öylece yerleştirmişti."⁵²

İhtişam bir süre sonra rahatsız edici hale gelir:

"Defterdar Fazıl'ın o bitmez tükenmez kına geceleri, haftada birkaç kere tekrar eden kerizleri [eğlence], ayş ü işret mastabaları [yeme içme sofraları?] Ada'nın o mavi ufuklarını cınlattıyordu...[Bu] mütemadi eğlenceler o dereceyi buldu ki komşuları, ada ahalisini cihet cihet bizar [rahatsız] etmeye başladı... Memleketin felaketine... karşı bu sürekli handeler çirkin idi, çirkin bir vicdandan nişane idi... Herkese bir hayret gelmişti: Bir defterdar ayda elli veya altmış lira aylıkla nasıl bu alayışı [gösteriş], bu debdebeyi, bu sefahati yapabiliyordu... Selanik'ten İstanbul'a göç ederken yol masrafını bile zor tedarik edebilmişti. Şimdi bu servet, bu servet-i azime nereden geldi?"⁵³

Bir anıya göre, Dr. Nazım Büyükada'daki dostlarının Fazıl'dan şikâyetlerini "hiçbir şey söylemeden hayretle dinledi. Üç gün sonra gazeteler İstanbul Defterdarı'nın Bursa'ya nakledildiğini yazdı."⁵⁴

51 Bkz. Halil Menteşe, *Halil Menteşe'nin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986), 118-20.

52 *Sabah*, 30.11.1918.

53 *Sabah*, 30.11.1918.

54 Ağaoglu, *Babamın*, 68.

Nihat Bey, birçok suçtan aklanır: Tehcir ve taktile karıştığına dair delil bulunamaz. Cemiyet Genel Merkez kararlarına katılmadığı, gelir/gideri Katib-i Umumî yönettiği için sorumlu bulunmaz. Gerek mahkeme gerekse mülga Tedkik-i İhtikâr Komisyonu'nca yapılan inceleme ve soruşturmada, Nihat'ın İstanbul piyasasında erzak üzerinde değil “muamele-i ihtikâriye”, muamele-i ticariye bile yaptığına dair delile rastlanmaz. Çivi ve cephane işlerinden de beraat eder. Şirket'e gelince, Harbiye Nezareti'nin Şirket'ten alacağı olan 57 bin liranın, 40 bini hisse senedine sayılır. Kalanı Şirket'ten tahsil edilerek, Hazine'ye gelir kaydedilir.⁵⁵ Ancak, anlaşılan, Askerî Mahkeme, Fabrika ve Şirket'in kuruluş aşamasındaki suistimalleri sorgulamaz.

2. Adapazarı Fabrikası'nın kuruluş ve işleyişi, bir dizi istisnaya dayanır: Standart şirket nizamnamesi,⁵⁶ ticaret hukuku maddeleri ve Meclis-i Vükelâ'nın anonim şirket kuruluşuna ilişkin 1914 tarihli kararnamesinin devredışı bırakılmasıyla başlar, orman işletmecilerinin ihale ile belirlenmesi zorunluluğunun askıya alınmasıyla devam eder. Millî iktisat, çoğu kez bir istisna hali, bir imtiyaz veya tekelleşmeye dayanır. Savaş, istisnanın altyapısını hazırlar.

3. Anadolu'daki 5 milyon hektar orman arazisinin 300-335 bini İzmir Mutasarrıflığı sınırlarındadır (Çizelge 2).⁵⁷ Bölgede orman ve ahşap ürünleri ihtiyacına yönelik eğitim ve girişimcilik öteden beri vardır: Hendek'te bir orman uygulama okulu bulunur. Adapazarı, Geyve, Kandıra ve Hendek ormanlarını ihaleyle işleten on civarında küçük işyerinde tahta, direk ve her nevi kereste hazırlandığı gibi İzmir tersanesi için gerekli malzeme de sağlanır.

Bölüm A2'de görüldüğü üzere, kesim ve üretimin tekelleşmesi, küçük işletmelerin zarara uğraması veya kapanması ile sonuçlanır.⁵⁸ Örneğin Hendek Hızır Fabrikası, Adapazarı fabrikasının kuruluşuyla atıl kalır.⁵⁹

55 *Vakit*, 2.10.1920.

56 Akyıldız, *Osmanlı*, 504-5.

57 Ayrıca Mears, *Modern*, 304.

58 Haluk Selvi, “II. Meşrutiyet”, 464-6.

59 Çevre ormanlarındaki ağaç türlerine İmalat-ı Harbiye'ce “pek o kadar” ihtiyaç görülmediğinden ve demiryolu nakliyatında oluşan zorluk nedeniyle bölgedeki kesim ve üretim mecburen geçici olarak durur (BOA.DH.İ.UM 3-1/1-50, 7.2.1919).

Böylece imtiyaz ve tekelleşme, en azından yerel ölçekte mağdurlar yaratır. Adapazarı örneğinde, bu mağdurlar, sadece atıl kalan küçük işletmeler ve Hendek Hızır Fabrikası değil, angaryaya koşulan, arazi-sine el konulan veya zorla yardım toplanan Adapazarı ahalisi ve “fena iâşe edilen” amele taburlarıdır.

4. Tıpkı ormanlarla ilgili Savaş basınındaki “ıslahat” ve Mütareke basınındaki “istismar” haberleri gibi, Adapazarı Fabrikası’nı hikâye eden farklı anlatılar bulunur. Tekin Alp, Fabrika’nın açılışını, yukarıda görüldüğü gibi, önemli bir dönüm noktası, bir “açılım” olarak ele alır. Bir zafer ve ihtişam öyküsüdür. “Millî iktisat” bu şekliyle bir pazarlama harikası ve teşhir/propaganda vesilesidir: *Türk Yurdu* ve *İktisadiyya*’ta umut vaad eden sanayi hamlesi ve “millî iktisat” haberleri, açılış törenleri, sanayii madalyaları ve nutuklar... Mütareke haberleri ise, aynı olayın başka bir yüzünü vurgular, “devr-i sabık”ın icraatı çerçevesinde eleştiri yağmuruna tutar, kâşane-i ihtişamı ve sefahati yazar. Zaferlerin gerisinde ve ihtişamın gölgesinde kalan mazlum ve mağdurların öyküsüdür.

5. 1923 yılı envanteri incelendiğinde, alacakları hariç, Şirket’in en önemli üç varlığının 3 milyon lira ile makineler, 6 milyon lira ile emtia-ı umumiyeye (kereste olmalıdır) ve 7 milyon lira ile taşınmazlar olduğu görülür. Şirket bunlardan ilkinin Harbiye Nezareti’ne, ikincisini hazine ormanlarına, üçüncüsünü ise Nezaret, Adapazarı halkı ve amele taburlarına borçludur. Millî iktisat “karma” bir birikim modelidir.

B2. “KASD-I TİCARET”: HİCAZ VE ASKERÎ DEMİRYOLLARI VE LİMANLAR İDARESİ

I. Mesele

Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi (bu ve sonraki bölümde İdare), Hicaz demiryoluna nazaran daha az çalışılmış bir konudur.¹ Bunun bir nedeni 1917 gibi geç bir

tarihte kurulması, diğeri ise savaş basınında konu edilmemesidir. Savaş döneminde geniş bir demiryolu ve limanlar ağı ile önemli bir sermayeyi kontrol etmesine karşın, *İktisadiyya'ta* İdare'den söz edilmezken, *Efkâr'da* 1917-8'de adı sadece bir kez geçer. ATASE kataloğunda İdare'nin adıyla tasnifi tek bir dosya yoktur.

Hicaz hattı yapımına 1900'de başlanır. Hicaz Demiryolu Genel Müdürlüğü, Meşrutiyet'in ilanı ile kurulur. Sadaret'in 22.3.1911 tarihli tezkeresiyle ek kanun taslağıyla “mülhak” (katma bütçeli, genel bütçe harici gelirleri olan) bir bütçe olarak düzenlenir. Genel bütçenin %2'sine varan yüksek geliri, mal ve yolcu taşımacılığından kaynaklanır. 1330 senesi gelirinin 70 milyon kuruş olacağı tahmin edilir.² Öncesinde “makam-ı Hilafet'e merbutiyetinin anlaşılması için” Sadaret'e bağlı olan Hicaz Demiryolu Genel Müdürlüğü, 1914'te Evkaf Nezareti'ne

1 Ochsenwald, *Hijaz*, Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Eren, 1994); Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000).

2 Ali Cenani (Antep Mebusu), *Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi Müdüriyet-i Umumiye Bütçesi Maliye Encümeni Mazbatası, Meclis-i Mebusan* (İstanbul: 1333). Bu bölümde *1333 Mazbatası* olarak anılacaktır.

dahil edilir,³ 1913'te Hayfa liman imtiyazını alır.⁴ Savaş'tan önce hükümetin işlettiği tek hattır.⁵

Harbiye Nezareti'nin demiryollarıyla ilgili ilk girişimi 1915'tedir. Mayıs 1915 tarihli bir Şura-yı Devlet taslağına göre, Harbiye Nezareti, teklif ettiği birtakım hatların inşa masrafına karşılık hatların çevresindeki orman, maden, kireç ve taş ocaklarının gelirlerini almak ister. Yeterli gelir elde edilememesi durumunda inşaat masraflarının doğrudan doğruya bütçeden karşılanması istenir.⁶

22.10.1915 tarihli Ayan Meclisi oturumunda, Ankara-Erzurum, Erzurum-Karadeniz sahili, Sivas-Samsun, Muratlı-Tekfurdağı, Uzunköprü-Keşan-Marmara sahili hatlarının, rıhtım ve limanların inşası için 1333 bütçesine 150 milyon kuruş tahsisat ilavesi, amele taburlarının emeğiyle inşası ve Harbiye Nezareti'nce işletilmesi tartışılır. Oturumda Nafia ve Harbiye nezaretlerinin, liman ve demiryollarının inşa ve işletmesinde farklı sorumluluklar paylaştıkları üç farklı iş bölümü senaryosu tartışılır.

Nafia, inşaatın Harbiye Nezareti'nce yapılmasını kabul ederse de işletmeyi bırakmak istemez. Harbiye hem inşaata hem de işletmeye taliptir. Mahmut Paşa, bu isteğin karşısına, hatların çoğunun devlete ait olduğu ve sivillerce işletildiği Almanya örneğini koyar. Hatların iktisadî mi yoksa askerî mi önem taşıdığı ve inşaatı yapanla, işletmecinin aynı merci olmasının faydaları tartışılır. Örnek gösterilen Hicaz hattı, Askeriye'ce yapılmışsa da Evkaf'a bağlı bir genel müdürlük tarafından işletilmektedir.

Levazım Reisi İsmail Hakkı ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Harbiye Nezareti'nin tezlerini savunur. İsmail Hakkı, bir taraftan aslî amacın

3 Hat, Evkaf Nezareti'nce seçilecek bir müdür ile "erbab-ı fenn ve ihtisas"tan oluşan bir İdare Meclisi tarafından yönetilecektir ("Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Makam-ı Sadaret'ten Fekk-i İrtibatıyla Evkaf Nezareti'ne İlhakı hakkında Kanun-ı Muvakkat" (*Düstur*, T2/C6, 161, 11.1.1914)); *MMZC*, 18.7.1914. 1909-14 arasındaki statü değişiklikleri için bkz. Gülsoy, *Hicaz*, 209.

4 BOA.A.DVN.MKL 61/1, 31.8.1913.

5 Hattın yabancı firmalara devrine karşı oluşan hassasiyet için bkz. BOA.BEO 4209/315657, Ağustos 1913.

6 BOA.ŞD 661/23, 3.5.1915.

“bu hattın inşa edilmesi ve işlettirilmesi” olduğunu iddia eder: “Bu hat mütehassıslar tarafından inşa edilecek ve işlettirilecek olduktan sonra... hangi nezaretin yapacağı meselesi mevzuu bahis olamaz.” Ancak diğer taraftan işletme hakkının Nafia’dan Harbiye Nezareti’ne geçmesinde ısrarcıdır. “Mütehassıs” ile kast edilenin, özel statülü bir şirket olduğu bir süre sonra anlaşılacaktır.

Harbiye Nezareti daha önce bu amaca yönelik iki talimat yayınlamış, ilgili teşkilâtı da oluşturmıştır. İlki olan “Ankara-Erzurum Yolu İnşaat İdaresi Hakkında Talimat”, Hicaz hattından kazanılan tecrübeyle dayanılarak oluşturulan şantiye teşkilâtının hukukî altyapısıdır. “Askerî Demiryollar ve Limanlar Müdüriyet-i Umumiyesi” adlı ikincisi ise, Nafia Nezareti’nin görevini devralan bir işletme örgütlenmesidir. El konulan Beyrut-Şam-Halep, İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba, Bursa-Mudanya ve limanları işletmek, Ankara-Sivas ve Samsun-Sivas hattını inşa etmek üzere kurulur.⁷ Yasa Meclis’te tartışılmadan önce zaten bir emri vaki yaratılır.⁸ Çıkan kanunla Harbiye Nezareti’ne önemli bir bütçe aktarılır.⁹ Nezaret böylece 1915’te büyük bir ekonomik potansiyeli ele geçirir. Ancak Hicaz hattı kapsam dışında kalır; İsmail Hakkı ve Talat Paşa’nın işaret ettiği “mütehassıs” şirket bu aşamada kurulmaz.

Savaş’la beraber, Hicaz Demiryolu Mısır hattının inşasına başlanır.¹⁰ Hat, Harbiye Nezareti’nin gözetiminde Evkaf Nezareti “adına” yapılır ve 165 km. yi bulur.¹¹ Mısır uzantısı nedeni ile önem kazandığı iddia edilen Yafa-Kudüs hattının Hicaz Demiryolu Şirketi tarafından satın alınmasına karar verilir.¹²

7 Mühendis Tevfik, *Türkiye Demiryolları*, Ankara Türk Ocağı’nda verilen Konferans (İstanbul: 1927), 18. Hattın dar olmasına 1910’da karar verilir (BOA.MV 146/24, 16.11.1910).

8 MAZC, 22.11.1915.

9 “Cihet-i Askeriye’ce İnşa Olunacak ve İşlettirilecek Bazı Demiryolları ile Liman ve Rıhtımlar için Harbiye Nezareti’ne Verilen Tahsisat-ı Fevkâlade” (*Düstur*, T2/C8, 30.10.1915, 175).

10 İnşaatta amele taburları kullanılır (ATASE.BDH 583-1168-28-001-009, 8.9.1916).

11 MAZC, 7.3.1915, 299-300.

12 BOA.MV 198/31, 28.3.1915.

Hicaz hattındaki kayıplar 1915'te başlar.¹³ 1916 Haziranındaki Şerif Hüseyin ayaklanmasının ilk aşamasında Mekke, Cidde ve Taif elden çıkar. Ekim 1916'daki geçici, Mart 1917'deki esas kanunla Hicaz Demiryolu İdaresi, Evkaf'tan alınarak Harbiye Nezareti'ne bağlanır.¹⁴ Mart 1917'de düşman gemilerinin bombardımanı sonucu zarar gören Humus-Trablusşam hattı tamir edilmekte,¹⁵ en azından bir kısmı işletilmemektedir. Muhtemelen bu kayıplar üzerine, Enver Paşa'nın talimatnamesi ile askerî teşkilât üç komiserlik halinde yeniden düzenlenir; Maan'dan Medine'ye kadar olan yaklaşık 500 km'lik hat tek bir hat komiserine bağlanır.¹⁶

19.10.1916'da, yani Arap ayaklanmasından dört ay sonra, Harbiye Nezareti, Hicaz ile Askerî Demiryolları'nın iktisadî nedenlerle birleştirilmesini ister: Askerî Demiryolları'nın "yeni teşekkül etmesi" nedeniyle, bütçe fasıllarının fazla veya noksan çıkmasının muhtemel olduğunu, nitekim tahsisatın zamanından önce bittiğini, Hicaz hattının inşasının aciliyeti/önceliği nedeniyle Avrupa'ya verilen külliyetli siparişlerden dolayı ilave tahsisata gerek olduğunu savunur.¹⁷ Ayan Meclisi'nde 1915'te konuşulan 150 milyon kuruşluk meblağ 1332 bütçesine eklenir (Çizelge 18). Askerî Demiryolları ayrıca farklı zamanlarda Hazine'den avans alır.¹⁸ Harbiye Nezareti, böylece ciddi bir bütçeye hâkim olur.¹⁹

Askerî Demiryolları'nın Harbiye Nezareti hiyerarşisi içindeki konumu açık değildir. Karargâh-ı Umumî 3. Şubesi, Askerî Demiryol-

13 BOA.HR.HMŞ.İŞO 116/14, 15.1.1917.

14 Hicaz Demiryolu Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Evkaf Nezareti'nden ayrılmasıyla Harbiye Nezareti'ne ilhaki hakkında geçici (*Düstur*, T2/C8, 7.10.1916, 1323) ve tasdik edilmiş kanun (*Düstur*, T2/C9, 8.3.1917, 267).

15 BOA.HR.HMŞ.İŞO 154/6, 14.3.1917.

16 Şam (Rayak, Beyrut, Dera, Afule), Kudüs ve Maan (ATASE.BDH 583-1168-28-001-0011, 13.3.1917).

17 BOA.BEO 4436/332684, 19.10.1916.

18 BOA.MV 201/50, 2.4.1916; MV 202/85, 25.6.1916.

19 "Harbiye Nezareti'nin kaynakları zaten kısıtlı olduğundan, Enver Paşa... Evkaf Nezareti'ne verilmiş Hicaz Demiryolları İdaresi'nden istediği parayı sorunsuzca almak ister" (Shaw, *Ottoman*, 130).

ları'na Eylül 1916'da muhtemelen yurtdışı siparişleri hakkında dört muhtıra çeker. 17.11.1916'da verilen cevapta Askerî Demiryolları'nın, 3. Şube'ye değil doğrudan Harbiye Nezareti'ne bağlı olduğu, Almanya ve Avusturya'ya açılan siparişlerin "mutlaka" Harbiye Nezareti'ne bağlı "devair-i asliye ve esasiye" tarafından yapılması gerektiği ve başka hiçbir makamın sipariş veremeyeceği vurgulanır.²⁰ Askerî Demiryolları yurtdışı siparişlerini tekeline alır.

Harbiye Nezareti, 1916'nın sonunda Hicaz Demiryolları'na açıkça talip olur. Hicaz hattının Askerî Demiryolları'nın gözetiminde işletilmesini, bunun için, bütçelerin birleştirilmesini, 25.7.1915 tarihli özel kanunla satın alınması²¹ kararlaştırılan Suriye hatlarını gerekçe göstererek birleşik bütçenin artırılmasını, genel bütçe harici "mülhak" bir bütçe haline getirilmesini talep eder. Askerî Demiryolları'nın bütçesi zaten oldukça kabarıktır: 1916'da Askerî Demiryollarına tahsis edilen 152 milyon kuruş (tahminî genel bütçenin otuzda biri),²² karma bütçeden sonra iki katına çıkar. 1916'nın sonunda Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi'ne, Hicaz hattı üzerindeki Yafa-Kudüs, Şam-Hama ve bağlantılı demiryolları ile devletleştirilmesi kararı alınan Beyrut limanının bağlanması için bir taslak hazırlanır.²³ Üç ay sonra aynı gün çıkan iki kanunla Hicaz Demiryolları ile Askerî Demiryolları birleşir ve Hicaz hattı Harbiye Nezareti'ne bağlanır.²⁴

Mülhak bütçe, giderlerin gelir ve özkaynaklarla karşılandığı özerk bir bütçe anlamına gelse de İdare'nin bütçe açığı Hazine'den ödenmektedir.²⁵ Nitekim İdare, Askerî Demir Yolları masraflarını gösterecek genel bütçeden pay alır. 19.10.1916'da örneğin Hicaz demiryolu inşaatı gerekçesiyle tahsisatını yükseltir ve önceden tahsile çalışır.²⁶ İdare'nin tahsisatı sürekli katlanır.²⁷

20 ATASE.BDH 505-735-1-4, 10.

21 "Suriye'de Bazı Demiryolu ve Tramvay Hattıyla Müştemilatının Devlet'çe Mübayaası hakkında Kanun-ı Muvakkat" (*Düstur*, T2/C7, 25.7.1915, 681).

22 *Osmanlı Bütçeleri 1909-1918* (Ankara: Maliye Bakanlığı, 2000).

23 BOA.MV 205/21, 20.12.1916; BOA.BEO 4447/333454, 25.12.1916.

24 *Düstur*, T2/C9, 8.3.1917, 260 ve 267.

25 BOA.BEO 4460/334436, 15.3.1917.

26 BOA.BEO 4443/333160, 23.11.1916.

27 BOA.BEO 4506/337919, 9.3.1917.

Bu kuruluş tarihçesi akla bazı sorular getirir:

1. Anadolu hatlarının özel şirketlere ihalesi mümkün olmayınca, 1.6.1911'de Hükümet'e Sivas-Samsun hattından başlayarak, Anadolu hatlarını inşa etmek üzere yetki veren bir kanun çıkar. Ancak Balkan Savaşı başlayınca proje ertelenir.²⁸ Bölüm A5'de görüldüğü üzere, 1911'de başlanan ama sonuçsuz kalan Sivas-Samsun demiryolu 1914 Temmuzunda Reji'ye verilir; imtiyaz Büyük Savaş'la beraber anlaşılan askıya alınır. Sivas-Samsun demiryolu gibi önemli bir yatırım maliyeti gerektiren ve yıllardır sürüncemede kalmış demiryolu inşa projelerine Harbiye Nezareti neden 1915 sonunda talip olur?

2. Hicaz hattındaki bütün katarlar Ekim 1917'de ele geçirilir. Şubat 1918'de seferler durur; Nisan 1918'de son sefer yapılır.²⁹ Bunu bütçe rakamları da gösterir: Hicaz Demiryolu 1910-14 döneminde düzenli olarak kâra geçer. Ortalama 7-8 milyon kuruş olan yıllık kâr sadece Balkan Savaşı döneminde 4 milyona düşer. 1915'te ise taşımacılık geliri üçte birine düşer; masraf artar; demiryolu ilk kez ve ciddi miktarda (18,5 milyon kuruş) zarar eder.³⁰ 1917'de İdare'nin hat gelirleri arasında Hicaz demiryolu geliri bulunmaz.

Encümen mazbatasına göre, İdare'nin 550 milyon kuruş olan 1917 tahsisatının 150 milyonunu "işletme geliri"dir. Encümen'in verdiği açıklamaya göre, bu kalem, Suriye, İzmir ve Bursa demiryolu hatları ile Beyrut ve İzmir limanlar gelirinden oluşur. Akdeniz abluka altında iken ve askerî nakliyat sivil ve ticarî yüklere göre çok öncelikliken, hatta örneğin Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi özel kargo taşımaktan men edilir, standart tarifenin üçte biri olan askerî tarife üzerinde ücretlendirilir³¹ ve siviller boş giden trenlere alınmazken,³² liman ve demiryolu gelirlerinin yüksekliği şaşırtıcıdır.³³ Yaklaşık bir sene sonra, Cavit Bey, kuruluş aşamasında, gelir temini için İdare'ye ticarî mu-

28 1333 Mazbatası, 4-5; Süleyman Servet (Trabzon Mebusu), *Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti, Müdüriyet-i Umumiye Bütçesi Maliye Encümeni Mazbatası, Meclis-i Mebusan* (İstanbul: 1334), 2-3. Bu bölümde 1334 Mazbatası olarak anılacaktır (MMZC, 27.3.1918, 388-94).

29 Ochsenswald, *Hicaz*, 146.

30 1333 Mazbatası, 4.

31 Trumpener, *Germany*, 303.

32 MMZC, 27.3.1918, 387, 395.

33 1333 Mazbatası, 11-14.

amele, özellikle de ihracat yetkisi verildiğini hatırlatır. Buna karşın, İdare'nin aşağıda söz edilecek ticarî faaliyetlerine ilişkin bütçesinde, “işletme geliri” dışında hiçbir gelir kalemine rastlanmaz. İşletme geliri nedir?

3. Arap isyanı sonucu 1916'dan itibaren fiilen elden çıkan Hicaz Demiryolu, neden 1916'da geçici bir kanunla, 1917'de ise kesin olarak Harbiye Nezareti'ne bağlanır ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi ile birleştirilir? Masrafları genel bütçeden karşılanan İdare bütçesi'nin “mülhak” olması ne anlama gelir? Bu bölümde bu sorulara cevap arayacağız.

II. Ticaret ve Gelirler

İdare'nin belirlenebilen gelir kalemleri şunlardır:

1. Taşımacılık/komisyonculuk: İdare, Almanya ve Avusturya-Macaristan'a taşınan ihraç mallarından %7,5 komisyon (“teberru”) alır.³⁴

2. Madencilik: Hicaz Demiryolları'nın Zonguldak Havzası'nda 1901-2'de alınmış bir imtiyazı vardır.³⁵ Savaş sırasında Almanlarla ortak girişimler olduğu anlaşıyor.³⁶ İlki savaştan önce İngilizlerce işletilen Sultansuyu boraks madenidir. Harbiye Nezareti madenin Almanlar'ca işletilmesine rıza gösterir; karar Ticaret ve Ziraat ile Nafia nezaretlerine bırakılır.³⁷ Bütçe mazbatasına göre, İdare bu imtiyazdan gelir sağlar.

İkincisi, üzerinde “hiçbir imtiyaz hakkı olmadığı” halde İdare'nin “seferberlik süresince bazı şartlar” çerçevesinde yararlandığı Ergani bakır madenidir.³⁸ Ekim 1916'da Ordu'ya verilen Ergani maden imtiyazı, bir gazete haberine göre, 1917'de Talat Paşa Hükümeti tarafından Cavit Bey'in inisiyatifıyla feshedilir ve İtibar-ı Millî Bankası'na

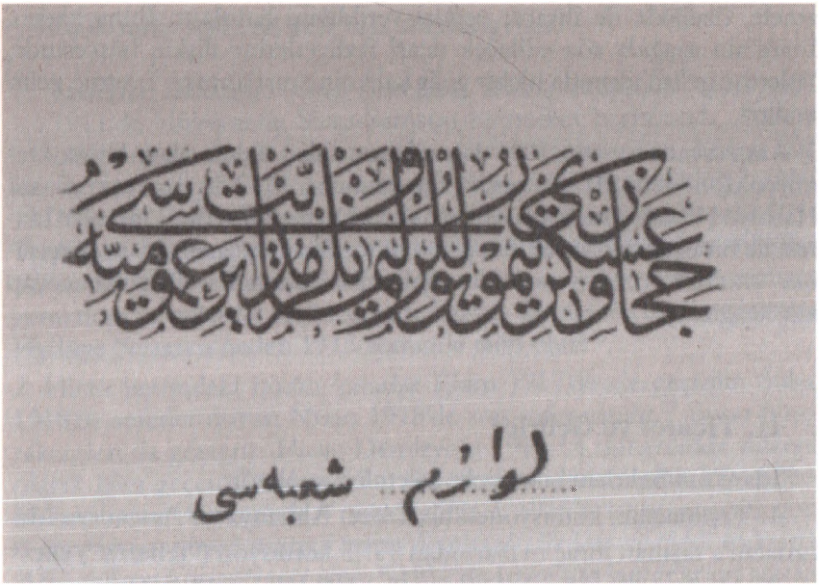
³⁴ BEO 4431/332279, 17.9.1916; BOA.MV 205/108, 10.12.1916.

³⁵ BOA.BEO 4467/334988, 23.4.1917; BEO 4472/335342, 8.5.1917.

³⁶ BOA.DH.ŞFR 95/278, 30.1.1919.

³⁷ BOA.MV 201/90, 3.5.1916.

³⁸ 1334 *Mazbatası*, 9-10.

Şekil 10. Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi Anteti (BOA.HR.ŞFR.04 38/3)

kıralanır.³⁹ İdare'nin bu imtiyazı Banka'ya devretmesi, aslında bir ortaklığın işaretidir.

3. Yatırım: İdare'nin Kocaeli'nde bir Alman şirketince kurulacak vagon fabrikasına ortak olması planlanır.⁴⁰

4. İthalat: 1918 Bütçe Kanunu'nun 8. maddesine göre, İdare, "seferberliğin sonuna kadar her türlü akd ve muamelenin icrasına" yetkilidir.⁴¹ Belki de buna dayanarak ithalat anlaşmaları yapar.

1919'daki tasfiyesi sırasında, İdare depolarında karfiçe çivisi, ham iplik ve cam bulunur.⁴² İdare'nin Viyana'dan kibrit ithal ettiği ve Yenikapı'da depoladığı belirlenir.⁴³

³⁹ *Sabah*, 5.5.1919.

⁴⁰ BOA.HR.İD 83/21, 19.5.1918.

⁴¹ *1334 Mazbatası*, 12.

⁴² *Sabah*, 13.1., 31.1., 14.3., 23.3.1919.

⁴³ BOA.MV 216/70; BOA.BEO 4563/342180, 20.3.1919. Ayrıca bkz. Bölüm B3.

İdare, İtibar-ı Millî Bankası ile ortaklaşa şeker, iplik, tütün, kahve ve kibrit ithal eder. İş bölümü şöyledir: İdare vagon izni ve Avusturya Hükümeti'nden ihracat vesikası alırken, Banka sermaye koyar.⁴⁴

Her ne kadar Maliye Nazırı Cavit Bey, Ayan Meclisi'nde şeker ticaretini inkâr etse de Mebusan Meclisi'nde İdare'nin şeker ticareti yapmaması için bir karar alındığından söz eder ve İdare'nin o günden sonra "ithalat ticareti"ne karışmayacağını taahhüt eder.⁴⁵

5. İhracat: İhracatın bir kısmı mal mukabilidir. Ancak örneğin tütün için böyle bir şart aranmaz.

a. Gıda: İdare kurulmadan önce, Askerî Demiryolları çimentoya karşılık zeytinyağı ihraç eder.⁴⁶ Oysa Savaş'ın başında alınan kararlar zeytinyağı ihracı yasaklanmıştır.⁴⁷ Cavit Bey, İdare gelirinin %95'inin, Alman şirketlerine satılan hammaddelerden geldiğini açıklar.⁴⁸ Bunların bir kısmı gıda maddesi olmalıdır. Meclis-i Vükelâ, İdare'nin mukavele yapma yetkisini gıda maddeleri için kullanmamasına ve alım-satım mukavelelerinin Maliye Nezareti'nce tasdikine karar verir.⁴⁹

b. Tütün: Bölüm A5'de görüldüğü üzere, İdare Ege ve Karadeniz'de saldırgan tütün alımları yapar. Belgelerde açıkça söz edilmese de tütünün Reji dışında bir alıcıya gitmesi, amacın ihracat olduğunu gösterir.

Canik Livası'nda Amerikan ve Yunan şirketlerine ait yaklaşık 2-3 milyon kilo tütünün İdare adına alınması için Ordu Kumandanlığı devreye girer.⁵⁰ Bu amaçla özel bir komisyon kurar ve Bafra Askere Alma Reisi'ni alımla görevlendirir. Canik Mutasarrıfı, Dahiliye'ye yazdığı şikâyetle, bir kumandanın böyle "tekâlif şeklinde" tütün alımına

44 BOA.DHEUM 6. Şube 48/27, 6.1.1919; *Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Muameleleri hakkında Düvel-i İtilâfiye Kontrol Heyeti tarafından Babıalî Canib-i Samisine Verilen Muhtıraya cevaben Maliye Nezareti'ne Takdim Kılınan Rapor*, 1919, 10. Bu bölümde *Rapor* olarak anılacaktır.

45 MACZ, 30.3.1918, 382.

46 BOA.DH.İUM 77-2/1-53, 11.9.1916.

47 BOA.MV 184/25, Kasım 1914.

48 MACZ, 30.3.1918, 382.

49 BOA.MV 210/83, 5.10.1917; BEO 4497/337248; BEO 4494/337043, 9.12.1917.

50 BOA.DH.ŞFR 568/54, 12.10.1917.

kalkışması ve Mülkiye’ce yasaklanmış işlere girişmesinin “şayan-ı dikkat” olduğunu bildirir. Meclis-i Vükelâ, alıma hemen son verilmesi için 3. Ordu Kumandanlığı’na tebligatta bulunulmasına karar verir.⁵¹ İki firmadan alınıp iade edilen 345 ton tütün kısmen İdare, kısmen Ordu’ya aittir.⁵²

Yine İdare adına 1917’de Aydın Vilâyeti’nce “satın alınan” tütünlerin bir kısmı, İzmir’deki bir İtalyan ve Fransız ticarethanesine aittir. Alımları sırasında “cebr ve ikrah” olduğu iddiasıyla İtalya ve Fransa Komiserlikleri’nce 1920’de iadeleri talep edilir.⁵³ 1920 tarihli bir yazışmaya göre, Adapazarı’nda da İdare’ye ait bir parti tütün bulunur.⁵⁴

d. Bakır: Almanya ve Avusturya’ya sipariş edilen lokomotiflerle bakır boru, levha, elektrikli aletin imali karşılığında 500 ton bakır ihraç eder.⁵⁵ İdare’nin stoklarında 1919’da boru, külçe ve levha halinde 100 küsur ton hurda bakır ve piring vardır.⁵⁶

e. Tiftik: İdare 4000 ton tiftiği Anadolu Millî Mahsulat Şirketi’nden satın alarak Şark Alman Ticaret Şirketi’ne (Orientalische Handelsgesellschaft) satar.⁵⁷ Bu girişim daha sonra bir davaya konu olur.⁵⁸

f. Koza: Almanya’ya sipariş edilen lokomotif alet ve edevatına karşılık Şark Alman Ticaret Şirketi’ne 400 ton ipek ile 150 ton koza satar.⁵⁹

g. İpek: Cebel-i Lübnan Mebusu Adil Bey, Mebusan Meclisi’nde, İdare’nin Suriye’de ipek ticaretinden büyük kârlar (1,400,000 lira) elde edip etmediğini sorar. Bir Şam tüccarının şikâyetine göre, Osmanlı

51 BOA.MV 210/137, 26.10.1917.

52 BOA.HR.HMŞ.İSO 1/44, Ağustos 1919.

53 BOA.MV 221/30, 18.1.1920; BEO 4672/350345, 24.1.1921; BEO 4679/350916, 14.4.1921.

54 BOA.DH.İ.UM 19-12/1-53, 5.5.1920.

55 BOA.MV 210/99, 12.10.1917. Askerî Demiryolları’nın 1916 ve 1917’deki bakır ihraçı için bkz. BOA.MV 204/24; MV 205/109; ATASE.BDH 505-735.

56 *Sabah*, 3.3.1919.

57 BOA.BEO 4515/338558; DH.İ.UM 20-15/8-32; DH.İ.UM 19-7/1-53, 12.7.1919; MV 212/12, 8.5.1918.

58 BOA.BEO 4575/343123, 24.5.1919.

59 BOA.BEO 4484/336287, 20.8.1917.

Bankası emanetinde duran “çini ipek”e Beyrut’taki “Yerli İpek Mübayaat Komisyonu Reisi Ordu Maliye Müşaviri” tarafından Ekim 1918’de el konulur.⁶⁰ Müşavir’in İdare adına çalışıp çalışmadığı açık değildir.

h. Pamuk: Askerî Demiryolları zamanında başlayan ticaret,⁶¹ İdare kurulduktan sonra da sürer. İdare Şark Alman Ticaret Şirketi’ne 500 ton hallac ve “tezgâhaltı” pamuğun satılması için ihracat izni alır.⁶² İdare, 25.2.1917’de Pozantı’da bekleyen pamuğu almak üzere Vilâyet’e 18 kuruş/kg. fiyat verir.⁶³

İdare’nin ticarî faaliyetleri 1917’nin ortasından itibaren dirençle karşılaşır: Talat Paşa Hükümeti belki de işlerin yürütülüş şekline belki de İdare’nin iktisadî bir aktör olmasından rahatsızdır: 500 ton pamuğun ihracından bir ay sonra, Adana Vilâyeti “Nafia İşleri”ne ait olup İdare aracılığıyla Almanya’ya sipariş edilen “bazı levazım”a karşılık İdare’ce Şark Alman Ticaret Şirketi’ne satılan bir milyon eski okka pamuğun ihracını Meclis-i Vükelâ uygun bulmaz. Kararda, Kasım 1914’teki ihracat kısıtlamasının esas amacının ihraç olunacak hammaddeye karşılık aynı türden mamul eşya ithali olduğu, bu nedenle gerekli levazıma karşılık pamuk ihracının “caiz” olmayacağı bildirilir.⁶⁴ Burada bir “muvazaa” hissedilmiş olsa gerekir.

Birkaç ay sonra, Ağustos 1917’de, yukarıda yazıldığı üzere, Almanya’ya sipariş edilen lokomotif alet ve edevatına karşılık 400 ton ipek ile 150 ton koza ihracı istenir. İhracat Heyeti’nden Sadaret’e gelen yazıya göre, İhracat Kanunu’nun 7. maddesinin uygulama biçimine dair Meclis-i Vükelâ’ca alınan kararda, sipariş olunan mamul eşya ile hammaddenin mübadele edilmesi esas olduğundan, ihracat vesikası verilemeyeceği Harbiye Nezareti’ne bildirilir. Ancak Nezaret, İdare’nin işlettiği hatların hayatîyetini vurgulayınca Heyet Sadaret’ten görüş almak zorunda kalır. Konu Meclis-i Vükelâ’ya taşınır. İpek ve koza

⁶⁰ MMZC, 27.3.1918, 387, 396.

⁶¹ BOA.MV 202/19, 21.5.1916.

⁶² BOA.BEO 4471/335282, 19.5.1917; BOA.MV 208/28, 25.5.1917.

⁶³ ATASE.BDH 1798-308-1-69 ve 70.

⁶⁴ BOA.BEO 4476/335640; MV 208/86, 27.6.1917.

ihracı “derece-i elzemiyette” bulunduğundan mübadele kuralının bu durumda “istisnaen” uygulanmaması uygun görülür.⁶⁵ 1918’de İdare için ithal edilecek 2 bin ton çimentoya karşılık 60 ton zeytinyağının ihracına izin verilir.⁶⁶ İdare’nin önemli bir pazarlık gücü olduğu anlaşılır.

Bu direnç aslında, 1916 Şubatı’nda İdare henüz kurulmadan, Askerî Demir Yolları ve Limanlar İdaresi’nin faaliyetlerine karşı alınan tavrın devamıdır: Savaş nedeni ile Avrupa’dan ithali mümkün olmayan eşya için ayrılmış ödeneğin Harbiye Nezareti bütçesinde tutulması istenir. Bu ödeneğin ticarî amaçlı kullanılacağı düşünülmüş olsa gerek ki Meclis-i Vükelâ kararında Askerî Demir Yolları ve Limanlar İdaresi’nin “ticaret yapmasına lüzum ve imkân-ı kanunî” olmadığı, ancak kanunî düzenlemeyle merkezî bir ihracat komisyonu kurulabileceği bildirilir.⁶⁷

III. Dar ve Geniş Hatlar

Böyle bir ticaret ağını, cer stokuna ve demiryollarına tasarruf etmeden kurmak mümkün değildir. O dönemde demiryolu ağı dar ve geniş hatlı olmak üzere iki açıklık (“ekartman”) standardındadır. Hicaz hattı dar, Bağdat ise geniştir. Savaş’ta Bağdat Demiryolu üzerine çalışmalar bulmak mümkünse de dekovil veya “dar hat” ağ ulaşımı henüz incelenmemiştir. Dar hatların inşa maliyeti daha düşüktür.⁶⁸ Örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, dekovilin esas amacı mal taşımacılığıdır.

İmparatorluk sınırları içindeki hatlar 1915’ten itibaren istimlak edilir. 20.6.1915’te Samsun-Sivas gibi hatların inşasına başlanmasına ve idaresi yabancılara ait hatların salınmasına karar verilir.⁶⁹ Meclis-i Vükelâ kararında “satın alma” ifadesi olsa da bu birçok durumda dü-

⁶⁵ BOA.BEO 4484/336287, 20.8.1917; DH.İ.UM.EK 39/61, 23.9.1917.

⁶⁶ BOA.BEO 4519/338882, 10.6.1918; DH.İ.UM.EK 111/18, 15.6.1918; MV 212/56, 9.6.1918.

⁶⁷ BOA.MV 201/22, 23.2.1916.

⁶⁸ BOA.MV 146/24, 16.11.1910.

⁶⁹ BOA.MV 198/55, 20.6.1915.

şük bedelle veya bedelsiz el koymadır.⁷⁰ Bu amaçla özel bir tahsisat çıkarılır.⁷¹ Aydın, İzmir-Kasaba ve Mudanya-Bursa demiryolları⁷² ile İzmir Limanı'na el konulur.⁷³ Rus Devrimi'nden sonra, Enver Paşa'nın isteğiyle, Doğu Anadolu'da geri alınan ve alınacak yerlerdeki dar hat ve limanların işletilmesi İdare'ye bırakılır.⁷⁴ Böylece Bağdat ve Şark Demiryolları hariç muhtemelen tüm hatları Harbiye Nezareti işletmeye başlar. Askeriye'nin stokuna Savaş sırasında yapılan (ve bazen sökülen)⁷⁵ yeni hatlar da eklenir.

Bölüm A1'de görüldüğü gibi Savaş'ın başında tüm maden filizlerinin ihracı yasaklanır.⁷⁶ Geniş ve dar hatlara el konulmasıyla eşzamanlı olarak, Ağustos 1915'te bazı madenlerin Askeriye'ce işletilmesi kararı alınır.⁷⁷ Ancak aynı yıl Adranos'taki (Orhaneli) krom madeni Krupp'a tahsis edilir.⁷⁸ Askeriye Ekim 1916'da Ergani bakır,⁷⁹ Aralık 1916'da Biga, Gemlik ve Çanakkale'deki madenlere el koyar.⁸⁰ 1916'da Almanyaya krom ihraç edilir.⁸¹

Askeriye hem ocak hem de demiryollarını ele geçirerek önemli bir ihracat imkânı yaratır. Bu çifte tasarruf imkânı bir dizi projeye sonuçlanır: Bölüm A1'de belirtildiği gibi, Adapazarı-Zonguldak arasında

70 Örneğin yabancı şirketlerin imtiyaz ve idaresindeki Aydın ve İzmir-Kasaba'ya el konulur (1333 *Mazbatası*, 8).

71 "Askeriye'ce İnşa Olunacak ve İşlettirilecek Demiryolları ile Liman ve Rıhtımlar için Harbiye Nezareti'ne Verilen Tahsisat-ı Fevkâlade" hakkındaki geçici ve esas kanun (*Düstur*, T2/C7, 660, 8.7.1915; T2/C8, 175, 30.11.1915).

72 BOA.MV 205/24, Aralık 1916.

73 *Düstur*, T2/C8, 1266, 30.8.1916.

74 BOA.MV 211/175; BEO 4512/338341, 11.4.1918.

75 Kırkkilise-Babaeski hattı Bağdat Demiryolu'nda kullanılmak üzere sökülür (BOA. MV 209/33, Ağustos 1917). Aynı zamanda yeniden inşa maliyeti hesaplanır (BOA. BEO 4483/336158, 30.7.1917).

76 BOA.MV 195/61, 15.12.1914.

77 BOA.MV 198/137, 9.9.1915.

78 BOA.MV 199/160, 15.12.1915.

79 BOA.MV 203/81, 14.10.1916.

80 BOA.MV 204/79, 9.12.1916.

81 BOA.MV 201/74, 23.4.1916.

kömür nakli için Avusturya-Macaristan bir dekovil hattı kurulmasını teklif eder.⁸² Alman ve Avusturyalı uzmanlar Balya'da çıkarılacak kurşun madeninin sevkıyatı için Mancınık-Gönen arasında bir dekovil hattı inşasının mümkün olup olmadığını araştırır.⁸³ Krom nakli için Kütahya'dan Tavşanlı'ya uzatılması düşünülen dekovil hattı ruhsatının Harbiye Nezareti'nce kullanılması ya da Prusya Harbiye Nezareti'ne devredilmesi seçenekleri, inşaat başladıktan sonra, 1917-18'de hâlâ tartışılmaktadır.⁸⁴

Dekovil hatları ülkeden ihraç edilen veya edilmesi planlanan emtiayı ve Osmanlı Savaşı'nın nasıl finanse edildiğini gösterir. Şu ana kadar ki örneklerin çoğu, ülkede işlenme ihtimali olmayan madenlere aittir. Ancak doğrudan işeyi ilgilendiren kalemler de vardır.

Temmuz 1918'de Konya Valisi Muammer Bey, memleketin "ihracat-ı mühimme"sinden olan tuzun Koçhisar'da bol miktarda olduğunu bildirir, nakliye masrafinin düşürülmesi için Koçhisar memlahasından Saray İstasyonu'na kadar 80 km.lik dekovil hattı inşasını önerir. Harbiye Nezareti fıkri anlamlı bulsa da bu işe tahsis edebileceği yeterli malzeme ve emek gücü olmadığından uygulamaya koymaz.⁸⁵ Âsi Yozgat'a (Elmadag) kadar uzanan ve büyük kayıplarla⁸⁶ tamamlanabilen⁸⁷ Ankara-Sivas dar hattının, "Orta Anadolu buğdayının Almanya'ya ulaştırılması, Alman halkının ve (...) ordularının doyurulması amacıyla" yapıldığı iddia edilir.⁸⁸

82 BOA.BEO 4463/334696, 12.2.1917.

83 BOA.DH.EUM 5. Şube 47/23, Aralık 1917.

84 BOA.DH.İUM 20-1/1-1, 8.12.1916.

85 BOA.DH.İUM 11-3/4-11; DH.ŞFR 92/58, 9.10.1918.

86 Bu hattın inşasında çalıştırılan üç binden fazla muhtemelen gayri müslim amele ve esir hayatını kaybeder (*MMZC*; 27.3.1918, 395).

87 BOA.BEO 4553/341438, 27.12.1917; *1334 Mazbatası*, 3-4.

88 Alptekin Müderrisoğlu, *Yoksulların Zaferi* (Eskişehir: Etam, [tarihsiz]), 102-3.

IV. İhtilaf ve Tasfiye

Henüz Savaş bitmeden önce, İdare'nin önce ihracat,⁸⁹ sonra ticaret yapması yasaklanır. Meclis-i Vükelâ kararında “temettü kasdıyla” İdare'nin ticaret mukavelesi imzalamaması ve o tarihe kadarki mukaveleleri fesh etmesi istenir.⁹⁰ Mütareke ile birlikte, İdare anbarlarında yapılan incelemede, “kasd-ı ticaretle” satın alınmış yüklü miktarda ithal (cam, çivi, şeker, kibrit) ve ihraç (tuz) malı bulunur. İdare'ye 1334 Bütçe Kanunu'nun 8. maddesiyle verilen yetkinin iptaline ve malların Hazine'ye devrine karar verilir.⁹¹ Stoklanan eşyanın Hazine'ye devrini öngören bir taslak kanun hazırlanır.⁹²

Eşzamanlı olarak İdare'nin faaliyetleri mercek altına alınır; “suis-timalatın tahkikatı”na başlanır. Maliye müfettişleri İdare anbarlarını mühürler. Beyrut Defterdarı Lütü Bey başkanlığında bir heyet tarafından yürütülen inceleme Şubat 1919'da sürmektedir.⁹³ Bu sırada İdare Nafia Nezareti'ne bağlanır.⁹⁴

İdare anbarlarındaki eşyaya 2,5 milyon lira değer biçilir.⁹⁵ Gazetelere göre, İdare'nin ilga edilme nedeni, sadece Askerî Demiryolları ile ilgilenmesi gerekirken, “hilaf-ı nizam ticaretle iştigali” ve buna “İtti-hatçıların” göz yummasıdır. Birçok “yolsuzluk”un belirlenmesi üzerine, Maliye Nezareti İdare'nin ilgasına, ticarî ve “mirî” (?) emvalin satış ve tasfiyesine, alacakların ödenmesinden kalan miktarın bütçeye gelir kaydına karar verir.⁹⁶ Müzayedeye çıkarılan mallar arasında karfiçe çivisi, Adana pamuğu, ham iplik, cam, yük hayvanı ve kadın ayakkabısı bulunur.⁹⁷ İdare, anlaşılan, Gümrük İdaresi'nin Yenikapı ve Galata

89 MACZ, 30.3.1918, 382.

90 BOA.MV 212/150, 21.8.1918.

91 BEO 4545/340844, 25.10.1918.

92 BOA.MV 213/52, 8.12.1918; MV 214/42, 27.1.1919; MV 215/1, 2.4.1919.

93 Sabah, 6.11.1918, 27.2.1919.

94 Düstur, T2/C11, 173, 26.3.1919.

95 Sabah, 5.2.1919.

96 Sabah, 5.4.1919.

97 Sabah, 13.1., 31.1., 14.3., 23.3.1919. Cam Rusçuk üzerinden getirilir (BOA.HR.Ş-FR.04 912/57).

depolarından cam ve tütün de kaçırmıştır.⁹⁸ Stoklardaki hurda bakır ve pirincin satışından kazanılacak para Ankara-Sivas hattının harcamalarına ayrılacaktır.⁹⁹

İtilaf devletlerinin kurduğu Kontrol Heyeti, İtibar-ı Millî Bankası'nın 1917-18'deki ticarî işlem ve kazancını incelemeye alır (bkz. Bölüm B3). Hazırlanan rapora göre, Banka'nın İdare ile ortaklaşa girişimleri arasında şeker, iplik, tütün, kahve ve kibrit ticareti vardır.¹⁰⁰ İtilaf Kontrol Heyeti anlaşılan İdare anbarlarını ele geçirir ve 1919-1921 Şubat döneminde, Hükümet'ten alacakları savaş tazminatına karşı 4,8 milyon altın franklık eşyaya el koyar.¹⁰¹ Bu eşya, Fransa ve İngiltere Ordusu ile İdare'nin el koyduğu demiryolu, maden vs. şirketlere verilir.¹⁰²

Harbiye Nezareti 28.11.1918 tarihli yazısında, İdare'nin tasarrufundaki Hicaz, Suriye, İzmir, Bursa ve Kafkas demiryollarından bir kısmının akibetinin barış görüşmelerinde belirlenmesini, önceden İtilaf şirketlerine ait olan hatların ise İdare ile ilişığının kesilerek geçici olarak Nafia'ya devrini teklif eder. Ankara-Sivas ve Keşan-Uzunköprü hatlarına “dört sene zarfında mühim fedakârlıklarla mebalîğ-i küllî” harcandığından metruk bırakılmaları uygun değilse de inşaatın devamı da mümkün değildir. Nafia Nezareti, Maliye ve Harbiye nezaretlerinden bir heyet kurularak İdare'nin önce devrini, sonra da feshi veya statüsünün değiştirilmesini önerir. Konunun Meclis-i Vükelâ'ya havalesini ister.¹⁰³

Tasfiyesi en zor kalemlerden biri İdare'nin İtibar-ı Millî Bankası'yla ortaklaşa aldığı tütündür.

İdare İtibar-ı Millî Bankası kurulduktan sonra aldığı borcun karşılığında büyük miktardaki tütünü Banka'ya rehin bırakmıştır.¹⁰⁴ 1919'da

⁹⁸ *Sabah*, 10.2.1919.

⁹⁹ *Sabah*, 5.3.1919.

¹⁰⁰ *Rapor*.

¹⁰¹ 11.12.1918'de Osmanlı lirası 187 franktır (*Yeni Gazete*, Borsa Ahvali)

¹⁰² BOA.BEO 4693/351952, 5.11.1921.

¹⁰³ BEO 4553/341438, 4.1.1919.

¹⁰⁴ Nihat Yılmaz, “Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası” (yüksek lisans tezi, İstanbul Üni., 2009), 114.

İdare'nin tasfiyesi söz konusu olunca, stokun Hazine'ye devri düşünlür. Harbiye Nezareti ise, 12.2.1919'da İdare'nin malı olan tütünlerin Banka'ya borcuna karşılık, Banka'ya devrini ve Banka aracılığıyla satılmasını öngörür. Bu, Hükümet'e göre aslında Banka ile İdare'nin daha önce üzerinde çalıştığı "ibtidai bir proje"dir. Banka'nın Mütareke'de İtilaf devletlerince gözetime alınması, İdare'nin Banka ile "siyaset-i emval" (malını koruma) amaçlı "tarik-ül-muvazaa" (danışıklı) bir işlem yapılmasına "cidden bir mani" oluşturmaktadır."¹⁰⁵ Hükümet, anlaşılan, özellikle Banka üzerindeki İtilaf denetimi nedeniyle bu yöntemin uygulanamayacağını ima eder.

Meclis-i Vükelâ yöntemi başka nedenlerle reddeder: Askeriye'nin amacı tütünün düşük fiyata satışından doğabilecek zararı önlemekse de Banka ile rehin ve satış amaçlı bir mukavele yapılarak "muavazaa" yoluna gidilmesi Hazine malının "tehlikeye maruz bırakılması" demektir. Malın İdare'ce alım ve satımına Banka rıza gösterdiğine göre, tütünün satışı üçüncü şahıslar aracılığıyla, "muavazaa ve bey-i dalâlet [hileli satış] teşebbüslerinin [sonucunda] fiyatça zarar ve kayba" uğrılmayacak şekilde yapılmalıdır.¹⁰⁶ Böylece tütünlerin Hazine'ye devri öngörülür, satışı için de "ehil" bir komisyona yetki verilir.¹⁰⁷ Meclis kararındaki "hileli satış" suçlaması ağırdır.¹⁰⁸ Harbiye Nezareti tütünü Banka üzerinden satırmak isterken, Meclis-i Vükelâ itiraz eder.

V. Çıkarımlar

1. İdare ile ilgili dönem basınında neredeyse hiçbir haber ve ATA-SE'de tasnifi herhangi bir dosya olmaması, ticarî faaliyetinin gözlerden uzak tutulmak istendiğini düşündürür. İdare'nin başına, birçok başka görevi olmasına rağmen, Enver Paşa'ya yakın duran Hakkı Paşa'nın getirilmesi bu fikri destekler.

¹⁰⁵ BOA.BEO 4557/341707, 12.2.1919.

¹⁰⁶ BOA.MV 214/78, 19.2.1919.

¹⁰⁷ BOA.BEO 4559/341864; MV 214/99, 12.3.1919.

¹⁰⁸ Satış geliriyle İdare'nin Banka'ya olan yaklaşık bir milyon lira borcunun ödenmesi, ayrıca inşa ve idaresi Harbiye Nezareti sorumluluğunda olan hatların bakım ve muhafazası uygun bulunur.

Mirliva İsmail Hakkı Paşa Balkan Savaşı'nda Levazımat-ı Umumiye Riyaseti'ne atanır.¹⁰⁹ Hakkı Paşa'nın yükselişi Büyük Savaş'ta sürer: 6.12.1914'te Başkumandan Vekili Enver Paşa, Karargâh-ı Umumî hârekatı hariç, Harbiye Nezareti'ne ait tüm görev ve muamelenin, müsteşar sıfatıyla vekâleten ve fiilen Levazımat-ı Umumiye Başkanı Ferik İsmail Hakkı tarafından üstlenilmesini emreder.¹¹⁰ Müsteşar İsmail Hakkı, 5.2.1915'te Ordu ihtiyacı için "tekâlif-i harbiye usulüyle levazım tedariki"ni sürekli kılmak ve "aynı zamanda ihtiyacat-ı mahalliye de tazyik altına almamak üzere" Dahiliye ve Maliye müsteşarlarından oluşan komisyonun üyesi olur.¹¹¹ 2.6.1915'te "ilave memuriyet" olarak Osmanlı Seyr-i Sefain ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdareleri, 1.5.1917'de İdare'nin ve Ağustos 1917'de "vazifelerine ilaveten" İaşe-i Umumiye'nin Genel Müdürlüğü'ne tayin edilir.¹¹² 28.7.1918'de diğer vazifeleri aynı kalmak üzere, Levazımat'taki görevinden alınır.¹¹³ Mütareke'den önce ülkeyi terkeder.¹¹⁴

İdare, Askerî Levazım ve sivil iaşenin aynı elde toplanması, bir merkezileşme isteği olduğu kadar, ithalat ve ihracattaki denetimi en aza indirmeye de hizmet eder. Az sayıdaki insanın çok sayıdaki kadroyu doldurması kadro yetersizliğinden değil ketumluk ihtiyacından olmalıdır.¹¹⁵ Aynı "ketum"luğu İdare'nin bilançosu da yansıtır: 1917'de

109 BOA.BEO 4136/310191, 25.1.1913.

110 BOA.BEO 4325/324369. 1. ve 2. Ordular kumandanı eskisi gibi Liman Paşa'dır.

111 BOA.BEO 4336/325147.

112 BOA.BEO 4359/326911, 2.6.1915; BEO 4461/334534, 27.3.1917; BEO 4481/336026, 19.8.1917.

113 BOA.BEO 4525/339369, 29.7.1918.

114 Enver ve Cemal Paşaların mahkemesi için kurulan Divan-ı Harb-i Mahsusa tarafından yapılan incelemede Harbiye Müsteşarı, Osmanlı Seyr-i Sefain ve Hicaz Askerî Demiryolları Genel Müdürü Hakkı Paşa "mevki-i hizmetinden sıvışarak" izinsiz ülkeden ayrılmakla suçlanır, hakkında kanunî takibat başlanır (BOA.BEO 4547/340962, 16.11.1918). Gıyabında meslekten çıkarılarak bir sene müddetle kalebentliğe mahkûm edilir. (BOA.BEO 4557/341752, 24.2.1919).

115 Benzer örnekler, Asar-ı Atika Heyeti, Muhadenet Yurdu, Men-i İhtikâr Heyeti, Bilgi Cemiyeti, Teşkilât-ı Mahsusa'da görevli, Maarif Nazırı Dr. Nazım ile İtibar-ı Millî Bankası, Men-i İhtikâr Heyeti'nde görevli, *Tanın* yazarı, Matbuat Cemiyeti Başkanı ve İstanbul Mebusu Cahit Bey'dir.

İdare'nin öz kaynaklarının %100'ünü, 1918'de ise %90'unu oluşturan ve Osmanlı Bütçesi'nin %4'üne varan geliri, hiçbir ayrıntı verilmeden "işletme hasılatı" adı altında tek bir kaleme sıkıştırılmıştır. Bir iddiaya göre, İdare gelirinin %95'i, Alman Mübayaa Şirketi'ne sattığı ham-maddelerden gelmektedir.¹¹⁶

2. İdare'nin elindeki en önemli kaynak, cer stoku ve İsmail Hakkı Paşa'nın başında bulunduğu Seyr-i Sefain'in gemileridir. Bu ikisi Büyük Savaş'ta ticaretin yegâne imkânıdır.¹¹⁷ Vagon tahsisinin büyük kazançlar sağladığı birçok kaynakta belirtilir. İdare tuz ve maden gibi ihraç maddelerinin gelirine el koyarken, taşımacılık komisyonu da alır. İtibar-ı Millî Bankası ile özel bir ortaklık ilişkisi vardır: Sermaye ve gümrük muafiyeti Banka tarafından sağlanırken, taşımacılık izin ve imkânını Seyr-i Sefain ve İdare çözer.

Hicaz Demiryolları'nın cer stoku alımının, Hicaz hattının çoğunun kaybedildiği 1916'dan sonra sürdüğünü, İsviçre ve Almanya'dan satın alınmak istenen lokomotiflere ait yazışmalardan anlıyoruz.¹¹⁸ Burada ki ikinci önemli nokta, Hicaz Demiryolları'nın istediği lokomotiflerin dingil açıklığının, aslında Hicaz Demiryolu'na uygun olmamasıdır.¹¹⁹ Lokomotifler belli ki geniş hatlarda kullanılacaktır. Hicaz Demiryolları, Hicaz'ın kaybindan sonra başka hatları işletmeyi planlar.¹²⁰ 1916, Hicaz hattının elden çıkmaya başladığı ama aynı zamanda Balkan hattının açıldığı ve geniş ölçekli Osmanlı ihracatının başladığı yıldır.

3. Başka bir kaynak muafiyetlerdir: Harbiye Nezareti, Hicaz Demiryolu'nun sahip olduğu önemli vergi muafiyetlerinden yararlanmak

¹¹⁶ MACZ, 30.3.1918, 382.

¹¹⁷ Mütareke'de taşra limanlarına gönderilen bir şifrede ihtikârın tahkiki amacıyla Seferberlik'te deniz nakliyatına "inhisar suretiyle" izin verildiği tarihten itibaren kimlerin aracılığı ve emriyle, kimlere izin verildiği, hangi iskelelerden hangilerine ne miktar ve cins erzak ve eşya nakil, ithal ve ihraç edildiği ve bu sayede "hiç yoktan sahib-i servet olanların" kim olduğunun bildirilmesi istenir (BOA.DH.ŞFR 99/144, 12.5.1919).

¹¹⁸ ATASE.BDH 810-744.

¹¹⁹ ATASE.BDH 505-735-1-25, 26, 262, 263, Ocak-Nisan 1917.

¹²⁰ 1334 *Mazbatası*, 3-4.

ister.¹²¹ 14.9.1916'da Askerî Demiryolları'nın tesis ve tamiri ile işletmesi için gerekli eşyanın gümrük resminden istisnasına dair kararname Meclis-i Mebusan'a gönderilir. Muafiyet sınırlı kalır: Askerî Demiryolları'nın sadece Ankara-Erzurum ve Uzunköprü-Keşan hatları için ithal edeceği alet ve edevatın gümrük resminden muafiyeti için geçici bir kanun çıkar.¹²² Meclis-i Mebusan 28.2.1917 tarihli celsesinde genel kapsamlı kararnameyi Maliye encümenlerinin mazbatalarına istinaden reddeder. Gerekçelerden biri, bu türden bir istisnanın resmî dairelerin tabî olduğu muamelede düzensizliğe neden olacağıdır.¹²³ İdare'nin istediği gümrük muafiyeti Mebusan Meclisi'nde yapılan görüşmeler sonucu reddedilir.¹²⁴

4. 1918 tarihli bir kanundan İdare çalışanlarından çoğunun ordu ve donanma mensubu olduğu anlaşıyor. Mütareke'den elli gün kadar önce yayınlanan kanun, İdare'de görev almaları üzerinden üç sene geçmeyen zabıt ve memurların Askeriye'ye dönebilmesine izin verir.¹²⁵ İdare 1917'de kurulduğuna göre, isteyen tüm çalışanların Askeriye'ye dönmesi sağlanır. İdare personeli için özel kanunlar çıkarılır.¹²⁶ Bu özel statü 1919'da kaldırılır; çalışanlar devlet memurlarıyla eşitlenir.¹²⁷

5. Askerî Demiryolları 1916'da Hazine'den önemli bir tahsisat alır (Çizelge 18). İdare'yi farklı kılan hem "işletme" gelirleri olması hem de Hazine'den destek almasıdır. İdare'nin 1917 bütçesi incelenirse, öngörülen ana giderlerin, 40 milyon maaş, 172 milyon masraf, 117 milyon kuruşluk inşaat ve tesisat yatırımı olduğu dikkat çeker. Bunların karşılanması için Hükümet tarafından istenen toplam tahsisat 350

121 İdare için ormanlardan kesilecek odunların vergiden istisnası gibi (BOA.MV 200/107, 10.3.1915).

122 *Düstur*, T2/C8, 1357, 24.10.1916; BOA.MV 202/21, Mayıs 1916; İ.DUİT 93/25, 22.10.1916.

123 BOA.BEO 4460/334436, 15.3.1917.

124 *MMZC*, 28.2.1917, 343; *Düstur*, T2/C9, 231, 28.2.1917.

125 İdare'ye "Mensup Zabitan ile Memurin-i Askeriye'nin Usul-ı Terfileri hakkında Nizamname" (*Düstur*, T2/C10, 582, 9.9.1918).

126 Fatih ve diğer yangınlarda zarar gören İdare çalışanlarına verilen iki maaş avans affedilir (*Düstur*, T2/C11, 119, 5.2.1919).

127 *Düstur*, T2/C11, 168, 26.3.1919.

milyon kuruşken, Encümen 472 milyon verilmesini önerir. Bu rakam, tahminî devlet bütçesinin %10'undan fazladır. Bütçe dışı olan İdare'nin 1917 borçları için istenen tahsisat üzerine özel bir bütçe kanunu çıkarılır.¹²⁸ Böylece Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi, Hicaz hattının elden çıkmasından sonra önemli iktisadî aktörlerden birine dönüşür.

Bu özel statü, kuruluş sermayesi Harbiye Nezareti tarafından karşılanan “hususî” Adapazarı Fabrikası teşebbüsünü hatırlatır. Ama sermayesi daha büyük ve statüsü daha karmaşıktır: Örneğin hububat alımı için İdare'nin İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi'ne üç milyon lira kadar borç vermesi kararlaştırılır.¹²⁹ Bu ilişkiyi İsmail Hakkı Paşa'nın her iki kuruluşun başında bulunması sağlamış olmalıdır.

6. Meclis-i Vükelâ İdare'nin gıda maddesi ihracını 1917 sonunda yasaklar. İdare'nin sadece maden değil, gıda da ihraç ettiğini, büyük masraflara malolan Ankara-Elmadağ hattının inşası da ispat eder.¹³⁰ Osmanlı Savaşı'nın en dramatik yönü, açlıkla ihracat arasındaki açmazdır.

¹²⁸ BOA.BEO 4491/336805, 8.11.1917; *Düstur*, T2/C10, 101, 23.2.1918.

¹²⁹ BOA.MV 210/82, 5.10.1917.

¹³⁰ BOA.MV 210/83, 5.12.1917; BEO 4497/337248, 29.12.1917; BEO 4494/337043, 9.12.1917.

B3. “ADETA BİR PERDE”: İTİBAR-I MİLLÎ BANKASI

I. Mesele

1916 sonbaharında basında bir “millî banka” seferberliği başlar. Kuruluş kararı İttihat ve Terakki’nin 1916 Kongresi’nde alınmıştır.¹ Hüseyin Cahit Bey, *Tanin*’de 17.11.1916-2.12.1916 arasında dokuz bölümlük bir dizi yayınlar. 24.11.1916 tarihli *Efkâr*’da Yunus Nadi’nin “Millî İktisatta Millî Banka” başlıklı makalesi çıkar. *İkdam*, *Sabah*, *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, *Türk Yurdu* ve *İktisadiyyat* da tani-
nım kervanına katılır.²

İtibar-ı Millî Bankası’nın (bu bölümde Banka) kuruluş zamanla-
ması dikkat çeker: Savaş’ın iki zorlu yılından sonra, 1917’de tarımsal
üretim dibe vurmuştur; İstanbul’da evlerden gıda maddeleri çalınmaya
başlar; bir tanıklığa göre, Beyoğlu’nda köpeklere atılan yemek artıkları-
na çocuklar üşüşür.³ Âyan Meclisi’ndeki Banka Kanunu müzake-
relerinde, Ahmet Rıza Bey’in “servet-i milliyenin fevkalâde rahnedar
[kırık-dökük] olduğu ve halkın ekseriyetle ekmek parası bulamadığı
böyle dağdağalı [karışık], buhranlı bir zamanda banka tesisine çalışma-
yı ahlâk nokta-i nazarından çirkin gör[düğü]” kaydedilir.⁴

1 Tekin Alp, “İttihat ve Terakki’nin İktisadi Faaliyeti”, *İktisadiyyat*, 19.10.1916 (Lan-
dau, M. Tekinalp, 248-51). Cavit Bey Banka’dan 1916 Mayıs’ında haberdar olur (Ko-
cahanoglu, *İttihat ve Terakki’nin*, 375).

2 *Tanin*, 10.12.1916. Basın taraması için bkz. Yılmaz, “Osmanlı”.

3 Sever, “War”; Galib Kemali Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene* (İstanbul:
Şaka Matbaası, 1949), 409.

4 *MAZC*, 19.2.1917 (6 Şubat 1332), 491.

İşin ahlâkî boyutu pek tartışılmazken, basın, henüz kuruluş kanunu çıkmadan, sermayenin muhtemel kaynaklarını açıklar. Hüseyin Cahit, memlekette yeterli sermaye bulunmadığını zannetmenin büyük bir hata olduğunu iddia eder, yastık altındaki ziynet ve çıkınlardaki paralardan söz eder. Bu millî girişime “zengin-fakir bütün Osmanlıların ellerinden geldiği kadar iştirake gayret göstermeleri” beklenir.⁵

İkinci mesele, millî bankanın millet ve devletle ilişkisidir. Kuruluş kanunu müzakerelerinde Banka’nın statüsü sorgulanır: Banka’nın kurucuları kimlerdir? Başka ülkelerde emlak vergisinden, pul harcından, gümrük resminden muaf bu türden imtiyazlı bankalar var mıdır? “Millî” unvanı ve imtiyazlar verilen müessese, aynı zamanda devlet bankası mıdır? Bu durumda devlet hangi oranda hissedar olacaktır? Devlet bankası ise banknot çıkaracak mıdır? Banknot imtiyazı yoksa ne anlamda “millî”dir?

“Cavit Bey’in verdiği cevaplar kısmen açık, kısmen dolaylı, hatta kaçamaktır: Banka devlet bankası olmayacak; Osmanlı Bankası’nın imtiyazı sürecektir. Banka’nın hiçbir kurucusu yoktur. Verilen imtiyazlar istisnâ olmakla beraber, bunlar verilmeyecek olursa, ‘bu gibi müesseseler teşekkül edemez’.”⁶

Mütareke’den sonra, hükümetler, İtilaf Komiserleri Banka’yı mercek altına alır. Özellikle komiserlerin hazırladığı tahkikat raporu⁷ ve Banka’nın savunma amaçlı cevabı,⁸ Banka’nın faaliyetlerine ışık tutar.

Bu bölümde cevap arayacağımız sorular, Âyan Meclisi’nde dile getirilen şüphelerdir. Böyle “dağdağalı ve buhranlı” bir dönemde banka tesisine çalışmak ne anlama gelir? Banka sermayesini nereden bulur? Son olarak Banka, özellikle kuruluş aşamasındaki beklentiler ve 1917-18 dönemindeki faaliyetleri açısından hangi anlamda “yerli ve millî”dir?

5 *Tanin*, 18 ve 25.11.1916.

6 *MACZ*, 19.2. 1917, 488-497.

7 BOA.BEO 4588/344077, Nisan 1919 [bu bölümde *İtilaf Raporu*].

8 “Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Muameleatı hakkında Düvel-i İtilafiye Kontrol Heyeti tarafından Babıalî Canib-i Samisine Verilen Muhtıraya Cevaben Maliye Nezaretî’ne Takdim Kılınan Rapor”, (İstanbul: 1919). Bu bölümde Rapor olarak anılacaktır.

II. Basın ve Millî Banka

Banka'nın kuruluş nedeni ile ilgili türlü görüşler vardır. İlki, Osmanlı Bankası'na alternatif olarak düşünülmesidir. 1914'te Osmanlı Bankası'nın Hükümet'in istediği miktarda banknot ihracını kabul etmemesi ihtilafa neden olur. Hükümet Osmanlı Bankası'na el koymak ister; Cavit Bey araya girer,⁹ üç müdür Osmanlı tebaasından isimlerle değiştirilmekle yetinilir. Basındaki haberler sansürlenir.¹⁰ Ancak olay yatışmaz: Örneğin Yunus Nadi, Osmanlı Bankası'na duyulan tepkiye açıkça tercüman olur: Ülkede “unvanı Osmanlı, sermayeleri ecnebi [olan ve] sinemizde yaşattığımız bu müesseseler sanki bu vatanın en halis ve en mukaddes gayeleri ile” mücadele içindedir. Başka bir yazısında, “millî bir ana bankamız, bir devlet bankamız olsaydı” diye hayıflanır.¹¹ Gönderme yaptığı, Osmanlı Bankası, Türkiye Millî Bankası,¹² Türkiye Umum Bankası ve/veya Osmanlı Ermenileri tarafından kurulan Osmanlı Ticaret Bankası olmalıdır.¹³ Bir haberde Banka, Avrupa merkez bankaları ile kıyaslanır.¹⁴ Osmanlı Bankası'nın satın alınması tartışılır.¹⁵ Bu gelişmeler üzerine, Cavit Bey, kanun müzakerelerinde, Banka'nın Osmanlı Bankası'nın görev ve yetkilerini devralmayacağı teminatını vermek zorunda kalır.

-
- 9 André Autheman, *The Imperial Ottoman Bank* (İstanbul: Ottoman Bank Archives and Research Centre, 2002), 247.
- 10 ATASE.BDH 409-290-1617-001-28, 8.1.1915.
- 11 *Efkâr*, 24.11.1916 ve 20.1.1917. Namık Kemal henüz 1872'de “millî banka hayalı”ndan söz eder [Şerif Mardin, “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişimi”, *Makaleler* 2 (İstanbul: İletişim, 2006), içinde 87].
- 12 1909’da İngiliz sermayesince kurulur, bir süre sonra Fransızlara geçer (Marian Kent, “Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy”, *The Historical Journal*, XVIII/2 (1975): 367-89).
- 13 *İtilaf Raporu*, 1; Öztin Akgüç, “Türkiye’de Yabancı Bankalar”, *Mufad* 36 (Ekim 2007): 6-17.
- 14 *Efkâr*, 21.1.1917. Ülkedeki bankalar içinde “hakikaten Osmanlı ve millî addedilebilecek hiçbir müessese” yoktur. Millî bankası olmayan hiçbir “medenî hükümet” olamaz (*Tanin*, 18.11.1916).
- 15 Eldem, “Harp”, 114; Suat Oktar, Arzu Varlı, “İttihat-Terakki Döneminin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası”, *Marmara Üni. İİBF Dergisi*, XXVII /II (2009): 10-11.

“Alternatif” kelimesinin iki anlamı vardır. Osmanlı Bankası’nın yerine geçerek varlığını ortadan kaldırmak veya aksine hedef olmaktan kurtarmak: Cavit Bey, anılarında Banka’yı, Osmanlı Bankası’nı “kurtarmak” amacıyla kurduğunu yazar. Hangi akibetten ve kimden kurtarmak? Yine Cavit Bey, Mütareke’den sonra, Fransızlara, Almanların Savaş döneminde her iki banka hakkındaki planlarını anlatır.¹⁶ Anlaşılan bunlar Osmanlı Bankası açısından “hayırlı” tasavvurlar değildir.¹⁷

Gerçekten bir ikame niyeti varsa bile, Banka’nın tesisi için Osmanlı Bankası’yla yaşanan para basma krizinden sonra iki yıl beklenmesi, başka hedeflerin de olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim basın “millî banka” kavramını birkaç noktaya dayandırır:

1. “İktisadî mücadele askerî mücadeleden farklı” olmadığı gibi,¹⁸ savaşların kökeninde iktisadî endişeler yatar. Demiryolu, yol, liman vs. kurmak, aslında “bir müdafaa-yı milliye meselesidir. Kazandığımız bunca zaferden sonra yine vatanımızdaki harekât-ı iktisadiyenin başına ecnebleri getirirsek yazık” olacaktır. “Hudutlarda silahlarıyla... kanlarını canlarını döken efrad-ı milletin kardeşleri için de dahilde böyle bir ‘millî banka’ etrafında iktisadî bir ittifak vücuda getirme fırsatı”nı kaçırmamak gerekir.¹⁹ Banka, bu dolayısıyla, iktisadî cihatın parçasıdır:

“Hayatımız itibariyle... bu harbe... kadar adeta mahcur [kısıtlı], istikbalimiz itibariyle... esir ve baziçe [oyuncak] idik... Harb ile o hacr [kısıt] ve esareti bertaraf ediyoruz... Şu harb bizim için uğrunda fedakârlıkların en yüksek derecelerini [göze alacağımız] ... mukaddes bir cenk, (...) bir cihattır. Şimdiye kadar

16 Cavit Bey, *Felâket Günleri: Mütareke Devri’nin Fecî Tarihi* (İstanbul: Temel, 2000), 82, 197, 99.

17 Cavit Bey, belki de savaş dönemindeki icraatını İtilaf komiserleri nezdinde meşrulaştırmaya çalışır. Ali Kemal Bey, Cavit için Enver ve Talat Paşa’nın “yaptıklarını, hıyanetlerini tasvib etmiyor idiyse, ... mesûliyetlerine neden iştirak ediyordu?” diye sorar ve Namık Kemal’in bir beytiyle nasihat eder: “Kimsenin lûtfuna olma talip, bedeli cevher-i hürriyettir” (“İpin Ucu”, *Sabah*, 15.1.1919; “Samimi Olmalıyız”, *Sabah*, 22.1.1919).

18 *Tanin*, 3.12.1916.

19 *Tanin*, 10.12.1916; 30.11.1916; 17.11.1916. Gökalp, biyolojik bir mecazla, ulusu toplumun hareket aygıtına, iktisadî dolaşım aygıtına, krediyi kana, bankayı ise kalbine benzetir (Serdar Şahinkaya, *Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma-Yatırım Bankaları* (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı, 1999), 94-5).

bu harpte [gösterdiğimiz] cihanı hayrette bırakacak... azim ve kuvvetin harikalarını iktisat alanında da gösterme zamanıdır.”²⁰

Daha “dünyevî” bir görüşe göre, ülke “büyük bir intibah ve te-yakkuza... bir Rönesans”a sahne olurken, “millet üzerinden yabancıların bar-ı müdahalesini [müdahale yükünü], kuyud-ı hacr [kısıt] ve aczini” atmakta, “mukadderat-ı maliyesi”ni kendi yönetmek istemek-te, “rüşd-i iktisadiyesini isbat” etme sorumluluğunu üstlenmektedir.²¹ Yunus Nadi’ye göre, Banka hisselerini satın alan millet “iktisadî terbi-ye” sınavından da başarıyla geçmiş olur.²² Bölüm A6’da sözü edilen “dil” yürürlüktedir.

2. Ülkedeki ecnebi sermayeli bankaların “bize karşı vaziyeti de bit-tabii ecnebi vaziyeti”dir. Kazançlarını ülkelerine götürür, “%1-2 olsun hayırhahlık” göstermezler. Bu noktada “ecnebi”nin başka bir anlamı daha ortaya çıkar: “Türk ve Müslüman anasına karşı en ufak kolay-lıktan kaçınmayı adeta” görev bilen bir tavır sergilerler.²³ Millî banka, iktisat fikrini “anasır-ı esasî arasında” geliştirecektir.²⁴ Yabancı banka hem sermayesi hem de tavrı açısından Türk/Müslüman unsura ya-bancı olan bankadır. Banka, bu sakıncaları berataraf edecek, “yabancı bir sima değil hayırkâr bir dost”²⁵ olacaktır. İtilaf teftişine verdiği sa-vunmada, “(...) Türk ve İslam tüccar ve erbab-ı sanayi[sinin] muame-lelerini tedvir ve tesrii [yürütme ve hızlandırma] için muhtaç oldukları hamiyeti hemen hiçbir yerde bulamamaları[nın] ticaretin günden güne başka ellere” geçişine neden olmasını, Banka, kendi kuruluş gerekçesi olarak görür.²⁶ Dolayısıyla Banka sadece ecnebi sermayenin değil, gay-rimüslim unsurların da “ikame”sini sağlayacaktır.

20 Yunus Nadi, “Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Etrafında”, *Efkâr*, 24.1.1917.

21 Servet Habibullah, “Millî Teyakkuz ve İtibâr-ı Millî Bankası”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 17.2.1917.

22 Yunus Nadi, “İktisadî Terbiye”, *Efkâr*, 10.5.1918.

23 *Efkâr*, 23.10.1916; 3.2.1917.

24 *Efkâr*, 21.1.1917.

25 *Tanin*, 27.11.1916.

26 *Rapor*, 3.

Şekil 11. İki Amil-i Zafer: Silah ve Para (*Efkâr*, 1.5.1918).

3. Hisse senetleri Türkçe,²⁷ banka çalışanları Türk/Müslüman olacak; ama geçici bir süreyle de olsa, “birkaç büyük ecnebi memurun bittabii tecrübelerinden” yararlanılacaktır. Nitekim genel müdürlüğe Avusturya tebaasından Victor Weil getirilir;²⁸ gayrimüslim çalışanlar da vardır.²⁹

4. İsme yazılı hisseler sadece Türk/Müslümanlar kayıt olacak; ama gelecekte Osmanlı Bankası, Selanik Bankası, Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank, Wiener Bank ve Atina Bankası’na da hisse

27 “Maalesef bugüne kadar memlekette lisanımızın hâkimiyetini temin edemedik. Kapitülasyonlar arasında bir de ‘lisanî kapitülasyon’ vardı. Şirketler ecnebi lisanla muamele yapıyordu” (*Tanin*, 24.11.1916).

28 İktisat Bankası’nın ilk genel müdürü Macar tebaasıdır (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 115).

29 Hollanda ile kahve işinde oluşan ihtilafı halletmek üzere dava vekili olarak mebus Nesim Mazliah Efendi görevlendirilir (BOA.BEO 4534/340019, 9.9.1918). Gayrimüslim memurlar da vardır (Cavit Bey, *Felâket*, 138).

satılacaktır.³⁰ Nitekim ilk girişim olarak, Banka, Ergani madenlerini işletme imtiyazını 14.8.1917’de aldıktan sonra, işletme için gerekli sermayeyi Alman bankalarından sağlama yoluna gitmiş “ve bu suretle millî vasfını kısmen kaybetmiştir.”³¹

5. Banka, millî şirketlere kredi verecektir. Anadolu’nun imkânları geniştir. Adana Vilâyeti’ne toprağının bereketi nedeniyle ‘Mısır-ı Sani’ (İkinci Mısır), Seyhan’a ise ‘Nil-i Suğra’ (Küçük Nil) adı verilir. Banka, bayındırlığın gelişimine ve doğal kaynakların kullanılmasına katkı sağlayacak millî şirketlere destek olacaktır.³² Nitekim Nizamnamesi’nin 26. madde 9. fıkrasında “demiryolu, tarık ve limanlar... gibi ziraat, nafia, ticaret ve sanayinin inkişafına hadim olan millî şirketler ve teşebbüse” destek/ortak olma taahhüdü verilir.³³

6. Bu girişime “zengin fakir bütün Osmanlıların ellerinden geldiği kadar iştirake gayret göstermeleri menfaat-i milliyemiz” açısından “şayan-ı temenni”dir.³⁴ Menfaatler millî olunca, katlanılacak fedakârlık da paylaşılmalı; yük bütün zümrelere dağıtılmalıdır.

III. Kaynak ve İmtiyazlar

Yunus Nadi, kuruluş aşamasındaki bir olay/duyumdan söz eder. 4 milyon lira sermaye ile kurulacak Banka, eşit değerde 400 bin hisse ihraç edecektir. Daha kuruluş haberleri duyulur duyulmaz, hissedar olmak isteyenlerin sayısı “binleri geçmiş”tir. Bunun delili, Talat Paşa’nın 1916 Kasımı’nda yaptığı Orta Anadolu gezisi esnasında ve “söz arasında” bir banka kurulması tasavvurundan bahsedince, ortaya birçok talibin çıkmasıdır. Bu kısa güzergâhta bile, iddiaya göre, Banka’ya 300 bin liralık hisse kaydı yapılır.³⁵

Talat Paşa, tehcirin ardından gerçekleşen bu seyahat üzerine şöyle yazar: “Ermenileri nakildeki isabetin derecesi... anlaşılıyor. İstilâ gören

30 *Efkâr*, 20.1.1917.

31 Eldem, *Harp*, 127.

32 *Tanin*, 30.11.1916.

33 *Efkâr*, 20.1.1917.

34 *Tanin*, 18.11.1916.

35 “Millî İktisatta Millî Banka”, *Efkâr*, 24.11.1916.

yerler ahalisi kâmilten yerleşmiş ve Ermenilerin terk ettikleri dükkânlarla ve mallara sahip olarak sanat ve ticarete başlamışlardır.”³⁶ Nadi’nin istihbaratı doğruysa, hisselerine gelen talebin kısmen de olsa hangi kaynaklara dayandığı anlaşılır.

1915’te Kara Kemal’in örgütlediği Heyet-i Ticariye’nin kazancı (bkz. Bölüm B5) ile millî şirketler kurulduğu gibi, İttihat ve Terakki’nin 1916 Kongresi’nde alınan kararla “esas sermaye millî bankanın tesisine tahsis olunmuştur.”³⁷ “Millî banka” ifadesiyle anılan, İtibar-ı Millî değilse İktisat Bankası’dır.³⁸

Üçüncü olarak, Banka her türlü vergi, gümrük resmi ve mükellefiyetten (“tekâlif”) muaf tutulacak ve imtiyazlarla donatılacaktır.³⁹ Örneğin ithal edeceği mobilya, kasa ve şambrfortlar gümrük vergisinden muaf, posta ve telgrafları ücretsizdir. İmtiyazları içeren kanun taslağı Meclis-i Vükelâ tarafından Meclis-i Mebusan’a gönderilir.⁴⁰ Ekim 1916’da Ordu’ya verilen Ergani imtiyazı 1917’de Talat Paşa hükümeti tarafından Cavit Bey’in inisiyatifıyla feshedilir ve Banka’ya ihale olunur.⁴¹ 14.8.1917’de iradesi çıkan Ergani bakır madeni mukavelenamesinin iki maddesi, Banka’yı Maden Nizamnamesi’nin hükümlerinden muaf kılmak için değiştirilir.⁴²

36 BOA.DH.ŞFR 70/180’dan alıntılanan Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış* (İstanbul: İletişim, 2005), 485.

37 Tekin Alp, “İttihat ve Terakki’nin İktisadî Faaliyeti”, *İktisadiyyat*, 19.10.1916.

38 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 115.

39 Yunus Nadi, “*Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası*”, *Efkâr*, 20.12.1917; *Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Nizamname-i Esasîsi* (İstanbul: 1332), madde 42. Nizamname metni için bkz. Yılmaz, *Osmanlı*, 161.

40 BOA.MV 205/66, 10.1.1917.

41 BOA.MV 198/137, 9.9.1915; BOA.MV 203/81, 18.10.1916; *Sabah*, 5.5.1919. Konuyla ilgili ATASE.BDH 2408-10 dosyasından, talebime rağmen tek bir belge bile verilmemiştir. 1923’de imtiyazın yarısı Banka, yarısı da Chester Kumpanyası’ndadır (BCA 30-10-0-0_6-34-18, 23.12.1923).

42 BOA.MV 212/109, 28.7.1918; BOA.MV 249/133, 7.8.1918; BOA.BEO 4526/339402, 29.7.1918.

IV. Kuruluş/Hisse Satışı

Kanun taslağı Encümen’ce incelenir ve meclislerden geçer.⁴³ Kurucular, Cavit ve Tevfik Beyler, ilk yöneticiler Cavit, Hüseyin Cahit,⁴⁴ Kibarzade Sarim, Mithat Şükrü ve Tevfik beylerle, Sasun ve Abud Efendi’dir.⁴⁵ Başka bir kaynağa göre yönetici olmayan üyeler, Damat Şerif Paşa, Mithat Şükrü, Reşat Hikmet (eski Hariciye Müsteşarı), Celal Muhtar, Sarim Kibar, Subhi Ziya, Rıza Benzen/Benzun’dur.⁴⁶ Padişah ilk iştirakçidir.⁴⁷ Hisse senet bedelinin yarısı peşin ödenecek; kayıt muamelesi 7.1-15.2.1917 arasında sürecek;⁴⁸ hisseler Ziraat Bankası’nca satılacaktır. Ziraat Bankası’nın olmadığı şehirlerde hisse satışı bizzat valiler tarafından yapılır.⁴⁹

Basına göre ilgi beklenenin üzerindedir. İlk aşamada sadece İstanbul’da 150 bin hisse talep edilir. Beklenti, hisselerin tümünün 15.2.1917’den önce satılmasıdır. Ancak vilâyetlerden gelen mektuplara göre, kayıtlarda müşkülât vardır. Müracaatları kabul edecek merci bu-

43 *Efkâr*, 23.1.1917.

44 Başka bir kaynağa göre, Hüseyin Cahit Bey kurucu ve Yönetim Kurulu Başkanı’dır (BOA.İ.DUİT 112/18, 22.2.1917).

45 1332 Nizamnamesi’nde Mahmut Nedim isimli bir üyenin de adı geçer. Mithat Şükrü İtihat ve Terakki Katib-i Umumi, Kapancıardan Kibarzade Sarim (veya Saram), Cavit Bey’in akrabası, Hüseyin Cahit, Cavit’in “refik-i şefiki”, Tevfik ise Cavit’in Şirket-i Hayriye’den iş arkadaşıdır. Aralarında “malî bir müessese için harîç ve dahilin güvenliğini celb edecek [hiçbir] sima” yoktur (Ali Kemal, “Samimi Olmalıyız”, *Sabah*, 22.1.1919). 1918’de Mustafa Şeref ve Cavit Bey Meclis-i Vükelâ’ya geçince, Hüseyin Cahit Başkan olur. Bkz. *Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Meclis İdaresi’nce 15.4.1918 Tarihinde Hissedarlar Heyet-i Umumiyesi’ne Arz Olunan Rapor* (İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1918), 5. Bu bölümde *Arz Olunan Rapor* olarak anılacaktır. 1918’de muhtemelen Mütareke hükümeti, yönetimi ele geçirebilmek için üye sayısını onikiye çıkarır (*Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası 23.6.1919’da İnikad Eden İkinci Sene-yi Maliye Alelade Hissedarlar Heyet-i Umumiyesi Toplantısı, Meclis-i İdare Raporu* (Dersaadet: Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1919), 8. Bu bölümde *Meclis-i İdare Raporu* olarak anılacaktır.

46 *İtilaf Raporu*. Rıza Milli Mahsulat’ta yetkilidir (BCA 230-0-00_148-47-8, Nisan 1918)

47 *Efkâr*, “Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası”, 21.1.1917.

48 *Efkâr*, 20.1.1917.

49 *İtilaf Raporu*.

lunamaz.⁵⁰ “Davet edilen” Büyükçekmece ve Kalikratya (Bahçeşehir) ileri gelenleri “kemal-i şevk”le bir saat içinde otuz hisse satın alır.⁵¹

Talat Paşa’dan vilâyetlere gönderilen şifrede, imtiyazları ve öne-minin yanı sıra, “memlekette sermayedar için bundan müfid [faydalı] müessese kurma ihtimali olmadığı”nın memurlarca ahaliye anlatılması istenir. Hissedar kaydının teşviki suretiyle halkın “muhafaza-ı mena-fine muavenet” (çıkarlarını korunmasına yardım) edilmesi ve sermayenin toplanması, “devletin itibar-ı maliyesi” açısından memurlara düş-en en mühim vazifedir. Zira Banka’nın “teşekkül edememesi devletin siyaset-i maliyesinin iflas[ı] demek olacaktır.” Bu halin devletin malî itibarı ile iç ve dış siyaset üzerinde ne kadar kötü etkileri olacağını açıklamaya gerek yoktur. Talat Paşa valilere seslenerek, kayıt süresinin son on gününde külliyetli miktarda hisse senedi kaydı için bütün “nü-fuz ve selahiyet-i kanunî”lerini kullanmalarını “ehemmiyetle” bildirir. Günlük satış sayılarını da ister.⁵²

Vilâyetlerde böylece sıkı bir kampanya başlatılır: Bir yerel gazete, Hükümet’in, “millî ve her manasıyla Osmanlı olan” Banka’nın kurul-masına kolaylık gösterdiği, gelir temini için de birçok imtiyaz verdi-ğini yazar. “Bu imtiyazlar[ın] hep milletin, memleketin temettüüne, menfaatine” bulunduğu dikkat çeker.⁵³ İstanbul kaynaklı bir haber, hisselerin özellikle küçük sermaye ve tasarruf sahipleri tarafından “adeta hırs-ı can edilir derecede” (can havliyle) alındığından söz eder. Bu hem tasarruf fikrinin her tabakaya yayıldığını hem de Banka’nın tarihte eşi görülmemiş bir “hareket-i vatanperverane”yi tetiklediğini ispatlar. Banka’ya her gün 70-80 bin liralık hisse talebi geldiğinden Şubat sonuna kadar hisse kaydı bitecektir. Haber, okurları biraz “istical”e [hızlı davranmaya] davet eder.⁵⁴

50 *Efkâr*, 14.2.1917.

51 *Efkâr*, 4.2.1917.

52 BOA.DH.ŞFR 73/37, 19.2.1917.

53 *Ankara Vilâyet Gazetesi*, 27.3.1917, 2.

54 Habibullah, “Millî”.

Kampanya, devlet erkânının, genelde valilerin, Halep'te ve Şam'da ise bizzat Cemal Paşa'nın desteğiyle yürür.⁵⁵ Konya Valisi Rıfat Bey hem kayıt sayılarını hem de öngörülerini bildirir.⁵⁶ Valilerin beklentileri fazla ümitvardır. Bunların basitçe birer tahmin değil, valilerin tahhütleri olduğu sezilebilir.⁵⁷ Ankara Vilâyeti'nde 24.11.1916'ya kadar 7,300 hisse satılır. Teşvikin bir kaynağı da Talat Paşa'nın 9.11.1916'da Ankara'yı ziyareti olmalıdır. Şehir merkezinin en zengin bölümü, 1916 Eylülü'nde yanmıştır. Buna rağmen, Vali Reşit Bey Şubat 1917 sonunda 9000 hisseyi bulabileceklerini öngörür.⁵⁸ Mart 1917'de bu hedefin daha da yükseltilmesi istenir.⁵⁹

Ankara'daki hisselerin nasıl satıldığını bir gazete haberinden anlıyoruz: Bir duyuma göre,

“köylüler yarım bedeli olan beş lirayı peşin vererek aldıkları Banka senetlerinin geçici ilmuhaberini... 4 hatta 2,5 liraya kadar satmaya” başlarlar. Gazete buna başta “inanmaz”; çünkü “gerek tekâlif-i harbiye gerek vesait-i nakliye vs. suretiyle Hükümet'in verdiği zehair, eşya, hayvanat” mazbatalarını evinde saklayan köylü, “kendisine her sene bir hayli menfaat tahsis ve temin edecek” hisseleri de itinayla muhafaza edebilir. Ayrıca hisseleri satın alanlar, bu paraya muhtaç, “fakir aksamından” sayılamaz. Gazete ilmuhaberlerin o sırada elden çıkarılmayacağını ve çıkarılmaması gerektiğini yazar.⁶⁰ Dolayısıyla, hissedar kaydında iktanının yanı sıra cebir kullanıldığı da düşünülebilir. Nitekim Ali Kemal Bey, satışın “ekseriye tazyikle”, “tavan ve kerhen” (gönüllü ve gönülsüz) yapıldığını kaydeder.⁶¹

55 BOA.DH.ŞFR 545/93; DH.ŞFR 545/99, 15.12.1916.

56 BOA.DH.ŞFR 532/105, 20.11.1916.

57 BOA.DH.ŞFR 545/99.

58 BOA.DH.ŞFR 546/65, 24.12.1916.

59 BOA.DH.ŞFR 547/20, 3.3.1917.

60 “Banka bu ilmuhabere mukabil isme yazılı hisse senetlerini gönderecek ve diyecek ki: 1. Size hisse senedi gönderdim. Bunu saklayın, her sene başında hisselerinize düşen kâr alın. 2. Hissenizin fiyatı yükselecek. 3. Ölerseniz, hisseler varislerinize kalacak” (*Ankara Vilâyet Gazetesi*, 27.3.1917).

61 *Sabah*, 22.1.1919.

Kampanya sırasında bazı vali ve kaymakamlar “keyfi baskı” uygular.⁶² Yurtdışında da hisse satılır: 1918’de Rusya’da büyükelçi olan Galib Kemalî, Banka’ya “kendi namlarına” yatırmak üzere Moskova’da birçok kişiden para alır.⁶³ Nitekim Banka bilançolarında Kemalî alacaklı görünür.⁶⁴

Kampanyada kafa karıştıran noktalardan biri de “ecnebi” kavramıdır. Millî banka, iktisat fikrini “anasır-ı esasî arasında” geliştireceğine göre, örneğin gayrimüslim vatandaşlar kaydedilecek midir?⁶⁵

Taşradaki satış sayıları,⁶⁶ hisselerin tümünün satılamayacağını kayıtlar başlar başlamaz gösterir. Kayıt süresi dolarken 150 bin hisse satılamamıştır.⁶⁷ Bunun üzerine ikinci bir kanun taslağı hazırlanır: Eksik hisselerin tümünü Hükümet geçici olarak sahiplenecek, 15 Şubat’tan önce talep olursa, bunları sahiplerine satacak, kalanı kalıcı olarak alacaktır. Oysa Cavit Bey iddiaya göre, hükümet katılımının olabildiğince az olmasını istemiştir.⁶⁸

Meclis-i Vükelâ teklifi Meclis-i Mebusan’a götürür.⁶⁹ Hükümet’çe satın alınacak miktar hakkındaki kanun taslağı Ayan Meclisi’nde “müstacilen” müzakere edilir.⁷⁰ Ahmet Rıza Bey, Encümen mazbatasında Hükümet’in Banka’yı “taht-ı himaye ve tekeffülüne” aldığına dair bir ibare olduğunu ileri sürer. Cavit Bey bunun “manevî bir himaye” olduğu cevabını verir. Oysa Banka birçok imtiyaz kazanmış, hatta Düyun-u Umumiye’nin de “gûyâ” izni alınarak bazı gelirlerini sahiplenmiştir. Banka’nın bu tuhaf statüsü başka sorulara da neden olur: Örneğin Banka iflas ederse, zarar nasıl ödenecektir? Cavit Bey, her işte

62 *İtilaf Raporu*.

63 Abdullah B. Taymas, *Rus İhtilâlinde Hatıralar* (İstanbul: Ötüken, 1968), 248.

64 *İtilaf Raporu*.

65 BOA.DH.ŞFR 544/15, 25.1.1917.

66 *Efkâr*, 1.3.1917 ve 4.3.1917.

67 Başka bir kaynağa göre 345 bin hisse satılmadan kalır (Selahittin Özçelik, *Donanma-yi Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti* (Ankara: TTK, 2000), 217).

68 Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt III, Kısım 4, 517.

69 BOA.MV 206/35, 25.2.1917.

70 *Efkâr*, 27.2.1917.

zarar riski olduğunu, ferdiyetçi görüşte olmasına rağmen, Hükümet müdahalesini arzu ettiğini belirtir. Satış müddetinin uzatılmasını Hükümet uygun bulmaz. Kanun iki red oyuyla kabul edilir.⁷¹

Böylece Hazine 50 bin hisseyi bedelinin yarısını nakit vererek kalıcı olarak satın alır. Geçici satın aldığı 100 bin hisseyi sattığı yılın bütçe gelirinde gösterecektir. “Ferdietçi” Cavit Bey, hisselerin Hükümet’te bulunmasını, “Maliye Nezareti’nin Banka üzerinde daima murakebe- de bulunmak maksadıyla” istediklerini beyan eder.⁷²

Hazine’nin “geçici” olarak satın aldığı hisselerin bir kısmı, Donanma Cemiyeti’ne satılır: Maliye ve Harbiye nezaretlerinde 90 bin hisse varken, Cemiyet 55 bin hissenin sahibidir (Çizelge 10).⁷³ Banka’nın 40,000 Osmanlı tebaası ortağı vardır.⁷⁴ Kendi kayıtlarına göre, hisse kayıtları 10.1.1917-28.2.1917 arasında tamamlanmış; 400 bin hissenin tümü satılarak 4 milyon liralık sermayenin yarısı olan 2 milyon lira tahsil edilmiştir.⁷⁵ Başka bir habere göre, Şubat sonuna kadar kaydedildiği iddia edilen hisse sayısı 317,859’dır. Kalan 82,141 hisse bedeli ödenerek Hazine adına alınır. Vilâyetlerden daha sonra gelen verilere ve Banka’nın 16.8.1917 tarihli hesabına göre, bundan 61,522 hissenin Mart’tan önce kayıt ve bedelinin tahsil olunduğu, ancak 20,619 hissenin Hazine hesabına kaldığı anlaşılır.⁷⁶ Banka 1.3.1917 itibariyle kurulmuş sayılır.⁷⁷ *İtilaf Raporu*’na göre, hisselerin çoğu Cemiyet ve Parti kökenli üyelere satılmıştır.

71 MACZ, 27.2.1917 (13.2.1332), 539.

72 “Cavit Bey’in Beyanamesi”, *Efkâr*, 27.2.1917; BOA.BEO 4457/334227, 25.2.1917.

73 Ali Kemal, *Sabah*, 15.1.1919; Özçelik, *Donanma-yı*, 217, 187.

74 *Rapor*, 19.

75 *Arz Olunan Rapor*, 3.

76 “İtibar-ı Millî Bankası Hisse Senedatı”, *İktisadiyyat*, 14.9.1917, 8.

77 “Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Nizamname-i Esasîyesi” (*Düstur*, T2/C9, 42, 1.1.1917); “Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası İmtiyazatı hakkında Kanun” (T2/C9, 184, 21.2.1917).

V. Faaliyet

Banka'nın faaliyetleri, kısmen arşiv belgelerinden, kısmen Mütareke'de Banka'nın İtilaf güçlerince yapılan teftişe, savunma mahiyetinde verdiği faaliyet raporundan bulunabilir.

a. Kurumsal hesaplar: Banka devlet dairelerinin ve Parti çevresindeki cemiyetlerin hesaplarını tutar. Örneğin Emniyet Genel Müdürlüğü ve Men-i İhtikâr Heyeti'nin genel hesabı ile Banka ortaklarından Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'ye bağlı Darüşşafaka'nın ihtiyat akçesi olarak ayırdığı miktar Banka'da saklanır.⁷⁸ Banka, Maliye Nezareti kefaletiyle İaşe-i Umumi'ye sermayesinin dörtte biri tutarında borç verir.⁷⁹

Odesa'dan Ordu adına alınacak buğdayın bedeli, Banka aracılığıyla ödenecektir.⁸⁰ Bu, Askerî Levazım hesaplarının Banka'da tutulduğunu mu gösterir?

Fatih yangınzedelerine ayrılmış tahsisat⁸¹ ve ianeler de önce Banka hesaplarında toplanır, 1919 ortasında Şehremaneti'ne devredilir.⁸²

b. Donanma Cemiyeti: Cemiyet'in yüklü miktardaki hesabı Banka'da saklanır.⁸³ Banka, Donanma Cemiyeti'nin “tersane inşaatı” amacıyla çıkardığı beş milyon liralık piyango tahvilini satın alır, piyasaya sürer ve çekiliş düzenler.⁸⁴ Maliye Nezareti bu işte Banka'ya kefil olur.⁸⁵ Buna rağmen, anlaşılan bu tahviller, tıpkı Banka senetleri gibi rağbet görmez⁸⁶ ve zorla satılmak istenir. Cemiyet müfettişleri Mayıs

78 BOA.DH.EUM.MH 196/140, 12.12.1918; BEO 4665/349817, 23.11.1920; *Sabah*, 18.4.1919.

79 *Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Müdüriyet-i Umumiye'ce Meclis-i İdare'ye Arz Olunan Hususi Rapor* (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1918), 6. Bu bölümde Hususi Rapor olarak anılacaktır.

80 BOA.HR.SYS 2379/6, 5.10.1918; DH.İ.UM 20-19/13-59, 4.10.1918.

81 BOA.BEO 4617/346201, Şubat 1920.

82 BOA.MV 216/40, 18.6.1919.

83 Özçelik, *Donanma-ı*, 200, 203, 217.

84 *Efkâr*, 12.12.1917; BOA.BEO 4460/334493, 22.3.1917; BEO 4513/338407, 26.4.1918.

85 Özçelik, *Donanma-ı*, 188-9.

86 *Rapor*, 5, 19.

1917’de “taşra satışını temin” ile görevlendirilir. İddialara göre, tahvil satışı Cem-i İane Nizamnamesi’nin ikinci faslına (iane toplama amacının belirlenmesi) aykırıdır.⁸⁷ İlgili irade-i seniye tahviller piyasaya sürüldükten sonra, 22.4.1918’te çıkar. Özellikle Cemal Paşa’nın “gayretleri” ile Suriye’de binlerce tahvil satılır. Tersane inşaatı muhtemelen hiç başlamaz; toplanan paranın akibeti belirsizdir.⁸⁸

c. Alman borç tahvilleri: Banka İstanbul’daki “müesseselerden bazılarının” %5 faizli Alman hazine tahvili almasına aracılık eder; kendisi de 500 bin liralık satın alarak⁸⁹ “millî iktisat”a destek olur.

d. Millî şirket ve cemiyetler: Millî Mahsulat, Banka ve İktisat Bankası’yla muamele yapar.⁹⁰ Donanma ve Millî Müdafaa Cemiyeti Banka’nın ortaklarından (Çizelge 10), Donanma Cemiyeti’ne kefil olur,⁹¹ Cemiyet’e 300 bin liralık Alman hazine bonosunu avans verir.⁹² Keza Cemiyet Genel Merkez İdare Heyeti üyesi ve ordu müteahhidi Manizade Hüseyin’e kredi açar.⁹³ Parti’nin yerel örgütüncü kurulan Aydın İncir Müstahsilleri Şirketi’ne borç verir.⁹⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1917’de İzmir’de üç önemli “millî” anonim şirket kurar.⁹⁵ Banka’nın da aynı tarihlerde İzmir’de şube açacağı duyulur.⁹⁶ Şube Haziran 1917’den sonra kurulur. Muhtemelen ortak işlemler yapılacaktır. Erzurum tüccarı da ticarî işlemlerin ko-

87 BOA.DH.İ.UM.EK 34/40. Cem-i iane uygulamaları için bkz. Taylan Esin, *Hilâl’in Karanlık Yüzü* (İstanbul: Libra, 2017).

88 Özçelik, *Donanma-ya*, 219, 188-9.

89 *Rapor*, 5.

90 İlhan ve İlhan, *Ankara*, 525.

91 Özçelik, *Donanma-ya*, 172.

92 *İtilaf Raporu*.

93 BOA.BEO 4711/353317, 8.5.1922. Manizade Hüseyin ve Ortakları’nın karşılığında Banka’ya bir antrepo ipotek ettiği anlaşılıyor (BOA.BEO 4711/353317).

94 Özlem Yıldırım, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifinin Durumu”, *J Modern Turkish History Studies* 2/4: 103-9.

95 İrfan Davut Çam, “Bir Millî İktisat Projesi: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi”, *JASSS* 5/5 (Ekim 2012): 45-56.

96 *İktisadiyyat*, 7.6.1917.

laylaştırılması için bir şube açılmasını ister.⁹⁷ 1918’de siyasî koşullar değişip Banka gelirleri düşünce, İstanbul, İzmir ve Batum’da açılan şubeler kapatılır.⁹⁸

e. Osmanlı borç tahvilleri: 1919’da iç borçlanma kağıtlarının %28’si Banka’nın elindedir. Sadece Banka değil, Ordu ve Donanma Pazarı, Müdafaa-yı Millî Cemiyeti, Adapazarı Fabrikası, vb. imtiyazlı kuruluşlar iç borçlanma tahvillerinin büyük alıcılarındandır.⁹⁹ Millî şirketler aldıkları imtiyazların karşılığını bu girift mekanizma ile öder.

f. Sanayi ve madencilik: Banka, “sanayi mevcudunun teşvik, tevsî ve sanayi-i cedidenin ihdası” için hisselerinin yarısı Osmanlı tebaasına satılacak dört şirket kurmaya karar verir. Fizibilite ve kuruluş için yabancı bankalara başvurulacaktır.¹⁰⁰ Şirketlerden biri İzmir’deki bitümlü arduvaz madenini işletecektir. Bu şirketler 1919 ortasında henüz kurulmamıştır.¹⁰¹

Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin onayı alınarak, 5.8.1917 tarihli iradeyle Ergani bakır maden imtiyazı Banka’ya verilir.¹⁰² 1919’daki İdare Meclisi kararuna göre Banka’nın katılımıyla müstakbel barış anlaşmasından sonra, madencilik alanında bir Osmanlı anonim şirketi kurulacak ve “memleketimizde faaliyete girecek ecnebi sermayelerinin” katılımıyla işletmeye başlayacaktır.¹⁰³ Bu şirket kurulmuş olmalıdır: Şirket Müdürü Banka yöneticilerinden Mustafa Şerif Bey’dir. Madenleri işletecek “malî gücü olmayan” Banka, imtiyazın yarısını Chester Kumpanyası’na satar.¹⁰⁴

97 BOADH.İUM 20-17/12-4, Eylül 1918.

98 BOA.DH.ŞFR 94/280, 27.12.1918; *Meclis-i İdare Raporu*, 5.

99 François Georgeon, “Harp Maliyesi ve Millî İktisat”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi* (İstanbul: YKY, 2016) içinde 174-5; *Meclis-i İdare Raporu*, 6.

100 Maden ve Sanayi-i Madeniye Osmanlı Anonim Şirketi, Teşebbüsât-ı Nafia ve İnşaat Şirketi, İktisadî Demiryolları Şirket-i Milliyesi ve Şark Debbağhaneleri (*Arz Olunan Rapor*, 3-4). Zirai makine ve araç imal, gemi ve vapur tamiri alanlarında kurulması düşünülen ilk şirket 1919’da henüz faaliyete geçmemiştir (*İtilaf Raporu*).

101 *İtilaf Raporu*.

102 *Arz Olunan Rapor*, 4.

103 *Meclis-i İdare Raporu*, 5-6.

104 Yılmaz, “Osmanlı”, 119; BCA 30-10-0-0_6-34-18, 23.12.1923.

g. Sigorta: 1914'te Hükümet'in yabancı anonim ve özellikle sigorta şirketlerine getirdiği ilave yükümlülükler nedeniyle şirketler piyasayı terk edince, birçok Osmanlı şirketi kurulur. Bunlardan biri, Banka'nın 16.1.1918'de 440 bin lira sermaye ile kurduğu Osmanlı Millî Umum Sigorta Şirketi'dir.¹⁰⁵

h. Hayır: Fatih yangınzedelerine bir milyon lira yardım eder.¹⁰⁶ On beş Osmanlı öğrencisini Avrupa'ya gönderir.¹⁰⁷ Banka, İtilaf güçlerine hitaben yazdığı savunmalarında girişimlerini birer “sosyal sorumluluk projesi” olarak sunar. Örneğin piyasa fiyatı 200 kuruş/kg. olan şekeri İstanbul'da 25 kuruşa satar; İaşe Heyeti'ne Maliye Nezareti'nin garantisine karşılık bir milyon lira kredi açar.¹⁰⁸

i. Altyapı: Adana sulaması, demiryolları vs. gibi nafia işleriyle uğraşacak şirket 1919'da henüz faal değildir. Aynı şekilde, Baron Groedel ile Eski Paris Elçisi'nin (Salih Münir Paşa?) oğlu Cemal Münir Bey'in ortak girişimi İktisadî Millî Demiryolu Şirketi de kurulmamıştır. Bir Avusturyalı mühendise İnebolu ile Kastamonu arasında dar hatlı bir demiryolu fizibilitesi yaptırılır.¹⁰⁹ Muhtemel amaç, Bölüm A1'de görüldüğü üzere, Kastamonu kerestesini Karadeniz'e indirmektir. Ocak 1918'de Cavit Bey, Almanlara Banka'nın kömür ve petrol gibi altyapı projelerini finanse etmek için kurulmadığı güvencesini verir ve Deutsche Bank ile iş birliği olasılığından söz eder.¹¹⁰

j. Ticaret

Çorap: Banka “halka ucuz çorap tedariki” için Men-i İhtikâr Heyeti İkinci Başkanı Cahit Bey'in kurduğu bağlantıyla, Heyet adına Almanya'ya çorap sipariş eder. Gelen malların ilk partisi fatura fiyatının

105 BOA.BEO 4501/337519, 26.1.1918; *Hususi Rapor*, 5; *Arz Olunan Rapor*, 4; Yılmaz, “Osmanlı”, 127.

106 Özçelik, *Donanma-ya*, 200.

107 *Arz Olunan Rapor*, 4.

108 *İtilaf Raporu*.

109 *İtilaf Raporu*.

110 Trumpener, *Germany*, 341.

%40-45 üstüne satılmak üzere Orozdibak (İsveç kökenli bir zincir) ticarethanesine verilir.¹¹¹

Banka'nın savunmasına göre, yüksek kâr oranı, nakliye ve diğer masrafları kapatmak ve ticarethaneye satışı üzerinden %20 komisyon sağlamak içindir. İtilâf komiserlerinin “muvafakatı” ile Banka ikinci parti malı Orozdibak'tan geri alarak fatura fiyatından başkasına satar.¹¹² Mütareke'de malın faturasız alındığı ve sefaret sandıkları içinde nakledildiği haberi çıkar.¹¹³

Kereste: Banka, Fatih yangın yerinde baraka inşası için Budapeşte'ye kereste sipariş etmişse de Mütareke nedeniyle ithalatın yarısı iptal edilir.¹¹⁴

İpek: Banka İdare'ye (Hicaz ve Askerî Demiryolları), İsmail Hakkı Paşa'nın talebiyle ipek alması için 9.5.1917'de üç aylığına faizsiz 200 bin lira avans verir, kârdan %25 pay alacaktır. 200 bin lira Ağustos 1917'de bir mektupla Banka'ya iade edilir; kâr payı olarak da 49 top ipek teslim edilir. Banka malı kilosu 520 kuruştan Kibar Ali Kardeşler Şirketi yöneticilerinden Sarım Bey'e satar ve 25 bin lira kazanır.¹¹⁵ Banka, İdare'ye faizsiz avans verildiği iddiasını yalanlar.¹¹⁶ *İtilaf Raporu* ise, İdare'ye (veya İsmail Hakkı'ya) verilen diğer avansların da amaç dışı kullanıldığını iddia eder.

Banka'ya gönderdiği 5.3.1919 tarihli bir mektupta İdare, 344 kuruş/kg. fiyatla satın alınan malın toplam miktarının 58 ton olduğunu, 520 kuruştan satıldığını ve toplam 102 bin lira kazanç olduğunu yazar. *İtilaf Raporu*'na göre bu tuhaf iş kendi içinde ayrı bir tahkikatı gerektirir.

İplik: 1917'de iki kez iplik ithal eder.¹¹⁷ 1917 ortasında İdare iplik ticareti için Banka'dan kredi alır. Banka işleminden kâr olarak elde ettiği

111 Orozdibak için bkz. Yavuz Köse, *Dersaadet'te Tüketim, 1855-1923* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2016).

112 *Rapor*, 18.

113 Efkâr, 5.11.1918.

114 BOA.BEO 4521/339004, 21.6.1918; *Rapor*, 17.

115 *İtilaf Raporu*.

116 *Rapor*, 13-17.

117 *Rapor*, 6.

ipliği, *Rapor'a* göre, Banka Yönetim Meclisi'nden Sarım Bey'in ortağı Kibar Ali ve mahdumlarına “piyasa fiyatından” satar. Selanikli Kibar Ali Bey mümtaz bir şahsiyettir: İmtiyaz sahibi olmamasına rağmen, 1911'den itibaren Donanma Cemiyeti markasıyla sigara kâğıdı yapar ve satar.¹¹⁸

Daha geç bir tarihte, İdare Bursa'dan iplik almak için Banka'dan aldığı avansı, başka bir amaçla üç ay kullanır ve iade eder.¹¹⁹

Kahve: Ağustos 1917'de Banka İdare ile ortak Türkiye'de “ucuza satmak” amacıyla Amsterdam'daki Lippman Rosenthal'dan 600 ton kahve satın alır. Para ödendikten sonra Hollanda Hükümeti mala el koyar, daha düşük bir fiyattan Banka'ya geri ödeme yapmayı teklif eder; ihtilâf çıkar.¹²⁰

Kibrit: Kibrit, Savaş'tan sonra, gayrimüslim tüccara yurtdışı yasağı olduğu için, ithali zorlaşan ürünlerdendir. İsimler üzerinden tahmin yürütülürse, kibrit toptancılarının tümü gayrimüslimdir.¹²¹ Banka, İdare ile ortak veya onun adına,¹²² Viyana, Stockholm ve Rusçuk'tan satın aldığı kibritleri %70 fazlasıyla İdare'ye devreder; bunlar Banka'nın iddiasına göre İstanbul piyasa fiyatının %20-35 altında satılır, kâr paylaşılır.¹²³ *İtilaf Raporu'na* göre, Banka Avusturya'dan aldığı on bin kutu kibriti İaşe Müdüriyeti'ne %76 kârla satar, kârın yarısını da İdare'ye verir. İkinci işte, Banka İsveç'ten Berlin Ataşemiliteri'nin aracılığıyla 27,000 kutu kibrit alır. Bunların ancak bir kısmı İstanbul'a getirilir.

Bölüm B4'te görüleceği üzere, İstanbul'daki mevcut kibrit stokuna Men-i İhtikâr Heyeti beyanname, narh vesika ve yafta usulüyle 1917

¹¹⁸ *Rapor*, 12-3; BOA.DH.HMŞ 22/14, 1.7.1911; BEO 3902/292584, 4.6.1911; Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi 104/203. İstanbul sigara kâğıdı tacirleri, taşradaki satışları “mahallî hükümet memurları” tarafından engellendikleri için zarar ettiklerini savunur; Cemiyet markasının kaldırılmasını ya da kendilerine de kullanım hakkı verilmesini ister (DH.İD 200/7, 23.5.1912). Ayrıca bkz. Baer, *Dönme*, 191.

¹¹⁹ *Rapor*, 16-17.

¹²⁰ *Hususî Rapor*, 4; *Rapor*, 16; BOA.BEO 4534/340019, 9.9.1918.

¹²¹ *Annuaire Oriental* (İstanbul: The Annuaire Oriental Ltd., 1913), 791.

¹²² BOA.HR.ŞFR.04 914/132, 26.10.1917.

¹²³ Ermeni Eytamına Muavenet Komisyonu'na kârsız 300 sandık satar (*Rapor*, 15-16).

Haziranından itibaren el koymaya çalışır.¹²⁴ Anlaşılan Banka, İdare ile ortak olarak sadece İstanbul değil Anadolu kibritle piyasasını ele geçirir. Nitekim Samsun'da kibritle İdare dağıtır.¹²⁵

Şeker: Banka-İdare ortaklığı ile Avusturya'dan Schenker aracılığıyla (bugünkü DB Schenker olmalı) getirilen şeker, Tuna-Rusçuk-Karadeniz kanalıyla, muhtemelen Karadeniz geçişinde Seyr-i Sefain gemilerinden yararlanarak sevk edilir.¹²⁶ İsmail Hakkı Paşa'nın başında olduğu Seyr-i Sefain, bir kaynağa göre, savaş sırasında "bir denizcilik işletmesi değil de Askerî Levazım'ın bir kolu gibi çalışıyordu", alımları müzayedeye tabi değildi.¹²⁷ Mütareke'den sonra, Banka'nın, İdare ile ortak geniş stokları (1,780 ton) bulunur.¹²⁸

Banka ile İdare'nin şeker işindeki ortaklık esası nedir? *İtilaf Raporu*'na göre birinci şeker "iş" (200 vagon = 2000 ton) doğrudan Banka tarafından yapıldığı halde, kârın %50'si, Avusturya Hükümeti'nden ihraç vesikası alan ve vagon izni çıkaran İdare'ye bırakılır. Banka 12,5 kuruş/kg'dan aldığı şekeri Hükümet'e yaklaşık 30 kuruştan satar. Savunmasında işe Banka'nın talip olmadığı, bilakis kendisine teklif edildiği, şekerin İstanbul'da piyasa fiyatından (200 kuruş/kg.) düşük satılmasının Banka'nın iyi niyetini ve ticarî olmayan bakış açısını ispatladığı, ihtikârın önüne geçmek isteyen Banka'nın "kârın ancak %50'sini almağa muvafakat etmiş olmasından dolayı" suçlanamayacağını iddia eder.

İkinci şeker işi daha dolambaçlıdır: Banka Viyana'dan 12,3 kuruş/kg. fiyatla 2000 ton şeker alır. İsmail Hakkı Paşa, Harbiye Müsteşarı sıfatıyla kilosu 37,5 kuruştan malın çoğuna talip olur. "Proje" İsmail Hakkı Paşa'nın (müşavirlikten?) azli nedeniyle gerçekleşmez ve işlem 1918'e ertelenir. 200 vagonluk partiden 113 vagonu 1918'de İstanbul'a gelir¹²⁹ ve Hükümet'in rızasıyla 50 kuruş/kg'a satılır. Bu stoktan 574

¹²⁴ *Efkâr*, 29.5., 3.6., 13.6., 17.7., 30.7., 3.8.1917.

¹²⁵ BOA.DH.HMŞ 4-2/9-10, 4.2.1918.

¹²⁶ 1500 tonluk parti için bkz. BOA.HR.ŞFR.04 38/3, Aralık 1917.

¹²⁷ Eser Tutel, *Seyr-i Sefain: Öncesi ve Sonrası* (İstanbul: İletişim, 1997), 137.

¹²⁸ BOA.MV 213/78, 24.12.1918.

¹²⁹ Rusçuk'a gelen mal eksiktir (BOA.HR.ŞFR.04 38/3, 5.1.1918).

tonu 5.3.1919'da tüccarlar aracılığıyla taşraya gönderilir, 261 tonu İaşe Nezareti'ne verilir. Kârın yarısı İdare'ye aktarılır. Bu işten Kantariye Şirketi de 500 bin lira komisyon alır. Satıcıya ödemeyi Viyana ataşemiliteri Fevzi Bey yapar.¹³⁰ Bu ithalat, menşe ülke konusundaki tutarsızlık dikkate alınmazsa, muhtemelen Bölüm A4/II'de söz edilen partidir.

Savunmasına göre ise, Banka, malın bir kısmını 16.6.1917'deki anlaşmayla İdare'ye satar. Kalan kısmını 35 kuruştan İstanbul'da satmak üzere kendine ayırır. İdare anlaşmadan sonra şeker bedelinin tamamen Banka'ca ödenmesini teklif eder ve 300 vagonluk başka bir partinin alımı için avans ister. Bu talepler Banka tarafından kabul edilmeyince anlaşma feshedilir. Bu kez Banka İaşe Komisyonu'na başvurarak Viyana'daki 300 vagon şekerin İstanbul'a getirilmesini ister. Heyet 55 kuruş/kilo fiyatla şekerin getirilmesine izin verir. Ancak Banka şekerin üçte birini 50 kuruştan İaşe Nezareti'ne satar. 200 vagonluk ilk parti ile 300 vagonluk ikinci partinin kalanı hakkında Banka savunmasında bilgi yoktur.¹³¹ İşlemlerin karmaşıklığı dikkat çekicidir.

Aralık 1918'de Banka'nın depolarında 1870 ton şeker vardır.¹³²

Tütün. Ocak 1917'de Banka Maliye Bakanlığı'nın müzayedesinden 633 ton tütün satın alır ve ardından Reji'ye satar.¹³³ Banka kayıtlarında, alım ve satım iki ayrı işlem gibi görünür; fakat üç taraf arasında varılan tek bir anlaşmayla yapılmış olması muhtemeldir. *İtilaf Raporu*'na göre Reji'nin müzayedededen haberdar olmaması/katılmaması tuhaftır. *Rapor* muvazaayı ima etmezle kalmaz, Reji'nin kendisine başka bir parti mal vaadedildiği için müzayedeye girmediğini iddia eder. Vaadedilen mal, tehcir edilen Tokat, Erbaa ve Niksar Ermenilerine ait, Mayıs 1917'de satışa çıkarılacak emval-i metruke tütündür.

633 tonluk parti ise, *İtilaf Raporu*'na göre, yine tehcir edilen Sam-sun, Bafra, Çarşamba, Terme ve Ünye Ermenilerine aittir. Emval-i

¹³⁰ *İtilaf Raporu*.

¹³¹ *Rapor*, 10-12.

¹³² BOA.BEO 4548/341047, 22.12.1918.

¹³³ Banka'nın hissedar ve "paydaş"ları arasında Kibarzadeler gibi Karakaşiler dikkat çeker (bkz. Çizelge 10). Ardyöresi tütün tanımına, merkezi ise tütün ticaretine dayalı Selanik'ten gelen göçmenlerin yönetiminde ağırlıkta olduğu Banka'nın tütünle uğraşması tesadüf olmasa gerek.

Metruke Komisyonu üzerinden Maliye Nezareti'ne geçer. Komisyon'un resmî görevi, tütünü en yüksek fiyata satmak ve elde edilen geliri, sahiplerinin yasal temsilcilerine aktarmaktır. Ancak işin aslı farklıdır.

Samsun'daki tütünlerin müzayedesini Nezaret tarafından İstanbul'da düzenlenir. Katılımcılar Banka ile Debreli Fuat Bey, ihaleyi yönetense Hazine Genel Müdürü Lütfi Bey'dir. Fuat Bey 16 kuruş/kilo fiyat verince, ihale 20 kuruş/kilo ile Banka'ya kalır. Rayiç o dönemde 30-40 kuruştur (bkz. Bölüm A5).

Sözleşme Maliye Nazırı Cavit Bey ve Victor Weill arasında imzalanır. Malın miktar ve fiyatında bir karışıklık vardır: 633 tonun "kayıtlı" 497 tonu için Banka 100 bin lira öder ve Nisan 1917'de Reji'ye 331 bin liraya satar. Böylece satıştan %225 kâr eder. Kârın yarısı bilinmeyen nedenlerle İdare'ye, beş bin lirası da komisyon olarak Fuat Bey'e verilir.¹³⁴

Banka, savunmasında, İdare'ye yapılan ödemenin nakliye için, Debreli Fuat ve Manizade Ticarethanesi'ne¹³⁵ yapılan ödemenin ise ihaleden "çok sonra" İdare'nin de muvafakatiyle, tütünlerin Reji İdaresi'ne pazarlanma hizmetine karşılık verildiğini iddia eder. Muhtemelen ihaleyi meşru göstermenin karşılığıdır.

İkinci ortaklaşa işte, İzmir, Bursa ve Marmara'da ortaklaşa tütün almak için, Banka yine İdare'ye Temmuz-Eylül 1917'de toplam 400 bin lira avans verirse de alım yapılamadığından İdare, bu meblağı %9 faiziyle birlikte Banka'ya iade eder.¹³⁶

Diğer Emtia: Banka, İdare ile ortaklaşa 1917'de yün alır.¹³⁷ Batum'un işgalinden sonra İsmail Hakkı Paşa, Weil ile birlikte şehri ziyaret eder. Paşa Weil'den, Batum Demiryolu Müdürü Refik Bey'e Banka

134 *İtilaf Raporu*.

135 Debreli Mehmet Fuat ve Manizade başka işlerde de ortaktır (bkz. Bölüm C2).

136 *Rapor*, 13-17.

137 *Hususî Rapor*, 5.

adına “bazı emtia” alımı için 250 bin lira avans vermesini ister.¹³⁸ Mütareke’de Banka’nın depolarında kumaş stokları bulunur.¹³⁹

VI. Mütareke

Banka bu dönemde üç ayrı yönden baskı görür: İlki Mütareke baskısıdır. İsmi saklı bir “hissedar”dan *Hadisat*’a gelen mektuba göre, *Âtiyazarı* Celal Nuri Banka’nın durumunun “calib-i endişe” olduğunu yazarken, Ali Kemal Banka’yı “ihtikâr-ı malî ocağı” olarak tanımlar. Banka’dan bu iddialara yalanlama gelmeyince, hissedarlar endişelenir. Daha önce Osmanlı Bankası’nın “dedikodulara cevap olmak üzere” aylık bilançolarını yayınlaması emsal gösterilir. Hissedara göre, yönetim sessiz kalmayı sürdürürse, hisseler dört liranın da altına düşecektir.¹⁴⁰ Banka hisseleri borsada 1918’in sonunda 3,25-4,80 lira arasında işlem görür.¹⁴¹

Ali Kemal Bey, Banka’nın faaliyetleri ve yöneticilerini Ocak 1919’da gündeme taşır. İddiasına göre, yöneticilere “ceffekalem” (bir çırpıda) %15 hissenin yanı sıra, “sadrızamları gölgede bırakan maaşlar” verilir. Banka %100’den fazla kâr bırakan “ihtikâr işleri”yle uğraşır, kazanır, fakat hissedarlarına 1918’de %10 temettü verir.¹⁴² Hisse fiyatları bu nedenle düşer. Borsada kâğıtlar;

“iki seneden beri bir bazen birkaç misli fırladığı halde, zavallı Banka hissedarları hala beş liraya zor müşteri buluyor. Hâlbuki hissedarlar beş lirayı verdikleri zaman bir altın iki kâğıt [lira] bile emniyetti. Şimdi beş kâğıda yaklaştı.”¹⁴³

¹³⁸ *Rapor*, 18; *İtilaf Raporu*.

¹³⁹ Ali Kemal, “Samimi Olmalıyız”, *Sabah*, 22.1.1919.

¹⁴⁰ *Hadisat*, 4.12.1918; Cavit Bey, *Felâket*, 78. Banka 1918 bilançosunu yayınlamaz (*Rapor*, 5).

¹⁴¹ “Borsa Ahvalı”, *Yeni Gazete*, 11.12.1918.

¹⁴² *İktisadiyyat*, 14.9.1917. 1917 için %5,5 faiz; 1918 için %8 temettü (*Meclis-i İdare Raporu*, 8), 1919 için %3 temettü dağıtılır. Nizamname’nin 108. maddesi kâr dağıtımına ilişkindir.

¹⁴³ Ali Kemal, “Samimi Olmalıyız”, *Sabah*, 22.1.1919.

Banka'nın karşılaştığı ikinci zorluk, hükümetlerin savaş dönemi uygulamalarını gözden geçirme isteğidir: “Fıratı”lerden örneğin Cemal Paşa'nın Banka'daki 50 bin liralık hesabının ailesi tarafından Mütareke'yle eşzamanlı kapatılması,¹⁴⁴ hükümeti hem firarîlerin mal varlığına hem de Banka'ya karşı teyakkuza geçirmiş olmalıdır.

Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden havale edilen 28.6.1919 tarihli tezkereyi değerlendiren Şura-yı Devlet, aldığı kararda, Maden Nizamnamesi'nin 45. maddesinde madenlerin Maden İdaresi'nden ilân usulüyle müzayede ve ihale olunacağını belirtildiğini vurgular. İstisna uygulamaya yetkisi olsa da Hükümet'in “nizamnamenin tayin ettiği şekil haricinde bir şekle selahiyattar olmaması icab eder” hükmüyle Banka'ya verilen Ergani imtiyazının feshine hükmedilir.¹⁴⁵ Bu müdahale, belki de Hükümet veya Banka'ya baskı yapan üçüncü taraf olan İtilaf devletlerinin zorlamasıyla olmuştur.

İngiliz Komiserliği, İstanbul'daki Alman ve Avusturya bankalarına 28.11.1918'e kadar şehri terk etmeleri için mühlet verir.¹⁴⁶ 1919'da Alman ve Avusturya banka şubelerine “inceleme” amacıyla el koyar ve kasalarını mühürler.¹⁴⁷ El konanlar arasında Banka'nın İstanbul Şubesi de vardır.¹⁴⁸ İddiaya göre, yüksek tutarlı bir çekin hamili, Fransız Kontrol Dairesi tarafından gümrükte yakalanınca Mart ayında Deutsche Orient, Wiener Bank ve savaş sırasında kurulan Union Bank'a İtilaf güçlerince el konur.¹⁴⁹ *İtilaf Raporu*'nun 14.4.1919 tarihli ön yazısında, Banka yönetiminin “ciddi suistimal”e yol açtığı bildirilir; bu nedenle gereken yasal önlemler alınarak ve zanlılar hakkında dava açılarak Banka'nın tasfiyesi istenir.

Tasfiye isteği sadece suistimal iddiasından kaynaklanmaz: Gerek Hükümet gerekse İtilaf devletlerince arzu edilmeyen “muamelat-ı ihtikâriye”ye teşebbüsünün yanı sıra, Amiral Calthrope, Banka'nın mü-

¹⁴⁴ Kocaoğlu, *Mütarekede*, 200.

¹⁴⁵ BOA.BEO 4596/344676, 16.8.1919.

¹⁴⁶ Söz, 18.11.1918.

¹⁴⁷ *Sabah*, 26 ve 27.1.1919.

¹⁴⁸ *Sabah*, 12.2.1919.

¹⁴⁹ *Sabah*, 1.3.1919.

him köprülere sabotaj düzenlemek için Anadolu'ya para gönderdiği için kapatılacağını 4.2.1919 tarihli bir nota ile bildirir.¹⁵⁰ Banka'dan İzmir'e gönderilen para ile "İttihatçıların İzmir'de bir ihtilal hazırlayacakları" iddia edilir ve Banka'nın benzer "birtakım siyasî emellere hizmet ve aracılık ettiği" anlaşılmış olduğundan hemen tasfiyesi teklif edilir.¹⁵¹ İşgal komiserliklerini şüphelendirmeye yetecek ipucu vardır: Banka, Müdafaa-yı Milliye ve Donanma cemiyetleri, Darülfunun fakülteleri, Teceddüd ve Hürriyetperver Avam fırkalarından oluşan, İttihat Terakki kadrolarına dayalı Millî Kongre'ye¹⁵² 1919'da bir milyon lira verir.¹⁵³

Banka muamelesinin teftişi sırasında görülen "bazı suistimalat"ı gerekçe göstererek İtilaf Fevkâlade Komiserleri, sorumlular aleyhine "gerekirse adli takibat" açılması ve Banka'nın kapatılması için Hükümet'e bir takrir verir. Teftiş bulguları bu takrire ekli raporda sunulur. Komiserliğin ikinci isteği, kanunla verilmiş muafiyetlerin kaldırılmasıdır.¹⁵⁴ Cavit Bey'e göre suistimaller, Banka'nın 1918 gelirinden 400 bin lirayı hissedarlarından saklaması, Nizamnamesi'ne aykırı olarak ticaret yapması ve "diğer bazı" iddialardan oluşur. Bunlar aslî nedenler değil, gerekçelerdir: Yine Cavit Bey'e göre, İtilaf bankalarının hedefi, Banka'yı zora düşürmek, tasfiye etmek ve satın almaktır. Nitekim İngiliz kontrolörün emriyle 6.3.1919'dan itibaren Banka'ya yeni hesap kabul edilmez.¹⁵⁵

Nisan-Haziran ayları arasında komiserlikle Maliye Nezareti ve Sadaret arasında bir dizi yazışma olur. Maliye Nezareti, *İtilaf Raporu*'ndaki bulguların Banka Yönetim Kurulu hakkında yasal işlem ya-

150 Cavit Bey, *Felâket*, 139. Aynı kaynağa göre, İngilizlerin 29.1.1919'da el koydukları Banka 4.2.1919'da olağan çalışmasına döner (*Felâket*, 97, 125).

151 Galib Kemalî Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler* (İstanbul: Kanaat, 1939), 38.

152 Niyazi Ahmet Banoğlu, "Millî Kongre ve Faaliyetleri", *ATAM*, 3/7 (Kasım 1986). Programı için bkz. Kocaoğlu, *Mütareke'de*, 135.

153 Bankanın hesabından altı milyon lira gibi büyük bir meblağ çekilir (Özçelik, *Donanma-yı*, 202).

154 Cavit Bey, *Felâket*, 133, 191; BOA.BEO 4590/344228, Maliye'den Sadaret'e, 10.9.1919.

155 Cavit Bey, *Felâket*, 144-145, 181.

pılmasını gerektirebileceği fakat Banka'nın kapatılma ve tasfiyesi için yeterli bir sebep oluşturmayaacağı görüşünde direnir. Nezaret, kendi teftiş heyetini görevlendirmeyi ve teftiş sonuçlarına göre, Banka Nizamnamesi'ni gerekirse değiştirmeyi önerir.

Bu sırada Banka tarafından rapora karşı bir savunma ve Babıali Hukuk Müşavirliği tarafından bir “öneri paketi” hazırlanır. Önerilenler, hisselerin hamiline ait olması, Yönetim Kurulu'nun seçim şeklinin değişmesi, İdare Meclisi'nde Hazine tarafından daimi bir üye bulundurulması ve temettü dağıtımının değişmesidir. Hukuk Müşavirliği, Hükümet'in Banka üzerinde baskı kurarak önerileri kabul ettirmesini, böylece İtilaf güçlerine bazı ödünler verilerek Banka'nın kurtarılmasını önerir. Hatta bu değişiklikleri Hükümet'in değil de bizatihi Banka'nın önermesi, komiserleri “hoşnut” edecektir.¹⁵⁶ Nitekim 30.5.1919'de Maliye Nezareti Banka Nizamnamesi'nde bazı değişiklikler ister: Hisseler hamiline ait olmalı, son zamanlardaki “dedikodu”ları engellemek için, temettü Banka ve hissedarlar arasında adil dağıtılmalıdır.¹⁵⁷

1919 zarfında komiserliklerle, Hükümet ve Banka arasında bir pazarlık yapılmış olmalıdır. Komiserlikler, 14.4., 7.5. ve 5.6.1919 tarihli notalarıyla, Banka'nın hesaplarının tasfiyesi hakkındaki taleplerinden, “Babıali'nin talep ve teşebbüsü üzerine” ve ancak Banka'nın imtiyazlarının feshi şartıyla vazgeçeceklerini bildirir. Bu şart, “serbest rekabetin ihlali” ile “damga resmi” muafiyetinin “Hükümet'ce Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne verilmiş taahhüde aykırı” olmasına dayandırılır. İstanbul hükümetleri anlaşılan Banka'yı kapanmaktan kurtarmak ister.

Banka, barış anlaşması yapıncaya kadar imtiyazlarından vazgeçtiğini 31.1.1920'de bildirir.¹⁵⁸ Aynı yıl, Banka Nizamnamesi'nin bazı maddelerinin değiştirilmesine girişilir.¹⁵⁹ Millî şirketlerle beraber Banka için de yeni bir nizamname hazırlanır, ancak yürürlüğe girmesi ge-

156 BOA.BEO 4588/344077, Babıali Hukuk Müşavirliği'nin 28.6.1919 tarihli mütalaa-
namesi ve Hariciye'den Sadaret'e gelen yazı, 20.7.1919.

157 Cavit Bey, *Felâket*, 197.

158 BOA.BEO 4614/346012.

159 Nizamname'nin 49, 56 ve 68. maddesi düzeltilir ve eski İdare Meclisi üyelerinin tekrar seçilmesi engellenir (BOA.BEO 4638/347804, 22.6.1920).

cikir.¹⁶⁰ Ankara Hükümeti Zafer'den sonra ağırlığını koyar ve Banka'ya İtilaf güçleri tarafından konmuş "murakebe"ye ve Banka üzerindeki "müdahale"ye son verilmesini talep eder.¹⁶¹

VII. Çıkarımlar

1. Banka'nın statüsü, Ayan Meclisi'nde dile getirildiği gibi, kuruluş aşamasında belirsizdir. Adapazarı Fabrikası'nın bir kısmının müteşebbislere, büyük hissesinin ise Harbiye Nezareti'ne ait olması, İdare'nin hem "mülhak" bütçeli olması hem de genel bütçeden pay alması gibi, Banka da istediği zaman hususî şirket, gerektiğinde de devlet kurumdur.

Bu çifte statü sayesinde, kuruluş aşamasında merkezî hükümet ve valilerden yardım görür, ithalat ve ödeme işlemlerinde ataşemiliter ve hükümet memurları kullanılır. Banka birçok vergiden muaftır. Hükümet'in sağladığı ithalat imtiyazları ve Men-i İhtikâr Heyeti'nin İstanbul piyasasına yaptığı müdahaleler sonrasında daralan ürünlerin (şeker, kibrit vs.) ithalinden, ipek ihracatı ve emval-i metruke tütünün Reji'ye satışından önemli paralar kazanır.

İttihat ve Terakki hükümetten çekildikten sonra Banka'nın kârı hızla düşer: Kendi bilançolarına göre, 1917 dokuz aylık kârı 316 bin,¹⁶² 1918 kârı 242,639,¹⁶³ 1919 kârı ise 62,995 liradır.¹⁶⁴ Millî iktisat, Banka örneğinde de istisna hali, imtiyaz veya tekelleşmeye dayanır.

2. Banka İdare, Parti ve Cemiyet çevresine büyük kaynak aktarır. 1917 kârının %45'i İdare'ye, %2'si Yönetim Kurulu üyelerine ödenir, %37'si ihtiyat payı olarak ve %15'i (200 bin lira) hisse temettüsü olarak ayrılır. Ne Banka ne de İdare bilançosunda yer aldığı için İdare'ye bu

¹⁶⁰ BOA.A.DVN.MKL 70/60, 9.7.1922.

¹⁶¹ BOA.HR.İM 62/39, 23.11.1922.

¹⁶² *Arz Olunan Rapor*, 6.

¹⁶³ *Meclis-i İdare Raporu*, 7.

¹⁶⁴ *Osmanlı İtibarı Millî Bankası 23.6.1920'de İnikad Eden Üçüncü Sene-i Maliye Alelade Hissedarlar Heyet-i Umumiyesi Meclis-i İdare Raporu* (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1920), 6.

yüklü miktarın neden ödendiği açık değildir.¹⁶⁵ *İtilaf Raporu*'na göre, tüm ticarî işlemleri gibi Banka'nın İdare ile ortaklık esası da bir sırdır. Açık olan, Banka'nın İdare sayesinde taşımacılık yapabildiğidir.

Banka, savunmasında *İtilaf Raporu*'ndaki yoruma karşı çıkar. Banka'nın yaptığı, İdare'ye avans vermekten ibarettir. Banka'nın sermayesini “en nafî şerait dahilinde nemalandırmak, aynı zamanda, şeker, kahve, kibrit gibi kıtlaşan bazı maddeleri dışardan ithalini temin ile pahalılığın önüne geçmek” dışında hiçbir maksadı yoktur. Ortaklık kurulan İdare'ye işin sonunda kâr payı verildiği doğru değildir. Ayrıca Banka İdare'yi değil, İdare Banka'yı ortaklığı kabul etmiştir.¹⁶⁶

Öte yandan, Banka'nın *İtilaf Raporu*'nda açıklanan bilançosu, içinde bulunduğu ilişkiler ağını gösterir. *İtilaf Raporu*, İsmail Hakkı Paşa, Baron Hermann von Groedel ve Teshilat Şirketi'ne¹⁶⁷ bilinmeyen nedenlerle verilen avanslara özellikle dikkat çeker. Banka'nın 1918'de verdiği 500 bin liradan fazla avanstan yararlananlar arasında birçok Parti mensubu, dört millî şirket ve Baron Groedel de bulunur (Çizelge 11). Banka Parti/Cemiyet'in kasasıdır.

3. Banka gibi, çalışanları da ayrıcalıklıdır: *İtilaf Raporu*'na göre, ikinci şeker işinin bakiyesi olan 60 ton şeker 25 kuruş fiyatla Banka çalışanlarına satılır.

4. Banka'nın kuruluş sermayesi, Hazine'nin katkısı hariç, vilâyetlerden toplanır. Banka hisselerinin yarıdan fazlası küçük hissedarlara aittir (Çizelge 10). “Dağdağalı” bir dönemde vatandaşların Banka hisselerine nasıl kaynak ayırdığı açık değildir. Talat Paşa'nın kullandığı ifadeler akla emval-i metrukeyi getirir. Savaş boyunca kurulan anonim şirket sayısına bakılırsa, fiyat artış oranları ve gözlemcilerin izlenimlerine göre savaşın en “dağdağalı” yılı sayılabilecek 1917'de zirveye

¹⁶⁵ *İtilaf Raporu*, bu miktarın İdare hesaplarında hangi kalemdе geçtiğini sorgular. İdare'nin bilançosu incelenirse, en kapsayıcı rakam, 1,5 milyon liralık “işletme hasılatı” kalemidir.

¹⁶⁶ *Rapor*, 4-5. Banka'nın savunma mantığı anlaşılmaz: Aslında Nizamnamesi'nin 26/9 fıkrası gereği Banka'nın bayındırlık, ziraat, ticaret ve sanayinin gelişimine hizmet veren “millî şirketlere ve teşebbüsât” sermayelerine katılım vs. suretiyle yardım hakkı vardır.

¹⁶⁷ Savaş'tan önce İzmir'de kurulan Parti şirketlerinden biridir.

çıktığı görülür. Örneğin Ankara Vilâyeti'nde şirketlerin kurulması, şehrin çoğunu yok eden 1916 yangını sonrasında “tesadüf” eder.¹⁶⁸ Bu “tuhaf” durum, “millî iktisat”ın kaynakları hakkında dikkate değer bir ipucudur.

5. *İtilaf Raporu*'nda belirtildiği üzere, Banka ithal malları tüketicilere kârsız satmadığı gibi, aksine bu mallar, sonraki satıştan büyük kazanç sağlayan araçlara devredilir. Banka hissedarlarına düşük temettü dağıtır. Millî iktisatın yükü, Banka'nın kuruluşundan bütün ticaretine, oradan da kâr dağıtımına kadarki tüm aşamalarda, Adapazarı Fabrikası'nda olduğu gibi, müslüman ve gayrimüslim vatandaşlara biner.

6. 1917 kârı kendi bilançosuna göre 316 bin lira iken, *İtilaf Raporu*'na göre 1,344,000 liradır. Aradaki farkın nereden kaynaklandığı açık değildir. İkinci miktar, ödenmiş sermayenin %67'si, bir yıllık süre için ise %90 kazanç demektir. Ahmet Rıza Bey'in Banka'nın kuruluş aşamasında Ayan Meclisi'nde dile getirdiği ahlâk eleştirisi, kazancın ölçeği hakkında da adeta bir kehanettir.

7. Yarısı Kara Kemal'in sermayesine, kalanı Anadolu'daki İttihatçı tüccara ait Millî Mahsulat Şirketi, %60,¹⁶⁹ emekli askerlerden oluşan Mütakaidin-i Askeriye Ticaret Anonim Şirketi (Ordu Donanma Pazarı) 1917'de %80 oranında temettü dağıtacağını ilân ederken,¹⁷⁰ Banka hisse sahiplerine ve ana hissedarı Hazine'ye karşı hasis davranır. Mütareke yargılamalarında, şekerden edilen %3200 kârın çoğunun Cemiyet'e aktarıldığı iddia edilir.¹⁷¹ Bu Banka için de geçerliyse, kazanç Cemiyet ve İdare'ye aktarılmıştır. Tıpkı ormanların satış zamanlaması gibi Banka'nın da 1917'de kurulması, Cemiyet'in ihtiyacının bu dönemde had safhaya çıktığını gösterir.

8. Banka'nın kuruluş nedeni, bankacılık işlemleri ve altyapı yatırımlarıdır. *İtilaf Raporu*, bu hedefi kısmen doğrular: Parti'nin ve bazı üyelerin nüfuzunu artırmayı planlasa da Banka'nın esas amacı ticaret ve sanayi alanını denetim altına almak, demiryolu, madencilik, sulama

168 M. Bülent Varlık, “Ankara Millî Mensucat [Türk] Anonim Şirketi”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (Haziran 2014): 74-92; *Efkâr*, 20.11.1916, 2.3.1918.

169 Dadrian, Akçam, *Tehcir*, 526.

170 *İktisadiyyat*, 7.6.1917.

171 Dadrian, Akçam, *Tehcir*, 527.

gibi stratejik alanlara el atmak, böylece ülke kaynaklarını İtilaf Güçleri'nin malî boyunduruğundan kurtarmak üzere işletmeye geçirmek-
tir.¹⁷²

Oysa Mütareke'ye kadarki 1,5 yıllık sürede nafia işlerinde bir yol alınmadığı gibi Banka'nın 1917'de bankacılık değil, ticaret yaptığı anlaşılır: Kendi hesaplarına göre, Banka, 1917'deki kârının %82'sini¹⁷³ (başka bir kaynağa göre %78'ini)¹⁷⁴ İdare ile ortak yaptığı kibrit, şeker ve tütün işlerinden kazanır.

9. *İtilaf Raporu*'na göre, Parti/Cemiyet, sermayesi ve yönetimi tümüyle Osmanlı gibi görünen ama siyâsî ve malî nedenlerle “aslında [bir] Jön Türk” girişimi olan bir Banka kurar, “millî” sözcüğünü de propaganda amacıyla kullanır. Nitekim Banka Alman tahvillerine yatırım yapmaktan veya Alman-Avusturya sermayesini davet etmekten çekinmez. Şeker ve kibriti komisyonla İaşe'ye veya tüccara, emval-i metruke tütünü Reji'ye satar.

Basın, Banka'nın kuruluşunu gerekçelendirirken benzer bir tespitten yola çıkar:

“Memleketteki şirketler içinde millî sıfatıyla tavsîf edilmiş olanlar vardır; fakat bunların hiçbiri sıfatına layık değil. Millî tabiri... bu zavallı milletin gözlerini kapatmak için adeta bir perde olmuştur”.¹⁷⁵

172 *İtilaf Raporu*.

173 *Rapor*, 6-7.

174 *Hususî Rapor*, 3.

175 *Tanin*, 24.11.1916.

B4. “MAL-I MAGSUBUN İSTİRDADI”: MEN-İ İHTİKÂR HEYETİ¹

I. Mesele

Arapça “h-k-r” kökünden gelen ihtikâr, biriktirmek, hapsetmek, tedavülden çekmek, tekeline almak anlamlarını taşır.² Kamus-ı Türkî’de ürünün toptan alınıp depolanarak fiyat artışından sonra yüksek kârla satılmasıdır. 1870’li yıllarda İstanbul’daki kömür muhtekir veya madrabazları, hileli/eksik/ narhtan pahalı mal satanlar, istifçiler ve Edirnekapı ve Topkapı’dan düşük fiyatla alıp İstanbul içinde yüksek fiyattan satanlardı.³

20. yy’daki resmi yazışmalarda “ihtikâr” başka bağlamlarda da kullanılıyordu. Öncelikle ihtikâra, bugünkü dilde yolsuzluğa bulaşmış memurlar vardı. İkinci olarak, ani fiyat artışı veya yüksek kazanç anlamına geliyordu. Örneğin Bolu Mutasarrıfı’nın telgrafında, liva dışına zahire çıkarmanın yasaklandığı ve bu sayede “ihtikârın Düzce’ye kadar önu”ne geçildiği, Dahiliye Nezareti’nin şifresinde ise, Ermeni taşınır-
larının, tehcir ertesinde “şuradan buradan toplanan erbab-ı ihtikâr”ın eline düştüğü bildirilir.⁴ Her iki kullanımı da bir araya getiren bir “ça-

1 Bazı ilaveler hariç, “Osmanlı Basınında İhtikâr: Temsil, Mizah ve Mağduriyet (1917-18)” adıyla Kebikeç’in 43. sayfasında yayınlanmıştır.

2 Hanefî fıkhrında, rızkı kırk gece süre ile alıkoymaktır (Mehmet Zeki Uyanık, “İslam Hukukunda İhtikâr” (yüksek lisans tezi, Selçuk Üni., 2005)).

3 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları* (İstanbul: Kitabevi, 2001). İslam’ın ilk dönemlerinde ticaret kervanlarının şehir dışında karşılanarak, malların toptan satın alınması ihtikâr sayılırdı (Uyanık, “İslam”).

4 BOA.DH.İ.UM 59-3/1-77; DH.ŞFR 54A/388.

tı-anlam” olarak ise yönetim eksikliğine ve toplumsal kargaşaya işaret ediyordu.⁵ Bir habere göre, Rusya’da “her tarafta teşkilâtsizlik asarına tesadüf edilmekte ve pek küstahâne ihtikârlıklar ve irtişalar [rüşvet] görülmektedir.”⁶

1858 tarihli Ceza Kanunu’nun 239. maddesine göre, sağlığa zararlı veya hileli maddeler satmak, malını satmamak, ittifak veya diğer hileli yollarla fiyatı sınırlama, artırma veya azaltmaya kastetmek suçtu. Sonradan eklenen bir fıkraya göre, söz konusu olan havaic-i zaruriye (zaruri tüketim maddeleri) ise, hapis ve para cezası iki katına çıkardı.⁷

Savaşın başlangıcında örneğin İstanbul’da Şehremaneti bu maddede dayanarak narhın üzerinde fiyat koyanları, malını satmak istemeyenleri, hileli mal satanları (“ekmeklerin keyfiyet ve kemiyetine hile ve hasar karıştıranları”) cezalandırıyordu. Kısıtlı sayıdaki gazete haberinden ihtikâra konu olan malların gazyâğı, şeker ve ekmek olduğu anlaşılıyor.⁸ Böylesi haberler muhtemelen caydırıcılık amacı da taşıyor ve basında, muhtekirlerin başka ülkelerde daha ağır yollarla cezalandırıldığı, örneğin Viyana’da bazı tüccara ait eşyanın “fıkr-i ihtikâr”ları nedeniyle müsadere edildiği türünden ibretlik vakalara da yer veriliyordu.⁹

1916’da gıda maddeleri ve diğer zarurî tüketim maddelerinin satış ve dağıtımını düzenleyen geçici bir kanun yayınlanır.¹⁰ Buna göre, İstanbul’da Şehremaneti, vilâyetlerde ise valilerin izni ile belediyeler sadece un ve ekmeğe değil, gerekli göreceği ve kapsamını ilân edeceği mallara tavan fiyat koymaya ve bu maddelerin satışı ve dağıtımını düzenlemeye yetkili kılınır. Bundan pahalı veya belirlenen biçimin dışında mal satanlar veya satmak istemeyenlere, saklayan veya imha eden-

5 Mağuş (hileli) sikke kesen muhtekirlerin (BOA.DH.MKT 2715/89), “iğtişâş”a (kargaşa) neden olma ihtimali gibi.

6 “Rusya’da İhtikâr ve İrtişa Açılacak”, *Efkâr*, 29.11.1915.

7 Fikri Garbis, *Yeni ve Muaddel Kanun-ı Ceza* (İstanbul: 1329), 84; *MMZC*, 26.3.1917, 357.

8 *Efkâr*, 12.8., 16.8.1914, 16.3.1915.

9 *Efkâr*, 18.11.1915.

10 “Mevadd-ı Gıdaiye ve Havaic-i Sairenin Suret-i Furuht ve Tevzii hakkında Geçici Kanun” (*Düstur*, T2/C8, 960-961, 1.5.1916).

lere, yanıltıcı mal/fiyat bilgisi beyanında bulunanlara neredeyse 239. maddede öngörülene yakın cezalar verilecek, ayrıca mallarını saklayan veya satmak istemeyenlerin mallarına el konabilecektir. 5.4.1917’de bu kanun kalıcı hale gelirken, özellikle müsadere cezası yaygınlaşır: Artık sadece malını saklayan veya satmak istemeyenlerin değil, dükkânını kapatan ve pahalı satanların da malları bedelsiz zapt olunacaktır.¹¹

Bundan henüz 50 gün sonra ise “İhtikârın Meni Hakkında Geçici Kanun” (bu bölümde Kanun) yayınlanır.¹² Verdiği “ihtikâr” tanımı 239. madde kapsamındadır. Dolayısıyla amaç açısından Havaic-i Zaruriye Kanunu’nun bir değişkesidir. Ancak 3. Maddesinde, kurulacak Men-i İhtikâr Heyeti’nin (bu bölümde Heyet), İaşe Heyeti’nin yetkisi dışındaki maddelerle ilgileneceği beyan edilerek, çalışma alanlarını farklılaştırır.

Kanun, seferberlikle eşzamanlı kurulan sıkıyönetim mahkemelelerini yetkilendirir,¹³ zanlıların sivil mahkemeler nezdindeki haklarını askıya alır ve para cezasının üst sınırını yüz, hapis cezasının üst sınırını ise üç katına çıkarır. Şehremaneti’nin kanunî yetkilerini Dahiliye Nezareti’ne bağlı olarak kurulan Heyet’e devreder. Heyet, yetki alanındaki malların tedarik/ alım/ satım şeklini ve hangi miktardaki satışın perakende olduğunu belirlemeye, perakende satışa tavan fiyat koymaya ve bunlarla ilgili her türden tedbiri almaya yetkilidir. İlan edilecek ürünleri satanlar, ellerindeki malın cins, miktar ve depolanma yerlerini bir beyanname ile bildirecektir. Heyet’çe tutulan zabıt evrakı aksi gösterilinceye kadar kanunî işlemlerde esas kabul edilecektir. Emniyet Müdürlüğü’nde müstakil bir Men-i İhtikâr Masası kurulur.¹⁴ Kanun ve uygulamaları bir dizi soruyu akla getirir.

1. O dönemde zaten kanundışı olan ihtikâr fiilinin önlenmesinin ne anlama geldiği açık değildir.¹⁵ 14.5.1917 tarihli Meclis-i Vükelâ

11 *Düstur*, T2/C9, 632, 6.4.1917.

12 Kanun, Ayan ve Mebusan meclisleri tatildayken çıkar, 19.6.1917’de bir madde eklenir. Türkçe metni için bkz. Kocahanoğlu, *İrtihat-Terakki’nin*, 603-8.

13 Osman Köksal, “... Divan-ı Harb-i Örfiler (1877-1922)” (doktora tezi, Ankara Üni., 1996).

14 BOA.DH.İ.UM 11-3/4-46, Aralık 1921.

15 *MAZC*, 28.3.1918, 324.

mazbatası, Kanun'un yapılma nedenini, savaşın olağanüstü koşullarından yararlanan bazı tüccar ve esnafın aralarında “sendika” teşkili ve piyasadaki malları toplama ve depolaması gibi gayri meşru yöntemlerle havaic-i zaruriyeyi gerçek kıymetlerinin 10-15 katına çıkarmalarını engellemek üzere “mevcut kanunlarda gerekli hükümlerin bulunmamasına” dayandırır. Oysa henüz 1916 Kasımı'nda İzmir'de ihtikârın meni hakkında bir kanunun (kastedilen kanun açık değildir) uygulandığı anlaşıyor.¹⁶ Benzer biçimde, Maraş'ta “tarik-i ihtikâr” sapanlar 1916'da Askerî Mahkeme'ye sevk edilir.¹⁷ Yürürlükte Ceza, Belediye ve Mevadd-ı Gıdaiyye Kanunu varken ve ağırlaşan cezaî hükümlerin bu kanunlara da eklenebileceği varsayılırsa, Kanun'un amacı nedir?¹⁸

2. Hükümet'in elinde cezadan başka caydırıcılar da vardı: Geçici bir kanunla konmuş şeker narhı 1916'da kalkınca, gizli stoklar ortaya çıkar ancak fiyat düşmez. Bunun üzerine Hükümet'çe verilen avanslarla Şehremaneti namına şeker ithal ve dağıtımı kararlaştırılır. *İktisadiyyat* henüz Kanun çıkmadan bu önlemleri tartışır. İlk önlem olarak görülen narh, spekülasyonu önlemeyeceği gibi¹⁹ piyasada mal sıkıntısı yaratacaktır. Zarurî tüketim mallarının dağıtımı ise fukaranın ihtiyacını giderse de fiyatları düşürmez. Spekülasyona “yegâne çare”, ticaretin “tamamen serbest bırakılmak suretiyle” maliyetine oranla pahalı mal satan tüccarın cezalandırılmasıdır.²⁰ Buna karşın bazı mebuslar Hükümet'in tüccara değil piyasaya müdahale etmesini, ithalatçı ve dağıtımçı rolünü üstlenmesini ister.²¹ “Muhtekirlere ilk darbe” şeker ithaliyle vurulmuşken,²² aynı yönteme neden 1917'de müracaat edilmez?

3. 1916'da kurulan İaşe Heyeti, belediye ve vilâyetlerin yetkilerini askıya alarak, 14.10.1916'da taşra dahil ekmeğe tavan fiyat koyar. Ancak, bilinmeyen nedenlerle karardan bir hafta sonra vazgeçerek,

16 *Efkâr*, 25.11.1916 = *İktisadiyyat*, Sayı 34, 23.11.1916.

17 BOA.DH.İ.U.M 98-4/1-19, 3.10.1916.

18 Kanun'un, yasa değil teşkilât eksikliğini giderdiği savunulur (*MAZC*, 28.3.1918, 324).

19 Talat Paşa, *MAZC*, 19.2.1916, 500.

20 “Gala-ı Esar ve İhtikâr”, *İktisadiyyat*, 19.4.1917.

21 *MMZC*, 16.2.1918, 347.

22 “Şeker Meselesi ve Muhtekirler”, *Efkâr*, 21.2.1916.

yetkiyi eski sahiplerine bırakır.²³ Tek bir üründe bile uygulanamayan narh,²⁴ bu tecrübeye rağmen, neden İstanbul pazarındaki sayısız türdeki mala konmak istenir?

4. 1917 Mayıs'ında çarpıcı bir noktaya gelse de fiyatlar bir anda yükselmemişti (Çizelge 2). Buna karşın, basındaki “yansıma”lar farklıydı. Örneğin *Efkâr*'da 1.8.1914-19.6.1918 arasında çıkan “ihtikâr” ve “muhtekir” başlıklı haberler taranırsa,²⁵ 1914'in son beş ayında beş, 1915'te üç, 1916'da dört habere rastlanır. Bu sayı 1917'nin ilk dört ayında sadece dört iken, Mayıs ayından itibaren adeta bir patlama yaşanır. 25.5.1917-30.9.1917 zarfında neredeyse her gün bir ihtikâr haberi vardır; nitekim 1917'nin son sekiz ayında haber sayısı 105'e yükselir, Heyet'in itibar kaybettiği 1918'in ilk altı ayında ise on ikiye düşer. İhtikâr meselesi, *Efkâr* haberlerine göre, sanki Heyet kurulduktan sonra ortaya çıkmış, 1918'de Heyet'in faaliyeti sönümlendiğinde önemini kaybetmiştir. Bu çıkışlı-inişli seyri ve 1917 Mayıs'ında “kamuoyu”nun ihtikâra karşı gelişen ani ilgisini neye bağlamak gerekir? Benzer biçimde pahalılığa 1917 Mayıs'ında aniden el atan Heyet, neden 1918 Haziranından önce yine aniden yok olur?

5. Anlaşılmayan başka bir husus, uygulamanın çapıyla ilgilidir. 13. Madde, Kanun'un geçerlilik alanını İstanbul ile sınırlandırır ve taşrada lüzum görülecek mahallere ancak Meclis-i Vükelâ kararıyla genişletilebileceğini öngörür. Öte yandan Kanun'nin neşrinden itibaren birçok vilâyet ve livadan uygulamaya dahil edilmelerini isteyen yazılar gelir. Örneğin Hüdavendigâr Valisi, 29.5.1917 tarihli yazısıyla, “mesafesi itibariyle adeta payitaht[in]... mahallesi hükmünde bulunan” Hüdavendigâr'ın İstanbul piyasasına tabi ve piyasa hareketlerinden “derhal ve aynı suretle müteessir” olduğu gerekçesiyle, Vilâyet'in, “pek büyük bir isabetle” hayata geçirilen Kanun kapsamına alınmasını ister. Benzer talepler Bolu ve Kütahya livalarından, Edirne ve Adana Vilâyeti'nden de gelir.

²³ Eldem, *Harp*, 43-4.

²⁴ Her iki kanunda da “âzami fiyat” ifadesi yer alır. Bu bölümde tavan ve sabit fiyat (narh) aynı anlamda kullanılmıştır.

²⁵ Bu çalışmada gazetenin 1.8.1914-19.6.1918 (Karakaş, “Tasvir-i Efkâr”) ve *Sabah*'ın 1.5.1917-30.6.1917 nüshaları incelenmiştir.

Ordu kumandanlıkları da Kanun'un taşrada uygulanmasından yanadır. Harbiye Nezareti'nden 20.6.1917'de Dahiliye'ye gelen yazıya göre, Kayseri'de ordu için alınan bez vs. fiyatının “% 70 derecesinde fazla” olduğu belirlenince, 3. Ordu Kumandanlığı “tesadüf olunacak böyle ihtikâra karşı” gerek Kayseri'de gerekse ordu mıntıklarında Kanun'un devreye sokulmasını ister.²⁶

Meclis-i Vükelâ Hüdavendigar ile ilgili kararında konunun Heyet'le müzakere edilerek bir talimatname düzenlenmesini öngörmekle yetinir.²⁷ Ordu ve vilâyetlerin talepleri ertelenir. Oysa İstanbul'daki pahalılığın en önemli nedeni olarak, taşrada üretilen gıda maddeleri gösterilir: Yunus Nadi, bir fiyat zinciri veya piramidi tasavvuruyla, “manifaturacıya malına koyduğu yüksek fiyat sorulduğunda, sütün fiyatını, sütçünün de saman fiyatını gerekçe gösterdiğini” yazar, ucuzluğun bu silsile mantığına göre “aşağı”dan geleceğini savunur, işe tarım ürünlerinden ve taşradaki pahalılıktan başlanması gerektiğini ima eder.²⁸

Öte yandan Kanun taşraya teşmil edilmediği için, Heyet'in aşağıda değinilecek “zincirleme iade” uygulaması, malı taşradan aldığını iddia eden tüccara karşı çaresiz kalır.²⁹ Bütün bu talep ve savlara rağmen, Kanun'un neden sadece İstanbul'da uygulanması düşünülmüştür?³⁰

6. Başka bir husus, Heyet'in yetki alanındaki mal yelpazesıyla ilgilidir. 24.7.1917 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasında geçtiği kadarıyla, Kanun'un çıkma nedeni, “gayri meşru yöntemlerle havaic-i zarure[nin] gerçek kıymetlerinin 10-15 katına” yükselmesidir. Oysa Kanun, zarurî tüketim maddeleri kapsamını tanımlamaz, 7. maddede “listesi ilân olunacak eşya” sahiplerinin yükümlülüklerinden söz edilir.

26 BOA.DH.İ.UM.EK 43/14.

27 BOA.MV 208/65.

28 “Âzami Fiyat Meselesi”, *Efkâr*, 30.6.1917; “Kömür Meselesi”, *Efkâr*, 29.5.1918. Bolu Mutasarrıfı ise pahalılığın İstanbul'dan taşraya yayıldığını iddia eder (BOA.DH.İ.UM.EK 43/14).

29 *Efkâr*, 9.6.1917; BOA.DH.İ.UM.EK 36/47.

30 Konya (Toprak, *İrtihad-Terakki*, 175), Halep, İzmir ve Şam'da (*Sabah*, 29.5., 30.5. ve 11.6.1917) zarurî tüketim maddelerine muhtemelen belediyeler narh koyar. Heyet'in kapsama alanı dışındadır.

29.5.1917'de yapılan mülakatta, Dr. Nâzım ve Hüseyin Cahit, ihtikâra konu her malın Heyet'çe belirlenen usule tabi olduğunu, o tarihe kadar yalnızca kundura ve manifatura üzerinde yoğunlaşılsa da sıranın diğer eşyaya da geleceğini beyan eder. Bundan 12 gün sonra, 11.6.1917'de Talat Paşa'nın başkanlığında Heyet ile İaşe-i Umumiye Heyeti arasında yapılan toplantıda, İaşe Heyeti, neredeyse her türlü yiyeceği kendi yetki alanına alır.³¹ Çay ve kahve haricindeki temel gıda maddeleri, yakacak, aydınlatma ve barınma, yani aslında havaic-i zaruriye sayılabilecek bütün malların denetimi Heyet'in elinden alınır. İhtikâra konu olan, sanki havaic-i zaruriye değil de dayanıklı tüketim mallarıdır.

İktisadiyyat enflasyonun takibinde, zarurî ve gayri zarurî mallar ayırımına gitmeye gerek olmadığını savunur. Nitekim Avusturya'nın yayınladığı özel hükümler, zarurî olmayan maddeler için de muhtekirleri cezalandırmaktadır.³²

Buna karşın Yunus Nadi, “muhtekirler gayri meşru muamelelerini eşyaya hasr etmedikçe ihtikârlarına bir dereceye kadar tahammül olunabilirdi. Çünkü bugün ne kundura ne elbise hatta ne de gömlek... havaic-i zaruriyeden değildir. Fakat erzak ve zehair öyle değildir” sözleriyle kapsamdaki eşya “sepeti”nin aykırı mantığını açıkça ortaya koyar. Önlem olarak da Hükümet'in “Men-i İhtikâr Heyeti tarzında” ama İaşe Heyeti gibi sırf erzak fiyatıyla uğraşan yeni bir heyet daha oluşturmasını ister.³³ Ahmet Emin de gıda maddeleri ihtikârına göz yumulamayacağını yazar.³⁴ Alman Elçiliği'nin yayın organı Osmanischer Lloyd'un bir makalesinde “fenalığın başlangıcı”nın yiyecek fiyatları olduğu savunulur. Ayrıca ithal edilen malların, örneğin şekerin

31 *Efkâr*, 12.6.1917.

32 *İktisadiyyat*, 19.4.1917.

33 “Erzak İhtikârına Karşı da Tedabir-i Şedide Lazım”, *Efkâr*, 28.7.1917; *Sabah*, 1.6.1917.

34 “İhtikâr Mücadelesi ve Hissiyat-ı Hükümet”, *Sabah*, 30.5.1917; “Levazım-ı Gıdaiyye Meselesi”, *Sabah*, 2.6.1917.

fiyatını denetlemek, stoklu mallara göre daha kolaydır.³⁵ Bu itirazlara rağmen Heyet neden gıda gibi havaic-i zaruriye ile ilgilenmez?³⁶

7. Bu “odak kayması”nı daha da anlaşılabilir kılan bir dizi örnek vardır: Heyet’in ilgilendiği mallardan bir kısmı, dayanaklı tüketimden ziyade lüks tüketim maddeleridir: Heyet, İngiliz çakısı, bisküvit, crepe de chine (ham ipekten mamul atkı), astragan kumaş, frenk halısı, kazmir (ince yün kumaş), şifon, yazı takımı, Nestle çikolatası, güderi eldiven, rugan ayakkabı, konyak ve likör gibi eşyalara narh ve vesika koyduğu gibi, narhın üzerinde satan mağazaları kapatır ve sahiplerine ceza verir.³⁷ Yunus Nadi, Kanun’dan önceki bir yazısında ihtikâra karşı “grev” (kastettiği boykottur) önerir. Ancak grev olsa olsa “hali vakti yerinde olan[lar]... pahalı eşya satın almak hafif-meşrepliğinden” kurtarabilir. Oysa “hakiki ihtiyac erbabı” ayakkabı gibi havaic-i zaruriyeye muhtaçtır.³⁸ Dolayısıyla, Hükümet’ten beklenen zorunlu tüketim maddeleri pahalılığına çare bulmasıdır. Bu durumda Heyet neden aksine lüks tüketim maddelere yoğunlaşır?

8. Çizelge 2’den anlaşılacağı üzere, Savaş sırasında zamlanmayan ürün yoktur. Paris’te savaş sonunda fiyatlar savaş öncesinin dört katına çıkarken, İstanbul’da 14-15 katına yükselir.³⁹ Buna rağmen basındaki “yansıma”lar oldukça seçicidir. 1914-17 arasındaki az sayıdaki *Efkâr* haberi, ekmek, gazyacı, şeker ve eczanın ihtikâra uğradığından söz eder. 25.5-11.6.1917 arasındaki haberlerde, kahve, çay, sebze, manifatura (iplik, bez, kumaş, her türlü giysi ve aksesuar dahil), kundura (deri, kösele gibi hammadde ve mamul değışkeleri dahil), ecza ve kib-

35 *Sabah*, 22.6.1917. Bu tezi, geç bir tarihte Yunus Nadi de savunur (*Efkâr*, 10.4.1918).

36 Kanun lafzının yeterli olmadığı iddiası inandırıcı değildir (*MAZC*, 28.3.1918, 323). Öte yandan Heyet’in başarısızlığı “iaşe ve ihtikâr meselelerinin... iki müesseseye, iki ayrı faaliyete” ayrılmasına bağlanır (*MMCZ*, 16.2.1918, 345). Hanefi fıkında gıda ve hayvan yemi haricindeki maddelerde ihtikâr yasağı uygulanmaz (Zafer Karademir, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Darlık Ekonomisi ve Kıtliklar (1560- 1660)” (doktora tezi, Cumhuriyet Üni, 2013), 99.

37 *Efkâr*, 25.6.1917-28.9.1917.

38 “Millî İstihlak Kooperatifleri”, *Efkâr*, 20.5.1917; “Havaic-i Zaruriye Fiyatları”, *Efkâr*, 30.5.1917.

39 François Georgeon, “Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında”, *İstanbul 1914-1923*, Stefanos Yerasimos (ed.) içinde (İstanbul: İletişim, 1996), 85.

rit, kömür, züccaciye ile ev kirası fiyatlarından şikâyetler ya da bu piyasalara Heyet'in müdahalesi hakkında haberler yer alır. 12 Haziran'dan, yani iki heyet arasında yetki ve iş bölümü yapıldıktan sonra ise haberler, manifatura, kundura, çay, kahve ve kibrit üzerinde yoğunlaşır. Gazetede Nisan 1917-Nisan 1918 döneminde, şeker ve gazdaki çarpıcı fiyat yükselişlerinin nedeni olarak gösterilmesi beklenen ihtikârla ilgili sadece bir haber bulunur. Gazetenin ihtikâra konu olduğunu ilân ettiği maddelerle, Heyet'in yetki alanındakiler tümüyle çıkarılır. Bu bir tesadüften mi ibarettir?

9. Mayıs 1917'den itibaren gazetelere göre İstanbul'da her gün onlarca kişi ihtikâr suçundan tutuklanırken, neden polis kayıtlarında ihtikâr suçuna ve 4.8.1917 tarihli istatistiklerde Merkez Hapishanesi'nde ihtikâr hükümlüsüne rastlanmaz?⁴⁰

10. Mütareke basınına göre, Savaş sırasında el konulan ve askeri anbarlarda toplanan havvyar ve kumaş dahil her türlü eşya “gûya... ordunun ihtiyacına” harcanacak iken, kısmen de Heyet aracılığıyla “yandaş”lara dağıtılır.⁴¹ Yine Mütareke'den sonra, Mebusan Meclisi'ne verilen teklifle, “mülga İaşe Heyeti'nin ayyuka çıkan suistimalatı” ile “ahaliyi çıplak, ölümleri kefensiz ve bin türlü mezahime [zahmete] maruz bırakan” mülga Heyet üyelerinin derhal hesaplarına bakılması, bunlarla beraber “efvah-i nasta mütevattiren” söylenilen (adları dile düşmüş) bazı özel şahıs hakkında da tahkikat yaptırılması istenir.⁴² Meclis-i Vükelâ'da firarî paşaların mallarının haczi karara bağlanırken, mülga İaşe ve Men-i İhtikâr heyet ve hesapları hakkında inceleme başlatılması ve takibat sonuçlanıncaya kadar “heyet üyelerinin bir yere sıvışmamaları” için gerekenin yapılması kararlaştırılır.⁴³ Heyet neden “Harb-i Umumi'nin büyük bir şaibesi” olarak anılır?⁴⁴

Aşağıda bu sorulara cevap arayacağız. Önce gelişme ve ayrıntılara bakalım.

40 Sever, “War”

41 “Harbiye Nezareti'ne Açık Mektup”, *Söz*, 11.12.1918.

42 *MMZC*, 4.11.1918, 106; *Efkâr*, 5.11.1918.

43 *BOA.MV* 213/20, 20.11.1918.

44 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 225. “İhtikârı men komisyonu, gûya ihtikârı men için uğraşırken kendisi ihtikâr yaparsa milletin kin ve gayzını celbetmez mi?” (Sabis, *Harp*, 202).

II. Heyet'in İcraatı

Kanun'un 3. maddesi hükmünce Talat Paşa başkanlığındaki Heyet'e Hüseyin Cahit (Yalçın), Dr. Nâzım, Dr. Rusuhi (Dikmen), Dr. Celal Muhtar (Özden) ve Dahiliye Hukuk Müşaviri Osman Bey tayin edilir.⁴⁵

A. Zincirleme Usulü: İlk müdahale, Kanun ve Heyet'ten önce, 22.5.1917'de Abud Han'daki ecza toptancısı, manifaturacı ve kundura satıcılarının tevkifidir.⁴⁶ 25-26.5.1917'de on beş kişi tutuklanır. İkinci grubun, Abud Han'dakiler gibi "simsar ve tellal mukavelesi" olanlar değil, örneğin deriyi elden ele geçirerek "havadan" para kazananlar olduğu açıklanır. 27 Mayıs'ta sahiplerinin manifatura ve deri gibi eşya stoku için beyanname vermesi istenir ve zincirleme usulle iade zorunluluğu getirilir. Buna göre, on gün içinde bu mallar önceki sahiplerine iade edilerek, ödenen para geri alınacaktır. Mühlet sonunda "kimin elinde birkaç elden geçmiş pahalı mal bulunursa" Kanun gereği ceza-ya çarptırılacaktır. Bu iade muamelesinin icrası esnasında "müşkülata" uğrayanlar Heyet'e başvurarak keyfiyeti ihbar etmelidir.

İlk zincirleme iade uygulaması, manifatura ve kunduraya uygulanırken, sonra sıra, sigara kâğıdı, kundura çivisi vs. maddelere gelir.⁴⁷ Mayıs'ın sonunda zincirleme iade usulünün kaldırılması için tüccar, Heyet'e başvurur ve bu usulden vazgeçileceği söylentileri yayılmaya başlar. Ancak 1.6.1917'de Heyet başvuruyu reddeder ve aksine, usulün tüm mallara uygulanacağını duyurur. On günlük mühletin bitiş tarihinde (4.6.1917) malları "ilk" sahiplerine iade etmeyenlerin emlak ve emvalinin müsadere edileceği duyurulur. Dört gün sonra ise, iadesine bu tarihten önce başlanmış malların ilk sahibine dönüşüne kadar muameleye devam edilebileceği bildirilir. Ancak aynı gün zincirleme usulünde değişiklik yapıldığı haberi alınır. İadeye alternatif olarak, satıcı isterse "kendisine %2 kâr alıkoyduktan sonra fiyat farkını ödeyerek

45 BOA, MV 208/29, 25.5.1917.

46 Bir iddiaya göre, ilk müdahale Ocak 1917'dedir (Yalman, *Turkey*, 139).

47 *Sabah*, 11.6.1917.

malı sattığı kimsede bırakacaktı.”⁴⁸ Bu meblağın kârın mı, yoksa cironun mu %2’si olduğu açık olmadığı gibi, farklı yorumları da vardır.⁴⁹

“Tüccar tek tek sorgulanarak, her birine ayrı ayrı hal ve tesviye [ödeme] çareleri” gösterilirken, bu sorgularda yeni ihtikâr “türleri” de keşfedilir ve tutuklamalar devam eder. Öte yandan %2 uygulamasının, malın son sahibine zarar verdiği gibi, bizzat ihtikâra neden olduğu anlaşılır: Bazı tacirlerin hayali mallar için diğerlerinden fiyat farkı istediği ve bunun için eski tarihli faturalar kullandığı haber verilir.⁵⁰ 1 Haziran’da ortaya atılan %2 “alternatif”i, 13 Haziran’da iptal edilir. Gerekçe 14 Haziran’da açıklanır: Bazı mallar aynı kişinin elinden birden fazla defa geçtiğinden, bunlara her geçiş için %2 verilmesi, “ceza değil mükâfattır.”⁵¹

“Müşkülât” sözcüğü basında daha çok yer almaya başlar. Bazı tacirler aldıklarını iade etmek, bir kısmı da kabul etmekte “müşkülât çıkarmaya” başlayınca sorguya alınıp; çoğu tutuklanır. “Taallül” (bahane bulma), tüccarın Heyet’in taleplerine karşı türlü bahaneler gösterdiği ve “müşkülât” çıkardığı anlamına gelir.⁵² Belli ki, tüccara tanınan kısıtlı süre, nakit sıkıntısını artırmış ve “sorgu” daha ziyade, “hal çareleri”nin gösterildiği, baskı altındaki bir pazarlık biçimini almıştır. Bir kısım tüccar parayı öde(ye)mediği için firar eder.⁵³ Heyet, kaçakları gazete ilanıyla arar.⁵⁴ 17 Haziran’da iadevs. konusunda Heyet huzurunda anlaşılamayanlar için tüccardan oluşan bir hakem heyeti kurulacağı açıklanır. 18 Haziran’da, %2 uygulaması bitmiş olsa dahi, iadesi süren muamelelerdeki %2’leri ödemeyenlerin tutuklanacakları duyurulur.⁵⁵ Ancak zincirleme iade bilinmeyen bir nedenle aynı gün lağvedilir.

48 Toprak, *İttihad-Terakki*, 117.

49 *Efkâr*, 3.6.1917; Yalman, *Turkey*, 140.

50 *Efkâr*, 3 ve 4.6.1917.

51 *Sabah*, 17.6.1917.

52 *Efkâr*, 3-4.6.1917.

53 *Efkâr*, 21 ve 7.6.1917.

54 *Sabah*, 21.6.1917.

55 *Sabah*, 17 ve 18.6.1917.

B. Narh, Beyanname ve Vesika: 29.5.1917'de Heyet, manifatura ve kunduracılar narh amaçlı fiyatlar belirlemesini ister, ellerindeki malı bir beyanname ile komisyona bildirmeye mecbur tutar. Beyanname usulü diğer mallara da genişletilir. 1.6.1917'de tüccar temsilcileri Heyet'e başvurarak zincirleme iade yerine narh getirilmesini teklif eder. Ancak basında bu fikrin "büyük tüccar"dan çıktığı ve asıl amacın, "elinde pahalı mal bulunduran küçük esnafın mahvı" olduğu haberi çıkar.⁵⁶ 3.6.1917'de kibrit ve fes narhı konulur.⁵⁷ 4.6.1917'de kahveye narh konunca, piyasada bulunmaz olur. Narh ve vesika ilanından sonra Nestle sütü,⁵⁸ Sıhhiye Müdürlüğü'nün takibatından sonra tıbbi ecza kaybolur.⁵⁹ Nestle çikolatası ve Avrupa bonbon şekerlerine bile narh konur. Sadece basma için sekiz ayrı tip ve narh belirlenir.

Narhı imkânsız kılan, piyasadaki mal çeşitliliği ve denetim zorluğu olmalıdır. Nitekim *Sabah*'a göre, henüz 10.6.1917'de ithal eşya fiyatının savaş öncesinin en fazla iki katı olabileceği bildirilerek topyekûn bir çözüm bulunur. Ancak muhtemelen savaş öncesi fiyatlara ilişkin veri olmadığı gibi, karar Kanun'a da aykırıdır: Kanun'un 9. maddesine göre, tüm mallar, mevcudu tükeninceye kadar, ilk satışa konduğu fiyat üzerinden satılacaktır. Belki de bu nedenle 17.6.1917'da "önceden imal edilenler hariç" o tarihten sonra yapılacak ayakkabılara narh konur. Narh çoğu kez tüccarın görüşü alınarak ancak onun hilafına, özel durumlarda ise "ehl-i hibre"ye (bilirkişi) danışılarak Heyet üyeleri tarafından belirlenir.⁶⁰ Böylece zincirleme iade gibi narh usulü de bir dizi belirsizliğe hatta kargaşaya neden olur. Anlık uygulama değişikliklerinin yarattığı heyecan ve kargaşadan, bazı "piyasa aktörleri"nin faydalanmamış olma ihtimali düşüktür.

56 *Efkâr ve Sabah*, 1.6.1917. Hüseyin Cahit, zincirleme iadenin narha tercih edilmesinin küçük esnafa destek amaçlı olduğunu beyan eder (*MMZC*, 16.2.1918, 352).

57 *Sabah*, 1.6.1917.

58 *Sabah*, 18.6.1917.

59 *Efkâr*, 11.6.1917.

60 *Efkâr*, 13 ve 15.7.1917.

III. “Farkındalık”, Öngörü ve Müdahale

Basındaki ilk “kıvılcım”, Şubat-Mart 1917’de belirir: Yunus Nadi, Almanya’da Savaş’tan önce stoklanmış malların eski fiyatlarla satılacağını yazar,⁶¹ şeker, zeytinyağı ve sabundaki fiyat artışı/dalgalanmalarını spekülasyona bağlar: “Kazanmak hırsıyla gözü dönmüş muhtekirler... en şedid ve en merhametsiz darbelere çoktan hak kazanmıştır.”⁶² *İktisadiyyat*’ın Nisan 1917 tarihli haberine göre, Avusturya Ticaret Nezareti, hayat pahalılığına neden olan ihtikârı engellemek için, savaşın başında aldığı önlemleri sonrasında daha da şiddetlendirmiştir. Gazeteler de üzerine düşeni yaparak “hemen her gün erbab-ı ihtikâra karşı uygulanan cezaları ve muhakematı” yayın ve ilân etmektedir. Her ülkede olduğu gibi “bizde [de] hükümet spekülasyona karşı lakayt kalmamış ve birçok tesirli tedbire başvurmuştur.” Yine de aynı mal sekiz on kez el değiştirdiğinden “bila-sebeb” zamlanmaktadır.⁶³ Avusturya’daki önlemlerden yola çıkan *İkdam*, 1.5.1917’de İstanbul esnafında merhamet kalmadığını ilân eder.⁶⁴

Seferberlik ise 9.5.1917’de *Sabah* ile başlar. *Tanin* ve *Efkâr* ile 12.5.1917’de hızlanır. *İkdam* 16.5.1917, *Tercüman* ise en geç 22.5.1917’de yani Kanun henüz çıkmadan koroya katılır.⁶⁵ *Karagöz*, 6.6. ve 9.6.1917’de özel ihtikâr sayıları yayınlar⁶⁶ ve *İkdam*’la giriştiği hayali muhavere, “ihtikâra karşı bütün kudret ve kuvvetle mücadele” sözü verir.⁶⁷ Taşradaki gazeteler, ihtikârla ilgili haber ve ma-

61 Yunus Nadi, “Havâyic-i Zarûriye Mübahsi”, *Efkâr*, 2.2.1917.

62 Yunus Nadi, “İşe İşleri”, *Efkâr*, 23.3.1917.

63 *İktisadiyyat*, 19.4.1917.

64 *İkdam*, “Narh, Hadd-ı Azami Fiyat”, 1.5.1917.

65 *İkdam*, “Esnafa Karşı Grev”, 16.5.1917; *Efkâr*, 23.5.1917.

66 Akagündüz gibi radikallerin yazdığı dergi, 1911-12’de İttihat-Terakki’nin “bazı” eylemlerini destekler, 1914’te şeyhülislamdan önce cihat çağrısı yapar [Ayşe Celep, “An Analysis of Karagöz Humor Paper (1908-1918)” (yüksek lisans tezi, Fatih Uni., 2009)].

67 Muhavere o dönemde yaygın bir üsluptur [Palmira J. Brummett, *II. Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm* (İstanbul: İletişim, 2003), 110].

kalelerle doludur.⁶⁸ Samsun'daki *Aks-i Seda* bir nüshasını meseleye ayırmıştır.⁶⁹

Basın “birlik-beraber”liğini över: Önceden “bir gazete bir şeyle meşgul olursa, diğerleri lakayd kalırdı. Umumun faaliyetiyle ilgili meselelerde birleşmesi gerektiğini ihtikâr meselesi isbat etti. İhtikâr tahammül sınırlarının üzerinde bir şekil alınca... gazetelerin hepsi itihaden kaleme sarılmak” ve okuyucularının “haklı şikâyetlerine tercüman olmak ihtiyacını duydu.”⁷⁰ Başka bir yazıda ise, ihtikârın son zamanlarda aldığı “garib ve acaib nisbet ve mikyasla efkâr-ı umumiye-ye tercüman olan matbuatın sanki ağız birliği eylemiş denilecek kadar müttehid ve mütemadi bir şikâyet feryadını davet” ettiği bildirilir.⁷¹ Yunus Nadi’ye göre, kamuoyunun rahatsızlığına “tercüman” olan basının “hadiseye en layık olduğu unvanı vermişti: Haydutluk.”⁷²

Basın sadece Hükümet’i önlem almaya davet etmekle kalmaz, alıncak önlemlerin hedefini ve sınırını da gösterir. “Mesela büyük fedakârlıklara, zahmetlere katlanılmak suretiyle hariçten mal celb eden tüccar... alelâde bir” aracının kazanacağı “5-10 kuruş ile” yetinemez. “Külfete göre nimet” düsturu vurgulanır. Girilen zahmetin, fedakârlık ve tehlikelerle orantılı bir menfaat sağlaması doğaldır. “Fakat bir tüccar piyasada durup dururken birkaç gün evvel aldığı bir mal için %30-40 derecesinde bir kâr ü menfaat teminine kalkışırsa ihtikârdan başka bir şey değildir.”⁷³ İthalatçı (örneğin şeker) ile tüccar böylece ayrıştırılır. Bölüm A6’da görüldüğü üzere, “külfetsiz nimet” tufeyliliğin tanımıdır.

Yunus Nadi *Efkâr*’da 12.5.1917’de, Kanun’dan önce yayınlanan başyazısında, savaşlarda fiyat artışının doğal olduğunu, ayrıca Büyük Savaş’ın özel koşulları nedeniyle etkinin daha da katmerlendiğini, bu

68 *Sabah*, 9.6.1917.

69 *Sabah*, 27.6.1917.

70 “İhtikâr Mücadelesi”, A[hmet] E[min], *Sabah*, 13.5.1917; “İhtikârın Leh ve Aleyhinde”, Yunus Nadi, *Efkâr*, 16.2.1918.

71 *Efkâr*, 26.5.1917.

72 *Efkâr*, 14.2.1918.

73 *İktisadiyyat*, 19.4.1917.

beklentiyle “havadan para kazanmak” isteyen birçok tüccarın olduğunu, dolayısıyla ancak hükümetin dahil ve tedbirlerinin, kazancı makul sınırlar içinde tutabileceğini öne sürer. Fiyat artışlarının başlıca nedeni “spekülayon”, başka bir deyişle “alavere”, yani malın çok el değiştirmesidir. Buna en iyi örnek kösele ve kunduradır. Hükümet, muhtekirlerin topladığı köseleyle “eski mutad rayici” üzerinden el koymakla “en büyük adaleti” sergilemiş olacaktır.⁷⁴

Basın, 239. maddeyi günün koşulları için yetersiz görür: “Bu madde hükümetin bir hükümet-i meşrutiye olmadığı bir sırada ve adi zamanlar için yazılmıştır. Halbuki... tarihin görmediği bir mevcudiyet mücadelesi ile meşgulken eski kanunla iş yürümez.” Ayrıca “ihtikâr meselesinde savcılarını dava açmağa sevk edecek bir makam yoktur.” Bu nedenle bir “mücadele heyeti” kurulmalıdır.⁷⁵ Tüccarın öteden beri uğraştığından farklı dallarda ticaret yapmasını ve spekülasyonu önleyecek “bir iki muvakkat madde” yayınlanmalı ve uygulanmalıdır.⁷⁶ Hatırlanırsa, bundan dört gün sonraki Meclis-i Vükelâ mazbatası, Kanun’u, mevcut kanunlarda ihtikârî önleyecek “gerekli hükümlerin bulunmamasına” dayandırır.

Basın cezaları da öngörür: 23.5.1917’de hükümetin kundura muhtekirleri için kanunî cezalara başvurmamasının yeterli olmadığı, “hükümetin... erbab-ı ihtikârın elindeki stokları müsadere etmesi” gerektiği yazılır. Fransa’daki gibi, burada da “millî kundura” imaline başlanması için her şeyden önce, piyasadaki mallara “ihtikâr öncesi” fiyatından el konulmasını önerir. Okur mektupları, Ceza Kanunu’nun görece ağır hükümlerinin uygulanmasını -hatta içlerinden biri idam cezasını dahi ister.⁷⁷

⁷⁴ *Efkâr*, 12.5.1917.

⁷⁵ *Sabah*, 10.5.1917.

⁷⁶ *Efkâr*, 12.5.1917.

⁷⁷ *Sabah*, 25.5.1917. Ahmet Rıza da idam yanlısıdır (*MACZ*, 10.2.1917, 393). Viyanalılar muhtekirlerin kafeslerde dolaştırılması, kamçılanması ve asılmasını ister (Healy, *Vienna*, 66).

IV. İhtikâr, Piyasa ve Muhtekir

İhtikâr nedir? Soru, Meclis-i Ayan'da Cavit Bey, Aristidi Paşa ve Azaryan Efendi tarafından eleştirel örneklerle ortaya konur fakat cevap bulamaz.⁷⁸ 1914-1916 arasındaki gazete haberlerinde “ihtikâr”, 239. madde çerçevesinde tarif edilir.

Tanım zamanla genişler: 1916'da ilk kez şeker piyasasındaki “hava oyunları”ndan (el değiştirme) söz edilir.⁷⁹ Mart 1917'de Mebusan Meclisi'nde toptancılık ve stokçuluğun ihtikâr olup olmadığı tartışılır.⁸⁰ 1917 tarihli *İktisadiyyat* haberinde “külfetle orantısız nimet” ilkesi vurgulanır. Yunus Nadi'nin 12 ve 13.5.1917 tarihli yazılarında ise, spekülasyon (“alavere”) kelimesi yer alırken, tüccarın “öteden beri” uğraştığından “başka bir ticaretle meşgul” olmaması istenir. Ayrı bir vurgu da tekelleşmedir.⁸¹ Muhtekir, bazı durumlarda mutavassıt (aracı) ile özdeşleşir.⁸²

29 ve 30.5.1917'deki haberlerde, “aracılar zinciri” iddiası ortaya atılır. Fiyat artışının nedeni 23.5.1917 tarihli yazıda iddia edildiği gibi istifleme değil,⁸³ çok el değiştirmedir.⁸⁴ “Zincirleme” usulü ile basında kastedilen, aracının ürüne herhangi bir değişiklik veya katkı sunmadan, fiyatı yükselterek satmasıdır. Ancak örneğin toplama, depolama veya nakliyatın birer “katkı” sayılıp sayılmadığı belli değildir.⁸⁵ Heyet Beyannamesi'ne göre, toptancı perakendeciye mal satabilecekken,

78 “İhtikâr... bir malın miktar-ı mevcudunu iddihar ile... yüksek fiyatla satmak demektir. Fakat muharebe esnasında fiyatı yükselmeyen hiçbir şey yoktur” (*MAZC*, 22.3.1917, 313). Patatesi “bugün Harbiye Nezareti 12 kuruşa Adapazarı'ndan... getiriyor, burada da 30 kuruşa satılıyor. O halde İaşe Müdüriyeti de ihtikâra razı oluyor” (*MAZC*, 28.3.1918, 325).

79 *Efkâr*, 21.2.1916.

80 *MMZC*, 26.3.1917, 355-6.

81 Spekülasyon ve “accaparement” (tekelleşme) ayrımı için bkz. *MAZC*, 28.3.1918, 326. İhtikâr-ı öst bağlantısı için bkz. *İkdam*, “Esnafa Karşı Grev”, 16.5.1917 ve “Fenn-i İhtikâr”, 24.5.1917.

82 *Efkâr*, 25.5, 2.6, 8.6.1917.

83 Örneğin peynir ihtikârından kasıt istiflemedir (*Sabah*, 17.6.1917).

84 *Efkâr*, 29.5.1917, *Sabah*, 30.5.1917.

85 El değiştirme Hanefi fıkında ihtikâr sayılmaz (Uyanık, “İslam”).

Şekil 12. *Karagöz*, 9.6.1917

yasak olan, büyük tüccarın ikinci büyük tüccara, onun bir üçüncüye, vs. satmasıdır.⁸⁶ Ancak, Kanun’a göre neyin perakende, neyin toptan satış olduğu kararı Heyet’e aittir. Böylece Heyet, istediği muameleyi “zincirleme” sayıp cezalandırabilecektir. Heyet “karakuşu” (keyfi) yetkilere sahiptir.⁸⁷ Basın, “zincirleme” yaftasını bir taraftan dolaşıma sokarken, diğer taraftan tanımdaki keyfiliği sanki hicveder.

“Karagöz: Bunlar da mı zincirleme usul geliyor, bu kadar fiyatlı?!

Manav: Öyle ya, tarlasından, ağacından toplanır, boy edilir, sepete kefeye istif edilir, iskeleğe indirilir, madrabaza gelir, biz alırsız, dükkâna getiririz, açartız, müşteriye koyarız, gördün mü kaç elden geçiyor?”

⁸⁶ *Efkâr*, 29.5.1917.

⁸⁷ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene* (İstanbul: Kitap, 2006), 308.

Böylece “ihtikâr” tanımı ve algısı genişler; örneğin maddî kadar manevî ihtiyaç da ihtikâr kurbanıdır. Kâğıt pahalılığından dolayı düşen edebi kitap tıraşları, ikinciye örnektir. İstanbul ise bir diyar-ı ihtikâra dönüşür: “Köprübaşı’nda üçü kırk paraya kibrit satan Yahudi çocukları, kutuların altına iki üç kibriti çaprazvarı koyarak yarım kutu kibriti dolu gibi göstermek suretiyle” halkı aldatır.⁸⁸ İhtikâr sözcüğü gitgide ayrıştırıcı bir bağlama yerleşir: Haber ve yorumlarda “ihtikâr yollarında dolaşanlar” dan, “erbab-ı ihtikâr” ve “ihtikâr/muhtekir âlemi”nden söz edilir.⁸⁹

İşin ilginç, Hükümet, 239. maddede yer almamasına rağmen, bu “geniş” tanıma göre hareket etmeye başlar. Heyet ve Kanun’dan önceki 23.5.1917 tarihli bir habere göre, “eczacılıkla ilgisi olmayan” kimselere ecza ticareti yasaklanacaktır. Dolayısıyla, sadece vesikasız, etiketsiz ve narhtan pahalı mal satanlar veya mal satmayan ve saklayanlar değil, “ilgisiz” işlerle uğraşan⁹⁰ ve zincirleme iadede “müşkûlat çıkaranlar” da Kanun’da karşılığı olmamasına rağmen suçlanır. Fiilî ceza ve yaptırımlar, malların zabtı, mağaza kapatma (Kanun’da yoktur) ve askerî mahkemeye sevki içerir.

Basına göre serbest piyasada fiyat nasıl oluşur? Yorumlar rasyonel ifadelerle başlar: “Paranın eşyaya göre fazlalığının, arz ile talep hareketinin sonucu fiyatlar artar.” “Savaş zamanı serbest ticaret olamaz” düsturundan kasıt, ticaretin “tahdid, cebir ve tazyik”i değil, “mütemadi bir nezaret ve takayyüd” altında işlemesidir.⁹¹ Ancak hemen ardından bir sınır çizgisi, bir istisna hali veya ahlâkî bir ilke devreye girer: “Her kuralın olağanüstü durumlarda göstereceği orantısızlığın bir sınırı vardır” ya da “fiyatları belirleyen yalnız iktisadî.. değil, ahlâk kaideleridir” ya da “ticaret serbesttir ama medenî ülkelerde hiç bir kısım [insanın] diğer kısmı ızzar etme [zarar verme] serbestisi yoktur.” Bu sınırı ihlal eden veya ahlâka uymayanları “hükümet mazur göremez.”⁹² Hüseyin

88 Karagöz, 6.6.1917; “İhtikâr Mücadelesi”, *Efkâr*, 6.7.1917.

89 *Sabah*, 18.5, 22.5 ve 17.6.1917; *Efkâr*, 4.6, 28.7.1917, 18.8.1919.

90 Şeker ve kibrit ticareti yapan İtibar-ı Millî Bankası ve Hicaz Askerî Demiryolları birer örnektir.

91 *Efkâr*, 12.5.1917.

92 “Biraz İnsaf, Biraz Hayâ”, *Sabah*, 9.5.1917.

Cahit Bey, Savaş'ın başından Kanun'un çıkışına kadarki sürede, ülkeye hiç patiska ve basma girmediğini kabul eder, ardından Hükümet'in bu malların savaş öncesi fiyata satılmasına göz yumamayacağını savunur.⁹³

“Orantısız” fiyatlar için basında “sunî” ifadesi kullanılır.⁹⁴ Bir malın “tabii” fiyatı,⁹⁵ neredeyse, sunî fiyattan “ihtikâr etkisi”nin düşülmesiyle bulunur. Bu eklentinin hiçbir “makul” nedeni olamaz: Örneğin “son günlerde erzak ve zehairin fiyatı bilasebeb-i hakiki müthiş surette” yükselmeğe başlamıştır. İki hafta önce narh gereği 60 kuruş olan zeytinyağının, 100 kuruşa çıkması için “hiçbir sebep-i makul” gösterilemez. Malın azalması fiyatı artırsa da bu darlıkla artış arasında daima bir oran vardır. “Bizde görülen haller ise hiçbir [iktisadî] kaide-nin dairesine sığmıyor”dur.⁹⁶

İhtikâr karşıtlığı, bir sermaye eleştirisine kadar uzanır: “İhtikâr meselesi, aslında sermayenin tahakkümüne karşı halkın (...) mukavemet imkânı bulunmamasından ileri gelir. Kuvvetli sermaye eşyayı kolayca ele geçirebilir, elden ele dolaştırabilir.” İhtikâr karşıtı seferberlik, Stockholm Barış Konferansı hazırlıklarına tesadüf etmiştir.⁹⁷ Karagöz sorgular: “Sosyalistler... insanların birbirlerini aldatmalarını... fakirlerin maişetinden, boğazından, muhtekirin yaptığı gibi çalmalarını men edebilirler mi?”⁹⁸ Halkın ihtiyacını baskı altına alan muhtekir/sermayedar, böylece “mukavemetsiz” halkın karşısına yerleştirilir.

93 *MMZC*, 16.2.1918, 352.

94 *Efkâr*, 22.5, 23.5, 8.6.1917.

95 Etkisini 18. yüzyıla kadar sürdüren Aristocu “adil fiyat” (*Nikomakhos’a Etik*, Bölüm V, 1132-33) kavramını andırır; bu ne tüccarı bezdirecek ne de müşteriye incitecek “makul” bir fiyattır (Schumpeter, *History*, 61, 89; Steven L. Kaplan, *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1986), 58-9).

96 *Efkâr*, 28.9.1917.

97 Sosyal demokrat ve sosyalistlerin barış olasılıklarını müzakere etmek için toplamayı düşündükleri konferansın, Nisan 1917’de başlayan hazırlıklara rağmen, düzenlenemeyeceği Ağustos’ta kesinleşir.

98 *Karagöz*, 9.6.1917.

V. Rivayet

Gazete o tarihte henüz yaygınlaşmamıştır.⁹⁹ “Kamuoyu”nun 19. yüzyılda “keşfedildiği” uzam, basından daha geniş çaplı, dolayısıyla iktidar açısından daha tehditkâr olan söylenti ağıdır.¹⁰⁰ Kanun’dan sonra, “bazı tüccarın” toplanarak, eşyaya konacak narh hakkında görüşlerini Heyet’e bildirmek ve zincirleme usulden vazgeçilmesini talep etmek üzere bir temsil heyeti seçtikleri basın tarafından “istihbar” olunur.¹⁰¹ Söylenene göre, Kanun ilk çıktığında “spekülasyon ticareti yapanlar... havf ve haşıata” [korkuya] kapılmıştır.¹⁰² İhbar veya şikâyetle konu olma korkusu ister istemez ihtiyat ve mahremiyete, bu ise tevatüre neden olmuş olmalıdır. Bu pozitif bir döngüdür: “Muhtekirler âlemi”nin gizemine yapılan vurgu, söylentileri kışkırtır ve teşhiri destekler. Harp zenginleri halka daima “kıl ü kal” (dedikodu) vesilesidir.¹⁰³

Bazı muhtekirler fiyatları yükseltmek, bazıları ise basındaki ihtikâr karşıtı kampanyayı zayıflatmak için söylenti yayar: “Hatta bazıları, gazetelerin ortalığı telaşa verip fiyatları indirmek, sonra ucuzca mal toplayıp ihtikâr yapma maksadını bildiklerini ve yazdıkları yazılardan korkmak icab etmeyeceğini... söylemektedir.” Muhtekirlerin söylenti yaymalarının amacı, basının haberleri sonucunda fiyatların düşüp “kendilerinin ziyana uğramamalarını temin” ve “türlü türlü yalan yanlış rivayetler[le]... arkadaşlarını teskin” etmektir.¹⁰⁴

Basın, açtığı kampanya “hakkında halk arasında söylenen bazı itimatsızca sözler”den haberdar olmuştur. Söylentiye göre, gazeteler ihtikâr karşıtı kampanya ile “suret-i hakdan görünerek”, alttan alta tuc-

⁹⁹ Bir milyon nüfuslu İstanbul’da 1917’de çıkan altı gazeteden ikincisinin tirajı on bindi (Yalman, *Yakın*, 319, 355). Okuyucu sayısı ile ilgili veri olmadığından basının etkisini ölçmek zordur; ancak geniş olduğu varsayılmaz (Brummett, *İmge*, 84-92).

¹⁰⁰ Cengiz Kırılı, “Kahvehaneler ve Hafiyeler”, *Toplum ve Bilim*, 83 (1999-2000): 58-79.

¹⁰¹ *Efkâr*, 31.5.1917.

¹⁰² “İhtikârın Leh ve Aleyhinde”, Yunus Nadi, *Efkâr*, 14.2.1918.

¹⁰³ Sedat Simavi, “Karilerime”, *Yeni Zenginler*.

¹⁰⁴ *Efkâr*, 18.5.1917; *Sabah*, 22.5.1917.

cara “mallarınızı saklayın” ikazında bulunmuştur.¹⁰⁵ Başka bir amaçları da “muhtekirleri korkutarak para koparmak”tır.¹⁰⁶ Basın kendisi hakkındaki söylentileri haber yaparak, muhtekirlerin “oyun”larını teşhir eder ve bu yolla güç devşirmeye çalışır.

Heyet’in uygulamaları hakkında da söylentiler yayılır. Daha ilginç, bunun üzerine Heyet, yalnızca muhtekirlerin değil, örneğin zincirleme usul hakkında “şayia” yayanların da tevkifini emreder.¹⁰⁷ Muhtekirler, basına karşı olduğu gibi, hükümete karşı da bir söylenme ve sızlanma seferberliği yürütür. Kahve, lokanta, sokak ve tramvaylarda Kanun’un uygulanabilirliği ve gördükleri zarar hakkında sızlanarak hükümeti “iğfal” etmek isterler.¹⁰⁸ Söylentiler, gazeteler aracılığıyla böylece yeniden üretilir, dolaşıma girer ve haber niteliği kazanır.

VI. Dil, Temsil ve Şiddet

Basındaki “ihtikâr mücadelesi” haberleri,¹⁰⁹ elbette “saydam” bir üslup veya teknik bir dille kaleme alınmaz. Yukarıda verilen 21.2.1916 tarihli haber ilk örneği olmak üzere, *Karagöz*, *Efkâr* ve *Sabah*’ta ortak bir söz ve imge dağarcığı oluşur. Muhtekir, birkaç temel özelliği açısından tanımlanır:

A. Kişilik: İlk olarak “insafsız bir hırs ve iştah”ları vardır. “Hırs ve menfaat ile... namussuzca hilelere tevessül” ve “eşya üzerinde gaddarane muamele icra” ederler, “ihtikârın lezzetini tatmış”lardır,¹¹⁰ pervasız ve cüretkârdırlar.¹¹¹

¹⁰⁵ Bazı tüccarlar malı evlerinde stoklar (BOA.DH.HMŞ 31/34).

¹⁰⁶ Ahmet Emin, “İtimatsızlık Hastalığı”, *Sabah*, 27.5.1917.

¹⁰⁷ *Efkâr*, 31.5.1917. Bu bir gerilemeyi andırır: Söylenti ağı, iktidarcı 1840’lardan itibaren faillerin cezalandırılması ve topluma korku salınması için değil, “toplumsal dokunun içine... nüfuz ederek... muhalefetin” denetimi için kullanılır (Kırlı, “Kahvehaneler”).

¹⁰⁸ *Sabah*, 30.5.1917; Yalman, *Turkey*, 140-1.

¹⁰⁹ *Sabah* ve *Efkâr*’daki ihtikâr haberlerinin ortak başlığıdır.

¹¹⁰ *Efkâr*, 7.6, 10.6, 30.6.1917.

¹¹¹ *Efkâr*, 22.5, 19.4, 19.5, 14.12.1917, 10.4.1918.

İkinci olarak bu hırsla “cüretkâr bir kumar” olan “hava oyunları” oynarlar,¹¹² “halkın ihtiyacı ile istihza” ederler.¹¹³ “Memleket ve ahalî muhtekirlerin elinde baziçe” (oyuncak) olmaktan kurtarılmalıdır.¹¹⁴ Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey’e göre, bazısı malı elinde tutarak, “ihtiyacat-ı nas ile adeta alay eder”.¹¹⁵ Muhtekirler için ticaret kazanç değil, “yekdiğerini iğfal esasına” dayanmaktadır, “son zamanlarda... iğrenç ve feci safahatini göstermeye” başlamıştır.¹¹⁶ Muhtekir, sadece menfaati için değil, mizacı, cibiliyeti gereği iğfal ederken,¹¹⁷ kötülüğü de oyun biçiminde estetize eder. Kanun, alaycı muhtekirlere onların tarzında verilmiş bir cevaptır.

B. Bilgi üstünlüğü: İhtikâr, sahtekârlığa benzer. Muhtekirler, yeterli malumata sahip olmayan tüketicilere oranla “kurnaz ve işbilir”dir, milleti “avlar”, “kapana sıkıştırır”, “adem-i vukfumuzla adeta speküle ederler” “Fenn-i ihtikâr müsbet bir fendir”.¹¹⁸

C. Teşkilât: İhtikâr çoğu kez bir “grup dinamiği”dir. Ağaoğlu Ahmet *Tercüman*’da muhtekirlerden “çeteciler” ve Abud Han’daki tüccardan “birkaç yüz serseri” diye söz eder. Bunlar “eşkiya çetesi” gibi vatandaşları soyar. Nitekim ticari muamele “şekavet” şeklini almıştır. Ancak bu görünürdeki teşkilâttır: “Bunların arkasında ihtikâr kumandanları olabilir.” Esas muhtekirler gizli bir âlemde, “mülevves [kirli, karışık] bir muhit”te yaşar (Şekil 14).¹¹⁹

D. Yayılma: Muhtekirin gayri-insaniliği, muhtemelen çoğu muharip ülkeye yaygın bir imgedir. Osmanlı basınında da “biyomedikal” bir anlatıya konu olur. Örneğin “ihtikâr bitlerine karşı müessir bir deva”

112 *Efkâr*, 13.5.1917; *Sabah*, 9.5, 13.5, 23.5.1917. Cavit Bey’e göre bu kumardan zarar edenler de vardır (*MAZC*, 22.3.1917, 313).

113 *Efkâr*, 21.2.1916.

114 *Efkâr*, 19.5.1917.

115 *MMZC*, 16.2.1918, 354. “İstihza” ve “alay” benzetmesi Ayan’da da kullanılır (*MAZC*, 31.3.1918, 407).

116 *Efkâr*, 28.7.1917.

117 Bu ayırım için bkz. Georges Bataille, *Edebiyat ve Kötülük* (İstanbul: Ayrıntı, 1997).

118 *İkdam*, “Fenn-i İhtikâr”, 24.5.1917.

119 *Sabah*, 23.5, 25.5, 18.5 ve 4.6.1917; *Efkâr*, 28.9.1917.

Şekil 13. *Karagöz*, 9.6.1917

Hacivat: Karagözüm bu herif böyle ne olmuş ki?

Karagöz: Sandalyesinin yüzü yırtılmış, içinden çıkan yayların elastikiyetine dayanamayarak fırlamış!..

aranır.¹²⁰ Muhtekirler zararlı ortakçılardır: “Adeta vücutları insanıyet sahibinde bir lekedir, muzırdır ve zaidir [aşalak].”¹²¹ Haksız kazanç sağlayan “içtimaî tufeyliler”dir.¹²² Bölüm A6’da söz edilen Ahmet Cevat Emre’nin fikirlerinin uzantısıdır.

9.5.1917 tarihli *Sabah*’ta ihtikâr “iktisadî bir hastalık”, 16.5.1917 tarihli *İkdam*’da esnaf “emraz-ı müstevliye” (işgalci hastalık) olarak tanımlanır. 12.5.1917’de “İhtikâr Mikrobu” başlıklı yazının müellifi, birer bakteriyolog ve iktisatçı ile yaptığı görüşmeden sonra, ihtikâr mikrobunu teşhis eder. “Bu mikrop gündüzleri İstanbul ve Galata

¹²⁰ *Karagöz*, 9.6.1917.

¹²¹ Yunus Nadi, “İhtikâr ve Muhtekirler”, *Efkâr*, 11.4.1918.

¹²² “Kömür Meselesi”, *Efkâr*, 13.1.1918. Ömer Seyfettin “zehirli tufeyliler gibi milletin bünyesi üzerine üşüşüp kanını emen hainler”den söz eder (Köroğlu, *Türk*, 369).

tarafalarında akşamları Beyoğlu cihetlerinde fazla faaliyet gösteriyor gibidir.” Başlangıçta bir tacire “musallat olur”, onun bünyesinde yayılır ve kurbanını hasta eder, sonra diğer zenginlere bulaşır. Danışılan iktisatçı, İstanbul kadar hızlı ilerlemese de tüm muharip ülke kentlerinde bu hastalığa rastlandığını anlatır. Mikrop, “herhangi bir insanın üzerine bir kere yerleşti mi, artık onu o insandan ayırmak imkânsızdır. Onun için... mikrobun üzerinde bulunduğu adama ihtikâr mikrobunu denir.” Böylece muhtekir, bir mikroba dönüşür. Bu durum, hastada, daha doğrusu, hasta-mikrop-taşıyıcı-muhtekirde bir

“halet-i maraziye doğurur; bu hırs ve servet hastalığına tutulmuş demektir. İşi gücü piyasada azalan, fiyatı yükselecek emtiayı tedkik etmektir, aynı hastalığa tutulmuş insanlarla sendika yapar. İşte bu mikroplar piyasa üzerine yerleşince her tarafta bir iktisadi buhran alameti başlar. Hastalığa tutulmanın ateşi nasıl yükselir ve uzvî buhranlar başlarsa, piyasa üzerinde de derhal etki görülür ve fiyatlar yükselir.”¹²³

Yunus Nadi’ye göre de “fazla para kazanmak hırsı (...) savaş zamanında (...) umumî ve müstevli [yayılmacı] bir hastalık hükm[ünü]” kazanır.¹²⁴ Hayat pahalılığının organik amili böylece keşfedilir. Taşıyıcıları bulmak için “taharri memurlarıyla belediye zabıtasını” faaliyete geçirmek gerekir. Tek çare karantinedir: Taşıyıcılar, 239. maddede belirtilen süreyle “hapishane denilen tecrithanelerde muhit-i iktisadiyeden uzak bulundurulmalıdır.”¹²⁵

Biyomedikal anlatı, “kişilik” vurgusuna bir açıdan aykırıdır. İhtikâr, aslında muhtekirin “özünde” yoktur; o da “yakalanmış”tır, salgın mağdurdur.¹²⁶ Ancak her iki etkeni melezleyen yorumlar da vardır: Örneğin “ihtikâr mikrobunun tahribatına pek fazla maruz kalmış bazı bed tıynet esnaf” kahve saklamaya çalışır.¹²⁷

123 “İhtikâr Mikrobunu”, *Sabah*, 12.5.1917.

124 “Âzami Fiyat Meselesi”, *Efkâr*, 30.6.1917.

125 “İhtikâr Mikrobunu”, *Sabah*, 12.5.1917.

126 Örneğin Boğaziçi’nde bakkallığa başlayan bir memur emeklisi, ucuza mal satmaya çalışırken, esnaf baskısına maruz kalır ve muhtekirleşir (*Sabah*, 2.6.1917). Hüseyin Cahit, “ihtikâr[ın] büyük esnaftan küçük esnafa” geçtiğini anlatır (*MMZC*, 16.2.1918, 349).

127 *Sabah*, 5.6.1917.

E. Duygu: İhtikâr, vatan uğrunda can verme ve fedakârlık temasının karşısına yerleştirilir; muhtekirlerin “fazla kazançları umumun ıstırab ve mihneti [sıkıntısı] pahasına[dır]”; “halkın sefaleti hesabına” para kazanırlar. Bunlar savaşta “kuvve-ı milliyeyi” zayıflatan,¹²⁸ “mevcudiyet namına yapılan bir mücadele esnasında umumun zararında menfaatlerini arayanlar ve milletin kuvve-i mukavemesini kırmaya sebeb olanlar vatan hainleridir.”¹²⁹ Esnaf, “haile ve gaili bir hengame-de ehl-i vatanı tazyik” eden adeta birer “muhasım”dır.¹³⁰

Dışarıdaki engellere karşı “bu kadar fedakârlıkla mücadele açtığımız sırada, dahilde de aynı gayeyi göz önünde bulundurmak için iktisadi mücadele” verilirken, “ortada harp fırsatı var diye” fiyatları artıran “bazı vatandaşların vatanperverlik ile cemiyet ile ne kadar alakaları” olabilir?¹³¹ Bir okur, mektubunda, kendi çıkarlarını savunmazlarsa, “tüccarın insafsızlık ve tahakkümünün daima kurbanı” olacakları kaygısını dillendirir.¹³² Bizatihi Heyet’in 27 Mayıs tarihli beyannamesi şöyle başlar:

“Memleket müdhiş düşmanlara karşı üç seneye yakın bir müddetten beri kahramane harb ediyor. Hududlarda ve ecnebi topraklarda namus ve hayat-ı vatanı muhafaza azmiyle uğraşan kahramanların gösterdikleri fedakârlıktan beklenen semerenin tamamen iktifat edilebilmesi [toplanması] ve şanlı bir sulhun teminine imkân hasıl olması, memleket dahilinde kalan vatandaşların da her birinin şu an-ı mühimme tarihinde herkese tertib eden vazifesini idrak etmesine [bağlıdır].”¹³³

“Eşyayı piyasadan çekip saklayan... menafi-i vataniye hilafına hileli bir muamelede bulunmuş[tur].” Bunlar, “düşmanlarımıza karşı vatanın ana, baba, evladı, Galiçya ovaları da dahil muhtelif cephelerde can verirken, mevcudiyetimizi dahilden tehdit etmeğe cesaret eden adi tiynetli muhtekirler”dir.¹³⁴

128 *Efkâr*, 25.5.1917; *İkdam*, “Esnafa Karşı Grev”, 16.5.1917.

129 Ahmet Emin, “Havaic-i Gıdaiyye Fiyatı”, *Sabah*, 22.6.1917.

130 *İkdam*, 16.5.1917.

131 *Efkâr*, 24.5, 13.5.1917.

132 *Efkâr*, 18.5.1917.

133 *Sabah*, 27.5.1917. Tam metin için bkz. Toprak, *İttihad-Terakki*, 290.

134 *Sabah*, 19.5, 2.6.1917.

Karagöz Gazetesi, “ihtikâr ve muhtekir hakkında tedkikat” yaparken 18. yüzyıl divan şairi ve heccav Sümbülzade Vehbi Bey’in *Lütfiyye-i Vehbi* adlı eserinin içeriğinin “bugünün meselesiyle hemen hemen tamamen mutabık” olduğuna dikkat çeker ve bazı bölümlerini uyarlar:

“Mahasal [sonuçta] {muhtekirin} hali budur
İrtikab ettiği efali budur
{Olsa hatta sana dost ol hain}
Pek inanma sözüne {muhtekirin}
Çünkü senden o ticaret eyler
Sanma kim sana sadakat eyler
Sen onu sadık edersin tahmin
{O kurar millete bir kanlı kemîn [pusu]}
{Muhtekir yurdunu bir pula satar}
İşte südcü gibi çok su katar
Verse hep malını alma veresi [veresiye]
{Tık domuz damına irazil teresi}
La-mahale [boş yere] seni mağbun eyler [kazıklar]
{Hem züğürt hem de mecnun eyler}
Ayıbdır akile [akıllı] mağbun olmak
Son pişmanlığa makrûn [yakın] olmak
Gabn-i fahiş [fahiş fiyatla kandırılmak] hele pek muhiştir [kor-
kunc]
Bilmek alışverişin çok iştir.”¹³⁵

F. Teşhis: *Karagöz*, muhtekiri sokakta arar ve bulur: İşleri gereği çanta ve cüzdan taşıyanlar bir yana, “yeni tacirlerden birtakımı da (...) muhtekirliği üstlerine kondurmayarak avukat, komisyoncu süsüyle (...) büyük cüzdan ve koltuk çantaları taşıyor.” Bir yoruma göre bunun nedeni bellidir: “En şerefsizler, en şereflieleri taklit eder.”¹³⁶ Böylece bu aksesuarlar, belirsiz birer yüklem olur.

Daha pratik bir yöntemle göre, muhtekir görmek için;

“akşamları Beyoğlu’nda gezinmek yeterlidir. Bilhassa Tokatlıyan’ın perdeleri arasında göze çarpar. Bu adeta bir insandır. Öyle görülür. Yahud (...) henüz mahiyeti mechlul bir mikrop-tur (...) Diğer insanlar gibi tramvaya binmez, arabayla gezer,

¹³⁵ *Karagöz*, 6.6.1917. 1917’deki eklemelerdir [“İnsaftan Yoksun Esnaf Hakkında”, Sümbül-zade Vehbi Mehmed, *Lütfiyye-i Vehbi* (Kahramanmaraş: Ukde, 2011), 120].

¹³⁶ “Çantalılar, Cüzdanlılar...”, *Karagöz*, 6.6.1917.

Şekil 14. Yeni Zenginler Âlemi (*Yeni Zenginler*)

Beyoğlu'nda lokantada otururlar. Yanlarında bir köpek varsa, ona listeyi uzatır, 'şu yemeklerden birini beğen' der, sonra garsonu çağırır, köpeğine listenin en fiyatlı yemeklerinden birini ısmarlar. Böyle adamlar 'Sulh olacaktı!' sözünü iştince benizleri sararır gibi olur."¹³⁷

Muhtekirin tramvay "alerjisi"ni *Karagöz* de kullanır: "Bir bitli ile bir muhtekir arasında ne münasebet var? İki de tramvaya binemez."¹³⁸

"İhtikâr Mikrobu" yazısının "ayn" rumuzlu müellifi, yazdığı başka bir yazıda, muhtekirlerin ne menem "mahluklar"a benzediğini, "bizim gibi elli ayaklı, gözlü kulaklı insanlar" olup olmadığını sorgular. Cevaba göre, muhtekir diğer insanlara öyle benzer ki kendisi bile diğer insanlardan farkını ayırt edemediği gibi, gazetedeki ihtikâr haberlerinden de galeyana gelir. Ancak özel hayatları farklıdır. "Kabil olsa

¹³⁷ "İhtikâr Mikrobu", *Sabah*, 12.5.1917.

¹³⁸ *Karagöz*, 6.6.1917.

bir liralık banknotlardan bir kostüm yaptırmak isterler... geceleri mum yerine evrak-ı nakdiye yakarlar... iç[ler]inde sevgililerine tuvalet kağıdı makamında banknot kullanmalarını tenbih edenler bile vardır.”¹³⁹

Bu şaşaa merakında bir “sonradan-görmelik” vurgusu da vardır. Bazısına göre muhtekirler zaten “esas işleri olmamasına rağmen, zorluklardan istifade sermaye tedarik etmiş” türedi bir tüccar kuşağıdır; bunlara “332 [1916] tüccarları” denir.¹⁴⁰ Bu teşbih, ayrıştırma ve genellemeler, teşhis sınırında kalmaz, hızla şiddet tasavvuruna evrilir.

G. Şiddet: Yunus Nadi, duygularını şöyle aktarır:

“[Harp kazançlarını] gördükçe hiddetimizden küplere biniyoruz... muhtekirlere... ateş köpürerek hücum ediyoruz... Madem ki onlar bu kadar saygısız... ve vicdansız... kendilerine ne kadar hücum edilse, onlara hatıra gelen ve gelmeyen fena vasıfların tümü izafe olursa caizdir.¹⁴¹ Hırs ve menfaat ile bu kadar namussuzca hilelere tevessül eyleyenlerden nefret etmemek... [ve Heyet’in] bu gibi herifleri ele geçirdikçe kemal-i şiddetle cezalandırmasını temenni etmemek elden gelmiyor.”¹⁴²

Karagöz şiddet dilini uç noktaya taşır. Bir ay içinde köseleden büyük kâr edenler (bkz. VI. Altbölüm), aslında “halkın derisi”ni yüzmüşdür. Kısasa kısas önerilir: *Karagöz*’ün “muhtekirler yüzünden daltaban kalmış” muhabiri, gazetenin “ihtikâr aleyhindeki mesaisine mükâfaten en azgın bir muhtekirin suratından yüzülecek ala deriden bir çift çizmelik” almayı hak ettiğini bildirir. Bir muhaverede, “muhtekirlerin kafasını nasıl kırmalı?” sorusunu, “vatandaş”, “birer birer tutup benim cebimden içeri atınsınlar, kafaları tuz buz olmazsa bir şey bilmem” diye cevaplar.

Aynı sayıda nakledilen bir hikâyede, “hınzır ve azgın” bir kedinin ailenin rızkını aşırma alışkanlığından söz edilir. Kedi sonunda Anado-

139 “Muhtekir Nasıl Olur?”, *Sabah*, 21.5.1917.

140 Yunus Nadi, “Erzak İhtikârına Karşı da Tedabir-i Şedide Lazım”, *Efkâr*, 28.7.1917; “Muhtekir Nasıl Olur?”, *Sabah*, 21.5.1917; Jean-Louis Robert, “The Image of the Profiteer”, *Capital Cities at War*, J. Winter, J.L. Robert (ed.) içinde (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1997), 117.

141 Yunus Nadi, “İhtikâr ve Muhtekirler”, *Efkâr*, 11.4.1918.

142 *Efkâr*, 7.6.1917.

lu yakasına bırakılır. Muhtekirler için de benzer bir “çözüm” önerilir: “Bu murtekiblere de böyle... deniz aşırıslar, eğer memnun olmazlarsa günahı boynuma!”¹⁴³ Bu öneri örtük bir tehcir veya celp tehdidi olarak yorumlanabilir. Nitekim tutuklanan iki tacirin elinden askerlik tecil vesikaları alınır.¹⁴⁴ Mercan Çarşısı’nda kösele ve meşin satan İspanyol tebaasından Graziani’nin iddiasına göre, polisler malını sürgün tehdidiyle gasp eder.¹⁴⁵ Heyet, “fahiş” fiyatla ayakkabı imal etmekten mahkeme edildiği halde “mütenebbih olmayan” kunduracı Franko’nun “emsaline ibret-i müessire olmak üzere idare-i örfiye mıntukası” dışına çıkartılmasını ister.¹⁴⁶ İstanbul bir “yedd-i sahhar ile temizlenmeye” başlar. Halep’te “ilân hilafına ihtikâra devam eden”ler tutuklanarak Adana’ya getirilir.¹⁴⁷

Nefret dilinin uç noktasında biyomedikal anlatıya verilen cevap yer alır. “Şayan-ı Dikkat bir Protesto” başlıklı makalede, “cemiyet-i şeriyye azası” çeşitli mikroplar birleşerek, *Sabah* gazetesinin “ayn” rumuzlu yazarını protesto eder. Nedeni, muhtekirlere benzeterek mikropların “doğrudan doğruya şeref ve haysiyeti”ne saldırmasıdır. Oysa mikropların muhtekirlerle “asla ve kata... ilgisi yoktur. Redd ediyoruz, nefret ediyoruz, lanet ediyoruz, recm ediyoruz. Hatta o derece ki şimdiye kadar bu zengin muhtekirlerin bir defacık olsun yakalarına bile konmadık.” Makale bir “temenni” ile sonlanır: “Umarız ki veba, kolerâ (...) gibi zevattan müteşekkil mahkememiz muhtekirlerin baştan sona kadar cezalarını verir.”¹⁴⁸

Sembolizm ve hicvin sarıp sarmaladığı bu şiddet ve nefret dilinin, toplumsal ilişkiler üzerindeki yıkıcı etkisi kısa sürede görülmeye başlar.

¹⁴³ *Karagöz*, 9.6.1917.

¹⁴⁴ *Efkâr*, 31.5.1917.

¹⁴⁵ BOA.DH.EUM.AYŞ 9/70, 21.3.1919.

¹⁴⁶ BOA.BEO 4502/337614.

¹⁴⁷ *Sabah*, 29.5.1917.

¹⁴⁸ *Karagöz*, 9.6.1917.

VII. Şikâyet, İhbar ve İhtilaf

Basının “kamuoyu” denen kanaat havuzunu takip mi yoksa terkip mi ettiği, belki de nafile bir tartışmadır. İhtikâr haberleri açısından ikisi arasında bir etkileşim olduğu varsayılabilir. Gazetelere gelen şikâyet, “okur mektubu” ve ihbarların gerçek olup olmadığı açık değildir; bunlar gazetecilerin kendi izlenimleri veya tümüyle kurmaca da olabilir. Ancak bu çok da önemli değildir. Ahmet Rasim ve Basiretçi Ali Efendi gibi örneklerin gösterdiği üzere, 19. yüzyılda gazeteci, yaşadığı şehri “dinleyen” ve “okuyan” bir seyyahıdır. Bu yazı açısından hayatı olan, basındaki ihtikâr seferberliğinin İstanbul, hatta taşra halkını yerel tüccar ve esnafla nasıl karşı karşıya getirdiğidir.

Tüccar, muhtemelen Kanun’la birlikte kendisini Heyet’in baskısından kurtaracak bazı savunma mekanizmaları geliştirir: Haberlerde, çifte etiket kullanma, hileli beyan, düşük nitelikli ve faturasız ürün satma, vitrin malından bulundurmama, zincirleme iade gerekçesiyle mal satmama gibi şikâyetlere rastlanır. Sadece müşteriyi değil, Heyet’i de “iğfal” edecek yöntemlere başvurur: Zincirlemedeki fiyat farkını vermemek için, askere alınmış olanları veya taşra tüccarını malın önceki sahibi göstermek olarak isteyenler vardır.¹⁴⁹ Ancak, bu taktikler, denetimlerin daha da sıklaşmasına neden olur.

Heyet, 29.5.1917’de bir taraftan mal saklayanları bulmak için sivil memurlardan bir teşkilât kurulduğunu duyururken,¹⁵⁰ diğer taraftan gazeteler, okurlarını, halkı “uyanık” olmaya, fiyatları incelemeye, “ticarethaneler hakkında bir fikir peyda etmeye çalışma”ya, Heyet’in müdahalesine gerek kalmadan muhtekirleri “siyah liste”ye sokmaya, buralardan alışveriş etmemeye ve tanıdıklarını uyarmaya çağırır.¹⁵¹ Taşra halkı ve memuru, İstanbul’dan bayram vesilesiyle gelecek malları denetlemeye davet edilir.¹⁵² Okur mektuplarının biri, halktan, karşılaştığı

149 *Efkâr*, 9.6.1917.

150 Sonradan Düyun-ı Umumiye memurları talep edilir (*Efkâr*, 30.5.1917) ve müfettişler görevlendirilir (*Efkâr*, 14.6.1917).

151 *Sabah*, 2.6.1917. *Karagöz* boykot söylentisinden söz eder (9.6.1917).

152 *Sabah*, 25.6.1917.

“münasebetsizlikleri... sarahat ile ihbar” etmesini ve Heyet’e yardımcı olmasını ister. Şikâyet artık bir vazifedir.¹⁵³

Bu duyurular ve muhtekirin kamuoyundaki görünürlüğü, yabancı basının haberlerine göre,¹⁵⁴ en zengin semtinde bile açlık çekilen bir şehir ahalisinin hem öfkesini tetiklemiş hem de önünde yeni “imkân”lar açmış olmalıdır. Heyet’in uygulamaları bu ihbar seferberliğini şiddetlendirir: Saklı kahve ve kibrit ardiyelerini ihbar edenlere yakalanan malın tümü, Heyet’çe müsadere edilen 40 kıyyeden fazla miktarda kahve bedeli, “hüsni hizmeti” görülenlere mükâfat verilecektir.¹⁵⁵ Bazı durumlarda, fahiş fiyatı şikâyet eden müşteriye, satış fiyatından narh düşülerek farkı satıcı tarafından iade edilir.¹⁵⁶ Böylece belki de ihbar vatandaş için bir kazanç kapısı olur. Nitekim Dr. Nâzım, Heyet çalışanlarının “fahri” olduğunu bildirir.¹⁵⁷

22.5.1917’de *Efkâr*, Avusturya’da olduğu gibi,¹⁵⁸ muhtekir isimlerinin basında ilanının, “umumî ve millî bir görev” olduğunu açıklar. Savaşın ilk yıllarında muhtekirlerin adları açıklansa da 22.5.1917’de, Kanun’dan önce Abud Efendi Hanı’nda yapılan ilk “operasyon”da tutuklananların adı basında yer almaz. 29.5.1917’de ise kösele ve manifatura eşyasından senede %700 kâr edenlerin “meydana çıkarıldığı”, bunların Samuel Tişano ile Bayramzade İsmail Hakkı olduğu ilân edilir. Aynı tarihli *Sabah*’a göre Tişano, malı Bayramzade’den almış, sonra tüccara dağıtmıştır. Böylece bir teşhir kampanyası da başlamış olur.¹⁵⁹

Belki de kampanyayla bağlantılı olarak, *Sabah*’ta 18.5.1917, *Efkâr*’da ise 30.5.1917’den itibaren bir kısmı imzasız okuyucu mektupları yayınlanır. Müştekillerin bir kısmı ise ucuz erzak temin edebilmelerine

¹⁵³ “Şikâyet Vazifesi”, *Sabah*, 30.6.1917.

¹⁵⁴ 1917’de Beyoğlu’nda dilenen orta sınıftan kadın ve çocuklara rastlanır (BOA.HR.SYS 2440/53). Ayrıca bkz. Harry Stuermer, *Deux Ans de Guerre a Constantinople* (Paris: Librairie Payot, 1917), Bölüm V.

¹⁵⁵ *Sabah*, 13.6.1917; *Efkâr*, 19.6.1917.

¹⁵⁶ *Efkâr*, 22.11 ve 7.12.1917.

¹⁵⁷ *Efkâr*, 15.4.1918.

¹⁵⁸ Viyanalıların şikâyeti üzerine 1917’de haftada üçyüzden fazla tüccar narhı ihlâl etmekle suçlanır (Healy, *Vienna*, 64-5).

¹⁵⁹ Aynı uygulama Viyana’da Ocak 1917’de başlar (Healy, *Vienna*, 66).

rağmen Savaş'ta hayat standartları hızlıca düşen memurlardır.¹⁶⁰ Mektup konuları ev kiralardan dayanıklı tüketim mallarına kadar uzanır. Bazı mektuplarda hayat koşullarının faturası doğrudan “muhtekir”e kesilir: Bigados karyesinde imalathanesi olan ve Silivri’yi “kasıp kavuran” Dimitri adlı yoğurtçu, “etrafındaki bütün köylerin sütlerini kontrat ederek o kadar insafsızca istifadeye başlamıştır ki” hastalara bile yoğurt bulunamaz olmuştur.¹⁶¹ Kritik olan, Heyet’in bazı gazete haberlerini veri kabul ederek tevkifat yapmasıdır.¹⁶²

Şikâyet bildirmek veya “malumat” vermek isteyenlerin, Heyet’e başvurmaları rica olunur.¹⁶³ Heyet’te bir şikâyet şubesi kurulur.¹⁶⁴ Bundan sonra ihbarların büyük kısmı doğrudan Heyet’e gelir.¹⁶⁵ Bununla yetinmeyen bazı tüketiciler, aldıkları malları, fiyatından şikâyetle gazeteye getirir.¹⁶⁶ Gazeteler alıcının beyanına kefil olduğu gibi, sadece satıcı mağazayı değil, benzerlerini de hedef gösterir, malı müsadere edilmesi gereken dükkânların semtini bildirir, mağazalarla söz düellosuna girer.¹⁶⁷

Basın başından beri Heyet’e “piyasa”yı denetim altında tutmasını öğütler. Fiyatlar ancak böyle düşebilecektir. Heyet müfettişleri fiyatları yakından takip edecektir. Yunus Nadi’ye göre, Heyet fiyatları, vesikasız iş yapanları kontrol altında tutarak “ve fahiş fiyatla mal sattığına vakıf olduğu kişileri takip” ederek düşürebilmiştir. “Bir taraftan şiddetli takibatta bulunurken, diğer taraftan namuslu tüccarın hukukunu muhafaza eder.” Murakebe “namussuzlar” için hakiki bir “tehdit”tir.¹⁶⁸

¹⁶⁰ MACZ, 15.1.1917, 275-6; BOA.DH.İ.UM 20-16/10-21 (Sivas, 1918).

¹⁶¹ *Sabah*, 12.6.1917. Bir hafta sonra, gazete “muteber” bir kaynağa dayanarak Dimitri’nin fahiş fiyata mal satmadığını ve yörede “katiyen” sıkıntı çekilmediğini açıklar.

¹⁶² *Sabah*, 6.6.1917.

¹⁶³ *Sabah*, 28.5 ve 17.6.1917.

¹⁶⁴ *Sabah*, 14.6.1917.

¹⁶⁵ *Efkâr*, 5.8.1917.

¹⁶⁶ “Bir Kunduracının Şikâyeti”, *Sabah*, 30.5.1917.

¹⁶⁷ “Carlmann ve Stein Mağazaları”, *Efkâr*, 11.6 ve 4.9.1917; “Kömür Meselesi”, *Efkâr*, 14.1.1918. Stein 1908 Boykotu’ndan da etkilenir [Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi* (İstanbul: İletişim, 2004), 138, 160]. Carlmann ve Stein için bkz. Köse, *Dersaadet’te*.

¹⁶⁸ *Efkâr*, 29.5., 14.6.1917, 16.2.1918; *Sabah*, 29.5.1917.

Bu murakebe görevi, yukarıda değindiğimiz teşhir ve ihbar mekanizmasıyla, basına ve vatandaşa da havale edilir. Böylece İstanbul, muhtemel muhtekirlerin sürekli izlendiği büyük bir gözaltına dönüşmüş olmalıdır. Okur mektupları, gazeteleri ziyaret eden müşteriler, Heyet’e doğrudan ulaşan ihbarlar, kenti güvensizleştirmiş ve toplumsal ilişkileri yıpratmış olsa gerek. Heyet’in fiyatları denetlemeye başlaması ve basında yayılan muhtekir tahayyülü, tüketiciyle tüccar arasındaki hatta tüccarın kendi içindeki ilişkileri bozar. Oysa basının iddiası aksi yöndedir: Heyet’in icraatı, ihtikâr nedeniyle halkın tüccara azalan güvenini iade edecek, “itimad, ahd ve vahdın takviyesini” temin edecektir.¹⁶⁹

Heyet ve basının açıklama ve fiilleri öyle bir noktaya gelir ki anlaşılan, gerilim hatta arbedeye yol açar. Beyoğlu ve İstanbul tüccar ve esnafından birçoğu Heyet’e başvurarak halkın “tehacümü ve mağaza sahiplerine karşı vuku bulan muhakkirane [hakir görücü] muamelelerinden şikâyet etmiş” ve Heyet’in buna karşı acilen tedbir almasını rica etmiştir. Ahalinin mağazalara hücumu nedeniyle, her dükkân için polis ve sivil memurlar görevlendirilmiş; “mağaza sahiplerine tecavüz edenler ile lüzumundan fazla eşya almaya kalkışanların... tevkifi için kendilerine emir verilmiştir. Erbab-ı ticarete tecavüz gibi hususatin şiar-ı medeniyet ve insaniyete muvafık olmadığını bir kere daha ihtar” edilir.¹⁷⁰ 30.5.1917 günü halk mağazalara hücum edince, dükkânlar erken kapanır. Gazete uyarır: “Bir kısım müşterilerin tüccara pek dü-rüş-tane [sert, kaba] muamelede bulunduklarını haber aldık. İhtikârın menî müşterilerin tüccara hakaret etmesine meydan veremez. Namuslu tacir hiçbir zaman hakarete şayan değildir.”¹⁷¹ Basın gaz ve freni beraber kullanır.

Tersi de yaşanır. Mallarını narh fiyatına satmaya mecbur bırakılan esnaf, hıncını müşteriden çıkarmak ister. Bazı mağaza sahipleri “galâ fiyatla satmamaktan dolayı hiddet ve infial ile halka karşı nezaket ve terbiyenin haricinde muamele etmektedir... Matbaamızdan birinin ai-

¹⁶⁹ *Sabah*, 30.5.1917.

¹⁷⁰ *Efkâr*, 2.6.1917.

¹⁷¹ “Biraz İtidal”, *Sabah*, 31.5.1917.

lesine karşı Şamil Mustafa Ticarethanesi çalışanlarından biri tarafından pek terbiyesizce muamelede bulunulmuş, adeta hakaret edilmiştir.” Heyet göreve çağrılır.¹⁷²

İhbar, Heyet’in başlıca araçlarından biri haline gelir. Örneğin Avrupa şeker ve çukولاتası satan mağazalar, ihbar üzerine incelemeye alınır.¹⁷³ Ancak şikâyet ve ihbar mekanizması, Kanun’dan henüz iki hafta sonra, desise, gammaz ve “ihtikâr” üretmeye başlar: Kahveye narh tayininden sonra, “muhtekirler” piyasadan narh fiyatından kahve toplayıp “zincirleme usulüyle bunu evvelce kahve aldıkları tüccara fazla fiyatla iadeye ve arada açıktan para kazanmaya teşebbüs” eder.¹⁷⁴ Bir habere göre, bir Musevi ve ortağı, önceden mal aldığı bazı tüccar ve esnafa şantaj yapar. Kendilerine bilinenden fazla mal sattıkları ve geri almaya yanaşmadıklarını Heyet’e şikâyetle tehdit eder.¹⁷⁵ Başka bir habere göre, iki Rum tüccar, bir çırak ve iki tellal aracılığıyla bir Müslüman tüccara kibrit satmayı teklif etmiş; muhtemelen bir ihbar sonucu, alışveriş sırasında suçüstü yapılarak mal ve para çırağın elinde yakalanmış; iddiaya göre iki tüccar suçu, “mükâfat” karşılığı çırağa yıkmaya çalışmıştır.¹⁷⁶ Yine bir habere göre, Heyet’çe sorguya çekilen Beyoğlu terzilerinden bazıları, sadece hammadde fiyatlarından değil, satıcılardan da şikâyetçi olmuş; sonrasında satıcıların adresleri alınarak mağazaları mühürlenmiş; kendileri de tutuklanmıştır.¹⁷⁷

Haberler kurgu değilse, İstanbul’un en azından bir kısmının, fiyat ve stoklara ilişkin söylenti, şikâyet ve ihbarlarla çalkalanmaya başladığını gösterir. Artık her tüccar, müşteri veya gazete okuru, muhtemel bir müşterik veya muhbirdir. Söylentiler habere, bunlar da hızlıca ihbara dönüşür.¹⁷⁸ Basın, suçlama ve cezalandırma yetkisi anlamında iktidarı, toplumsal dokunun kılcallarına devretmekle kalmaz, jurnal sistemindeki gibi, her vatandaşı diğerinin “savcısı” durumuna getirir.

172 *Efkâr*, 26.7.1917.

173 *Efkâr*, 18.6.1917.

174 *Efkâr*, 7.6.1917.

175 “Hile ve İhtikârın Garip bir Şekli”, *Efkâr*, 14.6.1917.

176 *Efkâr*, 17.7.1917.

177 *Efkâr*, 1.8.1917.

178 Healy, *Vienna*, 143-50.

Bu yeni “malumat ağı”nın “itimat, ahd ve vahdi” nasıl aşındırdığı ele alınırken, basının hedef gösterdiği kitleye de göz atmak gerekir.

VIII. Hedef Kitle

25-26 Mayıs'ta tutuklanan on beş kişinin “birkaç İslam birkaç da Musevi” olduğu açıklanır.¹⁷⁹ Yukarda değinildiği gibi, 29.5.1917'de kösele ve manifatura muhtekirlerinin Samuel Tıyano ile Bayramzade İsmail Hakkı olduğu ilân edilir. Ancak ertesi gün yapılan düzeltmede, fiyatların “muhtekirane” yükselmesiyle Bayramzade'nin ilgisi olmayıp “asıl” ihtikârı Musevi tacirin yaptığı bildirilir. Bayramzade kayırlmış mıdır? Öyleyse, dinî/etnik mensubiyeti mi yoksa kişisel bağlantıları nedeniyle mi?¹⁸⁰

Haberlerde teşhir edilen “muhtekir”lerin çoğu tabiyeti açık edilmeyen gayrimüslimlerdir. Bu durumun İstanbul'un o dönemdeki nüfus bileşimi (1914'te %40 gayrimüslim) ve gayrimüslimlerin ticaretteki gö-reli ağırlıklarıyla ilgili olduğu düşünülebilir. Ancak daha yakından bakıldığında, örneğin ilk operasyon noktası olan Abud Efendi Hanı'nda kayıtlı dört ve Küçük Abud Han'daki on tüccarın tümü gayrimüslimdir.¹⁸¹ Eczacılık neredeyse tümüyle bir gayrimüslim mesleğidir.¹⁸² Ayrıca *Şark Yıllıkları*'ndan Heyet'in diğer müdahale alanları araştırılabilir: Örneğin isimler üzerinden tahmin yürütülürse, kibrit toptancılarının tümü, ayakkabı ve ayakkabı malzemesi satan yaklaşık 150 tüccardan 5-10'u hariç ezici çoğunluğu gayrimüslimdir.¹⁸³ Fiyatlar, Dr. Nâzım'a göre, “ticaret[i] kâmilten... elinde” tutan Hıristiyanlara seyahat izni verilmediği için artmıştır.¹⁸⁴ Zanlı Müslümanlar içinde İran asıllı/tebaası yoğunluğu dikkat çeker.

¹⁷⁹ *Sabah*, 27.5.1917.

¹⁸⁰ Bayramzade'nin hamisi Levazım Reisi İsmail Hakkı'dır (Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca* (İstanbul: İletişim, 1990), 105). Heyet, Bayramzade'yi deri ihtikârıyla suçlarken, İsmail Hakkı'ya deri alımı yetkisi verir.

¹⁸¹ *Annuaire Oriental*, 1913, 1054.

¹⁸² Sermet Muhtar Alus, *Eski Günlerde* (İstanbul: İletişim, 2001), 16. İstanbul'da ilk Türk eczahanesi 1897'de açılır (Tokgöz, *Matbuat*, 206).

¹⁸³ *Annuaire Oriental*, 791, 852-3. Benzer bir örneklem, tutuklu listeleridir (*Efkâr*, 8.6.1917 ve 28.11.1917).

¹⁸⁴ İlkan ve İlkan, *Ankara*, 223.

Şekil 15. *Karagöz*, 20.2.1918

“*Karagöz*- Usta Bedros! Sulh oldu. Herkes dükkânını donattı! Sen hiç aldırma mışşın! Bakkal- Şimdiye kadar kesemi donattım! Şimdi fiyatlar düşerken yeis tutmalıyım, dükkânımı nasıl donatırım!”

Basına göz atılırsa, öncelikle karikatürlerdeki muhtekir figürleri birer ipucudur. *Karagöz*'de “gayrimüslimler özellikle Rumlar, savaşın kıtlıklarından haberi bile olmayan, tersine savaştan geniş ölçüde yararlanan hali vakti yerinde tüccarlar olarak görünürler.” Bedros isimli Rum bakkal neredeyse bir klişedir.¹⁸⁵

İkinci olarak, dolaylı anlatımlar bulunabilir. Esnaf, ülkeyle ilgisi olmayan “birtakım anasır-ı gayri millîye” olarak tanımlanır.¹⁸⁶ Yunus Nadi, Celal Nuri'yi hatırlatacak şekilde (Bölüm A6), Heyet'in düşük performansını, tüccarın “karışık” terkibine bağlar:

¹⁸⁵ Georgeon, “Gülüşün”, 72, 95; Celep, “*Karagöz*.”

¹⁸⁶ *İkdam*, 16.5.1917.

“... Memleketimizde ticaretin zaten eskiden beri nasıl 72,5 millet elinde olduğunu biliyoruz... Karışık unsurların elinde kaldıkça, hiçbir vakit tedabir-i idariye ittihazı veya kavanin ve nizamât vazı ile [ticari] işlerde salah ve istikamet temin edilemez... Maatteessüf ticaret işlerinde bu vahdet-i milleti temin etmek kabil olamamış... ticariyemiz yekdiğerini iğfal esasına istinad etmiştir.”¹⁸⁷

Son olarak, gayrimüslimleri açıkça hedef gösteren kaynaklar vardır. Hüseyin Cahit’in yerine vekâleten Heyet’e atanan Muhittin Bey, anılarında şöyle der: “Harp te zengin olanlar İttihatçılıkla alakası bulunmayan Yahudiler, Ermeniler, Rumları.”¹⁸⁸ Bu yargıyı Cavit Bey de paylaşır.¹⁸⁹ *Sebilürreşad, Efkâr*’ı kaynak gösterdiği haberde “adalet” arar:

“İhtikârdan en ziyade istifade edenlerin yine gayrimüslimler olduğuna şübhe yoktur. İhtikârdan söz edildiğinde yalnız sekiz on Müslümanın ismini zikretmek adet olmuş ve eskiden beri ticarete kurnazlıkları ile maruf anasır-ı saire içinde dört senedir sessiz, sedasız ihtikâr yaparak Müslüman Hristiyan milyonlarca fukaranın kanı bahasına yine milyonlarca liralık servet iddihar edenlerin... [adı geçmemiştir]. Halbuki... meselâ Mehmet Kadri Efendi gibi mechul bir taciri ta İzmir’den yaka paça tutub da İstanbul’a getirmekle yetinerek diğer anasıra mensup muhtekirlere hiç ilişilmeyecek olursa adalet noksan kalır.”¹⁹⁰

187 Yunus Nadi, “Erzak İhtikâna Karşı da Tedabir-i Şedide Lazım”, *Efkâr*, 28.7.1917.

188 Birgen, *İttihat*, 313.

189 Cavit Bey, *Felâket*, 197. Hüseyin Cahit, Talat Paşa için “Ermeni tehcirini yapanlar... yalnız Türkün yaşaması idealine tapmışlardı. Onları temizleyen, yükselten ... işte budur”, Bahattin Şakir için ise “tehcir işinin en büyük amili ve haliki odur (...) Bir gün (...) hatırasını ihyâ etmek lazım gelirse, onun heykeline Şark Vilâyetleri göğüslerini minnetle açacaklardır” diye yazar (Yalçın, *Tanıdıklarım*, 47, 83).

190 *Sebilürreşad*, Cilt 16, Sayı 404-405 (Nisan 1919): 140. Mütareke romanları da benzer vurgular taşır: “Büyük ve yuvarlak gözlüklerini... yontulmamış ilkel yüzü üzerinde tek medeniyet ve zarafet alâmeti gibi taşıyan şu traşlı ve şişman adam mutlaka ticaretle meşgul bir Ermenidir. Belki şu dakikada kendisini birdenbire zengin edecek en kolay ve en karanlık vurgun şekillerinden birini aklından geçirmektedir” [Yakup K. Karaosmanoğlu, *Sodom ve Gomora* (İstanbul: İletişim, 2002), 40]. Peyami Safa hem vagon ticareti yapan mebusları hem de “bizim yüzümüzden zengin olan deyyus” gayrimüslimleri hedef alır [*Mahşer* (İstanbul: Ötügen, 2016), 50 ve sonrası, 195].

Hedeftekiler, sadece Osmanlı tebaası gayrimüslimler değildir. Beyoğlu'nda ticaret yapan, otuz senedir burada bulundukları halde, “Türkçe bilmeyen ve bu memleketin fikrî ve ictimai hayatı... hakkında malumat peyda etmeğe tenezzül etmeyen” bir grup daha vardır. Kanun’a ve Heyet’e en büyük direnci bu grup göstermiştir. Zira “kapitülasyonlar 2,5 sene önce kaldırılmış olmakla beraber, Beyoğlu’nda kapitülasyon zihniyetinin neticesi olarak bize karşı daima bir istihfaf [hafife alma]” sergiler, “her şeyi sui-tefsir [eder] ve bu memlekette her yapıları haksız ve fena” bulurlar.

Bu grup, memleketin hem “ima”ını hem de sosyal psikolojisini bozar:

“Buraya gelen bir ecnebi bittabii doğruca Beyoğlu’na iniyor. Orada etrafını alan adamların hepsi, kapitülasyonlar zamanından müdevver hislerle... memleketimizdeki her şeye yukarıdan aşağı bakmak istidadını gösterince bu halet-i ruhiye derhal yeni gelene de sirayet ediyor. Ecnebi daha ilk hamlede bu zehri aldıktan sonra eskiden beri burada bulunan hemşerilerine başvuruyor... Yeni gelmiş bir vatandaşları kendilerinden akıl isteyince, bizim her nevi istidad ve kabiliyetten mahrum [ve]... ecnebi düşmanı olduğumuzdan bahs ederler... [O da] Beyoğlu muhitindeki kapitülasyon zihniyeti ile mahmul [yük-lü] havayı biraz teneffüs ettikten sonra derhal bedbinlik ve itimatsızlığa meyl eder.”

Bu olduğu sürece “Avrupa’ya kendimizi bir türlü doğru bir surette tanıtmayı” başaramayız. Bu durumu önlemek için Kanun’un İstanbul’da olduğu gibi Beyoğlu’nda da “harfî harfine” uygulanması gerekir. “Eskiden beri burada bulunan ecnebleri doğrudan doğruya tedaviye çalışmak beyhudedir. Bunları ancak zaman ile hükümet kuvvet ve hissiyatının artması tedavi edebilir.”¹⁹¹ Kastedilen muhtemelen Celal Nuri’nin söz ettiği Levanten Cemaati’dir (Bölüm A6).

Son olarak dolaylı anlatımı nedeniyle etnik bir gruba işaret ettiği şüphesi olan bir habere değinmek gerekir. Buna göre İstanbul’da iki tür hamal vardır: Örgütsüz (“müteferrik”) çalışanlarla örgütlü ve tekelleşmiş “yük muhtekirleri” İkinciler vapur iskelesi, demiryolu is-

191 “Beyoğlu”, Ahmet Emin, *Sabah*, 31.5.1917.

tasyonu gibi yerleri tekeline almış hamallar olup Balıkpazarı, Asmaaltı, Yemiş İskelesi, vb. semtlerde “adeta yeniçeri teşkilâtıyla icra-ı sanat” eder. İlk grupla pazarlık etmek mümkünken, ikinciler müşteriye fa-hiş ücret dayatır, bölgeleri aralarında bölüşür vs.¹⁹² Burada kastedilen, 1895 olaylarından sonra loncada çoğunluğu oluşturan ve başta rıhtımlar olmak üzere tüm İstanbul’da örgütlenen Kürt hamallar mıdır?¹⁹³ Savaş Avusturyası’nda da Çek, Macar ve Yahudi asıllı olanların zenginleştiği algısı yaygındır.¹⁹⁴

IX. Heyet’in Performansı

Ayakkabı, şeker ve basma fiyatları, haberlere göre, Heyet’in ilk müdahaleleriyle hemen düşer ve mağazalara hücum başlar. Ancak gıda maddeleri pahalalanmaya devam eder.¹⁹⁵ Haziran ortasındaki haberlere göre, Heyet emirlerinin “yanlış tefsiri” yüzünden eşya fiyatları yükselmeye başlar. Özellikle zincirleme iadeye konu olan eşya fiyatının düşmesi beklenirken, aksine yükselir.¹⁹⁶

Yunus Nadi, bir yandan narh ve vesikayı eleştirir ve Heyet’in elinde fiyat denetimi için başka araçlar olması gerektiğini iddia ederken,¹⁹⁷ diğer yandan tüccarı suçlar: Mayıs’ın sonunda, Heyet’in müdahale alanındaki eşyalar bir iki hafta içinde iki üç katına çıkmıştır. “Bu ticaret değil sirkat ve şekavettir... Vesikaya bağlanan eşya ortadan kalkıyor.” Yine de şikâyetlere rağmen, Heyet’in ev eşyası ve manifatura piyasası üzerinde “esaslı tesir” ettiği kesindir. Fiyatlar müdahale sayesinde “mutedil”dir.¹⁹⁸ Yunus Nadi, Heyet’in yokluğunda fiyatların daha da

192 *Efkâr*, 28.2.1918.

193 Quataert, *Osmanlı*, Can Nacar, “20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti”, *Kebikeç* 41 (2016): 51-66.

194 Healy, *Vienna*, 62.

195 *Sabah* ve *Efkâr*, 28.5.-31.5.1917; *Efkâr*, 4.6.1917.

196 *Sabah*, 16.6. ve 17.6.1917.

197 “Âzami Fiyat Meselesi”, *Efkâr*, 30.6.1917.

198 “Erzak İhtikârına Karşı da Tedabir-i Şedide Lazım”, *Efkâr*, 28.7.1917

yüksek olacağını ima eder. Yükselen fiyatlar muhtekirlerin “intukam” isteğine dayandırılır.¹⁹⁹

Yalman, Heyet’in fiyatları savaş öncesi düzeye düşürdüğünü iddia ederken,²⁰⁰ bazıları Kanun’un faydadan çok zararı dokunduğunu, narh konulan malların piyasadan kalktığını söyler. İstanbul’daki fiyatlar, mallar Kanun’un uygulanmadığı vilâyetlere “kaçtığından” yükselir.²⁰¹ Çelişkili görünen durum, patiska ve basma üzerinden incelenebilir. Savaş’ın başından Kanun’a kadarki “üç sene zarfında ortalık serbest olduğu halde memlekete bir arşın kumaş... ve patiska gelmemiştir.”²⁰² 30.5.1917’de patiska satışı vesika basılincaya kadar yasaklanır.²⁰³ 7.6.1917’de patiska narh ve vesikaya bağlanır. 21.6.1917’de vesikaların tüccarın vereceği beyannameler incelendikten sonra dağıtılacağı ilân edilirken, patiskanın vesikasız satılmamasından dolayı kefenlik tedarikinde zorluk çekildiğinden, bundan sonra mahalle ihtiyar heyetleri tarafından verilecek ilmuhaberlerin polis merkez memurluklarından tasdikinden sonra dükkânlardan patiska alınabileceği duyurulsa da aslında Heyet’e doğrudan başvuru gereklidir.²⁰⁴ Haziran ve Temmuz aylarında vesikasız, narhtan pahalı ve beyannamesiz (kefenlik) patiska satanlar tutuklanmaya devam eder.²⁰⁵ Patiska beyannameleri Ağustos’ta hâlâ toplanmaktadır.²⁰⁶ Vesikalı patiskanın Kasım’da Şişman Yanko’nun mağazasında satışa çıkacağı ve 9.12.1917’de Aralık ayının üçüncü haftasına dağıtımına başlanacağı duyurulur.²⁰⁷ Ancak tüm

199 “- Bu muhtekir dedikleri... adamlar[dan]... iki yüz kişi tevkif olundu, fiyatlar fırlamakta berdevam! - Henüz tevkif olmayan muhtekirler diğerlerinin öcünü halktan almağa kalkışıyor!” (*Karagöz*, 6.6.1917).

200 Yalman, *Turkey*, 140.

201 Birgen, *İtihat*, 309; *Karagöz*, 6.6.1917; *MMZC*, 16.2.1918, 352.

202 Hüseyin Cahit, *MMZC*, 16.2.1918, 352.

203 *Sabah*, 31.5., 6.6. ve 7.6.1917.

204 Karay, *Ömür*, 264.

205 *Efkâr*, 28.6 ve 2.7.1917; BOA.DH.HMŞ 31/34.

206 *Efkâr*, 11.7. ve 16.8.1917.

207 Dağıtımlarda izdiham ve “çirkin manzara”lar yaşanır (*Sabah*, 26.6.1917). “Kapı aralarında, ötede ve beride dolaşanların, günlerce nöbet bekleyenlerin hali o kadar elimdir ki eğer ayakkabı için ise, yalınayak huzr-ul-Allah’ta dolaşsa, haysiyet-i beşeriyye için... daha ehven olur” (*MMZC*, 16.2.1918, 346 ve 350).

vesikalar karşılığı mal olmadığından vatandaşın “bir süre” beklemesi gerekecektir.²⁰⁸ 6.3.1918’de Mahmutpaşa’daki Ordu ve Donanma Pazarı mağazasında iki gün süreyle patiska dağıtılacağı Heyet’çe ilân olunur. “Mağaza malı savaştan sonra celbe muvaffak olduğundan narhtan pahalı (26 kuruş/arşın) satırılmasına mecburiyet hasıl olmuştur.” Bu savaş öncesi fiyatın yaklaşık dokuz katıdır.²⁰⁹ Vesika dağıtımı, ancak 14.3.1918’de tamamlanabilir; patiska Ordu ve Donanma Pazarı’nda satılacaktır. Maarif Nezareti, memurları için patiska tahsisi ister.²¹⁰ 20.5.1918’de narh kaldırılır ve İstanbul ile taşra arasındaki patiska ve basma ticareti serbest bırakılır. Patiska başkentte dokuz on ay süreyle el altından satılır.²¹¹

Taşrada ise durum daha da vahimdir: Heyet, İstanbul’dan taşraya giden kolileri denetlemek üzere sansür teşkilâtıyla ortak çalışır.²¹² Gazete haberlerine göre, Heyet taşraya sınırlı miktarda vesika ve basma dağıtmıştır.²¹³ Bolu’da 1916’da 7-8 kuruş/arşın olan basma 1917’de 25 kuruşa çıkar. Adana Vilâyeti, fiyatı 50-60 kuruş/arşına yükseldiği için Vilâyet dışına patiska çıkışını yasaklar. Süryani Kadim Patrik Vekili’nden Adliye Nezareti’ne 1917 Kasım’ında yazılan dilekçede, Hükümet’in Patrikhane’ye verdiği 2500 liranın yarısıyla Bitlis, Siirt ve diğer yerlerden Mardin’e sürülen Süryani Cemaati “eytam ve eramili” ile “mekatib-i fukara etfali”ne elbise dikmek için gereken adi patiska ve basmanın satın alınması amacıyla Heyet’ten vesika istenir.²¹⁴

Kısaca değinmek gerekirse, kundura da benzer durumdadır: Askerlere Ordu ve Donanma Pazarı’nda verilen kösele yetersizdir; ayakkabı vesikası dağıtımında izdiham yaşanır.²¹⁵ Bir mektupta, ayakkabısızlık-

²⁰⁸ Basma dağıtım noktaları belirtilmediğinden, vesika sahipleri mağazalardan geri çevrilir (*Efkâr*, 27.7.1917).

²⁰⁹ Savaştan önceki fiyatı üç kuruş, narh ise bunun dört misliydi (*MMZC*, 16.2.1918, 352).

²¹⁰ BOA.MFMKT 1230/127, 27.10.1917.

²¹¹ Hastahanelerin ihtiyacı nedeniyle halka verilmediği söylenir (*MMZC*, 16.2.1918, 350).

²¹² ATASE.BDH 422-295-1660-003, 29.11.1917.

²¹³ *Efkâr*, 17. ve 3.8.1917.

²¹⁴ BOA.DH.İ.UM.EK 43/14.

²¹⁵ *Efkâr*, 13.11.1917 ve 9.1.1918.

tan okula gidemeyen çocuklardan söz edilirken, Bahçekapı'da Hereke Fabrikası karşısında malul askerler için protez potini yapan kunduracı Manolaki'de kösele ve vidala mevcudu kalmadığı öğrenilir.²¹⁶

Aydın Mebusu Veli Bey, memleketin iktisadi hayatının bir iki muhtekir için “kökünden baltalanama”yacağını söyleyerek Heyet'in icraatını özetler.²¹⁷ O dönemde ülke iktisadını “baltaladığı” düşünülen faaliyetin, anaakım tarihyazımında “millî iktisat[ın] gerek”lerinden sayılması dikkat çekicidir. Gümrüksüz ithalat yapmak (VIII. Altbölüm) ve “ahaliyi çıplak, ölüleri kefensiz” bırakmakla itham edilen bu girişimlerin, yine tarihyazımında neden “devletçiliğin (...) bir parçası” olarak ele alındığını ise XII. Altbölüm'de anlamaya çalışacağız.²¹⁸

X. Heyet'in Çözülüşü ve Sonrası

Basındaki haberler Haziran sonunda küçülmeye ve heyecan sönmülmeye başlar. *Sabah* ve *Efkâr*'da 15 Temmuz'dan sonra “İhtikâr Mücadelesi” başlığı arka sayfalara düşer.

Meclisler tekrar çalışmaya başladıktan sonra, Mebusan Meclisi Ticaret ve Ziraat encümenleri Kanun'u incelemeye alır. Düzenledikleri mazbatadaki yoruma göre, hayatîyet açısından Heyet'in şimdiye kadar meşgul olduğu birkaç kalem eşyadan “binlerce” kere önemli olan havaic-i mühimme hakkında bir muamele öngörmeyen bu kararnamenin uzatılmasında “bir fayda-ı müsbete tasavvur edilmemiştir.” Kanun'un (haberde “kararname” olarak anılır) tüm havaic-i zaruriyeye teşmili de savaş durumu nedeniyle elzem görülse de aslında ihtikârın önlenmesi için belediye kanunlarındaki hüküm ve yetkilerin yeterli olduğu ve bu maddelerin uygulanmasıyla “iyi neticeler” alınması beklendiğinden, Kanun'un reddi önerilir. Nihai karar 14.2.1918'de Meclis'teki müzakerelere sonucu verilecektir.²¹⁹

Yunus Nadi başyazısında, Heyet'i ve Kanun'u birkaç nokta üzerinden savunur. Öncelikle, Hükümet'in çaresizlik ve mecburiyeti söz ko-

216 *Sabah*, 22.6.1917; BOA, DH.İ.UM.EK 43/14.

217 *MMZC*, 27.3.1918, 376.

218 Toprak, *İrtihad-Terakki*, 119-21.

219 *Efkâr*, 14.2.1918.

nusudur: “Meçhul akıbetlere doğru sürüklenip giden ihtikâr işleri”ni gören “hükümet ilanihayet hareketsiz kalamazdı... Bir aralık korkunç bir cereyan almış olan ihtikârın men ve tatili bir zaruretti.” İkincisi, Hükümet’e şikâyet gitmiş olsa gerek ki Nadi, Heyet’in faaliyet tarzını savunur. Halk “hiddet ve şiddet”le muhtekir mallarının “zabt ve müsadere” olmasını isterken, mutedil davranan Heyet zincirleme iade esası ve fiyatların düşürülmesiyle yetinmiştir (Oysa gazete sütunları ve arşiv belgeleri, müsadere vakalarıyla doludur).

Üçüncüsü, Heyet kısmen de olsa “şekaveti durdurmayı” başarmış, halkın 1-2 milyon lirasını kurtarmış (hesap şekli anlatılmaz), otuz binden fazla ucuz ayakkabı tedarik etmiş, denetimiyle fiyatları düşürmüştür. Faaliyetinin “tatminkâr olmaması” doğaldır ama zaten hiçbir heyet “âzami derecede mükemmel olamaz.” Meclis, Heyet’in yetersizliği bahanesiyle Kanun’u reddetmekle ihtikâra “kanunî” bir statü vermiş olacak, yeniden ve daha şiddetli dönüşü suretiyle bir “hercümerc”e yol açacaktır. Yapılması gereken müstakil bir encümen teşkiliyle Kanun’un eksiklerini tamamlamak, “en mükemmel şekline” getirmektir.²²⁰ Bir de istikamet gösterir: Yeni kanun, sadece “bütün eşyaya şamil” olmakla kalmayacak, sadece “menfi” değil “müsbet” amaçlar da güdecek; örneğin Heyet hükümet denetiminde ithalat ve dağıtım yapacaktır. Bu da teşkilâtın genişletilmesini gerektirir.²²¹

Nadi’nin önerisi, Meclis’teki dengeyi yansıtır. Amaçlanan faydayı sağlayamadığı iddiasıyla on altı mebus tarafından Kanun’un reddini isteyen öneriye karşı, elliye yakın mebusun teklifiyle bir encümen heyetince tetkiki, İaşe Kanunu’yla birleştirilmesi ve tadili teklif edilir. Sonunda on beş kişilik bir encümene havale edilir.²²² Dikkat çeken, yaklaşık altıda biri gayrimüslim olan 5. dönem Mebusan Meclisi’nden, bu heyete sadece Müslüman mebusların atanmasıdır.²²³ Mart ayında görüşülecek²²⁴ ve “etrafı [bir] teşkilât” önerisini içeren encümen maz-

²²⁰ *Efkâr*, “İhtikârın Leh ve Aleyhinde”, 16.2.1917.

²²¹ Yunus Nadi, “İhtikâra Karşı”, *Efkâr*, 10.4.1918.

²²² *MMZC*, 16.2.1918, 355-8.

²²³ Liste için bkz. *Efkâr*, 19.2.1918.

²²⁴ *MMZC*, 9.3.1918, 57.

batasının müzakeresine imkân ve zaman kalmayarak Kanun'un eski haliyle bırakıldığı öğrenilir.²²⁵

Ayan Meclisi'nde İaşe Genel Müdürlüğü'nün kurulmasına dair kanun tasarısı görüşülürken, fiyatları denetleyecek bir organın teşekkülü durumunda Heyet'in lağvı önerilir; sıralardan "Men-i İhtikâr Kanunu çıkmayacak" sesleri duyulur.²²⁶

4.4.1918'de İaşe-i Umumiye Kanunu yayınlanır.²²⁷ İaşe'nin sorumluluğuna sadece yemeklik ve yemlik maddeler bırakılır. Men-i İhtikâr Kanunu hâlâ yürürlükte olduğundan ortaya bir karışıklık çıkar. Mebusan Meclisi iaşe ve ihtikâr işlerinin ayrı idarelere tabi olmasına uygun bulmamasına rağmen, diğer emtia fiilen Heyet'in denetimine bırakılmış olur. Nitekim Dr. Nâzım bir mülakatta, o tarihe kadar Heyet'in dört kalem gıda maddesiyle ilgilenirken, yeni İaşe Kanunu kapsamındaki yemlik ve yiyecek maddelerinin sınırlı olmasından ötürü, kalan gıda ve eskiden olduğu gibi gıda harici eşya ile Heyet'in ilgilenmesinin gerekeceğini, bunun da yeni bir teşkilât tesisi, maaşlı memur istihdamı ve yeni bir nizamname tanzimi anlamına geldiğini bildirir.²²⁸

Ancak beklentiler gerçekleşmez. 1918 ilkbaharında Hüseyin Cahit'in yerini Muhittin Bey alır.²²⁹ Heyet başına verdiği tamimde, teşkilâtını yeni İaşe Kanunu uyarınca yenileyeceğinden, vesika uygulamasını geçici olarak durdurduğunu açıklar,²³⁰ *Efkâr*'da 30.5.1918'de yayınladığı beyannameyle kahve ve çaydaki narhı, kibritteki vesikayı kaldırır; bu gazetedeki son görünüşüdür. Arşivde bulunan son belge ise Ağustos 1918 tarihlidir.

Mütareke'den sonra, Mebusan Meclisi'nde önceki hükümetlerin ri-yayet olunan suistimalinin incelenmesi gündeme gelir. Mebusan Meclisi Başkan Vekili Hüseyin Cahit Bey, incelemeye Heyet'in işlerinden başlanmasını, varsa kabahatinin bir an önce ortaya çıkmasını önerir.²³¹

²²⁵ Yunus Nadi, "İhtikâra Karşı", *Efkâr*, 10.4.1918.

²²⁶ *MAZC*, 27.3.1918, 307 ve 28.3.1918, 325.

²²⁷ *Düstur*, T2/C10, 427.

²²⁸ "Men-i İhtikâr Heyeti Teşkilâtı", *Efkâr*, 15.4.1918.

²²⁹ Birgen, *İtrihat*, 304-5.

²³⁰ *Zaman*, 15.4.1918.

²³¹ *MMZC*, 7.11.1918, 122.

Bir gazete haberine göre, Heyet Başkanlığı'nda bulunduğu sırada zincirleme usulü muamelelerine dair “birtakım yolsuzluklara meydan vermesi, hatta bazıları hakkında darp vs. gibi hareketlere de iğmaz-ı ayn etmiş olması [göz yumması]” gibi şikâyetler üzerine sorgulanacaktır.²³² Aynı şikâyetlere bakılırsa, Cahit Bey, Heyet sayesinde büyük bir servet de kazanır.²³³ Cahit Bey Şubat 1919'da tutuklanır, Bekirağa'da sorgulanır, Haziran'da Malta'ya sürülür; hakkındaki dava 1920'den sonra sürer. Teşkilât-ı Mahsusa şefleri Rusuhi ve Nâzım ise Almanya'ya kaçar.

Bazı tüccarın açtığı dava vesilesiyle Heyet'in elindeki kayıt ve zimmet defterlerinin kaybolduğu fark edilir. Hüseyin Cahit'in dönemin polis müdürü Ahmet Bey'e “komisyon paralarından ikramiye olarak vermiş olduğu” miktarın resmi kayıtlara geçirilmemiş olduğu anlaşılr. Ayrıca Heyet'in tüccardan aldığı malları ne yaptığı ve kime verdiği de kayıtlı ve açık değildir. “Yüzbinlerce liralık eşya üzerinde muamele yapıldığı halde,” Heyet'in İtibar-ı Millî Bankası'nda küçük bir hesabı bulunabilir.²³⁴ Oysa haber tarihine kadar tüccar, Heyet hesabının devredildiği İlaş Nezareti'nden 40,000 lira tazminat ister ve açtığı bazı davaları kazanır; toplam yükümlülüğün ise 200,000 liraya (1915 fiilî bütçe gelirinin % 1'i) varacağı tahmin edilir.²³⁵ Sadece Abranosyan'ın²³⁶ Levazım'a vermek zorunda kaldığı malın piyasa fiyatı 1,500,000 liradır.²³⁷ Mağdurlar, tarihyazımında iddia edildiği gibi “birkaç gayrimüslim”den ibaret olmadığı gibi,²³⁸ büyük bir servete el konulduğu açıktır. Kaldı ki bu, Heyet'in “entrikaların[ın] ancak küçük bir numunesini teşkil eder.”²³⁹

232 *Yeni Gazete*, 12.12.1918.

233 Cavit Bey, *Felâket*, 145.

234 *Sabah*, 18.4.1919.

235 Yalman, *Turkey*, 157. Paranın akıbeti belirsizdir.

236 Abranosyan için bkz. Durmaz, “A City”, 132, 142.

237 Birgen, *İttihat*, 315.

238 Toprak, *İttihad-Terakki*, 117.

239 BOA.DH.İUM 11-3/4-46; “Men-i İhtikâr Komisyonu'nun Hesabatı”, *Sabah*, 18.4.1919.

Çünkü işin bir de uluslararası boyutu vardır. Hal-i hazırda bir İhracat Heyeti varken,²⁴⁰ Heyet, ithalat ve ihracatta “fiyat kontrolü”ne girer.²⁴¹ Sıkıyönetim Mahkemesi Savcılığı’na gönderilen mazbataya göre, ihtikârın “birinci derecede”ki nedenlerinden vagon ve yük gemilerinin tahsisi hususu incelenmiş; tarafsız ülkelerden Hariciye’nin kurye memurları marifetiyle Heyet tarafından özellikle Viyana Sefareti adına “sandıklar derununda bazı eşya” getirildiği ve bunların gümrüğe girmeden Nezaret ve Heyet görevlileri tarafından teslim alındığı anlaşılmıştır.²⁴² Cins, miktar ve kıymetleri bu nedenle belirsizdir. Hariciye’nin sefaretlerden yardımcı olmalarını istediği kurye teşkilâtının başında Reşid Ayaz/Ayaş adlı biri vardır.²⁴³ Heyet’in Ayaz’a kredi verdiği ve İaşe Nezareti’nin adını kullanarak eşya ithal ettirip iç piyasada yüksek fiyatla sattırdığı öğrenilir.²⁴⁴ İhracat suistimali tahkikatında da Harbiye ve Ticaret Nezaretleriyle, mülga İaşe Nezareti’nin yanı sıra Heyet’e başvurulması istenir.²⁴⁵ Heyet gizlice ticaret yapmış ve müsadere mallarının bir kısmını ihraç etmiş olmalıdır. “Bizzat... Heyet ihtikâr yapmağa başlamış olduğu için halk buna ‘menba-ı ihtikâr’ ismini vermiştir.”²⁴⁶

Bütün bu tecrübelerle rağmen, duygu ve fikirler “kolektif hafıza”da atalet gösterir: II. Dünya Savaşı’nda ihtikâr endişesi canlanır. 14.11.1941’de Van Mebusu İbrahim Arvas tarafından;

“ihtikâr ile mücadele etmek ve bu işi kökünden hal etmek, on beş milyon Türk vatandaşımızın kanını sülük gibi emen vatan-sızları imha etmek ve asıl memleketimizin iktisadiyat ve ticaretinin yüksek tabakasını teşkil eden toptancılık ticaretinin bu muzır mikropların elinden alarak namuslu vatandaşların eline

²⁴⁰ *Düstur*, 6.4.1917, T2/C9, 629.

²⁴¹ *Efkâr*, 14.6.1917.

²⁴² “Musib bir tedbir” altbaşlıklı haberde Heyet’in Avrupa’dan mal getireceği bildirilir (*Sabah*, 29.5.1917).

²⁴³ BOA.HR.ŞFR.04 698/58 (Hariciye’den Sofya Sefiri Fethi’ye (Okyar), 29.10.1917). Muhtemelen “adı dile düşmüş” tüccarlardan sayılan Reşid (bin) Ayaş için bkz. İlkan, *Ankara*, 223.

²⁴⁴ *Efkâr*, 14.12.1917.

²⁴⁵ BOA.HR.SYS 2462/42, 24.5.1919.

²⁴⁶ Ergin, *Mecelle-i*, C.2, 823; Birgen, *İttihat*, 309.

vermek... bu millî siyaset ve idealimizi kuvveden fiile çıkarmak ve asıl ihtikâr ve hırsızlık menabiini [kaynaklarını] teşkil eden bu zehirli mikropların yuvasını dağıtmak ve ekseriyetimizi teşkil eden fakir... amele ve köylü tabakalarını (asıl kahraman ordumuzun ekseriyetini teşkil eden erlerin ana, baba ve çoluk çocuğunu ihtiva ediyor) bunların elinden kurtaracak... yegâne çare-i hal için”,

mallarını saklayan ve narha uymayanların idamını öngören bir kanun teklifi verilir.²⁴⁷ Aşağıda bahsedilecek Carlmann mağazası, Varlık Vergisi’ni ödeyemeyince kapanır.²⁴⁸ Basının tahrikiyle 6-7 Eylül olaylarında yağmalananlardan bir kısmı, “bize karşı daima bir istihfaf” sergileyen Beyoğlu’nda bulunan ve tabelaları Türkçe olmayan manifatura dükkânlarıdır.

XI. Cevaplar

Bu veriler ışığında Bölüm’ün girişindeki sorulara dönülebilir. Öncelikle Heyet’in “ilgi” alanındaki malların profili, uygulamanın neden taşraya genişletilmediğini gösterir. Bunlar savaştan önce tüccar tarafından ithal edilmiş, İstanbul’da stoklanan ve gerektiğinde taşraya satılan maddelerdir.²⁴⁹ Hüseyin Cahit’e göre, Heyet’in işleri, bu kısıtlı stoka el konulduktan sonra “tavsamıştı”.²⁵⁰

Evrak-ı nakdiye/madenî para dönüşüm oranı 1916 Şubatı’nda bozulur.²⁵¹ Karşılıksız banknot basımı, evrak-ı nakdiyenin altın karşısındaki değerini 1915-1917 Temmuz ayları arasında İstanbul’da dört kat düşürür.²⁵² Evrak-ı nakdiye/madenî para değişim oranında İstanbul ile taşra arasında oluşan fark nedeniyle, bavulla para ticareti yapan sar-

²⁴⁷ BCA 030_10_00_00_4_22_27.

²⁴⁸ İstanbul Ansiklopedisi, “Karlman” maddesi.

²⁴⁹ Heyet’in el koydukları, çoğunlukla “hariçten ithali mümkün olmayan (...) ihtikâr [ve]... zincirleme ticaretine maruz... deri, kösele, patiska, basma, kumaş”tır (Hüseyin Cahit, *MMZC*, 16.2.1918, 351).

²⁵⁰ Yalçın, *Siyasal*, 25

²⁵¹ Reji bayilerindeki tütün alışverişi sırasında ortaya çıkan sorunlar için bkz. BOA. DH.İD 95-2/19-2, 20.9.1914; DH.İUM 4-1/23-1, 3.2.1916; DH.İUM 4-1/24-4, 19.2.1916; DH.İUM.EK 25/13, 2.12.1916.

²⁵² Yalman, *Turkey*, 144; *MAZC*, 29-30 Kânun-ı Sani 1332, 425.

raflar olduğu iddia edilir.²⁵³ Heyet patiskayı savaş öncesi fiyatın yaklaşık dokuz katına dağıttığına ve evrak-ı nakdiye ciddi oranlarda değer kaybettiğine göre, çoğu mal için savaş öncesi fiyatın iki katı olarak belirlenen narh, tüccarı zararına satmaya zorlayan veya el koymayı meşrulaştıran bir bahane olsa gerektir.

El konan bu malların yeniden dağıtımından faydalananların bir kısmı haberlerde yer alır: Kahveye narh geldikten sonra, “bazı muhtekirler”in baskılanan fiyattan ve zincirleme iadeden “istifade etmelerine mani olmak” üzere, piyasadaki mal toplanıp Heyet’in deposuna alınır. “Halkı mahrum etmemek için” kahve, Heyet’in “mutemedi olan dükkânlarda” satılacaktır.²⁵⁴ Bu dükkânların bir kısmı 1916’da Parti/Cemiyet çevresinde kurulan kooperatif şirketleridir.²⁵⁵ Belli ki müsadere mallarının satışından Heyet kadar şirketler de yararlanır. İkinci grup, Graziani’nin malını zorla alan, sonra da dükkânı haraca bağlayan polislerdir (VI. Altbölüm). Zarurî tüketim maddelerinin muhtaçlara ulaşmadığı iddia edilir.²⁵⁶

Üçüncü merci Askerî Levazım’dır. İhtikâr davaları seferberlikten itibaren sıkıyönetim mahkemelerinde görülmektedir: Un tüccarı Yorgi ve Yanni fahiş fiyatla mal satmaktan,²⁵⁷ Tuzla bakkallarından Yorgi, 1914 Ağustosunda henüz belediyenin narhı kasabaya tebliğ edilmeden, pahalı şeker satmak suçlamasıyla sıkıyönetim mahkemesine verilir.²⁵⁸ Kanun da aynı mahkemeye işaret eder.²⁵⁹

Askerî mahkemelerde duruşmaların “genelde alenî değil bilakis gizli” yapılması ve 11.5.1914’te çıkarılan geçici bir kanunla kararların temyiz edilememesi,²⁶⁰ tutukluları mahkemede veya öncesinde

²⁵³ Yunus Nadi, “Evrak-ı Nakdiyemiz Hakkında”, *Efkâr*, 11.12.1916; “Para Meselesi”, *Efkâr*, 3.1.1917.

²⁵⁴ “Kahvenin Suret-i Furuhtu”, *Efkâr*, 10.6.1917.

²⁵⁵ *Efkâr*, 21.6. ve 28.6.1917.

²⁵⁶ *MACZ*, 10.2.1918, 392-5.

²⁵⁷ *Efkâr*, 6.8.1914.

²⁵⁸ BOA.DH.EUM. 3.Şube 8/46.

²⁵⁹ Basında şöyle gerekçelendirilir: “Bir işte ihtikâr olup olmadığını tayin etmek kolay bir iş değildir. Bu vazifeyi her mahkeme suhuletle ifa edemez” (*İktisadiyyat*, 19.4.1917).

²⁶⁰ Köksal, “Divan-ı.”

bazı “taviz”ler vermeye zorlamış olmalıdır. Dahiliye’den Harbiye’ye 17.9.1917’da yazılan yazıda, mahkemelerde nakit ceza tahsili yapılmayarak yalnız hüküm verilmekle yetinilmesinin, “fıkri ihtikârla malul” bazı tüccarın Heyet tedbirlerini hafife almasına neden olacağı bildirilir.²⁶¹ Bu bir ihtilaf işaretidir.

Nitekim Abranosyan’ın kumaşları için bir rekabet yaşanır. Depoda bekleyen Heyet’e bağlı polisleri Levazım’ın gönderdiği askerler kovar. Levazım, bu kumaşları satın aldığını iddia eder ancak fatura ibraz edemez. Ayrıca bunlar “sivil kumaşı olduğu için... askerlerin işine yarama ihtimali de yoktur”. Hüseyin Cahit, İsmail Hakkı’yı benzer vesilelerle Harbiye Nezareti’ne, Enver Paşa ise Heyet’in Abranosyan’ın kumaşlarını geri alma girişimini Talat Paşa’ya şikâyet eder. Talat Paşa Muhittin Bey’i “bu yolda yürümeye teşvik” eder. Dr. Nâzım’a göre, İsmail Hakkı tüccarla “anlaşır”, mallarını Heyet’in depolarından aldırır. Tüccar Heyet’ten kurtulmak için Levazım’a yönelmiş, hapis cezası almamak için mallarından vazgeçmiş olmalıdır.

Savaşın başında Adana’daki mağazalarına tekâlif-i harbiye komisyonlarınca el konulan “mühim bir Ermeni tacir”,²⁶² İstanbul’da, kalan parasıyla “spekülasyon” yaparken yakalanır; malları bu kez Heyet’çe “kaçak piyasa” fiyatının dörtte birine müsadere edilir.²⁶³ Polis ve hapishane kayıtlarında ihtikâr hükümlüsüne rastlanmaması, Levazım’ın müdahalesine bağlanabilir. Savcılık kararı olmadan tutuklu kalanlar olduğu gibi,²⁶⁴ mahkemede pazarlık yapılma ihtimali de yüksektir. Nitekim Hüseyin Cahit işi “bürokrasiye” dökmek istemediklerini söyler. Yüzbinlerce liralık “muamele” yapan Heyet’ten geriye ancak “iki üç çuval” evrak kalır.²⁶⁵ İhtikâr “kayıtdışı” bir suçtur.

Askeriye ile Cemiyet’in açık rekabeti, ortada ciddi bir kaynak olduğu anlamına gelir. Müsadere edilen malların akıbeti meçhuldür; ancak Dr. Nazım’ın yeğeni ve Cemiyet’in veznedarı Nihat Bey’in Heyet’teki “etkinliği” (bkz. Bölüm B1), Cemiyet’in kazanca ortak olma ihtimalini

261 BOA.DH.İ.UM.EK 43/14.

262 Aleksan Topalyan mıdır?

263 Birgen, *İttihat*, 304-317; İlkan ve İlkan, *Ankara*, 224.

264 Yalçın, *Siyasal*, 236, 253-4.

265 BOA.DH.İ.UM 11-3/4-46.

kuvvetlendirir. Mütareke basınına göre, Savaş sırasında “bütün millet tepeden tırnağa kadar soyularak, gûya ihtiyac ve levazım-ı askeriye için temin” amacıyla el konulan eşyanın Heyet’çe dağıtılması,²⁶⁶ Heyet’in işlevinin tekâlîf-i harbiye komisyonlarınıninki ile kıyaslanabilir olduğunu gösterir.²⁶⁷ Mütareke basınına göre, Askeriye ile Cemiyet arasındaki rekabet Savaş’ın henüz başında kendini gösterir: “Gûya” savaş hazırlığı için İsmail Hakkı Paşa “pazar ve ticareti kas kas kavuruyor”, başta Rum ve Ermeni olmak üzere, askere alma tehdidiyle bütün tüccarları “tırıl tırıl titretiyor”, makbuz karşılığı mallarına el koyuyordu. Merkez-i Umumi’nin murahhas-ı mesulu olan “bir küçük efendi” (Kemal Bey), Paşa’nın yaptıklarına “imren”ir, “aynı yağmayı” Cemiyet ve Merkez-i Umumi’nin “hesabına yürütmeye kalkış”ır.²⁶⁸ Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref’in ifadesine göre, Kemal İstanbul’un iaşesine getirildikten sonra İsmail Hakkı Paşa ile arasında “mazarrat”a (zarar) neden olan rekabet yaşanır.²⁶⁹

Narhın lüks tüketim mallarına uygulanmasına gelince, Heyet, Askeriye, “mutemet” ve şahısların bu mallara el koyarak istifadesi bir yana, amaç şaşaayı sansürlemek ve mahrumiyeti eşit dağıtmaktır: Hüseyin Cahit, Mebusan Meclisi’nde, Kanun kalkarsa, İstanbul’da çay, kahve ve patiskanın bulunacağını ama yalnızca zenginler tarafından satın alınabileceğini iddia eder: O zaman “aleyhinde bulunduğunuz o harp zenginleri, o muhtekirler, bu kahve ve çayları kemal-i iştiha ile içecekler ve fukara-yı ahali de... size lanet edecekler (‘Doğru’ sadaları).”²⁷⁰ Daha yakından bakılırsa, başka ihtimaller de söz konusudur. Bunu göstermek için, konu Bölüm A6’da değinilen genel iktisat propagandası bağlamında ele alınmalıdır: Basın üç tür ihtikâr haberi yapar:

A. Moral: İstanbul halkına parlak vaatler sunulur. Basında Heyet’in İtibar-ı Millî Bankası’ndan kredi, Levazımat-ı Umumiye’den hammad-

266 “Harbiye Nezareti’ne Açık Mektup”, *Söz*, 11.12.1918.

267 Örnek bir “vaka” için bkz. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Hakk’a Sığındık* (İstanbul: Özgür, 1995).

268 Ali Kemal, “Yağma Hasan’ın Böreği”, *Sabah*, 11.11.1918.

269 Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki’nin*, 405.

270 *MMZC*, 16.2.1918, 349 ve 353.

de ve Anadolu'dan deri alarak halka harp kundurası satmayı planladığı haberleri yer alır.²⁷¹ Linyitten kömür imal ettirmek üzere yüksek kapasiteli fabrikalar açacak ve halka ucuz kömür satacaktır.²⁷² Narhtan sonra piyasadan kalkan kahvenin, darlığına karşı Heyet 65 ton için pazarlığa girişmiş, vagonları bile temin etmiştir. “Bu iş biterse kahve meselesi çözülecektir.”²⁷³ Avrupa'ya pamuk gönderip karşılığında patiska getirmek üzere fabrikalarla yapılan müzakereler sonuçlanmak üzeredir.²⁷⁴ Savaşın uzaması, cephe gerisinin iknasını gerektirir.

B. Sessizlik: *Efkâr*'da 21.2.1916'dan 10.4.1918'e kadar şeker ihtikârından söz eden tek bir haber (22.5.1917) bulunur ki hedefi belirsiz bir şikâyetir. Şeker ithalatı, vagon tahsisi nedeniyle, Bölüm A4'de görüldüğü üzere Askeriye, Hükümet, Şehremaneti ve Parti/Cemiyet örgütlerinin denetimindedir.²⁷⁵ Nuruosmaniye Kulübü “bir ticaret merkezi”ne döner.

Gazetenin 1914-1918 arasında gazla ilgili yaptığı haberler de ihtikârla değil, narh, dağıtım ve darlıkla ilgilidir. Mütareke'deki iddialara göre, gemi tahsisi gazyacı ithali için bir önkoşuldur.²⁷⁶ Cemal Paşa, iddiaya göre, 4-5 sene zarfında İstanbul'da tüketilen gazyacı, benzin ve makine yağı yüklü vapurları gümrüğe sokmadan doğrudan Paşabahçe'deki depolara yönlendirir. Gaz piyasasını Cemal Paşa “ve rüfekaşı” tekeline alır ve haksız kazanç sağlar.²⁷⁷ Maarif Nazırı Şükrü Bey ve Harbiye Nezareti'nin iltimasıyla tüccar, yetimhaneler için Köstence'den gazyacı ve Avusturya'dan şeker getirir.²⁷⁸ Şeker ve özellikle gazyacının Heyet'in denetiminde ve basının odağında olmaması, Parti'nin mahrem alanına işaret eder.

271 *Sabah*, 30.5; *Efkâr*, 5.6, 6.6, 18.6 ve 30.6.1917.

272 *Efkâr*, 14.6. ve 2.7.1917.

273 *Efkâr*, 1.7.1917.

274 *Efkâr*, 2.7.1917.

275 “Birtakım mümtaz ve gayr-i mesul heyetler, cemiyetler teşekkül etti. Menaf-i umumiye bu suretle ihlal ve gayr-i meşru hususi menfaatlara feda edilerek ticaret esasen tacir olmayan birkaç kişinin yedd-i inhisar ve ihtikârına bırakıldı” (Ahmet Rıza, *MAZC*, 25.1.1917, 315).

276 Toprak, *İttihad-Terakki*, 93-5.

277 “Cemal Paşa'nın Kaçakçılığı”, *Sabah*, 6.11.1918.

278 BOA.MFMKT 1238/61.

Bu sessizlik, 2.3.1918'de Talat Paşa sansürün kaldırılmasını destekleyince bozulur.²⁷⁹ “Az da olsa özgürlük kazanmış olan basın artık bu [ihtikâr] işler[in]e çıtmaktan geri durmadı. İş öyle bir çığır girdi ki İttihat Terakki'nin... dergisi olan *Yeni Mecmuâ*'da bile bu yolda yazılar çıktı.”²⁸⁰ Refik Halit'in Bayramzade'yi tahkir ettiği “Harp Zenginleri”, dergide 2.5.1918'de çıkar.²⁸¹ Sansür 11.6.1918'de İstanbul'da kalktıktan sonra,²⁸² şeker ihtikârı *Efkâr*'da haberleşir. Teşhir ve dava edilenler, *Sebilürreşad* veya Birgen'in iddia ettiği gibi gayrimüslim tüccar değil, Müslüman bakkal, nâzır ve mebuslardır. Parti tasfiyeye girişince, basın da onu izler. Mütareke iddianamelerine göre, “ihtikâra birinci derecede sebep olan ahval” Hükümet'in vagon ve gemi tahsisleridir.²⁸³ İthal şeker, “en insafsızca, en vicdansızca, en na-meşru ticarete, temettülere vesile olmuştur.”²⁸⁴

C. Hedef gösterme: Georgeon'un deyişiyle, gösteriş en koyu sefaletle yan yana olunca, orta sınıflara bir “hakaret gibi görünür.”²⁸⁵ Ancak gösterişin kime ait olduğu da en az bu nokta kadar önemlidir: Kimi gözlemci²⁸⁶ ve muhaliflere göre, Cemiyet çevresinden bazıları (örneğin Fazıl Bey, Bölüm B1) savaşta zaten görkemli bir hayat sürmüştür. Refik Halit “İstanbul'daki İttihatçıların ada rezilliklerini, dondurma için İstanbul'a gönderilen çatanaları, kahpelerin yataklarına serilen banknot destelerini, o ihtikâr, o irtişa [rüşvet] ve o fezaihi [rezillikler]” nakleder.²⁸⁷ Osmanlı Ordusu içinde, Bahriye Nezareti ve Adalar'a giden yemekler, Harbiye Nezareti binasının dışında bekleyen ordu müteahhitleri ve lüks otomobilleri, Beyoğlu salonlarındaki eğlen-

279 Enver ve İsmail Hakkı Paşaların Hükümet'e darbe planı 1917 sonunda ortaya çıkınca, “Talat... basını az daha özgür bırakmak yoluna gider” (Koloğlu, 1918, 43).

280 Hikmet Bayur, *Türk İnkılab Tarihi, C III, Kısım 4* (Ankara: TTK, 1967), 158-63.

281 Toprak, *İttihad-Terakki*, 417.

282 Yalman, *Yakın*, 357. Ağustos'ta Beyrut basınındaki şeker yolsuzluğu haberleri hâlâ sansürlenmektedir (Bölüm A5).

283 BOA.MFMKT 1238/61.

284 *Efkâr*, 22.7.1918.

285 Georgeon, “Gülüştün”, 84.

286 Stuermer, *Deux*, Bölüm IX.

287 Refik Halit, “Ankara Yangını”, *Peyam-ı Sabah*, 26.8.1921; *Ömür*, 266. Ayrıca bkz. Sabis, *Harp*, 196.

celer hakkında söylentiler dolaşır.²⁸⁸ Dolayısıyla lüks tüketim mallarına el koymanın olası bir diğer nedeni, debdebeyi ortadan kaldırmak değil, aksine muhtekir figürü üzerine yapıştırmak, görünür kılmak, sefahati başka bir sefahatin ardına gizlemektir.

Bu taktikler ihtikâr kampanyasının örgütlü olduğunu düşündürür. Basın ve kamuoyu arasındaki etkileşim, 20. yüzyıldan itibaren üçüncü bir tarafın katılımıyla biçim değiştirir: Parti. “Kapsama alanları” farklılık gösterse de etkinliklerinin yükselişe geçmesi Türkiye’de eşzamanlıdır. II. Meşrutiyet’le birlikte bir dizi parti ve *Karagöz* dahil iki yüzü aşkın gazete ortaya çıkar.

Seferberlik bu ilişkiyi farklı biçimde düzenler: Meşrutiyet’te başlayan meslek birliği çalışmaları, “bir tüzük hazırlamaktan öteye” gidemezken, savaş ve ablukanın kâğıt arzını/ithalini ve sansürün haberleri baskıladığı dönemde, Osmanlı Matbuat Cemiyeti girişimi, Almanya’dan gelen bir davet üzerine yeniden hatırlanır.²⁸⁹ İlginç olan, bu “diriliş”in Kanun’dan bir ay sonraya tesadüf etmesidir.²⁹⁰ Yalman, davete Alman ve Avusturya sefaretlerinin gazete kâğıdı denetimini müzakere amacıyla katıldıklarını iddia eder.²⁹¹ Öncesinde, 1917 Haziranında Nâzım Hikmet’in babası, Matbuat Müdürü Hikmet Nâzım Bey, Alman Hükümeti’nin davetiyle Berlin’e gider ve “son günlerde matbuatla alakadar olan birçok müessese”yi, örneğin Harp Matbuat İdaresi’ni ziyaret eder.²⁹²

10.7.1917’de “Alman matbuat cemiyetlerinden biri tarafından yapılan davet üzerine” Osmanlı Matbuat Cemiyeti Başkanı *Servet-i Fünun* Başyazarı Mahmut Sadık, Aydın Mebusu ve *Efkâr* Başyazarı Yunus Nadi, Çorum Mebusu ve *Vatan* Başyazarı Muhiddin (Birgen), Karahi-

288 Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye* (İstanbul: Arma, 1998), 58, 144.

289 Hakan Aydın, “Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye”, *Selçuk Üni. Türkiyat Araştırmaları*, (2010): 563; Tunaya, *Türkiye’de*, 484.

290 “Osmanlı Matbuat Cemiyeti” ve “Matbuat Cemiyeti’nin Kuruluşu”, *Sabah*, 26.6.1917.

291 Yalman, *Turkey*, 137.

292 Alman Merkezî Sansür Bürosu Ekim 1914’te Berlin’de kurulur. Harp Matbuat Bürosu, Harbiye Nezareti bünyesinde Ekim 1915’te kurulur, sansürü merkezileştirmeye ve ilkelerini belirlemeye çalışır (Welch, *Germany*, 36-8; Chickering, *Imperial*, 49). Hikmet Nazım 1915-1918 arası bu görevde kalır (BOA.BEO 4356/326656, 20.5.1915; BEO 4518/338824, 4.6.1918).

sar Mebusu ve *Tercüman-ı Hakikat* Başyazarı Ağaoğlu Ahmet, *Sabah* Başyazarı Ahmet Emin ve *Le Soir* Başyazarı Abdullah Zühdü beylerden oluşturulmuş bir heyet, *Berliner Tageblatt* İstanbul muharriri Feldman refakatinde Almanya'ya gider.²⁹³ Dönüşte Avusturya ve kısa süreyle Bulgaristan'a uğrarlar.²⁹⁴

1918 istikraz kampanyasını Matbuat Cemiyeti yürütür.²⁹⁵ Bu ekibin İttihat ve Terakki ile türlü ve sıkı ilişkileri vardır. Heyet Başkanı, *Tanin* yazarı ve İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit, Cemiyet'in ilk yöneticilerindendir.²⁹⁶ Propaganda ihtiyacı, basını 1917'de Parti çevresinde yeniden "konsolide" eder. "İhtikâr mücadelesi" bu konsolidasyonla bağlantılıdır.

XII. İhtikâr, Müsadere Kültürü ve Savaş İktisatı

Yaşadığı şaşaa ile görünür kılınan ve hedefe konulan "muhtekir", VI. Altbölüm'de görüldüğü gibi, sadece iktisadî buhranın sorumlusu değil, yönetilebilirlik açısından da bir direnç odağı olarak tasavvur edilir. Heyet beyannamesini yayınladığı zaman, İstanbul ve "az çok" Galata'da hareket görülür ve camekânlara fiyat konurken,

"Beyoğlu gûya beyannamenin kendisine hiçbir taalluku [ilgisi] yokmuş gibi, memleketin kanunlarına, bu hükümetin emirlerine tabi olmaya mecbur değilmiş gibi lakayd kaldı... Heyet Beyoğlu tüccarını kanun ahkâmına riayet ettirmek için lazım gelen nüfuz ve kuvvete sahiptir. Neticede bu adamlara hadleri bildirilecek, bir daha unutmayacakları tarzda ders verilecektir."²⁹⁷

Beyoğlu mağazalarından "minelkadim şayan-ı itimad olmayan" Stein ve Carlmann Heyet kararlarına "hiç ehemmiyet vermemiş gibi..."

293 *Efkâr*, 8.6.1917, 28.6.1917, 11.7.1917.

294 Osmanlı basınında Bulgar basınına karşı "infial ve iğbîr"dan [gücenme] kaynaklanan bir "sükûr" varken, Bulgar basını da Osmanlılara karşı "bigane" [ilgisiz] durur (BOA.HR.SYS 2329/20, 23.8.1917).

295 Yalman, *Yakın*, 366.

296 Yönetim Mütareke'de istifa eder ("Osmanlı Matbuat Cemiyeti Kongresi", *Söz*, 19.11.1918).

297 Ahmet Emin, "Beyoğlu", *Sabah*, 31.5.1917.

görülüyor... Bu büyük mağazalarından bir ikisine... katî bir darbe indirilecek olursa Beyoğlu'ndaki çelebilerin de çabucak akılları başlarına gelir.”²⁹⁸ Kömür muhtekirlerine “zemin ve zaman [Seferberlik?] ile mütenasip bir ders” verilmelidir.²⁹⁹ Heyet, mücadelesiyle hem “iktisadi mukadderatımızın kontrolünü... sıkı bir surette eline almış” hem de “ihtikâr aleminde bulunanlara nüfuzunu” hissettirmiş olacaktır.³⁰⁰ Her ne kadar tüccar zamanla muhtekirleşse de muhtekiri tüccardan farklı kılan Kanun’a gösterdiği muhalefet, çıkardığı “müşkülât”tır.³⁰¹ Bu zaaftan başka bağlamlarda da söz edilir: “Anadolu şehirlerinin... bir Avrupa parçasına benzeyen her köşe[si], sanki Hıristiyan veya yabancı olmak, mutlak bizim olmamak kaderinde idi”.³⁰² “İçtimaî, ahlâkî, iktisadî ve millî İstanbul meselesi”nin (Bölüm A6) odağındaki Beyoğlu, sadece ihtikâr değil, muhalefetin de kaynağıdır.

“İhtikâr”, anlam olarak, I. Altbölüm’de değinildiği üzere, iktisatın sınırlarını aşar ve bir yönetim boşluğuna işaret eder. Bu açıdan bakıldığında, “ihtikâr” şikâyeti, Osmanlı tarihi boyunca, siyasetin iktisadi alana müdahale talebinin belki de diğer adıdır. Siyasî iktidar, şikâyetlere cevaben tüccara “katî bir darbe indirme” yoluna başvurur. III. Selim bir hattında vezirine şöyle seslenir:

“Bir hatta birkaç senedir her şeyin esar-ı haddisi [fiyatı] teca-vüz ederek bir dereceye vardı. Maazallah halkta geçinecek hal kalmadı. Hususen mübarek günler geldi (...). Esnaf fırsat bulup [mal] yokdur deyu olanı dahi saklayıp iki kat baha [bedel] ile ibadullaha [halka] satmaktadır. [Fazla] akçe alırlar deyu nas [insanlar]... lev m [şikâyet] eyliyor (...). Şu günlerde erzak saklayanı, muhtekir habisleri (...) narhından ziyade insafsız satanları (...) ve mal saklayanı, bakkalı dükkânı önüne asıp (...) siysetsiz [idam anlamında] iş görülmeyeceğini bilip (...) daima siyaset edesin.”³⁰³

²⁹⁸ *Efkâr*, 11.6.1917.

²⁹⁹ “Kömür Meselesi”, *Efkâr*, 13.1.1918.

³⁰⁰ *Sabah*, 22.5.1917.

³⁰¹ *Sabah*, 28.5 ve 13.6.1917.

³⁰² Falih Rıfık Atay, *Çankaya* (İstanbul: Sena, 1980), 325.

³⁰³ Muharrem Öztel, “Osmanlı İdaresi’nin İhtikâra Bakışı ve İhtikâr Suçunun Cezası”, *JASSS*, Sayı 5/6 (2012): 402.

“İhtikâr” meselesi, siyasetin iktisata müdahale tarzı hakkında önemli ipuçları verir:

1. Müdahale anlık ve şiddetlidir, kritik dönemlerde, “mübarek günler”de, haber/şayia/ şikâyetler yükseldiği, fiyatlar ivmelendiğinde devreye girer.³⁰⁴ Faroqhi, padişahın fiyatlarla bizzat ilgilenmesini, buhran dönemleriyle bağlantılandırır: Taşra eyaletlerinde yönetimi zayıflayan III. Selim’in esnafa karşı giriştiği “güç gösterisi”, “en azından başkentte dizginlerin kendisinde olduğu”nu kanıtlamak içindir.³⁰⁵ Savaş da bu dönemlerden biridir.

2. İhtikârın “müsebbibi” mekanizma veya dışsal koşullar değil, “istifçi bakkaldan tröstlere” kadar uzanan yelpazede yer alan muhtekirlerdir.³⁰⁶ Bu alegorik veya “müşahhas” denebilecek bir düşünme tarzıdır.³⁰⁷ Mizah dergilerinde Avrupa emperyalizmini temsil eden mikrop,³⁰⁸ iktisadî hastalık ve toplumsal asalaklık mecazları, geç moderniteye ait eklentileri andırır.³⁰⁹

3. Mücadele, pahalılıkla değil muhtekirle yapıldığından, iktisadî koşulların ıslahıyla değil, hile ve iğfalin baskılanmasıyla yürür. Bu durumda, Yunus Nadi’nin deyiimiyle (X. Altbölüm), olumsuz eylem (zaten suç olan ihtikârla, suç olamayacak söylentinin yasaklanması ve cezalandırılması), olumluyu (tahlil, düzenleme) hep önceler. Siyaset siyaset içindir.

4. Aynı şekilde, doğrudan eylem (muhtekirin cezalandırılması), dolaylı eyleme (koşullara müdahale, örneğin ithalat) tercih edilir.³¹⁰ İkinciyi

304 Örneğin Carlmann mağazası 1917 Ocak ayında gazetelere ilân verirken (*İkdam*, 28.1.1917), Mayıs’tan itibaren suçlamalara hedef olur.

305 Faroqhi, *Osmanlı*, 177.

306 Yunus Nadi, *Efkâr*, 11.4.1918.

307 Tıpkı “Ermeni meselesi”nin “müsebbibi”nin Ermeniler olması gibi (Mehmed Reşid Şahingiray, *Hayatı ve Hatıraları*, Nejdett Bilgi (hz.), (İzmir: Akademi, 1997), 95).

308 Brummett, *İmge*, 443.

309 Aydınlanma-sonrası siyasî dilin bileşenlerinden sosyal-Darwinizm için bkz. Hans-Lukas Kieser, “Die Sprache politisierter Artze”, *Aspects of the Political Language in Turkey*, Hans-Lukas Kieser (ed.), (İstanbul: Isis/Gorgias Press, 2010). Toplama kamplarına giden süreçte hijyen anlatısının rolü için bkz. Robert Proctor, *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (London: Harvard Uni. Press, 1988), 199-202. “Ungeziefer” (haşere) Nazi terminolojisinde hayatî bir yer tutar.

310 Ulus Baker, *Dolaylı Eylem* (İstanbul: Birikim, 2012), 23-5.

savunanlardan örneğin Veli Bey, karşılıksız banknot basımına dikkat çekerken, Aristidi Paşa pahalılığın ihtikârdan doğduğunu teslim ederek ihtikârın kökenini ve rekabetle ilişkisini sorgular.³¹¹

5. Önlemler, nedensellik, koşul ve mekanizmalar düzeyinde olmadığından, kurum ve genel-geçer kurallar da devrede değildir. Heyet “müşkülât” çıkaran bütün tüccarla tek tek ve doğrudan görüşür, münferit “tavsiye” ve cezalar verir. İstanbul Murahhası ve İaşe-i Umumiye Heyet Reisi Kara Kemal basında haber olan yoğurttaki fiyat artışını “tedkik” için, Rum nüfusun yoğun olduğu Çatalca, Kalikratya (Bahçeşehir) ve Silivri’yi ziyaret eder. Ardından fiyatlar kısa süreyle düşer; sonra yoğurt piyasadan kalkar.³¹²

6. Bu suistimale açık bir yöntem olduğu gibi, erken modern döneme özgü bir yönetim tarzına da işaret eder: İstanbul, muhtesibin “mura-kebe”sindeki dev bir pazardır adeta. Zincirleme iade ve narh kararlarındaki gelgitler, bu yönetim tarzının, Savaş İstanbul’undaki uygulanma zorluklarını gösterir. Bu yönetim tarzı, 18. yüzyıla dönüşün açık bir göstergesidir, tıpkı Tanzimat Fermanı ile kaldırılan müsaderenin Savaş’ta yeniden devreye sokulması, söylenti yasağı ile siyaset ve basının dili gibi: İhtikârı çağdaş iktisadî terimlerle ele almaya çalışan basın, önce ahlâkî ilkelere, “son kertede” ise Sünbülzade’ye başvurmak zorunda kalır. Bir mülakatında pahalılığı, iktisadî bir tahlille evrakı nakdiyenin değer kaybına, hububat fiyatının yüksekliğine, üretim gücünün azalışına bağlayan ve Toprak tarafından “monetarist” olarak nitelenen Kara Kemal,³¹³ yoğurt fiyatına “siyaseten” yaklaşır. Patiska üretemeyen bir ülkenin kısa vadede zora düşeceğini teslim eden Hüseyin Cahit, tüccara “gözdağı vererek fiyatları... düşürmekten” başka çözüm bulamadıklarını söyler.³¹⁴ Bölüm A5’ten hatırlanacağı üzere, bütün ticaretini yasaklayamayan Talat Paşa 1917’de tüccarı basın yoluyla tehdit eder.

311 *MMZC*, 16.2.1918, 347. “Rekabet ticaretle, ticaret hareketle, hareket de serbestiyle olur... İzmir’de bugün etin kıyyesi 55 kuruşadır. Halbuki burada... okkası 145 kuruştur. Çünkü bu hayvanatı oradan buraya getirenler, satanlar mahdud, muayyen eşhas-tır... Asıl yara buradadır” (*MAZC*, 28.3.1918, 323).

312 *Sabah*, 28 ve 29.6.1917.

313 “Havaic-i Zaruriye Fiyatları”, *Efkâr*, 30.5.1917. Toprak’a göre, Kemal ihtikârı “iktisadî bir olgu olarak doğal karşılıyor ve... monetarist açıdan yaklaşıyordu” (*Türkiye’de*, 506-7).

314 Yalçın, *Siyasal*, 239, 252.

Mardin, 19. yy'dan itibaren Osmanlı yönetim anlayışında “hisbe”nin yerini bilimin almaya başladığını yazar.³¹⁵ Muhtesibin, malların “doğru” veya “adil” fiyatla satışını sağlaması, başka bir deyişle yönetim anlayışının, “doğruyu emri, yanlış yasaklaması” gibi şerî/ cebrî/ ahlâkî ilkelerle değil,³¹⁶ “ilim ve fenn”e göre düzenlenme eğilimi, iktisatta da başgösterir. 19. yy'da “ilm-i emval”, “ilm-i tedbir-i menzil”, “ilm-i tedbir-i servet” başlığı altında birçok ekonomi-politik kitabı tercüme ve telif edilir. Bu açıdan bakıldığında, men-i ihtikâr uygulamasındaki zor kullanımı, ahlâkî ilkenin, hisbenin dönüşüdür. Savaş, 19. yy'da gelişen iktisat yönetimi anlayışını bulanıklaştırmak ve Tanzimat'ın getirdiği hakları askıya almakla kalmaz, Şehremaneti gibi birimlerin fiyat kontrolü vb. yetkilerini “kurumsal kimliği” olmayan grup/şahıslara devreder.

7. İktisadî yaklaşımlar arasındaki bu “bocalama”, tıpkı murabahacı gibi, tüccarın da erken modern dönem öncesindeki işleviyle imgesi arasındaki bir “çift-değerlilik”ten beslenir: Tüccar, bir yandan, özellikle büyük kentlerin işesi gibi “kamusal” bir görevi bazen zorla üstlenerek önemli bir boşluğu dolduruyor, ama öte yandan bu yükümlülüğü kendisine veren yönetimin gözünde “insafsız bir hırs ve iştah”la tüm toplumu iffal eden bir muhtekir olarak görülüyordu.³¹⁷

8. Siyasetin müdahale nesnesi, tarihyazımının sosyoloji kadar irdelemediği bir modele göre,³¹⁸ siyasi otoriteyle kitleler arasındaki konumu nedeniyle “aşağıdan” yakınma,³¹⁹ “yukarıdan” baskıya maruz kalan aracı azınlıklardır (“middleman minority”). İstanbul özelinde bu grubun çoğunluğunu, toplumsal iş bölümünde sarraf-murabahacı, tüccar,

315 Şerif Mardin, “Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet”, *Makaleler 2*, (İstanbul: İletişim, 2006), 119.

316 Bkz. Michael Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought* (Cambridge/NY: Cambridge Uni. Press, 2000). Hisbe anlayışında “doğru”, sadece doğru fiyat değil aynı zamanda doğru nitelikler. Muhtesip kural ihlâli durumunda nakdî ve fiziksel ceza verebilir (Faroghi, *Osmanlı*, 77-8, 118).

317 Kaplan, *Bread*, 53-58. Merkür/Hermes, bilindiği üzere, tüccar ve hırsızların tanrısıdır. “Madrabaz” kelimesinin iki anlamı vardır. Anaakım tarihyazımı genellikle devletçi bakış açısını benimser (Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri”, *Sosyoloji Dergisi*, cilt III (1988-1989): 177). Osmanlı tedarik iktisatını muhtesip ve muhtekirlerin mücadelesi olarak gören başka bir çalışma için bkz. Karademir, “Osmanlı”, 99-109.

318 Pierre L. van den Berghe, *The Ethnic Phenomenon* (NY: Praeger, 1987), 137-157.

319 Örneğin Sümbülzade'nin “insafsız esnaf” yergisi.

üretici ve zanaatkâr konumlarını işgal eden gayrimüslimler teşkil eder. Birlikimleri, özellikle de buhran dönemlerinde, en az Müslüman üst sınıf kadar müsadere tehdidi altındadır.³²⁰ Gazeteler, istiflemenin kumar, muhtekirlerin de kumarbaz olduğunu yazmakta haklıdır.

XIII. Çıkarımlar

Çok din ve etnili imparatorlukların milliyetçilik çağında giriştiği seferberlikler bir dizi sorunla karşılaşyordu. Bunlardan belki de en önemlisi, bir tarafta eşitlik vaadi çevresinde gelişen yurttaşlık ideali, diğer tarafta ise cemaatlerin, toplumsal hayatı düzenleyen, yalıtımlı ve kapsayıcı varlığı arasındaki gerilimdi.

Dar anlamda düşünülürse, seferberlik, çağrı, celp, donatma ve eğitim yoluyla yurttaş askerleştirme süreci olduğu kadar, muharip niteliği taşımayanların da belirlendiği ve ordu dışında bırakıldığı bir süreçti. İçleyici olduğu kadar dışlayıcı da bir mekanizmaydı. Örneğin Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunda Bulgar ve Rum yurttaşların, Büyük Savaş'ta Alman ordusunda Alsaslı, Yahudi ve Lehlerin yer alması kaygı yaratıyordu.³²¹

Geniş anlamda seferberlik ise insan gücü ve diğer “kaynak”ların harekete geçirilmesi kadar, kolektif temsil, inanç ve değer sistemlerinin, bu hareketliliği sağlamak üzere dolaşıma sokulmasını ifade ediyor ve cemaatler arasındaki fay hatlarını derinleştiriyordu. Örneğin cihat çağrısı, bir taraftan Müslümanları teyakkuza geçirirken, Osmanlı gayrimüslimlerini ister istemez bir minnet yükü altına sokuyor, hatta tehdit ediyordu. 1914’de “Rum Patriğine Açık Mektup: Boykot Müslümanların Hakkı Değil Midir” başlıklı risale, Rumların Donanma Cemiyeti’ne yaptığı yardımın çapını sorgular. Böylece seferberliğin dışında kalma, sadece ordudan değil, toplumdan ve yurttaşlıktan dışlanma anlamına da geliyordu. Dışlanma derecesinin, savaş arifesindeki cemaatler arası ilişkilerdeki uzlaşma ve ihtilâf derecesine, harekete geçirilen değer sis-

³²⁰ Georgeon, “Gülüşün”, 84.

³²¹ Mehmet Hacısalihoğlu, “Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire”, *Journal of Modern European History*, Vol. 5 (2007): 282; Ian Beckett, *The Great War 1914-1918* (NY: Longman, 2007), 301.

temlerine (örneğin din) ve savaş koşullarının sertliğine bağlı olduğu varsayılır.³²²

“Merkezkaç” kuvvetini toplumsal tahayyülde zirve noktasına çıkaran bir zıtlıktır: Bir tarafta hayatını vatan için feda eden ‘kurban’ imgesi, karşısında ise, savaştan kazanç elde eden, bunu görünür refahına yansıtmaktan çekinmeyen, fiyatlarla ‘oyun oynayan’ tacirler.

Seferberlikle beraber bir fedakârlık dağılımı ortaya çıkar: “Evladını, kocalarını, kardaşlarını, babalarını müdafaa-yı vatan için hududlara gönderen efrad-ı milletin infak ve iâşesini temin etmek en mukaddes vazifedendir. Hükümet bu uğurda en büyük fedakârlığa katlansa yeri vardır.”³²³ Ancak son kertede fedakârlığa katlanması, hatta feda edilmesi gereken muhtekirlerdir: “Üç dört muhtekir... fedakâr halk” için feda edilebilir.³²⁴ Böylece bir karşı-kurban (veya günah keçisi) tasavvuru oluşur.

Örneğin Savaş Almanyası’nda en derin hınca konu olan, muhtekir ve firarî asker tiplemesidir. Savaşın başında çoğu orduya katılmaya istekli olmasına rağmen, Yahudiler, ileriki yıllarda, asker kaçağı olmakla suçlanır ve mal darlığı, istifleme, ihtikâr hatta iktisadî tüm sorunların sorumlusu olarak gösterilir.³²⁵ Rusya’da iâşe sorunlarının faturası, Alman azınlık, sendikalar, bankalar ve Yahudilere kesilir. El koyma ve bölgesel ihracat yasaklarını meşrulaştıran ise, fiyat artışlarının sorumlusu olarak gösterilen aracı/spekülatördür.³²⁶ Bu meşruiyet, propagandanın hedef kitlesi olan grubun bakış açısı ile de uyum içindedir: Viyana’da zorunlu malların adaletsiz dağıtımı, fedakârlık iradesini

322 John Horne, “Introduction: Mobilizing for ‘Total War’”, *State, Society and Mobilization in Europe during WW1*, John Horne (ed.) içinde (Cambridge, Cambridge Uni. Press, 1997), 10.

323 *İktisadiyyat*, 19.4.1917.

324 *Efkâr*, 12.5.1917.

325 Christhard Hoffman, “Between Integration and Rejection: Jewish Community in Germany”, *State, Society and Mobilization in Europe during WW1*, John Horne (ed.) içinde (Cambridge, Cambridge Uni. Press, 1997), 97. 1916’da Alman Ordusu asker kaçağı Yahudilerle ilgili bir istatistik yapar, fakat sonucu yaygın kanıya aykırı olduğu için yayınlamayamaz (Chickering, *Imperial*, 103, 130). Ayrıca bkz. Watson, *Ring*, 369.

326 Lih, *Bread*, 37, 12-3.

aşındırdığı gibi, aslında dağıtılmadıkları ve stoklandıklarına dair bir “vehm”e de meyleder.³²⁷ Avusturya basını, edilgen anlam taşıyan sebatkârlık ve mağduriyet ile etken anlamlı kendini kurban/feda etme (“opferwilligkeit”) imgesine sıkça başvurur. Buna karşın muhtekir, fedakârlıktan kaçınandır. Alman ve Avusturya’da şehirli, çiftçileri gıda maddelerini hayvanlarına yedirmek ve gıda maddelerini ihraç etmek, tüccarı da sunî kıtlık yaratmakla suçlar.³²⁸

Bu imgenin Osmanlı Savaşı’ndaki işlevi, Bölüm A6’da söz edilen, sivillerin iâşe talep ve mücadelesindeki duygu ve çabasını “içimizdeki düşman”a yönlendirmek, örneğin gayrimüslim tüccarı fakirliğin müsebbibi olarak kodlamak, hükümeti hem mağdur hem fedakâr hem de muktedir göstermek, cephe, cephe gerisi ve tehcir sırasındaki ölümleri, topyekün seferberlik fikri içinde meşru kılmaktır.

Almanya ve Avusturya ile paralellik bu noktaya kadar sürer: Osmanlı Savaşı’nın farkı, bu algıdan bir fırsat yaratma arzusundadır: Ahmet Rıza, Ermeniler yurtlarını terk etmedikleri, aksine zorla çıkarıldıklarından, malları için kullanılan “emval-i metruke” deyimini eleştirir.³²⁹ Nitekim Mütareke basınında “emval-i magsube” (gasp edilen mallar) terimi kullanılır.³³⁰ Ahmet Emin de benzer fikirdedir ama aksi yöndeki adalet vurgusuyla; Muhtekirlerin

“zarara uğratılması (...) hakk-ı temellüke taarruz veya müsadere [değildir]... Muhtekirler hileli ve gayri meşru araçlarla halkın parasını insafsızcasına kemirmiş oldukları için, kârlarının bir kısmı veya hepsinden mahrum edilmeleri, mal-ı magsubun istirdadı [gasp edilmiş malın geri alınması] demektir.”³³¹

İhtikâr şikâyeti, siyaseti müdahaleye çağırır. Heyet icraatının anaakım tarihyazımında “devletçilik”le etiketlenme nedeni, siyasetin azınlıklara, erken modern döneme özgü münferit, doğrudan ve olumsuz

³²⁷ Healy, *Vienna*, 68-72.

³²⁸ Watson, *Ring*, 362-72; Healy, *Vienna*, 6, 34-68; Davis, *Home*, 80-85.

³²⁹ MAZC, 13.12.1915, 133.

³³⁰ *Sabah*, 13.12.1918.

³³¹ “İhtikâr Mücadelesi”, *Sabah*, 13.5.1917. “Sömürenlerin sömürülmesi” sloganını çağırır.

tarzda müdahalesidir. Muharip ülkelerde demir-çelik, maden vs. kritik sektörler devletleştirilirken,³³² Heyet'in özellikle lüks tüketim mallarına el koyması, "yeni bir iktisat anlayışının habercisi"³³³ sayılamaz, aksine bir "regresyon"a işaret eder. Dahası, Meşrutiyet mücadelesiyle tanınan bir "hareket"in, bu çağrıyla, anayasal haklar öncesine hemen rücu etmesi,³³⁴ Osmanlı siyasal "alanı"nın, hukukî biçimlere göndermeyle açıklanamayacağını gösterir. Siyasal alanı Meşrutiyet sonrası dönemde şekillendiren, öncesindeki gibi hak talep ve mücadeleleri değil, siyasetin önüne, hukuku askıya alma şartıyla "cazip" vaatler koyan seferberlik ve savaştır.³³⁵ Bir istisna hali olarak "savaş iktisadı", elimizden alınmış toprak ve malların istirdat imkânı, kapitülasyonları ilga ve şehrin "kapitülasyon zihniyetiyle mahmul" mahallelerini tekrar yönetebilme fırsatıdır. Mizah, asırlık istihfafın rövanşıdır.

332 Stephen Broadberry, Peter Howlett, "The United Kingdom during WWI", *Economics of WWI*, Broadberry, Harrison (ed.) içinde 223.

333 Toprak, "*İttihad-Terakki*", 179.

334 Bkz. Kanun-ı Esasî'nin 20 ve 21. maddeleri.

335 İttihat ve Terakki denetimindeki Meşrutiyet basınının siyaseti militerleştirmesi için bkz. Mehmet Ali Karaman, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Askerî Matbuatı ve Siyasi Hayattaki Rolü" (doktora tezi, Afyon Kocatepe Üni., 2014).

B5. “MENAFİ MAGSUB İLE MAZMUN DEĞİLDİR”: VAKFEDENLER

I. Mesele

Sadaret'ten Evkaf Nezareti'ne yazılan 24.6.1918 tarihli taslakta, Memduh Şevket ve Hüseyin Hüsnü Beylerle “zevat-ı saire-i malume” tarafından hayır işleri için toplam 400,516 Osmanlı lirası ile yine Memduh Şevket ve Hüseyin Hüsnü Bey ile “zevat-ı saire-i malume” tarafından çocukların himayesiyle hasta ve malullerin “sıyanet [korunma] ve mahfuzesi” vs. için toplam 300 bin Osmanlı lirası vakfedildiği not edilir.¹

Bu hayırlı işin ayrıntıları, Mütareke basınına yansır. *Sabah*'ın “Cemiyet'in Vakıfnameleri” başlıklı haberinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin “güya” çeşitli hayır işi için bir milyon liralık altın paraya yakın bir tutarı vakfettiği bildirilir. Evkaf Nezareti bu vakıfnameleri inceleme altına alarak “şart-ı vakfa ne dereceye riayet edildiği”ni ve paraların akıbetini öğrenmek için Cemiyet Genel Merkezi'nde tahkikata daha önce başlamıştır. Gazete, vakıflardan birine ait olan ve okuyuculardan biri tarafından “lütfen gönderilen” vakıfnameyi de yayınlar.²

Vakıfname, Cemiyet'in İstanbul Heyet-i Merkeziye İttihat ve Terakki Kulübü'nden Arif Paşa varislerinin mutasarrıf oldukları Nur-i Osmaniye, Mengene Sokağı'ndaki konakta düzenlenir.

1 BOA.BEO 4522/339104, 26.6.1918. Bir ifadeye göre, vakıfların biri şehit çocukları, diğeri Müslüman esnafın gelişimi amacıyla kurulur (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 534).

2 *Sabah*, 11.12.1918; metin *Hâkimiyet-i Milliye*'nin 5.8.1926 tarihli nüshasında da yer alır.

41,720 adet Osmanlı lirasına müstakilen malik olan Memduh Şevket
27,500 adet Osmanlı lirasına müstakilen malik olan Hüseyin Hüsnü
27,500 adet Osmanlı lirasına müstakilen malik olan Ferit
27,500 adet Osmanlı lirasına müstakilen malik olan Selahaddin
26,760 adet Osmanlı lirasına müstakilen malik olan Vehbi
26,940 adet Osmanlı lirasına müstakilen malik olan Edhem
27,500 adet Osmanlı lirasına müstakilen malik olan Hüseyin
26,200 adet Osmanlı lirasına müstakilen malik olan Basri
141,390 adet Osmanlı lirasına müstakilen malik olan Tevfik Bey ile
141,396 adet tam yüzlük altına eşit hisseyle sahip olan Sabri, Muhtar, Ali, İzzet, Sait, Celal, Rıza, Bekir, Mithat, Sadeddin, Cemil ve Kemal Beyler'in, Darülaceze Müdürü Dr. Nazmi Bey ve İbn-i Sadık Efendi huzurunda rıza göstererek toplam 400,516 tam yüzlük Osmanlı altınını vakfettikleri bildirilir.³

Bu meblağ, vakıf mütevellileri marifetiyle mudarebe, bidaa,⁴ idane (borç verme) ve ahz ü ita (alışveriş) gibi ticarî işlemlerde, milletin “teali-i iktisadiyatına” (iktisatının gelişimine) hizmet edecek girişimlere iştirak suretiyle kullanılacaktır. Sene sonunda gelirin %25'i anaparaaya eklenecek; %75'i ise 1917 Kasım tarihli Nizamname ile kurulan Esnafar Cemiyeti'ne verilecek, Nizamname hükümlerine göre, Cemiyet'in yıllık genel toplantısında karara bağlanarak, Cemiyet'e mensup esnaf ve amelenin yararına harcanacaktır. Söz konusu ticarî girişimler

3 Memduh Şevket (Esendal), Hüsnü (Beyoğlu katib-i mesulu), Ferit (Boğaziçi katib-i mesulu Hamal Ferit olmalıdır), Vehbi (önce Beşiktaş, sonra Fatih, en son Bayezit ve Fatih katib-i mesulüdür (Eric Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İrtihatsızlık* (İstanbul: İletişim, 2002), 202), 1918'de İaşe nezaretinde görevlidir (Toprak, *Türkiye'de*, 506). Edhem (Makrıköy katib-i mesulu İbrahim Edhem?), Basri (Hasan Basri?), Sabri (Eyüp Sabri, katib-i mesul?), İzzet (Ekmekçiler Kâtibi olmalıdır), Sait (muhassebeci, Millî Mahsulat), Bekir (eski Şehremini Muavini, Kantariye Müdürü), Mithat (Millî Mahsulat Yönetim Kurulu Başkanı? Küçük/ Gözlüklü Mithat?), Sadeddin (Millî Mensucat Şirketi'nden Sadeddin Rıza? Türk Ticaret Şirketi) ve Kemal (Kara Kemal?), Ali (Müderri Hüseyinzade Ali? Mehmet Ali veya Ali İhsan İloğlu). Rıza (Ordu ve Donanma Pazarı? İktisat Bankası veznedarı), Tevfik (İktisat Bankası kurucusu), Selahaddin (İktisat Bankası kurucusu), Muhtar (Bakırköy katib-i mesulu). Hüseyin, Celâl ve Cemil'i tahmin veya teşhis edemedim.

4 Terimler için bkz. Halime Önk, “Osmanlı Dönemi Para Vakıflarıyla Günümüz Katılım Bankalarının Karşılaştırılması”, yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üni., 2015.

fesh olunursa, gelirin %70'i hayır işine harcanacaktır. Bu miktarın veya kullanım şartlarının değişmesi ile vakıfnamede adı geçenlerden Tevfik, Ferit, İbrahim, Vehbi ve Selahaddin Beyler yetkilendirilmiştir.

Söz konusu miktarın büyüklüğü ile ilgili bir fikir vermek için, Savaş sırasındaki Osmanlı ortalama tahminî bütçelerinin kırk milyon lira civarında ve Savaş'a girerken Hazine'de 62 bin lira olduğunu belirtmek gerekir.⁵ Gazete haberine göre, bir milyon lirayı bulan bu kaynak ne zaman ve nereden bulunur? Vakıfnamede isimleri geçen hayırseverler kimlerdir? Savaş dönemi hayır uygulamalarının genel esasları nelerdir? Bu bölümde bu sorulara cevap arayacağız.

II. Sermayenin Kaynakları

Yaygın görüşe göre, paranın kökeni, İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziye murahhası Kara Kemal Bey'in iase faaliyetleridir. Ekmekçiler Kâtibi;

“İzzet Bey'in riyasetinde bir Heyet-i Mahsusa-i Hesabiye teşekkül etmişti... Kemal Bey'in Heyet-i Mahsusa-i Hesabiyesi, bu dönemde 213,000 lira kazanmış ve bu parayı yapağıya yatırmıştı. Yapağının piyasa değeri ise 700,00[0] lira idi. Parti bu kazancın kazananlarda kalmasını kararlaştırdı. Bu para ile 300,000 ve 400,000 liralık iki vakıf kuruldu. Bu vakıflardan 300,000 liralık vakıfta Ali İhsan Bey'in, 400,000 liralık vakıfta Memduh Şevket Bey'in hisseleri vardı. ...Bu paralarla, Kara Kemal'in şirketleri diye ün kazanan şirketler kompleksi kuruldu... İktisad-i Millî Bankası etrafında, çeşitli konularda ihtisaslaşmış Millî Kantariye Şirketi [kısaca Kantariye], Anadolu Millî Mahsulat [kısaca Mahsulat] Şirketi, Ekmekçilik Şirketi, Millî Mensucat Şirketi [kısaca Mensucat] ve bunların perakende kanalları olan müstehlik kooperatifleri bir bütün oluşturuyordu.”⁶

5 İlhan ve İlhan, 694; Halil Menteşe, *Halil Menteşe'nin Anılan* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986), 164.

6 İlhan Tekeli, Selim İlkin, “(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Meslek Programı”, *Atatürk Dönemi'nin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar* (İstanbul: İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği, 1977) içinde 283-363 *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Doğuşu* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üni., 2003), 357 ve ilerisi.

Diğer kaynaklarla kıyaslandığında Heyet'in adı, bağlantıları, yönetimi vs. ayrıntılarda ufak farklılıklar belirir: Cemiyet'in İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nden Ekmekçiler Cemiyeti Kâtibi İzzet Bey'in başkanlığında bir "ticarî teşkilât" oluşturulduğu, "Heyet-i Mahsusa-i Ticariye" adını alan örgütün denetimini daha sonra Kara Kemal'in üstlendiği yazılır.⁷ Başka bir kaynakta ise Cemiyet'in "Teşkilât-ı Mahsusa-ı Ticariye" adıyla esnaf odaları ile bağlantılı bir dernek kurduğu kaydedilir.⁸

Tanin, "Heyet-i Mahsusa-ı Ticariye"nin türlü muamele ve girişimleri sonucu "hak ettiği" kazancı, "millî bir gaye-i hayra, (...) millî teşebbüsatta bulunacak bir bankaya sermaye teşkil eylemek üzere vakfetmeye"⁹ karar verdiğini, vakfedilen paranın İktisat Bankası'nın sermayesini oluşturduğunu yazar ama şirketlerden bahsetmez. Tunaya ise, Banka'nın "şirketlerin kazancından elde edilen 400 bin ve halkın iştirakine açık bir milyon lira sermaye ile" kurulduğunu yazar¹⁰ ve vakıflardan bahsetmez.

Vakıfların (vakfeden) bir kısmının İstiklâl Mahkemesi'nde görülen İzmir Suikastı Davası'ndaki ifadeleri, hikâyeyi daha da karmaşıklaştırır. Başhâkim, durumu bir suistimal olarak ele almaya çalışır: Dahiliye Nezareti ve Şehremaneti'nden sağlanan ilk sermayenin, vakfa, bankaya ve şirketlere yatırıldıktan sonra geri ödenmediğini göstermek ister. Ancak bu yönlendirme beklenmeyen sonuçlar verir; ifadeler arasında önemli çelişkiler ortaya çıkar. Çelişkilerin nedenlerinden biri muhtemelen zanlıların sorumluluktan kurtulma kaygısıdır: Dönemin İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyeleri, vakfın varlığı ve yönetimini, Merkez-i Umumi'den bağımsız hareket eden, Kemal'in denetimindeki İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'ne izafe ederken, ortaya çıkışını Parti Kongresi'nde alınan karara bağlar.¹¹ Öte yandan dönemin Katibi-i Umumisi Mithat Şükrü, konunun Kongre'de görüşülmediğini iddia

7 Toprak, *Türkiye'de*, 340.

8 Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 3 İttihat ve Terakki* (İstanbul: İletişim, 2015), 410.

9 Tunçay, *Cihat*, 102; *Tanin*, 9.10.1916.

10 Tunaya, *Türkiye'de*, 410.

11 Kemal Bey, Kongre'de bir milyon sermayeli bir bankanın vakıf olarak kurulmasını önerir (Akyıldız, *Anka'nın*, 150).

eder. Meclis-i Umumi üyesi Hüseyinzade Ali ise, vakfın tesisi olmasa da iâşenin Kemal'e bağlanması, Merkez-i Umumi'nin kararı olduğunu iddia eder.¹²

Bu yazı açısından önemli soru ise, ilk sermaye ile ilgili ayrıntılardır: Kaynağın kökeni, miktarı, cinsi, edinim tarihi ve kanalları ile değerlendirilme biçimleri.

A. *Köken*: 1926 duruşmalarında Mahkeme Reisi birçok zanlıyı sermayenin kökeni konusunda sorgular. Mithat Şükrü ilk sermayeyi Askeriye'nin, Ali Rıza Bey Hükümet'in, Vehbi, Ferit ve Bekir ise Şehremaneti'nin verdiğini iddia eder.¹³ Ali İhsan Bey'in ifadeleri çelişkilidir. Önce sermayenin nereden geldiğini bilmediğini, sonra Şehremaneti'nin Kemal Bey'e verdiği paranın sanıldığı kadar çok olmadığını bildirir. Böylece bir miktarın Şehremaneti'nden geldiğini ikrar etmiş olur. Son olarak da Dahiliye Nezareti'nin örtülü ödeneğinden sekiz bin altın lira verildiğini belirttiği ilk ifadesini reddederek, bu miktardan haberi olmadığını beyan eder.¹⁴ Diğer yandan, Kara Kemal, 1919'daki sorgusu sırasında tümüyle farklı bir ifade verir, işletilen sermayenin ve vakfedilen miktarın özkaynaklarına dayandığını söyler:

"Kendi sermayemizdi; sonra iş genişledikçe hükümetten muhtelif avanslar alındı... Vakfolunan temettuatın esas sermayesi hükümetin malı değildi... 400,000 lira temettunun sermayesi... hususî paralardır; mamafih hükümetten muhtelif avanslar da alınmış ise de bunlar da iade edilmiştir."¹⁵

İkincisi, vakfedilen kaynağın resmî veya tüzel bir sahibi olmadığını, hükümet desteği varsa da şahsî sermayeden ibaret olduğunu iddia eder. Böyle ise, ticaret öncesindeki ilk sermaye de özeldir. Nitekim Kemal, "şirketlerin tesisi[nin]... hususî ve ferdî teşebbüsâtı" olduğunu beyan eder.¹⁶ Bu durumda, aslında İstanbul'un iâşesi, anaakım

¹² İlkan ve İlkan, *Ankara*, 177.

¹³ *Age*, 65-6, 517-25, 344, 461-4, 534-5.

¹⁴ *Age*, 109.

¹⁵ Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin*, 474-5; Tunaya, *Türkiye'de*, 408. Bu ifade, Kongre'ye sunulan rapordaki bilgilerle çelişir (Toprak, *Türkiye'de*, 97).

¹⁶ Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin*, 457.

tarihyazımındaki yaygın kabulün aksine devletleştirilmemiş, aksine hükümet himayesinde özelleştirilmiştir.

“Özel teşebbüs” iddiasını destekleyen ifadeler vardır: İktisat Bankası’nda Mütareke’den sonra çalışmaya başlayan Mehmet Ali, Banka’nın toplam 1,5 milyonluk sermayesinin dörtte birini beş hissedarın koyduğunu açıklar ve dördünün ismini verir: Vehbi, Ferit, İbrahim Edhem ve Selahaddin.¹⁷ Bu dört kişi, aynı zamanda vakıfnamede adı geçen mütevellilerdir. Beşinci hissedar Tevfık olmalıdır. Vâkıflar ile şirket ve Banka’nın büyük hissedarları aynı isimlerdir.

B. *Zamanlama*: Bu konuda en az üç farklı senaryo görülür. İlkinde önce şirketler, sonra vakıf, en sonra İktisat Bankası kurulur. Resmî belgeler bu senaryoyu destekler: Kemal Bey, 27.1.1915’te bug-day alım işleriyle görevlendirilir.¹⁸ Mahsulat Temmuz 1915,¹⁹ Kantariye Eylül 1916, Ekmekçiler bazı kaynaklara göre 1331’de (1915-16 başı), bazılarına göre Aralık 1916, Mensucat 1916,²⁰ İktisat Bankası ise, Ticaret ve Ziraat Nezareti’nin 29.11.1917 önerisi ile 4.2.1918’de kurulur. Bekir’in ifadesine göre, vakıfların biri şirketlerden iki sene sonra kurulur, muamelesi yapılmadan önce “Heyet-i Hesabiye” vakfa veya şirketlere para karşılığında mal verir.²¹

Gazetede adı geçen iki vakıf, belgeler ve vakıfnamede verilen Esnaf Cemiyeti’nin kuruluş tarihinden anlaşıldığı kadarıyla, 1917 Kasım ile 1918 Haziran arasında kurulmuş olmalıdır. Buna göre vakıflarla İktisat Bankası’nın kuruluş tarihleri çakışır.

İkinci senaryoyu dillendiren mebus/gazeteci Muhittin Bey’e göre, “ekmek işinden kazanılan iki yüz küsur bin lira vakfedilip evvela Millî

17 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 540-2.

18 Eldem, *Harp*, 39.

19 28.8.1915’te nizamnamesi iradeye sunulan şirketin kuruluşu 28.9.1915’te kesinleşir (*Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dâhilîsi*). Ayrıca bkz. Eldem, *Harp*, 128.

20 Akyıldız, *Anka’nın*, 149.

21 Aslında hesap daha da karışık: “Şirketinin sermayesi, 200 bin lira. Her biri 30 liradan 20 bin hisse senedi var. 100 bin liralık hisse senedi vakfa veriliyor, kalanı halka satılıyor. Heyet-i tevliyeti [Mütevellî Heyeti], karşılığında mal veriyor... vakıf muamelesi yapılmazdan evvel heyet-i hesabiye... para mukabilinde bize mal verdi. Vakıf şirket teşekkülünden iki sene sonra meydana geldi” (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 533-5).

İktisat Bankası, sonra da Kantariye ve İthalat ve İhracat şirketleri” kurulur.²² Vakıftan söz edilmez. Hamdi, Mahsulat’ın 100 bin liralık sermayesinin vakıflardan geldiğini iddia eder.²³ Bekir Bey’e göre, iâşe işinden gelen 750 bin lira ile iki vakıf kurulur. Vakıf bu parayla hisse satın alarak Kantariye ve diğer şirketlere sermayelerinin yarısını verir ama vakıf(lar) Kantariye’den iki sene sonra kurulur.²⁴ Benzer ama daha karmaşık bir senaryoyu Müdür İzzet Bey, Ekmekçiler Şirketi için öne sürer. Şehremaneti’nin el koydukları ile Ekmekçiler Cemiyeti’nin yönetimindeki değirmenlerden gelen paranın vakfedildiğini, Ekmekçiler Şirketi’nin sermayesinin yarısının bu vakıftan geldiğini, ancak o sırada henüz vakıf muamelesinin yapılmadığını anlatır.²⁵ Kantariye ve Ekmekçiler Şirketi’nin yarı sermayesi halktan, yarısı ise henüz kurulmamış vakıflardan gelir.

Anaakım tarih yazımı yakın ama yine karmaşık bir senaryo sunar: Kara Kemal’in şirketleri kurarken koyduğu sermaye vakıflaştırılır. İktisat Bankası’nın sermayesi vakıf parasından oluşur. Vakıf mütevellileri, şirketlere yarı sermaye ile katılır.²⁶ Sanki şirketler ve vakıf aynı zamanda kurulurken, Banka daha sonra açılmıştır.

Bu açıklamanın Mahsulat için bir değişkesini, Gözlüklü Mithat verir: Şirket’in kuruluşunda yarısını hissedarlar diğer yarısını Kemal Bey koyar. Bu aşamada vâkıf hisse yoktur, vâkıf hisse iki üç sene sonra Savaş’ın “son senelerinde” konulur. Şirketin yarı hissesi vakfa aktarılır.²⁷ Vakıftan, hissedarlardan ve Kemal’den ne alındığı belli değildir. Kantariye’den farklı olarak Mahsulat’ta tek kaynak vakıf ve “halk” değildir. Her iki şirkette de yoktan varolan bir sermaye söz konusudur. En çarpıcı iddia hem vâkıf hem de müteveli olan Hüsnü Bey’e aittir: “Elde 700 bin lira olmadığı halde” kaynağın vakfedildiğini söyler.²⁸ Olmayan bir para vakfedilmiştir.

²² Birgen, *İttihat*, 331.

²³ İlkan ve İlkan, *Ankara*, 209.

²⁴ *Age.*, *Ankara*, 534-5.

²⁵ *Age.*, 556-7.

²⁶ Akyıldız, *Anka’nın*, 152.

²⁷ İlkan ve İlkan, *Ankara*, 493-500.

²⁸ *Age.*, 360-4.

Üçüncü senaryo eşzamanlılıktır: Vehbi'ye göre, İktisat Bankası ve şirketler aynı anda kurulduğundan, vakfın kurulması için başka “bir yerden” para bulunur.²⁹ Mithat Şükrü de paranın vakıf, Banka ve şirketlere yatırıldığını beyanıyla sanki bir eşzamanlılığı kasteder. 1919 tarihli bir rapora göre, Mahsulat'ın hisselerini vakıftaki paralarla “teferuğ” (devir) etmesine Mütareke'den sonra izin verilmez.³⁰ Buna göre, vakfın bir kısım hissesi Mahsulat'a aittir; yani şirketleri kuran vakıf değil, vakfı kuran şirketlerdir.

Ali İhsan'a göre Kantariye Millî Mahsulat'ın kazancıyla kurulur; şirketler matruşkalar gibi birbirinden türer.³¹ Ancak vakıflar ve Banka'dan söz etmez. Bu çelişkili açıklamalar, zanlıların mahkemede başvurduğu taktiklere olduğu kadar, sermayenin izlediği labirentvari yola da işaret edebilir.

C. *Yatırım ve Nemalanma*: Küçük Talat Bey, ilk sermaye miktarını belirtmeksizin, paranın İstanbul'un iâşesinden kazanıldığını, Mithat Şükrü ise, paranın Askeriye'ye yapılan satışın kârıyla nemalandığını anlatır. Kazancın İstanbul'un iâşesinden geldiği tezini, Sabri, Vehbi, İbrahim Edhem, Ferit, Bekir ve Mithat'ın ifadesi de destekler.

D. *Miktar*: Ali İhsan'ın ifadesine göre, 200 küsur bin (miktar konusunda Mahkeme Reisi'nin elindeki veriler ve İhsan'ın ifadesi farklılık gösterir)³² liralık tutar, Parti Kongresi'ne kadar geçen bir sene üç ay zarfında, Ekim 1915-Ocak 1916 arasında İstanbul'un iâşesinden kazanılmıştır.³³ Bu durumda vakfedilen tutarın 700 bin lira olması açıklamaya muhtaçtır. Ayrıca Ali İhsan, bir taraftan, 200 küsur bin liranın nakden mevcut olmadığını, mal olarak tutulduğunu ve enflasyon nedeniyle değerinin üç sene içinde üç katına çıktığını söylerken, diğer taraftan paranın, kaynak sıkıntısı çeken ve malını tek alıcı duru-

29 Age., 344-5.

30 *Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin 334 Senesi Muamelatını Mübeyyin Rapor-u Muvazene-i Umumiye*dir (İstanbul: Hilal Matbaası, 1335) [bundan sonra *Anadolu Millî*], 14.

31 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 115.

32 Hâkimin iddiaları, 1918'de Adliye Nezareti'nce hazırlanan bir tahkikat dosyası ve vakıfname metinlerine dayanır (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 111-3).

33 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 111; Ergin, *Mecelle-i C. 2*, 819.

mundaki Alman ve Avusturyalıları düşük fiyatla satmak zorunda kalan Anadolu tüccarına dağıldığını anlatır.³⁴ Malın paraya tahvil edilmediği, edildiyse zamanlaması açık değildir. Kara Kemal'in Kongre'ye sunduğu raporda ise, şirketlere 233 bin lira sermaye konulduğu, eldeki mal ve 1916'da kazanılacak olanla beraber bunun 400 bin liraya çıkacağı bildirilir.³⁵

E. *Vakfedilen Kaynağın Cinsi*: Küçük Talat (Muşkara) Bey, sermayenin kaynağıyla ilgili beyanda bulunmazken, iase işinden kazanılan ve Kongre'nin kararına sunulan paranın 700 bin kâğıt lira olduğunu söyler.³⁶ Ali İhsan'ın da ima ettiği, kaynağın kâğıt para olduğudur. Hâkim elindeki kayıtlara bakarak 700 bin altın olarak düzeltir ki *Sabah* gazetesindeki haber ile aynıdır. Önemlidir zira altın 1916'da ortalama 1,88, vakfın kuruluş tarihi olan 1917'de 4,7 banknota denktir.³⁷ Cinsini belirtmeksizin, 700 bin miktarını Vehbi, Hüsnü ve İbrahim Edhem'in ifadeleri de doğrular.

Sabah haberine göre, "700 bin altının kaimeye tahvil edildiği" anlaşılır.³⁸ Ali Kemal'e göre, 900 bin altın dört milyona yakın kâğıt para demektir.³⁹ Aynı şekilde, *Yeni Gazete*'nin haberine göre, "gûya umur-i hayriye için" vakfedilen bir milyon altın liranın, Cemiyet üyesi mütevelliler tarafından "evvel emirde" kâğıt paraya çevrildiği anlaşıncı, "bu hususta İstanbul kadılığına tezkere yazıldığı gibi" meseleyi incele-

34 Anadolu tüccarları [yapağı ve yünü] çok dun [düşük] fiyatla satıyorlardı. Bu parayı götürdüler, Anadolu tüccarına tevzi ettiler... O zaman yegâne müşteriler [olan] Alman, Avusturyalıları [yüksek fiyatla] satıldı... Bu suretle bu para malda kullanılarak tezayüd etti [arttı]. Diğer taraftan hükümet birtakım kavaim [kâğıt para] ihraç etti. Bu kavaim-i nakdiye eşya üzerine dağıldığı için eşya kıymeti yükseldi. Eşya kıymeti yükselince... o nisbet dairesinde para oldu... Bu üç sene arasında bu para 700 bin kûsur liraya balığ oluyor" (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 114).

35 Ergin, *Mecelle-i*, C.2, 827. Rapora göre, 1,700,000 liralık sermaye ile 233,000 lira kazanılır (Toprak, *Türkiye'de*, 477).

36 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 13.

37 Şevket Pamuk, "The Ottoman Economy in World War I", Broadberry ve Harrison (ed.), *Economics* içinde 129.

38 *Sabah*, 31.12.1918.

39 "Yağma Hasan'ın Böreği", *Sabah*, 11.11.1918.

mek için Evkaf Nezareti bünyesinde bir heyet kurulur.⁴⁰ Kâğıda çevrilen 700 bin altının tahvilinden doğan farkı tahsil etmek için Evkaf İdaresi Şirket kurucularının hisselerine el koyar.⁴¹ Kaynak büyük ihtimalle altındır. Ancak neden ve hangi aşamada kâğıt paraya çevrildiği anlaşılmaz. Vakfedilen kâğıt paranın değeri, 1917'deki altın karşılığının %21'dir (1:4,7). Ali Kemal, vakfedilmeyen miktarın akıbetini sorgular.

Ali İhsan'ın iddiasına göre 200 küsur bin lira Kongre'ye kadar emtia olarak tutulduysa, paraya, Kongre'den sonra Banka ve şirketlerin kuruluşu sırasında dönüştürülmüş olmalıdır.

Bu durumda 1915 Eylülü'nde kurulan Mahsulat'a sermaye yapılmış olamaz. Oysa Şirket Nizamnamesi'nin 6. maddesine göre, Mahsulat'ın kuruluşu için sermayesinin en az %10'u tahsil edilmiş olmalıdır.⁴²

Ayrıca, eğer vakıflar şirket hisseleriyle kurulduysa, kuruluş aşamasında altın veya banknot cinsinden bir paranın olmaması gerekir. Zamanlama ile vakfedilen kaynağın cinsi arasında tutarsızlıklar oluşur.

III. Asgari Müsterekler

Ayrıntıların birbirini desteklemediği bu resimden ortaya hangi ortak noktalar çıkar?

İlk olarak, 1915 Temmuz ile 1916 Ekimi arasında bir kaynak bulunduğunu anlaşıyor. Bu kaynak, 1,700,000 lira (veya 700 bin altın) gibi yüksek bir meblağ olabilir. Bu tutarın en azından bir kısmı, birçok ifade sahibine göre Kemal Bey'e, Kemal Bey'e göre ise kendisinin de dahil olduğu meçhul bir gruba ("kendi sermayemizdi", "hususî paralardır") aittir. Sermayenin bir kısmı veya işletilmesiyle oluşan gelir ise, 200 ile 700 bin lira arasındadır. Vakfedilen tutar ise, en az 700 bin altın veya kâğıt paradır. Bu miktar 1915-17 arasında elde edilmiş olmalıdır.

Ali İhsan'ın ifadesine göre, Talat Paşa'nın girişimiyle iase, Şehremaneti'nden alınarak Kara Kemal başkanlığındaki heyete devredilir; muhtemelen Kongre öncesinde ise hükümete bırakılması kararlaştırı-

40 "Altın Akçe Kâğıt Paraya Nasıl Tahvil Edilir?", *Yeni Gazete*, 12.12.1918.

41 *Sabah*, 4.1.1919.

42 Balcı ve Sırma, *Memalik-i*, 39.

lır. Bu son kararda, Talat Muşkara'nın ifadesine göre, Ziya Gökalt'ın evinde yapılan toplantıda Talat Paşa'ya yapılan baskı önemli rol oynar.

Bu toplantı veya Kongre'den sonra, Kemal ve arkadaşları, kazanılan paranın şahıslar adına vakfedilmesine karar verir.⁴³ Bu şahıslar ya da vâkıfların aslında kâsibler [parayı kazananlar] olduğu varsayılır: "O zaman bu paranın kâsiblere aid olduğuna dair bir karar vardır. Bunu hükümet teyid ediyor." Ali İhsan'a göre, "asıl" kâsib ve vâkıf, Kemal Bey'dir. Diğerleri "aylıkçı"dır. Ali İhsan'a göre, isminin diğerleriyle beraber vakıf sicilinde geçmesi, bir gurur vesilesi olmakla beraber, aslında "muvazaa"dır.⁴⁴ Zira vakfettiği söylenen 15 bin lira aslında kendisine "hibe" edilmiştir. Vakıf statüsü altında neden "muvazaa"ya başvurulduğu ve hükümetin parayı Hazine'ye neden irat kaydetmediği açık değildir. Mahkeme Reisi, vakıf çatısı tercihini, öncelikle "beka" gibi pratik nedenlere ("temin-i payıdarı, heder olmaması için"), ikinci olarak da paranın işletilmesine bir "şekl-i şeri" verilme kaygısına bağlar. Vakıfname bizzat Talat Paşa'nın görevlendirdiği bir kadının huzurunda düzenlenir.⁴⁵

Burada anlaşılmayan paranın yatırım kanalıdır. Hükümetin sağladığı imtiyaz sayesinde dahi olsa, şahsi sermayeyle kazanılmış para, sahiplerine iade edilmek ya da bir şirkete yatırılmak yerine vakfedilmiştir. Bütün Osmanlı savaş iktisadı açıkça imtiyaz ve muafiyet mantığı üzerine (taşım, ithalat, ihracat, iâşe bölgeleri arasında mal aktarımı, vs.) kurulu iken, bu paraya neden bir "şekl-i şeri" mazrufu verilme ihtiyacı doğmuştur?

En dikkat çekici ipucu, Ali İhsan Bey'in 9.8.1926 tarihli ifadesinde bulunur: 1916 Kongresi'nden malın ilk sermaye sahibine değil, kazananlara ait olduğu kararı çıkar. Kemal ve arkadaşlarının "'Bu işi milletin menfaati için tuttuk, para istemeyiz"' dediklerini bildirmeden önce

43 "Bu para işletilecek ve hâsıl olacak temettü umur-ı hayra sarf edilecektir. Kongre marifetiyle bir karar veriliyor" (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 113).

44 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 114.

45 Bu kadı, hâkime göre evkaf kadısı Mustafa Rıza Efendi, İhsan'ın şehadetine göre 1926'da TBMM'de olan Mustafa Fevzi'dir (Bilgili?) (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 113).

“menafî magsub ile mazmun değildir” ilkesinden söz edilir.⁴⁶ İlke, kazanılan paradan ilk sermaye sahibinin hakkının iadesi düşünüldüğünde dile getirilir. Bu durumda, “magsub” ifadesi önem kazanır. İlk sermaye hangi anlamda gasp edilmiştir?

Ali İhsan Bey, bu imayı, “hayır işi daima kabil-i tecvizdir” (kabul edilebilir) cümlesiyle pekiştirir.⁴⁷ İlk sermayenin gayri-meşru bir edimim olduğu anlaşılır. Hâkim konuyu irdelemez.

“Menafî magsub ile mazmun değildir” ilkesine dönülürse, Mecelle’nin bir yorumuna göre, gasp edilen maldan istifade etmek yararlanılan açısından malın eski sahibine karşı yükümlülük yaratmaz.⁴⁸ Mantık şu olmalıdır: Bir sözleşmeye kanuna aykırı hükümler girmesi halinde sözleşme kanun karşısında nasıl kusurlu (“fasih”) kalırsa, gasp gibi hukukdışı bir eylem, ortaya hukukî biçimlere tabi olacak sonuçlar çıkarmaz. Örneğin biri diğerinin evini cebren elinden alsa, ev sahibi gaspçıdan olsa olsa hukukî bir muameleye konu olabilecek herhangi bir talepte (örneğin kira) bulunamaz.

“Gasp” ile kastedilen nedir? İlk seçenek, kazancın biçimidir: Vagon imtiyazıyla işede tekel oluşturan Kara Kemal’in teşkilâtı, İstanbul

46 Sözcük, *Hâkimiyet-i Milliye* nüshasında okunaklı değildir. Çevrimyazıda kelime “maznun” olarak okunur: “Bu mal kasibindir. Menafî magsub ile maznun değildir dediler. Kemal ve rüfekası da hayır biz bu işi milletin menfaati için tuttuk para istemeyiz dediler” (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 112).

47 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 114.

48 Mal-ı magsubun menafî’i dahi mazmun (ödenmesi gerekli) değildir: Örneğin bir kimse diğerinin oturduğu eve “bir takrile [bahane] içine girerek cebren zabt etse de velev ki kırk sene bila ücret otursa, sahib-i hane bu gasıbdan ücret namına bir şey talep edemez, edecek olsa mahkeme bu davayı dinlemez. Çünkü Mecelle’ce bu gasb edilen hane için bir ücret vermek lazım gelmez” [Âdem Efe, “Sosyolojik bir Bakış Açısıyla Seyyid Bey (1873-1925)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, (2005): 153]. Bu belki de dinen temiz sayılmayan (“mütekavvim” olmayan, “necis”) mallar üzerinde ancak sınırlı hak iddia edilebilmesinden kaynaklanır (Hasan Hacak, *İslam Ansiklopedisi*, “Mal” maddesi, C. 27, 462). Buna karşılık, gâsıp elde ettiği veya elde etmeyi ihmal ettiği menfaatler karşılığında tazminat ödemek mecburiyetinde değildir. Hanefiler’e göre “mal statüsünde olmayan menfaat... akidle hukukî değer kazanır. Bu sebeple menfaatin akid dışı kullanımı, gasp ve itlafı halinde tazmini gerekmez” (Halis Demir, “İslam Borçlar Hukukunda Kaza Kavramı ve Neticeleri”, *JASSS* 44 (Bahar II 2016), 153-168).

halkına yüksek fiyatla ekmek satar.⁴⁹ Divan-i Harb-i Örfî’de Gökâlp’e, “anasır-ı gayri müslimeye aid bir parayı İslam vakfına tahsis etme”-nin ahlâken doğru olup olmadığı sorulur.⁵⁰ Kastedilen, bir ihtimal İstanbul gayrimüslimlerinden edinilen ekmek kârıdır. İkinci ihtimal ise kazancın kaynağıdır.

IV. Vâkfedener

Vâkfedenerin Savaş sırasındaki faaliyetleri, kaynak konusunda bazı ipuçları verir. Hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz Memduh Şevket’dir (Esendal). Şevket Bey, II. Meşrutiyet’le beraber Cemiyet’in İstanbul Heyet-i Merkeziyesi’ne, 1909’da Esnaf Odaları Mümessiliği’ne seçilir. Savaş’ta “Parti Komiseri/Müfettişi” ve Cemiyet’in “Anadolu Vilâyetleri Müfettişi” olarak çalışır ve askerlik yapmaz.⁵¹ Farklı kaynaklarda, “kâtib-i mesul”, “müfettiş” veya “müfettiş-i umumi” ve “merkez-i umumi üyesi”’olarak geçer.⁵² Birden fazla görevi ve sıfatı olmuş olması muhtemeldir.

1914 Ağustosunda İttihat ve Terakki’nin diğer İstanbul kâtib-i mesulleri ile beraber geniş yetkilerle donatılarak gizlice Rus sınırına hareket eder.⁵³ Kafkasya Harekâtı’na Teşkilât-ı Mahsusa bünyesinde katıldığı, Yakup Cemil’in yardımcılarında biri olduğu iddia edilir.⁵⁴ Yakup Cemil’in asılmasından sonra esnaf odalarından uzaklaştırılması, bu iddiayı güçlendirir.

49 Ali İhsan Bey, borçla yapılan yatının getirisinin borçlunun hakkı olduğunu savununca, hâkim vagon imtiyazının “borç” sayılamayacağını bildirir (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 115). Ekmekteki yüksek fiyatın nedeni, iddiaya göre, Cemiyet’e gelir sağlamaktır (Pomiankowski, *Osmanlı*, 285).

50 Dadrian, Akçam, *Tehcir*, 388.

51 İsmail Çetişli, “Memduh Şevket Esendal” (doktora tezi, Fırat Üni., 1989), 15-16; Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyetin*, 358-9.

52 Vardar, *İttihat*, 531.

53 Ayhan Aktar (hz.), *Yorgo Hacıdimitriadis’in Aşkale- Erzurum Günlüğü (1943)* (İstanbul: İletişim, 2011), 115.

54 Tabip Gülbay, “Memduh Şevket Esendal’ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri” (doktora tezi, Ankara Üni., 2008), 26.

Ermeni tehciri sırasında veya sonrasında Ankara’da bulunmuş olmalıdır: 1919’daki Divan-i Harb-i Örfi kararlarında Ankara tehciri esnasında Merkez-i Umumi üyesinden Memduh Şevket ve biraderi Refet Beylerin “Ankara’ya giderek (...) zengin oldukları” belirtilir.⁵⁵

1916’da müfettiş olarak Kayseri’ye gönderilir.⁵⁶ Görevi tasfiye komisyonlarındaki yolsuzluğu incelemektir.⁵⁷ Muhtemelen 1917’de Esnaf Odaları ile bağı kesilir. Mütareke’den sonra İtalya’ya kaçar.

Ferit’in (Soyadı Kanunu’ndan sonra Ferit Hamal) hayat çizgisi Esendal ile birkaç noktada kesişir: Öncelikle İstanbul Heyet-i Merkeziyesi’ndedir.⁵⁸ Hamal Esnafı Cemiyeti’nin yöneticisidir, İttihat ve Terakki’nin esnafla ilişkisini düzenler.⁵⁹ 1914 Ağustosunda Rus sınırına hareket eden grubun içinde yer alır. Teşkilât-ı Mahsusa’nın Erzurum, Bayburt, Trabzon ve Artvin’deki örgütlenme çalışmalarına, daha sonra Yakup Cemil’in müfrezesine katılır.⁶⁰

1915’te Konya’dadır, Ermeni tehcirini örgütler.⁶¹ Mütareke’de hazırlanan iddianameye göre Konya Valisi Samih Rifat, Polis Müdürü ve Ferit’e isnat olunan suçlar, bazı kişilerin tehcir sırasında eşya, emval ve parasını almak, “gasb ve su-i muamele ile beraber” ölümüne sebebiyet vermektedir.⁶² Ferit, 1916 Şubatı’na kadar bu ekiple çalışır.

20.2.1916’da Samih Rifat tarafından yakışıksız davranışları nedeniyle İstanbul’a şikâyet edilir: Ferit, yakınları ile birlikte hareket ederek Samih Rifat’a baskı yapar, Vali’yi azlettirmek için hakkında söylentiler yaymaya çalışır. Vali, Ferit’in yerine yeni bir müfettişin tayinini ister.⁶³

55 Dadrian, Akçam, *Tehcir*, 240, 344.

56 BOA.DH.ŞFR 62/32, 9.4.1916.

57 Durmaz, “A City”, 156.

58 Dadrian, Akçam, *Tehcir*, 344.

59 Tunaya, *Türkiye’de*, 410. Ancak hamallar kâhyası ile geçinemez (İlkan ve İlkan, *Ankara*, 567).

60 Aktar, *Yorgo*, 115.

61 Raymond H. Kevorkian, *Ermeni Soykırımı* (İstanbul: İletişim, 2015), 809.

62 Dadrian, Akçam, *Tehcir*, 605-8.

63 BOA.DH.ŞFR 510/37 , 20.2.1916. Dahiliye’ye gönderilen şifrenin üzerinde “bizzat halledilecektir” notu vardır.

Durum bir nüfuz ve paylaşım mücadelesini andırır. Ferit Mütareke’de yargılanır ve Malta’ya sürülür.⁶⁴

İttihat ve Terakki Genel Merkez üyesi Ali İhsan (İloğlu) da Cemiyet’in esnaf örgütlenmesinde yer alır. 1914-15’te Diyarbakır ve Halep’te “müfettiş” sıfatıyla bulunur.⁶⁵ Ermeni tehciriyle ilgili belgelerin bir kısmı Ali İhsan’ın sorumluluğundadır.⁶⁶

Fatih Katib-i Mesulü Nail, 1915 Temmuzunda Eskişehir’dedir. Büyük ihtimalle Ermeni tehciri sırasında/sonrasında Eskişehir Mutasarrıfı ile arası suistimal ve “Teşkilât-ı Mahsusa işi” nedeniyle açılır.⁶⁷ Makrıköy Katib-i Mesulü İbrahim Edhem, Savaş’ın başında Teşkilât-ı Mahsusa adına Trabzon’a gider.⁶⁸ Bakırköy Katib-i Mesulü Antepli Ahmet Muhtar, aynı zamanda Antep İttihat ve Terakki Kulübü’nün katib-i mesulüdür, Mütareke’de mebus seçilir.⁶⁹

Vâkfedenlerin çoğu buna göre, İstanbul Heyet-i Merkeziyesi’ne bağlı, yukarıda sıralanan katib-i mesullerdir. Kemal Bey’in idaresindeki İstanbul’un örgüt hiyerarşisinde ayrı bir yeri vardır: Bir ifadeye göre “İstanbul teşkilâtı ayrıca bir teşkilâttır, müstakil gibidir... [doğrudan] Merkez-i Umumi’ye bağlıdır”.⁷⁰ Bu özel konumlarına ilave-ten, katib-i mesuller bir taraftan esnaf cemiyetleri, diğer taraftan ise Teşkilât-ı Mahsusa ile bağlantılıdır. Bunlar arasından Savaş sırasındaki faaliyetleri tespit edilebilenler, Ermeni tehciri sırasında taşrada, değişik livâ ve vilâyetlerde bulunur; Memduh Şevket ve Hamal Ferit emval-i metrukeyle ilgilidir. Kaynağın 1915 Eylül -1916 Ocak arasında edinilmiş olması, “anasır-ı gayri müslime”ye ait olma ihtimalini zamanlama açısından güçlendirir.

Vâkfedenlerin başka bir ortak özelliği ise, şirketlerde birden fazla görevde bulunmalıdır. Gözlüklü Mithat “şirketlerin reisi” ve Kanta-

64 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 346.

65 *Age.*, 642-4.

66 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* (Ankara: İmge, 2002), 317.

67 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 395-6.

68 *Age.*, *Ankara*, 448-9. Vehbi ve Edhem Mütareke’de tutuklanmaz (*Age.*, 362).

69 *Age.*, 642-4.

70 Dadrian, Akçam, *Tehcir*, 344.

riye'nin Müdürü, aynı zamanda İktisat Bankası'nda yönetim kurulu üyesidir. Mahsulat'ta yönetim kurulu üyesi Hasan Fehmi, Mensucat'ta muhasebeci, İktisat Bankası'nda veznedardır. Ali Rıza Mahsulat'ta aynı zamanda hissedar ve muhasebecidir. Sadeddin Rıza hem Mahsulat'ta muhasebeci hem de Mensucat'ta müdür konumundadır.⁷¹ İktisat Bankası'nın kurucuları, Mahsulat Müdürü Sait, Kantariye Müdürü Bekir ve Ekmekçiler Müdürü İzzet Beylerdir.⁷² Dr. Nazım ve İsmail Hakkı Paşa örneklerinde olduğu gibi, az sayıda üye birçok işi aynı anda yürütür. Sadakat ve ketumluk önem kazanmış olmalıdır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tanınmış bir hiyeraşisi olduğu iddia edilir.⁷³ Ancak yukarıdaki kadro Cemiyet'in birden fazla konumunu işgal ettiği gibi, Teşkilât-ı Mahsusa, şirketler, esnaf cemiyetleri ve taşradaki tehcir arasında bir bağ oluşturur. Vakfedilen paranın izini sürdüğümüzde bu tuhaf şebeke ile karşılaşırız. Malta'ya sürülen Ferit dahil hiçbir katib-i mesuller davasında yargılanmaz.⁷⁴

V. Mütareke

Mütareke'den hemen sonra, 30.12.1918'de Evkaf Nezareti'nce yapılan eşzamanlı bir operasyonla, şirket merkezlerindeki kayıt ve mevcuda memur, sivil ve resmî polisler tarafından el konulur.⁷⁵ Dört şirketin yöneticisi, neredeyse birbirinin aynı dilekçe metinleriyle durumdan şikâyetçi olur.⁷⁶ El koyma, mahkeme kararı alınmaksızın yapılmış ve şirket memurları işten el çektilerle yerlerine yenileri getirilmiştir.

71 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 495-532.

72 BOA.İ.DUİT 121/49, 29.1.1918; BOA.A.DVN.MKL 64/29, 18.2.1918.

73 "Vilâyetlerin teşkilâtını temsil eden ve vilâyet teşkilâtını idare eden kâtib-i mesullerdi (...). İkinci kademe (...) murahhas-ı mesullerdi ki, bunlar bulundukları mahallin hükümet teşkilâtını ve devlet memurlarını murakabe ile vazifeli idiler. Üçüncü kademede[kı] müfettiş-i umumiler... Fırka'nın maksat ve gayeleri haricinde hiçbir işin yapılmasına meydan vermezlerdi... Dördüncü ve en yüksek kademe umûmî merkez âzâlığı... inkılâbın yarattığı yüksek otoriteyi temsil eder, fırkanın programında mevcut ana hatların tatbikini daima göz önünde bulundururlardı." [Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, Samih Nafiz Tansu (ed.), 87].

74 Dadrian, Akçam, *Tehcir*, 599-609.

75 Şirketlerin el koyma operasyonu hakkındaki görüşü için bkz. *Anadolu Millî*, 36-8.

76 BOA.BEO 4562/342117, 7.1.1919.

Öncelikle şirket yapıları ele alınır: Bir gazete haberine göre, İktisat Bankası'nın tüm sermayesi Evkaf'a aittir. Nizamnamesi'ne göre Banka'nın idare azaları en az kırk hisseye sahip olmalıdır. Sadakat ölçütü nedeniye olsa gerek, "İttihatçılar, Banka İdare Meclisi'ne tayin ettikleri adamların bu şartı haiz olmalarını temin için Banka'nın satılan ve tamamen Evkaf'a ait hisselerinden kırkar tanesini onlara vakfetmiştir". Bu kişilerin tedkikat neticesi memuriyetlerine son verilir.⁷⁷

Ardından şirket hesaplarında inceleme başlatılır ve basında haberler yer alır: Şirketlerden özellikle Kantariye ve Ekmekçiler, İzmit, Adapazarı, Ankara ve Anadolu'nun başka şehirleriyle İstanbul'un dört bir yanında örgütlenmiş; Kantariye Bahçekapı, Mensucat ise Et Meydanı, Fatih ve Vefa'da satış mağazaları açmış; önemli sermayeler biriktirilmiştir. Evkaf Nazırı İzzet Bey, "vakfedilmiş olan yüzbinlerce liranın ötekinin berikinin elinde bazıçe-i menfaat [çıkar sağlama oyuncağı]" olmasını istemediğinden, şirketlere derhal el konularak hesapların incelenmesini emreder. Bunun üzerine İstanbul Evkaf Müdürü Ali Necati Bey, şirketler ile Banka'ya el koyar. Şirketlerin müdür ve muhasebecileri işten derhal el çektirildikten sonra yapılan ilk inceleme sonucu, "700 bin altının kaimeye tahvil edildiği" belirlenir; gerek eşya, yağ ve erzak dağıtımında gerekse genel işlemlerde birçok suistimal olduğu şüphesi belirir.⁷⁸ Mahsulat 1918'de İaşe Nezareti'nden aldığı avansın mal karşılığının bir kısmını teslim etmez.⁷⁹

Suistimallerden biri ve aynı zamanda Ekmekçiler Şirketi'nde el koyma sırasında belirlenen 200 bin lira açığın nedeni, Evkaf Nezareti'nce defterlerde yapılan incelemeye göre, "ötekine berikine verilmiş olan avanslar"dır.⁸⁰ İzmir'deki Kantariye şubesine, İzmir Kadısı Kâzım ve Evkaf Müdürü İsmail Hakkı tarafından yapılan müdahalede kasada herhangi bir hesap defteri bulunamaz.⁸¹ Kantariye ve İktisat Bankası hesaplarındaki düzensiz ve dağınık "binlerce liralık avans" tan söz

⁷⁷ *Sabah*, 4.1.1919.

⁷⁸ *Sabah*, 31.12.1918 ve 4.1.1919

⁷⁹ *Anadolu Millî*, 6, 38.

⁸⁰ *Sabah*, 5.1.1919.

⁸¹ *Sabah*, 15.1.1919.

edilir. Şirketlerin Cemiyet’le ve birbirleriyle kredi ilişkileri de karmaşıktır: İtibar-ı Millî Bankası’nın 20 bin liralık hissesine sahip Mahsulat, Banka’dan 60 bin lira avans alır.⁸² İktisat Bankası’ndan Kantariye 200 bin, Ekmekçiler 100 lira avans almıştır. Ekmekçiler, nizamnamesi gereği yalnız un işiyle uğraşması gerekirken,⁸³ Kantariye ile birleşerek bütün ticaretine girer.⁸⁴ Bu iki şirketin defterlerinde kayıt olmaksızın ve verilme nedeni açık edilmeksizin “İttihatçılar” a verilmiş avansların toplamı 180 bini aşar.⁸⁵ Mahsulat yönetimi, “bazı eşhas ve müessesat zimmetinde” kalıp tahsili imkânsız veya müşkül hale gelen “kıymetler” olduğunu kabul eder. Kantariye’ye faizsiz borç verir.⁸⁶ Millî şirketler iktisadı, izlenmesi zor, karmaşık bir Parti-içi nakit trafiğidir.

1919’da Evkaf Nezareti tarafından düzenlenen toplantıda, Şirket’in, seçimlere kadar yetki sahibi altı hissedar ile Nezaret’çe atanacak altı kişiden oluşan geçici bir heyet tarafından yönetilmesi kararlaştırılır. Ekmekçiler için de aynı yöntem düşünülür. Mahsulat şimdilik eski yönetim kurulu tarafından yönetilecektir. Mahsulat ve Kantariye hissedarları “Evkaf’ın davetine icabet etmediklerinden, vaz-ı yedden sonraki hal” sürmektedir.⁸⁷ Bu arada şirketler çalışmayı sürdürdüğünden, denetim ve yıllık olağan toplantılar yapılır.⁸⁸ Evkaf, millî şirketlerin 1,4 milyon liralık sermayesine el koyar.⁸⁹

15.7.1919’da dört şirketle Banka’nın idaresi hakkında üç yıl süreli, geçici bir kararname yayınlanır.⁹⁰ İktisat Bankası da 15.7.1919’da Evkaf’ın idaresine geçer.⁹¹

82 *Anadolu Millî*, 16; Çizelge 11.

83 Şura-yı Devlet, Şirket’in faaliyet alanları arasına komisyonculuğu katmasına henüz kuruluş aşamasında itiraz eder (Akyıldız, *Anka’nın*, 161).

84 *Anadolu Millî*, 21, 30-1.

85 *Sabah*, 4.1.1919.

86 *Anadolu Millî*, 13, 17-8.

87 *Sabah*, 17.3, 23.3 ve 6.4.1919.

88 *Anadolu Millî*, 9-10.

89 İlkan ve İlkan, *Ankara*, 118.

90 BOA.MV 251/37; BOA.BEO 4663/349694.

91 BOA.MV 223/170, 23.5.1922.

Şirketler bu arada boş durmaz. Mahsulat, vakıftan para alarak yerine hisse koymak ister; izin alamayınca, Şirket'in geleceğine "darbe" vurulduğunu, bunun "en büyük millî teşebbüse hayatı sonuna kadar hançer izi bırakmak demek" olduğunu öne sürer.⁹² Mahsulat (eski) yönetim kurulunun Evkaf Nezareti aleyhinde hukuk mahkemesinde açtığı dava sürerken, Kantariye ve Ekmekçiler'in ticaret mahkemele-
rindeki davaları reddedilir.⁹³ Bilinmeyen bir nedenle, 15.7.1919 tarihli kararname 1920'de ilga edilir⁹⁴ ama yerine yenisi konmaz.⁹⁵ Evkaf'tan Sadaret'e 9.7.1922'de yazılan yazıda, şirketler ve Banka'nın yönetim biçimi hakkında Meclis-i Vükelâ'ca tasdik edilen ve Şura-yı Devlet'e havale edilmiş olan nizamname henüz tamamlanmamış olduğundan, ilk kararnamenin yürürlüğünün uzatılması istenir.⁹⁶ Mahsulat Müdürü Sait Bey ve muhtemelen diğerleri açtıkları davaları sonradan kazanır; şirketler iki sene boyunca bir heyet tarafından yönetildikten sonra eski sahiplerine iade edilir.⁹⁷ Malta dönüşü Kara Kemal şirketleri tekrar ele geçirir. Bu ikinci dönemin ayrıntıları, İzmir Suikastı mahkeme tutanaklarında bulunabilir.

VI. Gasb, Hibe ve Ahlâk

Kökeni meçhul kaynakların veya gayri meşru edinimlerin hayır işlerine tahsisi, savaş döneminde vakıf uygulamaları ile sınırlı değildir.

Savaş'ın başından itibaren Hükümet öncelikle İstanbul'da düşman devlet ve azınlık okul, darüleytam ve ibadethanelerine el koyarak sultanî, ticaret mektebi ve Müslüman yetimhanelerine çevirmeye başlar.⁹⁸ 2.12.1914'te Fener'deki iki ruhban okulunun darüleytama dönüştürülmesine karar verilir.⁹⁹ Bunlardan biri 25.1.1915'te açılan

⁹² *Anadolu Millî*, 15.

⁹³ *Sabah*, 1.5.1919.

⁹⁴ BOA.ŞD 1272/30, 11.1.1920.

⁹⁵ BOA.MV 223/170, 23.5.1922.

⁹⁶ BOA.A.DVN.MKL 70/60.

⁹⁷ İlkan ve İlkan, *Ankara*, 118.

⁹⁸ BOA.BEO 4428/332068.

⁹⁹ "Fener'de Darüleytam", *Efkâr*, 24.11, 2.12, 8.12.1914.

Kadıköy Darüleytami'dır.¹⁰⁰ 1915'te başkent darüleytamlarının sayısı artar: Kadıköy Saint Joseph ve Notre Dame de Sion'un darüleytama dönüştürülmesine karar verilir. Galata (Rus Manastırı) ve Bebek'te (Saint Joseph yetimhanesi) birer şube açılır.¹⁰¹

1915'te kurulmaya başlanan taşra mektep ve darüleytamları, İstanbul gibi düşman devlet tesislerini, İstanbul'dan farklı olarak ise emval-i metruke binalarını da kullanmaya başlar. Örneğin Edirne'deki darüleytamların ilki İtalyan Okulu'na, ikincisi Ermeni kilisesi müstemilatına,¹⁰² Ankara'daki darüleytam ise Andon Hamaloğlu isimli bir Katolik/Ermeni'nin konağına kurulur.¹⁰³ 2.3.1919'da Bolu Ermeni Mahallesi'nden Bursaloğlu Estiyan darüleytama "hibe" ettiği hane-nin iadesi için mahkemeye müracaat eder.¹⁰⁴ Bölüm A2'de görüldüğü üzere, Hendek Orman Ameliyat Mektebi metruk bir Ermeni kilise ve okuluna kurulur. Armaş ve Bağçecik'teki Ermeni ve Amerikan okul/kiliselere de darüleytama çevrilir.¹⁰⁵

İkinci olarak, bu tesislere kurulan darüleytamlar, el konulma tarihten itibaren bir süre, yerleştiği tesisin stok ve demirbaşlarını kullanır. İlk senelerde eşya, levazım hatta yiyecek bulmakta büyük güçlük çekilmez; zira "istediği eşyaya el koyma salahiyetini almış bulunan" ve Darüleytamlar İdaresi'nin başına getirilen Kara Kemal bunları "kolaylıkla" temin eder.¹⁰⁶ Anadolu'daki darüleytamların sermayesi ise, emval-i metrukedir: Kastamonu'da Ermeni ve Katolikler tutuklandıktan ve dükkânları yağma edildikten sonra, Maarif Nezareti'nin öncülüğüyle merkezde açılması kararlaştırılan darüleytamın bina ve levazım tesisi-

¹⁰⁰ Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)* (doktora tezi, İstanbul Üni., 2005), 55.

¹⁰¹ *Efkâr*, 22.7.1915.

¹⁰² Oral Onur, *Edirne Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfâl Cemiyetleri* (İstanbul: Dinç Ofset, 2004), 20-2.

¹⁰³ "Ankara'da Emval-i Metruke Nasıl Yağma Edildi?", *Alemdar*, 15.12.1918. Halep'e sürülen Andon Hamaloğlu için bkz. Arakelian, *Ankara*, 164.

¹⁰⁴ BOA.BEO 4588/344074.

¹⁰⁵ Ayrıntılar için bkz. Taylan Esin, "Savaş, Tehcir, Ütopya: Darüleytamların Yükselişi ve Çözülüşü", *Toplumsal Tarih*, 258 (Haziran 2015): 66-77.

¹⁰⁶ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi, Cilt 3-4* (İstanbul: Eser, 1971), 1548-9.

sine sarf edilmek ve “karşılığı ianat ve teberruattan temin olunmak üzere” 1915 bütçesine Vali’nin talebi ve 8.11.1915 tarihli iradeyle 100 bin kuruş konulur.¹⁰⁷ Benzer şekilde Ankara İttihat Terakki Kulübü tarafından Ermeni tehcirinden sonra kurulan, terzilik ve kunduracılık alanında faaliyet gösterecek darüleytama, Potukyan Onnik Efendi’nin el konulan mağazasından kumaş, diğer Ermeni dükkânlarından da kumaş ve kösele sağlanır.¹⁰⁸ Dolayısıyla, okulların sadece binaları değil, ihtiyaçları da gasp/terk edilen mallarla sağlanır.

Savaşın ilk iki yılında darüleytamlara yerleştirilen çocuk sayısı böylece hızla yükselir. Hazır kaynaklar 1917’de tükenince, başka çözümlere başvurulur.¹⁰⁹ Bunlardan biri ticarî kazançtır. Bölüm A4’de görüldüğü gibi, 15.5.1919 tarihli bir yazıya göre, Şükrü Bey’in bakanlığı sırasında Şekerci Nazım Bey tarafından Maarif Nezareti adına Viyana’dan getirilen iki vagon şekerden biri darüleytama, diğeri Nazım’a “terk edilir” Nazım Bey, ithal imtiyazının karşılığını darüleytamlara şeker “hibe” ederek öder.

Aynı yöntemin başka kalemlerin ithalinde de izlendiği iddiasıyla, Mütareke’de “gayri meşru yollarla Osmanlı milletinin kanını emen” şahıslar hakkında inceleme başlatılır. Bu inceleme kapsamında darüleytamlar adına 1917’de yapılan ithalat karşılığı Darüleytam Genel Müdürlüğü’ne 27 bin lira hibe yapıldığı anlaşılar (Çizelge 12). 4. Ordu, Darüleytam Genel Müdürlüğü’ne bağlı olmayan Kudüs Darüleytamı “adına”, eski nazır Şükrü Bey, Mıgırdıç Frankyan ve Hüsnü Nail ile ortaklaşa Karadeniz’den yatılı okullar “adına” eşya getirir.¹¹⁰ Emtia içinde cam, çivi, kibrit ve muhtemelen ayakkabı vardır. Bunlar başta darüleytam anbarlarına indirilir, sonra ithalatçı tüccara iade edilir. Dahiliye Nezareti, Savaş sırasındaki “hibe” uygulamalarının “efal-i

107 BOA.DH.UMVM 23/34.

108 *Alemdar*, 15.12.1918.

109 “Anbarlardaki malzeme bitince, halkta da el konulmak suretiyle alınabilecek eşya, yiyecek ve levazım kalmayınca... [kanunla] varidat kaynakları tahsisi cihetine gidilmiş-tir” (Ergin, *Türk*, 1548-9).

110 1917’de bütün ihracatçılarından alınacak “iane”den %10’u darüleytam ve darülfünun masraflarına ayrılacaktır (BOA.MF.MKT 1238/61). Frankyan şeker ve gazyağı taciridir (BOA.DH.EUM 29/25, 27.9.1916).

ihdikâriye” ile ilgisi olup olmadığını sorgular. Kazanç muhtemelen darüleytamlara tanınmış gümrük muafiyeti veya serbest ithalat izninden kaynaklanır.

Öyle görünüyor ki hibe ve ihtikâr arasında Savaş sırasında bir ilişki oluşur: Mahsulat’ın Eskişehir Şubesi 1917 kazancından 15 bin kuruşu Eskişehir’de Şifa Yurdu adına kurulacak Gureba Hastahanesi’ne bağışlar.¹¹¹ Bölüm A4’de görüldüğü üzere Antep Mebusu Fazıl Bey İaşe Heyeti’nden seçim bölgesinde dağıtmak üzere aldığı şekerden sağladığı büyük kazancın bir kısmını “hüsn-i niyetini isbat için” seçim bölgesindeki hayır işlerine bağışlar. Ticarî “başarı”ları ve “Bulgurpallas” binasıyla tanınan Bolu Mebusu Mehmet Habip Bey, “binlerce lira”ya yaptırdığı bir idadîyi Maarif’e bağışlamak ister.¹¹² Kurulduğu ay sermayesinin üçte biri kadar kâr eden Ekmekçiler Şirketi, fukara ve yangınzedelere yardım eder.¹¹³ Ordu’ya tütün satma imtiyazına sahip Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti, Galiçya’da savaşı 15. Kolordu’ya sigara ve eşya hediye eder.¹¹⁴ Kösele ve manifatura ihtikârı ile geçici bir süre suçlanan Bayramzade Hakkı, Malul ve Gazilere Muavenet Heyeti’ne 1918’de bağış yapar.¹¹⁵ Bölüm A4.’te görüldüğü üzere ithal şekerin İstanbul’da yüksek fiyatla satışından gelen kazanç fakirlere aş olarak dağıtılır.

Gasp ve imtiyaz sonucu edinilmiş servetin hayır işlerine tahsis veya vakf edilmesi (ya da gasp edilen kaynaklara güvenerek darüleytamlara haddinden fazla çocuk iskânı), anlık bir fırsat algısı kadar, servetin edinimini ulvî bir yatırımla aklama amaçlı da olabilir. Ali İhsan Bey’in dediği gibi, hayır işleri daima “kabil-i tecviz”dir. Böylece Savaş, bir tür “gasp ahlâkı”nın zeminini oluşturur.

111 BOA.DH.UMVM 28/44, 20.6.1917.

112 BOA. DH.İ.UM 19-22/1-21, 23.8.1922.

113 Akyıldız, *Anka’nın*, 165.

114 ATASE.BDH 1320-773-1-78, 3.7.1916.

115 *Tanin*, 7.4.1918’ten alıntılan Feyza K. Şahin, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Harp Malullerinin Sosyo-Ekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)” (Afyon Kocatepe Üni., doktora tezi, 2012), 292.

Şekil 16. *Karagöz*, 24.8.1918

“Hacıvat: Acaba bu binaları şekeri, bulguru fasulyeyi çimento ile karıştırıp da mı yapıyorlar?
Karagöz: Hayır. Bizi soyup soğana çevirerek, üç kuruşluk bulguru seksen kuruşa satarak yapıyorlar”
(Arkadaki binaların üzerinde “Şeker Palas”, “Bulgur Palas”, “Fasulye Palas” levhaları)

VII. Çıkarımlar

1. Öncelikle kaynağın büründüğü biçimden veya mazruftan söz etmek gerekir. Gayrimenkul vakıfları, akarı olan bir mülkün bağışlanması ve yıllık gelirinin vakfın amacı için sarfına dayanır. Buna karşın para (menkul) vakıfları, vakfedilen anaparanın muhafaza edilerek, şeri hükümlere uygun olarak işletilmesinden elde edilen gelirin kısmen amaca harcadığı vakıflardır. Henüz 16. yy’da başlayan tartışmalara göre, vakfın amacı duran/kalıcı (“wqf” kökü, durmak anlamındadır), dolayısıyla değerini muhafaza eden bir mülkün gelirinden faydalanmaktır. Buna göre özellikle para ekonomisinin yaygınlaşmasından

sonra mallara karşı değer istikrarını kaybeden paraya dayalı vakıflar, tanım gereği, vakıf değildir.¹¹⁶

Buna karşın para vakıflarının zaman içinde ağırlık kazandığı bilinmektedir: 15. yy'ın ikinci yarısından itibaren kurulan vakıfların kaynakları sürekli artar. 18. yy'da kurulan vakıfların %32'si, 19. yy'da kurulanların ise %57'si para vakıflarıdır.¹¹⁷

Para vakıflarının aldığı biçimlerden biri, esnaf sandıklarıdır. Anaparasını bağış ve aidatların oluşturduğu sandığın geliri, ortak harcamalarda, esnaf ve fukara ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılır.¹¹⁸ Savaş sırasında kurulan vakfın Esnaf Cemiyeti ile irtibatlanması, bu geleneği hatırlatır.

2. İfadeler arasındaki çelişkiler ifade sahiplerinin mahkemede izledikleri taktikler nedeniyle olduğu gibi, bilgilerin kısmılığı veya aradan geçen yaklaşık on senede maruz kaldıkları unutulmaktan kaynaklanmış olabilir. Başka bir olasılık, “hususî” sermayenin, şirketler, İktisat Bankası ve vakıflar arasında kurulan karmaşık bir nakit akış trafiğinden ve mal-> altın-> kâğıt para çevriminden geçirilerek ve vakfedilerek belki de kasten karartılmasıdır.

Kaynağın altın olduğu iddiası doğru ise bu, “karartma”nın mantığını açıklayabilir. Kaynağın edinim zamanlaması ve vâkıf/mütevelli-lerden bir kısmının Teşkilât-ı Mahsusa, şirketler ve esnaf cemiyetleri arasındaki ilişkiyi sağlayan İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'ne bağlı kاتب-i mesuller olması, bu yoktan var olan kaynağın emval-i metruke olabileceğini akla getirir.

3. Ticaret-öncesi sermayeden en azından bir kısmının, iddia edilen aksine, Şehremaneti veya Dahiliye Nezareti dışında bir kaynaktan alınmış olması muhtemeldir. Kemal'in ifadesi, bu açıdan, Ali İhsan'ın ticaret-öncesi sermayenin kökeni hakkında Mahkeme Reisi ile yaşadığı görüş ayrılığına da ışık tutar: Mahkeme Reisi'nin, Ali İhsan'a paranın Nezaret ve Şehremaneti'nden alındığını ısrarla söyletmeye çalışmasına

116 Jon E. Mandaville, “Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire”, *Int. J. Middle East Studies*, 10/3 (Ağustos 1979): 289-308.

117 Hatice Güzel, “Ankara'nın Bütün Tarihi Çerçevesinde Ankara Vakıfları”, yüksek lisans tezi, Hacettepe Üni., 2002.

118 Age.

rağmen,¹¹⁹ Ali İhsan bilgisi olmadığını beyan eder. Kara Kemal'in Divan'daki ifadesine rağmen kaynağın devlet ödeneklerine izafe edilme çabası hem İstiklâl Mahkemesi'nin hem de savaş iktisadına "devletçi" etiketini yapıştıran tarihyazımının yaklaşımına uygun düşer.

4. İddiaya göre, "Yakup Cemil Olayı"ndan sonra Cavit Bey-Emmanuel Karasu grubu Ali İhsan ve Memduh Şevket'i tasfiye etmeye çalışır.¹²⁰ Muhtemelen bu ayrışma nedeniyle bankalar da ayrışır. İtibar-ı Millî Bankası Cavit Bey ve Selaniklilerin yönetimine geçerken, Millî İktisat Bankası İstanbul Merkez-i Umumisi'nin elinde kalır. Savaş döneminde iki "millî" banka kurulmasının nedeni bu olsa gerekir. Sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Ziraat Bankası Hükümet'in kasası olarak kullanılırken, adı geçen bankalar bu çevrelerin kasasına dönüşür.

5. Millî şirketler tekelleşmeden yararlanmak isterken, devlet bürokrasisi buna engel olmaya çalışır: Şura-yı Devlet Ekmekçilerin kuruluşuna piyasada tekel oluşturacağını ve ekmekçilerin şirkete girme veya mesleği terk seçeneklerinden birini tercihe zorlanacağını savunur.¹²¹

Ali Kemal Bey'e göre, Kara Kemal, el koyma "yetki"sini kullanarak, piyasadaki bütün havaic-i zaruriyeyi toplar ve oluşturduğu bu tekel "fiyatları dilediği gibi artırır". Potansiyel muhalifler, Divan-ı Harb'e çıkarılır, "hapisten nakde, nakidden idama kadar" cezalandırılır. Böylece Cemiyet'in kasaları dolar. Örneğin Anadolu'dan 2-3 kuruşa alınan bulgur "fukara ahaliye bile" en az 20 kuruşa satılır. Önceleri yalnızca Merkez-i Umumi ve Esnaf Cemiyeti'nin "yaptıklarını bu sefer İttihadın diğer sergerdeleri [önder]" de yapmaya çalışır.

Kazanç "milyonları" geçince, "milletin gözünü boyamak" için "zahiren gayri meşru ve zalimane olsa da", hayırlı bir işe, "Türklerin ve Türklüğün hayrına" kullanacağını duyurur,

"o meblağ-ı muazzamadan küçük bir cüzini" vakfeder.¹²² Vakıflar, böylece "millî iktisat"ın parçası haline gelir.

¹¹⁹ İlkan ve İlkan, *Ankara*, 115.

¹²⁰ Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyetin*, 366.

¹²¹ Akyıldız, *Anka*, 160-1.

¹²² Ali Kemal, "Yağma Hasan'ın Böreği", *Sabah*, 11.11.1918.

B6. “MİLLÎ MÜESSESE”: ZİRAAT BANKASI¹

I. Mesele

1843'te Ziraat Meclisi, 1846'da Ziraat Nezareti'nin kurulması ve 1858 Kanunnamesi ile arazi mutasarrıflarına tapu verilmesi, devletin tarımı geliştirmek, çiftçileri kayda geçirmek ve dolayısıyla daha etkin vergi toplama saiklerine dayandırılır.² 1847-69 yılları arasında tarım verilerinin derlenmesi ve merkezi kurullarda değerlendirilmesi için bir dizi önlem alınır.³ Bu yenilikler, İmparatorluğun, göçebelerin izini sürerek veya köylünün geçimlik ürününe zorla el koyarak vergi toplayan “ceberrut iktidar”dan, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında yaptığı yatırımlarla köylüyü toprağa, nakliye ve ticaret ağlarına bağlayan, mükellef, borçlu ve bağımlı kılan “altyapı iktidarı”na geçiş isteği olarak yorumlanabilir.⁴

Altyapı iktidarının bir uygulama aracı olarak düşünülebilecek modern zirai kredi kurumunun kökeni, birçok kaynakta, Mithat Pa-

- 1 İlk hâli “Hristiyan Malları ve Ziraat Bankası (1914-1919)” adıyla *Kebikeç*'in 42. sayısında yayınlanmıştır.
- 2 Stephan H. Astourian, “The Silence of the Land”, *A Question of Genocide*, R.G. Suny, F. M. Göçek, N. M. Naimark (ed.) (NY: Oxford Uni. Press, 2011), 57; Oya Gözel, “The Implementation of the Ottoman Land Code of 1858 in Eastern Anatolia” (yüksek lisans tezi, ODTÜ, 2007), 42.
- 3 Tevfik Güran, “Tanzimat Döneminde Tarım Politikası”, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Osman Okyar, Halil İnalcık (ed.) (Ankara: Hacettepe Üni., 1980), 272-4.
- 4 Bu ayırım için bkz. Michael Mann, *İktidarın Tarihi*, Cilt 1 (İstanbul: Phoenix, 2013), Bölüm 5.

şa'nın Tuna Vilâyeti'nde kurdurduğu ve sermayesi üyelerince sağlanan Memleket Sandıkları'na dek geri götürülür. Memleket Sandıkları'nın "sermaye katkısının düzensiz (...) olması, borç vermedeki sorumsuzluk, üreticilerin parayı uygunsuz biçimde kullanmaları (...), yerel memurların kötü idaresi" gibi istenmeyen sonuçlar, 1883 yılında Menafî Sandıkları'na dönüştürülmelerine neden olur. Hükümet kredi arzını sürdürülebilir kılmak için, sandıkları, aşarla orantılı "menafî iane hissesi" adı verilen vergiyle desteklemek zorunda kalır. Böylece Menafî Sandıkları, memleket sathına genişlemiş ve sabit geliri olan bir ortaklık haline gelir.⁵

Ancak usulsüzlükler devam eder: Sandık heyetlerinin birçok yerde üreticilere verilmesi gereken kredileri nüfuzlu tüccar ve ayana aktardığı belirlenir. Hükümet kayırmacılığı engellemek ve işleyişi denetlemek amacıyla, 19. yüzyılın karakteristiğine uygun olarak, yerel sandıkları birbirine bağlayarak örgütler ve merkezileştirir. Ziraat Bankası böylece (bu bölümde *Banka*) 27.8.1888'de kurulur. Ancak merkezileşmenin temel gerilimini taşıyarak: *Banka* kaynakları, iane katkısını sağlayan çiftçilerin mi, merkezî denetim ve örgütlenmeyi sağlayan Nezaret'in mi, yoksa ikisinin arasında yer alan yerel ittifakların, yani Menafî Sandığı heyetlerini ikame eden *Banka* sandık memurlarıyla bölgesel nüfuz sahiplerinin yönetiminde mi olacaktır? Yine "merkez-çevre" geriliminin bir uzantısı olarak, örneğin belirli bir grup çiftçinin ihtiyacı için, *Banka*'nın genel tahsisatına başvurulacak mıdır? Seçenek ve önceliklerin varlığı, *Banka*'ya henüz kuruluşunda iktisadî-siyasî bir işlev kazandırır.

1888 Nizamnamesi, kuruluşun işleyişini, hükümetin "himayesinde" ve Ticaret ve Nafia Nezareti'nin⁶ "nezareti altında" ifadeleriyle tanımlar. Böylece Şura-yı Devlet tarafından ve resmi yazışmalarda bir devlet kurumu olarak kabul edilmekle birlikte, örneğin Meclis-i Ayan'ın 11.7.1914'deki toplantısında Yorgiyadis Efendi, sermayesi çiftçinin verdiği paralardan müteşekkil olduğundan *Banka*'nın "devair-i devletten" sayılamayacağını dile getirir. *Banka* genel bütçenin de

5 Quataert, *Anadoluda*, 120-2.

6 *Banka* 1909'da Ziraat Nezareti'nin denetimine geçer (Yusuf Saim Atasâğun, *T.C. Ziraat Bankası, 1888-1939* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1939), 36).

dışındadır.⁷ Düyun-ı Umumiye de aynı görüştedir.⁸ Durum, özellikle mali kaynaklar açısından bakıldığında böyledir: *Banka* sermayesi, Menafi Sandıkları mevcut ve alacakları, aşarın yaklaşık onda biri oranında bir vergi olan “menafi iane hissesi”, kredi faizleri ve net karın üçte birinin ilavesinden, kısaca çiftçi katkısı ve işletme kazancından oluşur.⁹

1914-18 arasında *Banka*’da önemli değişiklikler olur: 1908’den beri Genel Müdür olan Ahmet Şevket Bey’in yerine, Temmuz 1916’da Emil Kautz getirilir.¹⁰ 3.5.1914’te uygulamaya alınan Geçici Kanun, 5.4.1916’da “bazı küçük farklarla” kesinleştirilir.¹¹ 21.5.1917’de ise yeni bir nizamname yürürlüğe girer. Bu sırada *Banka*’nın gelir, kâr, borç tahsil oranı gibi “performans göstergeleri” hızla yükselmeye başlar. İtibarî sermaye 10 milyondan 1916’da 15 milyon liraya (genel bütçenin üçte biri), 1915’te oluşturulan ihtiyat akçesi 1918’de 25 katına çıkar.¹²

İlginç olan, *Banka*’nın bu dönemde aslî sermaye girdisi olan menafi iane hissesinden mahrum kalmasıdır. Ankara’daki *Banka* sandıkları 1913 (1329) menafi hisselerini iki yıl sonra bile alamamışlardır.¹³ 1914’ten sonra menafi hissesi umumi bütçeye katılır. 1917 Nizamnamesi’nde sıralanan gelirler arasında menafi hissesi bulunmaz.¹⁴

Başlıca gelir kaynağını kaybeden *Banka* savaşın zor yıllarında nasıl yükselişe geçer? Bu bölümde nizamname ve kanunlar ile *Banka*’nın

7 BOA.BEO 4397/329751.

8 Atasagun, *Ziraat*, 44-5.

9 Nurettin Hazar, *T.C. Ziraat Bankası 1863-1983* (Ankara: Fon Matbaası, 1986), 117; Atasagun, *Ziraat*, 123; du Velay, *Türkiye*, 325.

10 BOA.İ.DUİT 56/17 = BEO 4422/331584. “Banka’nın, Türkiye’deki ziraat ve sanayiye gelecekteki gelişimiyle mütenasip biçimde yeniden düzenlenmesi için” tayin edilir (*Efkâr*, 15.7.1916). Sadrazam Kamıl Paşa’nın oğlu ve Hikmet Bayur’un babası Şevket Bey 1918’de görevine döner.

11 Hazar, *Ziraat*, 130; Atasagun, *Ziraat*, Ekler.

12 *Türkiye Ziraat Bankası’na Mütcellik Mücmel Malumat*, Ankara, 1927?

13 BOA.DH.UMVM 53/40, 18.4.1915.

14 Atasagun, *Ziraat*, 146-7, Ekler. 1919’da menafi hissesi Hazine’ye aktarılmaktadır (BOA.BEO 4635/347587, 22.6.1919).

faaliyetlerindeki değişimin ana hatlarına bakılacak; yasal düzenlemele-
rin *Banka* performansındaki etkisi sorgulanacaktır. Ancak bundan önce
Banka'nın siyasi-iktisadi işlevini gösteren ve Geçici Kanun'u öncele-
yen iki ayrı gelişmeye, 1895 ve 1909 olaylarına değineceğiz.

II. 1894-96 Katliamları

1858 Arazi Kanunnamesi, Doğu Anadolu'da hedeflenen geli-
meyi sağlamadığı gibi, beklenmeyen “yan etkiler” yaratır. Bunlardan
biri toprağın hızla değer kazanmasıdır.¹⁵ Geleneksel iktidar yapısının
yıkılışı göçebe ve muhacir iskânıyla beraber, 19. yüzyılın ikinci yarı-
sında toprak için büyük bir mücadele başlar. Bölgenin egemenlerine,
1891'de kurulan Hamidiye Alayları gibi devlet destekli yeni nüfuz sa-
hipleri de eklenince, bölge bir suç ve şiddet girdabına sürüklenir ve
araziler hızla köylülerden aşiret reislerine ve özellikle Hamidiye ku-
mandanlarına geçmeye başlar.¹⁶

1894-96 olayları, bu şiddet sürecinin zirvesidir. Olaylarda binlerce
kişi ölür veya göç etmek zorunda kalır; çarşılar yağmalanır ve yakılır.
Özellikle Ermeni cemaati derin bir iktisadi yıkıma maruz kalır. Sonra-
sında açlık ve ölümler sürer.¹⁷ Dolayısıyla, öncesinde zor ve tehditle
devri sağlanan araziler, aşar borcu, muktedirlerin “himaye” dayatmala-
rı, üretim araçlarının tedariki vs. nedeniyle zor durumda kalan köylüler
tarafından “rıza ile” satılır.¹⁸ Terk edilmiş bazı Ermeni köylerine Kürt
aşiretleri yerleş(tiril)ir; bazı yerlerde ise toprak “mahlul” (çözölmüş,
sahipsiz) kategorisine sokularak Müslümanlara hibe edilir veya satılır.

Henüz 1870'lerde Berlin Konferansı'ndan önce yaptığı gibi,¹⁹
Ermeni Patrikhanesi, bu kez de 1890-1910 dönemine ve Doğu'daki
Ermeni coğrafyasındaki 32 sancağa ait yaklaşık yedi bin şikâyeti Meş-
rutiyet'ten sonra incelemeye alır. Dosyalar, işlenebilir tarım arazileri-

15 Gözel, “Implementation”, 107, 120-1.

16 Astourian, “Silence”, 56; Janet Klein, *The Margins of Empire* (Stanford: Stanford
Uni. Press, 2011), 130.

17 Van-Eriş için bkz. BOA.DH.TMIK.M 14/8, 14.9.1896.

18 Klein, *Margins*, 131, 143-44.

19 Astourian, “Silence”, 59.

nin, yanı sıra ev ve manastırların sistematik bir politika ile Ermenilerin elinden nasıl alındığına işaret eder. Bu politikanın uygulama aracı olarak muhtemelen, gasp, müsadere, evrakta tahrifat vs. gibi birbirinden farklı on üç yöntem tasnif edilir.²⁰ Vakaların çoğunda köylülere rızalarını gösteren evraklar da imzalatılmıştır.

Mülkiyet aktarımını sağlayan yöntemlerden biri de *Banka*'nın müdahalesidir. *Banka*, öldürülen, kaçan veya sürgün edilen çiftçilerin aldığı borcu geride kalan ailelerinden talep eder.²¹ 1904-1908 arasında Bitlis ve Muş'ta ödenmeyen taksitler nedeniyle birçok Ermeni mülkü, değerinden düşük fiyatlarla *Banka*'ca satılır. Bölgedeki *Banka* yöneticileri, Kürt aşiret reisleri ve diğer ayan ile bağlantılı olduğundan, alıcıları tahmin etmek zor değildir. Örneğin bir Patrikhane dilekçesine göre, Tercan'ın Kötür (şimdiki Bağpınar) köyünden altı Ermeni çiftçi taksitlerini zamanında ödeyemedikleri için, *Banka*'ya rehin verdikleri tarlaları müzayedeye çıkarılır. Parayı müzayedeye yetiştirmelerine rağmen, mahallî hükümet başvurularını reddederek tarlaları "mahallî mütegalibesi"nden Cemil Bey'e tescil eder. Çiftçiler kendi tarlalarında ortakçı sıfatıyla çalışırken, bu kez Cemil'in damadı tarafından cebren yerlerinden çıkartılır; ürünleri gasp edilir. Hükümet'in "arazi meselesini halletmek üzere Anadolu'ya bir Heyet-i Islahiye" gönderdiği haber alındığında Cemil tarlaları başkasına satmağa kalkışır.²² Takori Aşireti'nden Nimet Ağa adlı bir Hamidiye kumandanı, şaibeli yöntemler ve *Banka* kanalıyla bir köy sahibi olmuş ve bir Hıristiyan köyünün de topraklarını ele geçirmiştir.²³

Erzurum Valisi, Bayburt'taki "iğtişâş"ta ölenlere ait arazinin kaydı değerinin "pek fahiş" olduğunu ve veraset intikal harcının varislere *Banka*'dan açılacak kredinin üçte birine ulaştığını bildirir, intikal muamelesi yapılmadan çiftçiye kredi açılmasını ister. *Banka*'nın o zaman bağlı olduğu Ticaret ve Nafia Nezareti, intikalsiz arazinin rehni karşılı-

20 Raymond H Kevorkian, "Demographic Changes in the Armenian Population of Diarbekir, 1895-1914", *Armenian Tigranakert*, Richard Hovannisian (ed.) (Costa Mesa: Mazda, 2006), 256.

21 Kevorkian, "Demographic", 262.

22 BOA.DH.H 5/94, 28.9.1912.

23 Klein, *Margins*, 146, 150.

ğı varislere borç vermenin “karşılıksız para vermek demek” olduğu ve “havalide zarar görenlere her türlü kolaylığın yapıldığı sırada bu intikal harc maddesinde hükümetten bir muamele-i istisnaiye” yapılmasını talep eder.²⁴ *Banka*, “iğtişâş”ı 1888 Nizamnamesi’nin 32. maddesindeki afet, savaş gibi mücbir sebeplere anlaşılan dahil etmez ve kararı hükümete bırakır.

Patrikhane’nin mazbatasına göre, Bayburt Ermenilerinin *Banka*’ya 1895’ten kalan borçlarının tahsili için, memurlar köylünün çift hayvanı ve diğer eşyalarını Bayburt’a götürerek müzayedeye çıkarır. Patrikhane, diğerleri gibi olaylarda hasar gören bu iki köyün de geçim araçlarından mahrum kalmaması için Hükümet’e başvurur.²⁵ Andırın’da iğtişâsta ölen kardeşinin çocuklarına da bakmak zorunda kalan bir çiftçinin arazisi, aşar ve *Banka* borcu nedeniyle satılmak istenir.²⁶

Erzurum Vilâyeti’nin çiftçiler için intikal harcı istisna ve kredi talebi 1906’da da sürer.²⁷ Van Ermeni Cemaati adına Hükümet’ten talep edilen üç başlıktan biri olan kredi,²⁸ *Banka* mevcudu yeterli olmadığı gerekçesiyle reddedilir.²⁹ 1905’te dağıtılan tohumluk kredisi yetersizdir.³⁰

Palu’da ise, Patrikhane’nin şikâyetine göre, Ermeni ahali ve mültezimlerine ait mallar iğtişâsta yağma edildiğinden, kendileri veya varisleri çifte baskı altında kalır. Bir taraftan “mahallî beyleri”nden senet karşılığı aldıkları değirmen ve işledikleri arazi, senetler iğtişâsta kaybolduğu için beylerce zabt edilir. Aleyhlerine dava açmağa cesaret edemezler. Diğer taraftan *Banka*’dan aldıkları borcun geri ödeme süresi bittiğinden geçim kaynağı olan arazileri, “mahallî hükümet marifetiyle yok bahasına” satılır. Bundan dolayı ahalinin “sefalet ve perişanlığı

24 BOA.A.MKT.MHM 640/1, 26.4.1896.

25 BOA.DH.TMIK.M 56/47, 24.7.1898.

26 BOA.DH.TMIK.M 62/77, 23.11.1898.

27 BOA.DH.ŞFR 190/92, 22.4.1906.

28 Patrikhane’nin daha kapsamlı ıslah programı ve talep listesi için bkz. BOA.DH.TMIK.M 29/14, 2.1.1897.

29 BOA.DH.ŞFR 205/116, 28.3.1897; DH.TMIK.M 30/4, 13.4.1897.

30 BOA.DH.ŞFR 342/20, 2.4.1905.

nihayet derecesine varmakta”dır.³¹ İddia doğruysa, Ermeni köylü ve mültezimin mülkü, *Banka* aracılığıyla Müslüman ayanaya aktarılır. Sivas Vilâyeti’nde bazı Ermeniler, Çerkes muhacirlerinden aldıkları borcu ödeyemez, rehin ettikleri tarlaları Çerkeslerin “uhdelerine kayıt ettirmiş olmaları üzerine” borçlarının *Banka*’ca devralınmasını ister.³²

Muş ve Bulanık’ta iğtişâsta ürünü telef olan ahaliye *Banka*’nın gösterdiği “kolaylık”, taşınmazlarını “rehin veya defaten ferağ olmadığı takdirde teminat olarak kabul” etmektedir.³³

Erzurum’daki *Pozantyun* gazetesinde yer alan bir habere göre, kuraklık, enflasyon ve “kıtal” (öldürülme) korkusu nedeniyle Kafkasya’ya göç etmek isteyen Ermenileri vazgeçirmek için, *Banka*’nın borç, tohumluk ve zahire vermesi önerilir.³⁴ 1909’da Muş Ermeni Murahhas Vekili Vartan ve mebus Kigam Efendi tarafından çekilen telgrafta Muş Ermenilerinden “birçok erbab-ı ihtiyacın açlıktan telef olmak derecesine geldiğinden” *Banka* vasıtasıyla nakit gönderilmesi istenir.³⁵ Murahhaslıktan gelen bilgiye göre, 1913’te *Banka* Muş’ta borçlu çiftçilerin arazilerini satmağa başlar.³⁶ Bazı durumlarda, memurlar da cemaatler-arası mülkiyet aktarımında rol oynar: İddiaya göre, Kığı *Banka* Müdürü Ermeni çiftçilerin rehin gösterdiği tarlaları “İslamdan kendi dostları”na satar ve kredileri Müslümanlara dağıtır.³⁷

Banka’nın genel tavrını bir Şura-yı Devlet kararı özetler: Ermeni Patrikliği iğtişâsta zarar görenlerin *Banka*’ya olan borçlarının tehirini iltimas eder. Ticaret ve Nafia Nezareti, başvuruları vilâyet meclislerince uygun görülen borçlular için tahsilatın kefalet şartıyla on sene kadar tehirini öngörür. Ancak topraklarını terk ettikleri için bizzat müracaat edemeyenler için tehir değil *Banka* Genel Merkezi’nin kararı geçerli olacaktır. Şura-yı Devlet, *Banka*’nın talebini reddeder ve bu

31 BOA.DH.TMIK.M 32/95, 13.4.1897.

32 BOA.DH.TMIK.M 45/27, 2.12.1897.

33 BOA.BEO 299/22388, 1895.

34 BOA.DH.MKT 2654/13, *İkdam*, 10.11.1908.

35 BOA.DH.MKT 2811/89, 14.5.1909; DH.ŞFR 412/114.

36 BOA.BEO 4229/317147, 29.10.1913.

37 BOA.DH.TMIK.M 49/33, 7.5.1898.

ikinci grup için de on sene mühletin geçerli olması gerektiği yorumunu yapar.³⁸

Banka kaynaklarının bu borçları ertelemek veya affetmek için yeterli olmadığı düşünülebilir. Ancak *Banka* örneğin Hicaz Demiryolu projesine 1900-1908 arasında kadar 250 bin kredi verir.³⁹ Anlaşılan *Banka*, olayları, 1888 Nizamnamesi'nin 32. maddesindeki afet, savaş, vs. mücbir sebeplerle ödeyememe hali olarak yorumlamadığı ve doğrudan tecil istemediği gibi, Ermeni köylülere karşı yerelde çok daha dışlayıcı bir tutum almış, borcun 5-10 katı değerindeki arazileri sattırmıştır.⁴⁰

II. Meşrutiyet'ten sonra Ermeni devrimcileri⁴¹ ve Jön Türkler tarafından adlandırıldığı biçimiyle, “toprak meselesi”, bu süreçte kaybettikleri arazilerin mağdurlarca iade talebidir,⁴² miladı Berlin Konferansı'ndaki Avrupa müdahalesine götürülen “Ermeni meselesi”ni önceler, “yerli”leştirir ve sıkıntının iktisadî temeline doğrudan gönderme yapar. Fakir çiftçinin malının mütegalibe ve beylere aktararak toprak ve yurtlarından dışlanmasına meydan vermek hatta aracı olmak suretiyle, *Banka* şube ve sandıkları bu mülksüzleştirme siyasetinde önemli bir rol oynar. Bu işlevin ne derecede merkezî bir karar ve topyekûn bir politikanın uzantısı olduğunu anlamak için, ileriki dönemlere de bakmak gerekir.

III. 1909 Adana Katliamı

Meşrutiyet'in akabinde 31 Mart ve Adana olayları patlak verir. Kilikya, Ermenilerin Doğu Anadolu gibi mülkünü kaybettiği değil, aksine 1870'den itibaren genişlettiği bir bölgedir. Cemaatin büyük kısmı, Adana Müslümanları gibi, hayatını pamuktan kazanmaktadır. Binlerce

38 BOA.BEO 1147/85966, 9.6.1898.

39 Emrah Çetin, *Türk Basınında Hicaz Demiryolu (1900-1918)* (yüksek lisans tezi, Erciyes Üni., 2009), 33; BOA.YMTV 308/83.

40 Astourian, “Silence”, 62.

41 Minas Ter-Minassian, *Mémoires d'un Partisan Arménien* (Aiguines: Editions de l'Aube, 1990), 109.

42 Klein, *Margins*, 152-3.

Ermeni ve yüzlerce Müslümanın öldüğü olaylarda, ev ve işyerleri büyük zarar görür. Pamuk üretimi önceki seneye göre %40 düşer.⁴³

Adana Vilâyeti, 1909'da mahsulün kaldırılması ve pahalılığa meydan verilmemesi için herhangi bir banka veya resmi kuruluştan altı ay müddet ve müteselsil (zincirleme) kefalet⁴⁴ (bundan sonra *kefalet*) ile ahalinin istediği 100 bin liranın hiç olmazsa yarısının verilmesini ister.⁴⁵ Ermeni Patrikhanesi *Banka*'dan borçların birkaç sene tehirini talep eder.⁴⁶ Ancak *Banka* Maliye'den alacağını henüz tahsil edemediğini öne sürerek reddeder.⁴⁷

Çiftçiler işlerini yoluna koyamadıklarından, Osmanlı Bankası'ndan aldıkları borcun on sene süreyle tehirini isterler. Ancak Meclis-i Vükelâ 1.4.1911'te Osmanlı Bankası'nın verdiği borcu hükümetin tehir etmeye hakkı olmadığı kararını alır. Çiftçilere ölen hayvanları, yakılan yıkılan binaları ve ürünlerine karşılık tazminat verilmediği gibi, aşar affı da olmaz.

Arazi büyüklüğüne göre beş senede geri ödenmek üzere %6 faizle *Banka*'ca verilen borç, aşara mahsup edilmiştir. 1910-11'de hububat-taki bereketsizlik ve işçi ücretlerinin yükselmesi nedeniyle çiftçi zordadır. En azından *Banka*'ya olan borçlarının affını ister. Gerekli tahkikat yapılırsa, geri ödemeye güçlerinin olmadığını, taşınmazları satılsa bile bedelinin borca yetmeyeceğinin ortaya çıkacağını iddia ederler. Hükümet'in borcu tecil kararına rağmen, *Banka*'nın tahsil amaçlı kanunî takibe geçeceği duyulmuştur. Haciz ve mahkeme masrafı ile mağduriyetlerinin bir kat daha artmaması için en az bir sene daha uzatma isterler.

43 Astourian, "Silence", 77; 2. *Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi* (İstanbul, 1925), 163-4.

44 Bir "özyönetim" biçimi olarak cemaat-îçi zincirleme kefalet için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri* (Ankara: TTK, 2000), 21. Malî açıdan, aynı yerleşimde yaşayanların birbirlerine sınırsız sorumluluk esasına göre kefil olmalarıdır. Ödenmeyen borç kefalet zincirindekilere paylaştırılarak tahsil olunur.

45 BOA.BEO 3542/265629, 5.5.1909.

46 BOA.BEO 3990/299185.

47 BOA.DH.MKT 2802/42, 9.5.1909.

Eylül 1912’de Adana Ermeni Murahhası Şahi, Protestan Reis-i Ruhanisi Hamparsum Eşciyan ve Meclis-i Cismanî üyesi Ohannesyan tarafından Hazine’ye verilen dilekçede, iğtişaştan zarar görenlere verilmiş borcun tahsili için “mahallince borçlular nezdinde takibat-ı şedide icra edildiği” bildirilir. Mağduriyetlerine meydan vermemek için Osmanlı ve Ziraat Bankalarınca “esaslı bir tedbir alınması gerekli olduğu” bildirilerek bankalarla müzakereler sonuçlanıncaya kadar takibatın tehiri istenir.

Dahiliye Nezareti’ne 7.11.1913’te “umum zürra, tüccar ve müstekrizler” adına Markaryan tarafından çekilen telgrafta, “şekli istikraz, esası iane” olarak dağıtılan paranın geri ödenmesi için kendilerine zaman zaman baskı yapıldığı anlatılır. Borcun iadesi, müstedileri “hadi-senin ferdasındaki hal-i perişaneye” geri döndürecektir. Hükümet’ten takibatın sürdürülmemesini, emlak ve arazilerine konan ipotekin kaldırılmasını, borcun affını isterler.

Vali’nin 7.7.1914’teki yazısına göre, 1910-11’den kalan taksitler 1914 sonuna, 1912’den kalanlar 1915’e ve 1913’ten kalanlar 1917’e ertelenmiş de olsa, Ermeni muteberan, tüccar ve çiftçisi 1914 sonunda ödeme yapacak güçte değildir. “Bereketin hasıl olmaması” ve “piyasanın durgun ve düşkün gitmesi”, Vilâyet’in iktisadî hayatını kötü etkilemiştir. Vali, 1903 İlinden İsyanı’nda zarar görenlere yapılan uygulamayı emsal göstererek, borçların affını talep eder.⁴⁸ Vilâyet İhtiyaç Komisyonu’nun Aralık 1914 tarihli mazbatasında her çiftçiye *kefaled*e 30 lira kadar borç lüzumu gösterilir ve sadece Vilâyet merkez kasabası için 15 bin lira istenirse de *Banka’dan* 17.12.1914’te yalnızca 5 bin lira ödenir.⁴⁹

Dahiliye Nezareti’nin 11.1.1915 tarihli talebinde, Adana İğtişası’nda zarar görenlere “Hazine namına” Ziraat ve Osmanlı Bankaları’nca verilmiş borca ait vadeleri dolan taksitlerin, süregiden malî buhran nedeniyle tahsili mümkün olmadığından, o seneki taksitlerin en azından bir sene ertelenmesi önerilir. Ancak Meclis-i Vükelâ borcun tecili konusunda “Hazine’ce mümkün olan bütün kolaylık gösterilmiş

48 BOA.DH.İ.UM 86-4/6-6, 6-9, 6-27, 6-30, 6-47; BEO 4094/306981.

49 BOA.DH.İ.UM 86-1/1-22, 1-24.

olduğundan” yeni bir ertelemeye gerek görmez.⁵⁰ 1911’de Osmanlı Bankası borcunu ertelemeye yetkili olmadığına karar veren Meclis-i Vükelâ, 1915’te ertelememe yönünde karar verir.

Bölüm A3’te görüldüğü gibi, Sadaret’ten ilgili nezaretlere yazılan 25.2.1915 tarihli yazıda, pamuğun ihracına sınırlama getirilmesi nedeniyle, Hükümet’çe Adana Vilâyeti’ne acil yardımın gerekli görüldüğü, bu nedenle Hazine’den Banka’ya 50 bin lira verilmesi istenir.⁵¹ 24.2.1915’te Meclis-i Vükelâ Hazine’nin yardımına mutlaka ihtiyaç duyulduğu gerekçesiyle, belki de ürün karşılığı (“pamuk mahsulü depo edilerek”) *Banka’ya* çiftçiye dağıtmak üzere bu miktarın verilmesini kararlaştırır.⁵² Bunun üzerine 3.3.1915’te tutarın Harbiye Nezareti’nce *Banka’ya* altı ay vade ve %3 faiz ile verilmesi için bir kanun taslağı hazırlanır.⁵³

Para Mayıs 1915’te henüz gelmemiştir. Vali’ye göre;

“çiftçilerin kuvvet ve iktidarı yoktur. Parasızlık gittikçe derinleşen bir buhran halinde şiddet ve tahribatını artırıyor. Hiçbir çiftçi bankalardan, sarraf ve faizcilerden hatta en ağır şartlarla bile para alamıyor. Yalnız Ziraat Bankası var. En zalim ve sıkıntılı bir iflastan varını korumak isteyen... çiftçinin son ümidi bu. Halbuki Ziraat Bankası ancak arazi kıymetinin yarısı kadar borç veriyor. Zaten kıymeti düşük takdir edilmiş arazi de hemen tümüyle Banka’ya merhundur.”

Bu nedenlerle, Vali, çiftçilere rehin gösterecekleri arazinin yarısı değil, tümü kadar borç verilmesini ister.⁵⁴

Buna karşın, Vali’nin 4.9.1915 tarihli şikâyetine göre, Banka rehinli malları, muhtemelen ziraî ürün ve arazileri müzayedeye çıkarır. Mağdur çiftçilerin Ermeni cemaatinden olup olmadığı açık değildir. Ancak her durumda, Banka, satışa tam da çiftçilerin en sıkıntılı döneminde girmiştir: 1915 hasatı “bereketli” olmadığı, elde edilen ürün de

⁵⁰ BOA.MV 196/93, 17.2.1915.

⁵¹ BOA.BEO 4340/325441; DH.İ.UM 86-1/1-28.

⁵² BOA.MV 196/124.

⁵³ BOA.BEO 4341/325530.

⁵⁴ BOA.DH.İ.UM 86-1/1-30, 1-31, 1-4.

“mevcut durum” ve deniz ablukası nedeniyle ihraç edilemediği için, bölgede “zaten mevcut olan iktisadi buhran bu yüzden daha da şiddetlenmiştir.” Kastedilen, Bölüm A3’de anlatıldığı gibi, Ermeni tehciri sonrası Adana’da yaşanan çöküş olsa gerektir. Bu şartlarda rehinli mallara yüksek fiyatla talip çıkması olası değildir ki bu durum, Vali’ye göre hem *Banka*’yı hem borçlu çiftçiyi ve dolayısıyla ertesi seneki ziraati zor duruma sokacaktır. Nitekim ondan fazla Adanalı çiftçinin arazileri “icra dairesinde hemen hiç hükmünde bir fiyat ile” satılığa çıkarılır. Vali faizi bile ödemekten aciz çiftçinin borcunun bir sene ertelenmesini talep eder.⁵⁵

Açık olmamakla birlikte, 1909’dan kalan borcun Savaş süresince tahsiline çalışıldığı anlaşıyor. Fransız Fevkalâde Komiserliği 22.5.1920 tarihli tezkere ile Babıalı’ye başvurarak, 1909 olaylarında zarar gören çiftçi ve tüccara *Banka*’ca verilen borcun “terk veya tecili” için tahsilatın 1921’e kadar durdurulmasını ister. *Banka* Adana Şubesi ise 3.11.1921’de, zaman aşımının dolduğunu borçlulara ve Kilikya Bölge Yöneticisi General Dufieux’ye ihtar eder.⁵⁶

Bu dönemde de *Banka* kaynaklarının bu borçları affetmek veya ertelemek için yeterli olmadığı düşünülebilir. Ancak durum böyle değildir: *Banka* örneğin Seyr-i Sefain İdaresi’ne 4.5.1916 ve 8.8.1916 tarihlerinden başlayarak Nisan 1922’ye kadar defalarca, en az 180 bin lira tutarında borç verir. Uygulama, Seyr-i Sefain’in “ecnebi bankalarına müracaatla fazla faiz vererek zarara uğramasına meydan vermemek” gerekçesine dayandırılır.⁵⁷ *Banka*, Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti’ne 1917’de 500 bin lira verir.⁵⁸ Öte yandan, gazete haberlerine göre, devlete ait taşınmazları, bedeli kırk yılda geri ödemek koşuluyla Savaş sırasında satın alan emeklilere, *Banka*, işletme kredisi sağlayacaktır.⁵⁹

55 BOA.DH.İ.UM.EK 10/92, 13.9.1915; DH.İ.UM.EK 11/107, 2.11.1915.

56 BOA.DH.İ.UM 19-9/1-4.

57 BOA.A.DVN.MKL 70/47; MV 255/55 ve 255/92.

58 1333 *Mazbatası*.

59 Toprak, *İtihat-Terakki*, 86.

Banka kaynaklarının amaçdışı kullanımına başka bir örnek, İzmir’de “birtakım Osmanlı ve Efrenci(?) tüccardan ibaret gûya merkezi İzmir’de olmak üzere teşkil edecekleri incir sendikası”dır. İzmir Valisi, Naib, Defterdar, Tahrirat Müdürü, Müftü, Hahambaşı, Katolik Murahhası, Ermeni Murahhası ve Rum Metropolit, Dahiliye’ye 1.9.1913’te gönderilen telgrafta, sendikanın bir tekel oluşturmak istediği ve üreticiye verecekleri 50-60 bin lira peşini *Banka*’dan borç aldığından şikâyetçi olur.⁶⁰

Sendikanın *Banka*’dan kredi alma yöntemini, 1914’te Partili eşraf tarafından kurulan Millî Aydın Bankası da anlaşılan taklit eder. *Banka* Balkan Savaşı’ndan sonra kurulur, henüz resmiyet kazanmadan işlem yapmaya başlar. Hemen ardından kurulan kooperatif 1915’te resmileşilir.⁶¹ Ayan Meclisi’nin olağanüstü oturumunda, Yorgiyadis Efendi, henüz teşekkül etmemiş, hedef ve şartları belirsiz Aydın Bankası’na, çiftçiye ait *Banka* sermayesinden 25 bin lira aktarım yapılma önerisini ağır bir dille eleştirir. Maliye Encümeni de mazbatasında, iki taraf arasında yapılan mukavelede Aydın Bankası’nın tarımın gelişmesi için faaliyet göstereceğine dair açık bir ifade olmadığı, aksine “umur-u sarrafiye ve ticariyye” ile iştigal edeceği açıkça belirtildiğinden, “kendi kanununa ve esas teşekkülüne” aykırı olarak *Banka*’nın Aydın Bankası’na iştirakinin caiz olmadığını belirtir.⁶² Buna rağmen, Savaş sırasında *Banka* Aydın Bankası’na ortak olur.⁶³ Ancak anlaşılmayan bir nedenle *Banka* borcunu 1916 Şubatı’na ertelemek ve Aydın Bankası’nın kuruluş nizamnamesini değiştirmek ister.⁶⁴

60 BOA.DH.İD 200/2. Sözü edilen “Fig Packers” Şirketi midir?

61 Yunus Nadi, “Millî İktisadın İlk Esaslı Hatvesi-2”, *Efkâr*, 12.10.1916.

62 MACZ, 28 Haziran 1330 (11.7.1914).

63 Gündüz Ökçün, “1909-1930’da Türkiye’de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler”, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, (ed.) Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu (Ankara: Hacettepe Üni., 1973), 470. Başka bir kaynağa göre, ortaklık 21.2.1914 tarihli kanunla sağlanır (Toprak, *Cihan*, 75).

64 BOA.BEO 4362/327091, 4.6.1915 tarihli Şura-yı Devlet kararı.

IV. 3.5.1914 tarihli Geçici Kanun

1914 Kanunu'nun 1888 Nizamnamesi'nden önemli farkları şunlardır: Öncelikle "borçlu" tanımı 1914'te genişler: 1888 Nizamnamesi'nin 25. maddesinde çiftçiden başka kimseye borç verilmeyeceği şart koşulurken, 1914'te kredi almaya ehil olanlara, arazi sahipleri, sanayi-i ziraiye erbabı (bunun kapsamına *Banka* karar verecektir), tarımın gelişmesi amacıyla kurulan şirketler ve ziraat kooperatifleri eklenir. Geçici Kanun, böylece Banka'nın Aydın Bankası'na ortak olmasının önünü açar. İkinci olarak, Banka ticari işlemler yapabilecek, tohumluk, hayvan, zirai alet ve arazi ticareti yapabilecek, vadeli veya cari hesap açarak nakit para kabul edecektir.

Üçüncüsü, borç işlemlerinde kabul edilecek teminatın esasları değişir ; 1888'de sadece borçlu veya kefilene ait taşınmazın ipoteki karşılığında borç verilirken, buna 1914'te depolanmış zirai ürün, Osmanlı borsasına kabul olunmuş tahvil ve hisse senetleri, *Banka* İdare Meclisi'nce belirlenen yerlerde altın ve gümüş ev eşyaları ("evani-i sim ü zer") ile *kefâlet* vs. eklenir.

Dördüncüsü, borcun tahsilatına ilişkin esaslardır ki 1888 Nizamnamesi'ne oranla sertleştiğini görüyoruz. Örneğin 1888 Nizamnamesi'nin 32. maddesinde savaş veya afet gibi nedenlerle zarar gören borçlulara geri ödeme için ek süre tanınırken, aynı esneklik Geçici Kanun'da yer almaz, Kanun'da ise silah altındakiler ve "zarar gören" çiftçiyle sınırlanır. Üstelik herhangi bir taksit vadesinde ödenmediği veya teminat ya da rehin olarak gösterilen taşınmaz yandığı takdirde, borcun tümünün peşin ödenmesi şart koşulur. Geçici Kanun'un geri ödeme ile ilgili 5. faslına göre, borçlu ya da kefilinin Banka muamelesi örneğin haciz işlemine yaptığı itiraz veya açtığı dava bu muameleyi tehir etmez. *Banka*'nın alacağı mahkemeden ilam çıkartılmaksızın icra dairesi aracılığı ile tahsil edilir ("ilamsız icra"). Taksitlerden birinin geri ödenmemesi durumunda, borçlu veya kefile yapılan ihbardan belirli bir süre sonra teminat/rehine alacağa karşılık el konabileceği gibi, borçlu veya kefilin satışa uygun diğer malları da haczedilebilir.

Rehin gösterilen malın piyasa değeri, rehin verildiği tarihe göre %10 düşerse, durum borçluya ihbarname ile bildirilir. Eksilen mik-

tar zamanında yerine konmadığı veya başkaca bir rehin gösterilmediği takdirde, icraya başvurulmadan rehinli mal hemen satılarak borç ve masraf, faiziyle beraber geri alınır. Satılan veya *Banka*'ca el konulan mal alacağa yetmediği takdirde, noksan miktar, borçlunun satılmaya elverişli mallarının, mahkemeye başvurulmaksızın icra dairesi aracılığıyla satışıyla alınır. Satılan mal bedeli, borcu aşarsa, fazlası emanet kaydedilerek müracaatında borçluya ödenir.

Kanun maddelerinin bir kısmı Meclis-i Mebusan müzakerelerinde genel hukuk ilkeleri açısından sorgulanır. Kigam Efendi, borçla orantısız malın müzayedeye konulmasına, Artin Efendi taksit ödemesindeki aksaklığın tüm borcu muaccel kılmasına itiraz eder.⁶⁵ Bazı maddelerin ise, Şura-yı Devlet'e götürülen itirazlar sonucu, mevcut yasalarla ihtilaflı olduğu anlaşılır. Örneğin, borçlu veya kefilin haciz işlemine yaptığı itiraz veya açtığı davanın muameleyi tehir etmeyeceği (madde 25) hükmü, İcra Kanunu'nun 115. maddesi ile çeliştiği gibi, davanın sonucu beklenmeksizin alım ve satımın başlatılması, tüm taraflara telafisi mümkün olmayan zararlar verecektir.⁶⁶ *Banka*'nın *kefaletli* alacağını tahsil yöntemi, Katib-i Adil (Noter) Kanunu'na,⁶⁷ müzayedeli satış usulü, Tecil-i Düyun Kanunu'na ters düşer.⁶⁸ Dahası uygulamada örneğin borçlunun vefatı durumunda varislerine başvurmak gerekirken, Banka, 30.3.1916'da Saruhan'da alacağını intikal etmemiş mülkten tahsil etmeye çalışır.⁶⁹

Sorulması gereken, 1914 Mayıs'ında mevzuatın neden yukarıda özetlendiği gibi değiştirildiği ve tahsil hız ve oranının neden yükseltmek istendiğidir. Bunu anlamak için hemen öncesindeki gelişmelere bakmak gerekir.

65 Atasagun, *Ziraat*, Ekler, 48-143.

66 BOA.BEO 4335/325096, 18.11.1914. 28.5.1915'te Şura-yı Devlet konuyu incelemek üzere Tanzimat Dairesi'ne havale eder (BEO 4361/327058). *Banka* Kanunu'ndaki harç muafiyeti maddesine Maliye Nezareti'nin itirazı için bkz. BEO 4363/327225. Damga ve pul resminden muafiyetin Şura-yı Devlet'çe iptali için bkz. BEO 4433/332441, 4.10.1916; BEO 4485/336339, 13.3.1917.

67 BOA.BEO 4483/336171, Şura-yı Devlet kararı, 26.8.1917.

68 BOA.BEO 4490/336738.

69 BOA.BEO 4491/336760, 15.3.1917.

V. Balkan Savaşları ve 1914 Rum Boykot/Tehciri

A. Mübadele/Tehcir

Balkan Savaşı sonrasında Osmanlı-Bulgar tarafları arasında düzenlenen İstanbul Muahedenamesi'nin 10-12. maddelerine göre, arazinin ilhakından önce kazanılmış olan haklara, evrak ve senetlere bağlı kalınacak, terk edilen yerleşimlerdeki taşınmazlara ait haklar tanınacaktır. 2-15.11.1913'te nüfus mübadelesi için Edirne'de görüşen Türk-Bulgar heyetleri, 1914 Ekimine kadar mübadil sıfatını taşıyacakların isim ve mülkiyet listelerini belirler ve mal varlıklarının mübadelesini görüşür ama tasfiye gerçekleşmez.⁷⁰

Bir görüşe göre, 1913 Antlaşması, Balkan Savaşı sırasında işgal nedeniyle zaten yer değiştirmiş Bulgar ve Türk nüfusun fiili dağılımının karşılıklı onay ve tescilidir. 1914'te ise Osmanlı tarafı, mübadeleye aslında istekli olmayan Yunanistan'ı aynı şartlarla bir antlaşmaya zorlarken, benzer bir fiili durum yaratmak için Rumlara baskı yapmaya başlar.⁷¹ Osmanlı tarafının inkârına rağmen, Rum göçüne merkezî/yerel güçlerin dışlama, baskı ve şiddetinin neden olduğuna dair kuvvetli deliller vardır. 1914'te Yunanlı/Rumlara karşı başlatılan boykot ve Mayıs'taki şiddet dalgası, 1914 başında özellikle Trakya'da gelişen Rum tehcirini hızlandırır, Marmara ve Ege'ye yayar.⁷² Yunanistan'ca verilen bir muhtıranın içeriğine ve diğer kaynaklara göre, Trakya ve Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden Rum sayısı 130-150 bindir.⁷³ Bu durum, Yunanistan'la başlatılan nüfus ve mal mübadelesinin acil olarak ve daha geniş ölçekte ele alınmasını gerektirir.

Nitekim Balkan Savaşı sonrasındaki nüfus dağılımını ve mülteci akışını dengelemek üzere başlatılan girişim, muhacirleri de ele alacak şekilde genişletilir. Temmuz 1914'te kurulan Yunanistan-Osmanlı nüfus mübadele komisyonunda yaşanan en büyük anlaşmazlıklardan biri, Yunanistan'a göçen Rumların bıraktıkları mallardır. Talat Paşa,

⁷⁰ Kerimoğlu, *İttihat-Terakki*, 252.

⁷¹ Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece* (London: Hurst & Company, 2002), 55-7.

⁷² Dündar, *Modern*, 194-215.

⁷³ Dündar, *Modern*, 220; Kerimoğlu, *İttihat-Terakki*, 473-4.

Mübadele Komisyon Reisi Muhtar Bey'e gönderdiği şifrede, ferağ ve intikal yasağı isteyen Yunanistan'ın aksine, bu yasağın kaldırılarak malların mübadeleye konu olmasını ister.⁷⁴ Yunan tarafı, Atina anlaşması gereği mültecilerin taşınmazları üzerindeki haklarının korunduğunu belirtirken, Osmanlı tarafı, komisyonun yalnızca kırsal nüfusun mübadelesiyle görevli olduğunu, kentli Rum nüfusun geri dönebileceğini ancak zararlarının tazmin edilmeyeceğini bildirir.⁷⁵ Osmanlı tarafı, muhtemelen nüfus değişimini hızlandıracığından, malların tasfiyesinden yana görünür.

Rumlar kısa sürede ülkeyi terk etmek zorunda kaldığından, taşınır ve taşınmaz mallarını değerinin çok altında elden çıkarmak zorunda kalmakta; Hükümet ise bunların envanterini çıkarmaya çalışmaktadır. Taşınırılar satılmakta veya muhacirlere tahsis edilmektedir..⁷⁶ Tabii talandan kurtulmuşlarsa: Mürefte'den Patrikhane'ye çekilen telgrafa göre; Kastanyolis(?), civar Müslüman köyleri tarafından muhasara edilerek Hıristiyanların emval ve eşyası yağma edilmektedir.⁷⁷ Nitekim 1.7.1914'de Osmanlı kabinesine bir rapor sunan Talat Paşa, Rum tehcirinde yağmaların yaşandığını itiraf eder.⁷⁸ Göçenlerin ucuza elden çıkarmak zorunda kaldıkları hayvanlar, Ermeni tehcirinde olduğu gibi,⁷⁹ "muhtekirler"ın eline geçer.⁸⁰

Taşınmazlara gelince, Çatalca ve Uzunköprü'nın bazı köylerinde, haneler muhacirlere tahsis edilir veya kiralanır; mağazalar ise maarif komisyonları marifetiyle kiralanarak gelirinden muhacir çocukların eğitim masrafları karşılanır. Uygulama Maliye Nezareti'nin tezkeresi üzerine değiştirilir: Ülkenin "mamuriyeti ve Hazine'nin hakları" gözetilerek ve muhacir iskânı amacını engellemeyecek şekilde, "şimdilik kısa müddet"le taliplerine kiralanması ve bedelinin mal sandıklarına

74 BOA.DH.ŞFR 43/129, 30.7.1914.

75 Kerimoğlu, *İttihat-Terakki*, 446-54.

76 Kerimoğlu, *İttihat-Terakki*, 384, 424-5, 468-9.

77 BOA.DH.ŞFR 40/71.

78 Taner Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'* (İstanbul: İletişim, 2008), 86-97.

79 BOA.DH.ŞFR 54A/388.

80 BOA.DH.ŞFR 40/160, 7.5.1914.

teslimi uygun bulunursa da Rum ve Bulgarlardan kalan dükkân, depo, fabrika ve hanelerin muhacire dağıtıldıktan sonra kalanın kiraya verilmesine karar verilir.⁸¹

Göç/tehcirden geriye, taşınır ve taşınmaz varlıkların yanı sıra bunların ayrılmaz bir parçası olan borçlar da kalır. Mübadeleye ilişkin anlaşmanın eki niteliğinde hazırlanan protokole göre,⁸² muhacir Rumların teminat/ *kefalet* karşılığı aldığı borçlar, mahal esasına göre kaydedilir. Malların bir kısmı yabancı ülke tebaasına rehinlidir.⁸³ Konsololar, Aydın'dan göç eden Rumların alacaklısı İngiliz, Avusturya ve Macar tebaası adına devreye girerek müzayedeye konan malların satıştan çekilmesini ister. Rumların ipotekli arazileri Anadolu Pamuk Şirketi'ne borçlarına karşılık ferağ olunur.⁸⁴

B. Banka'nın Alacakları

Alacaklılardan biri de Banka'dır. *Banka'ya kefaletle* borçlu olanların Edirne, Hüdavendigar, Aydın gibi vilâyetlerden göç etmesi engellenir.⁸⁵ Edirne özelinde hicret için tren veya vapura binen Rum ahalinin Banka'dan ilişik kesme belgelerini gösteremedikleri takdirde geçişlerine izin verilmez.⁸⁶ 11.7.1914'te yapılan müzakerelere göre, Rumların terk ettikleri rehinli taşınmazlar açık artırma ile satılarak *Banka'nın* alacakları tahsil edilecek; bakiye, yerel mal sandıklarına teslim edilecek; tapu senetleri ise *Banka* şubelerinde saklanacak ve taşınmazlar “şimdilik” hiç kimsenin üzerine geçirilmeyecektir.⁸⁷ Böylece *Banka'nın* rehinli alacakları, tasfiyenin hızını artırır ve geri dönüş ihtimalini düşürürken, *kefaletli* alacakları göçü engeller.

81 BOAMV 198/18, 23.5.1915.

82 Nurten Çetin, “1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimleri”, *Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (2010): Ek III; Nevzat Onaran, *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi* (İstanbul: Evrensel, 2013), 255-6.

83 BOA.DH.KMS 19/70, 29.6.1914.

84 Kerimoğlu, *İrtihat-Terakki*, 469-70.

85 BOA.DH.SYS 80/2, 19.6.1914.

86 BOA.DH.İD 170/9, 7.4.1914.

87 Çetin, “1914”, 162.

Borç sıkıntısı sadece Rumlara özgü değil, savaş ve istiladan çıkmış bütün Edirne çiftçisi için yaygın bir durumdur. Yemışten fazla çiftçinin Dahiliye'ye verdiği 22.5.1914 tarihli dilekçede, tüm yazıya sinmiş edebî bir üslupla yapılan durum tespitinden sonra, Hükümet'in bakış açısını gösteren bir örnek verilir: 1913'te vergiler affedilmiş; 1914'te toplam 5-10 kişiden ibaret mültezim borçlarının silinmesi için özel bir izin çıkarılmıştır. Ancak bu af, "memleketin hayat-ı iktisadiyesiy-le o kadar alakadar olmayacak bir tedbirdir. Çünkü bir mültezim aynıyla bir tacirdir." Üstelik de bir spekülâtör: Özellikle işgalden önce mültezimler depo ettikleri ürünleri yüksek fiyatla satarlar. Esas düşünlmesi gereken ziraat ise, ortada "bir Ziraat Bankası meselesi vardır". Vilâyet'te *Banka*'yla bağı olmayan hiçbir çiftçi yoktur.⁸⁸ Ancak mültezimlerin borcu silinirken, *Banka* çiftçiden alacaklarını hala talep etmektedir. Vali Zekeriya Zihni'ye göre, "Ziraat Bankası meselesi", mültezimi destekleyen hükümete borçlu ve bağımlı kılınmış örgütsüz Osmanlı çiftçisinin hal-i pürmelalidir. Nitekim Kırkkilise Üsküp nahiyesi muhtarları adına Yorgi tarafından 15.4.1914'te verilen dilekçede Balkan Savaşı'nın yıkımı nedeniyle *Banka* alacağının iki ay tecili istenirken, Pınarhisar kazası köylerinin Rum muhtarlarıyla ihtiyar heyetlerinin 19.4.1914 tarihli dilekçesinde, köylerden temettü, arazi vergisi, yol bedeli ve *Banka* borcu toplamı olan 160 bin kuruşun bir defada istendiğinden şikâyetle, alacağın takside bağlanması talep edilir. Göçün engellenmesi için Hükümet'çe alınan önlemlere teşekkür eden Ortodoks Patriki, Balkan Savaşı nedeniyle salınan tekâlif-i emiriye vergisiyle *Banka* alacaklarının tecilini iltimas eder.⁸⁹

Bazı resmî yazışmalarda Edirne çiftçisinin sıkıntıları mültezimle kıyaslanırken, bazısında etnik mensubiyetine göre derecelendirilir. 17.5.1914 tarihli Defterdarlık yazısında "bu sene de tekâlif-i emiriye-nin tecili istenmiş ise de" bunun Rum ahaliye değil savaştan en çok zarar gören Müslümanlara uygulanması istenir. Çatalca Mutasarrıfı 20.5.1914'te Dahiliye'ye livadaki Rumların Müslümanlar gibi zarar ve ziyana uğramadıkları gibi, öteden beri ziraat ve ticaretle iştigal ettikle-

⁸⁸ *Banka* ülke genelinde 1909'da 280, 1912'de 88 bin çiftçiye kredi vermiştir (*İktisadiyyat*, Nisan-Mayıs 1916).

⁸⁹ BOA.BEO 4283/321188, 9.5.1914.

rini, 20.8.1913 tarihli geçici kanunla da tekâlif-i emiriyelerinin affedildiğini bildirir. *Banka* da alacak takibini hasata kadar ertelemiştir. Vilâyet'ten Dahiliye'ye, oradan da Sadaret'e yazılan 18 ve 21.6.1914 tarihli yazılarda malî istisnanın sadece Müslümanlara tanınması istenirken, *Banka*'ya yapılan tecil talebine henüz bir cevap gelmediği bildirilir. Savaştan önceki borçları hakkında henüz nizamî bir takibat başlatılmamış ise de hasadın yaklaştığı hatırlatılarak Hristiyan borçlularının zaman aşımına uğramaması için hasat sonunda tahsili önerilir. Hatırlanırsa, 1916 Kanunu'nda ödemesi ertelenen mağdur borçlular, "zarar gören" çiftçilerdir. Rum çiftçiler istisna kapsamında değildir.

Banka'nın o dönemde bağlı olduğu Ticaret ve Ziraat Nezareti (bu bölümde *Nezaret*) Edirne Valisi'ne yazdığı 6.7.1914 tarihli cevapta, *Banka*'nın öncelikle yöre çiftçisine sağladığı imkânları (taksit ertelemesi, tohumluk, makine ve nakit tedariki, vs) sıralar. Ardından çiftçi borçlularının affını gerektiren bir "sebeb-i kanunî mevcut olmadığı gibi böyle bir muamelenin emsali dahi" olmadığı, borçların affı yoluna gidildiği takdirde Vilâyet'teki şube ve sandıkların kapanmasının gerekeceği, en önemlisi de *Banka* sermayesi esasen "umum zürra tarafından verilen hisse-i menafiden tahsil edildiğinden umuma aid paranın medyunlara bahş edilmesi[nin] adalete münafi... bir çığır... açacağı ve... sui misal teşkil" edeceği yazılır.⁹⁰ Vali 12.7.1914'te *Nezaret*'in fikrini Dahiliye'ye aynı ifadelerle ("umumun malı", "adalete münafi", "çığır", "suimisal") tekrarlar ve çiftçi dilekçelerinin "dikkate alınmağa şayan" olmadığını bildirir. 22.9.1915'te *Nezaret*, Savaş'tan önceki borcun işlemiş faiziyle birlikte alınması ve 1915'ten sonraki faiziyle beraber tüm çiftçi borçlularının on sene müddetle on taksite yayılmasına karar verir. 29.7.1917'de verilen altı imzalı bir dilekçede hiç olmazsa 1915'ten önceki borçların silinmesi istenir.⁹¹ Buna rağmen *Banka*'nın "umumun malı" olduğu gerekçesiyle, Edirne çiftçisine ait malların satış/haczinin önü açılır. Çiftçinin etnik aidiyeti açık değildir.

Banka Geçici Kanunu'nun Rum mallarının tasfiyesindeki işlevleri, Nizamname'den farklılık gösteren maddelerinde saklı olabilir. 1888

⁹⁰ BOA.DH.ID 170/9, 7.2.1915.

⁹¹ BOA.BEO 4376/328165, 27.9.1915; BEO 4294/322000, 22.6.1914.

Nizamnamesi'nde savaş veya afet gibi nedenlerle zarar gören borçlulara geri ödeme için ek süre tanınırken, tam da Rum tehciri sırasında çıkarılan Geçici Kanun'da bu esneklik kaldırılır. Tıpkı Hükümet gibi, *Banka* da alacaklarının bir an önce tahsilinden yanadır. 1888'de sadece taşınmaz ipoteki karşılığında borç verilirken, 1914'te depolanmış zirai ürün ile *Banka* İdare Meclisi'nce belirlenen yerlerde altın ve gümüş ev eşyalarının eklenmesi, Rumlara ait terk edilmiş eşyaları ele geçirmiş olanlara sağlanan bir kolaylık olabileceğini akla getirir. Durum böyle ise, Geçici Kanun, Rum arazilerinin satış ve tasfiyesi ile yağmalanan eşyaların yeni sahiplerine kredi verilmesine aynı anda olanak sağlar. Böylece Balkan Savaşı'ndan "az zarar gören" Rumların serveti, *Banka* üzerinden Müslümanlara aktarılmış olabilir.

Geçici Kanun'un başka bir işlevi, *kefalet* ile ilgilidir. *Nezaret*'in 25.10.1917 tarihli tezkeresine göre, Edirne ve çevresinden göçen Rum ahalinin emval-i metrukeleri bedelinden mahallî mal sandıklarının emanet hesabında kayıtlı toplam 4,699,199 kuruştan, sadece 565,589 kuruş şahıs adına kayıtlıdır. Başka bir deyişle, paranın büyük kısmının kimin adına emanete alındığı belirsizdir. Kayıtlı şahıslar içinde *Banka*'ya asaleten ve *kefaleten* borçlu bulunanlar varsa, "bunların borçlarının Bulgarların emval-i metrukesi... hakkında alınmış karar dairesinde" *Banka*'ya iadesi doğaldır. 4,133,600 kuruşluk kısmı ise *kefaleti* borçlara mahsuben *Banka* talep ederse de Hazine bunu uygun bulmaz.

Banka Kefalet Talimatnamesi 1901'de yayınlanmasına rağmen,⁹² 1914'te kanunlaşır ve bir iddiaya göre, ancak 1916'dan sonra rağbet görerek uygulamada yaygınlaşır.⁹³ Bu nedenle, Edirne'deki borçların %90'ının *kefaleti* olması beklenemez. *Nezaret*'in savunmasına göre, *Banka*'ca *kefaleti* borç aslında her karye için şahıs adına verildiğinden, her mükellef diğerinin borcunu tazmin etmek zorundadır. Emval-i metruke bedeli içinde karye adına kayıtlı meblağın ayrıntısının bilinmemesi, karye sakinlerine *kefaleti* borç verilmiş miktarın tahsil edilmesine neden oluşturmaz. Meclis-i Vükelâ, *Nezaret*'in önerisini,

92 Atasagun, *Ziraat*, 231. Örneğin Haçin muhacirlerine *kefaleti* borç verilmesi uygun görülmez (BOA.DH.MKT 146/36, 4.10.1893).

93 Hazar, *Ziraat*, 428.

“bir karyenin borcunun diğer bir karyenin hesabından ödenmesine meydan” verilmemesi şartıyla kabul eder.⁹⁴ *Kefalet* yöntemi, Geçici Kanun’a, borçları, borçlu ve kefillerin gıyabında, köyün “anonim” malına başvurmak ve tasfiyeyi hızlandırmak için dahil edilmiş olsa gerektir.

C. Malların Paylaşımı

Banka, Geçici Kanun ile alacaklarını tahsile çalışırken bazı sorunlar çıkar: *Nezaret*ten Sadaret’e 10.5.1914’te yazılan yazıya göre, Balkan Savaşı’ndan sonra Edirne Vilâyeti’nden Bulgarların protokol gereği ve Rumların kendi “arzu”larıyla harice göçü nedeniyle zimmetlerindeki borcu *Banka* tahsil edememiştir. Hükümet arazilere Müslüman iskân etmiş, taşınırları “kısmen ahaliye” vermiş, kısmen satarak bedelini mal sandıklarına emanet etmiş; *Banka*’nın alacakları böylece ikinci plana düşmüştür. Türk-Bulgar Mübadele Komisyonu henüz işini tamamlamamış olduğundan, *Banka* alacağının tahsili ve köylerdeki taşınmazların İslam muhacirlerine tahsisi konusunda bir esas oluşturulması için Dahiliye, Hariciye ve Maliye Nezaretlerinden bir komisyon kurulması öngörülür.⁹⁵ Özel komisyona, Dahiliye adına, Mübadele Komisyonu’nda da görevli, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi (bundan sonra AMMU) Müdürü Şükrü (Kaya) katılır.⁹⁶ Maliye Nezareti ise öneriye karşıdır: İslam muhacirlerine dağıtılacak taşınmazlarla ilgili gerekenlerin Dahiliye’ce yapıldığı ve *Banka* alacağının da muhacirlere devrine karar verildiğinden, komisyon teşkilinin bir anlamı olmadığını bildirir.⁹⁷

Bu anlaşmazlığın göstergesidir: Maliye, Rumların *Banka*’ya olan borçlarının emval-i metrukeden tahsilini isterken, Dahiliye bu malların mübadeleye tabi olmasından dolayı devredilemeyeceğini savunur.⁹⁸

94 BOA.BEO 4494/337017, Temmuz 1917; BEO 4494/337017, 25.10.1917; MV 210/68, 2.12.1917.

95 BOA.BEO 4355/326587; BEO 4363/327167, 4.7.1915.

96 BOA.BEO 4366/327398, Dahiliye’den Sadaret’e, 11.7.1915.

97 BOA.BEO 4370/327722, 22.8.1915.

98 Ahmet Efiloğlu ve Raif İvecan, “Rum Emval-i Metrukesinin İdaresi”, *History Studies*, Volume 2/3 (2010): 129.

Banka ile AMMU arasındaki ihtilaf da bu sırada görünür olmaya başlar. AMMU'nun 3.7.1915 tarihli tespitine göre, Bergama'dan göçen Rumların *Banka*'ya rehinli emlak ve arazisi müzayedeye konulmuştur. Bunların "yok pahasına" elden çıkarılacağı açıktır. Hukuken "mahlul" statüsünde bulunan ve fiilen Rumeli muhacirlerine tahsis olunmuş bu malların satışı durumunda, satış bedeli muhacirlerin başka yere nakil masrafını bile karşılamayacaktır. Bu nedenle, Muhtelit Mübadele Komisyonu müzakerelerinde Rumlara ait rehinli emlak ve arazi taksitletinin orayı işgal eden muhacirlerce ödenmesi uygun bulunmuş; emlak ve arazinin "şimdilik" satılmaması *Nezaret*'e yazılmıştır. Cevaben gelen tezkerede, muhacirler için yeni borç senetlerinin düzenlenmesi durumunda, 2.1.1897 tarihli bir Şura-yı Devlet kararına dayanılarak, arazinin borcuyla beraber muhacirlere devrinin uygun bulunduğu, ancak taksitlerin muhacirlerce ödenmemesi durumunda arazilerin yine müzayedeye konulacağı bildirilir.⁹⁹ Böylece *Nezaret*, Dahiliye'nin önerisini koşullu kabul eder.

Nezaret Sadaret'e 3.9.1915'te, Edirne çevresinden göçen Hristiyanların *Banka*'ya 50-60 bin lira tutarındaki *kefalet*i borcunun tahsil edilemediği yazar. Hristiyan mallarının satışından elde edilen 25 bin lira mal sandıklarına yatırılmıştır. Bu meblağdan 10 bin lirası, çiftçilikte "terakki gösterenlere ikramiye olarak" verilmek üzere Vilâyet'e tahsis edilmiştir. Anlaşılan Hristiyan tehcirinden sonra Vilâyet çiftçiye yardım yapmaya karar verir.¹⁰⁰ Kalan kısmın Balkan Harbi'nden beri Vilâyet çiftçisinin ihtiyaçları için "azim fedakârlık" gösteren *Banka*'ya verilmesi istenir.¹⁰¹ 6.6.1916'da *Banka* henüz alacağını tahsil edememiş olsa gerek ki Bulgar emval-i metrukesinden 15 bin ve Rum emval-i metrukesinden 10 bin lirayı talep eder. Ancak Edirne mal sandığında bu miktarda para yoktur.¹⁰² Mal sandıklarının bağlı olduğu Maliye Ne-

99 BOA.DH.MB.HPS 154/98 (DH.UMVM 123/114 = DH.EUM.VRK 15/24).

100 Nitekim 1917'de Edirne Vilâyeti ile Çatalca Sancağı çiftçisinden, Balkan Savaşı'ndan önce *Banka*'ya asaleten veya kefaleten borçlu olanların borcunun on seneye yayılması için bir nizamname taslağı düzenlenir (BOA.MV 246/97, 4.2.1917)

101 BOA.BEO 4374/328002; BEO 4378/328333, 7.10.1915; DH.İ.U.M 54-10/2-1; DH.İ.U.M 54-10/6-1 (Ağustos-Eylül 1915).

102 BOA.BEO 4417/331264; BEO 4437/332762, *Nezaret*'ten Sadaret'e, 2.11.1916.

zaret *Banka*'nın alacağına ortak olmuştur. Böylece Maliye, Dahiliye ve Ticaret ve Ziraat nezaretleri arasında bir anlaşmazlık olur.

Büyük Savaş patlayınca, mübadele askıya alınır. 1916'da Yunanistan'ın savaşa girmesi ve 1917'de Ege ve Karadeniz'de başlatılan Rum tehcirinden sonra malların statüsü muhtemelen gözden geçirilir. Fıra- ren veya naklen harice giden Rum ve Bulgarlarla, dahile tehcir edilen Rum ve Ermenilerin *Banka*'ya olan borcunun tahsil şeklinin karara bağlanması öngörülür. Dahile gönderilen Rumlarla ilgili muamelenin tehiri uygun bulunurken, Tasfiye Kanunu'na tabi olan araziden *Banka*'ya rehinli olanlar hakkında Kanun'un uygulanması istenir. Diğer- lerine (harice giden Rum ve Bulgarlar?) ait taşınmazlar, müzayedeye konarak satılabildiği takdirde, *Banka* hakkının alınması ve satılamaz ise bedeli "takdir ve tayin" olunarak *Banka*'ca tasfiyesine karar verilir. Araziye Hükümetçe muhacir iskânı istenirse, *Banka*'ya bedeli ödene- rek satın alınabilecektir.¹⁰³

Banka'nın Bulgar ve Rumlardan alacağının bunların rehinli taşın- mazlarından tahsili hakkında Dahiliye Nezareti'nin 18.6.1917 tarihli tezkeresi üzerine, Meclis-i Vükelâ, Maliye, Dahiliye ve Ticaret ve Zira- at Nezaretlerinden atanacak memurlardan bir komisyon teşkiliyle ko- nunun tedkikine karar verir.¹⁰⁴ Rehlinli alacaklar konusu 1917'de hala sürüncemededir.

VI. Ermeni Tehciri

A. Hukuk ve Mücadele

Bulgar ve Rum mallarına uygulanan "mübadele" mantığı, Erme- ni emval-i metrukesi için geçerli değildir. Ancak borçların gördüğü muamele ve mallar üzerinde hak iddia edenlerin mücadele biçimleri benzerlik gösterir: *Nezaret*'ten Sadaret'e 25.9.1915'te giden yazıda, tehcir edilen Ermenilerin taşınmazları üzerindeki *Banka* alacaklarının 11.7.1914 tarihli Şura-yı Devlet kararına uygun olarak iskân edilenlere

¹⁰³ BOA.MV 208/38, 27.5.1917 (= HRSYS 2435/67, Sadaret'ten Hariciye'ye, 21.5.1917).

¹⁰⁴ BOA.MV 208/84, 27.6.1917.

aktarıldığı (“idane”) bildirilir. Emval-i metruke komisyonları da taşı-
nırları satıp bedellerini mal sandıklarına aktarır. *Banka*’nın alacağı Te-
cil-i Düyun Kanunu’na tabi olmadığından, Ermenilere *kefaled*e borç
verilen meblağın, usulüne uygun olarak icra dairesi aracılığıyla tahsili
konusunda *Banka* memurlarına “kolaylık” gösterilmesi *Nezaret* tezke-
resiyle 25.7.1915’te Dahiliye’den talep edilir. *Kefaleti* alacağın karşılığı
olarak ortada sadece zirâi ürün ve hayvan gibi taşınırılar kaldığından,
tahsilat bunlar zarar görmeden, bir an önce yapılmalıdır.¹⁰⁵

26.9.1915’te yayınlanan “Ahir Mahallere Nakledilen Eşhasın Em-
val ve Düyun ve Matlubat-ı Metrukesi Hakkındaki Geçici Kanun”a
göre,¹⁰⁶ *Banka*, alacağını tasfiye komisyonlarına onaylattıktan sonra
alabilecektir. *Nezaret*’e göre, rehinli mallara genel hukuk hükümlerine
göre muamele yapılacağı hususu, Kanun’un uygulamasını ayrıntılandı-
ran 8.11.1915 tarihli Nizamname’de açıktır. Ancak *kefaleti* mallar bu
kapsam girmediğinden, Geçici Kanun hükmünün bunlara teşmil edil-
memesi gerekir. Bunun bir de teknik nedeni vardır: Sahillerde bulunan
şube ve sandıkları savaş sebebiyle dahile taşındığından, defter ve evra-
kın mahallerine iade edilerek komisyonlara tevsiik edilmesi, Kanun’da
belirtilen iki aylık sürede yapılamayacaktır. Üç aylık ek süre istenir.¹⁰⁷

Rum ve Bulgar mallarını kısmen de olsa mal sandıklarına aktarmayı
başaran Maliye *Nezaret*i, Ermeni emval-i metrukesinde üzerinde de
söz sahibi olmak ister. Mübadil Bulgar ve Rumlara ait emlak ve ara-
zinin Hazine’yle doğrudan ilgisinin olmadığını, buna karşın Ermeni-
lere ait muhtemelen taşınmazlardan *Banka*’ya rehin edilmiş olanların
icra daireleri tarafından müzayedeye satılması durumunda, bunların
düşük bedelden satılmasının Hazine’yi zarara uğratacağını öne sürer.
Borçların borçlunun “mevcut malları” üzerinden ödenmesini, rehinli
malların ise “Hazine namına kaydını” ister. Borçlunun satılacak taşını-
rı yoksa, alacağın şehir ve kasaba dahilindeki taşınmazların kirasından
mahsubu uygun bulunur. Köylerde ise kiralama imkânı olmadığı gibi,
borçların mülke yerleşen muhacirlere devri iskânın mantığına aykırı

105 BOA.BEO 4376/328193 = BCA 272-0-0-11_7-4-8.

106 *Düstur*, T2/C5, 737-739.

107 BOA.BEO 4377/328243, *Nezaret*’ten Sadaret’e, 17.11.1915.

olacaktır. Makul çözüm, emlakın “takdir olacak kıymetlerle” Hazine’ye geçirilmesi, emval-i metruke bedellerinin mal sahiplerinin cari hesaplarına geçirilerek bu hesaptan *Banka*’ya olan borçlarının ödenmesidir.¹⁰⁸ Hazine, anlaşılan, taşınmazların temellükü konusunda önceliği *Banka*’dan almak ister. Ancak *Nezaret*’in 3.1.1916 tarihli karşı iddiasına göre, *Banka*’nın emval-i metruke araziye “hükm-i rehin icabınca” el koyma önceliği (“hakk-ı rüçhan”) vardır.¹⁰⁹

Dahiliye ile ise başka bir ihtilaf gelişir: 12.12.1915’te AMMU’dan tasfiye komisyonlarına yazılan yazıda, emval-i metruke hasılatının %70’inin *Banka* şubelerine yatırılmasına artık gerek kalmadığı, o tarihten sonraki tahsilatın “kanun gereği” mal sandıklarına verilmesi, o ana kadar *Banka*’ya teslim edilmiş meblağın geri alınmaması, yalnızca miktarının bildirilmesi istenir.¹¹⁰ Bir ay sonra, 22.1.1916’da AMMU *Banka*’ya verilen “emanet”lerin mal sandıklarına devrini tekrar ister.¹¹¹ Dahiliye, emval-i metruke bedelinin muhafazası için mal sandıklarını *Banka* hesaplarına tercih eder.

1917’de Dahiliye ile *Banka* arasında anlaşılan bir uzlaşma olur. Emval-i metrukenin tasfiyesi hakkındaki Kasım 1915 tarihli nizamnameye göre, sürülenlerden alacakları olduğu iddiasında bulunanlar, her borçlu için ilgili tasfiye komisyonuna ayrı bir arzuhal verecek; *Banka* da alacağını gösteren vesika ve senetleri komisyonlara arzuhal ile beraber gönderecektir. *Banka* bu türden vesikanın komisyonlarca muhafazasının “külfet ve müşkülât” a neden olacağı iddiasıyla senetlerin yerine *Banka*’ca hazırlanmış bordro ve cetvelleri vermeyi önerir. Dahiliye kabul eder.¹¹² Böylece *Banka* tek taraflı hazırlanmış belgelerle alacaklarını tahsilata hak kazanır.

B. Müzayede ve Mücadele

Adana tehcirini yürüten AMMU Müdürü Şükrü Bey 1916’da *Banka*’nın Adana’daki uygulamaları hakkında Dahiliye’ye bir şifre çeker ;

¹⁰⁸ BOA.BEO 4460/334466, 11.3.1917; MV 207/33, 14.3.1917.

¹⁰⁹ BOA.DH.İUM 13-3/8-26.

¹¹⁰ BOA.DH.HMŞ 12/76, 12.12.1915.

¹¹¹ BCA 272-0-0-12_36-9-9.

¹¹² BOA.DH.HMŞ 12/79, Ocak 1917.

Buna göre, *Banka*'ya rehinli olup da satılan arazinin müzayede ve satışında rastlanan “irtikab ve suistimale bir misal olmak üzere” beş bin dönüm arazi asıl fiyatı olan 6-10 lira yerine dönümü 50 kuruştan Merkez Jandarma Kumandanı Avni Bey'e satılır.¹¹³

Ertesi gün Şükrü Bey Dahiliye'ye *Nezaret* ve *Banka*'yı suçlayan daha ayrıntılı ve sert bir mesaj gönderir. *Banka*'ya rehinli emlak ve araziye ait borcun, on senelik vadeye yayılarak muhacirlere devri veya alacağın ödenerek arazinin muhacirlere dağıtılması yolundaki Dahiliye teklifi, *Nezaret* ve *Banka*'ca kabul edilmemiştir. Bunun yerine Ermeniler uhdesinde bulunan rehinli arazi yok pahasına (“dönümü on lira kıymetinde mahaller birer liraya”) satılmış ve memleket bir “arazi hayratı”na çevrilmiştir. Daha da kötüsü, bu uygulama, emirlere sadık kalan birçok memuru “mülkiyeli birer arazi tellalı” yapmış ve muhaciri iskâna uygun araziden mahrum bırakmıştır. “Bu çirkin fil” ancak *Nezaret* ve *Banka*'nın rehinli araziye Dahiliye'ye devretmesi ve alacağını muhacirin tahsisatından tahsil etmesi yoluyla telafi edilebilir. Müzayedelerin derhal durdurulması ve şimdiye kadar icra dairesi marifetiyle satılmış araziden iskâna uygun olanların geri alınarak muhacirlere tahsis ve dağıtımı istenir. Mülkî memurların “daire-i memuriyetleri dahilinde arazi ve emlak alamamaları hususundaki tasavvur[un]... memur-in-i askerî ve adliye'ye de teşmili” vurgulanır. Seferberlik ve Ermeni tehciri sırasında memur ve zabitan tarafından Adana'da satın alınan 500 dönümden fazla arazinin AMMU tarafından istimlakinin, “arazi hayratı”nda yaşanan suistimali giderebileceği yazılır.¹¹⁴

Emval-i metrukenin *Banka* tarafından tasfiyesinin çerçevesi başka bir belgede bulunabilir: Diyarbakır Hazrolu Yusuf Beyzade Hidayet, Dahiliye'ye 14.2.1918'te gönderdiği dilekçede, 1917'de Silvan İcra Dairesi'nce *Banka*'ya rehinli emval-i metruke satışının kanunsuz

¹¹³ BOA.DH.ŞFR 527/77, 6.8.1916. Avni, Mütareke'den sonra, dönemin Maraş Mutasarrıfı İsmail Kemal ve Adana Valisi İsmail Hakkı ile birlikte tehcir, taktik ve “ihrak-ı şahsi” (?) maddelerinden zanlıdır (BOA.DH.EUM.AYŞ 20/118). Vilâyet Jandarma Komutanı Yarbay Avni, Cumhuriyet'te tuğgeneralliğe yükselir ve sonraları Adana'da “pek geniş toprak sahibi” olarak çiftçiliğe başlar [Mustafa Reşat Mimaroğlu, *Gördüklerimiz ve Geçirdiklerimizden* (Ankara?: Ziraat Bankası Matbaası, 1946), 64].

¹¹⁴ BOA.DH.ŞFR 527/98, 7.8.1916.

olduğunu ve Hazine'yi zarara uğrattığını iddia eder. Nedenlerini tek tek sıralar;

1. İcra Kanunu ve *Banka* Nizamnamesi'ne aykırı olarak, mülkî ve malî memurlarla tasfiye komisyonlarına müzayededen önce yazılı tebligat yapılmamıştır.
2. Rehinli mallar birçok parçadan oluşmasına rağmen gerekli ve yeterli miktardan fazlası ("beşyüz kuruşluk borç için beş bin liralık arazi") satılmıştır.
3. İhalenin feshi ve Hazine lehine yenilenmesi talebi yerine getirilmemiştir.
4. Kaza dahilinde birçok muhacir varken iskana tahsis olunan arazi de satılmıştır.
5. "Vasi ve külli" arazi, savaş nedeniyle taliplerin azalması sonucu "pek cüzi bedel"le ihale edilmiş; bedelin tümü de alınmamıştır.
6. Maliye Nezareti'nin 15.9.1917 tarihli emirnamesinde, tehcir edilenlerin taşınırılarının bedeli, borcu karşılamaya yeterli değilse, taşınmazlarından yetecek miktarın satılarak alacağın tahsili öngörülürken, buna riayet edilmemiştir.

Durumdan faydalananlar arasında, birkaç yüz bin kuruş kıymetindeki çiftlikleri "bad-ı hava denecek" kadar ucuz bir bedelle alan Diyarbakır ayanından Cemilpaşazadeler de vardır.¹¹⁵ Ceyhan'da «bazı eşhasın» rehinli malları, rayicinin üçte birine alıcı çıkmamasına rağmen, Banka tarafından müzayedeyle 1916'da satılmak istenir.¹¹⁶

Dahiliye ve AMMU, *Banka*'yı Ermeni taşınmazlarından uzaklaştırmaya ve taşınırılarına yönlendirmeye çalışırken, "saldırgan" tahsil şeklini sınırlamak ve kendi taşınmaz envanterini de genişletmek ister. Dahiliye'den Sadaret'e 18.6.1917'te giden öneride, *Banka*, harice göçen Bulgar ve Rumlardaki alacaklarının tahsili için rehinli taşınmazlarını müzayedeyle satabilecek, satamadığı takdirde bedeli takdir edilerek

¹¹⁵ BOA.DH.İ.UM 7-2/1-13. Bu ailenin bazı üyeleri 1915 katliamlarında yer alır [Said Çetinoğlu, "Diyarbakır'da Ermeni Mallarını Kim Aldı?", *Diyarbakır Tebliğleri*, (ed.) Bülent Doğan (İstanbul: Hrant Dink Vakfı, 2013), 387]. Aile için bkz. Malmisani, *Diyarbakırlı Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği* (İstanbul: Avesta, 2004).

¹¹⁶ BOA.BEO 4490/336738, 21.3.1917.

Dahiliye tarafından sahiplenebilecek (“tefevvüz”) ve buralara muhacir iskân olunursa *Banka*’ya bedeli ödenecektir. Ancak rehinli taşınmazların *Banka*’ca “defaten” satışına teşebbüs olunduğu takdirde, örneğin “Adana’da 30 ila 50 bin lira kıymetindeki arazinin 2200 küsur liraya satılması” örneğindeki gibi rehinlilerin çok düşük fiyata elden çıkarılması ve “bu meyanda ecanib yeddine geçmesi” gibi ihtimallerin yanı sıra, oralara iskân edilmiş olan muhacirlerin nakli için “vakit ve nakit heba edilmiş olacaktır.” Sadaret’çe uygun görülürse, diğer taşınmazların, borçları “doğrudan doğruya muhacirin tahsisatından” ödenerek Dahiliye’ye devri istenir.¹¹⁷

Aynı şekilde, Dahiliye’den Urfa Mutasarrıflığı’na gönderilen şifrede, “nakledilmiş eşhastan” kalan 10 bin lira alacak karşılığı *Banka*’da rehinli bulunan liva dahilindeki 25 köyün, meblağın muhacir tahsisatından ödenerek derhal rehinden kurtarılması ve iskana açılması istenir.¹¹⁸ Urfa Mutasarrıfı’ndan Dahiliye’ye gönderilen şifrede ise şehir içindeki emval-i metrukeden *Banka*’ya rehinli evlerin müzayedeyle pek düşük bedellerle satılacağı anlaşıldığından, böyle cüzi bedelle elden çıkarılmaktansa rehin bedellerinin muhacir tahsisatından ödenerek evlere muhacirlerin iskanı istenir.¹¹⁹

VII. 1917 Rum tehciri

Rum mallarının, Yunanistan’daki muadillerinin mevcudiyet ve mütekabiliyeti nedeniyle, filen Eylül 1915’ten itibaren Ermeni mallarından farklı bir statü kazandığı ve 21.2.1916’da hazırlanan “Rum Emval-i Metruklerinin Suret-i İdare ve Muhafazasına dair Talimatname” ile yönetilmeye başladığı varsayılır.¹²⁰ Talimatname’nin 4. maddesine göre, Yunanistan’a gidenlere ait müzayede ile satılacak eşyanın bedeli, biliniyorsa sahibi, bilinmiyorsa köy namına ve 20.3.1918 tarihli talimatname ekine göre ise, harice ve dahile sürülen Rum mallarının geliri *Banka*’ya yatırılacaktır.¹²¹ Ancak durum farklıdır: Ermeni mal-

¹¹⁷ BOA.BEO 4476/335654 (= BEO 4460/334466, 25.10.1916).

¹¹⁸ BOA.DH.ŞFR 69/190, 25.10.1916.

¹¹⁹ BOA.DH.ŞFR 541/81, 28.1.1917.

¹²⁰ Efiloğlu, İvecan, “Rum”, 128-30.

¹²¹ Onaran, *Osmanlı’da*, 319-27.

larına uygulanan muameleye “müşabih” sayıldığından, Rum mallarının işletilmesi, bölgede varsa tasfiye komisyonlarına, yoksa en büyük mülki memurun başkanlığındaki “müstakil komisyonlara” bırakılmıştır. AMMU şubeleri ise sadece mülteci ve muhacirlerin yoğun olduğu yerleşimlerde dir. Tasfiye komisyonlarının son bulmasına ve AMMU Teşkilâtının yetersizliğine dayanarak, Maliye Nezareti, 1917’de Rum mallarının yönetimini Dahiliye’den devralmak ister. Meclis-i Vükelâ teklifi reddeder.¹²²

Uygulamanın bir kısmı talimata uygun görünür: Edirneli Rum ve Bulgarlardan kalan taşınır lar, Vilâyet’in 1913’te geri alınmasından sonra merkez kaymakamının başkanlığındaki bir komisyon tarafından satılarak Hazine’ye teslim edilirken, Talimatname’den sonra AMMU’ca satılarak sahibi adına *Banka*’ya yatırılır.¹²³ Muhtemelen 1917’de Samsun’dan tehcir edilen İstavri adlı şahsa ait 20 bin kuruş miktarındaki altın ve gümüş, Emval-i Metruke Komisyonu tarafından “emaneten” Samsun *Banka* Şubesi’ne,¹²⁴ Rus Ordusu’nca işgalde kaçırılan Ordu lu Nikolaki Urfanidi’nin dükkan kasası memurlarca açılarak el konan evrak-ı nakdiye ve altın liral ar “talimatname gereği” *Banka*’ya konmuştur.¹²⁵ *Banka*’da Rum emval-i metrukesinin “hüs n-i muhafazası ve gelirinin temin, tahsil ve hesabı için” ayrı bir hesap olduğu, işletme için istihdamı gereken memur maaşı ile diğer masrafların *Banka*’daki Rum emval-i metrukesi gelirinden karşılandığı anlaşılıyor.¹²⁶

Uygulamadaki rolü açık olmasa da Rum mallarının yönetimi için ayrı bir talimatname olduğu gibi ayrı bir komisyon/şube¹²⁷ de vardı: “Rum Emval-i Metruke Komisyonu” taşra şubeleri ve İstanbul merkezinden oluşuyordu. Komisyon’un kaynakları AMMU tarafından yönetiliyor, *Banka* Genel Müdürlüğü hesabı veya mal sandıklarında saklanıyordu. Mütareke’den sonra alacaklılar ortaya çıkınca, taşra şubeleri

122 BOA.BEO 4481/336063, 19.8.1917; MV 210/25, 11.11.1917.

123 BOA.DH.ŞFR 544/49, 29.1.1917; DH.ŞFR 569/30, 22.10.1917.

124 BOA.DH.ŞFR 99/34, 4.5.1919 = DH.ŞFR 626/41.

125 BCA 272-0-0-10_1-6-5.

126 BOA.MV 212/134, 14.8.1918.

127 “Emval-i Metruke Şubesi”, 1916 tarihli Teşkilât Kanunu’nda yer almaz [Volkan Marttin, “AMMU Teşkilât Tarihi”, doktora tezi, Gazi Üni., 2012), 148].

İstanbul'a gönderdikleri paranın iadesini ister. Örneğin Canik Livası Rum Emval-i Metruke Komisyonu'nca *Banka*'dan 60 bin kuruş talep edilir.¹²⁸ Hemen akabinde müşkülât çıktığı anlaşılıyor. Öncelikle *Banka* şubeleri, ödeme için Dahiliye'nin talimatını şart koşar. İkinci olarak İstanbul hesabından Nisan-Ağustos 1918'de hangi şubeye gönderildiği belli olmayan bir meblağ çekildiğinden şubelere mükerrer ödeme yapılmaması öngörülür.¹²⁹ Öte yandan örneğin merkezden ödeme yapılmamış olacak ki Burhaniye Şubesi istenen meblağ karşılayabilmek için avarız vs. vergilere ve eytam sandıklarına başvurmayı düşünür.¹³⁰

Bu ödeneklere tecavüzler olduğu anlaşılıyor. Hükümet, *Banka*'nın muhtemelen Rumlara ait emval-i metruke hesaplarını mal sandıklarına dağıtır. Maliye Nezareti sorumluluğu kabul etmese de,¹³¹ örneğin Erdek ve Balya mal sandığındaki emval-i metruke bedeli yerinde yoktur.¹³² Erdek'te Marmara nahiyesi ve Canik'te Rum malları anbarından Askeriye'ce para/mal alınıp sarf edildiği anlaşılır; meblağın Mütareke'den sonra *Banka*'ya iadesi istenir. Mal sandıklarının yanı sıra, muhacir, yetimhane, hastahane ve özel şahıslara¹³³ aktarılmış kaynaklar da vardır.¹³⁴ AMMU Rum Emval-i Metruke Komisyonu'nun 9.10.1918 tarihli mazbatasına göre emval-i metruke gelirinin Dahiliye adına *Banka*'ya teslimi zorunlu olmasına rağmen, devlet veznelerinde ve şahısların zimmetinde kalmış bir meblağ olup olmadığı sorgulanır.¹³⁵ Muhtemelen böyle nedenlerle *Banka* ve Komisyon hesapları birbirini tutmayabilmektedir.¹³⁶ Rum malları *Banka* ile mal sandıkları arasında bir yerlerde kaybolur.

128 BCA 272-0-0-10_2-10-9_1.

129 BCA 272-0-0-10_1-6-2 ve 272-0-0-10_1-6-4.

130 BCA 272-0-0-10_2-10-8. Avarız olağanüstü hal, özellikle de savaş sırasında alınan vergidir. Eytam sandıkları 19. yy. ortasında ebeveynini kaybeden çocuklarını mal varlıklarını yönetmek için kurulur.

131 BCA 272-0-0-10_1-8-6, Kasım-Aralık 1919.

132 BCA 272-0-0-10_2-10-4, 14.12.1920.

133 BCA 272-0-0-10_2-10-8, 1.5.1920.

134 BCA 272-0-0-10_1-4-1; 272-0-0-10_1-3-1; 272-0-0-10_1-4-5; 272-0-0-10_2-11; 272-0-0-10_2-11-10.

135 BOA.DH.HMŞ 12/93.

136 BCA 272-0-0-10_2-11-6, 7.3.1920.

VIII. Mütareke

Mütareke'den sonra memleketlerine dönenler, *Banka*'ca satılmış mallarını geri almaya çalışır. Karesi Mutasarrıfı Hilmi Bey, Dahiliye'ye çektiği şifrede, Ermeniler tarafından tehcir sırasında zaruret nedeniyle düşük fiyatla satılan taşınırılar için olduğu gibi, Evkaf, Eytam ve *Banka* gibi resmi müessese alacaklarının tahsili için müzayedeyle satılarak tapuya geçirilen taşınmazlar hakkında da müracaatların başladığını bildirir. Taşınmazların eski sahipleri, borcun başka şekilde tahsil edilebileceğini iddia ile kendilerinin gıyabında yapıldığından müzayede muamelesini “sirkat” saymaktadır. Yeni sahipleriye iadeye yanaşmazlar. Önceki muamelenin düzeltilmesi için taşınmazların zilyetlerinden “rıza ve muvafakatlarına bakılmayarak” alınarak sahiplerine tesliminin uygun olup olmayacağı sorulur.¹³⁷ Dahiliye Nezaretî, cevabında, “usulen satılan taşınmazların cebren geri alınmasını doğru” bulmaz. “Bu gibi hususların gayrimüslimler lehine” halli için çıkmaya hazır kanunların tebliğinin beklenmesini tavsiye eder.¹³⁸

Kilikya Baş Administratörü Miralay Bremond, *Banka*'nın “Ermeni muhacirine rehin karşılığı verdiği borcu geri almak amacıyla rehinli malı satın almasının Osmanlı kanunlarına muhalif olduğu” ve bu kanun ihlaline son vermek gerektiğine “kani” olur. 3.2.1919 tarihli kararname ile duruma müdahale eder. Kararnamenin ana fıkri, *Banka*'nın yürürlükteki Osmanlı kanunlarına tabi olması gereğidir. Oysa Savaş'tan önce rehin verilen emlakın “*Banka* tarafından Ermeni muhacirlerin zararına satışı Osmanlı kanunu nazarında kanunsuzlukla şaibedar [kusurlu] görülmek”tedir. Çözüm olarak ise, mülk sahipleri, “minelkadim”¹³⁹ tasarruf haklarını ispat ettikleri takdirde taşınmazlarını derhal alacaklardır.¹⁴⁰ Ancak kararnameye uygun muamele yapılması durumunda gerek *Banka*'nın gerekse emvali satın alanların haklarının ne şekilde tesis edileceği 3.11.1921'de hala belirsizdir.¹⁴¹

137 BOA.DH.ŞFR 627/51, 26.4.1919.

138 BOA.DH.ŞFR 99/46, Dahiliye'den Karesi Mutasarrıfı'na, 4.5.1919.

139 Tapu olmadığı anlamına mı gelir?

140 BOA.DH.İUM 13-3/8-26, lef 7 = BEO 4571/342803, Sadaret'ten Nezaret'e, 3.5.1919; BEO 4588/344072.

141 BOA.DH.İUM 19-9/1-4.

Yine de bazı durumlarda iade kararnamesinin uygulanmadığı anlaşıyor: Adana'nın Hacı Hamid mahallesinden Jan Ami Kefork, 1915 Ağustosunda tehcir edilmiş ve firaren Adana'ya döndüğü için/halde "kendisine tehcir edilmemiş nazarıyla bakılarak" *Banka* tarafından satılan arazisinin iadesinin gerekli olmadığına dair alınan 12.8.1920 tarihli Şura-yı Devlet kararına itiraz eder.¹⁴² Firaren giden ve türlü nedenlerle dönmeyenlerin malları el koyan mercide kalmaya devam eder.¹⁴³

Dahiliye'den, *Nezare'te* 19.1.1919'da yazılan yazıda, Adana'ya dönen Ermenilerin tohum ve hayvan taleplerini karşılamak için "ne muhacirin ne de seferberlik mahsusatı"nda para olduğundan *Banka'dan kefaled*e borç almaları önerilir.¹⁴⁴ Aynı öneriyi Edirne Valisi de 27.4.1919'da yapar. *Nezare't*ten verilen cevapta ise, sadece "tapu ve vergi idarelerinde kendi namlarına kayıtlı" ve tapusu elinde olanlara borç verileceği bildirilir.¹⁴⁵ Borç verilen miktar 50 lira ile sınırlıdır.¹⁴⁶ 8.6.1919 tarihli tamime göre *kefaled*e verilecek borç 10 liraya indirilir.¹⁴⁷

IX. Çıkarımlar

A. Gelirler: Tehcirlerden sonra, Savaş nedeniyle tahsil edilemeyen menafı iane hissesinin yerini başka türden gelirler alır:¹⁴⁸ Bunlardan ilki, AMMU'nun *Banka'daki* Rum malları hesabıdır: Örneğin Urla, Kuşadası ve Çeşme emval-i metruke geliri 1917-1918 arasında *Banka'ya* teslim edilir.¹⁴⁹

¹⁴² BOA.DH.İ.UM 7-7/1-50, 1.11.1921.

¹⁴³ BCA 272-0-0-10_2-11-6.

¹⁴⁴ BOA.DH.İ.UM 13-1/2-57.

¹⁴⁵ BCA 272-0-0-11_13-47-9.

¹⁴⁶ BCA 272-0-0-11_14-49-5.

¹⁴⁷ Atasagun, *Ziraat*, Ekler, 151.

¹⁴⁸ *Banka* ticaret de yapar: Üzüm bağları için ithal edilen göztaşı karşılığı Almanya'ya bakır ihraç eder (BOA.BEO 4458/334325, 5.3.1917; BEO 4463/334665, 21.3.1917).

¹⁴⁹ Muhtemelen bu tutarsızlıklar nedeniyle hesaplar 1919'da teftiş edilir (BOA.DH.UMVM 13/22, 2.12.1919).

İkincisi *Banka* hesaplarına farklı kuruluşlarca yatırılan emval-i metruke bedelidir. Örneğin Orhangazi’de metruk zeytinliklerin geliri, Vilâyet Özel İdaresi hesabına *Banka* Şubesi’ne yatırılır.¹⁵⁰ Çanakkale Savaşı’nın başında bölgeden çıkarılan konsolos, Müslüman ve gayrimüslim ahalinin yanında götürmedikleri eşya, “muhafaza kasdıyla... fakat kimlere aid olduğu işaret ve tayin edilmeksizin bir kiliseye depo” edilerek Mutasarrıf başkanlığında mülkî ve askerî memurlardan kurulan bir komisyon marifetiyle kısmen satılır, kısmen mazbata/ ilmuhaber karşılığı Askeriye’ye verilir; satılanların bedeli ise “emval-i metruke esmani” adıyla *Banka*’ya yatırılır.¹⁵¹ Çanakkale Mutasarrıflığı’ndan yazılan şifrede, Halep’e tehcir edilen Ezine Ermenilerinin “sandıklardaki eşyasının çürüyüp mahvolmak üzere bulunduğu görülerek telef ve sirkatten(?)” korunması amacıyla emsalleri gibi müzayedeye satılması ve bedelinin *Banka*’ya teslimi istenir.¹⁵² Şile Rumlarının emval-i metruke hasılatı Dahiliye Nezareti, Sivrihisar Ermenilerinininki ise Maliye Nezareti adına şubelere konulur.¹⁵³ Daha önce görüldüğü gibi, 1916 başına kadar toplanan Ermeni emval-i metruke hasılatının %70’i *Banka* hesaplarına yatırılır.

Banka’nın emval-i metrukenin tasfiyesine yaptığı katkı önemlidir: *Banka*’nın çiftçiye verdiği borç rehinli mal kıymetinin en fazla dörtte biri derecesindedir.¹⁵⁴ *Banka*, alacağının en az dört katı değerindeki Ermeni malını satışa çıkarmış olmalıdır. “Arazi hayratı” olarak adlandırılan *Banka* müzayedelerinden yararlananlar arasında Avni Bey ve Cemilpaşazadeler gibi tehcir/taktil zanlıları da yer alır.

Banka’nın “saldırgan” tahsilat tarzına bir örnek, *Nezaret*’in 3.3.1917 tarihli tezkeresiyle, *Banka*’nın tehcir edilen borçlular zimmetindeki alacağı için, *Banka* Kanunu’nun 27 ve 31. maddelerine göre, tahsil tarihine kadar faiz işletilmesi talebidir. Şura-yı Devlet ise, emval-i metruke hakkındaki 26.9.1915 tarihli Geçici Kanun ve 8.11.1915

150 BOA.DH.UMVM 20/31, 15.12.1917.

151 BOA.DH.EUM 5.Şb 75/51, 3.11.1918.

152 BOA.DH.ŞFR 537/17, 9.9.1916.

153 BCA 272-0-0-74_66-22-7, 23.02.1918; BCA 272-0-0-74_64-2-15, 30.01.1916.

154 BOA.BEO 4460/334466.

Nizamnamesi'nin "ruh [ve] münderecatına" göre borçlulardan tehcir tarihinden sonraki dönem için faiz talep edilmemesi gerektiğine hükmeder.¹⁵⁵ *Banka* Savaş sırasında yükselen performansını bu hesaplara ve tahsil tarzına borçludur.

B. Giderler: *Banka*'nın çiftçiden çok devlete borç verdiği öteden beri bilinir.¹⁵⁶ 1924 Kanunu görüşmelerinde Kastamonu Mebusu Mehmet Fuat Bey, *Banka*'nın kuruluşundan beri "çiftçi lehine değil aleyhine" davrandığını, "70 lira borcu için 800 liralık değirmeni" sattırdığını, sermayesinin "hükümet elinde battal" edildiğini söyler.¹⁵⁷

Banka ile Hazine arasında girift bir ilişki söz konusudur. Türlü ve bazan anlaşılmayan nedenlerle *Banka* kaynaklarına başvurulur.¹⁵⁸ Muhacirlere *Banka*'ca 3 milyon liralık borç verilmesine dair 15.2.1913'te Hükümetçe düzenlenen geçici kanun taslağı Meclis-i Mebusan'ın 25.10.1915'teki toplantısında reddedilir. Öte yandan, *Banka* Maliye'den borç alsa da¹⁵⁹ Söylemezoğlu'nun anılarına göre, 1919'da *Banka*'nın Hazine'den 5 milyon lira alacağı vardır. *Banka* hükümetin adeta yedek hazinesidir ve Savaş sırasındaki varlıkları, rehin/*kefale*di malların satışı ve hesapların işletilmesinden edinilmiştir. Mütareke'de Amiral Calthorpe Hükümet'e verdiği nota ile *Banka*'nın tasfiye edilecek 2 milyon sermayesi ve alacağıyla beraber toplam 7 milyon liranın memleketlerine dönen Ermeni ve Rumların iskânında kullanılmasını ister.¹⁶⁰

Ordu Maliye'nin eğilimini Mütareke'den sonra daha da ileri götürür: Edirne'deki 1. Kolordu'nun *Banka* sandıklarındaki 17 milyon kuruşa el koyması, ödemeleri durdurur: Mevduat sahibinin zararını karşılamak ve *Banka*'nın itibarını iade etmek için bu meblağın Hazine'den

¹⁵⁵ BOA.BEO 4483/336187, Şura-yı Devlet, 1.4.1917.

¹⁵⁶ Issawi, *Economic*, 243-4; Shaw, *Ottoman*, 319; *Düstur*, T2/C6, 815-6 (25.6.1914), 911 (15.7.1914), 1021 (27.7.1914), 1216 (10.8.1914).

¹⁵⁷ Atasagun, *Ziraat*, Ekler, 212-3.

¹⁵⁸ BOA.DH.ŞFR 639/126; Y.PRK.HH 28/48, 19.3.1895; BOA.DH.ŞFR 648/10, 2.10.1919.

¹⁵⁹ BOA.BEO 4381/328544; BOA.BEO 4394/329507, 2.1.1916.

¹⁶⁰ İsmail Ediz, "Batı Anadolu'da Yunan İşgali (1919-1922)", doktora tezi, İstanbul Üni., 2011, 61.

Banka'ya ödenmesi istenir.¹⁶¹ Müdahalenin yaygınlaşması üzerine, Dahiliye'den vilâyet ve livalara gönderilen yazılarda, bazı sandıklardaki nakdin Askeriye'ce alınmakta olduğu gibi, bu yolla *Banka*'nın elindeki 2 milyon lirayı aşkın meblağa da el konmasının beklendiği bildirilir. Buna meydan vermemek ve alınan miktarın *Banka*'ya iadesi için Harbiye Nezareti'nin uyarılması istenir.¹⁶² Kurtuluş Savaşı başladığında *Banka* üçe bölünür; Ankara'nın nüfuzuna giren şubeler, İstanbul'la ilişkisini keser. Yunan işgalindeki bölgelerin şubeleri, İşgal Kuvvetleri Yüksek Komiserliği'nce seçilen bir komisyon tarafından yönetilir.¹⁶³

C. Teşkilât: Ermenilerin *Banka*'dan ihracı henüz 1894'te önerilir.¹⁶⁴ *Banka* memurlarının Savaş'ta özel görevler aldığı, örneğin emval-i metruke komisyonlarında çalıştığı anlaşıyor.¹⁶⁵ Belki de bu görevler nedeniyle ayrıcalık kazanırlar. 1916'da toplu terfiler gelir: Taşra şube memur ve muhasebecilerinin unvanı müdürlük ve müdür muaviniliğine, diğer müstahdemin unvanı da mukayyitliğe (kayıt tutucu) vs. çevrilir.¹⁶⁶ *Nezaret*, Nisan 1916'da, Adliye ve Maliye müfettişleri gibi *Banka* müfettiş ve muavinlerinin de seferberlikten istisnasını önerir.¹⁶⁷ Teşkilât Kanunu ile *Banka* memurlarının bir "kısmı" için istenen maaş tahsis ve emeklilik imtiyazları Tekaüd Kanunu hükümlerine aykırı olduğundan reddedilir.¹⁶⁸ *Nezaret*, *Banka* memurun ve müstahdemine tahsisat-ı fevkalade verilmesini önerir.¹⁶⁹ Savaş yıllarında *Banka* memurlarının yiyecek ve yakacak ihtiyacının temini için özel bir erzak komisyonu kurulur.¹⁷⁰

161 BOA.DH.EUM.MH 206/82, 21.3.1920; BEO 4625/346815, 31.3.1920; BEO 4627/347015, 21.4.1920.

162 BOA.DH.EUM.AYŞ 39/15, 25.4.1920.

163 Eldem, *Harp*, 207.

164 BOA.A.MKT.MHM 703/12.

165 BCA 272-0-0-71_28-2-8.

166 "Ziraat Bankası'nda Yeni Teşkilât", *Efkâr*, 2.5.1916.

167 BOA.BEO 4407/330459; BEO 4419/331402 (Nisan 1916).

168 BOA.BEO 4458/334341, 25.2.1917.

169 BOA.BEO 4492/336881, 19.11.1917; BEO 4541/340560.

170 BOA.BEO 4604/345234, 3.10.1919; BEO 4615/346076, 29.1.1920.

1888 Nizamnamesi'ne göre elde edilen temettünün üçte biri çiftçiye hibe edilirken (madde 39), Meclis'teki itirazlara rağmen,¹⁷¹ 1916 Kanunu ile birlikte çalışanlara temettüden ikramiye dağıtılmaya başlanır. *Banka* memurlarına maaşlarının dörtte birinin altın olarak ödenmekte olduğu Mütareke'den sonra "anlaşılmış", tahkikat başlatılmasına karar verilmiştir.¹⁷² 1917 Nizamnamesi'nde *Banka* memurlarının müzayedelere katılması yasaklanır.¹⁷³ "Kritik" işleri yürüten çalışanlar karşılığını alır.

D. İmaj: *İktisadiyyat*'ta 27.4.-25.5.1916 arasında Tekin Alp'ın, Kanun'a methiye niteliğinde, bazı tutarsızlıklar da içeren bir yazı dizisi yayınlanır: 1888 Nizamnamesi çiftçiye "pek büyük faydalar" sağlayamamıştır: Nedenlerin başında tarımdaki "itibar-ı ziraiyye"nin eksikliği gelir. Kastedilen, "uzun vadeli ve rehin araziye müstenid borç"tur. "Teamül gereği şubelerce araziye biçilen kıymetin aslından düşük olduğu düşünülürse (...), Anadolu'nun her tarafında müthiş bir şekilde hükümferma olan murabahacılığın önü alınamayacağı anlaşılır." Nitekim *Banka* mevcut hukukî statüsüyle tarımda hiçbir ilerleme yaratmamış, "murabaha afetinin izalesine bile muvaffak olamamış", menafi-i iane birikimi olan altı milyon liralık sermayesini layıkıyla nemalandıramamıştır. *Banka* "eski ruhu, eski ananeyi tamamıyla bırakmalı, faaliyetini büsbütün yeni esaslar üzerine kurmalıdır." Kanun tam da bunu sağlayacak; *Banka*'yı "itibar-ı zirai bankası" haline getirecektir. Ayrıca tarımla bizzat uğraşmayan "arazi sahibi ile sanayi-i ziraiyye erbabına ve şirketlerine" büyük ölçekli kredi verecektir. Krediyi alan "sanayi-i ziraiyye şirketler"inden biri Aydın Bankası'dır. 26.7.1917 tarihli nüshada da yeni nizamname tanıtılır ve övülür.

Neredeyse aynı tarihlerde Yunus Nadi, köylünün "muhtekirlerin elinde esir" olduğu, vali ve mutasarrıfların bu konudaki girişimlerinin sonuçsuz kaldığı tespiti yaparak yeni genel müdürden beklentilerini açıklar: Bunlar, "millî müesseseyi zamanın ihtiyaçlarına uygun... bir iktisat uzvu haline getirmesi," "köylü için yeterli bir itibar mercii ola-

171 Atasagun, *Ziraat*, Ekler, 106.

172 BOA.BEO 4705/352842, 20.1.1922; MV 223/91, 21.3.1922; MV 223/51, 12.4.1922.

173 Hazar, *Ziraat*, 133.

bilme mahiyetini” tekrar kazandırmasıdır.¹⁷⁴ İttihat ve Terakki basını, geçmişe karşı biraz eleştirel bir üslupla, *Banka* adına vaatle bulunur. Anaakım kaynaklar ise aksine çekincesiz bir övgü dili kullanır: *Banka*, Savaş’ta Anadolu rençberini “gözetmiş”, “kredi olanaklarını genişleterek üreticiyi bir ölçüde murabahacı, simsar ve tefecinin elinden kurtar”mıştır.¹⁷⁵

E. Etnik Seçicilik: Klein’in daha ziyade yerel bir kaynak mücadelesi olarak kavradığı 1894-6 katliamları, Melson’a göre, 19. yüzyılda iktisadi, kültürel, demografik, vs. açıdan yükselişe geçen Ermeni cemaatinin önünü kesmek için tasarlanmıştır. Buna göre, mülksüzleştirme, zayıflatma ve uzaklaştırma siyaseti, merkezî birer tasavvurdur.¹⁷⁶ Ancak *Banka*’nın bu süreçteki payının yerel güç dengeleri değil de merkezî kararların bir sonucu olduğunu ve bu siyasetin yalnızca Ermenilere uygulandığını söylemek için yeterli veri yoktur. Mülksüzleştirmeye yalnızca Ermenilerin maruz bırakılmış görünmesinin nedeni, Patrikhane benzeri merkezî bir temsil ve vekâlet makamının eksikliği sonucu Müslüman köylünün dağınık ve “sessiz” kalması olabilir.¹⁷⁷ Rehinli Müslüman mallarının da mütegalibe, bey, vs. üzerine geçirilmesine vesile olduysa, *Banka*, “toprak meselesi”nin bileşenlerinden, yakın bir terminolojide “sınıf mücadelesi”nin araçlarından biridir.

Öte yandan, 1888-1912 arasında *Banka*, mülksüzleştirme iddiasına aykırı görünecek şekilde, sadece 20,117 borçlunun, yani toplamın ancak binde 7’si kadar çiftçinin rehinli malını sattırdığından, “müşfikane” muamelesi nedeniyle eleştirilir.¹⁷⁸ Nitekim belirli durumlarda borç siler: Adapazarı Akyazı’dan Müslüman bir çiftçi *Banka*’dan 8.3.1900’de

174 “Köy Sandıkları”, *Efkâr*, 12.8.1916. İki ay sonraki bir yazısında ise, borcu olmadığı için, köylünün *Banka*’dan kredi almaya rağbet etmediğini yazar (“Köy İtibâr Sandıkları”, *Efkâr*, 22.10.1916).

175 Toprak, *İttihat-Terakki*, 94-5.

176 Astourian, “Silence”, 62, 66.

177 Meşrutiyet sonrası Diyarbakır köylülerinin toprakları üzerindeki hak ihlallerini doğrudan ve şahsen hükümete şikâyetleri için bkz. Nilay Özok-Gündoğan, “A ‘Peripheral’ Approach...”, *Social Relations in Ottoman Diyarbakir*, (ed.) J. Jongerden, J. Verheij (Leiden: Brill, 2012), 179-215.

178 *İktisadiyyat*, 18.5.1916.

aldığı borca karşılık tarlasını teminat gösterir. Borcunu ödeyemeyince tarla müzayede konulur, ama ne kiralanır ne de satılabilir. Rehin tarihindeki değeri alacağı karşılayacak iken, tarla zaman içinde tarıma elverişsiz hale gelir ve değer kaybeder. Borçlunun başka bir taşınmazı ve hayvanlarından başka malı olmadığı ve borcun tahsiline imkân kalmadığı gerekçesiyle, *Banka* onbeş sene sonra alacağının silinmesini (“terkin-i kayd”) ister.¹⁷⁹

Bu bireysel örnek bir yana, toplu kampanyalar yapıldığı da anlaşıyor. Menafi sandıklarından müdevver, rehin satışı ile karşılanması mümkün olmayan, kefillere bağlanmış, “gerek Balkan Savaşı nedeniyle gerekse borçlu, kefil ve varislerinin nizamden müracaat olunabilecek malı olmadığından”, ülkenin değişik yerlerindeki sandıklara ödenmeyen bir milyon kuruşa yakın borç 1915’te affedilir.¹⁸⁰

Doğu Anadolu ve Adana çiftçisini borcunu ödemeye zorlarken, faydalananların aidiyeti bilinmemesine rağmen, *Banka*’nın diğer tarafta yürüttüğü “müşfikane” kampanyalar, etnik/dinî açıdan seçici olduğunu düşündürür. Bunda zamanlama ve dışsal nedenlerin de etkili olduğu açıktır: Balkan Savaşı’nda mağdur olduğu varsayılan Edirne çiftçisi, 1914 Mayıs’ından önce mültezim ve köylü olarak iki “çıkar grubu”na ayrılırken, bu tarihten sonra, en azından resmî yazışmalarda, “az zarar gören Rum” ve “çok zarar gören Müslüman” kategorilerine bölünür. Etnik bölünme sınıfsal ayrımın önüne/yerine geçmeye başlar. Kredi mekanizmasıyla genel olarak çiftçiyi borçlandıran ve toprağa bağlayan *Banka*, aynı yöntemle Hristiyanları dışlamış ve uzaklaştırmış görünür.

Banka’nın iddiası aksi yöndedir: *Nezare’*ten 15.4.1908 tarihinde gelen talepte, *Banka*’nın mevcut sermayesi, şimdiye kadar borç ve alacağından dolayı satılan arazi bedel ve miktarı, arazinin ne kadarının müslim ve gayrimüslime ait olduğu, bunlardan ne kadarının müslim ve gayrimüslim eline geçtiği sorulur. Verilen uzun raporda, meseleye iki cümle ayrılır. Buna göre, 1905 istatistiklerine göre emvali satılan borçluların sayısı toplamın %0,8’i oranındadır. 1894 başından 1896 sonuna kadar müslüman ve gayrimüslim 1234 borçludan 805 müs-

179 BOA.ŞD 1255/3, 15.2.1915; BEO 4403/330168.

180 BOA.MV 240/46, 12.6.1915; MV 241/205, 16.11.1915; BEO 4387/328972, 1.12.1915.

lûmanın arazisi tümüyle müslümanlara ve 429 gayrimüslimin rehinli malları “kısmen” müslümanlara geçmiştir.¹⁸¹ Oran belirtilmediği gibi, doğrudan *Banka*’nın eline geçen mal da açıklanmaz.

Aynı tarihlerde Edirne Vilâyeti’ndeki bir uygulama, *Banka*, yerel ve merkezî hükümetlerin “akıl yürütme” tarzını göstermesi açısından açıklayıcıdır; 1903 İlinden İsyanı’nda birçok köy zarar görür. Temmuz 1904’te Dahiliye Nezareti tarafından kaleme alınan taslakta, Eriklice ve Tırnova’daki Bulgar ve Müslüman çiftçilerle ilgili veriler (sayı, rehinli ve rehinsiz taşınmazları, *Banka*’nın borç kabiliyeti, vs.) istenir. Vali’nin Haziran 1904’teki yazısında, Kırkkilise Eriklice Bulgar çiftçisine, başvurusu üzerine, *Banka*’dan *kefalet* ile borç verilebileceği bildirilmiştir. Ancak çiftçiler *Banka*’ya zaten borçlu oldukları gerekçesiyle öneriyi geri çevirir, yerine karşılıksız iane talep eder. Öte yandan Bulgar basınına göre, Bulgar bankaları Edirne (Bulgar?) çiftçisine faizsiz borç vermeyi planlamaktadır. Vali’nin uyarısına göre, *Banka*’nın yardımı geciktikçe, Bulgar bankalarının iane teşebbüsü engellenemeyecektir. Öte yandan Tırnova’nın İslam ahalisi İsyân sonucu zarara uğramışsa da, “derece-i kaside iane” almıştır.¹⁸²

Banka’nın İslam ahalisine yeterli iane sağlarken, ancak Bulgar bankalarının rekabeti ortaya çıktıktan sonra Edirneli Bulgar çiftçisine “iane” vermeyi “düşünmesi”, merkezî hükümet ve Askeriye’nin Edirne Vilâyeti’nde İsyân’dan sonra güttüğü nüfus politikasının uzantısıdır.¹⁸³

F. Paylaşım mücadelesi: 1895 ve 1909 olaylarında firar eden veya ölenler olsa da çoğu durumda tek alacaklı olan *Banka*’nın tahsilat amacıyla varis veya kefillere müracaatı mümkündür. 1914-17 tehcir dalgalarında ise, geride kefil/varis kalmadığı gibi, ortaya “paydaş”lar da çıkar: En önemlileri Dahiliye ve Maliye nezaretleridir. Maliye, emval-i metrukenin tasfiyesiyle, gelirinin mal sandıklarına yatmasını öngörürken, Dahiliye taşınmazlara muhacir iskan etmek ister.

¹⁸¹ BOA.Y.MTV 308/83.

¹⁸² BOA.DH.MKT 873/56.

¹⁸³ Taylan Esin, “Korku, Felâket ve Şüpheler: 1905 Edirne Yangını”, *Kebikeç* 46 (2018): 155-88.

H. Mevzuat: *Banka* tahsilat rekabetinde öne geçmek için, göç/teh-cir dalgalarıyla eşzamanlı olarak 1914-1917’de bir dizi nizamname ve genelge yayınlr. Böylece örneğin ziraî ürün/ev eşyası gibi taşınır-lar karşılığı kredi verilmesinin ve bu sayede göçten geriye kalan taşınır-la-rın “değerlendirilmesi”nin yolu açılır. 1888 Nizamnamesi’nde savaş ve afete maruz kalanlara esneklik tanınırken, 1916’dan sonra silâh altın-da bulunan borçlulara kolaylık gösterilir.¹⁸⁴ Tahsilatı hızlandırmak için mevcut yasalarla çelişen talimatlar getirilir. Borçlunun itiraz ve dava hakkı askıya alınır. *Banka* Osmanlı hukuku içinde, ona aykırı bir mua-fiyet ve istisna hali oluşturur.

I. Sonrası: Cumhuriyet Hükümeti, Genel Müdürlüğe 1922’de yeni-den Kautz’ı atar. Hristiyan malları yeni bir tasfiye sürecine girer; Eski-şehir’de emval-i metrukeden *Banka*’ya geçen arsanın başkasına tahsis edilmeyerek satışa çıkarılması istenir.¹⁸⁵ Adana’daki ilk modern pamuk tesisi sayılan Tripani fabrikası *Banka*’nın elindedir.¹⁸⁶ *Banka*’nın An-kara Balıkpazarı’ndaki ilk binası emval-i metrukeden bir arsa üzerine kurulur.¹⁸⁷ “Millî müessese”deki “ruh” ve “anane” bir süre daha de-vam eder.

¹⁸⁴ Ürünü hasar görenler ve makbul mazeret gösterenler de tecilden yararlanır (BOA. DH.İ.UM 58-2/2-1, 22.3.1916).

¹⁸⁵ BCA 272-0-0-12_60-169-18.

¹⁸⁶ 1924 *Adana Ticaret Rehberi*, 102 (<http://issuu.com/atodergisi/docs/>).

¹⁸⁷ BCA 30-18-1-1_10-38-2, 28.7.1923.

C. KONUMLAR: TÜCCAR

C1. BOSNALI SALİH (1865-1940)

Mostar doğumludur. Önce Tarsus'ta bir fabrika açar, 1894'te Adana'ya gelir, bugün Hiltonsa Otel'i'nin bulunduğu yerde 1902'de bir un fabrikası kurar.¹ Başka bir kaynağa göre, Bosnalı Mehmet ve Salih Efendiler iplik, un ve irmik imal etmek için bir fabrika kurmayı planlar.² Fabrikada buz ve pamuk da üretilir/işlenir.³ Bağdadîzade Abdurrahman Efendi ve babası Abdülkadir tarafından kurulan İttihat ve Terakki Ziraat Kulübü'ne üye yapılır. Salih aynı zamanda Abdurrahman ile birlikte Vilâyet İdare Meclisi üyesidir.⁴ 27.7.1909'da Meşrutîyet'in yıldönümü kutlamalarına katılım düzeyine bakıldığında, İttihat çizgisine yakın olduğu düşünülebilir.⁵

13.4.1909'da Belediye binası önünde toplanmış kalabalığa hitaben, Ermenilere ders verilmesi fikrini dillendirenler arasında Vali Cevat Bey'le beraber ayandan Abdülkadir Bağdadîzade de bulunur. 14 Nisan'da Ermeni Mahallesi Şabaniye'ye saldıran Müslüman grubun başında da Bağdadîzade ve Boşnak Salih Efendi vardır.

20.6.1909'da Mebus Bedikyan'dan Sadaret'e gönderilen yazıda, Bağdadîzade, Boşnak Salih ve diğerlerinin "seyyiatı tahakkuk etmiş"

1 <http://www.altinsehiradana.com/Makale/bossa-fabrikasinin-kurucusu-bosnali-salih-efendi/386>, erişim 2018.

2 BOA. BEO 2345/175851, 4.6.1904.

3 *TC Devlet Salnamesi 1927-28*, Matbuat Müdüriyet-i Umumi.

4 Ari Şekeryan (hz.), *1909 Adana Katliamı: Üç Rapor* (İstanbul: Aras, 2015), 48, 62.

5 A. Uçar, K. Erkan, S. Soydemir (hz.), *Adana İttidal Gazetesi: 5.9.1908 – 31.7.1909* (Ankara: TTK, 2014), 1002.

(kötülüğü belirlenmiş) ise hemen tevkîfî ve Askerî Mahkeme'ye teslimi istenir.⁶ Başka belgelerde Salih'in "teşvikat ve neşriyat-ı asayiş-şikenane"de (asayişe aykırı yayın) bulunduğu ve "sui-harekatı"ndan söz edilir.⁷ Adana *İtidal* Gazetesi'nde verilen habere göre, Divan-ı Harb-i Örfî'de yargılanacaklar arasındadır.⁸

Olayı incelemek için Mayıs'ta görevlendirilen komisyonda yer alan Yusuf Kemal (Tengirşek), katliamda rol alan simalar içinde Abdülkadir Bağdadîzade ve Salih Efendi'den söz eder. Ancak Salih, Temmuz ayında Meclis'te okunan rapordaki sorumlular ve Askerî Mahkeme'de yargılananlar arasında yer almaz. Bağdadîzade ise iki yıl Hicaz sürgünüyle cezalandırılır, ancak afla döner.⁹

1913 Şark Yıllığı'nda Bosnalı Biraderler buz imalatçısı olarak geçer.¹⁰ 1913'te Yovanaki Biberoglu ile beraber Ticaret Odası'nın Adana Borsası'ndaki iki temsilci üyesinden birisidir. Borsa Heyeti'ne atanmalar içinde Abdurrahman Bağdadîzade de vardır.¹¹ Fabrikatör Bosnalı Salih, Savaş'tan önce 700 lira sarfederek "başlı başına mükemmel ve bütün eşya ve levazımıyla gureba hastahanesine mahsus bir pavyon" yaptırmış, Donanma Cemiyeti için "en yüksek" ianeyi vermiş ve daha önce Hükümet Konağı'nda inşa edilen caminin tüm "tefrişat ve tertibatını da yine bir hiss-i dindarane ile" karşılamış olduğundan, Adana Valisi'nce 29.3.1914'te 4. rütbeden mecidiye nişanıyla taltifi önerilir.¹² Zahire fiyatının yükselmesi sonucu yaşlı kadınlarla diğer fukaranın zora düştüğü sırada, ihtiyaçlarını temin için kurulan komisyon "azasından ve eşraf-ı memleketten fabrikatör" Salih Efendi'nin de 500 lira iane sağladığından 11.2.1915'te yine taltifi söz konusudur.¹³

6 BOA.BEO 3580/268490, 22.6.1909.

7 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları I* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2010), 27, 133.

8 Uçar, vd. *Adana*, 46.

9 Raymond Kevorkian, "The Cilician Massacres, April 1909", *Armenian Cilicia*, Hovannisian (ed.) (Costa Meza: Mazda, 2008) içinde 339-69; Şekeryan, 1909, 80, 89.

10 *Annuaire*, 1383.

11 www.adanatb.org.tr/images/Tarihce.pdf, erişim 2018.

12 BOA.DH.KMS 20/47.

13 BOA.DH.KMS 37/41.

Salih 1916'da orduya pamuk satan 8-10 tüccar arasındadır.¹⁴ Ordu dışında müşterileri de olduğunu 1918'deki ihracat vesikası talebinden anlıyoruz.¹⁵

Fransız işgaline kadar Borsa İdare Heyeti'nde olsa gerek ki 1920'de, Ticaret Odası Reisi Keşişyan döneminde görevinden ayrıldığı kaydedilir.¹⁶ Anlaşılan 1919-20'de Adana'dan ayrılmak zorunda kalır: Ankara Hükümeti Konya'daki "Adanalı zenginlerimizden" Salih'den yardım ister. Salih başta reddeder sonra bin lira bağış yapar. Daha sonra yine yardım edeceğini fakat duyulursa Ermeni ve Fransızların Adana'daki un ve çırçır fabrikasını "yakmakta tereddüd etmeyeceklerini sıkı sıkıya tenbih ve rica" eder.¹⁷

1924'te Ticaret Odası'na kayıtlı birinci sınıf dört tüccardan biridir.¹⁸ 1924-25'te Adana'dan 100 balyadan fazla pamuk sevk edenler arasındadır.¹⁹ Bos-Sa'nın kurucu ortağıdır.

14 BOA.DH.İ.UM 80-1/3-28, 25.3.1916.

15 ATASE.BDH 3779-28-001-051, 1.7.1918.

16 www.adanatb.org.tr/images/Tarihce.pdf, erişim 2018.

17 Ankoğlu, *Hatıralarım*, 100.

18 *1924 Adana Ticaret Rehberi*, 92-3.

19 *Adana'da Pamuk Meselesi* (Adana: Adana Ticaret Odası, 1341), 23.

C2. BAYRAMZADE İSMAİL HAKKI BEY

Adına 1913 Şark Yıllığı'nda rastlamıyoruz. Arşivdeki ilk belge, Bayramzade'nin Savaş'ın başında konulan ihracat yasağından muafiyetine ilişkindir. Kuru sebze karşılığı Romanya'ya zeytin ihraç etmesine Meclis-i Vükelâ'dan onay çıkar.²⁰ Ardından yine Romanya'ya tohumluk soğan ihracı için bir izin daha alır.²¹

Bayramzade Hakkı, Osmanlı Bankası ardiyesinde rehinli bulunan Topalyan Aleksan ve Mahdumları Şirketi'nin Adana'daki mağazalarına ait malları, bedelini ödeyerek satın aldığını iddia eder. Mallara Vilâyet emval-i metruke komisyonları tarafından el konulmuştur.²² Bayramzade o sırada İstanbul'da bulunan Topalyan ile muhtemelen anlaşmıştır.

1917-8'de birkaç şirket kurar: “Yerli Mensucat Osmanlı Anonim Şirketi”, “Yerli Çimento Osmanlı Anonim Şirketi”,²³ Debreli Fuad Bey ile ortaklaşa gemi tamir ve inşasıyla iştigal etmek üzere “Sanayi, İnşaat ve Ticaret-i Bahriye Anonim Şirketi”, muhtemelen batık gemilerin çıkarılması amacıyla “Osmanlı Tahlisiye, Cer ve Dalgıç Anonim Şirketi”.²⁴

²⁰ BOA.MV 195/30, 2.12.1914.

²¹ BOA.MV 196/112, 21.2.1915; BEO 4324/324269, 8.12.1914.

²² BOA.DH.İ.UM.EK 18/7, 10.7.1916.

²³ BOA.İ.DUİT 121/17, 12.9.1917; MV 248/12, 8.9.1917; BEO 4488/336548, 11.7.1917; BEO 4477/335758, 18.7.1917.

²⁴ BEO 4505/337859, 30.3.1918; ŞD 1262/13, 27.5.1918; MV 249/35, 25.3.1918; MV 249/198, 25.8.1918.

1917’de adı kösele ve manifatura ihtikârına karışır, kaynaklarda “şeker kralı” olarak anılır.²⁵ 1918’in başında Mecidiye nişanıyla taltif edilir.²⁶ Savaş’ta “hayli” para kazanır, 1918 Mayıs’ında 50,000 liralık iç borçlanma kâğıdı satın alır.²⁷ İsim benzerliği değilse, siyasetin de içindedir: Bir İsviçre gazetesinin 8.10.1918 tarih ve “Türkiye’nin Adımları” başlıklı haberine göre, Talat Paşa Almanya’dan istediği takviye birlikleri için red cevabı alınca, Jön Türkler bedeli ne olursa olsun ateş-kese karar verir. Cemiyet “liderlerinden” Bayramzade Bern’de konuyla ilgili görüşmeler yapar ve bazı belgeler sağlar.²⁸ Belki de bu nedenle Divan-ı Harb-i Örfî’ye gönderilir.²⁹

Mütareke’den sonra firarîlere ait malların haczi, mülga Men-i İhtikâr ve İaşe heyetlerinin hesaplarının görülmesi için verilen tahrir ve Ayan Meclisi’ndeki müzakereler sonucu maznunların “sıvışmamaları” için gereken önlemlerin alınmasına karar verilir. Bayramzade de bu firarî listesinde yer alır.³⁰ 1923 İstanbul Ticaret Odası kayıtlarına göre bürosu Erzurum Han’dadır.³¹ 1924’te hayatını kaybeder.³²

25 www.atayolular.com/menu/bir-insan-bir-baba.html (erişim 2018); *Millî Nevşâl* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 1341), 321.

26 BOA.DH.KMS 46/27, 8.1.1918.

27 Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki’nin*, 345; Georjeon, *Osmanlı-Türk*, 175.

28 BOA.HR.SYS 2459/57, 9.10.1918.

29 Bayramzade’nin askerî mahkemeye çıkarılma nedeni bir dosyada saklıdır (ATASE. BDH 2319/69). Bu dosyadan ancak ikinci talebimde bağlamı anlaşılmayan iki belge alabildim.

30 BOAMV 213/41, 1.12.1918.

31 Zekeriya Kurşun (çev.), *Dersaadet/İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası’nda Kayıtlı Banker, Tüccar ve Komisyoncuların İsimleri (1923)* (İstanbul: İTO, 2008), 18.

32 *Millî Nevşâl*, 321.

C3. MANİZADE HACI HÜSEYİN EFENDİ

Bulunabilen ilk kayıt, 1903'te İstanbul tacirlerinden Manizade Hacı Hüseyin ve Ortakları'na ait bir şirketin varlığıdır.³³ Başka bir belgede adı Manizade Hüseyin Sabri olarak geçer.³⁴ 1905'te Şirket veya Hüseyin Efendi, Kırmastı Gürgendağı mirî ormanlarından meşe kesimi ihalesini alır.³⁵ "Hazine-i Hassa müteahhiti" ve "muteber tüccardan" Hüseyin Efendi taltif edilir.³⁶ 1913 Şark Yıllığı'na göre, Hacı Hasan (Hüseyin?) Manizade kereste tüccarı ve Beykoz'da kireç ocağı sahibidir.³⁷ Manizade Hüseyin 1912-13'de 1. Kolordu'ya arpa satar.³⁸ Bölüm A2'de belirtildiği gibi Savaş sırasında da orman müteahhitliğine devam eder.

Hüseyin Efendi, Savaş'ın başında ticaretle de uğraşır: Bulgar mebuslarından Pavli Gnadiyef'in³⁹ vekili sıfatıyla Bulgaristan'dan saman getirmek üzere çuval ihraç eder.⁴⁰ Hapishane inşaatlarına malzeme satar.⁴¹ 1916'da Balıkesir-Fart-Sultan Çayırı'ndaki borasit maden hisse-

33 BOA.HR.ŞFR.3 537/67.

34 BOA.BEO 4117/308775, 28.10.1912.

35 BOA.BEO 3568/267539; BEO 3690/276699.

36 BOA.İ.TAL. 395 27, 21.6.1906; İ.TAL 421/16, 5.6.1907.

37 *Annuaire Oriental*, 578.

38 BOA.BEO 4232/317332, 2.11.1913; BEO 4352/326343, 25.4.1915; BEO 4352/326343, 1917; ŞD 657/38, 15.12.1915; ŞD 659/6, 14.3.1915.

39 Bkz. *MMZC*, 22.11.1911.

40 BOA.MV 195/148, 3.1.1915.

41 BOA.DH.MB.HPS 38/54, 11.11.1915.

lerine ortak olur.⁴² Şubat 1917’de ortaklarıyla İstanbul’da bir çivi fabrikası kurmaya teşebbüs eder.⁴³ Belki de uluslararası ticarî bağlantıları ve seyahatleri nedeniyle aile şüphe altındadır. Manizadelerin iç ve dış iletişimde “dikkat çekici” hususlara rastlandığı takdirde mektupların İstihbarat Şubesi’ne gönderilmesi istenir.⁴⁴

Hüseyin Efendi, Mütareke’de ticaret ve siyaseti sürdürür: 1919’da İstanbul’un ekmek dağıtımına talip olur.⁴⁵ 1919’da bugün Şişli’deki Nilüfer Hatun İlköğretim Okulu’nun bulunduğu yerdeki konakları satın alır.⁴⁶ 1919 ve 1920’de Romanya, Avusturya ve Almanya’da kalan Savaş dönemi siparişlerinin getirilmesiyle görevlidir.⁴⁷ Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin ilk kongresinde İstanbul Temsil Heyeti’ne seçilir.⁴⁸

1919’da İstanbul’da büyük bir mezbahanın inşaat işini alır, işi tahhüt ettiği süre ve fiyatın üzerinde bitirir.⁴⁹ Yine aynı yıl İtibar-ı Millî Bankası’ndan aldığı borçla inşasına giriştiği Kabataş’taki antrepoya borcuna karşılık el konur.⁵⁰ İstanbul’da geniş hacimli depo ve Beykoz’da kıymetli arazileri olduğu anlaşılıyor.⁵¹ Manizade Şirketi ortakları, Debreli Fuat ve Manizade Hacı İbrahim armatörlük yapar, İstanbul-Köstence arasında gemi işletir.⁵²

42 BOA.MV 201/73.

43 BOA.ŞD 1238/28.

44 ATASE.BDH 424-15-1671-001-14, 2.6.1916. 1917’den önce Bükreş’tedir (HR.SYS 2264/2, 3.2.1917).

45 *Sabah*, 7-8.1.1919.

46 BOA.BEO 4645/348351, 15.8.1920.

47 BOA.MV 216/137, 28.8.1919; BEO 4645/348351, 3.8.1920.

48 Uğur Üçüncü, “Millî Mücadele’de Trabzon’da İttihatçılık” (yüksek lisans, Karadeniz Teknik Üni., 2006).

49 Mehmet Aydın, “Mütareke Döneminde İstanbul Basınında Karaağaç Mezbahası’na Yönelik Tartışmalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/14 (Güz 2010): 99-106.

50 BOA.BEO 4693/351911, 1.9.1921; BEO 4711/353317; ŞD 3183/35, 4.6.1922.

51 BOA.DH.UMVM 98/44, 26.10.1922; HR.SYS 2730/20, 16.10.1920.

52 BOA.HR.SYS 2417/53, 25.1.1916; Özçelik, *Donanma-ya*, 172-3; *Sabah*, 12/13/14.12.1918; BOA.HR.HMŞ.İSO 120/30.

Max Bachmann ile ilgili bulunabilen ilk kayıt Aralık 1914'e aittir. Tüccara Almanya'dan iyot siparişi verilir.⁵³ 15.5.1915'te Dahiliye Nezareti'ne verdiği dilekçe kendi adınadır, herhangi bir şirket anteti taşımaz.⁵⁴ Anlaşıldığı kadarıyla bir armatördür: Rusçuk'taki şileplerinden söz edilir.⁵⁵ Alman belgelerine göre, Türkiye'deki alım işlerini ortakları ve komisyoncular sayesinde yapar: Tiftik eksperleri olan ortağı Nişan Keşişyan tutuklanınca, Bachmann 11.11.1915'te Alman Elçiliği'ne yazarak bırakılmasını sağlar. Aynı şekilde yün ve tiftik eksperleri komisyoncu Katolik Onnik Hamalian'ın tahliyesi için Elçiliğin iltimasını ister.⁵⁶

Romanya'dan Osmanlı Ordusu için un, arpa ve fasulye ithal eder.⁵⁷ Ancak Bachmann'ın esas faaliyeti ihracattır. Savaş süresince Türkiye'den Almanya ve Avusturya-Macaristan'a birkaç parti hurda bakar, maden,⁵⁸ deri ve tiftik ihraç eder.⁵⁹ Sivas'ın elektrifikasyonu için 1916'da bir sözleşme imzalar.⁶⁰

53 Kızılay Arşivi 187/8, 3.12.1914.

54 BOA.DH.SYS 123-7/7-18.

55 BOA.HR.ŞFR.04 650/74, 25.3.1916; 655/30, 18.7.1916;

56 <http://www.armenocide.net/armenocide/ArmGenDE.nsf> (erişim 2018)

57 BOA.DH.İUM 89-4/1-45, 6.11.1915.

58 BOA.MV 196/16, 24.1.1915; MV 197/2, 14.3.1915; MV 179/115, 5.5.1915; DH.SYS. 123 /7, 1.7.1917.

59 BOA.MV 195/138 ve 195/139; 10.1.1916.

60 BOA.DH.UMVM 138 /23, 8.5.1916.

Her bölümün arkasına çıkarımlar eklendiği için, burada ikinci bir genelleme yapmaktan kaçınarak, yalnızca savaşın iktisadî, askerî ve siyasî kurumlar ile karar alma mekanizmaları üzerindeki dönüştürücü etkisine ve bu etkiyle kurumsal “derinlik” arasındaki ilişkiye değineceğim.

1. Savaş'ın yol açtığı kısıt ve fırsatlar, sert paylaşım mücadelelerine neden olur. Ticaret, örneğin vagon ve gemi tahsisini, bu ise siyasî nüfuzu gerektirir. Nezaretler, Askeriye, Cemiyet, Şehremaneti, Parti-içi gruplar ve bunlara yakın duran tüccar, ithalat, ihracat ve emval-i metruke kazancından pay almak ister. Osmanlı savaş iktisadını bağımlılık ilişkileri ve emtia ticaretinden, ticareti ise izin ve imtiyazların nüfuz sahibi merciler arasındaki dağılım ve el değiştirmelerinden bağımsız ele almak mümkün değildir. Bu yeni durum, bir dizi dönüşüme yol açar.

Dikkat çeken ilk dönüşüm, şirket veya girişimcilerin profilidir. Bölüm B4'te görüldüğü üzere, “türedi” ve “savaş zengini” etiketleri, özellikle sansürün kaldırılmasından sonra Osmanlı basınında sık kullanılmaya başlar. Bu “kuşak”, ortaya çıktığı yılın adıyla, örneğin “332 [1916] tüccarı” olarak anılır. Yunus Nadi'ye göre “yeni zenginler” kavramı Fransız gazeteciler tarafından icat edilmiştir.⁶¹

Meclis müzakerelerinde veya başka bağlamlarda bu etiketler somutlaştırılır. “Savaş zengini” veya “muhtekir”, iktisadî hayatın çalkantılarını göğüsleyen değil,⁶² bağlantıları sayesinde elde ettiği imtiyazlarla

61 “Yeni Zenginler Meselesi”, *Efkâr*, 13.8.1917.

62 “Geleneksel” tacirler, “harp zamanında, âsûde [barış] zamanda olduğu gibi kâr da (...) zarar da ederler. Harp vergisi dendiği zaman, benim nazarımda bu adamlar tecessüm etmiyor” (*MMZC*, 25.3.1918, 350).

badireye girmeden kazanan tüccardır.⁶³ Refik Halit'e göre, "iki odalı bir yazıhanede... milyon" kazanırlar.⁶⁴ Buna karşın, örneğin Nadi, "yeni" ifadesinin, Balkan Savaşı'ndan sonra ticarî hayata atılan Müslümanlara gönderme yaptığını düşünmenin bir hata olduğunu savunur.⁶⁵

Oysa örnekler "biraz" farklıdır: "Savaş zengini" olarak anılan Bayramzade 1913 *Şark Yıllığı*'nda yer almaz. Şöhreti "siyasî hizmetlerinden ziyade ticarî muvaffakiyetlerine" dayandırılan Bolu Mebusu Habip Bey, "Bulgurpalas"ın sahibi olarak tanınır.⁶⁶ "Yeni zengin"lere belki de en çarpıcı örnekler, İtibar-ı Millî Bankası müfettişliğine atanan Mehmet Ali Ayni ile ortağı Celal Sahir'dir (Erozan). İki Darülfünun müderrisi, 1917'de Almanya'ya 200 ton pamuk ihraç eder.⁶⁷ Gazete, kitap yayını ve matbaacılık üzerine 1000 lira sermayeli "Türk Matbuat Anonim Şirketi"ni kurmak için teşebbüse geçer.⁶⁸ Mehmet Ali Ayni Deutsche Bank'la ortak iş yapar.⁶⁹ Celal Sahir ise, bir taraftan ilkokul öğrencilerini "millî, dinî, vatanî hislerle mütehassis" kılmak üzere *Çocuk Şiirleri* adlı bir eser için telif ücreti alırken,⁷⁰ diğer taraftan tersane

63 Enver Paşa, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa aracılığıyla bir valiye vagon tahsis ettiğine sonradan pişman olur: "Ne bilirdim ki, vagonu başka birine sat[acak]... ve bu istisnâî müsaade, birçok kirli suistimallere kapı açacaktır!" (Ali Haydar Mîdhat, *Hatıralarım*, 323).

64 "Harp Zengini", *Yeni Mecmua*, 2.5.1918 = Toprak, *Cihan*, Ekler.

65 "Yeni Zenginler Meselesi", *Efkâr*, 13.8.1917.

66 Yalçın, *Tanıdıklarım*, 132; Mehmet Tunçkol, "İtihat Terakki'nin Millî Burjuva Yaratma Politikası ve Bolu Milletvekili Mehmet Habip Bey", *Mudurnulular Derneği Bülteni*, (10.11.2007): 154-171 (mudurnulularderneği.org.tr/uploads/21.pdf, erişim 2018).

67 BOA.MV 206/10, Mart 1917. Türk Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocakları, Türk Bilgi Derneği, Pierre Loti Cemiyeti üyesi, *Halka Doğru Mecmuası*, *Türk Sözü*, *Harp Mecmuası*, *İktisadiyyat* yönetiminde olan Sahir savaşı bir ilham kaynağı olarak romantikleştirirken (Köroğlu, *Türk*, 48), gıda toptancılığı yapar [Nesrin T. Karaca, *Celal Sahir Erozan* (İstanbul: MEB, 1993), 79-110].

68 BOA.BEO 4484/336236, 11.1.1917.

69 BOA.DH.HMŞ 6-2/12-41, 11.7.1919. Bakü ile petrol ticareti yapar (BOA.HR.İM 48/11, 7.4.1923). Savaş sırasında, Edebiyat Fakültesi'nde felsefe hocası iken Almanya'da altın kaçakçılığı yaparken yakalanır; fakülteden ihraç edilir (BOA.HR.İM 16/155, 24.2.1923).

70 BOA.MFMKT 1210/28, 8.8.1917; Çoruk, "... Basın".

tesis ve gemi inşa/tamiri üzerine 30 bin lira sermayeli bir şirket kurar, Balıkesir Fart'taki borasit madenlerine talip olur.⁷¹ Parti'nin ideologu ve Teşkilât-ı Mahsusa görevlisi Parvus Efendi, Savaş'ın başında İstanbul'un ekmek işesi işinden "ilk milyonunu" kazanır.⁷² Bölüm B4'te görüldüğü üzere, 1917'de basın, ihtikârdan, ticarî geçmişiyle ilgisiz işlerle uğraşanları sorumlu tutar. Celal Sahir vd. ise, muhtemelen herhangi bir ticarî geçmişi zaten olmayan tüccara örnektir. Mütareke sorgulamalarında Nazır ve İhracat Heyeti Başkanı Mustafa Şeref, tüccar olmayanlara ihracat vesikası dağıtıldığını söyler.⁷³ Bu "türedi"ler, Bölüm B4'te görüldüğü gibi, seyahat izni verilmeyen Hristiyan tüccarı ikame eder.

İkinci olarak, Kısım C'deki örnekler, ticaretin Savaş sırasındaki ortak paydasını gösterir. Parti/Cemiyet'e yakın tüccar, millî şirket ve gönüllü kuruluşlar hemen hemen aynı alanlarda faaliyet gösterir, Müttefiklerce talep edilen emtiaya odaklanır (Çizelge 17). Bosnalı Salih istisnadır.

Bu durum, örneğin Almanya'dan oldukça farklıdır. Almanya'da ilki maden tedariki üzerine, daha sonra kritik gıda maddeleri de dahil edilerek 1914'in sonu ile 1915'in başında 25 hammadde alım şirketi kurulur; Savaş'ın sonunda bu sayı iki yüzü bulur. Bunlar alanında uzman şirketlerin devlet desteğiyle tekelleşmiş biçimleridir.⁷⁴ 1914'te Avusturya, Macaristan ve Bosna'da birer metal dairesi kurulur. Şirketler tedarıkle görevlidir; dağıtım ise Harbiye Nezareti'nin denetimindedir.⁷⁵ "Korporatist" denilen savaş iktisat yönetimi, tekelleşmiş ve uzmanlaş-

71 BOA.BEO 4490/336693, 2.11.1917; BEO 4523/339211, 12.5.1918.

72 M. Asım Karaömerlioğlu, "Rusya, Almanya ve Türkiye'de Büyük bir Kozmopolit Entelektüel ve Eylemci", *Cihan Harbine Doğru Türkiye* (İstanbul: Ayrıntı, 2013) içinde 27; Parvus'un İzmir'deki Ukraynalı esirleri "ikna" çalışmaları hakkında bkz. Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* (NY/Cambridge: Cambridge Uni. Press), 134: Hayatı ve faaliyetleri için bkz. Winfried B. Scharlau, Zbynek A. Zeman, *Devrim Tarciri, İttihat ve Terakki'nin Bolşevik Teorisyeni: Parvus Efendi* (İstanbul: Kalkedon, 2018).

73 Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin*, 407.

74 Chickering, *Imperial*, 38-9; Watson, *Ring*, 347-8, Welch, *Germany*, 89-90, 107.

75 Klinglmair, "Urban"; Healy, *Vienna*, 45.

mış firmalar ile Ordu'nun oluşturduğu karmaşık bir bürokrasi ağıdır. Bu bürokrasiyi, Hindenburg Planı 1916'da kısmen devre dışı bırakabilir.⁷⁶ Almanya ve Avusturya'da kurulan satın alım komisyonlarının bir benzerinin İmparatorlukta da kurulması için bir çalışma başlatılır ama sonuçlanmaz.⁷⁷

Millî cemiyet ve şirketler de dönüşüme uğrar. II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan ve gönüllülük esasına dayalı çalışan Donanma, Müdafaa-yı Milliye ve Hilâl-i Ahmer cemiyetleri ile 1915-17 döneminde kurulan millî şirket ve bankalar imtiyazları sayesinde Savaş'ta ticaret yapar.⁷⁸

En uçta ise, demiryolu üzerinden emtia ticaretini denetleyen Askeriye yer alır. Sıkıyönetimde vilâyetlerin en kıdemli askeri, yerel yönetimin de en yetkili noktasına terfi eder.⁷⁹ Bu, Savaş'ın henüz başında Askeriye ve Mülkiye'yi karşı karşıya getirir: 3. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'nın 14.1.1915'te seferberliğin ilanından itibaren mülkî memurların Askeriye'nin emirlerine kayıtsız şartsız uyma davetine, Bağdat Valisi Süleyman Nazif tepki gösterir.⁸⁰ Askerî ağırlığın en önemli sonucu ve Osmanlı Savaş'ının belki de en önemli farklarından biri, Askeriye'nin ticaret yapmasıdır: Levazımat-ı Umumiye ile Hicaz ve Askerî Demiryolları İdaresi hammadde ithalat ve ihracatından önemli kazançlar elde eder. Askeriye'nin Mülkiye üzerindeki hâkimiyeti, yenilgi ve toprak kaybıyla beraber aşınmaya, Talat Paşa'nın Şubat 1917'de Sadrazam olmasıyla hızlıca azalmaya başlar. Parti'nin denge merkezindeki kayma sonucu, Hicaz Demiryolları'nın ticarî faaliyeti sınırlandırılır.

Dikkat çekici başka bir nokta, emtianın Parti'nin karizmatik liderleriyle bağlantısıdır. Enver Paşa Ereğli kömür işletmelerini tasarrufunda tutmaya çalışırken, Cemal Paşa pamuk fiyat ve ihracatıyla gazyaağı

76 Ferguson, *Pity*, 255.

77 BOA.MV 201/102, 10.5.1916.

78 Örneğin Hilâl-i Ahmer, pamuk, afyon ve bakır ihraç ederken, şeker ithal eder (Esin, *Hilâl'in*, Bölüm 6; Yalman, *Yakın*, 342).

79 Benzer biçimde Savaş'ın başında Almanya, askerlerin yönetimi ele aldığı 24 kolordu bölgesine ayınlr (Watson, *Ring*, 234).

80 Murat Bardakçı (hz.), *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü* (İstanbul: İş Bankası, 2014), 28.

ithalatını, Talat Paşa tütün ve pamuk ticaretini doğrudan denetler. Dr. Nazım, Süleyman Nazif'in ifadesiyle, "en yakın akrabasına" orman imtiyazları dağıtır. İsmail Hakkı Paşa ise, şekerden tütüne, her kalemle tek tek ve yakından "ilgilenir".

Öte yandan Osmanlı bürokrasisi, hükümet ve askerî kanadın isteklerini sınırlamaya, hukukun askıya alınmasını önlemeye çalışır. Açık kaldığı sürece meclisler ve Şura-yı Devlet, Ereğli Şirketi'nin mülkiyet devrini, Ziraat Bankası Kanunu'nu, orman imtiyazlarını ve diğer kararları incelemeye alır. Topyekûn savaşın, hukuk ve kurumlar üzerindeki dönüştürücü baskısını telafi etmeye çalışır. Yerel hükümetler, taşra üreticisinin haklarını korumak için sessizce muhalefet eder. Ancak direnç kalıcı ve sürekli olmaz.

İstanbul'un iâşesi, önceki bölümlerde görüldüğü üzere, güç dengelerine bağlı ve dönüşümlü olarak "gayri mesul" cemiyetlere teslim edilir. İaşe yönetimi Askeriye, nezaretler ve Parti'nin farklı kanatları arasında el ve statü (Heyet, Müdüriyet, Meclis, Nezaret vs.) değişir. Mevcut kurumları atıl duruma getirirken, yenilerinin doğuşuna vesile olan bu dönüşümler, uygulamada bir karmaşa oluşturduğu gibi,⁸¹ iktisat siyasetinin kurumsallaşma düzeyine dair de bir fikir verir. Men-i ihtikâr uygulamasındaki zor kullanımı, 19. yy'da gelişen iktisat yönetimi anlayışını ve Tanzimat'ın getirdiği hakları askıya alma isteğidir. İstanbul'da gayrimüslim tüccara uygulanan narh, Anadolu'da yürürlükte olan tekâlif-i harbiye ve müslüman pamuk üreticisine dayatılan "makul" fiyat, bu isteğin tezahürüdür. Savaş, yönetim, karar ve denetim mekanizmalarının istikrar ve sürekliliğinin sınavıdır.

2. Zürcher, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini tayin eden önemli kararların alınma biçimlerini incelerken, tam da bu mekanizmalara değinir. 1913 Babıali Baskını, 1914 Rum ve 1915 Ermeni Tehciri, 1914'te Almanlarla yapılan ittifak ve Rusya'ya savaş açma kararları, resmî bir sıfatı olmayan, "sadık" üyelerden oluşan dar bir grubun gizli görüşmelerinde alınır; muhalifler karar mekanizmalarının dışında bırakılır ve kurumlar "oldu-bitti"ye getirilir. Bütün bu örneklerin arkaplanındaki savaş atmosferi, kararların "gelişigüzel ve irticalen" alın-

81 Örneğin Ahmet Rıza Bey, iaşe konusunda "yekdiğerini nakzedenden [bozan]" geçici kanun ve talimatların olumsuz etkilerinden söz eder (MAZC, 25.1.1917, 315).

masını, önceliklerin sürekli değişmesini meşru kılar.⁸² Bu durum, Zürcher'in yazdığı gibi, karar alıcıların maruz kaldıkları toplumsal tramva ve korkulara bağlı olduğu kadar,⁸³ kurumların ortak özelliğine de işaret edebilir.

Holquist, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyanları göçe tabi tutarken, Rusya'nın Kuzeydoğu Anadolu Müslümanlarına karşı neden farklı bir siyaset izlediğini sorgular: Sarıkamış'ın ardından Osmanlı Ordusu'na yardım ettiğinden şüphelenilen Rus tebaası Müslümanlar Kars ve Batum'da göz hapsine alınır. Şüpheli sayısının artması üzerine tehcir seçeneği gündeme gelir. Kars Güvernörü'ne, hakkında yeterli delil olmayanları kuzeydeki beş yerleşime sürgün etme yetkisi verilir; ardından nüfus politikasına esas oluşturmak üzere bir rapor hazırlanır.

Rapora göre, Rus yönetimindeki Kars ve Ardahan'ın Müslüman nüfusu "kalben" Türkiye'ye bağlı kaldığı gibi, işgal edilen yerlerdeki nüfus da "ihanet" riski taşır. Önerilen yöntem, tampon bir bölge oluşturulması amacıyla, Müslümanların Rus vatandaşlığından çıkarılması, kuzeye sürülmesi, mallarının müsaderesi ve savaşın bitiminde Türkiye'ye iadesidir. Ancak birkaç ay içinde bu önlemler paketi, Rus bürokrasisi içinde örselenir ve aşılır: Kuzeydeki valiler, iskân kabiliyetini, Ordu Sıhhiye Müdürü göçle yayılacak salgın riskini, Adalet ve Dışişleri bakanları uluslararası vatandaşlık hukuku gibi sorunları gerekçe gösterip öneriye karşı çıkar. Konudan haberdar edilen Çar'ın yaptırdığı tahkikatta, Müslüman nüfusun %1'inden de azının Rus Devleti'ne karşı vatan hainliği şüphesi taşıdığı anlaşıncı, sürgün planı kısıtlı uygulanır; hıyanet suçlamaları münferit birer vaka olarak Askerî Mahkeme'ye havale edilir.⁸⁴ Başka bir iddiaya göre, Duma'daki Gürcü

82 Erik Jan Zürcher, "Young Turk Decision Making Patterns 1913-1915", Annette Becker vd. (ed.), "Le Génocide des Arméniens. Cent Ans de Recherche 1915-2015" içinde (Paris: Armand Colin, 2015), 15-32.

83 İttihat ve Terakki kadrosunun "duygu dünyası" için bkz. "Jön Türkler: Sınır Bölgelerinin Çocukları", *Savaş* içinde 139-54.

84 Peter Holquist, "The Politics and Practice of the Russian Occupation of Armenia", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, R. G. Suny, F. M. Göçek, N. M. Naimark (ed.) (Oxford/NY: Oxford Uni. Press, 2011) içinde 159-62.

vekiller, sürülmek istenen Müslümanların Türk değil Acar asıllı ve ülkelerine sadık olduklarını öne sürer. Her durumda, meclis, bürokrasi vb. kurumsal yapıların devreye girmesi sonucu, kapsam, Nargin Adası ve Rusya içlerine sürülen Rus tebaası Müslümanlar ve az sayıda Kırım Tatarıyla sınırlı kalır.⁸⁵ Kapsayıcı ve kalıcı bir siyaset izleme iradesi, rapordaki önerilerin kurumlar düzeyinde tartışmaya açılması ve konunun yasal bir tahkikat biçimini alması, olası bir “oldu-bitti”yi engeller.

Öte yandan bazı kaynaklar, Ermeni katliamını “Osmanlı elitinde[-ki]... Ermeni karşıtı hissiyat”^a ve “iktidardaki birkaç kişinin (...) karar ve kışkırtması”na izafe eder.⁸⁶ Kurumsal engellerin yokluğu veya Savaş’ta işlememesi, liderlerin “zihinsel eğilimler”inin bir dirençle karşılaşmadan hayata geçmesine, “hissiyat”ın doğrudan karar ve eyleme dönüşmesine zemin hazırlar.

3. Askerî kararlar ve harekât planlaması gibi alanlara gelince, Kafkasya harekâtı bir örnektir: Osmanlı hükümetleri ve kamuoyu⁸⁷ en azından 1910’dan itibaren Rusya’yı tehdit olarak görür ve Rusya’da yeni konsolosluklar açar. Osmanlı konsolosları, Rus-İran sınırında faaliyet gösteren Taşnaklara para, silah ve koruma sağlar, Çarlık Rejimi’ne karşı Meşrutiyet propagandası yapar.⁸⁸

Fransız Devrimi’nden sonra Avrupa’da ortaya çıkan “asker-vatan-daş” anlayışı,⁸⁹ Goltz Paşa tarafından Türkiye’ye ithal edilir. Müstakbel savaşların ordular arasında değil silahlanmış milletler arasında yapılacağı tezine dayanan “Millet-i Müsellâha” adlı eseri 1880’lerden sonra askerî okullarda ders kitabı olarak okutulur. Osmanlı basını II. Meş-

⁸⁵ Lohr, *Nationalizing*, 150-2.

⁸⁶ Ronald Grigor Suny, *Ancak Çölde Yaşayabilirler: Bir Soykırımın Tarihi* (İstanbul: Aras, 2016), 396-7.

⁸⁷ “Türkiye’nin ve İslamiyetin hasm-ı müdhişi (...) Türkiyenin hab-ı gafleti yüzünden adam olmuş” [Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Türkiye Uyan* (Dersaadet: Kitabhane-i İslâm ve Askerî, 1330), 126].

⁸⁸ Serge A. Zenkovsky, *Rusya’da Türkçülük ve İslam* (Ankara: Günce, 2000), 103; A. Ahat Andican, *Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (İstanbul: Emre, 2003), 109.

⁸⁹ Fransa ve Prusya sistemlerinin güç ve zaafı için bkz. Freidrich Engels, “How to Fight the Prussians”, *The Pall Mall Gazette*, 17.9.1870; “The Rationale of the Prussian Army System”, *The Pall Mall Gazette*, 8.10.1870.

rutiyet'ten sonra hızla askerileşir ve Osmanlı ülkesinin parçalanma tasavvuru basında yer alırken,⁹⁰ ezeli düşman Rusya'ya karşı başlatılacak Kafkas harekâtının ayrıntıları, bilindiği kadarıyla seferberlikten sonra planlanır.⁹¹ Kaldı ki 7.6.1914-21.10.1914 arasında yapılan ilk altı plan-dan sadece biri III. Ordu'ya kuvvet takviyesi ve saldırı amaçlıdır.⁹² Sarıkamış Harekâtı kararının, kısıtlı bir zamanda ve asgari sayıda "karar paydaşı"yla alındığı öngörülebilir. "Askerî kültür" en azından eğitim ve basın düzeyinde bu kadar yaygınken, askerî bürokrasinin strateji oluşturmakta geç/atıl kalması dikkat çekicidir. Üstelik bu atalet, dar bir grubun "gizli görüşmelerde" aldığı kararların gözden geçirilmesi veya sürüncemede bırakılmasını da sağlamaz.

4. Bu verilerden yola çıkarak, savaş iktisadı, nüfus siyaseti ve savaş yönetimi arasında, kurumsal işleyiş ve karar alma mekanizmalarındaki atalet ve hız bileşimi açısından bir paralellik olduğu varsayılabilir. Kadim bir devlet geleneğine dayandığı söylenen Osmanlı sivil ve askerî bürokrasisinin, Meşrutiyet'ten sonraki dönemde savaşa bu kadar "hazırlıksız" yakalanması ve belirli koşullar altında "karizmatik" otoriteye fazla direnç gösterememesi, irdelenmesi gereken meselelerdir. Bu bileşim, Osmanlı kurumlarının özelliğinden mi, yoksa Giriş'te değinildiği gibi, Savaş'ın kurumlar üzerindeki aşındırıcı ve dönüştürücü etkisinden mi kaynaklanır?

Diğer taraftan bakıldığında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyaset sahnesine çıkışı, 20. yy'ın başına, çalkantı ve isyanlarla dolu bir döneme rastlar. Ama Parti'nin özellikle Meşrutiyet 'ten sonraki "kariyeri"-nin en belirgin nirengi noktaları seferberlik hali ve savaşlardır. Cemi-

⁹⁰ Karaman, "II. Meşrutiyet", 163.

⁹¹ Buna karşın örneğin Almanya'nın, ezeli düşmanları Rusya ve Fransa'ya karşı, bazılarınca hayal ürünü olarak nitelenen Schlieffen planı henüz 1905'te hazırdır (von Creveld, *Supplying*, 110-141).

⁹² von Schellendorf'a yaptırılan 7.6.1914 tarihli plan Erzurum Kalesi'nin lağvını öngörür. 20.8.1914 tarihli plana göre, savunma amaçlı ve diğer cephelere kuvvet kaydırmak için III. Ordu asgari kuvvette tutulacaktır. Kış harbine hazırlıklı olmadığı ve işesi güç olduğu için, ancak Rusların Kafkas gücü azalırsa ilerleyişe geçecektir. 4.9.1914 ve 21.10.1914'te Hafız Hakkı ve Bronsart Paşa birer plan daha hazırlar [Yavuz Özdemir, "Enver Paşa'nın Üçüncü Ordu Günleri" (doktora tezi, Atatürk Üni, 1994), 33-8].

yet kadroları Trablusgarp ve Balkan Savaşları öncesindeki diplomatik gerginliklerin tırmandırılıp savaşa dönüşmesinde ve örneğin Balkan Savaşı sırasındaki ateşkesin ihlalinde önemli bir rol oynar.⁹³

Savaş veya “savaş hali”, Parti açısından iç siyasetin imkânlarını çoğaltır: Muhalefette iken kışkırtılan savaş ya da benzeri şiddet yöntemleri (baskın, suikast vs.) hükümetin hareket alanını daraltır ve geri adım atmasını sağlarken, hükümette iken girilen savaş, kaynakların mobilizasyonunu mümkün kılar, sansür ve muhalefetin baskılanması gibi fiilî koşullar yaratarak, karar mekanizmaları ve kaynak kullanımını denetimden çıkarır. Bölüm B4’te kısaca değinildiği üzere, Meşrutiyet sonrası Osmanlı “siyasal alanı”nı şekillendiren, baskın, savaş tehdidi, darbe ve seferberliktir. Savaş hali, hukuku askıya alma ve kurumları devreden çıkarma vaadi, bir yönetim yöntemidir.

93 Esin, *Hilâl’in*, Bölüm 2.

Çizelge 1. Zonguldak-Ereğli Havza Üretimi (1917)

1917'de Zonguldak-Ereğli Havza Üretimi

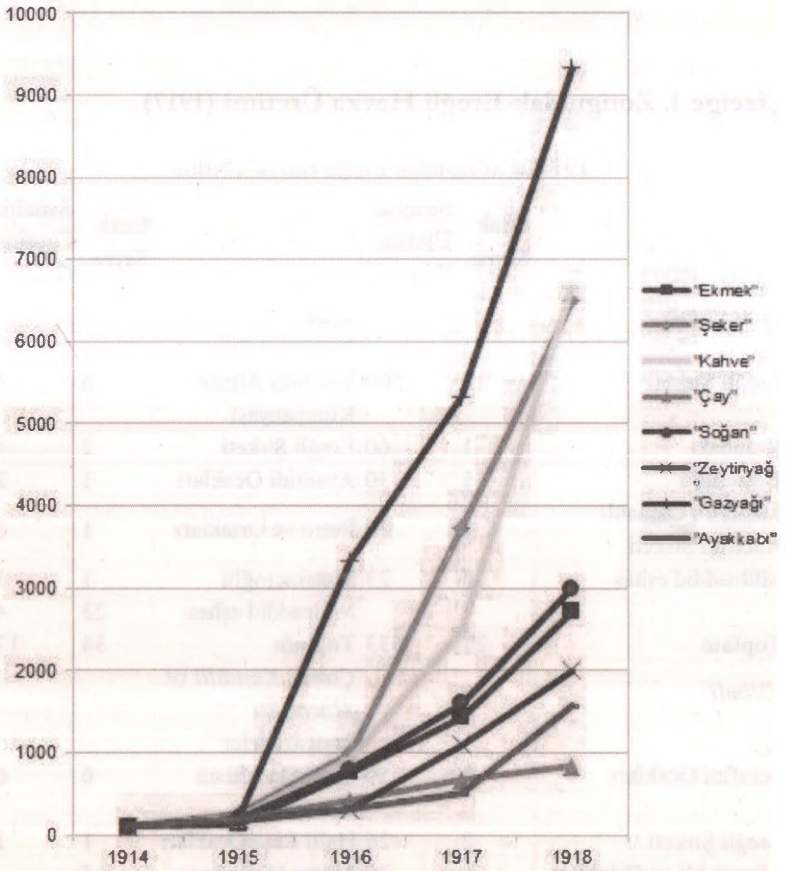
Üretici	Ocak Sayısı	Senelik Üretim (bin ton)	Üretici	Ocak Sayısı	Senelik Üretim (bin ton)
<i>Zonguldak</i>			<i>Kozlu</i>		
			Sarıcazadeler		
Ereğli Şirketi	18	500	hesabına Alman Kumpanyası	6	40
Rumbaki	1	60	Ereğli Şirketi	2	40
Boyacığlu	1	30	Avantidi Ocakları	1	20
Maadin-i Osmanlı			Petro ve Ortakları	1	15
Anonim Şirketi	1	20	Mataracıoğlu	1	15
Müteaddid eşhas	6	23	Müteaddid eşhas	23	45
Toplam	27	633	Toplam	34	175
<i>Kilimli</i>			<i>Çamlı, Kandilli ve Alacağzı</i>		
			Sarıcazadeler		
Serafim Ocakları	2	50	hesabına Alman Kumpanyası	6	61
Ereğli Şirketi	2	26	Halil Paşa Ocakları	1	15
Ahmet Ali ve Ortakları	1	20	Müteaddid eşhas	15	7
Mehmet Efendi Ocakları	1	20			
Babanzade Naim Bey	1	10			
Müteaddid eşhas	10	14			
Toplam	17	140	Toplam	22	83

Kaynak:

BOA.T 1659/135

Çizelge 2. Zaruri Tüketim Maddesi Fiyatları (1914-18)

İstanbul'da Fiyatlar (1914=100)

Çizelge 3. Anadolu Ormanları'nın Vilâyetlere Dağılımı (1916)

Anadolu Ormanları (1916?, BOA.A.) DVN.MKL 62/13)

Vilayet/Sancak	Orman Yüzölçümü Hektar	Ağaç Cinsi	Senelik yetiştirilen kereste ve yakacak miktarı	
			Kereste Hektar başına iki m[3] hesabıyla m3	Odun riktar başına iki m3 yani altı çeki hesabıyla çeki
İstanbul Vilayeti	25497 N, Ö, U, V, b, h, t		7000	121982
İzmit Sancağı	303389 B, E, H, I, U, N, G, Ö, L, R, T, V, Y, b, d, h, k		338572	804618
Edirne Vilayeti	159439 C, E, F, H, I, K, S, T, Ü, V, Z, a, b, c, f, h, j, k, l		129862	537048
Aydın Vilayeti	1163723 m, n, o, s, z		1747428	1744970
Ankara Vilayeti	405710 G, h, E, N, T, n, S, A, C, d, L, Z, ç		578544	698628
Eskişehir Sancağı	75960		121120	92400
Adana Vilayeti	297926 d, f, h, i, j, k, m C, Ç, E, H, I, I, N, O, Ö, R, S, T, U, Ü, Y, Z, b,		392796	609768
İçel Sancağı	211886		314726	327138
Erzurum Vilayeti	199276 E, G, J, R, Ş, T, U, h, d, ö, r		352752	138000
Bolu Sancağı	268151 G, N, U, d, h B, D, E, G, H, I, I, N, O, P, R, Ü, b, d, h, g, j, k,		612542	371280
Teke Sancağı	1191404 m, p, u, y		1636306	2239506
Canik Sancağı	67900		84200	154800
Çatalca Sancağı	19850 U, N, h		19778	59766
Hüdavendigâr Vilayeti	236048 S, U, k, h, Y, I, z, d		472096	215406
Sivas Vilayeti	235122 E, G, N, T, d, e, h		275660	583752
Trabzon Vilayeti	213300		337800	374400
Kastamonu Vilayeti	467584 B, E, L, I, N, S, Ö, T, U, V, Y, Z, d, h, i		220510	824998
Konya Vilayeti	382801 E, G, Ü, d, e, h, y		643282	3666948
Kale-i Sultani Sancağı	169645 C, G, S, U, b, h		247394	275688
Karesi Sancağı	570217 C, E, H, I, L, N, Ö, S, T, U, V, Y, a, b, d, h, k, t		835150	915852
Karahisar-ı Sahib Sancağı	27313		41026	40800
Kütahya Sancağı	373644 E, G, L, N, S, d, h		682888	192200
Menteşe Sancağı	226374 C, E, K, M, Ü, a, h, k		365292	262368
Maraş Sancağı	44800		83800	17400

A ahlat, B akçağaç, C akçam, Ç akçakesme, D andız, E ardıç, F çalılık, G çam, H çınar, I delice zeytin, I dışbudak, J doruk, K eşçar-ı hasisiye (=?önemsiz ağaçlar), L fındık, M günlük, N gürgen, O harnup, Ö ıhlamur, P kalarpa(?), R karaağaç, S karaçam, Ş karapelit, T kavak, U kayın, Ü katran, V kestone, Y kızılğaç, Z kızılçık, a kızılçam, b kocayemiş, c korsika çamı, ç kara kavak, d köknar, e ladin, f mazi, g mersin, h meşe, i çitlenbik, i kayacık, j palamut, k pınar, l sakız, m sandal, n sarıçam, o sığla, ö sorgun, p saru (=selvi), r söğüt, s sumak, t şimşir, u tespih, y yabancı zeytin, z zeytin

Çizelge 4. Savaş Öncesi ve Sonrası Pamuk Maliyeti

Savaş Öncesi ve Sonrası Pamuk Maliyeti					
Savaş Öncesi			1917		
	Maliyet (kuruş/ dönüm)	%	Maliyet (kuruş veya kıyye/ dönüm)	1 kıyye=40 kuruş varsayımı yla	%
İcar	5	5			
Tohum	3	3	40	40	7
Çapa ve ot alma	18	19	120	120	22
Toplama	16	17	1 kıyye pamuk	40	7
Sürme	16	17			
Amele yemeği			200	200	36
Tohumlama	4	4			
Kabuk ve tohumdan ayırma	29	31			
Arazi işleme			100	100	18
Nakliye ve satış	3	3			
Toplam İşçilik	50	53	460, 1 kıyye	500	90
Aşar			1 kıyye+100 dirhem	50	10
Toplam Masraf	94	100	460 kuruş, 2 kıyye +100 dirhem	550	100
Toplam Getiri	195		10 kıyye	400	

(-) belirtilmeyen kalemleri gösterir.

Kaynaklar:

Savaş öncesi veriler: 1924 Adana Ticaret Rehberi, 52

1917 verileri:

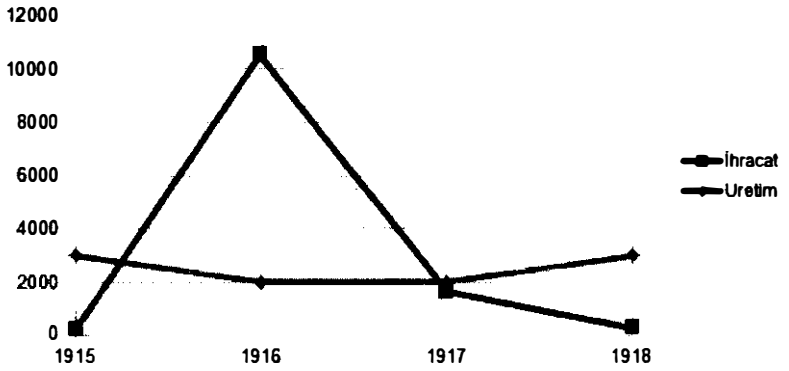
ATASEBDH 3779/28.001

Çizelge 5. Pamuk Üretim ve İhracatı (1915-18)

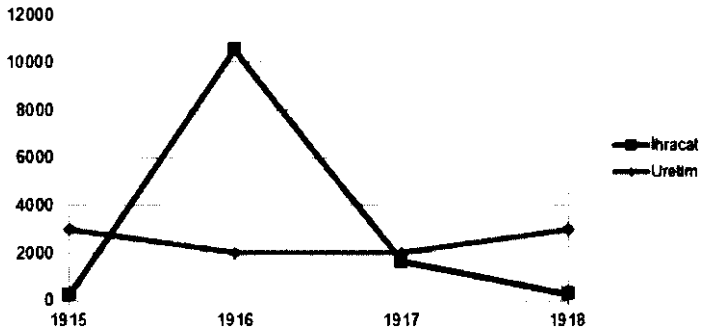
Pamuk İhracatı (1915-18)

	Tarih	Gönderen	Alıcı	Miktar (ton)	Cins
MV 195/10	Ocak 1915	Macar Bankası	Av-Mac	200	
DH.İ.UM 77-1/1-18	Mayıs 1915	Mitrani	Bulgaristan	20	
MV 202/19,					
DH.İ.UM 77-2/1-21	Haziran 1916	Askeri Demiryolla	Almanya	2500	
DH.İ.UM 77-2/1-21	Haziran 1916	?	Almanya	1900	
			Almanya&		
MV 202/70	Haziran 1916	Anadolu Mill Mahs	Av-Mac	5000	
MV 202/96,			Almanya&		
DH.İ.UM 77-2/1-38	Haziran 1916	Hilâl-i Ahmer	Av-Mac	300	
MV 202/140	Temmuz 1916	?	Almanya	640	
			Almanya&		
MV 206/2	Şubat 1917	Askeriye	Av-Mac	190	
MV 206/10	Şubat 1917	Mehmet Ali Ayni,	Almanya&		
MV 206/28	Şubat 1917	Celal Sahir	Av-Mac	150	
		Nemlizade Cemal	?	2	
MV 208/10, BEO					yünlü pamuk
4469/335145	Mayıs 1917	Hüsnü Bey	Avrupa	330	(paçavra)
MV 208/10, BEO					pamuk, iplik
4469/335145	Mayıs 1917	Hüsnü bey	Avrupa	26	desteleri
MV 208/28	Mayıs 1917	Hicaz ADLİ	Almanya	500	hallacaltı
DH.İ.UM.EK 35/89	Mayıs 1917	Donanma Pazarı	Av-Mac	300	
MV 208/80	Haziran 1917	Kemal Bey	Av-Mac	300	
MV 208/86	Temmuz 1917	Hicaz ADLİ	Almanya	1300	
MV 208/123	Ağustos 1917	Askeri ihtiyaç	Bulgaristan	30	
		Karamürsel			
MV 209/36	Ağustos 1917	Şayak Fabrikası	Av-Mac	4	
BEO 4482/336120	Ağustos 1917	Harbiye Nezareti	Av-Mac	4	
BEO 4482/336161	Ağustos 1917	Harbiye Nezareti	Av-Mac	4	
BEO 4496/337149	Aralık 1917	4. Ordu	Av-Mac	5	
MV 211/19, BEO		Şark Ticaret			
4500/337442	Aralık 1917	Şirketi	Almanya	130	kırıntı pamuk
MV 210/72	Aralık 1917	Seyr-i Sefain	Av-Mac	0,12	
MV 211/164	Mart 1918	Sihhiye Dairesi	Almanya	50	
MV 211/168	Nisan 1918	Rafail Kohen	?	15	askeri elbise
BEO 4518/338847	Mayıs 1918	Harbiye Nezareti	Av-Mac	13	
MV 211/194	Mayıs 1918	Sait Hikmet	?	200	melbusat
MV 212/54	Haziran 1918	?	Av-Mac	13	

Pamuk Üretim ve İhracatı (1915-18)

Pamuk Üretim ve İhracatı (1915-18)

Üretim miktarı için kaynak Eldem. Harp. Kıyaslayın Toksöz.Nomads . 200.

Çizelge 6. Tütün Ruhsatı Verilen Bölgeler (1914)

Tütün Ekimine Ruhsat Verilen Mahaller (1914)

Edirne:	Kırkkilise, Lüleburgaz, Vize ve Tekfurdağı kazaları
Cezayir-i Bahr-i Sefid:	Molova ve Sakız kazaları
Canık:	Samsın, Çarşamba ve Bafra kazaları
Sivas:	Tokat, Erbaa, Niksar ve Zile kazaları
Trabzon:	Trabzon, Ordu ve Polathane kazaları
Aydın:	Söke, Denizli, Manisa, Akhisar, Kasaba, Salihli, kazaları Muğla, Milas, Ödemiş, Tire, Bayındır, Bergama, Kuşadası kazaları Nif ve Bodrum kazaları, Torbalı, Değirmencik ve Seydiköy nahieleri
İzmit:	İzmit, Adapazarı, Kandıra ve Karamürsel kazaları
Hüdavendigar:	Bursa, Pazarköy, Kırmaştı, Bilecik ve İnegöl kazaları
Karesi:	Balıkesir, Göneni Sındırgı kazaları, Edremit, Agonya nahieleri
İstanbul:	Gökbüze ve Şile kazaları
Bolu:	Bartın ve Düzce kazaları
Beyrut:	Lazkiye, Cebel, Siyon (Oburice adlı tütün için), Sayda ve Sur kazaları
Bitlis:	Bitlis ve Muş kazaları
Musul:	Köysancak, Revandiz, Raniye, Süleymaniye kazaları Şehr-i Pazar, Bazyan, Gülanber ve Mamuret-ül-Hamid kazaları
Halep:	Ayniyat kazası (Hasankeyf adı verilen tütün için)
Konya:	Hamidabad kazası

Kaynak: *Düstur*, T2/C6, 460.

Çizelge 7. Tütün Üretim ve Kazancı (1910-20)

1910-20 Tütün Üretim ve Getirisi

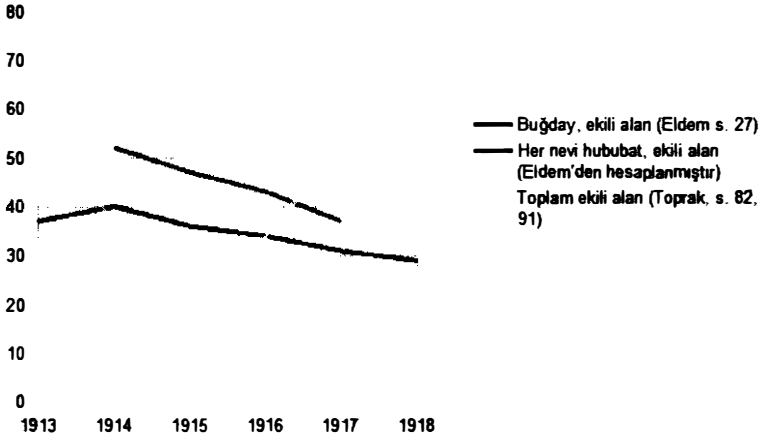
	Üretim (milyon kilo)	Ekilen arazi (bin dönüm)	Çiftçi sayısı (bin)
1910	58,7	745	213,4
1911	63,4	814	243,6
1912	43	614	184,5
1913	49	590	157,3
1914	42,7	529	132,6
1915	12,9	178	63,4
1916	13,5	198	65,5
1917	15,5	214	68,8
1918	18,5	256	93
1919	19,6	245	80,8
1920	29,1	362	100

Kaynak Zeki Salih, *Türkiye'de*, 348-50

Çizelge 8. Savaş'ta Ekili Alan (1913-18)

Buğday/Hububat/Toplam Ekili Alan

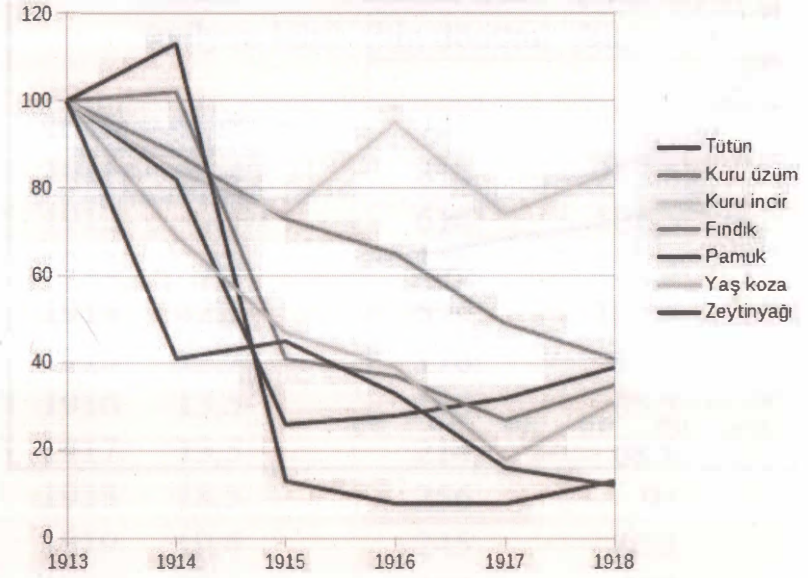
(milyon dönüm)

Çizelge 9. Ananevî İhraç Ürünleri Üretimi (1913-18)

Bazı İhraç Maddelerinin İstihsal Miktarları

1913=100 (Eldem, s. 38)

Çizelge 10. İtibar-ı Millî Bankası'nın Büyük Ortakları (1917)

İtibar-ı Millî Bankası'nın Başlıca Hissedarları (1919)

	Hisse Sayısı
Harbiye Nezareti Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi	50000
Harbiye Nezareti Şehit Menfaatlerini Müdafaa Bölümü (?)	14000
Maliye Nezareti (Osmanlı Hazinesi)	50000
Evkaf Nezareti	11000
Donanma Cemiyeti	31000
İttihat ve Terakki Cemiyeti (Merkez Komite)	1800
Millî Müdafaa Cemiyeti	1500
Şirket-i Hayriye	2000
Osmanlı Millî Sigorta Şirketi	500
Millî Mahsulat Anonim Şirketi	2000
Ordu ve Donanma Pazarı	500
Bağdat-Anadolu Demiryolları	1000
Şark Demiryolları	1000
Reji	1500
Rasim Bey (de Tarnes??)	2000
Yazıcızade Edremitli İsmail Hakkı	1000
Pertevniyal Sultan Vakfı	1000
Halicoglu Cemiyeti/Şirketi (?)	1000
İbranoszade Hacı Sırrı Bey	600
Macit Mehmet Karakaş	500
Mustafa Balı bin Bekir Bey	500
Kibar Sarım Bey	600
Mahmut Nedim Bey	500
Kistübian Efendi	1000
Rafael Kamhi Efendi	1250
Ali Oğlu Ahmet Nanım	500
Toplam	178250

BOA.BEO 4588/344077

Çizelge 11. İtibar-ı Millî Bankası Avanslarından Yararlananlar (1918)

İtibar-ı Millî Bankası'nın 1918'de Verdiği Avanslar (Lira)

Enver Paşa	846	Kemal bin Hahî	12048
Hallacyan Efendi	3516	Millî Müdafaa Cemiyeti	24101
Naci Bey	1843	Kırzade Şükrü Bey	7162
Cavit Bey	3644	Şabanzade Baki Bey	2581
Emanuel Karasu	66928	Necmettin Molla	7072
Nuri Bey	548	Mustafa Asım Bey	1360
Nesim Mazliyah	1426	Hacı Adil Bey	4126
Rahmi Bey	9362	Şerafettin Bey	2810
Hüseyin Cahit	11491	Celal Necip Bey	4570
Hahî Ziya Bey	1204	Ahmet Nesimi Bey	1229
Genel Müdür Weil	570	Millî Mahsulat	60958
Baron Grödel	35080	Millî Kantariye	13957
Ali Cenani Bey	8677	Millî Ekmekçiler	8567
Ali Haydar Mithat	4716	Millî Mensucat	6022

BOA.BEO 4588/344077

Çizelge 12. Darüleytam Bağışçıları (1915-7)

1917'de İthalatçılardan Alınan Bağışlar

Bağışçı	Miktar İthalatın		Sarf Yeri
	(Lira)	Cinsi	
Tüccar [Acente Trabzonlu] Kırzade Mustafa Bey (tehcir sanıklarından)	427		Maurif Nezareti'nin okuryolu Darülfünun veya aşhaneler inşaatına
Tüccar M. Levi Efendi	4194		
Tüccar Haydar Bey	819		Maurif Nezareti'nin okuryolu Darülfünun veya aşhaneler inşaatına
Tüccar Sabur Sami Bey	1071		
Tüccar Filyon Franko	756		
Tüccar Dentirin(?) Mamukyan	666		
İzmir İthalat ve İhracat Türk Anonim Şirketi	1860		
Tüccar Hami	5538		
Tüccar Nesim Franko	5538		
İzmir İthalat ve İhracat Türk Anonim Şirketi	1052		
Tüccar Hüseyin Hüsnü (ayakkabıcı?, Annuaire, 517)	1426		
Nail Koyuncu Kardeşler (ayakkabıcı, Annuaire, 620)	1084		
Nyego Arakunda(?)	2527	çivi	Maurif Nezareti ile sözleşmesi gereği Darülfünun'a
Nesim Avigdor ((tefecisi?, Annuaire, 354)	500	kibrit	
Toplam	27458		

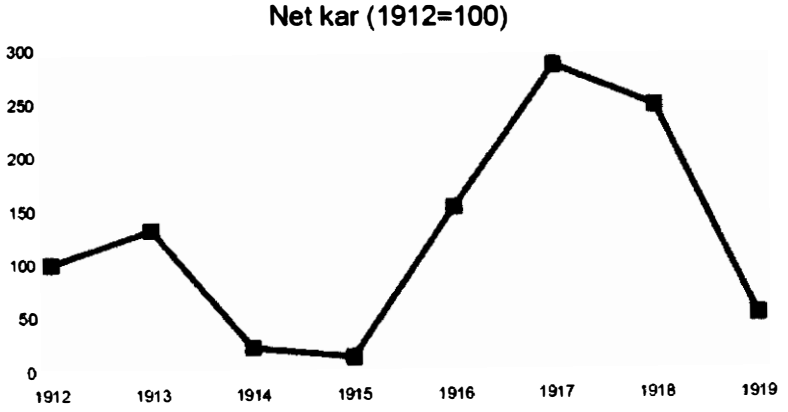
Kaynaklar

BOA.MF.MKT 1238/61

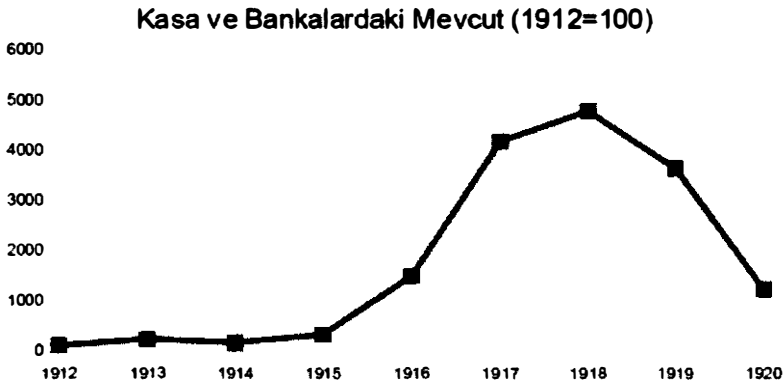
Annuaire Orientale, 1913

* Cinsi belirtilmeyen ithalat muhtemelen şekerdir.

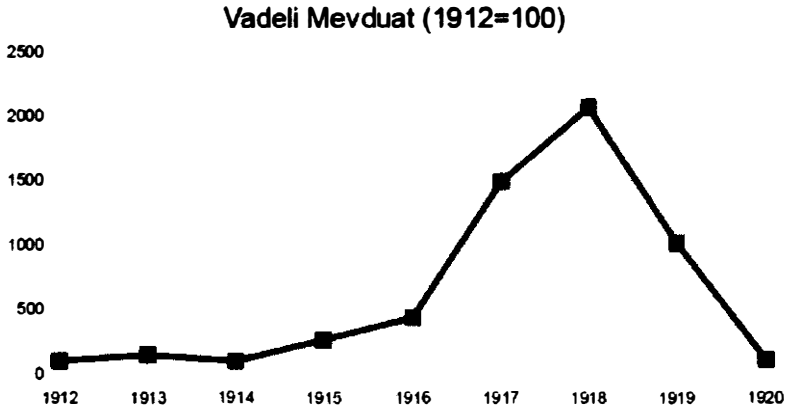
Çizelge 13. Ziraat Bankası'nın Performans Göstergeleri (1912-19)

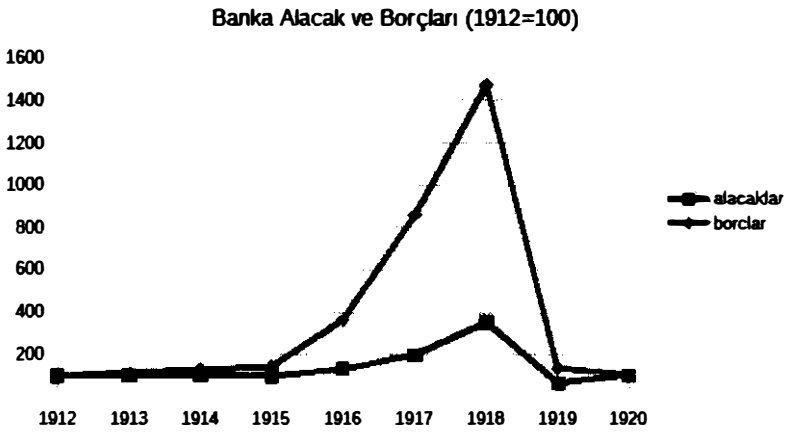
Çizelge 14. Ziraat Bankası'nın Performans Göstergeleri (1912-19)

Çizelge 15. Ziraat Bankası'nın Performans Göstergeleri (1912-19)

Çizelge 16. Ziraat Bankası'nın Performans Göstergeleri (1912-19)

Çizelge 17. Emtia ve Kuruluşlar (1915-18)

Şirket/kuruluş	Emtia ve Şirketler (1914-18)			
	ithalat/dağıtım	İhracat		
	Şeker	Pamuk	Tütün	bakır
Askeri Demiryolları		+		+
Donanma Cemiyeti			+	
Donanma Pazarı	+	+	+	+
Hicaz-Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi	+	+		+
Harbiye Nezareti		+		
Hilâl-i Ahmer	+	+		+
İtibar-ı Millî Bankası	+		+	
Kantariye	+			
Mahsulat		+	+	
Müdafaa-ı Millîye			+	
Manizade				
Bayramzade	+			
Bachmann				+

Çizelge 18. Bütçe Giderleri (1915-18)

Bütçe Giderleri (milyon kuruş)	1330	1331	1332	1334
Düyun-ı Umumiye	1489	1558	1588	1743
Harbiye Nezareti	599	604	604	604
Maliye Nezareti	341	25	439	1078
Jandarma Dairesi	222	222	223	256
Bahriye Nezareti	132	159	160	170
Dahiliye Nezareti	103	98	85	128
Posta, Telgraf, Telefon Nezareti	71	77	76	122
Askeri Demiryolları Müdüriyet-i Umumiyesi	0	0	146	0
İmalat-ı Harbiye Müdüriyet-i Umumiyesi	45	45	75	97
Adliye ve Mezahib Nezareti	66	64	65	107
Maarif-i Umumiye Nezareti	55	66	65	105
Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti	57	54	55	71
Hanedan	51	51	52	55
İlmiye Dairesi	42	48	48	34
Nafia Nezareti	56	50	48	82
Ticaret ve Ziraat Nezareti	40	38	47	158
Hariciye Nezareti	26	26	36	42
Rûsumat Müdüriyet-i Umumiyesi	38	33	31	35
Meclis-i Umumi	22	25	29	33
Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi	12	15	24	48
Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi	0	0	16	206
Defter-i Hakani	10	10	11	15
Daire-i Sadaret	7	3	3	4
Divan-ı Muhasebat	3	3	3	3
Şura-yı Devlet	2	2	2	3
Toplam	3489	3276	3931	5199

1. Arşiv Belgeleri

Askerî Tarih ve Stratejik Etütler Arşivi, Birinci Dünya Harbi Katalogu
(ATASE.BDH)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.DVN.MKL Mukâvelenâme ve Mukâvelât Defterleri

A.MKT.MHM Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı

BEO Babialı Evrak Odası

DH.EUM.AYŞ Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî
Belgeleri

DH.EUM Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

DH.EUM.EMN Dahiliye Nezareti Emniyet Kalemî Belgeleri

DH.EUM.SSM Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
Seyrüsefer Kalemî

DH.EUM.VRK Dahiliye Nezareti Emniyet Kalemî Evrak Odası
Belgeleri

DH.H Dahiliye Nezâreti Hukuk Kısmı Belgeleri

DH.HMŞ Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri

DH.İD İdarî Kısım Belgeleri

DH.İ.UM Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

DH.İ.UM.EK Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekler

DH.KMS Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri

DH.MB.HPS.M Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler
İdare-i Umumiyesi Mütferrik

Dahiliye Nezareti Muhasebe Kalemi Belgeleri
DH.MKT Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH.SYS Dahiliye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri
DH.ŞFR Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH.TMİK.M Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat
DH.UMVM Dahiliye Nezareti Umur-ı Vilâyat Müdürlüğü
HR.HMŞ.İŞO Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
Belgeleri
HR.SYS Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri
HR.ŞFR.04 Hariciye Nezareti Sofya Sefareti Belgeleri
HR.ŞFR.3 Hariciye Nezareti Belgrad Sefareti Belgeleri
İ.DUİT İrade Dosya Usulü
İ.MMS İrade Meclis-i Mahsus
İ.RSM İrade Rüsumat
MF.MKT Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MV Meclis-i Vükelâ Mazbataları
ŞD Şura-yı Devlet Defterleri
T Ticaret, Nafia, Ziraat ve Orman ve Maadin Nezaretlerine Ait
Defterler
TFR.I.MN Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı
Y.PRK.HH Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa
Kızılay Arşivi (KA)

2. Süreli Yayınlar

Âlemdar

Ankara Vilâyet Gazetesi

Annuaire Oriental (İstanbul: The Annuaire Oriental Ltd., 1913).

Düstur

Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası

(Tasvîr-i) Efkâr

Hadisat

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İktisadiyyat

İstiklâl

Karagöz

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC)

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)

New York Times

Sabah

Sebilürreşad

Söz

Tanin

Vakit

Yeniğün

Zaman

3. Anonim Eserler (Kurumsal Albüm, Derleme, Mazbata, Nizamname, Rapor, Rehber, Zabıtnameler)

1924 Adana Ticaret Rehberi (http://issuu.com/atodergi/docs/1924_adana_ticaret_rehberi).

Adana'da Pamuk Meselesi, Adana: Adana Ticaret Odası, 1341.

Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi Hissedarın Heyet-i Umumisi'nin 30.4.1923 tarihinde Alelde İctimai.

Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dahiliyesi.

Almanya, Avusturya ve Türkiye'de Gerek Galâ-i Maişet ve Gerek Memurin-i Devlete Verilen Maaş Zemaimi Hakkında Mukayese, İstanbul: Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye Varidat-ı Mahsusa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, 1918.

Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi'nin 334 Senesi Muamelatını Mübeyyin Rapor-u Muvazene-i Umumiye'dir, İstanbul: Hilal Matbaası, 1335.

Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi Nizamname-i Dâhilisi, İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1331.

- Belgeler (*Osmanlı Ormancılığı ile İlgili Belgeler III*), Ankara: Çevre ve Orman Bakanlığı, 2003.
- Harb-i Umumi ve Şirket-i Hayriye 1330-1334*, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1921.
- Hissedarlar Heyet-i Umumiyesi'nin 30.4.1923 tarihinde Alalede İctimai, Meclis-i İdare Raporu, Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi*, Dersaadet: 1923.
- İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, İstanbul, 1925.
- İstanbul Muahedenamesi*, İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1329.
- Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği* Dersaadet, 1336.
- Osmanlı Bütçeleri 1909-1918*, Ankara: Maliye Bakanlığı, 2000.
- Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Nizamname-i Esasisi*, 1917.
- Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Meclis İdaresi'nce 15.4.1918 Tarihinde Hissedarlar Heyet-i Umumiyesi'ne Arz Olunan Rapor*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1918.
- Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Müdüriyet-i Umumiye'ce Meclis-i İdare'ye Arz Olunan Hususî Rapor*, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1918.
- Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası 23.6.1919'da İnikad Eden İkinci Sene-yi Maliye Alalede Hissedarlar Heyet-i Umumiyesi Toplantısı, Meclis-i İdare Raporu* (Dersaadet: Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1919.
- Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası Muamelatı hakkında Düvel-i İtilafiye Kontrol Heyeti tarafından Babıali Canib-i Samisine Verilen Muhtıra Cevaben Maliye Nezareti'ne Takdim Kılınan Rapor*, İstanbul: 1919.
- Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası 23.6.1920'de İnikad Eden Üçüncü Sene-i Maliye Alalede Hissedarlar Heyet-i Umumiyesi Meclis-i İdare Raporu* (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1920.
- Türkiye Ziraat Bankası'na Mütcellik Mücmel Malumat*, Ankara [tarihsiz].

4. Telif Kitap ve Rapor

- Ahmed Cevad. *Haram Yiyicilik: Felaketlerimizin Esbabı*, Dersaadet: 1329.
- Ahmet Şerif. *Anadolu'da Tanın*, Cilt I, Ankara: TTK, 1999.
- Agamben, Giorgio. *State of Exception*, Chicago: Uni. of Chicago Press, 2005.
- Ağaoğlu, Samet. *Babamın Arkadaşları*, İstanbul: Nebioğlu, [tarihsiz].
- Ahmed Midhat. *İktisat Metinleri*, Konya: Çizgi, 2005.
- Akçam, Taner. *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'*, İstanbul: İletişim, 2008.
- Aktar, Ayhan (hz.) *Yorgo Hacıdimitriadis'in Aşkale- Erzurum Günlüğü (1943)*, İstanbul: İletişim, 2011.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul: TEB, 2001.
- Akyıldız, Ali. *Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İstanbul: İletişim, 2005.
- Ali Cenani (Antep Mebusu), *Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar İdaresi Müdüriyet-i Umumiye Bütçesi Maliye Encümeni Mazbatası*, Meclis-i Mebusan, İstanbul: 1333.
- Ali Haydar Midhat. *Hatıralarım*, İstanbul: Mithat Akçin, 1946.
- Alus, Sermet Muhtar. *Eski Günlerde*, İstanbul: İletişim, 2001.
- Anderson, Benedict. *Hayalî Cemaatler*, İstanbul: Metis, 1993.
- Andrews, Kenneth. *Elizabethan Privateering*, Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1964.
- Arakelyan, Simon. *Ankara Vukuatı: Menfilik Hatıralarım*, Murat Cankara (ed.), İstanbul: Aras, 2017.
- Arikoğlu, Damar. *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi, 1961.
- Arslan, Emir Şekip. *İttihatçı bir Arap Aydınının Anıları*, İstanbul: Klasik, 2005.
- Ataşağın, Yusuf Saim, *T.C. Ziraat Bankası, 1888-1939*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1939.
- Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya*, Sena: İstanbul, 1980.

- Autheman, André. *Bank-ı Osmani-i Şahane: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2002.
- Avşar, Servet. *İDS'nda İngiliz Propagandası*, İstanbul: Kim, 2004.
- Baer, David Marc. *Selanikli Dönmeler*, İstanbul: Doğan, 2011.
- Baker, Ulus. *Dolaylı Eylem*, İstanbul: Birikim, 2012.
- Balcı, Ramazan, Sırma, İbrahim (hz.). *Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul: İTO, 2012.
- Bardakçı, Murat (hz.). *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, İstanbul: İş Bankası, 2014.
- Basiretçi Ali Efendi. *İstanbul Mektupları*, İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Bataille, Georges. *Edebiyat ve Kötülük*, İstanbul: Ayrıntı, 1997.
- Baudelaire, Charles. *Paris Sıkıntısı*, İstanbul: Adam, 1992.
- Bayur, Hikmet. *Türk İnkılab Tarihi, C III, Kısım 4*, Ankara: TTK, 1967.
- Beckett, Ian. *The Great War 1914-1918*, NY: Longman, 2007.
- Beşikçi, Mehmet. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İstanbul: İş Bankası, 2015.
- Bingöl, İsa. *Geçmişten Günümüze Ormanlarımız ve Ormancılığımız*, İstanbul: Ormancılık Vakfı, 1990.
- Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki'de On Sene*, Zeki Arıkan (hz.), İstanbul: Kitap, 2006.
- Bloch, Marc. *The Historian's Craft*, NY: Vintage, 1953.
- Brummett, Palmira J. *II. Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm, 1908-1911*, İstanbul: İletişim, 2003.
- Buitenhuis, Peter. *The Great War of Words*, Vancouver: Uni. of British Columbia Press, 1987.
- Cavid Bey. *Felâket Günleri: Mütareke Devri'nin Fecî Tarihi*, İstanbul: Temel, 2000.
- Celal Nuri. *Tarih-i Tedenniyat, Mukadderat-ı Tarihiye* (İstanbul?: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1331.
- Chickering, Roger. *Imperial Germany and the Great War, 1914-18*, Cambridge/NY: Cambridge Uni. Press, 1998.
- Cook, Michael. *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge/ NY: Cambridge Uni. Press, 2000.

- Cornwald, Mark. *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*, Londra: Macmillan Press, 2000.
- Çağlar, Yücel. *Türkiye Ormancılık Tarihi*, Ankara: Orta Doğu Teknik Üni., 2012.
- Çatma, Erol. *Asker İşçiler*, İstanbul: Ceylan, 1998.
- Çetinkaya, Doğan Y. *The Young Turks and the Boycott Movement*, Londra: Tauris, 2014.
- Çetinkaya, Doğan Y. *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İstanbul: İletişim, 2004.
- Davis, Belinda J. *Home Fires Burning: Food, Politics and Everyday Life in WW1 Berlin*, Londra: Uni. of North Carolina Press, 2000.
- Diñçer, Serdar. *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, İstanbul: İletişim, 2011.
- Diñçer, Serdar. *Krupp'un Bitmeyen Balkan Savaşı*, Ankara: Favori, 2014.
- Doğruel, Fatma. *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000.
- du Velay, A. *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara: Damga Basımevi, 1978.
- Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İstanbul: İletişim, 2008.
- Ekrem, Selma. *Peçeye İsyan*, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1998.
- Eldem, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: TTK, 1994.
- Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında bir Tetkik*, Ankara: TTK, 1994.
- Einstein, Lewis. *Inside Constantinople: A Diplomatist's Diary During the Dardanelles*, London: John Murray, 1917.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser, 1971.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-i Belediye*, İstanbul: İBB, 1995.
- Erickson, Edward J., *Size Ölmeyi Emrediyorum*, İstanbul: Kitap, 2003.
- Esin, Taylan. *Hilal'in Karanlık Yüzü*, İstanbul: Libra, 2017.
- Eyicil, Ahmet. *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden Dr. Nâzım Bey: 1872-1926*, Ankara: Gün, 2004.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Zanaatkârları*, İstanbul: Kitap, 2011.

- Fawaz, Leila Tarazi. *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War*, Londra: Harvard Uni. Press, 2014.
- Ferguson, Niall. *The Pity of War*, NY: Basic Books, 1999.
- Fischer, Fritz. *Germany's War Aims in the First World War*, NY: W.W.Norton, 1967.
- Foucault, Michel. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978*, NY/Basingstone: Palgrave Macmillan, 2007.
- Foucault, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-79*, NY/Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
- Garbis, Fikri. *Yeni ve Muaddel Kanun-ı Ceza*, İstanbul, 1329.
- Ginio, Eyal. *The Ottoman Culture of Defeat: the Balkan Wars and their Aftermath*, Londra: Hurst Company, 2015.
- Girard, Rene. *Battling To the End*, Michigan: Michigan State Uni. Press, 2007.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: MEB, 1970.
- Gust, Wolfgang (hz.) *Ermeni Soykırımı 1915/16: Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri*, İstanbul: Belge, 2012.
- Gülsoy, Ufuk. *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren, 1994.
- Gülsoy, Ufuk ve Nazır, Bayram. *Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul: İTO, 2009.
- Güran, Tevfik. *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Ankara: DİE, 2003.
- Gürbilek, Nurdan. *Kötü Çocuk Türk*, İstanbul: Metis, 2001.
- Gürbilek, Nurdan. *Kör Ayna, Kayıp Şark*, İstanbul: Metis, 2004.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi. *Nimetişinas; Hakk'a Sığındık; Meyhanede Kadınlar*, İstanbul: Özgür, 1995.
- Hazar, Nurettin. *T.C. Ziraat Bankası 1863-1983*, Ankara: Fon Matbaası, 1986.
- Healy, Maureen. *Vienna and the Fall of Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, NY/Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2007.
- Herwig, Holger. *The First World War*, Londra/NY: Bloomsbury, 1996.

- İlkan, Selma ve İlkan, Faruk. *Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan eden Su-i Kasd ve Taklib-i Hükümet Davası'na ait Resmi Zabıtlar*, İstanbul: Simurg, 2005.
- İmer, Hüseyin Fehmi. *Hayatı, Hatıraları (1871-1960)*, Kerim Yund (hz.), İstanbul: 1973.
- İskit, Server. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943.
- Issawi, Charles. *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: Uni. of Chicago Press, 1980.
- İstekli, Bahtiyar. *Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü*, İstanbul: İş Bankası, 2009.
- Joas, Hans ve Knöbl, Wolfgang. *War in Social Thought: Hobbes To The Present*, Princeton/ Oxford: Princeton Uni. Press, 2013.
- Kaplan, Steven L. *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1986.
- Kant, Immanuel. *Political Writings*, (ed. Hans Reiss), Cambridge/NY: Cambridge Uni. Press, 1991.
- Karabekir, Kazım. *Cihan Harbi, C. 2: 1. Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, İstanbul: Emre, 2000.
- Karaca, Nesrin T. *Celal Şahir Erozan*, İstanbul: MEB, 1993.
- Karay, Refik Halid. *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul: İletişim, 1990.
- Karay, Refik Halid. *Ankara*, Ali Birinci (hz.), İstanbul: İnkılap, 2009.
- Karaosmanoğlu, Yakup K. *Sodom ve Gomora*, İstanbul: İletişim, 2002.
- Kent, Marian. *Osmanlı İmparatorluğunun Sonu ve Büyük Güçler*, İstanbul: TTTV, 1999.
- Kerimoğlu, Hasan T. *İttihat-Terakki ve Rumlar:1908-1914*, İstanbul: Libra, 2009.
- Kevorkian, Raymond H. *The Armenian Genocide: A Complete History*, Londra: Tauris, 2011.
- Kieser, Hans-Lukas. *İskalanmış Barış*, İstanbul: İletişim, 2005.
- Kieser, Hans-Lukas. *Türklüğe İhtida: 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, İstanbul: İletişim, 2008.
- Klein, Janet. *The Margins of Empire*, Stanford: Stanford Uni. Press, 2011.

- Klemperer, Viktor. *LTI: Nasyonal Sosyalizmin Dili*, İstanbul: İletişim, 2018.
- Kocahanoğlu, Osman Selim. *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul: Temel, 1998.
- Kocaoğlu, Bünyamin. *Mütarekede İttihatçılık*, İstanbul: Temel, 2006.
- Kocatürk, Önder. *Goeben Zırhlısı'nın İstanbul Ziyareti ve Taşkılla Yangını, 15-23 Mayıs 1914*, Ankara: Boğaziçi, 2016.
- Koloğlu, Orhan. *1918: Aydınlarımızın Buhran Yılı*, İstanbul: Boyut, 2000.
- Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve 1. Dünya Savaşı*, İstanbul: İletişim, 2004.
- Köse, Yavuz. *Dersaadet'te Tüketim, 1855-1923*, İstanbul: Tarih Vakfı, 2016.
- Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkânı ve Ricali 1839-1922: Prosopografik Rehber*, İstanbul: Isis, 1999.
- Kurat, Akdes Nimet. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara: 1966.
- Kutay, Cemal. *Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, İstanbul: Kutay, 1983.
- Kutluk, Halil. *Türkiye Ormancılığı ile İlgili Tarihi Vesikalar: 893-1339*, C1, C2. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1948, 1967.
- Landau, Jacob. *M. Tekinalp: Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, İstanbul: İletişim, 1996.
- Larcher, Maurice. *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris: Etienne Chiron, 1926.
- Lenin, Vladimir I. *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism* (<https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1916/imp-hsc/>, erişim 2018).
- Lewy, Guenther. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City: Uni. of Utah Press, 2005.
- Lord Kinross, *Atatürk: Rebirth of a Nation*, Londra: Weidenfeld&Nicolson, 1964.
- Mann, Michael. *States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Oxford/NY: B. Blackwell, 1988.

- Mann, Michael. *The Dark Side of Democracy*, Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2005 = *Demokrasinin Karanlık Yüzü*, İstanbul: İthaki, 2012.
- Mann, Michael. *İktidarın Tarihi*, Cilt 1 İstanbul: Phoenix, 2013.
- Marcuse, Herbert. *Tek Boyutlu İnsan*, İstanbul: May, 1975.
- McCarthy, Justin. *Muslims and Minorities*, NY/Londra: NY Uni., 1983.
- McMeekin, Sean. *Berlin-Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*, NY: Basic Books, 2010.
- Mears, Eliot G. *Modern Turkey, A Politico-Economic Interpretation 1908-1923*, NY: The Macmillan Press, 1924.
- Menteşe, Halil. *Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986.
- Mimaroglu, Mustafa Reşat. *Gördüklerim ve Geçirdiklerimden* (Ankara?: Ziraat Bankası Matbaası, 1946.
- Mintslov, S.P. *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, çev. Enver Uzun, Trabzon, 2008.
- Mitchell, Brian. *International Historical Statistics: Europe 1750-1993*, London/NY: Macmillan/Stockton, 1998.
- Mithat, Ali Haydar. *Hatıralarım*, İstanbul: Mithat Akçin, 1946.
- Moralı, Nail. *Mütareke'de İzmir: Önceleri ve Sonraları*, İstanbul: Tekin, 1976.
- Murphey, Rhoads. *Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, İstanbul: Homer, 2007.
- Mustafa, Münim. *Cepheden Cepheye*, İstanbul: Arma, 1998.
- Müderresioğlu, Alptekin. *Yoksulların Zaferi*, Eskişehir: Etam, [tarihsiz].
- Nakhimovsky, Isaac. *The Closed Commercial State: Perpetual Peace and Commercial Society from Rousseau to Fichte*, Princeton: Princeton Uni. Press, 2011.
- Naim, Ahmet. *Zonguldak Havzası: Uzun Mehmet'ten Bugüne*, İstanbul: 1934.
- Ochsenwald, William. *The Hijaz Railroad*, Charlottesville: Uni. Press of Virginia, 1980.
- Offer, Avner. *The First World War: An Agrarian Interpretation*, Oxford: Clarendon Press, 1989-91.

- Oktar, Tiğınçe. *Osmanlı Devletinde Reji Şirketi*, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1992.
- Onaran, Nevzat. *Osmanlı'da Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, İstanbul: Evrensel, 2013.
- Onur, Oral. *Edirne Hilal-i Âhmer ve Himaye-i Etfâl Cemiyetleri*, İstanbul: Dinç Ofset, 2004.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Hil, 1983.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*, Ankara: TTK, 2000.
- Öğün, Tuncay. *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Ankara: AAM, 1999.
- Ökçün, Gündüz. *Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü*, Ankara: AÜSBF Yayınları, 1983.
- Özçelik, Selahittin. *Donanma-yi Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Ankara: TTK, 2000.
- Özdemir, Hikmet. *The Ottoman Army 1914–1918*, Salt Lake City: Uni. of Utah Press, 2008.
- Özyüksel, Murat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: İş Bankası, 2013.
- Pamuk, Şevket. *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Ankara: DİE, 2000.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.
- Pentzopoulos, Dimitri. *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*, London: Hurst&Company, 2002.
- Perelman, Michael. *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and The Secret History of Primitive Accumulation*, Durham: Duke Uni. Press, 2000.
- Philips, E.B. *Der Türkische Tabak: Kultur, Einkauf und Manipulation*, Münih: F. Bruckmann A.G., 1926.
- Pomiankowski, Joseph. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: 1914-1918*, İstanbul: Kayhan, 1997.

- Proctor, Robert. *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*, Cambridge: Harvard Uni. Press, 1988.
- Quataert, Donald. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, 1881-1908* Ankara: Yurt, 1987.
- Quataert, Donald. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım*, İstanbul: İş Bankası, 2008.
- Quataert, Donald. *Miners and the State in the Ottoman Empire: the Zonguldak Coalfield 1822-1920*, New York: Berghahn Books, 2006 (Boğaziçi Üni., 2009).
- Sabis, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım*, Cilt 1, İstanbul: Nehir, 1990.
- Safa, Peyami. *Mahşer*, İstanbul: Ötüken, 2016.
- Sadrızam Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, İstanbul: IQ, 2001.
- Salih Zeki. *Türkiye'de Tütün: Ziraat, Sanat, Ticaret*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1928.
- Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, New Haven: Yale Uni. Press, 1985.
- Schumpeter, Joseph A. *History of Economic Analysis*, e-kitap: Routledge, 2006.
- Sedat Simavi, *Yeni Zenginler*, 1918.
- Selâm, Selim Ali. *Beyrut Şehremini'nin Anıları: 1908-1918* (hz. Hassân Ali Hallâk, terc. Halit Özkan) İstanbul: Klasik, 2005.
- Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, İstanbul: İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi, 1989.
- Shaw, Stanford J. *The Ottoman Empire in World War I*, Ankara: TTK, 2006.
- Sieyès, Emmanuel Joseph. *What is the Third Estate*, Londra: Pall Mall Press, 1963.
- Smith, Adam. *Milletlerin Zenginliği*, İstanbul: MEB, 1948.
- Söylemezoğlu, Galib Kemalî, *Başımıza Gelenler*, İstanbul: Kanaat, 1939.
- Söylemezoğlu, Galib Kemalî. *Hariciye Hizmetinde 30 Sene: Mutlakiyet-Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başıma Gelenler, Cilt 1, 1892-1917*, İstanbul: Şaka Matbaası, 1949.
- Söylemezoğlu, Galib Kemalî. *Hariciye Hizmetinde 30 Sene*, 1. Cild, İstanbul: Şafak Matbaası, 1953.

- Stoddard, Philip H. *Teşkilât-ı Mahsusa: Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918*, Arba, İstanbul, 1993.
- Strachan, Hew. *Financing the First World War*, Oxford/NY: Oxford Uni. Press, 2007.
- Strachan, Hew. *The First World War, To Arms*, Cilt 1, NY: Oxford Uni. Press, 2001.
- Stuermer, Harry. *Deux Ans de Guerre a Constantinople*, Paris: Librairie Payot, 1917.
- Sunata, İsmail Hakkı. *Gelibolu'dan Kafkaslara*, İstanbul: İş Bankası, 2003.
- Süleyman Servet (Trabzon Mebusu), *Hicaz ve Askerî Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti, Müdüriyet-i Umumiye Bütçesi Maliye Encümeni Mazbatası*, İstanbul: 1334.
- Sünbül-zade, Vehbi Mehmed. *Lütfiyye-i Vehbi*, Gülcan Tanıdır Alıcı (hz.), Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2011.
- Şahingiray, Mehmed Reşid. *Hayatı ve Hatıraları*, Nejdett Bilgi (hz.), İzmir: Akademi, 1997.
- Şahinkaya, Serdar. *Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma-Yatırım Bankaları*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı, 1999.
- Hamit Tahsin, Remzi Saka, *Şirketlerdeki Sermaye Hareketleri*, Ankara, 1933.
- Taymas, Abdullah B. *Rus İhtilâlinde Hatıralar*, İstanbul: Ötüken, 1968.
- Ter-Minassian, Minas. *Mémoires d'un Partisan Arménien*, Aiguines: Editions de l'Aube, 1990.
- Tilman, W Lüdke. *Jihad Made in Germany: Ottoman and German Propaganda and Intelligence Operations in the 1st WW*, Münster: Lit, 2005.
- Toprak, Zafer. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, 1914-1918*, İstanbul: Homer, 2003.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de Millî İktisat: 1908-1918*, İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Topuzlu, Cemil. *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul: Topuzlu, 2002.

- Trumpener, Ulrich. *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, NY: Caravan Books, 1968.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt 3, İstanbul: İletişim, 2015.
- Tunçay, Mete (hz.). *Cihat ve Tehcir*, İstanbul: AFA, 1991.
- Tutel, Eser. *Seyr-i Sefâin: Öncesi ve Sonrası*, İstanbul: İletişim, 1997.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi (Çığıracı). *Milletin Kusurları, Felâketlerimizin Esbabı*, Dersaadet: 1329.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Türkiye Uyan*, Dersaadet: Kitabhane-i İslâm ve Askerî, 1330.
- Üngör, U. Ümit, Polatel, Mehmet. *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, Londra/NY: Continuum, 2011.
- van Creveld, Martin L. *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge/NY: Cambridge Uni. Press, 1977.
- van Creveld, Martin L. *Technology and War: from 2000 B.C. to the Present*, Londra: Brassey’s, 1991.
- van den Berghe, Pierre L. *The Ethnic Phenomenon*, New York: Praeger, 1987.
- von der Goltz, Colmar Freiherr. *Millet-i Müsellaha* (yay. haz. İsmet Sarıbal), Çankırı: Çankırı Karatekin Üni., 2013.
- von Hayek, Friedrich A. *Kölelik Yolu*, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, 1999.
- von Mises, Ludwig. *Nation, State, and Economy: Contributions to the Politics and History of Our Time*, Indianapolis: Liberty Fund, 2006.
- Wallach, Jehuda L. *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı, 1985.
- Watson, Alexander. *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-1918*, Londra: Penguin, 2015.
- Welch, David. *Germany, Propaganda and Total War 1914-18*, New Jersey: Rutgers Uni. Press, 2000.
- Woods, Charles. *Danger Zone of Europe*, Londra: T. Fisher Unwin, 1911.

- Yalçın, Ercan (hz.). *Canik Sancağı Genel Meclis Tutanakları*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi: 2017.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar*, İstanbul: İş Bankası, 1978.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Tanıdıklarım*, İstanbul: YKY, 2001.
- Yalman, Ahmet Emin. *Turkey in the World War*, New Haven: Yale Uni. Press, 1930.
- Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim CI*, İstanbul: Pera Turizm, 1997.
- Yılmaz, Faruk. *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar: Düyûn-u Umumiye*, İstanbul: Birleşik, 1996.
- Zürcher, Eric Jan. *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, İstanbul: İletişim, 2002.
- Zürcher, Erik Jan (ed). *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad at the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, Baltimore: Project Muse, 2015.

5. Makaleler

- Akgüç, Öztin. "Türkiye'de Yabancı Bankalar", *Mufad* 36 (Ekim 2007): 6-17.
- Astourian, Stephan H. "The Silence of the Land", *A Question of Genocide*, R.G. Suny, F. M. Göçek, N. M. Naimark (ed.) içinde 55-81. NY: Oxford Uni. Press, 2011.
- Aydın, Hakan. "Osmanlı Matbuat Cemiyeti", *Selçuk Üni. Türkiyat Araş. Dergisi* (2010): 553-69.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet. "Millî Kongre ve Faaliyetleri", *ATAM*, 3/7 (Kasım 1986)
- Broadberry, Stephen, Howlett, Peter. "The United Kingdom during WWI: Business as Usual?", *The Economics of WWI*, S. Broadberry, M. Harrison (ed.) içinde 206-34. Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2005.
- Broadberry, Stephen, Mark Harrison, "An Overview", *The Economics of WWI* içinde 3-40.

- Bruck W. F., Cole, George F. "The Cotton Industry in Germany", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 92 (1920): 99-105.
- Chickering, Roger. "Total War: The Use and Abuse of a Concept", Boemeke, M., Chickering, R., & Förster, S. (ed.). *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871–1914* içinde 13-28. Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1999.
- Çam, İrfan Davut. "Bir Millî İktisat Projesi: İzmir İhracat ve İthalat Türk Anonim Şirketi", *JASSS* 5/5 (Ekim 2012): 45-56.
- Çavdar, Necati. "1. Dünya Harbi Sonunda İstanbul'da Kömür Kıtlığı", *AAMD*, 30/89 (2016): 95-130.
- Çetin, Nurten. "1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimleri", *Selçuk Üni. Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (2010): 149-72.
- Çetinoğlu, Said. "Diyarbakır'da Ermeni Mallarını Kim Aldı?", *Diyarbakır Tebliğleri*, Bülent
- Doğan (ed.), İstanbul: Hrant Dink Vakfı, 2013) içinde 368-406.
- Çoruk, Ali Şükrü. Basın ve Edebiyat Dünyasına Yapılan Örtülü Ödenek Harcamaları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58/1 (2018): 75-97.
- Demir, Halis. "İslam Borçlar Hukukunda Kaza Kavramı ve Neticeleri", *JASSS* 44/II (Bahar 2016), 153-168.
- Der Matossian, Bedross. "From Bloodless Revolution to Bloody Counterrevolution: The Adana Massacres of 1909", 2011, Faculty Publications, Department of History. Paper 124. (<http://digitalcommons.unl.edu/historyfacpub/124>).
- Earle, Edward Mead. "Adam Smith, A. Hamilton, F. List: Askerî Gücün Ekonomik Temelleri", *Modern Stratejinin Yaratıcıları* içinde 105-134. Ankara: ASAM, 2003.
- Efe, Âdem. "Sosyolojik bir Bakış Açısıyla Seyyid Bey (1873-1925) ve 'İctihad ve Taklid' Adlı Makalesi Münasebetiyle", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 6 (2005): 141-160.
- Efioğlu, Ahmet ve İvecan, Raif. "Rum Emval-i Metrukesinin İdaresi", *History Studies*, Volume 2/3 (2010): 125-46.

- Eldem, Vedat. "Cihan Harbi'nin ve İstiklâl Savaşı'nın Ekonomik Sorunları", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Osman Okyar, H. Ünal Nalbantoğlu (ed) içinde 373-406. Ankara: Hacettepe Üni., 1975.
- Eler, Ünal. "Türkiye'de Orman Amenajman Yönetmeliğinin Tarihsel Gelişimi", *SDÜ Orman Fakültesi Dergisi*, A/2 (2008): 89-98.
- Erdönmez, Güray. "Nam-ı Müstear ve Tasarrufun İptali Davaları", *Bankacılar Dergisi*, 59 (2006): 84-106.
- Esin, Taylan. "Savaş, Tehcir, Ütopya: Darüleytamların Yükselişi ve Çözülüşü", *Toplumsal Tarih*, 258 (Haziran 2015): 66-77.
- Esin, Taylan. "Savaş, Açlık, Propaganda", *Toplumsal Tarih*, 253 (2015): 50-60.
- Esin, Taylan. "Korku, Felâket ve Şüphe: 1905 Edirne Yangını", *Kebikeç* 46 (2018): 155-88.
- Esirgen, Seda Ö., "II. Meşrutiyet Meclis Tutanaklarına Göre 'Menaf-i Umumiyye Mütcellik İmtiyazat Hakkında Kanun'un Kabulü", *AÜHFD*, 60/4 (2011): 935-62.
- Fleet, Kate. "Geç Osmanlı Erken Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Yabancılar Verilen Ekonomik İmtiyazlar", *Kebikeç*, 39 (2015): 343-62.
- Fritz Fischer, "World Policy, World Power and German Warfare" H. W. Koch, *The Origins of the First World War: Great Power Rivalry and German War Aims* içinde 128-188. Londra: Macmillan, 1990.
- Georgeon, François. "Gölüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında", *İstanbul 1914-1923*, Stefanos Yerasimos (ed.) içinde 78-97. İstanbul: İletişim, 1996.
- Georgeon, François. "Ahmet Midhat'a göre Ekonomi-Politik", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930* içinde 141-57. İstanbul: YKY, 2016.
- Georgeon, François. "Harp Maliyesi ve Millî İktisat", *Osmanlı-Türk* içinde 159-78.
- Gülci, N, Erdaş, O., Akay A. E. "Üretim İşlerinde Hassas Ormancılık Yaklaşımı", *Üretim İşlerinde Hassas Ormancılık Sempozyumu* (2015).

- Güran, Tevfik. "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Osman Okyar, Halil İnalçık (ed.) içinde 271-7. Ankara: Hacettepe Üni., 1980.
- Hacak, Hasan. *İslam Ansiklopedisi*, "Mal" maddesi, C. 27.
- Hacısalıhoğlu, Mehmet. "Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire", *Journal of Modern European History*, Vol. 5 (2007): 264-86.
- Hautcoeur, Pierre-Cyrille. "Was the Great War a Watershed? The Economics of World War I in France", *The Economics of WWI* içinde 169-205.
- Hoffman, Christhard. "Between Integration and Rejection: Jewish Community in Germany, 1914-18", *State, Society and Mobilization in Europe during WW1*, John Horne (ed.) içinde 89-104. Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1997.
- Horne, John. "Introduction: Mobilizing for 'Total War'", *State, Society and Mobilization in Europe during WW1* içinde 1-18.
- İlkin, Selim, Tekeli, İlhan. "I. Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeler içinde İaşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri", *XII. Türk Tarih Kongresi* içinde 1157-1188. Ankara: TTK, 2000.
- Kaiser, Hilmar. "A Scene From the Inferno", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Kieser, Schaller (ed.) içinde 129-86. Zürich: Chronos, 2002.
- Kara, Murat. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ereğli Kömür Havzası (1829-1920)", *History Studies*, 5/1, 44 (2013): 223-49.
- Karaca, Ali. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği", Emine G. Naskali (ed.), *Tütün Kitabı* içinde, 56-85. İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Karaömerlioğlu, M. Asım. "Rusya, Almanya ve Türkiye'de Büyük bir Kozmopolit Entelektüel ve Eylemci", *Cihan Harbine Doğru Türkiye* içinde 7-28. İstanbul: Ayrıntı, 2013.
- Karay, Refik Halit. "İaşe Meselesi", *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma* içinde 8-11. İstanbul: Inkilap, 2011.
- Kent, Marian. "Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy", *The Historical Journal*, XVIII/2 (1975): 367-89.

- Kevorkian, Raymond H. "Demographic Changes in the Armenian Population of Diarbekir, 1895-1914", *Armenian Tigranakert*, Richard Hovannisian (ed.) içinde 251-284. Costa Mesa: Mazda, 2006.
- Kırlı, Cengiz. "Kahvehaneler ve Hafiyeler", *Toplum ve Bilim*, 83 (1999-2000): 58-79.
- Kieser, Hans-Lukas. "Die Sprache politisierter Artze im Ausgehenden Osmanische Reich", *Aspects of the Political Language in Turkey*, Hans-Lukas Kieser (ed.) içinde 61-90. Istanbul: Isis/Gorgias Press, 2010.
- Klinglmair, M. "Urban Mining In Times of Severe Raw Material Shortage: Copper Management in World War I Austria", *Journal of Industrial Ecology*, 14/4 (2010): 666-79.
- Koraltürk, Murat. "İktisadiyyat Mecmuası ve Dizini", *Kebikeç*, 11 (2001): 295-331.
- Lowood, Henry E. "The Calculating Forester: Quantification, Cameral Science, and the Emergence of Scientific Forestry Management in Germany", *The Quantifying Spirit in the 18th Century*, Tore Frängsmyr, J. L. Heilbron, Robin E. Rider (eds.) içinde 315-42. Berkeley: Uni. of California Press, 1990.
- Mandaville, Jon E. "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *Int. J Middle East Studies*, 10/3 (Ağustos 1979): 289-308.
- Mardin, Şerif. "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişimi", *Makaleler 2* içinde 51-100. İstanbul: İletişim, 2006.
- Mardin, Şerif. "Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet", *Makaleler 2* içinde 103-22.
- Marx, Karl. "Draft of an Article on Friedrich List's Book: Das Nationale System der Politischen Ökonomie" (Mart 1845), *Marx Engels Collected Works*, C.4. Moskova: Progress Publishers, 1975.
- Melson, Robert. "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894-1896", *Comparative Studies in Society and History*, 24/3 (1982): 481-509.
- Metinsoy, Elif Mahir. "Osmanlı Kadınlarının Gıda ve Erzak Savaşı", *Toplumsal Tarih*, 243 (2014): 56-61.

- Milanlioğlu, Neval. "Naciye Sultan Aleyhine Bir Dava", *Toplumsal Tarih*, 245 (2014): 76-82.
- Moumdjian, Garabet K. "Cilicia Under French Administration: Armenian Aspirations, Turkish Resistance, and French Strategems", *Armenian Cilicia*, Richard G. Hovannisian and Simon Payaslian (eds.) içinde 457-94. Costa Mesa: Mazda Publishers, 2008.
- Nacar, Can. "20. Yüzyılın Başında İstanbul Limanı: Hamallar Dersaadet Rıhtım Şirketi ve Osmanlı Hükümeti", *Kebikeç* 41 (2016): 51-66.
- Oktar, Suat, Varlı, Arzu. "İttihat-Terakki Döneminin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", *Marmara Üni. İİBF Dergisi*, XXVII /II (2009): 1-20.
- Ökçün, Gündüz. "1909-1930'da Türkiye'de Bankacılık Alanında Kurulan Anonim Şirketler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Osman Okyar, Ünal Nalbantoğlu (ed.) içinde 409-84. Ankara: Hacettepe Üni., 1973.
- Özok-Gündoğan, Nilay. "A 'Peripheral' Approach...", *Social Relations in Ottoman Diyarbekir*, J. Jongerden, J. Verheij (ed.) içinde 179-215. Leiden: Brill, 2012.
- Öztel, Muharrem. "Osmanlı İdaresi'nin İhtikâra Bakışı ve İhtikâr Suçunun Cezası", *JASSS*, 5/6 (2012): 397-420.
- Öztürk, Yusuf Kemal. "Osmanlı'dan Genç Türkiye'ye Kalkınma Stratejisinin Teorik Arka Planı: 1914-1918", *Turkish Studies*, 11/1 (2016): 131-144.
- Pamuk, Şevket. "The Ottoman Economy in World War I", *The Economics of World War I* içinde 112-36.
- Robert, Jean-Louis. "The Image of the Profiteer", *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914-1919*, Jay Winter, Jean-Louis Robert (ed.) içinde 104-132. Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1997.
- Sarıkoyuncu, Ali. "Emperyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası", *OTAM*, 4, (1993): 309-335.
- Schulze, Max-Stephan. "Austria-Hungary's Economy in World War I", *The Economics of WWI*, içinde 77-111.

- Selvi, Haluk. "II. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1908-18)", *Sakarya İli Tarihi*, Mehmet Alpargu, vd. (ed.) içinde 449-96. Adapazarı: Adapazarı Üni., 2005.
- Spiegel, Henry William. "Wehrwirtschaft: Economics of the Military State", *The American Economic Review*, 30/4 (Aralık 1940): 713-723.
- Tribel, Armin. "Coal and the Metropolis", *Capital Cities at War* içinde 342-73.
- Trumpener, Ulrich. "War Premeditated? German Intelligence Operations in July 1914", *Central European History* (Vol: 9/1): 1976.
- Tunçkol, Mehmet. "İttihat Terakki'nin Millî Burjuva Yaratma Politikası ve Bolu Milletvekili Mehmet Habip Bey", *Mudurnulular Derneği Bülteni*, 10 (2007): 154-171. (mudurnululardernegi.org.tr/uploads/21.pdf, erişim 2018).
- Varlık, M. Bülent. "Ankara Millî Mensucat [Türk] Anonim Şirketi", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (Haziran 2014): 74-92.
- Yıldırım, Özlem. "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifinin Durumu", *J Modern Turkish History Studies* 2/4: 103-9.
- Zürcher, Erik Jan. "Osmanlı İmparatorluğu 1850-1922: Kaçınılmaz Çöküş mü?", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üni., 2005) içinde 63-79.
- Zürcher, Erik Jan. "Jön Türkler: Sınır Bölgelerinin Çocukları", *Savaş* içinde 139-54.
- Zürcher, Erik Jan. "Osmanlı'nın Savaşındaki Fark Neydi?", 2014 (<http://oiist.org/publikationen/pera-blaetter.html>, erişim 2018).
- Zürcher, Erik Jan. "Young Turk Decision Making Patterns 1913-1915", *Le Génocide des Arméniens. Cent Ans de Recherche 1915-2015*, Annette Becker vd. (ed.) içinde 15-32. Paris: Armand Colin, 2015.
- Zürcher, Erik Jan. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçaklığı", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red*, Özgür H. Çınar, Coşkun Üsterci (der.) içinde. İstanbul: İletişim, 2008.

6. Tezler

- Adıgüzel, İsmail. “Tarihte Mihalıççık (16.-19. yy)”, yüksek lisans tezi, Eskişehir Üni., 2007.
- Akgül, Başak. “II. Meşrutiyet Döneminde Köycü Söylem”, yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üni., 2009.
- Celep, Ayşe. “Humor in the Ottoman Empire: An Analysis of Karagöz Humor Paper”, yüksek lisans tezi, Fatih Üni., 2009.
- Çetin, Emrah. “Türk Basınında Hicaz Demiryolu (1900-1918)”, yüksek lisans tezi, Erciyes Üni., 2009.
- Çetişli, İsmail. “Memduh Şevket Esendal”, doktora tezi, Fırat Üni., 1989.
- Damlıbağ, Fatih. “Osmanlı Devleti’nde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860–1870)”, yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Üni., 2007.
- Dursun, Selçuk. “Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire”, doktora tezi, Sabancı Üni., 2007.
- Ediz, İsmail. “Batı Anadolu’da Yunan İşgali (1919–1922)”, doktora tezi, İstanbul Üni., 2011.
- Genç, Hamdi. “Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)”, doktora tezi, Marmara Üni., 2007.
- Gök, Nurşen. “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesi”, doktora tezi, Ankara Üni., 2007.
- Gökdemir, Oktay. “Aydın Vilâyeti’nde Tütün Rejisi”, doktora tezi, Dokuz Eylül Üni., 1994.
- Gözel, Oya. “The Implementation of the Ottoman Land Code of 1858 in Eastern Anatolia”, yüksek lisans tezi, ODTÜ, 2007.
- Gözel, Oya (Durmaz). “A City Transformed: War, Demographic Change and Profiteering in Kayseri (1915-1920)”, doktora tezi, ODTÜ, 2014.
- Gürel, Makbule. “Mütareke Döneminde Minber Gazetesi”, yüksek lisans tezi, Gazi Üni., 2003.
- Gülbay, Tabip. “Memduh Şevket Esendal’ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri”, doktora tezi, Ankara Üni., 2008.
- Güzel, Hatice. “Ankara’nın Bütün Tarihi Çerçevesinde Ankara Vakıfları”, yüksek lisans tezi, Hacettepe Üni., 2002.

- Karademir, Zafer. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Darlık Ekonomisi ve Kıtliklar (1560- 1660)”, doktora tezi, Cumhuriyet Üni., 2013.
- Karakaş, Özgül. “Tasvir-i Efkâr Gazetesi’nin Kronolojik Dizini ve Seçilmiş Metinlerin Aktarımı”, yüksek lisans tezi, Çanakkale 18 Mart Üni., 2011.
- Karaman, Mehmet Ali. “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Askerî Matbuatı ve Siyasi Hayattaki Rolü”, doktora tezi, Afyon Kocatepe Üni., 2014.
- Keskin, Özkan. “Orman ve Ma’adin Nezareti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, doktora tezi, İstanbul Üni., 2005.
- Kıranlar, Safiye. “Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)”, doktora tezi, İstanbul Üni., 2005.
- Köksal, Osman. “Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harb-i Örfler (1877-1922)”, doktora tezi, Ankara Üni. 1996.
- Marttin, Volkan, “AMMU Teşkilât Tarihi”, doktora tezi, Gazi Üni., 2012.
- Mutlu, Cengiz. “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Amele Taburları”, yüksek lisans tezi, Marmara Üni., 2006.
- Mutlu, Cengiz. “Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)”, doktora tezi, Marmara Üni., 2011.
- Ökten, Kaan Harun. “Immanuel Kant’ın ‘Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme’...”, doktora tezi, İstanbul Üni., 2001.
- Önk, Halime. “Osmanlı Dönemi Para Vakıflarıyla Günümüz Katılım Bankalarının Karşılaştırılması”, yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üni., 2015.
- Öztürk, Yücel. “Süleyman Nazif’in Hadisat Gazetesindeki Yazıları”, yüksek lisans tezi, Marmara Üni., 2014.
- Sever, Deniz Dölek. “War and Imperial Capital: Public Order, Crime and Punishment in Istanbul, 1914-1918”, doktora tezi, ODTÜ, 2015.
- Şahin, Feyza K. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Harp Malullerinin Sosyo-Ekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)”, Afyon Kocatepe Üni., doktora tezi, 2012.

- Tak, İsa. “Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenleri”, doktora tezi, Atatürk Üni., 2001.
- Tezcan, Cezmi. “Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları”, doktora tezi, Ankara Üni., 2005.
- Uyanık, Mehmet Zeki. “İslam Hukukunda İhtikâr”, yüksek lisans tezi, Selçuk Üni., 2005.
- Whitaker, James L. “The Union of Demeter with Zeus: Agriculture and Politics in Modern Syria”, doktora tezi, Uni. of Durham, 1996.
- Yılmaz, Nihat. “Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası”, yüksek lisans tezi, İstanbul Üni., 2009.

- 1858 Arazi Kanunnamesi 74, 394
2. Ordu 125, 268
3. Ordu 186-207, 223, 260, 308, 448
4. Ordu 109-134, 146, 385
5. Ordu 48, 55, 125-126, 136, 146, 181, 208
ABD, Amerika, Amerikan, Amerikalı 13-14, 19, 44, 103-106, 113, 122, 125, 145, 169, 184, 196-197, 222, 225, 259, 384
Abdullah Cevdet 22
Abdülkadir Bağdadîzade 435-436
Abranosyan (İbranoszade) 130, 347, 351
Abud (Efendi) Hanı 312-337
Abud, Efendi 140, 281
Adana 74, 79, 96, 103-22, 127-33, 144, 175, 178, 225, 227, 261, 265, 279, 289, 307, 343, 351, 398, 399, 400, 401-402, 416-419, 423, 429, 431, 435, 436, 437, 439
Adapazarı 44, 59, 60, 81, 85-87, 97-100, 176, 199, 226, 237-239, 240, 241, 242, 244-246, 248, 249, 260-263, 271, 288, 299, 301, 318, 381, 428
Afyon(karahisar) 66, 225
Ağaçlı 34, 55
Ağaoğlu Ahmet 119, 356
Ahmet Cevat (Emre) 218, 230, 325
Ahmet Cevdet, Zonguldak Kaymakamı 55
Ahmet Emin (Yalman) 18-19, 309, 323, 327, 340, 356, 363
Ahmet Mithat (Efendi) 218
Ahmet Mithat, Milli Mahsulat İdare Heyeti 89-92
Ahmet Nesimi, Ziraat ve Ticaret Nazırı 77, 205, 210
Ahmet Rasim (Efendi) 332
Ahmet Rıza, Mebus 135, 161, 273, 284, 301, 317, 353, 363, 449
Ahmet Şükrü, Maarif Nazırı 153
Akçaabad 174-191
Akçakoca 59
Akyazı 76, 428
Alemdağ 82-100
Ali Cenani, Antep Mebusu 251
Ali Haydar Mithat, Divaniye Mebusu 153-154, 446
Ali İhsan (İloğlu) 142, 366-389
Ali Kemal, Gazeteci 85-86, 97-100, 141, 239-249, 276-285, 295, 352, 373-374, 389
Amnos 96, 112, 209
Amasya 176, 188, 199
amenajman 78-98
Andırın 175, 396
Ankara (Hükümeti) 19, 76, 81-84, 94, 103-105, 144-145, 177-188, 214, 227, 252-253, 264-266, 271, 283, 299-301, 378, 381, 384-385, 393, 426, 431, 437
Antep 103, 158-159, 178, 379, 386
Askerî Demiryolları Askerî İhraç Kumandanlığı 125

- Askerî Levazım 162-165, 268, 286, 292
 Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i
 Umumiyesi (AMMU) 412-21
 Avusturya 4, 10, 14-16, 19, 20, 21, 23, 25-
 27, 44, 68, 72, 76, 77, 79, 80, 87, 98,
 104, 113, 115, 117, 119, 123-126,
 134-40, 142, 154, 156, 164, 169,
 170, 182-185, 199, 212, 223, 232,
 255-60, 264, 278, 289, 291-292,
 296, 309, 315, 333, 341, 353-355,
 356, 363, 373, 408, 442-443, 447-
 448, 455
 ayakkabı, kundura 138, 309-12, 317, 331,
 337, 341-345, 385
 Aydın 44, 48, 49, 63, 73, 79, 94, 96, 103,
 131, 174, 183, 185, 187, 191, 192,
 193, 195, 196, 201, 202, 213, 220,
 225, 229, 263, 287, 344, 355, 403,
 404,
 Aydın Bankası 220, 403-404
 Babıali 44, 57, 180, 184, 259, 274, 298,
 402, 449
 Bafra 198, 259, 293
 Bağdat 14, 19, 47, 81, 96, 105, 112, 263,
 448
 Bağdat Demiryolları, Bağdat-Anadolu
 34, 48, 49, 50, 74, 107, 111, 119,
 256, 262
 bağımlılık 2, 5, 6, 13-16, 27, 70, 72, 201,
 219, 445, 455
 Bahriye Nezareti 34, 38, 40, 41, 42, 46,
 49, 50, 52, 54, 57-60, 62, 128, 134,
 139, 354
 bakır 15, 26, 140, 257, 260, 263, 266, 280,
 288, 423, 443, 448
 Bakkallar (Cemiyeti) 141, 142, 143, 147,
 148, 158
 Balıkesir 21, 183, 447
 Balkan (Savaş(lar)ı) 12, 14, 18, 23, 37, 38,
 39, 47, 60, 61, 67, 122, 139, 169,
 171, 177, 209, 218, 220, 229, 231,
 232, 240, 256, 268, 269, 361, 403,
 406, 409, 411, 412, 413, 429, 446,
 453
 Balya 264, 421
 banknot 274, 275, 330, 349, 354, 359,
 373-374
 Barbaros 34, 55, 62, 95
 Baron Groedel, Hermann 86, 87, 89, 91,
 94, 289, 300
 Bartın 54, 55, 58, 61
 Basiretçi Ali (Efendi) 303, 332
 basma 276, 314, 321, 341, 342, 343, 349
 Batum 151, 294, 288, 450
 Bayburt 378, 395-396
 Bayramıç 34, 47-48, 160
 Berlin 21, 25, 44, 49, 106-107, 135, 167,
 184, 233, 291, 355, 394, 398,
 Beyoğlu 152, 158, 199, 273, 326-329,
 333-336, 340, 349, 354, 356-357,
 366
 Beyrut 17, 79, 105, 159, 253-255, 256,
 261, 265, 354
 Bitlis 105, 191, 223, 224, 233, 343, 395
 Bolu 42, 45, 53, 56, 57, 60, 77, 79, 80,
 87, 90-100, 243, 303, 307, 308, 343,
 384, 386, 446
 Bosna 115, 128, 132, 177, 435-436,
 447-448
 Budapeşte 290
 Bulgar(istan) 19, 23, 39-40, 62, 119,
 121-122, 138, 183-184, 217, 356,
 361, 406, 408, 411-415, 418, 420,
 430, 441
 Bursa (Hüdavendigar) 79, 103, 126, 144,
 170, 183, 194, 213, 214, 225-227,
 240, 242-243, 247, 253, 256, 266,
 291, 294, 307-308, 408
 Büyük Duygu 229
 cam 258, 265, 266, 385
 Canbolat, İsmail 162
 Canik (bkz. ayrıca Samsun) 80, 169,
 186-188, 190, 192, 196, 198, 224,
 259, 421
 Carlmann (mağazası) 334, 349, 356, 358
 Cavit Bey, Maliye Bakanı 19, 44, 89, 176,
 177, 192, 256, 257, 259, 273-85,
 289, 294, 295, 297, 298, 318, 324,
 339, 347, 389

- Celal Nuri (İleri), Âti yazarı 219-20, 295, 338, 340
- Celal Sahir (Erozan) 445-447
- Cemal Paşa 6, 54, 109, 110, 116, 117, 128, 131, 133, 151, 159, 162, 209, 246, 268, 283, 287, 289, 296, 353, 448
- Cemil Paşa (Topuzlu) 149
- Cemilpaşazade 418, 424
- Cevdet Bey, Adana Valisi 112, 128
- Cibali 177, 179, 182, 183
- cihat 12, 14, 80, 276, 315, 361, 368
- Çanakkale 30, 48, 82, 103, 125, 136, 137, 146, 179, 181, 203, 211, 212, 229, 263, 424
- Çankırı 200, 238
- Çatalca 213, 359, 407, 409, 413
- çivi 245, 248, 258, 265, 312, 385, 442
- Dahiliye Nezareti 23, 48, 50-53, 56-57, 64, 67, 76, 92, 100, 105, 107-11, 113-117, 118, 120-125, 128, 129, 131, 137, 144-145, 159-60, 174-177, 180, 186, 188-189, 194, 196-199, 202, 206, 208-209, 222, 226, 242, 252, 268, 259, 303, 305, 308, 312, 351, 368-369, 378, 385, 388, 400, 403, 409, 410, 412-414, 416-24, 426, 430, 443
- darüleytam 96, 154, 193, 199, 237, 383-385
- Darülfunun 297, 385, 446
- Debreli Fuat Bey 294, 439, 442
- dekovi 62, 83, 86, 93, 119, 262, 264
- Dersaadet Ticaret Odası 29, 138, 140, 142, 205
- Deutsche Bank 35, 114, 122, 200, 278, 289, 446
- Deutsche Orient Bank 111, 114, 278, 296
- Deutsche-Levantinische Baumwoll Gesellschaft, Alman Şark Pamuk Kumpanyası 106, 119-20, 130
- Deutsch-Orientalischen (Handels) gesellschaft, bkz. ayrıca Alman Şark (Ticaret) Şirketi 106, 184
- Diyarbakır 103, 105, 176, 202, 223, 233, 379, 417, 418, 428
- Donanma Cemiyeti 199, 284-287, 289, 297, 442
- Düyun-ı Umumiye 19, 25, 28, 170, 171, 191, 192, 203, 207, 284, 298, 332, 393
- Düzce 86, 96, 173, 176, 200, 242, 303
- Edirne 64, 103, 122, 133, 138, 177, 179, 183, 186, 205, 225, 307, 384, 406, 408-13, 420, 423, 425, 429, 430
- Ekmekçiler Şirketi 143, 200, 371, 386
- Elazığ, Mamuretülaziz 103, 105, 125, 133, 145, 178, 223
- emval-i metruke 26, 27, 113, 114, 188-90, 203, 293, 299, 300, 302, 363, 379, 384, 388, 411-24, 426, 430, 431, 439, 445
- Enver Paşa 4, 21, 44, 51, 52, 68, 71, 100, 164, 190, 237, 238, 241, 244, 254, 263, 267, 268, 276, 351, 354, 446, 448, 452, 455
- Ereğli Şirketi 18, 27, 33-72, 90, 172, 203, 448
- Ergani 257, 263, 279, 280, 288, 296
- Ermeni 19, 26, 28, 82, 83, 86, 96, 97, 104-105, 107, 109, 111-114, 126, 133, 145, 187, 190, 209, 219, 222-24, 233, 234, 291, 303, 339, 351, 352, 363, 358, 378, 379, 384, 385, 394-403, 407, 408, 414, 415, 417, 418, 419, 422, 424, 425, 428, 435, 437, 449, 451
- Erzincan 417
- Erzurum 145, 224, 233, 287, 377, 378, 395, 396, 440, 452
- Eskişehir 23, 50, 77, 81, 84, 85, 99, 103, 145, 175, 199, 264, 379, 386, 431
- Esnaf Cemiyeti 143, 147, 150, 379, 380, 388
- Evkaf Nezareti 252-254, 365, 374, 382-383
- evrak-ı nakdiye 25, 330, 349, 350, 359, 420

- Fatih 270, 286, 289, 290, 366, 379, 381
 Fazıl Bey, Antep Mebusu 158-160, 386
 Fazıl Bey, İstanbul Defterdarı 240, 247, 354
 Fransa, Fransız 3, 4, 9, 10, 14, 17-20, 27, 33, 35, 39-46, 57, 70, 72, 74, 87, 96, 103, 105, 119, 170, 196, 208, 217, 260, 266, 296, 402, 437, 445, 451
 gazyağı 40, 62, 138, 144, 145, 146, 160, 304, 310, 353, 385, 448
 Gelibolu 18, 34, 95, 181, 146, 208, 224
 Gökalp, Ziya 165-167, 210, 228, 229, 230, 231, 251, 276, 375, 377
 Gözlüklü Mithat 150, 366, 371, 379
 Hafız Hakkı Paşa 448, 452
 Hakkı Bey, Adana Valisi 114, 123
 Halep 105-106, 111, 132, 159, 182, 283, 308, 331, 379, 384, 424
 Hamal Ferit 366, 379
 Harbiye Nezareti 18-19, 33, 40-43, 45-47, 50-54, 56, 58, 63, 67, 69-87, 95, 98-100, 107-10, 113, 115, 117, 119-28, 130-131, 133, 137-41, 146, 151, 153, 156, 159, 161-164, 174, 178, 182, 189, 194, 196, 197, 199, 202, 212, 213, 237-42, 244, 248, 249, 252-257, 261-264, 266-269, 271, 283, 285, 292, 299, 308, 311, 318, 348, 351-355, 401, 426, 447, 449
 Heyet-i (Mahsusa-i) Ticariye 140, 143, 147, 161, 167, 280, 367-368
 Hicaz hattı, demiryolu 18, 96, 74, 167, 251-71, 398
 (Hicaz ve) Askerî Limanlar ve Demiryolları 130, 134, 140, 142, 145, 156, 164, 189, 196-198, 202-203, 251-271, 290, 320, 402, 448
 Hikmet Nazım Bey, Matbuat Müdürü 212, 355
 Hilâl-i Ahmer 123, 125, 140-141, 145-146, 212, 448
 Hüseyin Cahit Bey 273-274, 281, 309, 314, 326, 339, 342, 346-347, 349, 351-352, 356, 359
 Hüseyin Rahmi (Gürpınar) 138, 352
 İaşe Heyet-i Umumiyesi, İaşe Heyeti 140-141, 143, 158-159, 163, 214, 306, 309, 311
 İaşe Müdüriyeti 65, 150, 154, 158, 161-162, 318
 İaşe Nezareti 97, 131, 154, 164, 347, 381
 İaşe-i Umumiye Kanunu, İaşe Kanunu 345-346
 İbrahim Hilmi, Tüccarzade 219, 451
 İbranoszade Sırrı, bkz. Abranosyan
 İhracat Heyeti 183, 220, 348, 447
 İhracat Kanunu 123-124, 261
 İktisat Bankası 366, 370-372, 381-382, 388-389
 incir 20, 26, 127, 229, 287, 403
 İngiltere, İngiliz, Birleşik Krallık 3, 6, 11-15, 17-18, 20-22, 33, 44-46, 92, 94, 98, 103, 107, 119, 139, 187, 205, 217, 221, 229, 231, 266, 275, 296-297, 310, 408
 ipek, koza 33, 124, 129, 170, 199, 260-261, 290, 299, 310
 iplik 105, 113, 117, 126-127, 131, 133, 238, 258-259, 265-266, 290-291, 310, 435
 İran, İranlı 38, 337, 451
 İsmail Hakkı Paşa 42, 56, 96, 100, 115-116, 124-125, 127, 130, 133, 141, 146, 162, 164, 199, 237, 252-253, 268-269, 271, 290, 292, 294, 300, 333, 337, 351-352, 354, 380-381, 417, 446, 449
 istatistik 180, 206-207, 217, 362, 429
 istifçi, stokçu 66, 148, 221, 300, 318, 358
 İsveç 188, 290-291
 İsviçre 11, 22, 184, 269, 440, 490
 İtalya, İtalyan 14, 20, 35, 45, 137, 147, 187, 196, 260, 378, 384
 İtibar-ı Millî Bankası 24, 85, 92, 98, 130, 140, 142, 156, 164, 199-200, 230, 257, 259, 260, 266, 268-269, 273-302, 320, 347, 352, 383, 389, 442, 446

İttihad-ı Seyr-i Sefain 24

İzmit, Kocaeli 76, 80, 85, 95, 97, 100,
103, 127-128, 170, 177, 180, 183,
185, 193, 200, 221, 244, 248, 258,
381
İzzet Bey, Ekmekçiler Şirketi 367-71, 380
Jachk, Dr 14
kahve 137, 138, 143, 146, 259, 266, 278,
291, 300, 309, 310, 311, 323, 326,
333, 336, 346, 350, 352, 353
Kantariye, Millî İthalât Şirketi 21, 140-
145, 150, 162, 200, 293, 366, 367,
370-372, 380-383
Kara Kemal 89, 143, 158, 164, 280, 301,
359, 366-369, 371-374, 376, 383-
384, 389
Karargâh-ı Umumi 34, 46, 51-54, 60,
209, 255, 268
Kars 111-112, 450
Kasaba ve Aydın Demiryolu 34, 48
Kastamonu 76, 77, 79, 80, 86, 87, 89, 91,
92, 94, 98, 99, 100, 101, 227, 289,
425
Katolik 111, 384, 403, 443
Kayseri 130, 138, 308, 378
Kibar Ali 290-291
Kibarzade Sarım 281, 293
kibrit 145, 181, 258, 259, 265, 266, 291-
292, 299, 300, 302, 311, 314, 320,
333, 336, 337, 385
Kigam Efendi, mebus 397, 405
Konya 74, 79, 103, 105, 138, 160, 173,
188, 202, 226, 233, 264, 283, 308,
378, 437
kösele 217, 310, 317, 330-331, 333, 337,
343, 344, 349, 385, 386, 440
Köstence 40, 156, 181, 353
krom 112, 263-264
kurşun 264, 440
Küçük Talat (Muşkara) 372-373
Kürt, Kürdü 224, 341, 394, 395, 418
Kütahya 103, 307
Levanten 220, 340

Levazımat-ı Umumiye 42, 49, 50, 53, 54,
56, 95, 113, 114, 116, 123, 127, 128,
130, 131, 141, 156, 188, 241, 268,
352, 448
liniyit 34, 36, 40, 47, 48, 49, 50, 62, 63,
64, 66
Maadin-i Askerî Komiserliği 52
Maarif Nezareti 50, 153, 268, 343, 353,
384, 385, 386, 407
Macaristan, Macar 40, 80, 87, 90, 183,
194, 217, 278, 341, 408, 447
Maden Nizamnamesi 38, 280, 296
Maliye, Nezareti 17, 19, 43, 82, 87, 91,
93, 95, 110, 121, 133, 136, 139,
142, 156, 171, 174, 175, 181-183,
190, 192, 193, 196, 201, 211, 241,
242, 251, 255, 256, 259, 261, 265,
266, 268, 270, 274, 281, 285, 286,
289, 293, 294, 297-299, 403, 405,
407, 412-415, 418, 420, 421, 424,
426, 430
Manizade 81, 100, 287, 294, 441, 442
Maraş 103, 112, 175, 306, 417
Mataracızade Ali Rıza Efendi 157
Matbuat Cemiyeti 212, 268, 355-356
Matbuat Kanunu 208
Mebusan Meclisi (Meclis-i Mebusan) 4,
19, 81, 83, 89, 91-93, 98, 100-101,
117, 137, 149, 165, 171, 172, 175,
192, 217, 251, 256, 259, 260, 270,
284, 305-306, 311, 318, 344, 345,
346, 352, 405, 425
Meclis-i Vükelâ 21, 23-24, 26, 35, 44-46,
52-54, 60, 78, 81, 84, 85, 87, 89, 93,
95, 108, 113, 115, 119, 121, 123-
124, 137, 182-183, 194, 198, 201,
243, 245, 248, 259-62, 265-267,
271, 280-281, 284, 305-308, 311,
317, 383, 399-401, 411, 414, 420,
439
Mehmet Ali Ayni 446
Mehmet Emin (Yurdakul) 229

- Mehmet Habip, Bolu Mebusu 386, 446
 Memduh Şevket (Esendal) 365-367, 377-379,
 Menzil (Başmenzil, Müfettişliği, başmüfettişliği) 34, 42, 47, 49, 50, 55, 58, 59, 61, 95, 110-111, 119, 127-34, 360
 merkantalist, merkantalizm 8-9, 11, 15
 Mersin 60, 107, 110-111, 119, 121
 Meşrutiyet, II. 37, 98, 210, 239, 240, 248, 251, 315, 355, 364, 377, 394, 398, 428, 435, 448, 451-453
 Mevadd-ı Gıdaiye ve Havaic-i Sairenin Suret-i Furuht ve Tevzii hakkında Kanun 95, 133, 197, 304, 306
 Mısır 103, 106, 253, 279
 Millî Ekmekçiler, Şirketi 24, 143, 200, 366-368, 370-371, 380-383, 386
 Millî Kongre 297
 Millî Mahsulat, Anadolu Millî Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi 21, 98, 124 -5, 127, 142, 260, 281, 287, 301, 366 -7, 370 -4, 380 -6
 Millî Mensucat 21, 98, 124-125, 127, 206, 260, 287, 301, 366-367, 370-374, 380-383
 Miralay Bremond, Kilikya Baş Administratörü 422
 Mithat Şükrü, İttihat ve Terakki Katib-i Umumisi 281, 368-369, 372
 Muammer Bey, Sivas Valisi 176, 177, 202, 224, 264
 Muhittin (Birgen), Tanin Başyazarı 140, 162, 319, 339, 346, 351, 370
 Musevi (bkz. ayrıca Yahudi) 165, 336, 337
 Mustafa Şeref (Özkan), Ticaret ve Ziraat Nazırı 42, 44, 48, 56, 61-62, 89, 91, 206, 281, 324, 352, 447
 Muş 397
 Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti 125, 145, 179, 181, 200, 297, 386, 448
 Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu 201, 213
 Mütেকaidin-i Askeriye Ticaret Anonim Şirketi, ayrıca bkz. Ordu ve Donanma Pazarı 24,
 Nafia, Nezareti 40, 266, 395, 397
 narh 47, 63, 64-66, 143, 146-50, 156-157, 161, 185, 217, 291, 306-308, 310, 314-315, 321, 322, 333, 335, 336, 341-343, 346, 349-50, 353, 359, 449
 Nazım, Dr. 99, 246-247, 268, 380, 449
 Nemlizadeler, Trabzonlu 187
 Neumüller, Alman Subayı 47, 50, 51, 53, 68
 Nihat Bey, Selanikli 86-87, 97, 99-100, 238, 240-248, 248, 351
 Ordu ve Donanma Pazarı, bkz. Mütেকaidin-i Askeriye Ticaret Anonim Şirketi 125, 146, 181, 288, 301, 343, 366
 Orman İşletme Şirketi 89-91
 Orozdibak Ticarethanesi 290
 Osmanischer Lloyd 136, 309
 Osmanlı Bankası 18, 173, 188, 190, 274-276, 278, 295, 399, 401, 439
 Osmanlı Millî Umum Sigorta Şirketi 289
 Ovadis Remzi Efendi 97
 Ömer Lütfi, Sinop Mebusu 80, 87, 89-90, 93, 207
 Ömer Seyfettin 229, 325
 Palu 224, 396
 Paris 19, 25, 152, 246, 289, 310, 333, 450
 Parvus Efendi 165, 221, 447
 Patrikhane, patriklik, patrikliği 343, 361, 395, 396, 407, 428
 Pozantı 110, 119, 127, 130, 261
 propaganda 12, 21, 25, 30, 28, 37, 171, 187, 205, 208, 212, 228, 230, 232, 249, 302, 352, 356, 362, 451
 Protestan 111, 400
 Prusya 4, 73, 107, 112, 212, 264, 451, 455
 Ragıp Bey, Canik Mutasarrıfı 196
 Rahmi Bey, İzmir Valisi 109, 162, 195, 225
 Rayak 17, 159, 254
 Refik Halit Bey 26, 188, 337, 354, 446
 Reji İdaresi 17, 18, 56, 89, 90, 100, 169-203, 259, 293-294, 299, 302, 349
 Reşit Bey, Ankara Valisi 227, 283, 358
 Samih Rifat, Konya Valisi 378

- Rodenwaldt Paşa 44, 48, 50
Romanya 14, 17, 38, 38, 40, 62, 79, 121-122, 137-138, 215, 439, 442-443
Rum 19, 26, 37, 38, 54, 61, 66, 106, 107, 111-113, 117, 184, 187, 190, 197, 219-213, 227, 233, 239, 336, 338-339, 352, 359, 361, 403, 406-15, 418-25, 429, 449
Rumbaki, maden işletmecisi 36, 39, 47
Rumeli 64, 95, 169, 170, 413
Ruşçuk 156, 265, 291-292, 443
Rusuhi (Dikmen) 312, 347
Rusya, Rus 17, 20, 22, 33, 35, 41, 42, 46, 56, 58, 71, 72, 137, 138, 151, 169, 176, 183, 190, 223, 225, 229, 233, 263, 284, 304, 362, 377, 378, 384, 420, 447, 450-452
Rüstembeyzade Rıza, Adapazarlı 81, 99
Sabır (Sabur) Sami 145
Sadaret 9, 38, 40, 53, 62, 92-94, 99, 108, 115, 120-125, 128-129, 160, 182-183, 198, 251-252, 261, 297-298, 365, 383, 401, 410-415, 418, 422, 435,
Samsun (bkz. Canik) 55, 169, 174-175, 182, 187-188, 189, 192, 196-198, 224, 227, 253, 262, 293-294, 316, 420
sansür 154, 159, 187, 207, 208-209, 232, 343, 354, 355, 453
Sarıkardeş 171, 231, 450
Selanik 87, 171, 231, 240, 247, 278, 293
Selanikli, Selanikliler 99, 240, 291, 389
Selim Ali Selâm, Lübnan Mebusu 159
Seyr-i Sefain 24, 27, 33, 42, 47, 60, 68, 69, 71, 96, 156, 268, 269, 292, 402
Silivri 334, 359
Sinop 80, 94, 192, 207, 227
Sivas 103, 105, 144-145, 172, 176-177, 180, 189, 193, 198, 199, 202, 224, 233, 252, 256, 334, 397, 443
Sofya 117, 156, 348
Soma 34, 35, 47, 48, 49, 55, 66, 94
Söğüt 81, 82, 100, 227
Söke 47, 49
spekülasyon 151, 166, 184, 306, 315, 317, 318, 322, 351
Stein (mağazası) 334, 356
Stinnes, Hugo 35, 47
Stockholm 291, 321
Suriye 21, 63, 80, 96, 107, 116, 128, 178, 188, 255-256, 266, 287
Süleyman Nazif 178, 246, 448-449
Süleymaniye Ormanı 86, 97, 98, 100, 242, 243, 245
Sünbülzade Vehbi 328
Şam 17, 79, 132, 159, 182, 254-255, 260, 283, 308
Şark Alman, Alman Şark (Şirketi) 106, 117, 119-20, 124, 130, 184, 260
Şark Demiryolları 14, 34, 50, 263
Şehremaneti 28, 50, 63-66, 95-96, 136, 139, 141-144, 147, 148-50, 161-162, 213, 286, 304-306, 353, 360, 368-369, 371, 388, 445
Şirket-i Hayriye 33, 39, 46, 48, 50, 55, 58, 60, 64, 67, 281
Şişman Yanko 342
Şura-yı Devlet 35, 38, 43, 69, 74-75, 84, 87, 92-93, 95 -7, 173, 191, 241, 243, 252, 296, 382-383, 389, 392, 397, 403, 405, 413-414, 423-425, 449
Şükrü (Kaya), AMMU Müdürü 111, 412, 416-417
Talat Paşa 44, 68, 85, 100, 106, 110-115, 134, 151, 163-165, 167, 176, 186, 189, 195-196, 203, 214, 217, 246, 252-253, 257, 261, 276, 279, 280, 282, 283, 300, 306, 309, 312, 339, 351, 354, 359, 374-375, 406, 407, 440, 448-449
Tanzimat (Fermanı) 17, 170, 359-60, 391, 399, 405, 449
Tarsus 111, 119
Tasfiye komisyonu, komisyonları 114, 189, 378,

Tekâlif-i Harbiye 47, 56, 63, 95, 109, 110,
117, 120, 124, 131, 137, 139, 140,
141, 151, 189, 196-197, 268, 283,
351-352, 409, 410, 449
Tekin Alp 165-166, 169, 171-172, 210,
238, 241, 249, 273, 280, 427
Tekirdağ 34, 62
Teşkilât-ı Mahsusa 19, 181, 245, 268, 347,
368, 377-80, 388, 447
Tokat 177, 189, 198, 293
Tokatlıyan 328
topyekûn savaş 1-2, 15-16, 447
Toros 60, 95, 112, 127, 209
Trablusgarp (Savaşı) 18, 39, 171, 452
Trabzon 67, 79, 103, 108, 170-203, 224-
225, 256, 378-379, 442
Trakya 26, 63, 95, 170, 187, 221, 406
Türk Yurdu 29, 237, 249, 273, 446
üzüm 21, 26, 199, 423
Vehib Paşa 3. Ordu Kumandanı 199
Viyana 25, 135, 154-156, 258, 291-293,
304, 317, 333, 348, 362, 385
Viyana Kongresi 2, 8, 9
von Schellendorf, Bronsart 46-48, 63,
208, 452
Wiener Bank 39, 153-156, 278, 296
Yahudi (bkz. ayrıca Musevi) 219, 320,
339, 341, 361-362
Yeni Mecmua 212, 354, 446
Yıldırım Orduları 116, 130-134,
Yorgiyadis Efendi, mebus 392, 403
Yunan(istan) 35-39, 112, 244, 259, 406-
407, 414, 419, 426,
Yunus Nadi (ana metinde) 24, 64, 68, 80,
91, 97, 101, 163, 166, 193, 207, 214,
220, 273-279, 308-364, 427, 445
Yusuf Ziya, Bolu Mebusu 90
Yüce Divan 44
Zekeriya Zihni, Edirne Valisi 409
zeytinyağı 21, 23, 140, 259, 262, 315, 321
Ziraat Bankası 24-28, 108, 110, 118, 170,
220, 281, 389, 391-431, 449,
Zonguldak 33-72, 94, 160, 257, 263,

Bu çalışma, dünya ölçeğindeki iş bölümü ve bağımlılık ilişkileriyle savaş ihtimali arasındaki bağlantıdan yola çıkarak, 1. Dünya Savaşı sırasında İmparatorluğun müttefikleriyle olan ticari ilişkilerini, meta monografileri ve kuruluş/şirket “biyografileri” üzerinden inceliyor. Bu tarihçeler, kaynaklara erişim için Askeriye, Hükümet ve Parti arasında doğan ihtilafları sergilerken, “milli iktisat” olarak adlandırılan sermaye birikim modeline de eleştirel bakılabilmesini sağlıyor. Kitap, Cihan Harbi’nde bağımlılığa konu olan emtia ticaretini yapan kuruluşlara odaklanarak Osmanlı savaş iktisadının farklılıklarını belirlemeyi hedefliyor.

